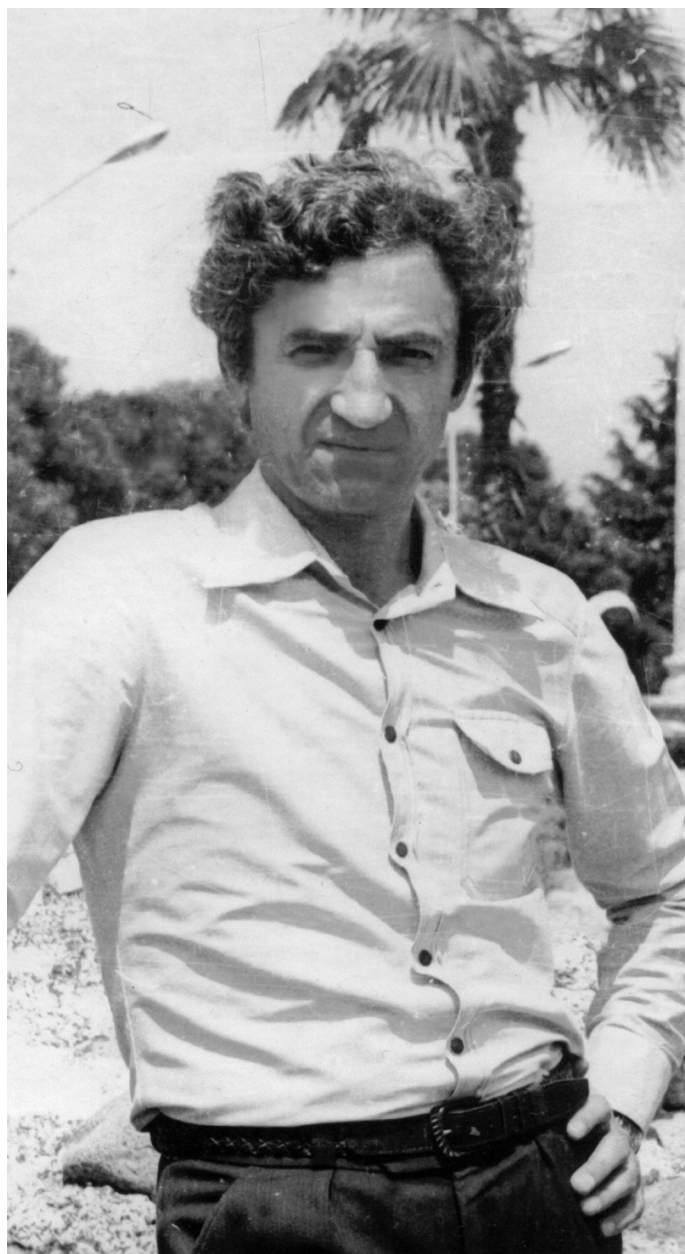

Аңхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2015

Цыума Ахәба

ИФЫМТАҚӘА РЕИЗГА

Афбатәи атом

Ароман
Апублицистика

Ақхәынтшәкәтыжырта
Акәа 2015

Цыма Ахэба. Ифымтақәа реизга. 6-тәи атом.

Апхэынтшәкәтыжыртә. Ақәа, 2015. – 688 д.

Еицырдыруа апсуа шәкәыффы, Д.И.Гәлиа ихъз зху Ахэын-тқарратә премиа занашьоу Цыма Басариан-ица Ахэба ифымтақәа реизга афбатәи атом ианылеит ироман «Алахэыла», иара убасгы ипублицистика.

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.

Алицензия ахылаа шәахәацшырц азы шәтал:

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Ахэба Цы. Б., 2015

© Апхэынтшәкәтыжыртә, 2015

АЛАХЭЫЛА

Ароман

Актәи ахы

– Ирлас! Утал, уалга! – ихәеит дшыңшыц иаңхьаҕа дыңшуа автобус арныкәаф, амашына аанкыланы, ашә шааиртыцәкьаз. Ахахәда хчааза, акиар назго ацә асахьа аҕаны, ақалақьи аҕааа қытақәеи ирыбжьарцало, «коробочка» хәа, изышьтоу автобус хәычы акәын уи.

Арныкәаф иеиңшцәкьа иартмаҕ иазқәынца зымацара ашьха мәа ианыз амфасыфгы дымцаазеит хәимфалацәоума, хәхьцо ҕьаракоума хәа. Сахьцатәкьо, «Абҕагә» зыхьзу, атуристцәа рбазафынза снанагар, зынза абзиа, уаанза имназакәа, ҕытрак снаскьанагаргы акыр иаңсоуп, игәы дынтахәыцит ишьтырхыз амфасфы. Автобус иҕатәаз рахь акәымкәа, дшынталатәкьаз аҕенҕьыр далңшны адәахьыка даанаңшит. Цкьагы иамуа, егьхымкәо алыхәҕа гәза икылсуашәа, игәыңцәагаха иқәарңссон. Уажәшьта иуҕахызар, қәаршыфцасгы улеила. Сыңсы уцәызгеит.

Уаанзагы ахәара дафызар акәхарын, агәтахьшәантә инацитеит ашәак амашьынарныкәаф. Уи хатца шәпа-жәпак иакәын. Сорочка затәык ишәын, уигы имашьхәылцқәа рфынза ифәхытәцәан, дхьанҕаза итәашьеи ишәпақәаз, идукәаз инацәкьарақәа рыла аруль икышьеи рыла амашьына иакәтәоу днаихәаңшыр, сзыкәгәыңша ауаф инапафы сыҕоуп имхәар ауамызт.

– Уара, ишьтұхыз ауаф дахұрдыррауазеи? – ҕәаиңтит уаанза автобус иҕаз руазәк. Уи зегь реиха аңхьаҕа дааскьаны дтәан. Ифьикәкәоз ақәа рыцқьо, дызустоу еихәарц иҕахны

уи ишқа даанапшит ғыц италаз, аха дахьяапышәырччаз уақа иеааникылеит. Арныкәә иазтцааз, ахтарқа қапшь ихан. Тарсхан уажәада имбацызт ахтарқа қапшь. Ахтарқа еикәатцәа рхартоит изхоу ихата гәырға баапсык дақәшәазар, мамзар-гыы ацсрахыы дцозар. Агәырғьара змоу, ачарахь амға иқәу – ахтарқа шкәакәа. Аныхәәғәгы иналартцит: «Уажәымта хтырқа шкәакәала имғасааит!» хәа. Аха ахтарқа қапшь... Уажәада исымбац. Иацсам ихәан, итетрад ианимцитеит, аха уеизгыы иеиликааит уи иацоурыхыз. Арсана зыхьзыз уи ахьча, зтәымта инахысхьаз абырг, афольклортә ансамбль далазаап. Аибашьра ашьтахь, аиааира ирзаанагаз агәышьтыхра иара итәала иазгәеитеит ансамбль анапхғағы. Абирак ацшшәы змаз ахтарқақәа рзахырц ирыдитцитеит. «Иатцанакузееи, дад, ақапшь?» «Аиааира, Аиааира, дад, игәырғьарами? Агәырғьара азыхәан ихамоу ахтарқа шкәакәа амыхәазои?» «Уи уара ужәытә гәырғьароуп. Ағәтә гәырғьара ацшшәы қапшьууп». «Иухәагәышьоузеи, хәқәшахәтхейт».

– Уара, дызхаумырдырзеи ари, ишьтухыз ауағы? – иуа-мызт хтырқа қапшь.

– Сара исзымдыруа уара дабаусырдыруеи, – иее-хехеира, уаа-ха-хааира! – иашәахәара инацитцитеит арныкәә.

Иааигәахоз ахәлареи ихымкәазоз ақәацсатеи ицсы ахьыр-цәигаз деигәырғьатцәа, ацәажәара итахымкәа, аценцьыр дналпшит Тарсхан. Игәатца нтыпсааит. Амашьына абғаларта ихықәыххылазаны акәын ишнеиуаз. Абғаларта убаскак ицаулан, улацш назомызт. Убри анырцәқа иаеңынгылаз ашь-ха цәикәаара амра цыр-цыруа инағапхейт. Ихыкәкәо инала-геит арақа илеиуаз ақәағы.

– Мышьта бзиақ иакәзаргыы шәыздыруам ишьтаххыз. Ишәымбои, ақәа ахкәара иалагеит, амрагыы аацәытыпхейт, – ихәеит амашьынаныкәцаә ишьтахьцәкьа итәаз ахатарпыс. Дхәытцәыхәытцәуа итәашьеи, уажәы-уажә инапш-аапшышьеи рыла аилкаара мариан уағы цых-цыхк шиакәыз. Аспорттә ко-стиум жәғангәыпшшәыла ишәын. Ацәахәа иатцәақәа алданы аспорттә хылқа шкәакәа ихан. – Сгәанала, уатцәы амш бзиа хауеит. Шәахәапш, амра цәытыпхейт аташәамтаз. – Иаргыы ихы нарылеитцитеит. Ус анакәха, еицуп. Аха җеилахәашьала...

Автобус итақээз азээзэала цкыа днарыхэапшкэеит Тарсхан. Рызеггы хазы-хаз итэан. Уахагы тэашыа рымамызт. Рганафетэи атэартақэа рфы ауапақэа рывагылан. «Шээрыцацээзар калап. Аха уажээаны ашээарыцара азин ыказам, насгы даеа шыхақэак рышка имцозар, арака хэарпссарртоуп. Абцъар зкуа зеггы шээрыцацээзароума. Хымпада ихышыцэоуп».

– Хара аиакэым кахтцозаргы, анцэа ибап, амш ирцэгьап схэан... Иумбои. Ажэеипшыаа изутац ит хэа, амш еилгоит уатцэы, – ихэеит агэташэа итээз. Ибжьала мацарагы аилкаа-ра мариан икэрахь дышнеихьаз. Амра ихнаблаахьаз ихтарца еикээтцэа длахан, илахь ашка иаалаиркэит. Ашытахь Тарсхан игэеитеит уи ус грас ишимаз. Ажээкээк анихээалак ма илахь ашка илаиркэуан, ма ааада даааахон ихтарца. Ихьз Арушьян хэа анырхээз, уеизгы-уеизгы инацыртцон абчарах хэа. Арушьян-абчарах. Ашээарацыцэа рфы аткысгы пызара ахьуаз ахышыцэа рфы акэын. Ажэйтэан (ажэйтэи афетэи хэа иара изыхэан аамта аеиенашеит ркытан. Ацсара аколлективизация аныкала инаркны) иара ихата дшынхааызгы, ахышыцэа иман. Афетэ аамта анааи, ирахэ анимырх, ихышыцэагы анца, иаха ихеикээрыхагоуп ихэан, ихата ахьчара далагеит. Аколнхара ацсаса дрыцлеит. Ихааныз, ибзианы дыздыруа ирхэон уи иеыртшээаны анхара дшалагаз еипштцкыа ацээажээарагы ацшыгеит хэа даара иеынкыланы, ипсеикээрыхагоу хшыок идыруазаргы, дыхтармкыкэа, насгы изеихэо зустцэоу цкыа еилымкаакэа, фетуамызт.

– Уара, Арсана, баша азы утахысит, – ахтарца кацшь зхаз абырг ихы наиқэкны фэаитит алашээарыца зыдтээлаз, Сатбеи зыхьзыз ахатцаргыс, – хмашынарныкэаа инаикэкшэа, ихамаалаахаз ауаа уиазцааит узустада, хара хтэкэа уреиуоума хэа, аха хбызшэа изымдыруазар акэап, иумбои, фимтзеит. – Тарсхан даапышырччеит, ажээкээк ихэарц ифы анааихи-хуаз, ахухухэа иаашит ахатцаргыс иватээз алашээарыца. – Ишэымбои, исхээз иакэшахатхеит слашээарыца. Сара исхээз иакэшахатхеит. Арушьян-абчарах иухээз ахухухэа иеишит, уажээкэа сымпанка иаасыштыуам ахэеит. Ажэеипшыаа изутац ит ухэеит. Ажэеипшыаа иакэым, аха хара изахтац иахтоит, уаха акгы, – лафшақэоуп ишнацитаз, аха ихээашыала мацара-

гы аилкаара мариан урт уаанзагы ацәкәа шынеиларцахыз, иаахтны иеибырымхәацзаргы, гәынамзарақәак шрыбжыз.

– Уара иухәаз, Сәтбеи, улашәарыца ақәшахатхазар уаха иутахузеи, –инаиәтеикит Арушъан. Сықәрагы гәамтәкәа ацәы сылоутарц уәфуп, аха ус схы устөм. Саргы схы уқәсыртөм, уаргы ухы сықәтөм... Икоу умбои, дад. Сәтбеи азәы игәы итоу ила иадыруеит, даеазәы игәы итоу ифызцәа ирдыруеит. Сара абри, ихамфалафхаз санихәафшытәкәа, ма хара дхатцарым, дхатцарзаргы, уажәада ашьхака имаац азәы иоуп схәеит, – ацәажәара даеацьара инахигеит, –цкәа уихәафш. Уара, дад, узбахә хәхылацәажәо угәы иалымсын, – фәаитит Тарсхан ишкә. – Амфә хәқәуп, хабз хәсуеит ауафы илабара иаргәакуа ахышьцәажәкәа. Ацсшьацәа рхылца бгәаажә ахыхоу, қәацк насаанза изылсуа апиджак ахышәу, мамзаргы ахы тбааза аурыс еикәа ахышьоу рыла акәым... сшәарыцафуп умхәеи. Сәтбеи, ахы, иудыруазар абри ауаф уажәада ашьхака даахьоу дмаахьоу?

– Схы зсыргәакуа иара снаиәзцаар саалымгеи.

– Урытацш иеимаакәа, рцыршькәа шака итацоу убап. Ажәцәеимаагы цәцоуп, аха уи ацытәа тарцоит. Ари қалқад затцәла, зыта цәцоу аимаакәа ишьацданы дшәарыцафым, дныкәафым. Машәыршәа абрахь иқәнагалаз азәы иоуп.

– Иеимаакәа зеицшроу убазает, аха рытақәагы узларытацшызеи. Арушъан-абчараххеит, ахырехәара ухәеит хәа... Изфөмтузеи, Барсик, уара уус ахыцәиго умбазои – илашәарыца ахахәда ааишьышьит.

– Уәка сара сидгылоит, уи азыхәан акы умхәан, – фәаитит ахылпарч зхаз ахатцарпыс.

– Ишәхаштыма, Доу амцан, амаршал изыхәан абнхәа анылахцоз? Убасқангы агәра шәымгазеи ашьта архара, ашьта ала изакә шәараху аилкаара, Арушъан-абчарах азәгы ишхәзимамкуа? – Уи инациргызит ишьтахьтәкәа итәаз, ахыча хылца зхаз. –Уара ухацзамызт, Сәтбеи?

– Сара, уххь згеит, уажәада латцафыс сымцац. Ианбыкәу, дабатәи маршалу?! – ихәеит Сәтбеи.

– Дабатәиу умбои, советски маршал. Ианбыкәыз? Ишәгәаламшәазои? Хрушьчов Пицунда дшыказ данамырхыз ашықәсаноуп.

– Ускан сара арра сыкан, – ихэеит Сатбеи.

– Уара арра укан, умаршал абрака дшээрыцон, – аха-цээрпар ражэа нарымидеит абырг Арсана, ихтарца қапшыгы ааихихит.

Автобус ныхбыкь-аахбыкьуа, интха-аатахауа инеиуан. Апенцыйр далпшны адэахы иаха дшыпшуазгы, ирхэақэоз еиөиршэомыт Тарсхан. Ахшыөтцакоуп акэымзар, ауафы ицэажэашыа зегы ақыаад антцашыа амазам.

– Ацста итоу ашыабыста ихаршыып ххэан, имуит, ипсы иас-тартэ, – ихтарца қапшы неихеитцан, иажэа инацитцеит Арсана, – Абгацымкыра иаөоу абгаб ихаршыып ххэеит, инаөаиршэит, имуит абнахэада уаха акы стэхым ихэеит. Ипсы иартэит, имуозар ишпақахтцагэышыари хашыталап абнахэа ххэеит. Уара цкыа уазырыфы, Сатбеи, нас иаха еилукаап узцу абчарах дызустоу. Игэашэтахыазар акэхап, абнахэеи ақэасаби ршыапышытақэа реиөдыраара уадаөуп. Акы ашыта хархеит, аха изакэу хаздыруам, Арушын ихарбеит, Сатбеи улашээрыца дафызаха, ашыта дхыфөыло иөынеихеит. Хара хышытоуп. Салгеит еилыскааит. Изакэызеи? Ибнахэоуп. Ихэаөоуп. Уақагы даанымгылеит. Ма ашээрыцаөи иарей еиөахахэеит, мамзаргы амшэи иарей цэгала икаибатцахэеит.

– Исхээз иашамхазеи?

– Ашээрыцаөи, мамзаргы амшэи иарей шейөахахыаз аилкаара мариан. Ашытахытэи ашыапаөы азшыапыц амазамыт. Ианихаршыы ицыашыауа дахэацшуан амаршалгы. Цкыа ашыта схыпшылазтгы, уи саргы иеилыскаауан. Аха, Арушын-абчарах, излоудырзеи ихэанзу ихэаөазу? – изцаара атак иахарц аткысгы, ацэажэара дшеилахауаз убартэ икан Арсана. Ишпсеикэырхагоу хшыөтцакык ихэазшэа акэын зцаара цөыхмытк итиргы ихы игөы ақэбзианы ицатцақэа шынаирша-ааиршоз.

– Шөакэытц, сшөыхэоит, – ахылпарч ааихыхны бирактас инадирбан, инеихеитцеит иеицыз ахөык рахытэ қэрала иаха сара исзааигөоуп хэа Тарсхан еиликаакэаз аөыца рахытэ руазэк, – иахдыруеит ашээрахи арахэи рзыхэан Арушын дзакэу, баша ихыз иапырымшыит абчарах хэа. Сара шақаөы ирхэо сахахыоузеи ашээрах ашыта ирхар ицөу итшоу акэым,

еимгэазаргы ашытала еиликаауеит хэа. Сара Арушъан избахэ абас исархэацыпхъаза сгэы иааташэо шэасхэап. – Арушъан уака дрыцзамызшэа, ифыццэа даарылацшит. – Ускан арахэи ашэарахи идыруазар, ускак дкэыгэзар, ианацълбеит, икэыгара идырра ауаа рышка иааигарауазеи, ауаа иахирхэарауазеи? Абнахэа ашыта дынхыпшылар, ихэану ихэапоу мацара акэымкэа, ихэанзар, еимгэоу еимгэаму идыруазар, ауафы ибла дынхыпшылар, мамзаргы ишыта дхыфшылароума, акыр здыруоу, аха сзыргэакуа, ишэасхэарц истэху, ауаа даарылацшны, дадраа абри ауаф ихэо акэзам, игэы итацтэкью, дзакэытцэкью абри ауп ихэар.

– О, ус кайтондаз, сара, абри ижэбо, акгы шсымамгы, цэык лкажъны изысшыуан, – инациргызит ахъча хылца зхаз. Дфагылан, ихэазсшадгыло шэсырдыруеит ихэарцит ахызшэа, ахылпарч зхаз днаидтэалеит. Кэрла мацара акэымкэа, цшра-сахъалагы иаха иеизааигэан арт афыца Тарсхан ихазы убас иагырыхъзитцеит. Ауасцэа хылпарч, Ахъча хылца. Уажэы уск еицафыхзар, уигы мацара акэымкэа, икалоит, еидызкылауа, еицырзеипшу итцегы ирымакэоу ыказар. – Иаххэап, ус фааитыр, ари дубома, дад, абри ауаф иуеихэо апсшэа – бга бызшэоуп, игэы итоу зынзаск даеақзоуп, уажэы дахъухэапшуа игэалашэоит уаб дыширзхэоу, дзызхэыцуагы аоуп – уаргы уахъырзша. Наф уицырт, дад. Убас сеихэар, саб ашэкэы изалатцаны фажеи жэибжъ раан дзырзыз дысирбар ишэасымхэеи, ажэлар еизганы, ачара изызуеит.

– Иаххэап, дад, убас уасхэеит. Абри ауаф иоуп уаб ашэкэы изалатцаз, дзырзыз хэа дусырбеит, икаутцарызеи?

– Икаитцо сара ишэасымхэои, – уи Ахъча хылца ицымхэрас фааитит Уасцэа хылца, – сара икасташоуп ариггыы икаитцо. Ишэымдыруеи, хабацэа еицтаркит. Ирхэоит, иагъеицыршыт хэа.

– Уара икаутцо здыруеит. Илаигэыдцаны душъуеит, аха сара истэху уфыза икаитцо еилыскаарцоуп.

– Угэы иалмсын, Арушъан-абчарах. Иузымдырзеит саргы икастцо. Саб илаигэыдцаны хатцатас дишызтгы, саргы убастэкъа дысшыуан. Аха Рушьнии сареи хабацэа шпэдырзи? Икылатэаны, мазала, азэгы изымдыруа, ашэкэеикэатцэакэа

алатцаны. Иршыит, идырзит хәымгарала. Даргы убастьаёууп ишадырхтәу, –иҳәеит Уасцәа хылца. Иажәакәа убаскак агәаг рытан, егыашатәкьаны ишынаигзоз агәра угон.

Иаххәап, ифны афнутка дшыцәоу, амца акыр аует, ашә ашка деихар, ашәкәа изаамыртыр калоит, – уи иажәа инациттеит Ахьча хылца.

– Абахә афы дыбгаитцар иахагы дманшәалахоит, дшәа-рыцафызар ишәакь ицәткьаны ихата дашьыр – зынза абзиа, – инациргызит Уасцәа хылца.

– Дад дшәыкәыхшоуп, табацәа аамта еикәатцәа иалазыз, шәарт шәфыцьягы сара акы шәасхәашан, – җааитит Арсана. – Рыблакәа дырхыцшылауа, икарцахьоу икарцарц ргәы иҗоу хәа, дыцшәушәа изихәарызеи Арушьян?! Дасу дызфыз, дзакәу изымдырзои? Уаха атцхабжьон ацәа далухыргы, дасу дзакәу уеиҳәоит. Аха иҳәар иҗахымоуп икалаз. Аколлективизация ианалагоз, шәиазтцаишь шака хы ацсасеи ашьамакеи, афы уахьади умаз хәа Арушьян. Хколнхара зегы иамам иара ихала шака имаз, ихала ахьзми, рҗаацәа, рыфнәта. Уахыки-җенаки рыла иааимаз зегы имырхит. Шәиазтцаа иумызхыз зустцәада хәа, ишәызирхәозар, шьтәак шәзысшьуеит.

– Ақәыцма анаҗахалак, абз захәлашәоузеи ала? – лафны иҳәозшәа җааитит Ауасцәа хылцарц. – Убаскак игәы рышьтит, ддыршәеит, ицсы ахьынзәтоу җимтүа.

– Сгәы иҗухәааит, – инациргызит Ахьча хылца. Иахшьуаз хшьит, иаанхаз ҳаршәеит хәа даргы ргәы иҗаччо адәы икәуп.

– Устәкьа изышәхәар зуам. – Арушьян-абчарах днаид-гылеит хтырца кәцшь Арсана. – Иара уиазтцаар мап икуеит, аха сара аныхафы сноугаргы сыкәуеит Арушьян дшалахәу Бақыр-ица Хараз икәцара.

Амра аҗашәамҗаз иаакылыцхаз ацсымра ажәфәан убаскак ихаранакит, ифхаакәа убаскак иартцаулеит ахьшьцәа-шәа-рыцафцәа дырзызырфларц шитахызгы, Тарсхан ихы-ихшыф зегы цеит аҗенцьыр далцшны дахьыцшуаз. Шьяпыла амфә даныкәызгы абахә ахыкәтцәкьа дыкәланы акәын дшаауаз, аха сыбғалап хәа зныкгы игәы иҗамшәеит. Уажәы иаха агәыткьара дамеханакит. Амашьына зхыкәыххыланы инеиуаз убас иҗкьараны илашьтын, дахьынацшуаз ихлахатц аргьежьюан.

Иарггы тәымуафыс ихы импхьазарц, дарггы рыгәфыгъра иара ила инархыргарц, рхы наиларгалеит имфалашәә. Иухъзузеи, иужәлоузеи? Тарсхан Трамба. Трамаа хара хқытафгы инхақәоит, аха уҳаздыруам. Иахьынхо ақытақәа рацәоуп, насггы қытак хайцалтцарггы, сара ақалақь ашқа сиасижьтеи акыр цуеит, сабажәдыруеи. Реибадыр-ра, реицәажәара уажәазы убрақа иаапцәеит. Ахьшыцәа-шәарыцафцәеи урт ирыцыз, аспорттә матәа зшәыз ахатцарпыси дара русқәа ирылацәажәон. Тарсхан уаха амған ишиқәмыхәло, цсатцлак амцан дтәаны, атцх аршара шиқәым-шәо, ииашатцәкьаны амашьына дшышьтнахыз, уимоу, иара дахьцоз, атуристцәа рыпсшьарта ашқа дшагоз агәра ани-га, иеаниртынч, макьанаггы хьтышьрак шипырымцуазггы, азхәыцра дналаган, ибла иаахгылеит иахьа амфә машәыршәа, дшымгәыгзоз импыхьашәаз ацшаахымта. Уи сенсациоуп, наукатә аартроуп ихәеит игәанала. Ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивцоуп. Атоурыхтә наукақәа ркандидат хәа адиссертация сыхьхарц саналагаз, аппонентцәақәак спырхагамхазарггы, ианысхьчоз аенынза аус шцоз ицаны исыхьчазтггы, сынтәа сыпсшьара мшқәа рзы цьара цсшьарта фнык ахь сцон, мам-зарггы сцон Саратовқа, стаацәа рахь, ишакәхалак сдиссертация адәныкатәи материалла ахартәаразы ацшаара салагомызт, иахьа исымпыхьашәаз ахахәггы макьана уақа анышә итцазауан. Гәагшақә ишысзыруз збоит, аха цәгьарас ирзыкастцахьаз хәа сзызхәыцуаз аоппонентцәа итабуп усқан исмыхьчартә сахьықәгылаз хәа расхәароуп.

Иганаф цақа инышьтеитцаз, аш иалхыз атуристцәа ршәы-ра иааигәара ишықоу агәра игарц, ифышьтихын иганаф инықәицеит. Убри ашәыра афнуцқа азиас иалахарггы ақәа алымсуа ифахәаны, дафә шәырак, цалафан шәыра хәычык тан. Убрақа итацәахын мыш фажәа раахыс ицәбаа зеггы зныз азеипш тетрад жәпа, убаскак иштахәхәазггы, акыр ахь-зар, ақәа иарбаазазар хәа даназхәыц, атцаа дыцәгылазшәа хьтаха исит. Атетрад дшыназхәыцыз игәы инықәфит иан лыбжы. Иарггы цхаррак изнарцысырц лажәақәа цқьа инаи-гәалаиршәеит. «Уан дукәыхшоуп, ашкол хәыцқәа реипш, уажәггы атетрад афы уфәама?» «Бара бахатыразоуп, –

днахлафит иара, – акалам шнакэысклак, сан дшыртцафу, лыпцстазаара зегы атетрадкэеи артцага шэкэкэеи ишрыз-кыз аасгэалашэоит. Уи мѡакэцагоуп. – Илгэалаиршэаз лгэы лнамырхыырц ирласны инацитцеит. – Аус злоу гэыла-псыла уртцафны уанхароуп. Ашкол афы аус ахыбдмыруз дара ирзеицэоуп». Илеимхэеит итцегы игэаланаршэакэоз ате-трад анааникылалак. Ихэычра, икэыпшра зегы изцэыртцуан. Рхабла хэычы ашкол иацэыхаран. Ианаацэылашоз амѡа икэлалар акэын иахэшьеи иареи. Актэи акласс ахь данцаз аибашыра еилгеижьтэи ѡышыкэса ракэын итцуаз. Ахьтэи амлеи, агэырѡеи алабжыши рыла итэын урт ашыкэскэа. Убас ишыкэзгы, ихэычра ашыкэскэа уажэы данрызхэыцуа, гэхьяагарак изцэыртцуан. «Аихац итараазаз ацсаатэ, ианоу-рышьтлак, игэхьяаганы, аихац ашка ихынхэуеит», – иан лоуп абарт ажэакэа иазхэаз. Изхылхэаазгы ихэычра иазк-ны ииѡыз ажэабжэоуп. «Нан, уара убарт ашыкэскэа убаскак урызхьяауеит, уажэабжэ иапхыалак, шыри изеипш аамта бзиах ихэартэ». Рапхыаза иажэабжэ иапхыаз иан арт ажэакэа анылхэа, даапышэарччеитоуп, уаха акгы. Аха урт ажэакэа игэалашэеит иажэабжэ алахынца зызбауаз анахцэажэа, даеа ажэакэак рыла ирхэазаргы, урт ирхэазгы хшыѡцакыс иамаз иан илхэаз акэын. Удаѡрахэа акгы ыказамшэоуп ашэкэыѡы кэыпш ишиѡуа аибашыра ашьтахьтэи ашыкэс-кэа. Ускан, хэарада, зегы дрызгэааит. Аха иахьеи-уахеи ианигэалашэауа иажэабжэ амѡа зкыз зегы гэаныла дра-табуеит, иара изкны даазыпхыахэоу зегы ркынтэ убрака затцэык ииашан, убрака затцэык абзиара изыруит.

Апца злачкэа наѡахан иаахнаѡеит иаакылпхаз апсымра. Ихырымѡазаргы уажэшьта аташэаразы агаѡа аганахыла иаапшуаз ашьхакэа ирытдалахьан. Аѡы хэашыуазар ахапшыа атантэи ишалаго еипш, ииѡхаа афынтэи зееимакра иафыз ажэѡан ахь иѡеиуан алашыцара. Ииѡхаара атылашыцареи макыназ зытца лашаз ажэѡани неифирпшит Тарсхан. Изеипшроузеи? Иугэаланаршэозеи? Згэатца еееим ауаѡы. Иѡнуцка тылашыцаауп, уахыихэапшуа, адэахыи ихы-иѡы ихалашаауеит, дпышэарччауеит. Аха ари аифыртшра ани-гэампха, даеа еифыртшрак ашка ииаигеит ибла иаахгы-

лаз ацсабаратә цәыртцра. Хмашына зхыкә икәланы инеиуа аиѡхаа атцахь унаскыацыпхъаза, иаха-иаха илашьцахоит, илахъеикәцагахоит, уака атцанза икоу атциаакәа, уцшы, ашәы ршәырцеит. Сажәабжә афы исхәаз амц акәымкәа, аиашатәкәа схәозар, иахьатәи амш инаркны, схәычра ашыкәскәа рышка снаскыацыпхъаза, ухы-уфы зырччаша акы ацшаара уадаѡхоит. Убри азыхәан акәын урт ргәаларшәара иаргыы еснагь дзацәыбналоз. Аиѡхаа лашьцара дтытцны адәышкәағъаз ашка деихоит дарбанзаалак. Аха сара сдәышкәағъазгыы убаскак итәкәатафәроуп, злагара ҕымзар ахъзи-ацшеи рзыхәан анцәа иишаз даҕа ҕык иузатәашьомызт, уи адәышкәағъаз.

Ахсаалакәа дрыхәапшит арахь амѡа даныкәлоз. Урт излаиархәаз ала, мѡак акәын иказ. Абыржә иара дызтоу автобус зну амѡа ишынкәаратца-аакәаратцо инеиуеит атуристцәа рыцшьартәфы. Ицхәыс изылѡыз ашәкәафәоуп рапхъаза дахьапхъаз уи ацшьартә ахъз. Ишцанылцѡеи? Абҕагә. Ашьхагыы убас ахъзуп, ацшьартә ѡнгыы лхәеит. Уара, Ацсны ииз иаазаз иуздыруамызт уи аѡыза ашьха шыкоу, сара издыруан лхәашт, лыҕехәара сахәашам.

– Шәартгыы, излеилыскааз ала, уахьуоп шәахьцо. Абҕагә ашка? – ихәеит изтәара зеггы еицырзеипшны.

– Иабыкәу, уара хәахьцо?! – дахыччашәа ҕааитит иааигәара итәаз. – Зызбахә умоу Абҕагә акәхап.

– Абҕа зыхъзу удыруеит, дад? – уи инаимидеит абырг Арсана. – Ажәытәза ашьхақәа убас акәын ишрыхъзыз. Абҕа – ашьха. Абҕа-гәы – ашьхақәа рыгәтаны. Уажәы атуристцәа рзыхәан цсшьартә тьпцс икартцеит. Ажәытән, уимоу сара схангыы Нхытц-Аахытц ицоз аныкәаѡцәа цсеитакыртас ирыман. Исгәалашәоит, сара уака рапхъаза саннеиз, игәғәакацаза игылан акәарч ѡны. Убас қыд дуқәак еихасаны икатцаны, егъа асы ақәхаргыы, ахахә азпәраха иазкажьуамызт. Уака пхьартас ирыман аныкәаѡцәа. Амца злеикәуцдаша аихымцеи ашьанцѡеи, ацәымса, зык злаурпхаша ачуан, аупыжәкәа, ухәа уа иказ уаѡцсы дрылакысуамызт, цасым хәа ицхъазан. Уажәы икартцазгыы иабаргәузеи, ашьхақәа рыгәта афымца каххаа, аѡнеихагылақәа ргылан, амѡаныфа хәа акгыы умамзаргыы акруфәртцоит, акрудыржәуеит.

– Хәәцъа Шьарадын ицмакәа еимтәаны агара ианалага, иаргы акы ахы кны дахеит, – ихәеит Сәтбеи, атәартә икәларц ианалага, наӀ днагәтәсит илашәарыца. – Иумбои, атуристцәа цшәа тыпк шдырхәамгаз атәы ихәазом, акруфәртцит, акрудыр-жәуеит ихәеит.

– Игәы итәтәкьаз ихәаз цъушьома?! – фәаитит Ауасцәа хылпарч зхаз. – Уара уаткысгы игәы иалоуп усеипш икоу атып цшәакәа ахьдырхәымгаз, ианаамтазам. Ажәеипшәаа реиха данузгәааша аамтазы, цъоукы арака шәарах шыртас иахьыкартаз. Урткәа зеггы игәы иалоуп, аха ихәазом. Тәымуаф димбеи, ицәажәашәа иаразнак иааирхәуеит.

– Ииашаны икаитцит, – ихәеит Абчарах Арушан. Угәы итоу зоухәаз, уцсы ахьтоу икит ихәеит. Ани иуватәоу, ахьча хылца зхоу иаби уара уаби ишсоухәара, изкәыззеи? Рыбз иакәзит.

Тарсхан игәеитәзеит урт блала еибырхәакәаз, атәымуаф дхацуп, дызустоу ижәдыруазеи, шәыбзкәа аатәкны шәцәа-жәала.

Реицәажәара аӀынтә ашьха ахьз аамышьтахь уаха акгы акъаад антцара иапсам хәа избан, (цаны ашьтахь урткәа зеггы анитцеит) рызхәыцра далагеит ихәыци ипхәыси. Еикәшәарц ахьеибырхәаз атып шака дазааигәахоз акара убаскак иахаггы дахыццакуан реикәшәара. Шыкәсык штцызгы, иахьаггы итәымгха игәы иалоуп ипхәыс бзиа иибауа, игәхьааигауа Марина, Марина-Мадонна, атыхәтәантәи реипыртцраан реицәажәара. Асалам шәкәкәа рфы ихәадыршшәкәеит уи аицәажәара, аха уиаахыс иахьеибамбац аӀнытә имзытуа цдаршәтәс изынхеит. Иара ишихарам ала ихы ириа-шарц азыхәан, илхарақәамгы лара илыкәижьыр акәын. Сшәкәшәхәтымхоз, ишызымуаз лдыруан, уаанзагы шаӀантә халацәажәахьаз, хасалам шәкәкәа рфгы шаӀантә уи азбахә ххәахьааз, амфә даннықәлоз еиӀах ицәырлымгар лымуйт. Илхәаз уахьәкәшәхәтымхаз уафы иумаикуам. Аха ухәашьа, Тарсхан, ухәашьа убас икалеит, атрагедиятә ролькәа назыгзо, кыбаф злазам актиорк иеипш.

– Иазхоуп, Марина иазхоуп, – ашәкәы иикыз ыршәны акаруаӀиныкәижыт. Апенцъырднадыххылан, агъеифхәа иаа-

иртит. Иббома, бнапши, абант ашьхақәа ббома?! – днаирцшит афны ашьтахьтәкәа инаркны зыефышьтыхра иалагауаз ашьхақәа рахь. Улапш акырза ианынаскыалакь, ицыр-цыруа асы зкәыжбыз ашьха ахықәцә инадхалон. Уажәшьта баалеи арахь, бааи арака, – руада хәычы ашә ааимпцаны, ыцъа ахъзеивамгылоз абарта днықәыххит. Бааи, араанза бааи! – ихы изынкыломызт. Лара дпышәарччон, ипсахеибакра хыләырц. Иихәозгы заа илдыруан. Ғылымтзеит. – Иббома игазго итажыу абни амшын?! Мап, бахәапш, бара, цкәа бахәапш! – ихатагы даанапшит. Инзааларц инхыкәгылаз амра амшын асаркыа гәы убаскак иарцыр-цыруан, ублақәа хнакыртә. Абри амшын итарсуп, абант ашьхақәа ирыларсуп сара спашәқа, адәы сызлақәу ақашәқәа. Лара дпышәарччон, иара имуит, ихы изнымкылеит. Сара урт рыда пстазаара сымазам! Ихәашып ларгы аччапшь лфықәызтаз. Лара илдыруан ипстазаара ззикырц иитахыз аус азыхәан, лара илхәаз дақәшахатхар, ақсаатә ажәван мап ацәнакыр ишафызаз. Аха еилибамкаарас ирыхыыз, лара илтахыз аамтала уахь дылгар акәын, иахынзеилылкаауаз ала аамтала уака иказаара ипырхагахомызт, уимоу, харантәи даапшны, бзиа иибауа зегы даҭа блақәак рыла рыхәапшра, иахагы изеиғын. Уака диашан. Илхароузеи сзыцәшәаз сзымхәазар. Сцап, иаххәап, уажәы уахь. Акаршәрақәа санрықәпшуа, сышьхақәа сгәалашәалап. Волга схыпшылалап Кәыдры сазхәыцуа. Ақхын саалап, азын уака аус зулап. Исычхап сбызшәа ахысмахауагы. Аамта набжысып. Сабаци мышкызны схынхәыр? Ақытахь, сан лахь сцома? Акәа хытакырта сымазамкәа саанхоит. Уажәы схы дасырхәап Виктор Ғахәыц-ипа. Шака игәапхазеи атыхәтәантәи иажәахә иагәыластаз ахшыфтак! «Анхафы дацла-пашәла адгыл даласоуп, аусуы фнысгы гәарасгы имоу азаудоуп, афабрикоуп». «Лозунгс икатцаны икыдтазар ауеит», – ихәеит. Цас ихәоз цыышьеит. Ииаштәкәаны ишихәоз анызба, излахызгаша цъара акы сналацәажәеит. Иара изыхәан исыфоло ажәақәа дрышыцыланы, иара сара сажәақәа рыла ацәажәара далагоу, сара, Виктор Ғахәыц-ипа игәапхақәаша хәа срызхәыцны ишызыфуаз мацара, иара иажәақәа рыла ацәажәара салагоу, уажәшьта аилкаара удафуп. Ихы дахла-

фуа игәы дыштахәыцуа Виктор Җахәыц-иҗа идхәалаз даеак наигәалашәеит.

– Акы сшәазтәашан, – еиҗах иажәакәа зеггы еицырзеи-пшны җааитит. Аҗәажәара ианаҗәыт, җәуоуы ргәы инҗахәыцуа итәан, даеа җәуоуы хырсысуа аҗәа иҗанагалон. – Иззыхәшәу җкәагы исыздыруам, аха убрахь, хахьҗо азааигәароума, уаҗоума, җәаракыр иҗоума ихәшәуп хәа иржәуа зык?

– Азҗәыҗәоуп ари дызҗәу, – ихәеит Ахьча хылҗа – хахьҗо ашьхаҗытәкәа иҗоуп. Аеыхәышәтәразы иуҗахума? Ухшәааз аҗоуп, учмазаҗымзааит?!

– Мап, ахьҗа сакитоуп. Аҗәа алсзаап скәаҗ. Сгәы бзи-оуп, – азәы, дызустәу зышәҗахузеи уаҗ дук, убри азы ижәеит есышыкәса. Ианижәуагы, абыржәааны август мза азыхәаноуп. Ихәҗа данзымаауа, амашына аишьҗеит. Азы изнаргоит. Исгәалашәоит, зны амҗақәа бгазаарын, амашына зымааит. Дхынхәны даннеи, уи ауаҗ ду убаскәк дгәааит, аҗынтәкәа авертолиот ааишьҗит. Акәҗаҗь шақәа афәы ахуп иара азы. Аҗәыҗак сзымжәит. – Дааччашәа иуит. Ишиамхахәаз гәеиҗеит, аха ихәаны далгахьан.

Уаргы иҗужәуазма?! Ус анакәха, уара узыхәангы иаа-уан уи авертолиот. Уалахәын... – иччабжь шхамза дааччеит Ауасҗәа хылҗа.

– Далахәымындаз азы агәама зеипшроу абеидыруаз, – уи инаҗирҗызит Ахьча хылҗа. Еилахәу роуп иҗыҗуа зык еиҗызжәуа.

Зызбахә имоу дызустәу реиҳәарҗ икышә инықәыххит. Иеааникылеит. Ускан иреиҳәар акәхоит реизыҗазаашьа атәгы. Абзиа ахәара изыҗәҗазаргы ма аҗәҗа имхәароуп уи изыхәан. Еиҳаразак уажәы. Иаарласны иманшәалахароуп иусқәа. Амҗ ихәама Виктор Җахәыц-иҗа. Ауадақәа ахьҗо иарбан әну сеиҳәеит. «Уара узызхәыҗлаша иарбан етажу иуҗаху ауп», – ихәоит ауадақәа рызбахә анааҗәырызгалак. Артистҗәа ирзиуз саргы исиуир хәа сшәан, иарбан етажу иуҗаху аниҳәа, иаразнак исхәеит Ахәбатәи. Егыҳаракым егылақәҗәам. «җкәа уазхәыҗ ихаракҗәамзааит». «Мап, схы сгәалашәозараахыс сзызхәыцуа убри аетажоуп» «Иназоит, аҗыза, ухәыҗаахыс гәҗыхас иумоу, назоит». Сыжәҗахыр

днас-насуеит. Акамыршша сыхькысуашәоуп инапкәа шысцәымғу, аха ухацоуп иумычхан. «Иихәозеи уавантиурист, ианбахаитои ауадакәа?» – ипхәыс лыбжьы игәы иныкәфит. Ателефон сахьинтәасуаз ласхәеит. Азәы дазызыршып хәагы дымшәеит. Даеакы балацәажәа. «Сыпхәысеибоу, ахатца дсымоу схаштит», – дыхәмаршәоуп ишылхәаз. Сықкәын иоуп иахагы агәыпжәага зхәаз. «Папа, уааи арахь!». «Уара иутаху, сықкәын, снейр?» «Папа хаихаштит лхәеит мама». Урт ианамузах, шыца еицыкоуп. Насгы анду, абду... Иаарычхап. Сара сан лоуп зхала затәык иаанхаз. Лымахә ифы аангылар лтахым.

Абас игәы дтахәыцуа дышнеиуа, икышәкәа қәацқәацо, ибжьы ытыганы ытырц итаххон Тарсхан. Аха ибжьы захауа хәа имаз итетрад акәын. Уака инанитцон нбан дула. «Имачуп, зынзаск имачзоуп сара истаху сан, схәычы, сыпхәыс, нас сара. Цыарак хаицыкалар абарт!» Арт ажәакәа ананитцозгы идыруан убри аамтазы ифы иаатшәаз каларгы иара иитахыз уака ишнымцәоз. Урт назаргы, икан дызмыртынчуаз даеа гәтыхак. Иара даниуаз ициз, анцәа дыззишаз, убри ишатаху амфа ианыкәтцамха, иара изыхәан апстазаара бзиа, анасып наза шыкамлоз идыруан. Бла иамбо, лымха иамахауа бзиабара мазак иафызан. Аха иахымыз азхараз иара иакәмызт. Изыригарц далагацыпхьаза, иахагы инахараны атәахра икәшәон, реиха дызцәымғу рецензенткгы ифытымшәеит абафхатәра илам хәа ашәкәыффы қәыпш Тарсхан Трамба. Аныхәаф бзиа иажәакәа хәауа ишнеиуа акыпхьрей амкыпхьрей рызбарафы ианнеилак, рызегы еипшхоит дфәжәкуа амфа икәыз амфасфы. Ифәжәкра хиеит икышә нтакны азыхь. Ипхәыс лоуп изхәаз ари ахшыфтак. «Излапхамшьозеи?! Азыхь иафыгәхәауа ижәны, даеазәы имжәырц ахахә напыларыжыуеит». Даеакгы нацылтеит убаскан. Имазоу убзиабара иафызазаанит. Иаргы ускан имаз ф-бзиабарак ракәын. Изгәакыаз ауаа рышка абзиа-барей «имазоу абзиабара» хәа, ипхәыс иззылхәози. Ускан изцәырымтыцызт даеа бзиабаракгы, игәагыны изхәомызт акәымзар, ипхәыс амфан дылпыларц ашыхака дзауаз убри абзиабара дацәыбналарц акәын. Уи иааигәара дшыкоу аниды-

руа, дихаштуан иан, ихаштуан ичкэыни ипхэыси. Анцэа дыз-зишазгыы наф ипырицон. Уи лызхэыцра иатцанарзуан зеггы. Дцэажэозар, иажэакэа икышэ икэбон. Хэыцрак дафызар, ихэыцра амцабз наласызшэа инеицэеимпны дгызхэыцра даанхон. Ажэа затэык, хызы затэык акэын икышэ икэкыз – Фатима. Игэалакара аныбзиоу Феиа хэагы нацитцон, Феиа-Фатима. Илцэыбналатэуп уи наф, илцэыбналатэуп.

– Излашэахаз ала, Абгагэ азааигэароуп иахыыкоу уи ихэшэу азы? – имфалацэа реицэажэара иеалаирхэырц фэаицтит Тарсхан. – Ус анакэха, абрантэи ауп уи авертолиотла иахызнарғало. Ихата данаалогы абрахь акэзаап дахьаало. Ашэарыцарагы бзиа ибоит.

– Азы анизнарго иуиржэлозар, ашэарах ржыгы уфеим-цазаци? – ихэеит цэылатцарала Ауасцэа хылца. Ирхэозеишь иблакэа? Имчуп. Гэрамгартас укатцаноуп ишухэапшуа. Ма бзиа иибауаз апхэыс дкалыжхьеит, мамзаргы ауаатэыфса убаскак ацэгьаракэа изырухьеит, имцан азэггы днаишьтуам. Дара егыртгы дзыртахузеи зызбахэ сымоу апартия аусуфы Виктор Тахэыц-ица?! Сара схатагы уахь снаидкы-ланы хазустада абарт ауаа рзыхэан?! Арт рзыхэан икам акэтцаракэа, ареволиуциакэа, аконференциакэа, ажэахэ дукэа ахыыкататэу аизара дукэа. Махагыарак калар, ака рыбжьалар, баша еимакык роур аигэылацэа, абыргцэа над-галаны рус атыц иаакэыртцоит. Дасу игэы ицоу ихэоит дзакэу дзеицшроу зеггы ирдыруеит. Уахьнеиуа абри уапхэоит, абри ухэоит, хэа азэы изыхэан дафэзэы ажэахэ ифуам.

Абас игэы дтахэыцуа дышнеиуаз, Тарсхан дзакыл-сит иааркыафэны ианитцаз хшыфцакык. Ианитцеит ииофэоу еицарыхэапшуан, мамзаргы ароман иагэылаитцарц социал-ла ауаа реикарамра апырхырц рызбеит ареволиуционерцэа. Хрыкэшахатхап. Ауаа зеггы еикарахарц азыхэан агарцэа бе-ианы инхауа рыкатцара ацымхэрас, абеицэа ирымаз зеггы аарымхны, игарцэаны иахыыкарцаз, убриала еикарахтэит ахыырхэаз халацэажэарым. Ус акэзааит. Еикарартэызааит зеггы. Еикарартэызааит малла. Дыкам абеиа, дыкам уи тэыс икаитцаз агар. Аха ареволиуционерцэа икартеит уаанза иахызмдырзоз ахратэрак. Малмазарыла акэымкэа, гэыла-псыла ахратэра. –Ианбыкэыз агар, атэы, ақыахиа аизарафэы

уахънеиуа иухәаша абри ауп, икауцаша абас ауп хәа итауад амға дықәтцауа иажәахә ҕны ианиитахъаз?!

Ҙарсхан абри ианцамта иапхъаз дазкылымсыр каломызт хшыџтакык. Абас зхәаз ауаџ хымҗада, иара итагылазаашыагы дазхәыцуан. Аҗсахра аамтала имч ақәымхазаргы, асаркыа уеизгы даныҗшылеит.

Ахышьцәа-шәарыцаџцәа дышрызхәыцуаз, иааигәалашәеит Виқтор Ҙахәыц-ица иажәақәак. Изаамтанызтәи иажәахә аџразы, уахъ, аппарат аҕны аус зуа рҕы днеит иаргы. Иеил-каатәын ажәахә азеиҗш хырхарта. Дааџналеит иара, Виқтор Ҙахәыц-ица, дааџналеит иахта. Ихы игәы ақәыбзианы, дҕапха-ҕаччауан. Усеиҗш игәалакара аныбзиоу, џашыара ақәмызт Қартынтә, мамзаргы Москвантә җыара азәы ателефон дшизасыз. Ашьтыбжы умаҳазозаргы, аҗша асуоу иамысуоу атла абгы атцытцысрала ишудыруа еиҗш, Москвантә ма Қартынтә азәы ател данаслак, ианеицәажәо иахауа ажәақәа рцакы дазымхәыцзаргы, рхәашыала мацарагы иеиликаауан Виқтор Ҙахәыц-ица уахъ ибга ахынзатәҕәоу. Иара игәалаказаара бзиа иаппарат аусзуџцәа рышкагы ииасуан, атла абгы иасуаз аҗша, атла аҗашәқәагы ишырныруа еиҗш, икан даҕаакгы уи уахъ, хыхъза имаз аицәажәара зеиҗшраз аилкаашы. Иаппарат аусзуџцәа азәы игәы нымхандаз, анапхгаџ бзиа дхамам хәа игәы иаанамгондаз хәа, ихы рытатцауа дцәажәозар, иҗьбараз ажәақәак иахаит уахынтә. Икәардә аақәацамацеит. Иаҳаз, ҕеҳәапхыыззар, данцәажәо игәышҗы иапхыака ишышьтытцауа еиҗш, иажәақәагы шхамла итәуеит, тәқәас шәсымоуп, сара сыда шәара шәзыхәан ажәџан ашкагы нцәа дыкамзароуп хәоуп иаанагауа иааихәалак.

Ари аены иахақәаз, хымҗада, иеҳәапхыызқәан. Ргәаанагарақәа рхәеит иажәахә ахәта хада зыџраны иказ. Иара ихәтаа иџырц игәы иштоу нарзеитеиҳәеит Ҙарсхангы. Иааимаркқәеит. Иаарпшқаны акәзаргы, уара иухәаз аткыс ишеиҗхаша хәа, ажәақәак ныбжыаргалт. Игәышҗы иаха-иаха ишьтытцауа, иччапшь наиҕықәбан.

– Сеигәырҕоит, аџызцәа, дасу шәхатәы гәаанагарақәак ахышәымоу! Уаџ дзеигәырҕыаша аҕоуп уи. Аха шәара шәгәаанагарақәа ахымызша итәахны ишәымаз шәхазы.

Шәүсураҕы иҫашәтцало акы затцәыкоуп – сара сгәаанагара.

Убаскан Җарсхан раҗхьаза акәны игәы иҫашәеит абри ауаҕ изыхәан сара иҫастахьоу, аматцура ду ашқа иҫеираҕы сышицхраахьоу азәы имахәндәз хәа. Издыруа ирдыруеит, аха иззымдыруа, измахац ирахәатәым.

«Шәара шәгәаанагарақәа шәара ишәымаз, сара сгәаанагара нашәыгзала!». Арт ауаа, исымҕалацәахаз, рабцарқәа аҫахәтеиқәа иртатцаны, шәарыцага маҫәала рееилахәа, ацивилизация хәа хара иахаҗхьазауа иацәыхьчоу, хара хфилософия арт рзыхәан инархәы-аархәноуп ишыҕоу. Хыхьынтәи иртәху рхәалааит, дара зхымцауа изықәныҕәауа азакәанқәа дара ирымоуп.

Шақа абас дрызхәыцуаз, убасқак иҕәандаза, ихәычра азхьаара еиҗшыз, шыццрак изцәыртцуан. Ускан Җарсхан ихахьгы имааизеит, даҕазымхәыцит атцыхәтәан иеиликаараны, дзызкылсраны дықаз. Ауаатәыҕса акыр иузадкылозар, ирыдукилар қалоит амреи адгьыли. Амреи адгьыли рыҗсы рханатцойт, ираазоит ашәыр тлаҕы имаҕы мацароу ақәыцгы. Дызхылтда Виктор Тахәыц-иҫа? Убри ауп иухәаша. Хара хзықәтәоу аҕба, хара, абарт ахьшыцәа шәарыцаҕцәагы налатцаны, хазегьы хзықәтәоу аҕба аҗскы иара изыркыда?!

Иааҗсоу, реибыхәатәқәа рымтәоу, уажәазы еиқәышышы, тынч итәан Җарсхан имҕалацәа. Азәы затцәык – амашьынаныҕәцаҕ, ибжы нытцак, ашәак ихәон. Знык ихәаны даналгалак апластинка бжыс еиҗш, тыпқ ағы даанхазшәа, еиҫах ахәара дналагон. Амашьына аныҕәашәа ианагхалак, иаргы ибжы наирқәан. Иаарласны ағынанахар, ибжы иаха илахәыххон, ишьтыцуан. «Аамтақәа зегьы ирыцшәахәауа акомпозитор диҕызаха, амашьына аныҕәашәа ибжы шҗақәиршәо».

Амашьына зхықәххыланы инеиуаз аиҕхаа атцахьтә иҫеиуа рымҕа аҗахалара иағын алашьцара. Дшеилысыз уажәоуп иаха ианидыр. Ицәаижь иадхьшәашәалеит иматәақәа. Ахьта илалар, дычмазаҕхар, иҗхәыси ихәыци иареи зеиқәымшәар хәа дшәеит. Иҗкәын ашкол ағы даноурышьт, иҗхәысгы аҗсшьара амылхын, иааны иҕан тьыҗх, месс мзазы. Уиаахыс шықәсыки ҕымзи цит. Иҗхәыс дахьынзақаз, знызатцәыкгы

еикэымшэеит Фатимеи иарей. Ихы даиааизшэа, егъа ихы иацъишьарц далагарггы, идыруан иахъеикэымшэаз зыбзоу-раз лара шлакэыз. Ихатэ илеихэаны игэалашэом. Ипцхэыс да-наашаз аламталаз, дахьцаз иамхэакэа мызкы скарлом лхэан дцеит Фатима.. Уиамызк дахьыкамыз, ахақэйтра ахылтэз мазала дшеигэыргъозггы, даныхынхэ илеихэаз даеакын. Иа-анагозеи бхала цъара бахьцаз? Агэра злазгарызеи бымацара бшыказ?! Деитцакыыз-қызуа атэыуара акынза дышнеигаггы, илымхэеит иара иахатыраз мацара лыгешылтэахыз. Иаарлас-ны реизыказаашъа шыкац ишыақэгылеит, иарггы дызфыц иус тынч дналагеит. Реикэшэарақэа краамта ианеипкьалозггы изыхкьоз, еихарак, иара иеилахара акэын. Иусура, иман-шэаламхаз идиссертация ахьчара. Виктор Тэхэыц-ица изы-хэан ажэахэқэа рыора... Изынамыгзеит ипцхэыси ихэыци иреихэазггы. Тагалан дманшэаламхарггы азын уеизггы дара рышка днеирц еибырхэеит. Днеирц идиссертация шааихь-чалак. Агэра ганы дыкан уи ахьчара ускак ицэгъахом хэа. Иаирпхьахъаз атцарауаа дуқэа излархэоз ала имазеин, насггы диқэгэыгуан Виктор Тэхэыц-ица. Ахцатэи акласс афы итэоу ахэычы иалидыраауазеи адиссертация ахьчара амыхьчара зыхьзу? Иан иалхэозар акэхарын. Иан, ипцхэыс, ифызцэа ухэа, зеггы рахэара иаха изымариан ицкэын иааста.

– Папа, цкъа исмахэзеит, иухьчама адиссертация? – ибжбы цагаза ателефон итыуан.

– Мап, Хаха, исымыхьчазеит, ицаадыркэрылеит, – аиаша мхэашъа амамызт.

– Ишца, азы иаларыжъма? – иччабжъ ателефон итыуан.

– Ааи, ааи, азы иартэит, – апцзы рыцкъауа иарггы дыччашэа иуит.

– Хпапа, узырфи, – иан ателефон ааимылхит. Ишхьааим-гаша, игэы зырғэгэаша ажэақэа анылхэа ашьтахь иаармари-аны, реицэажэара даеацъара ииалгеит. – Дзеипшроу уасхэап учкэын? Есены, иаха-иаха уара уеипшхара дафуп. – Сара сеипшцэқъа апшзахара? – ихы алаф налихит. Убри акэын деикэырханы даазгозггы. Иусқэа реиха ианааманшэаламхоз, иахаггы ихы алаф алхра далагон. – Бара, Марина-Мадон-на, дуеипшхар хэа ибхэаз ажэа џ-цакык амоуп. Дсеипшхар

ќалоит адѣахъала, џшра-сахъала, аха уи азхом. Дсеиџшхароуп гѣатала! Сара, мшѣан, бара ибымдыруеи, гѣатала ѣнуџќала ихаракзоу уѣџсуп. Сышѣќѣыѣѣы-классикуп, аџоурыхтѣ наукаќѣа ркандидат хѣа адиссертация ахысыхъчоз, акандидат захъзузеи, уара уѣыза аќѣыѓа ихѣџоу абри ауп рхѣан, адоктор хѣа ахъз схырџеит.

Љарки, – ус ауп ихъз шылхѣо, – уџќѣынѓы сарѓы хухѣоит, изаќаразаалак хъаас иќаумџан. Лафны уазџауеит, аха уџќѣын ииашатџќѣаны зегъ рыла иаха-иаха уеиџшхара даѣуп. Љшра-сахъалаѓы, гѣаталаѓы. Уара хумбеиђѣеи ихахѣы иаха еиќѣатѣахеит, ус анаќѣа, уара ухахѣы иаха еиџшхеит ихахѣы. Уи иџшра-исахъа аганахъала. Гѣаталоу? Уара иахѣи уажѣааигѣа ухала иуѣыз, – ателефон ахѣыџы инаилыркит.

– Папа сара ажѣеинраала зѣит.

Идыруан, ус илџѣажѣашъан иџќѣыс. Реиќа ихъаалѓо уск далаџѣажѣозарѓы, ускак хъаас иќалымџазшѣа, имариазоу акеиџш акѣын дшалаџѣажѣоз. Љарсхан идыруан идиссертация ахъчараѣы иманшѣааламхара шаќа алабђыш азкалыџсоз Марина. Еиќарак лхы ианалмыђъуа адиссертация анысыхъчоз аѣены дахыќамзоуп. Сара сзыхѣан иахаѓы еиѓын дахыќамыз, џаны, лхатѣ илбар џѣѓамызт «атѣарќѣрылара» иамѣаџысшьахаз. Акакала зегъы аныџџеит, банааилак баџхъап.

– Уара, абри хасас ихала аџѣажѣара даѣуп хѣа сыќоуп, – ихѣеит азѣы. Руа дарбаныз ибђъала изеилымќааит. Автобус аѣныџќа илашьџахъан. Ибђъы рдуны излеихѣаз ала, Љарсхан иахар иџахын. – Уара, хасас, акы уасхѣашан. Ухала узџѣажѣозеи хара жѣабђъќ хазхѣарыдашь хѣа хѣџхлымѣа хѣџшуп. Хартъ усѓы ххѣпыџќѣа еибаѣахъеит.

Љарсхан аџак ќаитѣаанза. – Дџѣажѣауоу сыздыруам, аха ихѣпыџќѣа рышьџыбђъ зласахауала аџсеизѓара даѣушѣа збоит, – ихѣеит ишьџахъџќѣа иџѣаз. Уи Ахъча хылџа шиакѣыз идырит. Иѣыќѣыжђ гѣыртѣыла ишиѣыќѣыз еиџш аџџазаара, ибђъы џџѣазаарала иџѣын.

– Ихъзеи, уара, иџсы еизигартѣ, ахатѣ замана!

Иухыччауа урылачча.

– Са-са-сара сакѣзар шѣыз-шѣызѣу, иеизыз-зызѓо аџсы

сызтада-тада, ицахъеит, – ибжы тыганы ацѣажѣара данала-гоуп, ихапыцкѣа шеихакшоз ангѣеитѣа. Ахътышьра иацлеит гѣытзызааракгы. Ауаа рааигѣара даныѣкала, ақѣаггы имысуа даныманшѣалаха, амѣан ишиқѣмыхѣлоз, атѣла амѣан дтѣаны аршара шикѣымшѣоз агѣра анигоуп, агѣытѣѣара анизцѣыртѣ. Ашѣыргѣындақѣа дреиуамызт, аха ахѣахѣдеипш абжѣызра, насггы уажѣы игѣтыха дуқѣак аназара ианалага аамѣазы, иѣтахымызт, дагѣацѣшѣон, егѣыѣтахымызт аѣсра.

– Ишѣцѣыззар акгы иаѣсам, хѣтыр зқѣу аѣызцѣа, исыз-гѣамѣзакѣа сеилысзаап, уажѣы ахъѣа-ѣа сак-сакит. Шзырч-чаша ак-аак шѣас-шѣасхѣап, амѣа сахъықѣыз ѣуаѣык дсыхъзеит. Алахъ чашъза ауаѣоу дышгылоу ишьапы аахыганы днақѣтѣартѣ ашѣагаа кѣаѣны, ахѣда ахацалаза, шъхѣтѣылаѣ аныѣѣараз анѣа иишаз ѣык дақѣтѣан. Аѣсшѣа неибахъѣеит. Иара ахѣтарѣа ихоуп, ауапа ишѣуп. Ақѣаггы дацѣшѣом, ахъѣаггы. Иара дѣоит, сара схысхысуа сишьѣоуп. Ишѣымдыр-дыруеи акѣты иашъѣалаз арбагъ иахѣаз? Сарггы сзихъымзарггы, ма сыѣсырѣхап схѣеит. «Угѣы ишѣаанагои, хѣтыр зқѣу аѣыза, ақѣа лассы ихѣа-кѣарушь?» – анысхѣа, «Ақѣа лассы ихѣоит, дад, аха ауаѣага адунеихаанггы дѣѣышхом. Ари ақѣа илеи-уа, дад, ауаѣага ирбаазага хѣа иашъѣоуп» – ихѣеит. Данѣа, еиѣах сымаѣара амѣа сананхала, акыр анѣоуп схѣаѣы ианааи ауаѣага хѣа шсеихѣаз. Газа-газара сыхъѣѣѣеит.

Ацѣажѣара даналага иахѣа дыѣхазшѣа ибеит. Машъына-ла хъшауаггы иахъѣыхѣлазар, сара шъапыла мѣабжараггы сызнеиуамызт. Ихъѣѣѣыз, амѣан дынзырхаз имхѣазеит. Изыртахузеи. Ашьжымѣан шаанза амѣа данықѣлоз, зашѣа дѣтыѣуаз, арт ашьхақѣа зыѣнаргѣеипш издыруаз анхаѣы иеихѣеит шъапыла маѣара иқѣшѣозар, шаѣаамѣа дѣаху Абѣагѣ ашьхаѣы, атуристѣа рыѣсшьартѣ ахъыѣоу дназарѣ азыхѣан. Иныѣашѣа злабзиаз ала, ахѣлара иқѣнак акѣым, дназар акѣын амра аѣсы шѣазггы.

– Уст, аа, абри ужѣѣа иѣарѣа, – ауапа ааитѣыхны ижѣѣа инѣаирѣеит, автобус ашьѣахъза, алашѣарыѣа идыртѣаланы итѣаз Сѣѣбеи, – азѣы хихѣазааит, бзиарак шыѣахѣѣаз хѣаггы хамхѣари.

Сымѣашъеит уи иѣшышьазы раѣхъа сгѣы иаѣташѣаз. Ша-

маха иуңылом усеиңш аңшышыа. Иблақәа ирхыҳәхәылон аб-
зиабара азыгәахәра, абзиабара ҳтахуп, бзиа иахбауа дхамам
акәымзар. Иуазтәауеит лара дахыыкоу, дахыыҳапшааша уды-
руама хәа.

Иаңхәа итәаз, аспорт маңәа зшәыз уи инациргызит.

– Абзиабараңы ҳакоума, иңсы еиқәхархеит, иубоит.
Уара, аныкәаф, – Ғарсхан ишқа даахыахәит, – узлазбо ала
амғаңы уңхәартә иеибытоу уафым. Ақәа, анцәа иңышьоуп,
ихкәеит, иаеңныхәа. Дабацоз умбои, мцак неиқәтцаны, цлак
амцан днатәон, уаҳа закәи. – Ашьжымтан ицқәа хахыхәла
даамтыргон.

– Аиаша уасхәап, уи сара даараза истахым, – ауапа
данарпқа, ихапыцқәа аихакшара иаңкәытцны, иқышьәқәағы
аччаңшь нарықәлеит. – Аңсра даараза санеилаҳауаз хәа
сгәалашәом, аха уажәык зынзаск иаамтам, убас сеилахоуп.
– Уигы нацитцеит лафны. Аха ихазыхәан ииашан уи алаф.
Убастәкәа дхәыцуан. Исыхыыз уиоуп, ҳағыр зқәу афызцәа,
амға саныкәла, сышиашаз сцозтғы, ихәлаанза сназон, аха
уск, шәарғы шәзеигәыргыаша ус бзиақ сыннархеит.

– Шәиэызырәи, уара, ижәдыруазеи илаҳпшыхәраны икоу
абнахәа заа иара иңшаазар, илафәицхәазар.

– Исыңшааит, афызцәа, исыңшааит, аха изакәызеи
исыңшааз, аартра дузза! – дағыағылеит. Ауапа ааикәиршеит.
– Ғағыр зқәу афызцәа! – ианаамтаз иеникылеит. «Иамуит,
сырцәымцеит Виктор Ғахәыц-иңа иажәахәқәа анызыоуа
– раңхәа сызлалаго ажәақәа – акыр иаңсоу афызцәа,
сшымгәыгзоз, иаалыркәаны аартра дук кастцеит». Игәы
дынтахәыцит. Ағыра зну ахәхә атәы расхәарым. Рыгәрагара
удафуп. Ғтоурых архәанчафцәа иарахәар, ма иаашытцаны
дара рахы иргоит, нас дара ркны ирыңшаазшәа, адунеи зе-
гы иахдыртәоит, мамзарғы икәыбаса икәыртцоит». – Абрақа,
сара сахышытышәхыз ишпашәасхәари, сышытышәхаанза,
икәлап километрабжак сааихыазтғы. Ааи, уаҳа смааи-
цыт. Баагәарак ахыжәжәарахқәа збеит. Ахыжәжәарахқәа
хәа цыарак шыцыара рақара маңғахәаранза еилахәхеит
акәымзар, еғырахы уажәгы атзамцқәа цшь-метрақ ркынза
ихаракуп. Ар бзиақ татәартә итбаауп афнытқәа. Ашәкәқәа рңы

цъарггы уи азбахэ самыпхьацт. Ус анакэха, уи аартра этэу сара соуп, – илафны ишихээзггы дшеигэыргъатцэъюз ӕашыомызт.

– Иутэуп, уара иутэуп, иаашьтыхны ига, усггы Ацсны еимтэаны атироуп изфэу, – ихэеит алаф згэатцахь имне-из, Ауасцэа хылпарч. Ибжы идырит, уи иакэын. Илапш еипштцэъоуп ибжыггы шыхьшэашэу. – Уара иуқакны акэым ишысхэо. Икалатцэъеит. Изахахыоуггы шэыкоуп арака. Атрактор ала амхы шахцэагэоз ххаблафы, кэцъал хэычык илафапан, ипыххааса иагеит. Хнахэапшызар, акэцъал ацара фырпкэа тапсазаарын, аразынтэ паракэа, уапстцэык азна тапсоуп. Ихакэшэеит. Акэцъалггы афчыхақэа еидахкылеит. Ихакцхан, Акэантэи дкылкыа дааит царауафык. Ацарақэа раткысггы иаха ицъашыо, илакэшыо дызхэапшуаз, иахаггы зыхэ ишыз акэцъалоуп. Ӧыроу изакэыз здыруада, итцэагэа-тцэагэаны акы анқэан. «Ари абырзенцэа ирыкацамтоуп», – ихэеит, иланарпшыгақэа цырцыруа. Ажэытэанза Ацсны абырзенцэа аныказ аамтазы икартақэаз иреиуоуп хэа днала-ган, ххы ааилеигеит. Уара хара абзиа кхакцеит хэа хгэыргъаны ишэзынахацхаит, уара уахыааиз ихаухэо закэызеи ххэеит. Излоухэаз ала, ара иказ абырзенцэа ракэын, хара урт рышътахь хаанагеит. Урт ракэын уажэы хадггыл хамазымкыц ххэан, хгэы иалсит. Иахыаггы сгэы иалоуп иахыиахътаз. Хшыкоу шэымдыруеи харт апсуаа. Ауафы амцхэ игэра хгоит. Ихайхэо акэу цъахшыоит. Ускан иаха сычкэынан, иахыа акэызтггы, убри атцарауаф изутэыз здыруан. Уара хасас иухьзузеи? Иумхэахыеи, сағамыз, угэы иалыымсын. Царсхан ушьтаххырц автобус анаангыла, санухэапштцэъыа, сгэы иааташэеит абри дцарауафызар калап хэа. Иеимдо хтоурыхкэа ирышьтоу ирацэафны срықэшэахыеит. Аха иаха санычкэыназ, иаха сангазэзоуп. Хара хрыцхраауеит хтоурых шэыпшаа, аиаша шэхэа хэа, дара апсуаа иахзеицэоуаамышътахь акгы рыфэом. Сара цара сымам, хэ-класск рфы сыштэаз апсуа школкэа анадыркы, ишцакастоз, стыцит, аха бзиа избоит атоурых атэы зхэауа ашэкэқэа рыпхыара. Аиаша шэасхэап, хтоурых зыфуа зеггы сгэы рыхшэеит. Имцуп иаарыфуа зеггы. Апсуаа Ацсны шэаанагеит, шэара арака шэааианза даеа цыоукы нхон рхэеит. Шакантэ аредакциякэа рахь изыфхыоузеи, аха азэггы

аҥак сзааимҥиит. Иссеилимҥаауа җара араҥа җанааи инхоз даҥа милаҥк шраҥыыз злардырзеи? Ибзиоуп, уи рдырзааит. Аха җабантәааи җара? Уи азәҥы издырзом. Уара, Ҥарсхан, исхәаз угәи иалымсын. Уара узәуггы узустоуггы сыздыруам. Аха уеилахәашьеи, ужәа иахшыыз ашәыреи рыла абри дҥарауафызар җалап сгәахәт.

– Иухәаз, җаҥыр зқәу афыз, сара иахәҥы сгәи иахәоит. Амала сахьукәшахәҥым, җҥарауаа зегьыҥҗәҥа ус иҥам. Аиаша зхәақәоуггы ыҥоуп. Ирзымдыруа җушыьома аиаша зымхәоҥгы. Аиашаҥҗәҥа рдыруеит, аха ирхәоит дара ирзеиҥу. Сара исыздыруам ажәйтәан ауаа шыҥаз, аха җаҥыр зқәу афызҗәа, җаамҥазы зегь реиҥа иҗәҥараны иҥалаз, ауаа ргәи аҥы ҥоуп, даҥааҥы рхәоит. Ихәыҗшьаҥҗәҥа, игәи иҥоу иарбанҥәҥоу, хдыруеит. Дҗагылоит, зынзаск даҥааҥы ихәоит. Шаҥа даҥааҥы изхәауа иахәҥы пату иқәахҥоит. Ауапа иҗәҥыҥы икәиршоит. Иихәоз ихаҥаҥы изҥын. Итетрад убас еҥаниҥеит зны. Угәи аҥы ҥаны, даҥааҥы ухәауазар, иахә иҗәаҥеыгоуп, гәиҥала иухәауа газаразар аҥҥыс. Аҥы хәауа, даҥааҥы уазхәыҗуа, аҥы җаҥауа даҥааҥы уазхәыҗуа, азәи сылзыҥшны сылҗыларҗ амҗа сыҥәни, даҥазәи сыбла даахгылауа... Сдиссертация ахьчара азыхәан аматериал аизгара аҥәым, схоуп исыхьчаша, схи. Ианакәу, иахьакәу җқәа исыздыруам, аха иҥалап амҗа санылазар. Иҥамызт, мап, уахә җсыхәа ыҥамызт. Ашьха дхаларҗ амҗа иқәуггы, шаҥантә дкәаратҗозеи. Маҗзакоуп иагу рхәеит сдиссертация. Адәныҥатәи аҗшаарақәа рыла ихартәаатәуп. Ишәымдыруеи, азбахә шәмахәхьеи Аҗсуа баагәара? – Зегьы иреиҥхәон, ауапа изҥаз, ала шәарыҗа зҗыз иахә ихы наидиҥылеит. Убри иеиҥхәр бзиара дук изиурызшәа ибеит. – Амшын ахықәан, Кьалашәыр иалагоит уи абаа. Ахәаҗақәа, ашьхақәа, акаршәрақәа, аҗҥақәа ухәа анҗәа идырп шаҥаҗьара ихалауа, илбаауа. Аҗсны абжарак иагәылсны агырқәеи җареи ххәаа аҥынза, Егры ахықәанза иҗоит. – Ауасҗәа хылҗарҗ зхаз иахә ихы наиқәикит уажәи. – Уара җҥоурых дырхәанҗоит хәа угәи иалоуп. Ххәақәа иаххәроуггы раҗәоуп. җқәа хашьҥам, ихәхьҗом җҥоурых, аҗсуа баагәара ду раҗхьа инаргыланы, Аҗсны иҥоу еҥырҥ ахыхьчаратә баагәарақәаҥы налатҗаны, сара исызбеит убарт ирызҥны җьара аҥы зәырҗ. Даҥааҥала

иухэозар, анаукатэ диссертация сыхьчарц. Сманшэаламхеит. Иазхашаз аматериал еизумгеит рхэеит. Уи зышэтахузеи, хтоурых, ишыкоу шэымбои, ихахьчозароуп ххатакэа. – Игэа-лашэара иажэа аахнаеит. Иахьа-уажэгьы издыруам, абасоуп хэа акы дзазкылымсит убаскан идиссертация ахьчаран. Ихцэажэараны иказ атцарауаф, адиссертация ахьчара аенынза, иихэоз даеакын, уи аены иаалыркьаны даахэит. Рапхьаза данапхьа, Апсны атоурых атцара азыхэан мацара акэым, Кавказ зегьы ажэйтэра аилкааразы лагаламтахоит удиссертация хэа схы еилеигахьан. Азтааракэа има з ххала хайдтэаланы ихазбахьан, дахьаашакэаз сыдыскылеит, иахьимаскыз иаргьы дакэшхатхэит. Уи зегьы ажэала дахцэажэаны ифны ишытеитцазгьы мап ацэикит. Мапцэкьа ацэикны акэым. Азгэатаракэа икастз сариашоит хэа сақэгэыгуан, ахэшьара харагы астеит. Аха уажэы избоит афыза Трамба, атцарауаф қэыпш исхэаз шидимкылаз. Абас дышнейуаз, уафцсык иахасабалагы ламысдас сипхьазеит. Еибыхэаны иказшэа, егы ахцэажэафгы уи инациргьизит. Абзиара илшоны цэгьара кэзымто азэы иоуп хэа сышиқэгэыгуаз, ицэажэашьа мацара акэым, иблакэа рыпшшэкэатцэкьа рыпсахит. Ипшышьа убас икан, анышь зааиркэрыларц ахахэкэа ақэзыжьуа, хэхэык ақэижьыпхьаза иазымхазеишь, уажэшьта изаамыкэрылазои хэа иахэапшуа. «Сара сазкылсит убасеипш агэаанагара, – фэаитит уи атыхэтэан, иажэа ахыркэшамтаз – атцарауаф қэыпш Тарсхан Трамба инаукатэ усумта аихарак зызку Апсуа баагэара ду ахы иаркны атыхэанза дахысны иблала зынзаскгы имбазац хэа». Ишьаппынцэақэа дфэарыкэгыланы, иеаашьтихит, иихэаз ажэакэа игэы анышьтырх, иоурагы ишпацнамтцари хэа дгэыгзар акэхап.

– Уажэраанза арака хатыр зқэу афыза далацэажэон царауақэак рыламысдара атэы. Хтоурых арфашьара мацара акэзам цьоукы зфэу. Иртиуеит хтоурых, ирти! Атоурых атэы зхэауа иаарылшауа зегьы ртиуеит. Цьоукы иртиуеит ацаразы, даеа цьоукы – аматцаразы. – Иахьа ирхэауа уатэы ирхэазом, игэы итэшыз ажэакэа рфэаирхеит, азэыр иахэуоу имахэуоу агэхьаагы мкыкэа. Абас дышнейуаз уи иамхэхэеит ажэак, ихата дызлақазамыз, арахь ипцстазааразы акыр зызбаз. –

Убасеипш икоу царуаакэак санрызхэицуа, диашан схэоит Сталин. Ииашаны икаитдон иахьыниртэоз. – Атыхэтэан иацитцеит зынзаск иара дызлаказамыз, дызымдыруз иахь-рахауаз зынзаск ихэатэзамыз. – Ииашатэбьаны икартон ашэкэка рзалатцаны изырзуаз. Уахагы бжыаша рымам ауаа. Иакэым ихэама, иакэым каитцама ашэкэи иантатэуп зегьы ирдырузааит.

– Зегьы хакейбахып ухэар сахаит, – ихэеит абчарах Арушьян. Егьырт азэгьы фимтзеит. Ирхэарызеишь хэа дзырфуамызт иаргьы. Аус злаз, мацк иадамхаргьы, игэы ирдеит. Усеипш ихэкэахьан уажэадагы. Мышкэак анаабжыыслак, даназхэицлак дахьхэуан. Аха зегь акоуп епта ихы изынкыломызт. Еихарак ус ахыхьуаз, абыржэ еипш атэымуаа рфы акэын. Уажэы исыбаргэузеи, иаха сыеныскылеит. Тэымуафьк даазбеит, еихарак исымфалафхаз, реиха исызгэакыоу сфыза иасымхэашакэа наиасхэоит.

Адиссертация анихьчоз изыруз зегьы акакала даатгыланы, икалаз, ирыхьыз шизеилымкаауагы нацтауа, изеихэаз Виктор Тэхэиц-ипа иоуп. Уи аматцурауаф ду игэатцахь инагуа акэын дшизызырфуаз. Усоуп Тарсхан ишибаз, изеихэаз аматцура ду дахьахагылоу, акыр ахылшауа азыхэан акэмызт. Ацла иалкьаз иан дшигэалашэауа еипш, игэы иркычырц дазыхынхэит икэицшра, астудент цстазаара. Урт Виктор Тэхэиц-ипа идхэалан. Цаны, ускан уи ауаф даеакала акэын ишипхьоз. Ихьз – Фыкьа. Иаб ихьз зынзаскгы издырзомызт. Икада угэтыха зоухэо? Фыцья. Укэицшраан иуфыаз, нас машэыршэа амфан иуцылаз. Иоухэеит, дцеит, уаха шэеибабом. Уиздыруам, дуздыруам.

– Диссертация ахьчараан... Сынтэа мес мза азыхэаноуп. Реиха сзыкэгэигуаз атцарауаа фыцья... Сзыкэгэигуаз акэым, мфакэтцэцэас исзыкэлоит хэа сызхэапшуаз, афыцьягы иаалыркьаны исытцаркит афны, – абчарах Арушьян ишка ихы наирхеит, ихэауаз уи еиликаауоу изеилымкаазоу агэхьаагы мкыкэа. – Икасцагэишьоз, сара исхароуп, схы цетэуп схэеит. Сызтахызазэиесеихэахьануртафыцьягырызыхэан. Хыхьынтэи азэы драцэажэартэ икатца. Иуаа кэышкэоуп, аха шэицхраа хэа азэы иреихэар, уус дырманшэалоит, анцэа иумхэан,

хыхынтәи уара узыхәан иакәымк азәы ианааиҗытҕыа, уалге-ит, узаадырҕарылоит ихәеит. Сара сзыхәан цәҕыа рхәауамызт, аха абзиаггы рархәартә иҕасымтдеит. Изаҕахузеи сгәахәт, сыпстазаара зеггы аҕеитанакан убаҕкан исзыхычазтҕы. Уи шәара изышәтахузеи, аҕызцәа. Сыззааирц истәху, абар уажәшьта ҕымчыбж иреихауп абарт ашьхақәа рҕы аимдара саҕуиҗытеи. Егры ахахы сҕалаган, даҕакала исхәозар, ашьа-пахьала сҕагылан, ахахы скылсит Аҕсуа баагәара ду. Избаз, исаҳаз зеггы анытдеит.

– Ант, атцарауаа ҕыҕыа хәа узҕыз ртәҕы нацта. Анташыа здырыз, иахыуштышаггы удыруазар акәхап, – ихәеит Ахыча хылца.

Җарсхан изеилымкаазеит уи изхихәааз. Иақәҕимтзеит. Иара дзыргәаҕуаз игәы ахырдашаз акәын.

– Ихәхәақәо хәа иуахауазеи, иупшаазеи? – ихәеит Арсана.

– Егры инаркны Кылашәыр санкылс, даҕа еилкаатәқәак сыман азыхәан саахынхәын, Кылашәырынтәи еиҕах сҕыҕас-хеит, Кәыдры ахахы скылсит. Убра сыҕан абарт ахымшк. Быр-зенк иҕнаҕы сыпхьон. Ха-ха, ақәоура азыхәан ицәажәашыа шәасхәап. Ажәдан уарбаазар ҕалап иахыа ихәеит. Схы сырҕхәап, сара иласны сныҕәоит. Уажәшьта снейхызаарын. Амдан баагәарак сыннархеит. Уажәраанза зызбахә шәасхәоз шәҕәык аҕы уи азбахә самыпхыац. Иахызуггы сыздыру-ам, – даҕын Җарсхан, ауапеи дзацәажәашаз амҕалаҕцәеи дандырҕа, хәыштаарак дыҕхәатәазшәа.

– Аҕсха ибаауп, уара, ари дызҕу, – ихәеит абырг Арсана. Ахышьцәа ашьха ианцо-ианаауа пхьартас ирымоуп, рырахә аҕнытҕа идыртәоит.

– Уажәы уаҕа даҕа рахәуп ипхыауа, – ибжыы гәаҕла иҕәны ҕааитит Ауасцәа хылҕарч, – агаҕеи атуристцәеи рыпсшьарта. Абҕагәи аашьхеи рыгәтахышәоуп иара ахыыҕоу, убри аҕнытә атуристцәа уаҕа пхьартас иҕартдеит.

– Убри азыхәан акәхап уаҕа гәамла изтәу. Аконсерв банкақәа узрылсуам. Аҕатлика цҕыхақәа, ҕыжәыртас ирымоушәа... инаицирҕызит Җарсхан. – Атәырҕы иааҕараны убраҕа – хахәк сымпыхыашәеит...

– Ха-ха-ха! – иаалырҕыаны дыччеит абырг Арсана. –

Саџоумџан, џасас, акы сџеалашеан схы сызнымкылеит, хџаџа шыџесе уажеапџа убри абааџы хџчак ихъхъоу шеесџеап. Апџхъыс даниба, иџсаса ихашџит. Иарџысымџаџеџа дџагылан. Аррахџе дхынџеиџџеи шаџа џуаз, уара Саџбеи?

– Еиџа иџеыругама уи, – дџагылан апџхъаџа даасџеит Саџбеи. – Арсана иџеыригаз аџеабџе ахыџеауаз иџахымшеа џаитџон, аха еџъараан иџеаларџы игеы ишахеоз иззоыызт. Сыџшема изыџеан ирџео сарџы исаџароуп аџеозшеа, илашеарыџаџы ишыџаланы иаин инаивагылеит. – Ихыџуаз умбои, шыџесе џажеихеба дырџагылан, хышыџесе џуан аррахџе дхынџеиџџеи. џагаланын, ашыџџџа ааигеахара иаџын. Уаџа акыр уџахума?!

– Шезырыџла, џасас уоуп еиџарак изасџео, еџырџџы геахеас ишыџашеџо здыруеит, аха. Абри арџыс ишџа-шеасџеари, апџхъыс лыбла дынџаџшыр, иџсы маџџаны дџаџауеит, убасџак амџа иџроуп. Изамџаџеа џџџеарауа, иџымшыџеа кыдыршала, изара џџеыџеаа, иарџы апџхъыс дзеилаџаша азеы иакеын, аха дабааугои араџа апџхъыс. Иџсаса еиџџрашышъы. Апџсџа ибааџы днатеит џенак. Абаа азыџеан ирџео заџахъоу шеыџоуп, апџхъыс лшыапы џалмыргылароуп, иџсасым рџеoit.

– Иџегы, уаџа иџедыруазеи убри абаа иахџеааны? – днаизџааит џарсхан.

– Хабаџеа, урџ рабаџеа ирџеоны исаџахъоу убри ауп. Апџсџа ибаа хаџе џырак иадамџарџы уалакыысыр, аџзамџ иамоу акезаait, ааигеа-сигеа икаршезаait, зегъакоуп, ма ибџоуџеит, мамзарџы хаџе хеыџык аашџџхны акы инагеыдџеит, ашеипџхыз бааџс уџешеoit. Уеибганы ашыџа узылбаау-ам. Абаа ашыџахъ, издыруа шеыџоуп, азыхъ ссир ыџџџеит. Уаџа ашыџауаа рнапы џарызезеазом, зыхъ џшыас иџџезоуп. Урџџеа зегы зышеџахузеи. Згеахы џџафыруаз хаџџа рџыс, иџсаса иџеаџџа, амџа хеажџаза еиџеџаны дыштеаз, азыхъ ашџа днаџшызар, лышеырџаџеи лыџхашъара затџеи зџеахышаз еиџеа хеыџык лышыаџаны, лџы лнапы зезеауа азыхъ аџы џыџџак дгылоуп. Абаа ахаџа ахыџоу џџа иубоу џарсхан?

– Еиџуаџџ џшаашъа амам. Амраџашеара аганахъала, џаџа

уахьналбаауа, зиаск иаҕараха арѡаш авсуеит, – иааркыаҕыны, иаарласны итетрад ианитцаҕааз наигэалаиршэеит Тарсхан, – арѡаш анырцэ рѣыѡархоит ашьха еибаркырақаа. Амашына мѡеи иареи рыбжьара дэыкэаҕыазуп. Алада, амшын агаҕантэ иаауа амѡа инахаразаны уаныпшылоит. Ѡадака усгыы асы зқэыжыу ашьхақаа аеҕынгылоуп. Шэара ишэзымдыруашэа исхэо закэызеи.

– Абаа аѡныцка аҕсаса штэахыаз рбазар акэхап аны-
кэаѡцэа, ани атыпҕа ссир... Иара изыхэан иссирымыз азэыр дыказма аха, – илаф ажэабжь даҕын Арсана. – Лара ирылантэаша дызцыз ракэзаап, амѡеи абааи ирыбжыоу адэышкэаҕызае иаатэзаап иҕхьарц аныкэаѡцэа.

– Арсана, ура хазургэакуазеи. Ажэеипшыаа ирманшэалаз ихаҕа ара дыказар, иара ихэааит, – дагыѡагылеит аспорт матэа зшэыз.

Ѣеилахэашыала мацара акэым, цшра-сахыалагыы арт дреипшым, ма аамтала дрыцуп, мамзаргыы сара сеипш, амѡан дышьтырхит хэа игэы дынтахэыцхьан уи изыхэан Тарсхан. Ашьтахь еиликааит дрывагыежыуа хэтыр ахьрыкэитцозгыы зыхкыоз. Ихаҕа изеигыын. Аихабацэа иахьшэахауа изымхэозар акэхап, аха ианахажып.

– Зураб Нуриевич, усызихэа ибжыы аардуны ихэааит, сар-
гыы сгэы нарѣыхап, – ихэеит амашыынарныкэцаѡ. – Мамзар ацэа станагалар прошьчаи родина калоит.

– Исхэагэышыап, – ҕааитит ицэымгызшэа Сатбеи, – азыхь аҕысылапшанлыкэшэа, уҕыунапы азыхьитаузэзэаршыкэмло, уи зырхэымго иакэым, изырхэымго ауаѡ дахьызымрхэыз ашэипхыыз шизкхо хэа ирхэақэо сгэаларшэан, ус кэбымцан хэа ласхэа акэым, лҕы лнапы атазэзэара ацымхэрас, дхычхэрылазаргыы акыр сызхэо скалама, сҕы акит.

– Анана-Ғэында уахылырхэгэышыеит, аха уеизгыы иуоуз еихауп хэа сыкоуп, иуцэызыз ааста, – ҕааитит гэахэарыла абчарах Арушьян.

– Сыҕмақаа даара ихьаазгагэышыеит, аха исхаран, исықэнагон Анана-Ғэында исзылуз, икастагэышыоз.

– Ани баша амала агаҕа уцаны уахыааз уи атэы ухэазом?

– Уи згэалашэода!

– Акгы имоузаргы, ма игэазхара длыхэампши...

– Исхээр ихашэцару сыздыруам, зынза схы еилазгаз агитарей ашэахэарей роуп. Артистцэазма, исыздыруам. Упсны укэзар удырччарын, ашэы ушэызаргы, иухаштны удыркэашарын, убас ашэа рхэон, иччон, ихэмаруан. Аурысцэа, аиаша шэасхэап, иахьхайгыкэоу рацэоуп. Ишпсуа рдыруе-ит, иканатц раамта кыафла ирхыргоит. Хара хдунеи хакэлахо цыахшыоит. Аламыс хэа акы хамоуп, хэагымгеит, хэагьяанамгеит, иршыахаз аеы хэафызахеит. Егьяангылом, егзыфюуам иршыахаз аеы.

– Уара уакарагы агитара азырхэода, уагымкэашой, уаха иутахыз, уаргы урылаландаз.

– Ашэагы схэеит, сагыкэамсеит, даара слеичеырбеит, аха иамуит, ани, азыхь аеы избаз ауа ххала хэизынхартэ хманшэаламхеит.

Тхацърахэа акгы умоут.

Уи аганахыала сыцкыан, сгэалтар акэын, дысзымгэаар акэын Анана-Гэында. Аха уи исаналмыжыыз даеакуп. Ацшза ссир дызцыз атуристцэа ашэахэара, акэашара ашытахь апсшыаразы ианыштыала, саргы сыпсаса рышка абаа афнытца иттэааза аблакэа тышеишеиуа, сыцэар хэа ишэозшэа, исыхэапшуан амза. Сзыцэо сыкэазма. Анцэа идырып шака еидысхэыцлаз.

– Хара даеакала акэын ишхэуухэахыаз...

– Шэара ишэасхэеит ишэахарц ишэтахыз, икалатэкэыз засхэо асас иоуп, – дафын Сатбеи. – Икалатэкэыз убри ауп. Зылан-Захкэажэ знык иадамхаргы илыхэапшыз ихы еивылгоит хэа шырхэо еипш, убри апхэызба, нас илы-цыз лфызцэа раамтахыгашы ухэа сназлапшыз, сааткэак сызлахэыз убаскак сархэыцит, ишпашэасхэари, схы сгэы зегы аанархэит, акгы сзалымхит, азмах интыпэаз адагы еидах азмаг иштэпало еипш сахыкэаз сеидахынхэит умхэозар. Скэыпшра, сыцкэынра, абар, уажэы стэымта санаатагылагы налатцаны, баша азы иагаз кыд бажэк еипш, иныласырзит абнаршэыра. Арра сцаанза афны агэашэ сынтыцуан, саатбжак анаатцлак, ашкол ашта сынталон. Убри ауп дунеис избаз. Ашкол саналга дырралагы сыгэгамызт, саб ицыбакэагы атца ртапсуан, сабаталагэышыоз. Арра сыр-

геит. Ахапы ухэытыцны, абнаршэыра улалар еипш, арака
қыта кѣахак сѣалырган, Брианск абнаршэырафы хнаганы
хнадыртэеит. Ателевизортѣкѣа хамамызт хчаст афы. Мызка-
хыи знык иажэхъаз газетѣаки уаѣ дызмыцхъоз шѣкѣаки
наргон. Иудыруа ахэыцгыи ухаштны, ламыс хѣа акыр ума-
зар, уаѣра хѣа акыр улазар, зегыи ырхэанчаны иахэггы
убнауаѣханууп аррантэи ушоурышътуа. Ахы сааит аррантэи.
Аѣны уаанымгылар хатцэеит, хѣахшъуеит рхэеит сани саби.
Аѣны ихамаз аѣмакѣагыи уахъ инарыластан сызѣу жэбоит.
Сыхъоуп, иалысхуазеи, абас схэыцуа сышнеиуаз, ииашан
схэеит Сталини Хрушьчови. Анхаѣа кѣацаланы иахърымаз
аиашатѣкѣа рзыруан. Уажэи Брежнев дасу ишѣтаху кашѣца
хѣа иануиужъ, сара сани саби скагэаны хъчас скартцеит.
Уакагыи даангылазом саб. Цсеивгарак иоур, аколнхара ирзану
арахѣ ракара акэым, иагыинеиханы ихазы мацара ианитцарц
далагоит. Саргыи дунеи лашарак збараны сыкам схэеит. Сара
сызлареицѣоузеи абант кѣаф зуа атуристѣа, акалакѣкѣа
рѣи инхауа схэеит. Ускан, хасас ида егырт дызжэдыруеит,
Амтони сареи хакэын еицыхъоз. Иара агаѣака мчыбжыкѣа
хѣа дылбаан, атыц афы схала сакэын иказ, арт абзцэгъаѣа
апхэыс слышъталаны сцазшѣа схырцеит акэымзар, сара
сыѣмакѣа схарштны, атуристѣа срыцны агаѣа сызгаз
даѣакуп. Ауа саузыцѣахуаз... Амза снаѣацшуан. Атурист
тыцха лхы-лѣи лхалашауа шака ианызбалоз убасѣак ахафы
ѣакѣахѣа, ишѣикѣагѣа избон сара сыцѣазаара, ашара адѣи
ишаакѣлаз абаа саадѣылтын атуристѣа ахъѣаз снаѣшит.
Рымѣѣаѣа рѣахѣара иаѣын. Убарт иахъцо ак сѣѣыргоны иры-
мысхырц ѣахышѣа дара рѣанынарха азнык азыхѣан бзиала
хѣа расхѣап хѣа, нас маѣк иаанаскъазгап хѣа, агаѣака иѣоз
лак рыцын хѣа, сзагѣ-загѣуа срышъталаны сѣынасхеит. Аги-
тара зкыз арѣыс иааимсхит «Ашѣа шысхѣауа шѣнаскъазгоит»
– схѣан, ашѣак архѣара сналагеит. Ани азыхъ афы зѣа-зжыи
абжа хтны избаз уи сеыналзааигѣастѣуа ларгыи даасыхѣааччо...
Ажѣакала, ианааилашѣшѣуаз ахуаѣшъ хѣа амшын ахыѣа афы
ханкылсит. Ишѣѣыыззар акгыи иаѣсам, лара атуристка хѣѣи
бырфынгыи схы еилалгеит, аха еихарак схы зыршаѣаз, алагаза
саѣызазтѣыз даѣакуп. Ауа ссызхэыцуаз, ссызмырѣаз...

– Зынза урыцны узламцазеи...

– Уара уахыччоит. Сшыхынхэыз сара соуп издыруа, – иажэа инацитцеит Сатбеи. – Ихашэтдару, уара уажэшьта иузхоуп, икоуцаз уахьырхэны салгахьеит, уажэшьта ухынхэы сара стэылахь лхэозшэа, амшын ахыкэ афы хнеит. Хагьынхыкэпшылеит, ацэа салазшэа саалцит, сыхдыррахь схынхэит. Иабакоу сыпсаса, схынхэны сааизар реихарак ақэыцмақэа ирфахьеит, сара стэкэа наф афермахь инарыстеит, уаха ишпакастоз. Сахьтарымкыз анцэа ицышьоуп.

– Убри азыхэан акэын, дад, ажэйтэан апхэыс ашьхафа лшыапы ныкэлыргылар аныха даграгылазшэа изырыпхьазоз, – ихэеит абчарах Арушьян. – Уара бзиагы уеикхэеит, уцмақэа рыла уалцит. Ухата уахьеикхэаз итабуп хэала. Апхэыс илыхьбақэо шэымдыруеи.

– Ихэа, иауазеи...

– Ахацэа деимаркуеит, иакэым фалоит хэа акэын апхэыс ашьха дзырмышьтуаз. Ус ами? Даеакгы атан уи сара сгэанала. Апхэыс ахатца излырфыхо акызатцэыкоума? Уи, шэыпату схы икэуп, аха ахаиуангы иазфыхоит. Сара уи ахцэы бырфын еилыскаартэ исалхэеит, сара акгы сапсамхеит умхэозар, ултны абна, ууафха, адунеи лашарахь уцэыртц хэа. Сызмышьтызеи? Зыпсаса казыжьыз, агэнаха фазтаз Анана-Гэында дихьзоит, дахьлырхэуеит хэа саныхэычыз инаркны саб исылаитцаз ацэыгьманрақэа, уаха закеи... Дабатэи Анана-Гэындоу. Уажэеипш схэыцуандаз, аха иумбои, ушыхэычу ушьа иалартцаз алхшьа амазам, ақэыцмақэа лақэас илымоуп Анана-Гэында хэа агэра сдыргон, ашьхафа сырхынхэны саанагеит, сахьааигазгы ирхэо иашазаап схэо икалеит. Анана-Гэында лақэа ирфеит сыцмақэа. Уимоу, схы исзанамышьуа даеакы фастцеит ускан. Иаанхазгы бара ибымаз схэозшэа, сафабымтан, бхышьаргэытца сакэыхшоуп схэан, қыжэ бзиаак аалхны, лара, ашьха анцэахэы лыхьзала исшьит. Сафабымтан, исыхьыз санажь, апхэыс данызба, бара бысхаштит, ахышьаргэытца, зегьы зымчу хэа... Саншэа, убас ныхэарак хэа фастцеит, абчарах Арушьян усытцашыцрын. Сшьамхы арсны сматанеиуа сызфкэаз... Уажэы ианысгэалашэо, азэыр сибамашь схэоит.

– Избан, уи цэгъоума? – ихэеит Тарсхан. – Ишпапхаушьо...
– Бнауафроуп, уаха акгы.

Дикэшахатымызт, аха ажэа имаимкит Тарсхан. Автобус тагэтасуа иахънеиуаз, иахаз дазхэыцуан. Апхэыс лзыхэан иихээз, антара иапсоуп, ажэйтэан ахэса ашьхака иргомызт хэа ирхэо сахэхъан. Аха изырымгоз хэа иара дшазхэыцуаз еипш сахъы имааицызт. Абнаршэыра аамышьтахъгы даеа дунеи лашарак ыкоуп хэа ахэыцракэа дырфыхар хэа иацэшэон ихэеит. Уи атдас дахъафэгылаз икэшахатымхашъа амам. Даеакуп Анана-Гэында лзыхэан иихээз. Иара игэы иалоуп, ихы изанажъуам ускан уи дахылыцэшээз, излеихээз ала, лымпытыцтра дашътоуп. Иасхэар акэын, уажэы акэым, убаскан ашьха анцэахэы данлыцэшээз дзакэ уафыз иаха сшаташыыцуа сара.

Уаха инартцауланы дагэыламлеит Тарсхан. Ихазы икаицаз алкаакэа нацданы ианитарц избеит, ашэкэыффы Адамыр Артанба изыхэан. Ажэлар рхэамтак антаны ианизушьтлак, хамта дуззак иутазшэа деигэыргъоит. Ашэкэы ма ажурнал иананитдалак, уара иануцаз аткысгы еигытэуеит. Убас икаицойт, ажэабжъ, ма алакэ уазхээз иахауазшэа. Иахэашъа амам акэымзар, аиаша схэозар сгэанала, уи ароманкэа, аповесткэа хэа иицкэо дааркэатчны убарт ажэлар рхэамтакэа ма ианитар, мамзаргы аус рыдиулар, иаха абзиаракэа кайтдон. Сара ишысзымхэо еипш, даеазэггы илшом усеипш иахэара. Зырфеамта азыхэан аехэапхыызкэа раамышьтахъ акгы змахац ауаф... Иаххэап, улаифэгыланы ихата иахэара угэагыт. Атыхэтэан ханеицэажэоз, ирфеамта азыхэан агэынамзаракэа злаихэоз ала, иаххэап ихата дымгэаазеит. Аха егырт изахауа? Ихата Асовет мчы иафэгылауа афымтакэа ахъацитдауагы азымрхакэа, зыңсы тоу хаклассикгы атдэы ихышьит хэа...

Атх далапшлар, амфа затэык дазхэыцларц шитыхызгы, иауамызт, ахъча шэарыцаф Сатбеи иихээз деитаназхэыцуан. Анана-Гэында лыгэра ахыгоз, аиакэым кайтар, дахылыцэшээз акнытэ, ихата изгэамтазакэа, убаскак изеигъхеит, иуафра изеикэнархеит. Хыхъ акы ыкоуп хэа гэрэхатцарак анимазгы, уажэггы узлаиташыыцша, игэы акы таны, даеакы кайтдомызт,

даҕаагы ихәомызт, арецензияҕы ианимтеит усеипш, аха ханеицәажәоз ишдәсеимхәеи Адамыр? Уара, дад, азы зтутауа атцең утажыцәоит ихәеит, иара итәала апартия ма Асовет мчы, ақәтарақәа ухәа, зеггы ирҕагылоит иаазыџуа. Урт уара, бзиа-рамзар, цәгыарас иузырухыоузеи ихәеит акәу?!

Аинститут далган, ақытаҕы ртаџыс аус ахынзаниуаз, урткәа дырзымхәыццыт Тарсхан. Ускан акәым, ашкол дантазгыы ажәеинраалақәа иџуан, статиақәакгыы газетқәак ирнитцахьан. Аха аинститут далгаанзагыы агәра ганы далгеит иара игәы зызтоу, инеитцыху аџымтақәа ракәым, ажәабжъ хәычыкгыы шизымкыыпхыуаз, иаанханы иказ акы затцәык акәын. Ақытаҕы аус ахынзаниуа, баша аамта мырзкәа, бзиа иибауа урт аџуск, маза-аргама дырҕызарц. Ианитцалап ажәлар ирхәамтаны иааихауа, аиқәырхара иапсоуп хәа иипхыазауа, нас кыыпхышьа рымамзаргыы, иџлап иара игәы иахәо асахьаркыратә џымтақәа. Ихата дазкылымсит, иџызак иеихәеит гәтыхас иоуз, хықәкыс ишьтыхыз даҕа ускгыы. Уара атоурых аҕы удыррақәа злабзиоу ала, ихәеит уи, иаармарианы адиссертация ахьчара улшоит. Уи аныкаутца, шыаҕабжакгыы аанхом ақалақь ашка аи-асра азыхәан. Убаскан иабжыгеит, акраамта ихы итагалауа, дазырхәыцны иеихәеит даҕаакгыы. Апартия далаларц, иихәаз иаха ихахыы иааигар каларын, атцыхәтәантәи иажәақәа ацимтазтгыы. Убарт ажәақәа зеггы аапхастартәит, акам-башь еҕацәагәон, еҕакәахауан, бзиарак кайтарц шитахыз, иаапхастаитәит. Агәра ига акәым, уи иазкны дзыдзыпхыалоггы, илымха иахауагыы, ихата ихәашыала, игәы дырхынхәуеит. Аха, угазамхакәа, угәыхынхәра ааучхар, ацха науҕнашыуеит.

Ишцаипсыхәоу ауац иалакәаханы изфарц зтахым ацха?!

Даныстудентызгыы акырынтә дазхәыцхьан, ирацәан уи иазкны дзыпхыазгыы. Иауамызт атак, изыкцомызт зтцаарак, Христос ауаа идирцозгыы ухаштып убас икәыгоуп, игәтыхахәагәоуп анагзаразы схи ақәстап унархәап уи апартия иатаху, иуанахәауа иканатдарц иззыкәцауа шәкәы-быгъшыла иануцалак. Уаадәылымтцакәа Фатима аус ахылуа абиблиотека уфнатәазар, ухы зақәумдарызеи, аха абиблиотека уаадәылтны, апстазаараҕы уажәы икоуи, насгыы уаанза иканатцахьази анеиҕурцшлак, иухәара уҕамшәо уаанхоит.

Издыруада абрака акэызтгы иахыказ Тарсхан итрагедиа. Акъаад, ус анакэха иреигыиз ахшыџкэа ирхэози, аџстазаарафы икази реикэымшэара, уимоу зи мцей реипш реифагылара, изхароу аилкаара даргэакуа даназхэыц дазкылсит амџахкыарахь, абгалартахь дназгашаз. Иантдамтакэа рфы убас иагъанитеит, ари ахра зуа аидеология, иреигу акаыгацаэа зеггы еизугарггы аткыс еигыны ирзымызбуа, аџстазаарафы иееимхазар, изхароу иназыгзо роуп. Асеипш иказ ахшыџтак даназкылс, аинститут далган ақытафы аусура далагахьан аџстазаара ахататэка далапшхьан. Иназыгзо ирхаразар, икаиттарц ихэтоузеи ихата, ирыхэтоузеи иеипш зеипшу? Ма анагзара иалагароуп рхатакэа, мамзарггы уи анагзара иазку ирыцхраароуп.

– Аџхэыс дылхыпшны, ицмакэа ихаштны, агафака дцеит ахьча. Аха издыруада, хасас агафантэи арахь даауазар аџхэыс лзыхэан? – даалафит абырг Арсана.

– Уаха дзауазеи атурбазахь.

– Уиашоуп, аџхэыс илыдхэалоуп, хатыр зкэу. – Игэы иамыхэоз агэалашэаракэа нак дахьрылыргаз иахаггы инеигыишьеит Тарсхан. – Аџхэыс лзоуп, дагытуриступ, аха баша мџасџым. Сыпшэма лоуп ххэыцггы длыцуп. Иласхэеит жэеиза шыкэса ирталаз ахэычы, ашъа дызхыцдырм уи хаирпланла даашьты, бара аныкэара бзиа иббоит, шыапыла бхыцны баа схэеит, илымуит, ахэычы иахаггы изеигыуп лхэеит, иарггы шыапыла сымцар зуам ихэеит. Сыгэжэажэо сыпшыз...

– Пшзала анцаэа шэеибаирбааит! – днаикэныхэеит абчарах Арушьан. Домбаинтэи акэхап ишаауа. Амџа бзиоуп.

– Шэарт здырџатэ еигъхаша, иахынзеилыскааз ала, шэшэарыцаџцеоуп. – Тарсхан ихатаггы ахышьцаэа раткыс деигымызт, акраатцуан ауаа рацаажэара далхэдазишьтеи.

– Сарггы ишпашэасхэари: шэарт ашэарацыџцаэа сахьшэеипшкэоу ыкоуп, ус ухэар ауазар, бцъарс исымоу каламуп – акъаад антцага.

– Уакэытц, абаапсы, хакэызхэаз убри ауп, – ихэеит Уасцаэа хылпарч. – Уажэааигэа быргк исеихэаз шэасхэап. Асовет мчы рапхьаза ианааи аџышьа аџхышьа захдыртцазеи зугэахэуа? Ашэкэка џны иалатцауа, азэи-азэи хаизашшларц, хакэибахырц ихэеит.

– Уи лафноуп ишихээз, аха сара сакэшахатуп – ихэеит Ахьча хылпа.

Уимоу, егырахьгы хыхьейкэшэахьоу рацэоуп, – ицегьы иеынарыдицэyleит изитахыз изымдырзо, – шэартгы шэыхьыцэоуп, апсаса шэыхьчоит, саргы убасшэа ухэар аует, сыхьчоуп. Ажэйтэра, атоурых мызырц исыхьчоит.

– Аха икалаз уиоуп, Тарсхан, хара хшэарыцацэазам.

– Хазустцэада, уара хшэарыцацэамзар? – игэы иалсит абчарах Арушьян.

– Акээсабшныианифэоуцоусканушэарыцацэуп, абжэаапны баша уцэмахьчоуп, – ихэеит инакэыргэжэаны еица Сатбеи. – Утэа, иабаци! – илашэарыца днатцэкеит. – Шэхатакэагы заманалатцэкэа ижэдыруеит хшышэарыцацэам. Иашоуп, абцэаркэа хкуп, алашэарыца хацуп, ашэарах хшыуеит. Ажэеипшэаа ихайтар, аха хара хшэарыцацэазам, хара ишээсхэап, шэгэы иалымсуазар хазустцэоу? Иумдыруеи, Тарсхан алатцэацэа зустцэоу?

– Ауафы иидыруа зегьы ихэома, уара, агаза? – ихэеит Уасцэа хылпа.

– Иумбои, аиаша аниахауа азэгьы ицахзам, – иуамызт Сатбеи. – Ажэйтэан, тауади аамыстеи рхаан, икан рхэоит алатцэацэа, абзаркалцэа хэа цэоуки.

Автобус афнытцэа илашьцан, ихы-ифы ибомызт Тарсхан, аха ихэашьала аилкаара мариан ицшышьагы зеипшраз. Итцасхэымыз чыск зфартцаз ауафы.

– Уара узыкэшээз иакэшэахьада, – ихэеит хыччашакэ Арсана...

– Ирымоукыр, еихабы еитцбы диздыруам, хцатца дахьынхалоит – рхэоит, – иахагы ицсахы неибакит Сатбеи. Деицанакэцэкеит илашэарыца. Убри ахэылпаз азыхэантэи реицэажэара ашэтахьгы Тарсхан игэеитеит уи игэы иахэаша акы анихэауа, ма ианыкайтцауа, иргэыбзыгуан, ахы ишышьуан илашэарыца, игэы иамыхэаша аан – датцэкьон, изхараз иара акэызшэа. – Акгы умхэар, ирымаумкыр аргама ду ублакэа шаапшуа, уара унапала ицэафэыгоу удыркатцэит.

– Ари афыза уакэшэар атцкыс, ухы фэхэаны наф хазегьы убла хыхьамбауа, ани ахцэы бырфын дахьцаз уналышьталаны уцар утынчымы, – иуамызт Арсана.

Азы иагоз дыччон, – ихэеит.

Ацсха илатцаџцаа хауп хара... Хаибадыруз, уххь згеит Тарсхан. Дтэоуп уи ацсха цыарак, имгэацаа тысхапза. Хара агыгшэыг изнахцоит.

– Дытэрышкэаза дыказаргы уздыруам, – ихэеит еиґах атэы алатцаны Арсана.

– Уикэатц, Арсана, –уи днаикэцэґьеит Арушьян. Аиаша ухаґа иузымхэозар, ма изхэо уизызырџы.

– Алатцацаа агыгшэыг изнахцоит дахыгылоу, ма деи-зґэыґы дахытэоу. Илагэйдцаны ишыеит. Сшэарыцеит, агыгшэыг сшыит хэа дычхэо дынкылсуеит ипхэыс лґы. Ацсцааха диешшэарыцааит, сара дысныхэаанза. Иґазами уара Акэа арахэ ршырта, абоиниа?! Убраґа днаргар, ихы иґашэартэ, дреихсны ишылааит убраґа арахэ, усгы иршыеит, иацсам ахэара.

– Уи, дад, ишыґоу уасхэап, – ґааитит абчарах Арушьян, – знапы умкыша иґышыэ агэзра ануґэшэо акэзам ирыцхароу, арыцхара зынзаск даеакуп. Зґы уамґэзыша итэарта агэзра уґэшэар, аа убри акэцэґьоуп арыцхара. Уара, дад Сатбеи, уаргы уґэлацаагы шэзыґэшэаз знапы шэымкышаз, ус ххэап, рґышыэ агэзра шэыґэшэан, ишэзыхгом. Уажэшьта, дад дукэыхшоуп, ухазхэыц хара, савецки власт аазгаз зегы ирх-ану?! Хара, дад, знапы хамкышаз ртэарта агэзра хаґэшэеит.

– Устэґыа акэымзаргы хашьаду Арушьян, аиаша ахьухэо азыхэаноуп пату зуґэыстцо. Иґаиутцаґэоу сґаапхоит хэа уасхэар, узґьеит. Иахья абрахь хахьяауагы аихарак уара иухараноуп ишызбо, аха аиаша ухэоит, – ихэеит гэалала иґэыз ибжы лахґыхза Сатбеи. – Сара, иуазхэо сзакэи? Исхэоит аґароуп уаха акгы. Иацсам ахэара! – дџагылеит. Автобус аґхьяаґа да-аин, амардуан днаџагылеит. Адэахы идыылтцуаз цыашьян, иеигэыргьатцаа, ишыапґаа ирыґэтцаиаашон илашэарыца. Апшэма инаидґьян, исызиахэа соуишьтааит, сара истахым араґа ахэозшэа, ихырбза-кэырбзо Тарсхан идыылара иала-геит. Уи ахыбоз игэы иахэан дааччеит Сатбеи. – Слэшэарыца уаґэапґеит хамџалаџ. Ус шамаха, уаџ даґэапхазом. – Шэара сшэацэхауеит, схаґа стэарта ауац илакны, алатцацаа схэахуеит, арахь алашэарыца аазгаз сара схаґа соуп.

– Убри умхәо! – хәйхгак иахәзшәа дааигәыргъеит Ауасцәа хылпарч.

– Сара ма исымхәо, – инаиатейкит ихәашьа кәцәо Сәтбеи.

– Уара уцәажәашьала, хара хрыцхаракәа, хцәа азәыр ипцәуама, уафыс хымшьо ма ишынейбакәу зеггы зхароу, уара ухәашьа аматцүра дукәа ирхагылоу, апартия аусзуфцәа хәамтәзтәи тәуади аамыстәи роуп?! Анапхгафцәа аныкәмыз хәа аамтә кәлахьоума. Сара усазтәауазар, зеггы аазхароу ацәгәхәыццәа роуп. Иуасхәахьейт. Ашшыфцәа, ацәгәхәафцәа апырхзар ауаа тынч икалон, – иуамызт Уасцәа хылпарч.

– Шәафәйт, иахьакәым шәкылнагоит, – иаафәхитцәейт абчарах Арушан.

– Уара изуахамхәои, Тарсхан, уажәы хәхьцо... – имхәар изымчхауа фәаитит Сәтбеи, аха уи ишихәоз аниба, иажәа наифәтицааит аспорт матәа зшәыз, Жәраб зыхьыз.

– Уара изухәоузеи, сара ара сыкоуп, сара сами уи аус шәалазгалаз.

– Уара умаарггы дәәазәы даарышьтуан.

Ажәакала, ишьтахька даахәны днатәейт рапхьатәи атәартафәы итәаз Жәраб. – Адтәа хәуит араиком афнйтә. Ашәарыцараз дырманшәалатәуп уаф дук. Амшә ишьыртә аускәа еиҕкаатәуп.

– Уеизггы-уеизггы амшә. Дәәа гыгшәыгк иңсы иоутар иаднакылазом, – ихәейт иапхьака алашьцара далацшуа Сәтбеи.

– Уатцәашьтахь даауейт цәапханыла деибытаны.

– Уатцәашьтахь ухәоу?! – иаацәеишьейт Арсана. – Уатцәашьтахьынза хәпшуама уара?

– Шәыңсы шәшья, шәәазыкашәтә – игәы итәзамыз дәәакы ихәейт Жәраб.

– Исхәейт хәа акыр иаңсоуматәа! – иеизынкыломызт иңсахы цыжәжәон автобус амардуан иафәгылаз Сәтбеи. Сшәыцуп, сшәыцымзар уаха цыххәа сымам, аха шәареи сареи хашхазыхазу ма ижәдыруазааит ихәарц итахьызшәа, зеггы изкәа реиархан. Агба иакәтәаз, сцом хәа амазгәыт дахьынхалон...

Иихэоз иакэшахатызгы, хьзи-пшеи раткыс мгееи-пси роуп икоу хэа ихэыцуазгы, азэгы җитүамызт, еикэышышыы итэан. Иихэац ашэа еиҗа иаацэыригахит ашофер.

«Аҗба иакэтэаз, сцом хэа амазгэыт дахьынхалон...»

Шаҗантэ иахахьаз Җарсхан абри ажэаҗка, аха абыржэы дшазхэыцыз еипш дазымхэыцыцызт. Уи еснагь дшазхэыцуан изхэо инаидкыланы. Ихаҗа ишҗа ииаганы, ихы даахыччауа, ччапшык наифыкэлеит. Дреипшымкэан ибеит афыҗагы, иахьаҗаху сагаант, сара сзыхэан зегьакоуп хэа иеыртынч аҗба иакэтэазгы, сшуго збоит, сымч хом, аха ишыстахым удыруазаант хэа амызгэыт иахьынхалазгы. Аҗба дацца акэым, аҗскы зку акапдан ихаҗагы дицхрауеит, амҗа дыкэитцоит. Убри аамҗазы иҗахым, иахьатҗкыа иҗааҗэрылозаргы дакэшахатуп иара, аҗба ахаҗа.

Амҗан дрыниеит гэыпҗык ашэарыцаҗа-ахьшыҗа. Адырхаҗены излеиликааз ала, урт ашэарах здыршыуаз, латҗаҗэас иззыҗалаз Виктор Җахэыц-иҗа иакэын. Икашэҗо иашам, ари шэара шэланарҗэуеит, ишэаҗэам, иҗааҗэыгоуп латҗаҗэас шэы зышэҗаз ауаҗ шэара дшыжэдыруа еипш акэым дшыҗкоу, шэҗа шэҗыпҗкэа рахь, шэҗааҗэараҗэа рахь хэа иреихэашаз, дара рзыхэан иҗышэ иаакэыххыз ажэакгы иеҗыҗимыршэеит. Уимоу дагырыхэаччон. Аха убри аамҗазы иҗегы сиаҗэажэандаз, җара акала дыстынхандаз, ма дысҗызандаз хэа аҗэанырра җэандала дҗэит, изкэа урт иреиархан игылаз, Саҗбеи ишҗа.

Амҗан дахьыкэыз игэалашэеит данстудентыз ииҗхьаз иновеллаҗэа руак. Уи ановелла аперсонаж хада, акалаҗ аҗы инхауаз, аматцурауаҗ аҗхэыс бзиа дызмоу, зынасыҗ иалагэыргыуаз уаҗпсуп хэа дрыпхьазон иҗызҗа. Иҗэрахь днеит, инарҗэ мҗа дыкэгылеит. Иҗызҗа иазҗауеит, анҗа иихэауа, җамч зкэымхауа аамышыҗахь, егырахь, даҗаҗара хахьихэо, иузыҗахҗаша акыр ыҗкоума хэа. «Сҗызҗа гэакыаҗэа, шэхьааҗэа шэгэаҗраҗэа зегы сара изгаант сахьҗо. Исзыҗашэҗа ус заҗык. Сахьҗаз сахьааз уаҗы изымдыруа, сыжэга сышэҗэахы уахык иадамхаргы. Убраҗа дсызнажэга, бзиала хэа ласхэарҗ сҗахуп сыҗсы ахьынзатэз бзиа избауаз», – ихэан, пҗхэыск лызбахэ реихэеит. Иҗызҗа ажэа ирҗеит

аухатѣъа ишынарыгзо хѣа. Амра анынѣашѣоз, иаргыи иѣсы
аѣташѣеит.

Уи ановелла социалтэ цакы хэа акгыи аимтѣит Тарсхан. Ус-еипш иказ цакы аанахэатцѣкыазаргыи, иара ус дазымхэыцит. Иара ифырц итахын абзиабара иазкыз новелла хэычык, атыжбыртѣа аусзуфы Харун Ныкѣба (шыкѣсқѣак анаабжыыс, аамтақѣак зынзаск даеакала рѣанеитарк, Тарсхан Трамба ифымтақѣа пшааны, арѣақция рзуны итзыжыыз) даапышѣарччан, абзи-абара мацара иазуказышѣа, асоциалтэ цакы аумтазшѣа, уара ишухэатцѣкыаз акѣушѣа, саргыи исзеилымкаазшѣа кастап. Тарсхан, аха ишпацсыхѣоу, ржыашьас иахтарызеи ацензу-ра аусзуфцѣа. Урт уареи сареи хяанзагыи итаны иалгахьан Езоп ибызшѣа. Иумбои арѣцензент иифуа?! «Сыгѣра га, сара ииашатцѣкыаны абзиабара мацароуп иззыскыз. Ауафы ипсы ахынзатѣаз пхѣыск длыцынхауан. Даеа пхѣыск бзиа дибауан. Ари, уеизгыи-уеизгыи ифыцым, ирымхѣац акакѣым, аха сара стѣала исызхѣазар, насгыи икѣахузеи, машьынкала икыпцхыны хѣ-дакыа затцѣык». Акгыи ихѣомызт, дпышѣарччон Харун.

Иновелла иманы данцуз изымхәаз, ашьтахь иблукнот ианитцеит: «Азнык азыхәан сгәы снархыт, сарцеомызт, сартеомызт. Ашьтахь, цкьа саназхәыцкәа, иахагыы агәышьтыхра снаҗеит. Хә-дакьа затәык икоу, сара бжьаратә студентк изфыз иацәшәозар, усдәкьа сбашамзаап, изфызгыы акы иаҗсазаап...»

– Ҳаамтазы хатас, аиаша җазтахъоу ҳаа сара издыруа азъы затъык иоуп, –ганшәа даахъын җааитит Сатбеи. Ашо-фергы иашәахәара дааҗытит.

– Ҳоҳ, аз Ҷы зат Ҷык Ҷы ды Ҷаа итиш, уи Ҷы акыр иа Ҷсоуп,
– иҳа ит абчарах Арушьян.

– Уара ухахы иумган, даду Саҗбеи уара иухыугахьоу, бзиа улшаны цэгъара шыҕаумтцо ухәа сара, җынцала азы эжәум, издыруент.

– Сара сакәһап узёу. Сара сакара аиаша кәзцада, шәеибга-
шәеизфыда шәсыманы саауеит. Уи мариам, афыза. Уцшишь
уармарахь. «Прошьячи родина» ахьыкоу убап. Уаргъарахь
аруль анаасцәынаа ацакьа хнадхәашалоит, – ихәеит ашофер.
Ихәашьала адырра мариан аччацшь шиеыкьыз.

– Уаргы абзиара узыкалааит, – алаф ашка дмиасит Сатбеи. Сара зызбахә сымой Бақыр-ипа Хараз иоуп. Шәара ишәтаху шәхәала, сара ситцашыцуеит.

– Хай, Сатбеихеит, иаххәеит хәа. Бақыр-ипа Хараз уитцашыцыртә! Аңсәа срыцашыцуеит ухәар смахай, – ихәеит абчарах Арушан.

– Аңсы бзиагы дубап. Уи итынхацәа рзыхәан дыбзагәыршоуп, абзагәыршә! – уи инациргызит Арсана.

– Егъаы егъа рхәаргы, шәарт!... – иажәа наимыгзеит Сатбеи. – Ироухәозеи, еихабацәакәак, – ихәеит ибжыи рхәычны ихазы.

– Ихәа, дад, ихәа иауазеи! – иуамызт Арсна. – Сара сзыцәшәо хәа акгы сымам. Егъи, абчарах Арушан иакәзар узеу, аиашакәа уздыруамоуп, дада, икалаз.

– Сара издыруа убри ауп, ихы җахәаны дыкәцит, наф ауаа дхалцит, дцеит, иеитцәахит уафңсы ибла дахьамбаша ауаатәыфса игәы рыхшәеит, – ихәеит Сатбеи. – Унапала аоны ургылар, аңхәыс дааугар, ахшара уоур, аха уңхәысгы ухшарагы иаахәны уара иуҗагылар, ишсоухәара, ишңакауцо? Зеггы уздәылцару? Зеггы ааныжыны, аоны исыргылазгы шәара ишәымаз, шәхы ианышәкәеит хәа нарахәаны... Диашаңгы Бақыр-ипа Хараз, диашаңгы...

Җарсхан дигәалашәеит уи зызбахә имаз ауаф. Аха ирхәо иахарц итахын, җимтзеит.

– Дарбану, уара ииашоу?! – дагыҗагылеит атәартә амаакәа кны Ахьча хылңа. – Бақыр-ипа Хараз иоума аиаша кәитцеит хәа уара иуңхәазо?! Дахыкәтцыз, дахыбналаз акәу, уаанза советски власт калазараахыс дызҗыз акәу руа иарбану икаитцаз убаскан ажелар ааизигандаз. Урт реизгашы уажә имбеит, данарңысызаахыс дызҗыз убри акәын. Сшәыкәыхшоуп, ажелар саҗашәымцан, сымдыррала исыхыт, исанашәыж хәа нарахәаны, ажелар ишырбо, ихы илагәйдцаны иеишыызтгы, дхатцан ахатцара кәитцеит рхәон убаскан. Уара ахатцара кәитцеит хәа дупхәазоит дцәытшышыны ибналаз.

– Саргы убри сақәшахатуп, – иажәа ныбжәеигалеит Уасцәа хылңарч, – сара даҗаагы суазцаауеит. Шәара ишәымаз ихәан инапала иргылаз аоны рызныжыны дцеит ухәеит.

Изакаы ӧнузеи ирызиргылаз? Убри ауп иухӧаша. Ӧным, аха абахта рызиргылеит, абахта!

– Уи Сакӧйт-ица Сафер данимаӧаха, ани аӧны хӧа шӧара шӧызӧу здыруеит, аха сара иӧынцӧкӧуп сызӧу, ашӧкӧа аӧенцӧыркӧа зӧѳу. Абри аӧныцӧкӧа дмаӧаны, Бақыыр-ица Хараз дузза димаӧаны даныӧнала Сакӧытыжӧ ица Сафер цмыӧӧӧара, ихы игӧы ахшӧеит Бақыыр-ица Хараз, – ихӧеит Арсана.

Тарсхан дахьтӧаз дӧацкӧарц егыгымхеит. Сакӧйт-ица Сафергӧы дырдырузаап арт. Уажӧшьта аилкаара мари-ан, иаргӧы қытак дшалцыз. Амӧа изнуи уи ақыта ахыкӧуи наигӧлаиршӧеит. Агаӧантӧи ушаауа, абарт ашьхаӧа унарӧаларц азыӧан, ршьапаӧыцӧкӧа уназылсуа ақыта дара ртӧоуп. Ацсара ақыта. Уи анаӧсангӧы икӧуп қытаӧаак, аха урт шьха қытаӧоуп.

– Уиакара Сатбеи изимашӧкузеи уара?! – ӧааитит цӧа-латцарала Арсана. – Ахатцара кӧзцаз Бақыыр-ица Хараз иоуп хӧа дидцхӧазозар, ауаатӧыӧса игӧы рыхшӧазар, доушӧышьт, дцааит иара ишка. Ирхӧоит Цсхӧы аатцра дытцатӧоуп хӧа.

– Анкӧа зны икӧицаз аманахцӧа рӧы дыкӧуп рхӧеит, – ӧааитит Арушьан.

– Аманахцӧа рӧы дыкам, аха ихала дынхоит, – ихӧеит Арсана.

– Сара сшӧыӧоит, уи избахӧ уаӧа шӧаламцӧажӧан, – ицсахы цыжӧжӧо ӧааитит Жӧраб. – Уи изыӧан уатцӧы еица амӧа сыкӧлароуп, даазгароуп.

– Дзутахузеи?! – иаацӧеишьеит Арушьан. – Дшӧарыцаӧуп хӧа уаӧазар, уржӧеит.

– Уи иакара ишӧарыцодаз, аха дзеишӧарыцоз ауаа ракӧын, – ӧааитит Арсана.

Дасу ихата дзеицшразеицш акӧын уи ауаӧ ишихцӧажӧоз, Тарсхан уи ихаӧсахьа аарла игӧалашӧон. Еихарак дшидыру-аз збахӧла акӧын. Избахӧ иалацӧажӧон рқытан ашкол аӧы, далацӧажӧон аӧны иан, иааиуаз ицоз агӧылацӧа. Ипатретгӧы зныз шӧкӧы хӧычыкгӧы.

Иарбан класыз дахьтӧаз цкӧа игӧалашӧом, аха ибзианы игӧалашӧоит аитцбыратӧи класск аӧы дыштӧаз. Ашкол аӧы

дамырхын, аколнхарафы аус луан, ачаи җылхуан иан. Адәкьян афы илбан, иаахәаны иаалгеит шәкәы хәычык. Адәахьала ацәафыцәкьа хатцак ипатрет анын, игәышпаңы ахытәы етцәа кыдцаны. Дара рзыхәан шәкәык аалхәаз цыыршыан, лымхыха рибамто иаалымырхит иахәшьеи иареи. Инагәылапшкәеит, аха уаха сахьа анымызт. Излафыз анбанкәагы ссан, апхьара уадафын.

– Дызустада, нан, ари? – аетцәа цыр-цыруа игәы икыдца зсахьа ацәафы ианыз дихәапшуа җааитит Тарсхан.

– Ари, нан, ура дзутахузеи. Узхәапшыша уи акәым, ари убоме? – лнацәа нақәылкит ашәкәы зфыз ихьзи ижәлеи.

Убасканоуп иахәшьеи иареи ианырдыр, дара рзыхәангы уи ашәкәы шхамта дууз. Ифымтан Адамыр Артанба, раб гәакьацәкьа иаамышьтахь, хашта данбағалои, уахык иадам-харгы дсасны данбахтауеи хәа зегь реиха иззыпшыз ауаф. Ран уи ашәкәы заалхәазгы уажәшьтоуп ианырдыр. Ланшьа ду Адамыр Артанба ифымтан.

Егьа дхәыцындазгы, изфыз ихьзи ижәлеи, ашәкәы ацәафы ианыз апатрети раамышьтахь, уи ашәкәы афнуцка иахәоз хәа акгы игәаламшәеит. Икалап зынзаскгы дамыпхьазазаргы.

– Ура, Тарсхан дад, излоухәаз ала, ажәйтәан икалахьоу атоурыхкәа урышьтоуп, – җааитит абырг Арсана. Уакә сакәзар, Бақыр-ица Хараз сизцон, сияцәажәон.

– Акгы еихәазом. Баша душьтуеит, – ихәеит Арушьян.

– Ани, акы ыками, азәгы дахьынтәихнымхәыц, убрахь дтапшуа дынхықәгылазар, иудыруеи иааидыруа зегьы ихәаргы.

– О, иидыруа ихәа акәым, ихата дызлапшхьоу мацара ихәаргы... Нартаа ркәаб днахагыланы, ихы еитеихәар агәарахәа еилашып ақәаб, – ихәеит абчарах Арушьян.

– Аа, убри азыхәанами даазгарц зыстахыз. Ауафы дизы-сышьтит, аха дмааит, ма цьоукы сыманы, ма схала цатәыс исықәшәеит иаагаразы, – ихәеит Жәраб. Тынч дызтәомызт, дхәытәыхәытәуан. Иажәа анихәалак, дфагыланы, ихы надырбаны днатәон. – Ишпақахцо? Иаараны икоу аихаб ду иацәажәаша, ажәйтә-афәтә ухәа, ажәабжькәа иазхәаша, игәы змырәгыгьша азәы дидхартәалароуп акранифо.

– Сара сыҕаами! – ихэеит дааччан амашынарныҕацаа. – Убасеипш иҕоу ажэабжықэак, лакэқэак иасхэап, ихы еилаганы, дахыцо изымдыруа дҕастап.

– Акы затцэык Бақбыр-ица Хараз сара дызласырехэауа, ихы идырит иаамта шцаз ибеит. Ихала ихы аңыригеит, – ихэеит абчарах Арушьян.

– Ихала ихы идыру, даҕа цыоуку ихы идырдыру, уигыы здыруада... – ихэеит абырг Арсана. Арушьян ҕимтзеит.

Ғарсхан иҕахын Бақбыр-ица Хараз избахэ ицегыи иалацэажэар. Игэаланаршэақэоз рацэан. Уи ихыз иара ихэычреи иқэыпшреи ирыдхэалан, изцэырнагон. Уаҕа дзыргэыргыаша уамак шыҕамызгы, зегь аҕоуп агэалашэара дзацэомызт. Убри аамыштыахыгы, ахата имбацаргы, ашэарах ашыта зырхаз ашэарыцаа иеипш, Ғарсхан уи ауаа ихыз инагэылибааит литературатэ персонажк, иҕыцыз хаҕсахыак. Ианыстқаэаша ицегыи рхэақэандаз хэа дшыпшыз, абчарах Арушьян ацэажэара даҕацара ианиаига, уи ауаа избахэ алацэажэара уаха ишитахым, ишигэампхауа аныдирдыр, иамаимкит, уахь ирхынхэырц даламгеит, насгы ацэажэара ииаган иара Ғарсхан ихата ишҕа.

– Хамшалаа арпыс бзиақ далацэажэон, ахэаха ишэымтеит, – ҕаитит Арушьян, уаанза атқыс ибжыы шытцаны. – Хаамта зеипшроу жэбоит, ақалақь ағы ауаа ирыпстазаашыоу сара цқа исыздыруам, аха ақытауаа хэа егыҕам. Азнык азыхэан хақэитрак хайтазшэа дналаган Хрушчов, ашытахь даахэны даахҕагылеит. Сталин иеипштцэҕа, шэырахэ нышэхыроуп ихэеит. Уажэы иҕоугы дызҕу жэбоит. Изхысхэаауа, хадхыаҕа, сара сҕэыдырцашым, иҕало сыздыруам, агэеитцыхра зтаху ххыапшлар акэхеит хашытахыҕа. Апсха ибаагэара атэы цэыругеит, дад, иухызузеи? Исгэалашэеит, Ғарсхан.

Саб дызустоу иасхэар, хымпада дидыруан, мдыршыа имам. Уи иакэым, ант, ирхэо хтак еицтаршэуа, еизааигэангы иеидтэалоу Уасцэа хылпарчи Ахыча хылцеигыы дыргэалашэозар ҕалоит, урт сара исеихабымзар еитдбацэам.

Иажэа инацитцеит Арушьян.

– Атцарауаа иахырхэаауазеи апсха ибаагэара? Дзабашыуадаз, ихы зцэихычодаз зырхэо апсха.

Еизарак аҕы дтәаны, зеггы ирахартә зтәк кататәу зтаарак иртәзшәа, ашырхәа дғагылеит Тарсхан. Ижәа итарпаз ауапа ааиреит. Автобус анынтас-аатас, амаакыра дамтамсызтгы дкахауан.

– Акыр иаңсоу афызцәа... – автобус убас интасит амаакыра дамтамсызтгы дкахауан.

– Утәа дад, утәа, арака еизаразам, амәа ҳақәуп, ҳцәажәоит, – иҳәеит Арсана.

– Сағашәымқан, – ауапа ааикәиршан днатәеит Тарсхан. – Исыхыыз уиоуп, сашыцылеит усеипш ацәажәара... Ацәажәара акәым, убасеипш афра... Еснагь убасоуп сшалаго, акыр иаңсоу афызцәа... Абарт атыңқәа: Дал, Цабал, Амтқал ухәа, Кылашәыр абаагәара аамыштыхыггы, бакақәас икақәоу ртәы ахәахәоз, издыруааз, исымпыхыашәаз ашәкәқәа зеггы срыңхәеит. Ижәдыруазар акәхап аңсилаа рбаа хыргәгәартә? Убра сықан ҫымш. Уи атоурых дуззоуп. Аңсуаа ҳакәым, абырзенцәа ракәзарггы иалаехәартә икоуп. Изхысхәаауа, арт атыңқәа цәгьамкәан итысцааит, аха цьарггы азбахә сқымлеит убри, иахьа амған избаз шәара Аңсха ибаа ахьзуп ззышәхәаз абаагәара. Уртқәа уажәраанза ишәасхәон, – ииулак иеникылеит, имхәеит акыр иаңсоу афызцәа хәа, – ахсаала тысхит, аура атбаара сшәеит, ианыстеит, – иеааникылеит. Иреимхәарц избеит ашырақәа анны иипшааз ахахә. – Сара иахьынзеилыскааз ала, уи абаагәара зқышықәса инареиханы иахытцеит. Икалап ииашазарггы Аңсха ибаагәара хәа шәара ишәхәаз. Ахра анҳамаз аамта иатцанакуеит ухәартә икоуп. Сара саныхәыңзас знык-ҫынтә ракара ашьха сааргақәахьан. Уаха арахь снықәыңшны исыздыруамызт. Убри абаагәара ахықәгылоу мацараггы изакәытә тың пшзароузеи. Дарбан ажәа иазказоу аиҫахәара зылшауа.

– Рыңшзара азыхәан мацара акәмызт, дад, ажәытәан ашьхақәа бзиа изырбоз. Урт дачакалаггы ирыхәаңшуан, – иҳәеит абчарах Арушан, – сара схаан ақытаҕы уаф гәы хәаңсак дрылиаар, ашьхака дыштытәуп, дычмазафуп, рыцха, рхәон. Ашьхақәа ауаҕы игәы-иңсы дрыцқьон хәа ирыңхьазон. Ианышхнылоз ианышхнытцауз улпха-угәыпха хат хәа аныхәагатә ршыуан, Анана-Ғәында илашыапкуан.

Уинахыс, амѡа иахьынзақәыз Тарсхан имѡалаѡцәа ирылацәажәон рырахә-рышәахә ртәы, аха еихарак дырзызырѡуан ашьхақәа ртас-қабз ианалацәажәоз. Ыѡуыкы ирхәон иазгәдуны, ныхачаңак иамтагылазшәа. Иазағны ицәажәақәозгы ишырхәоз аилкаара мариан. Изхәақәаз цқба изеилымкааит, аха ихамыштыкәа антара иаңсаны ипхъазеит хшыѡтаққәак. «Узыхшаз уан илеиғъушьода? Лара лоуп аңсґазаара узтәз. Уи угәы анлыхшәа, аңсґазаарагы угәы ахшәеитоуп. Аха уңсы ахьынзатоу уан лыхьчара мацара уағызар, угәахы пңәоит. Хәи, абри сылхымшазар еиғын ухәоит». Ари ахшыѡтақ зхәаз абарт ашьхақәеи дзыхшаз иани еиғирпшит. Ашьхақәас уи иипхъазоз Аңсны зегы акәын. «Ихъз шсоухәара, – инаңцитеит даґеазәы, – уара дудыруама азәыр, аңсуаа иакәымала ихәзныкәаз абзиа дақәшәахьаны, псышьа бзиа иоухьаны?! Аа, дабаґоу ахәынтқар Никәалеи?! Псышьа бзиа иоума?! Аңсуаа хәхицан, амхаңьырра хыкәаитцан, иаргы итхытәан дықәзааит. Бериа иакәзар, дкыдцаны дыршьит».

– Минутқәак амашьына аанкыл, сукәыхшоуп, индәылым-цыр калом сла, – ихәеит Саґбеи.

– Уара иутахызар иаахтны иухәарауазеи, аңә иакәкны ажә хәа узцәажәо. Схатагы истахуп, – ихәеит ашофер.

Ари ахьча-шәарыцаѡ илеи иареи злеицәажәо рхатәы бызшәак рымоума хәа дышизхәыцуаз, урт злеидхәалоу изымдырзо, ибла даахгылеит иан ланшьа ду, ашәкәыѡѡы Адамыр Артанба. Уии иареи реизыкәзаашьа, угәы ахшәоит, сығхәара ааиаанзагы наґ саңырцындаз игәыпңәагоу аңсґазаара ухәоит. Иуцәымгуп атх ишацәымгү еипш амш лашара. Аха зегә акоуп узаңырцуам, избанзар ушымгәыгзо знызынла убасеипш гәырғьара хәыққәак узаанагоит, уаанзатәи утх лашьцақәа зегы икәзамызшәа инауханарштүеит. Ғазны еиғирпшуан мазала аңхәыс лыбзиабара. Аа, уаѡы иахарц, идырыр итахымкәа, еснагь дахьылпыртцша дазхәыцуа, аха еснагь лара лышкә амѡа дықәны бзиа иибауа Фатима, феиа-Фатима леипш.

Дарбан шәкәыѡѡы қәыңшыз уи, зыңсы тоу аклассик хәа изышьтаз ашәкәыѡѡы иѡны анеира-ааира иахымыґе-хәарыз. Иара днеины иацәажәара мацара акәым, иѡны

дегыпхьақәахьан. Ицәажәашьа, итәашьа-игылашья, иеиила-хәашьа акәым, фатәыс бзиа иибақәо, иарбану дызлаизымдыруа. Ицәымгын, аха нас дашьцылеит ицшышья. Еимаас иушьоу еиликаарц итахушәа, ушьапафьинтә духәацшуа ифааихоит. Ибласаркьақәа уажәы-уажә длахоит-дфахоит. Дызустада хәа дазтцауашәа, ажәфан днатцапшны, лацшыыла уеимдара дналагахуеит. Фыц иауз асы бымбыл иафьизоуп ихахәышла. Ихахәыцқәа илахь ианаакәслак, инапқәа нарылшьуа ихагә-тахь инықәихәоит. Дцәажәозааит, ишиказшьоу еицш, фымт духәацшуазааит, «чхыркь-чхыркь» хәа, еихеипсоит итәспыхә. Иан излалгәалашәо ала, уи атәспыхә аркытцымытцра бзиа ибон данқәыпшызгы. Уара утахмадоума, изутахузеи атәспыхә анырхәалак, ифьыба интатцаны, азәгы имырдыруа, аихацсара-аихыхра дналагон.

Уажәы дигәалазыршәазеи хәа дшазхәыцуаз, ибла иаахгылеит атыхәтәан ифны даныказ. Апхынра аналагамтаз акәын. Иаашар сабшан, ақытахь, иан лышка дцарацы дыкан. Дахь-неиуа хымпада диазтцауеит дубама, дышцакоу саншьа ду хәа. Убри илеихәаша идырырц ахытахыз аамышьтахьгы, дазхәыцуан даеакгы. Ифымтақәа рзыхәан игәаанагара арецензияфы ихәахьан Адамыр, аха издыруада днарыцхрааны цъара кыпхышьаак роуеит хәа неифытцкьаргы.

Адамыр икабинет афы ақәардә тата лақәқәа ирықәтәан. Уажәада имбацшәа, атзамцқәа зегы хызфоз ашәқәқәа дрыхәацшуан Тарсхан. Уи инеира деигәырғьон, бзиа дылбон Адамыр ицшәма. Уцшәма дыказам, узатцәуп, исцәумзан, амла уакуеит, уажәытцәкьа акруфастцоит лхәон дшыныфналалак, ианитахзамгы акрифалтон. Аха ари аены имуит, имуцәкьеит. Акахуа аалгеит. Амырзра, ахамштра иацсоу хшыфцакык, мамзаргы ихтигахьоу хтыск анихәалак аамышьтахь шамаха реикәшәарақәа анитцомызт Тарсхан. Ари аенытәи реикәшәара занитцаз, уаанза идимбалазацыз акы идибалеит.

– Иудысныхәалоит, уажәабжь анызаап, – ихәеит Тарсхан, астал иқәыз ажурнал еихырцхьауа. – Исымпыхьамшәац усыз-жьом самыпхьац.

– Макьана ацхьафцәа ишәмоузац ажурнал. Рацхьа итытцыз цырақәак сзаартиит. Уацхьап, акыр уанахәозар, – ихәеит Ада-

мыр. Излаимахацыз ала икахан ибжы. Даапсоуп, мамзаргы деилахоуп, ирласны сцарц итахуп ухэартэ икамызт зынзаск даеакы иахкыоны ибеит ицэажэашыа ус иахыкыз. Ажурнал ааимихын, еихырпхыауа днахэапшит. – Ала иаххэаны изшит абри ажэабж. Аибашыра саныкыз аполк афы лак хаман. Солдатк арра даныргоз, адэыгба данынтала, иамукэа, мчыла ицталеит илагы. Иабаигоз, иманы дцеит аибашыра. Солдатк иеипш иаргы ахэы азыпцэан. Солдатк иакэым, гэыпфок апшыхэыфцэа ирафсуан. Ацхыбжыон ала апшэма, хсолдат ила наскыапхыаны, ифыза гэакыа диацэажэошэа, алымха дынтахэытхэытуан. Ахахэда шышыуа иргэыбзыгуан. Пшыхэра ишытуан. Сара скылпшны акэзаргы, бзиа избон пшыхэра ианишытуа аамтазы реипыртцшыа. Алымха дтахэытхэытит, адтца аитеит. Инаидкыаны иаанаскыон, сцома хэа иаахыапшуан. Итрысны иаахынхэуан. Инаигэыдцалон. Иргэыбзыгуан ахафы шышыуа. Убас канатцон фынтэ-хынтэ, иудыруазеи сахыцо сзымаауазар, назаза хаипыртцауазар ахэозшэа. Ацх иалакны ишытуан, ашара адэы икэлаанза ихынхэуан. Сара исыздыруам уи излаиртцаз. Еснагы иаанагоз акы акэын. Анемеццэа ршыракэа. Знызатфэыкгы, машэырынгы уаха даеакы аанамгеит. Иафытцазза иаакылсуан адокументкэа, мамзаргы асалам шэкэкэа зтаз ашэыра. «Ахых, Рекс иканатцаз еита иканатцахт!» – ихэон дгэыргыатцэа хкомандир. Жэылара дрыштызэомызт уи апшэма. Генералк иеипш акэын дшырыхычоз, ишихзызауаз ила ахатыраз. Иааухэо иахымцауа, абасеипш злауртцазеи хэа уиазтцаар, дпышэарччон акэымзар ипсы иахирзауаамызт.

Ифымтак ас азбахэ далацэажэо имахацызт. Иухэаз сахаит Адамыр, аха иухэарц иутахузеи абри ажэабж ала хэа дизтцаарц икышэ иныкэыххит. Схата сапхыап, ихайхэарц иитаху сэиылымкаар убаскан сиязтцаап, мамзар сапхыаанза иазтцаашыас икоузеи ихэан иеникылеит. Егыашатфкыаны, дхынхэны данцоз уеизгы-уеизгы дапхыарц избеит. Инцэыркыа-цэырасуа иааигэалашэакэеит ашытахыгы, аха журнал дашытамлеит дамыпхыазеит. Тарсхан дтысхыан уи ифымтакэа анигэапхоз аамта. Дтысижытеигы уажэшыта акраатцуан. Цаны, ифымтакэа дрыпхыалон. «Уапхыама, нан,

саншыа ду иишыз?» – днаиазтаауан иан, алиитературафы ыыцк аацэыртдыр изафзыжыырц зтахымыз, цсабарала дыртцафны анцаа иишаз, аха лахынцала уи иазкымыз апцхэыс. Самыцхэазеит, сацхэарцгыы стахым хэа лахэашыа ыкамызт, аткыс еицэан, сацхэеит, аха исгэамцхэеит хэа лахэарагы. Иа-дубалазеи? Ихэаоукэа рыртэашыеи ибызшэа ацкыашыеи ргана-хэала дарбану, ихэз сахэа уи иапцхэа игылауа, егырахэ, уара излаугэамцхэауа, уи нан, уфашыоит ауп, даараза уфашыоит ауп. Уи ашэа азихэоит насыц лаша хэаазгаз аамта, уара нанхэит... Уака леаанылкылон.

Уаанза идимбалацыз – иажэабжэ асиужет ихата иахэеи-теихэаз аамыштыахыг, убри атцыхэтэан ианеикэшэаз дыз-лаимбацыз ала дибейт даеакафгы. Лахэеикэра дук атан ицэажэара. Ажэабжэ зныз ажурнал убас иршэны икэижыт, цэгымзар бзиа зымхэауа шэкэык инапафы икызшэа. Ус зыкайтцаз ахзырымгара азыхэан акэзу, иажэабжэ игэы азтамкэа, ибарц итахымкэан акэзу изеилымкааит Царсхан. Шакантэ дибэхэаз, ифны даннеилак, ифызцэа ашэкэыфцэа, атцарауаа, еихарак акритикцэа ажэа рымаимкуа ифымтакэа рзыхэан. Шыафак дхэатцуамызт. Игэалашэоит, ус фэааитит критикк. «Адамырхэит, уара иаауфхэоу зегы убас урыхзызауеит, ашыауардын ацацэа ишырхымзызаара!»

Сахэнеиуа апсшыартэ фнафы издыруада, убри ажурнал рымазар. Сацхэароуп иажэабжэ. Сара сгэы зызфаз атцакы акэхарушэ иаргы иейтаз? Ус акэхар, иара изыхэан зынзаск ифыцуп. Сацхэароуп, уеизгы-уеизгы ицшааны сацхэароуп убри ажэабжэ хэа игэы дыштахэыцуаз, амашыынарныкэаф иапцхэагы аускэа ианрылга иаахынхэны амашыына интапалеит Сатбеи илашэарыца.

– Ашэарыцафцэа цасс ишрымоу жэдыруеит, – фэааитит ашофер дхынхэны дааин, итыц афы данынатэа, – ашэарах зшыызаалак, еицу зегы еицыршоит. Ажэеицшыаа акы аншэита, саргы сыхэтэа алоуп.

– Ахы уахтоит, абнахэа ахы, – ихэеит цэалатцарала Сатбеи.

– Ихкэазаап ауафага ирбаазага, – ихэеит амашыына иахын-зарлашоз днацшуа Царсхан. Уаха хэипыртыр, уаха асеипш рацэажэартэ смоур, хэикэымшэар калоит. Апсха ибаагэара

ахъзуп хәа ззышәхәаз атыхәала уаха ижәдыркәоузеи хәа днарацәажәрц избеит, аха деицхьхәыцаан, иеааникылеит. Алегендақәа егъа иахарггы уимоу, тоурыхтә нцамтақәак ипшаарггы, акы изадкыломызт, акы еицшымызт ихатә иипшааз, импцыхьашәаз. Хәымш затцәык анаатцлак, Ақәақа дшыхынхәуа агәра ганы дыкамызтггы, насггы аскаамта иимбацыз цкәыни пхәыси рцылара акәмызтггы, уи ахахә иахьатцәкьа иманы амца дықәлон, излаиго амашына имоуп, импыцаргәгәа икны амца дантәаларын уахыкгы-цаахыггы. Гәытца-хәыцыртас иман даеакггы. Изуама, иртиуама, цъара даеакы атцаргалома иахьритә амүзеи афы. Урт русура гәазтоз комиссиак далан иарггы. Игәатаны ианалга царауафык бырг-кәыгак ирбаз еи-хишьяалеит хәоук афы. «Агәра згеит ацстаа ихәхаша, ацара мыжда рутар уақа усзуцәақәак, адиректор рацхьа днар-гыланы, рабацәа рыбацкәа аатцхны ишуаадырхәо». Аха урт рус иаарласны атыц икәрымцарада цсыхәа ыказам. Уаанза ипшаахымта даеацъара итцәахырггы аеуеит. Иахьитцәахқәаша хәа ифызцәа, ақытан, иан лфы ухәа дрызхәыцуа дышнеи-уаз, зегь реиха дақәгәыгуаны ицхьазеит Адамыр ифы ине-игар. Уи деигәыргъоит. Атцарауаф кәыпш ипшаахымта хәа астатиа ифырггы кәлоит. Уи шакантә сымца икхьоу здыруа сфызцәа ега иарччап. Сахьаркыратә фымтак скыпцхьыр зы-муаз ауаф, ихатә дсыхцәажәеит акыпцхь афы. Избахә ибзи-аны сналацәажәалап сарггы. Ихароузеи, узызизгәаарызеи. Егьырт әрецензентцәа ратцкыс усггы деигьуп. Убаскак ажәа бзиақәа сзихәеит, сацәыпцхашьаны иахьа уажәггы сфызцәа гәакьацәатцәкьа идсмырбац ирецензиақәа. Кыпцхьыша ры-мам хәа сфымтақәа рзыхәан иахьухәаз нақ инасхарштны, абафхатәра ду илоуп хәа ахьухәаз схафы иааганы, хатыр зкәу Адамыр Артанба, аамтала акәзаргь, хамтас иузааигеит абри, ажәытәзатәи афырақәа зныз ахахә, аа, узхара уахәацшла хәа инаистап.

Уажәы амца дахьыкәыз уи ахахә шимцыхьашәаз игәа-лаиршәон. Абаагәара адәныка, амраташәара аганахьа-ла давеимдон. Имцыхьашәоз акыц цфыхақәа ускак дрыз-флымхәхартә икамызт. Дылмышәхәо, еилачы еилагылан адырзра. Еимгәырчәо дышнеиуаз, фбака метра анышә

иаха итаҳаразшәа, иаалакәызшәа ибеит. Уака итиааз адырзракәагы иаха ршьапкәа шәпан, рыцсы рылан. Гәварас икит абрака ажәйтәанза анышәынтра ыказар аует хәа. Акәеи асырзи анышә ыкәрызәзәахьазар акәхарын. Хыхьза икәын уи ахахә. Ацәырасракәа ршьапы ианаатих, ауафы инапы ахькысхьазар калап ихәартә хахәк атқар илапш накәшәеит. Ацәшә ианкны иаатихит анафстәи ацәырас. Ахахә иаха-иаха иаапшуан. Акраамта дадхалеит анышә акәхра, аха дшымгәыгзоз ала дшыманшәалахоз аниба, нацхыцла анышә акәихуазаргы хьаас имамызт.

Акәарцсса илеиуаз иара дахьарбаазоз ихахьгы иааиуамызт, деигәырғон ахахә кьапс ахьазәзәоз. Ацта злачкәа зцажьыз ажәфән илакәзаны ишихгылазгы, ихы шытыхны итабуп сахьурманшәалаз хәа ажәфән датапшуан, апхьахә гзгз аспортсмен иеипш.

Ахахә кьапс афыра зланыз анбанкәа цьаракыр ибахьаны игәаламшәеит, аха ажәйтә фыракәа иара дрызкәамаызт, насгы аус злаз даеакын. Фашьара акәмызт ишфыраз. Фашьара акәмызт ишжәйтәзатәиу икалоит хара хашыкәспхьазара иалагаанза акәзаргы иананыртцаз. Ахахә кьапс ахата агылара метрак еихамызт. Атбаара каларын метрабжак афынза. Ашытыхра имч акәхеит. Афыра иахәоз азыхәан гәыфара имамызт акафь, ма анышә иамардаз азәы изкын, иржыз игәафь икәын, мамзаргы иазкын абаагәара ахата.

Ацыхәтәантәи афәхак зыкны дыпхьоз абырзен тахмада акыр зхызгахьаз, акыргы здыруз уафын. «Угәы ишцаанагои, изызкыз Ацсуа баагәара, изыкартцазеи?» хәа, – диазцааит. Исцаәгозеи хәоуп дышиазтцааз. «Изыкыз, усс иамаз унахәапшаанза иуанахәоит. Аутра италауа арахә агәараанда ишыннакылауа еипш, аригы азкын Ацсны иакәлоз амилац рынқылара», – ихәеит уи. Хымцада абри, амфән избаз абаагәара азыхәан сиязцааргы иихәауаз аба-соуп. Реицәажәара ашытахь, ажәа «амилац» иазхәыцтәуп хәа нацитцеит Тарсхан. Иаанагозеишь ибантәаагоушь абри ажәа? Абызшәадырфәа ирхәо даеакхар алшоит. Аха шәкәыфәык ихасабала сазнеип, нас азхәыцра далагеит цьара жәабжык анифәуа ишагәылаитцаша. Ацсуаа раамышытахь Ацсны

иаакэнагалаз зегы рзыхэан ирхэоит амилат хэа Милетаа... Византэыла иатцанакуаз адгылбжыха акыр шэышықэса уажэапхэа хазы хэынтқарраны иказ, имшынуааз, атэым дгылкэа зытцакны измаз... Ацсни иареи реизыказаашыа...

Абри дазхэыцларц шитахызггы, ихэыцра еицах ихынхэуан импыхашэаз ахахэ кыацс ашка. Уажэазы иаразнак амузеи ашка рыцара мацара акэым. Адамыр ишка анагараггы мап ацэикит. Иуада-кэымра хэычы инаганы ионаиргыларц избейт. Атаца даныкфэдыргыло еицш, акасыш афэршэны инаиргылап. Ашныка изнеипхэауа рамхэакэа, ифызцэа: Ардонбеи, Танас, Мераб нас лара феиа-Фатима лхатаггы наипхып, «шэааи, ахаршэ зшэарц зтаху, атаца дышэсырбап. Афыхтыпса, анака, асаан ианышэыпсалоит ацара-фырп, афыхтыпса!» Ацла амахэкэа ирызхэауама ацашэкэа амамкэа?! Абар хара хпашэкэа! Егырт лафкэак рхэарггы, мцэыжэада дпыруа дшеигэыргыо здыруейт Ардонбеи. Уара уакэмыз, Ардонбеи анаукаггы, артцафраггы кажыны, ачиновникра уалагеит хэа аефныхэа сызтоз. Абар уахэапш анаука сыхэшьадзар убап...

Уафцсы илапш иахытцамшэаша ицхыаикит. Абаагэара аонудка итагаланы, атзамц афы, ашыра адгыл аганахыала иаархэны, адырзбыгкэа нақэихэхэеит. Ипхэыс, ицкэын, иара еицны ианаауа аатцэак интатцаны иргап. Дазхэыцит амашыынамца афынза изланеишаггы. Ашаха ицшаап. Алаба ианфеихэалап. Ипхэыси ицкэыни азхык иатцаланы инеиуейт. «Ишьтых, уаб дукэыхшоуп. Уацхыака убас ууафцсы бзиаханы укалааит, азкышықэсакэа еидараха изкэу хтоурых ашьтыхра улшартэ!»

Кабинет дук ахэ дниуазшэа, ицкэын иеихэаша заа ирмазейт. Уажэадаггы ихафы иааихван урт реифырдшра – аидареи атоурыхи. Шаkantэ игэы дтацэажэахыаз. Харт хтоурых убриакара идууп, ихьантоуп, ашьтыхра хамч ақэымхартэ. Игэалашэоит, ианстудентцэаз, убри ахшыфцак ифыза Танас ианиеихэа, алаф ашка ииаигейт, хара иахзышьтымхуазар даца цыоуку ацахцап ихэеит. Уи усканггы иахыаггы зеггы алаф рылихуейт, ацэы рылаитцоит. Игэастахэеит, адгыл хэычзак уеынакэутхар, уеаахарауқыр, иаразнак уаалбааганы унаиргылоит. Кэыгара игзам, аха убас дыкоуп адунеи афы

зегы җакыданы, зегы баша жьжыганы, ауаы ихата җара мчык анапачы хэымгарас дыканоп ишиҗхызо. Убастаҗыа егыҗаеит «Акьанҗа җафызоуп, җампыҗакны җакуп мчык. Җара иаҗзаанхеит акы – җаччалап, җахэмарлап акьанҗа еиҗш».

Урт афыҗа злеизааигэаз, излеидхалаз изымдырит азнык азыҗан, аха гэныхэҗыстала еиликаауан җара акала ишеиҗшыз, ишеизааигэаз. Руазэк, Җанас данстудентыз иани иаби изаархэаз амаҗақәа роуп уажэгы ишәу. Иплашь убасҗак амра иабылхьеит, ақәа иазэзәахьеит, аханатә изакә пштәыз иамаз ашьақәыргылара уафҗсы илшарым. Егы, Җанас дышизхэыцуаз ихачы иҗәыртҗыз хаҗсахьан. Сафер, мамзаргы иусурачы ишиҗхыо ала иухэозар, Сергейи Сергеиница мышкы ынитә-хынтә зееитазкуа март мшы дафызоуп, ашьжымтан ишәу ахэылпаз ишәым. Җанас ихы-ичы җантхыуп, изамҗақәа ааҗашәашәоуп, иблақәа ракэзар, даныччо аамышьтахь, абжыааҗны унархыҗшылар, зпаҗәа зтәахуа ашьауардын еиҗш инарҗауланы ирыҗтаҗәахуп алахьеиқәра, агэынамзара. Сафер иакэзар, атәеихаҗа иафызаха, изамҗақәа җыҗәраа иҗоит, аҗстазаара убасҗак игэы азтоуп, адунеихаан пҗаҗк нхымлаҗт ижәҗан ухәап. Иахыагы исеилымкааҗт саҗашыа уи идылбалаз. Дқәыпшын, дгазаноуп, уаҗа акгы, аха уи ухәаргы, ахәса бзиа ирбауа убасеиҗш иҗақәоу роуп, насгы ускан, ақыҗачы даныҗаз, ашәҗәқәа бзиа ибауашәа, ажәеинраалақәа ифәуашәа... Романтикатә җәак иҗәыншәа дыҗан.

Ахышьҗәа-шәарыҗафҗәа җыоуки рыбжы ныҗакны, рхазы маҗара ашәа рхәон, даҗа җыоуки аҗәа иҗанакалан ихырсысуан. Азәы иаҗаргы ихата изынхаргы лафқәак наҗәауа, ихала ихы ирлахыхуан автобус аҗскы зкыз. Аабатәи акласс далгазараахыс иқыҗачы дыҗамызт Җарсхан. Зны аинтернат дтан, нас – аинститут, даналгагы даҗа қыҗак ачы аусура. Иидыруаз, дыздыруаз иаҗа-иаҗа имаҗхон иқыҗачы. Зықәрахь инеихыо җара азәи иарей ааибадыры, уеизгы-уеизгы инаеиҗәар акәын дзыҗкәыну. Иара иҗәымгын уи ахәара. Иҗәымгын, избанзар рызегы еиҗырхәоз аакәын: «Җаи, Җемыр рыҗҗа! Җемыр Җрамба дыззымдыруаз! Дрымфеи, иҗарҗәаҗәаит!» – уинахыс иалагон ирыҗҗашыара.

икатэон. Иахэшья длазцаар, илгэалаиршээр, лгэы лнархьыр итахымызт акэымзар, шаќантэ еиликаарц иакэикхьюзеи, убри аеноумашь лгэы анизцаз Сафер. Илхытцуаз сахэшья жəаха-жəипшь шыќəса, иара акəтрыхьшь, арра дцаны даа-хьан, иашоуп, аррантэи даахьан избанзар ар рыматəа ишəын ханнеиз. Хьыцъаггы хрыцхашьаны акəу. Марица дигəацханы акəу? Ус зыќаитцазеи? «Шəхəаса ахацшьа итажьзар, ауатка алтцуеит, ачуан интатəаны иршызар, исызбалхоит, акомпот аамышьтахь иалымтцуа хəа егьыќам. Хара изахтау акомпот азыхəаноуп», – ихəеит. Марица лылабжышќəа ѡхаќəќəалеит. Имкапанзеит уаанза ианнаргалак ишыќаитцалоз еипш. Иашьыќќ дирбан интарыжыт. «Иаарыцќьаны абриакара маат канатцеит», – ихəан ќəрышьќəак налиркит, изицаз Марица лоуп. «Аа, абри шəќəы бзиоуп, банацхьалак исзаага», – ихəан иарбану уажəшьта игəалашəом, шəќəыќгы налитеит. Аидара ианатыц, иаразнак ашьтахьќа аѓаанахеит Пач. Ианцозггы ианаауазггы аидара хьанта иатцазарггы, еидарада иќазарггы, игəатаны иамаз адəхəыпш аѓы уеизггы-уеизггы иныќəхə-ааќəхəыр акəын. Иакəырхырц баша егьалагомызт. «Ѓарас, – ихьз аарќбаѓны ѡаалтит Марица рышны агəашə аѓы иааиу-аны, – ашəќəы шситаз лоумхəан мама. Уахау? Уѓы иаатыхны ианухəа, акгы хзеилам». Иахьаггы изеилымкаакəа инхеит усќан уи мазас изыќалтаз...

Амѡа мыцхəы инахарахазар акəхарын, иааѓызы-мызын, зыѡшьапыќгы зыхьуа иеипш иаагарѓарын, иаатгылеит. Арныќəа ашə аартны ишьтахьќа даанацшит. Ишылашьцазггы, шьтахьќа аѓынаирхеит. Амшцəѓаха, ихала амѡа даныќəыз амѡан ихəлар, илашьцар, имацара затќык ацхьара иќəшəар аныќалоз ихы иадимбалоз акы изцəырцит Ѓарсхан уажəы. Изцəырцит ауаа рааигəара даныќала, дцарц амѡа дахьыќəу уаха уеизггы-уеизггы дышнеиуа агəра анига ашьтахь. Убри азыхəан акəын уи зыхьќоз ахьизеилымкаауаз. Уажəы ѡынтəын уи наиграсуеижьтеи. Амашьына ашьтахьќа мацкоуп иахьа-анасќыз, амч неибнаќан, игəырхатагаз ашьтыбжə ахылтцуа, анаара иѡаѓалеит, иара даѓа цытраамтаќ ицырцуамызт дзымехазкыз арцхашьага – агəыцќара. Агəыцќаратќьаггы акəым. Убасеипш акы даќəшəарызшəа ибеит, ипхəыси,

ичкәыни, иареи еицәзырзышаз, уаха еибазмырбашаз. Ихата издыруамызт ихы зларылаигалашаз. Итахын имфалафцәа цъара акы, изакәызаалак цъара акы иналацәажәар. Аха урт фыртуамызт.

– Макъана акыр бжьоу? – ихәеит иара, афымтра уаха ианизымычха.

– Уабатцакуеи, дад, уақа пхәыск дузыпшызтгы, уахала шыта дызгаша дигахьеит, – ихәеит, иихәаз ихата дацыччо абырг Арсана.

– Хәацъа Шьардын ицмакәа еимтәаны ирго ианалага, иарггы акы ахы кны дахеит ихәеит. Иумбо иухәо! – фәаитит абчарах Арушъан. – Шьхатәылан ацсыцкыара атыц афы, ахәса иртыпым хәа афар рахәара ацымхәрас, уара иахаггы амца рытцоутоит, ма ашышыхәа утәазар, атахмадажә...

– Хажәит ухәама, шәаала, хшәарыцап хәа хадхәа угыланы хааугоит, – ихәеит Арсана.

– Шакантә ишәасхәахьоузеи, сара сшәыхәоит, сшәыкәыхшоуп, шәышлара сакәыхшоуп, адунеи азна пату шәыкәстдоит, аха уаха сара иахьсахауа ишәфытцашәмыршәлан убри ажәа «Ашәарыцафцәа!» Хәбатәи шәарыцафцәоу! – ихәеит, иажәа ашхам алыжжуа Сатбеи. – Анцәа шәатаимтцааит.

Азәгы имаимкзеит.

Атцх алашьцара ефнарссон амашына алашара.

Иахьцоз иазааигәахазаап. Азәык-фыцъак нагылааагылакәеит. Атахәтеи итаз рабцъаркәа рыжәафәкәа инархыршыт.

– Угыл, хааит, иазхоуп уцсы ахынзаушыаз, – ихәан, ишатахзамыз атәарта инылбааирцеит Сатбеи илашәарыца.

Амашына асаркыа далцшны днацшуан Тарсхан. Ицъеишьеит, дахьцоз акәзамкәа даеацъара дааз цыишьеит. Афнқәа хәарада, убас егыкәзар акәын, игәтәкәан, идуцәамызт, рыкәцәакәа кахәхәа-кахәхәа ихаракын, аха абрака ахьз ишахәатцәкьо еипш, ашьхақәа рыгәтаны, абас икаххаа илашо иабаанагеи афымца лашара. «Ари атурбаза ахьзи иахьыкоуи ракәын бара ибдыруз, уи бара ибыцшааит, аха сарггы баша сыбцымлеит, аа иббома бара бықалақь Саратов еипштәкыа афымца лашарақәа каххаа иаркны сыбцылеит»,

– игәанала ипхәыс дналацәажәеит. Ибжбы лахәзшәа убри аамтәзытцәкьа даеа пхәыск лхафсахьа иблакәа иаарыхгылеит. Ажәакәак лахәатәын уигьы, аха илеихәашаз изымдырит. «Ажәйтәан ишпәкарцоз зихәа? Акалашәа ирбоз ауаф дахәышәтәуеит хәа ашьха дрышьтуан ихәеит», – ахьча шәарыцаф иажәакәа ааигәалашәан днарызхәыцит. Сдиссертация азыхәан адәныкатәи аматериалкәа реизгара сызфызгы сынтәала салгеит. Еизызгаз антәтәуп, уаха акгы. Абарт ахәымшк, сыпшәмеи схәыци аанза, зегьрыла схы сақәитуп, схатәы ускәа рызхәыцха соуеит хәа игәы дынтацәажәан, избеит убри, ипхәыс лызбахә дшалацәажәалак, зхафсахьа ибла ихгылауаз апхәыси иареи реизыкәзаашьа даараза дазхәыцырц, дахымпауа җара акы дазкылсырц. Икан даеакгы уи абрака тынч дзызхәыцырц иитахыз. Ишәкәыффеи инаукатә усуреи ртәы збан ипсы ахьынзәтәу дахымпауа. Итәхгәышьоуп иифуа ркыпхьлар, аха ирымкыпхьит хәа иара даеакала афра дзалагом, итәххазаргы издыруам даеакала афышьа. Иеазишәахьеит иааимпытцааны иркыпхьша ифырц. Афра даналагогы убастәкьа гәтакыс иманы шакантә далагәхьоузеи. Иауам. Ифны инышьтаиттоит, мышкәак аатцуеит. Ифьцза иаашьтыхны данапхьалак, дшазхәыцуаз акәзамкәа даеаҗара ахы шхаз ибоит. Аха зегьакоуп агәра изгом иркыпхьрым хәа. Уака игәы иртынчит, уаха даеа мөак ибом. Машьынкала ианикыпхьлак рхкыпхьаак изтаху инариталап, аредакциякәа ирылазаап, егы ак иахьигац, изитац илтәахырц иан илитап. Ашәкәыфферахь акандидатс сшыкоу сегьыкәзаап хәа ихы алаф алихуан. Даеакала ибатәын афбатәи – итарадырратә усура. Бзиа иахьибоз аамышьтахьгы дныкәнагалап хәа дзыкәгәыгуазгы убри акәын. Убарт афба дышрызхәыцуа ианаацәыртцлак ахпәтәи – Виктор Тәхәыц-иҗеи иареи реизыкәзаашьа, мамзаргы даеакала ихәозар, уи дызхагылоу аус афы дахьрыцхраало, уи збоуп, алацәажәара иабацсоу ихәон, ихала игәы иртынчуан, аха ихәтагы идыруан итәгь ишазхәыцтәу, пшаашьа ыкәзар, даеа мөак шазыпшаатәу.

– Уара, дад, уаха уахьпхьо хәа акыр умоума? – Тарсхан

днаиазцаит, амашына аангылан, ианааытц, абчарах Ару-
шьян.

– Итӕбуп. Ааи, сахъцо... Уаӕа унарацӕажӕар, уахъдхаша урӕит рхӕеит, – ихӕеит Тарсхан, аӕхыз изалымтцыз иеицш ихӕыцра-гӕалашӕарацӕа макъанаггы дышрылаз. Сабаанагеи, сзышӕтоузеи хӕа акӕын дшынапш-аапшуаз. Ацӕа шыхкӕара ихкӕахъан. Аха ажӕуан ацтацӕа атчачызар акӕхарын, ецӕа цы-
рак кыдыршӕыламызт. Аӕнцӕа рбартацӕа рфӕы, цъара-цъара ацӕнцъыркӕа рфӕынтӕ, насггы аштӕ ицӕгылаз бакацӕак рфӕггы иаркыз афымца лампацӕа икаххаа идырлашон.

Автобус ахьяангылаз шта хэычык аҕара адгьыл ааиашаран. Еиыыз зегьы антыт, бзиаала хэа реиэхэаанза, ижөөа итарцаз ауапа неикэаирхэын, изтэыыз, абырг Арсана инаииркит. Уахь иумаз, уаха иудаххар ҕалоит, амала уацэы исцэумырзын ихэан уи имгазеит.

– Уафс дыказами ари атурбазағы? Азәгы дызбазом, – ихәеит Сатбеи, илашәарыца ачапырхәа кны.

– Уахык иахьтынчрахаз ҳаигәыргъатәә ҳакоуп, – иҳәеит автобус дапылозар акәхарын, иаарыдгылаз ахатца. Днахәны даахәаанза ишап, ихәлап ухәарын, убас уащы шәпа-жәпак иакәын уи. Тарсхан иңьеишьеит абрака, ашьақәә рҕы абас зымгәацәә дуу дабаанагеи хәа. Имгәацәә инакәитцеит ионапык. Имч еизганы акәын ибжбы штицоз. – Акәа илеиуаз, анцәа иныхәартә, хара ихәхәеит, атуристцәә зеггы ахыбра итданацалейт, ишыртхзамыз ишьтанатцеит. – Адсшәә нареихәеит ахышьцәә-шәарыцацәә. Ыюуки иареи шеибадыруаз щашьомызт. – Итәбуп, сшәыкәыхшоуп шәахьааз, – иҳәеит зеггы еицырзеицшны, – изышәцәыззарызеи, харггы даараза иахтху ыышәшьома, аха ишпақахцари, араиком аҕынтә ихәдыртцеит. Уара, – аспорт мағала еилахәаз Жәраб ихы наиқәикит. – Ашәарыцащәә рыла деикәуршәеит, аха дабакоу ани, хазҕыз абырг, идтәалаша иацәажәаша хәа хазҕыз, ихьзүзеи, уара уами дыздыруа...

– Бақыр-иңа Ҳаразу? Уи имуит, дысзаамгеит. Изысыңхаит, хаизыңшит, аха дымнеит автобус ахьяангылоз. Дачазны аказы дысхәааит, исырбап сара. Аконсервқәа, асгәышьчонкақәа анисто сызбиооуп, сара даныстахха, икьатеикқәа аахәны играшәеит.

– Уара уи арахь даауазар, дыбналозма?! – ихэеит Арушьян.
– Хаушыт, Зураб Гадисович, хаушыт, – ахатца мгэацэа шэпа ицеггы игэышпахьы дѳахан имгэа инақэйтцеит инапқэа.
– Шэахьпхьо, ишэфо ижэжэуа зеггы хиоуп. Ари дызустада? – Тарсхан днаихэапшит.

– Ари, адиректор ухаткы, дкашэарахуп. Амѳан дкаршэны дахбеит, – ихэеит Сатбеи. – Иааибо, иааиахауа зеггы ашэқэы ианитцоит...

– Убри иакэын уажэы ихагыз...

– Ицэгъоума аѳоурых хазынхар, – ихэеит Арсана.

– Аѳоурых, Арсана, ѳ-дақьак амоуп. Акы шкэакэоуп, егы иеқэатэоуп. Уахьяныло ауп аус злоу, – ихэеит Жэраб.

– Анирахьггы атурбаза ыкоума? – днаразцааит Тарсхан. Инархараны алашьцара иалацчон ѳнык алашара. Анаѳстэи ахэафы акэын уи ахьықаз.

– Ха-ха-ха! Уаѳы хзырымгак иакэзаап ишэыпшааз ари акашэарах! – ибжыы гэаѳаза, игэарпханы дааччеит ауаѳы шэпа-жэпа, ашьтахь излеиликааз ала атурбаза адиректор. – Издыруада убрақа уқхьар утахзар, иаа?! Усышьтып убрахь?!

Ихэашьала цъара акы шатцаз идырит.

– Уақа, аѳыза Тарсхан, ақцэа ртэартѳоуп, ант латгацэас хазмоу ақцэа! – ихэеит Сатбеи. Сыпшэма иихэаз сақэ-шахатуп ахэозшэа, инхышфышит илашэарыца. Тарсхан игэеитеит Сатбеи ихьз анихэоз «аѳыза» хэа иацитцаз ажэа иара ихэашьа қатцаны ишацитцаз. Сақэытпроуп убри ажэа. Виктор Тахэыц-ица иажэахэқэа «хатыр зқэу аѳызцэа» хэа, сышналагоз, азэы ацэажэашьа шисырцоз мацара аофициалтэ бызшэа ашқа сианагеит сара схата. – Уарггы, аѳыза Тарсхан, – ала ахэда иахаз ацапырхэа кны, иажэа инацитцеит Сатбеи, – сара узлазбақэо рыла, ани, инахь-хьы ипхьакны икоу Абғагэ ашьхатэи Аѳны шкэакэа ашқа инарышьтқэо уреиуагэышьам. Уаала хара хашқа, уаха уахьышьтахьташа цъара акы қапшаап.

– Асаси асаси еибапатууан, аѳыцаггы ацшэма итахзамызт, иаа-ха-ха-ха! – ирган, имгэацэа тысқап цыс-цысуа, аѳыгэ-ѳыгэ дааччеит адиректор.

– Ацшэмацэа рыпшаара халагар, сацэшэоит уара ухаґаггы

асасцэа рахь уатцанақыр хэа, – алаф ашқа инииаигеит Сатбеи. – Уаала акаруат урымтар, хшыапқэа неилатцаны хиоит.

– Иааухэақэоуггы наницдалап, – атэы налеитцеит Ауасцэа хылпарч.

– Сара сзыцэшэо хэа акгы сымазам, сфы иахэо акэым, сгэы итоуггы аницдалааит итахызар. Уара акыр уацэшэозар, пхызла иуамхамхэарц, умыцэан, аа, шэмыцэан абри слашэарыцаггы уарггы, ґааитит иажэа абжа лафны абжа иа-шаны ихэашыаггы убас иқан, изызкыз дгэаарц итаххарггы дзымгэаауа.

– Жэраб – Зегьраб... Ха-ха-ха! Шэара ижэдыруама ари Жэраб зихьзыртцыз? – Ари зеггы ахьызбуа, зеггы ахьыкаитцо азыхэан хповарцэеи аофицианткацэеи Жэраб – Зегьраб ихьзыртцеит, – адиректор инапы тахэқэа аспорт матэа зшэыз ижэахыр инықэитцеит. Иара Жэрабггы инеиқэырццакны ажэақэак неихэеит, аха уи иихэаз цқэа изеилмыргеит Тарсхан. Ачча данаркит иныкэашыеи ицэажэашыеи. Ацыркы-разы дцыркыуамызт, аха шыафак каитцацыпхыаза, сарма-рахьггы саргыарахьггы игылоу зеггы сшэеихырхэоит, зеггы сеицышэтэуп ихэозшэа, иармарахьггы иаргыарахьггы дхырхэон, аха убри аамтазы ихы иапхыақа ихан, дцон дыццакны, хьатра шикэым удырыртэ. Адиректор даниацэажэоз ихэоз ажэақэа рхатақэа, иахтахым, уара уфы хыхьтыцуа рхэозшэа. Асеипш изцэажэашыоу, изныкэашыоу иахьада сиқэымшэац, иантцатэуп.

Иччара ааникылап, инапқэа еихышь еица имгэацэа ианақэимтца, ус ґааитит адиректор:

– Ариггы, – ихы ааиртысит Тарсхан инаикэкны, – цыара тыпк изыпшаа. Дызустоу дахьаанагаз хаздыруам, аха дуаф-псуп.

Даанкыл, сицэыхьча ихэозшэа, иуапа цқэа иааикэиршеит Тарсхан. Ипсахы неибакит. Абасеипш икоу роуп икаумтцаша узыркатцауа. Абартршэаныаф рытцацалара азыхэан мацараггы иапсоуп Виктор Тахэыц-ица уеидхэалара, ицхраара, ифызара амырзра. Абыржэы даанаскыапхыаны, зны уаха ашэқэы сантаимэза афнусбарта аихаб илымха сынтахэйтхэытны, сара абри ауаф ицхыраафыс сыкоуп анысхэа, идыртэхыоу аи-

маа җаршы дшафыхаз еиҗш, аригы илымха интаҳазар,
икаруат аҗы сара сырианы, иара адәахы дыпхон.

– Ишәфаша, ижәжәыша, шәахыҗхаша... Ахы, Зураб – Зегъ-
раб, уара иудыруеит иҗататәу, сара, ҳа-ҳа, сцеит, – инапқәа
нылбааигеит адиректор.

– Шәара шәымчала, шәыххь згеит, шәара шәымчала, –
иармарахыгы иарҗарахыгы дынхырхәа-аахырхәеит Жәраб.
– Шәаала, хдәықәышәца... Сара уатәы аус сымоуп. Ма иҗсы
штоу, ижакъа данкны, дырхысхысуа даазгароуп, мамзаргы
асакаса данцаны дкылгазароуп Бақыр-иҗа Хәраз.

Аәбатәи ахы

Бақыр-иҗа Хәраз... Бақыр-иҗа Хәраз... Зны инахаразаны
ацәара днахыпшуа, цқъа иеилиргаанза инаицәызуа, нас
иаҳа иааскьаны ибла иныхыло, гәалашәарақәак наизцәыртцит
Ғарсхан. Ус акәын иара ишиҗазшьаз, ишитәхыз, ихәычра
иадхәалоу гәалашәарақәак анизцәыртцлак, иееим, ихәантоу
гәалашәаразар, бабыцк хыршәланы ибар атәца итоу азы
шкеитәареиҗш, наҗ инаиҗырицон. Дахымҗарц иҗахны җқаррак
җаитәахьан ихазы: егъа ихәанҗазаргы, егъа азалымдарақәеи
амыҗмабарақәеи дрықәшәазаргы, даныхәычыз, нас
данқәыпшзәз иахьатәи иҗстазаара ахьанҗара злаихигалаша,
иаҗхьаҗагы дызлацалаша амч лашара убрантәи иааигала-
роуп. Иахьатәи ахьанҗара иацлалар иафсхьоу аҗнытә иаа-
уа ахьанҗара, нас зегъы ихазырштыша ссирзак иаҗхьаҗа
иҗеиҗшхап хәа иара агәыҗрақәа усҗацәакгы излаимамыз
ала, дацәшәон, урт ахьанҗарақәа зегъы рышьтыхра илым-
шар, дызфәу, иҗаитҗарц ииҗаху акгы дзахьымзакәа зегъы раа-
ныжьра иқәшәар хәа. Иара дзышьҗазаз, ииҗахзәз акы затцәык
акәын, иаамҗа дзыҗкаларц шаҳатс.

Гәахәарала данигәалаиршәа Бақыр-иҗа Хәраз, иара,
Ғарсхан Ғрамба Ғемыр-иҗа, иаб иаштаҗы акәырчыжь дақә-
тәаны дыхәмаруа, агәашә ааиртын, асасцәа ишыҗарталоз
еиҗш акәымкәа, ибжыы мыргзакәа, аха дфәаҗафаччо даа-
иуа ибла иаахылеит. Ибзианы игәалашәоит агәашә антытц

ишҕахәаз ицыз ауаҕы иаргы рыкеҕа. Иарбан шыкәсоу ари? Ҧашьарас, хаштшьас иамоузеи! 1953 шыкәсазы Сталин данҕсыз акәын. Лара лзыхәан агәашә анадыркы, усқан рҕаҕыс ашкол ахь ацара даҕәыҕны, аҕны дықан иан.

Асасҕа днарҕылеит.

– Икалаз саҕаит, Хараз уххь згеит, ихаҕсыхәоузеи уажә-шьта? – ҕаалҕит иан лылахь еикәҕданы. Усқан, данҕсыз аҕны абасҕак шыкәса шыҕхьоугы, абасҕак ала исабрада шиҕырххьоугы, избахә анылхәауа, Сталин хаб хзаазаз хәа наҕылҕоит.

– Ихаҕсыхәахуази, икаҕҕалаша, иааулаша ххала ихаз-балар акәхеит, – ихәеит иара. Иҕынҕшылара иаха илахҕыхын. Ашьтахь, еицәажәауа ишнеиуаз, иара реиха игәы иалсып хәа иххәапшуаз, иаха-иаха алахҕыхра дамеханакуан.

– Ихаҕсыхәоузеи, ишҕаҕахҕо, – илуамызт иан.

– Баҕәыҕ, абааҕа Марушьа, быххь згеит. Дахьынзаказ хгәахы таирчацахьан, уажәшьта хаҕсы ааивахҕар здыруада, – ихәеит, дегәаакәыҕсычхаит. Уажәшьта иеиликаауеит Тарсхан усқан Бақыр-иҕа Хараз ихьыз. Ахаҕәитра хзаанагоит хәа иҕкәынреи икәыпшреи ареволиуциа иахҕнызҕаз, итәымҕа, иуаҕра данаарҕагылоз ахаҕәитра аҕымхәрас атәратәҕьа дыштанатҕаз збаз, Сталин данҕсы, игага еҕа дацәшәозаргы, иамуит, иҕкәынреи икәыпшреи ирыдхәалаз агәҕыха мышкахы-мышкатыхәала иҕыхеит, дамеханакит, аизарақәа рҕыҕәҕьа дшәаны иҕәахуазаргы, азәык-ҕыҕьак зыгәра игоз ахьаидгылоз игәыргәара изынкыломызт.

– Издыруамызт, арака иахзырукәоз иара издыруамызт. Игәы иалоу, иара ихьзала ара икартҕоз ацәҕарақәа акгы изымдырзо, имахазакәа дахьцазоуп, – иахьа илхәац убасқангы илхәеит иан.

Ишьацлшшәылаз иеикәа аҕалифе, иеикәатҕа цыр-цыруаз изиацккәа, зны иажәхьоу акәзаргы, ҕазны иҕыцу акәзаргы еснаҕ ишәҕыц, уеизгы-уеизгы исахтантәыз икьаҕ, ари ашҕа акәым, адгьыл зегы сара саҕшәымоуп ихәарашәа дгылан Хараз.

– Сара, Марушьа, гәыргәаҕәашатас, ибыдысныхәаларц сымҕахыҕит, бара былахь еикәышышы бысҕылоит...

– Уа-диди, Ҳаразхеит, ажәлар зеггы лагырзышо итәоуп, иарбану исыдуныхәало...

– Иарбану бымбои, бхатца, хәыза бзиа Җрам Җемир иаара. Икалаз бымбазои, дызқәызыз ауаф далгеит, дахпырцит, уажәшьтагы дтәкны дрымазаауама иара, пхыз дахыбаз азыхәан идырзыз ауаф. Доурышьтуеит... Уааишь уара, хахәеилажәжәа, аранза, уаб доурышьтыр, афныка даар ишқоубои, иаа? – акәырчыжь дақәтәаны дахыгылаз днаидгылан, ихәхәы ааишьышьит. Ажәак мхәакәа, ихы ларкәны дышгылаз, илабжышқәа рәаархеит Җарсхан. – Иубалап уаб доурышьтны дмаауазар, уара икоутцаша убри ауп, ашкол утами? Хәба, хәба, хәба хәа утетрадқәа ирынны, ари убома саб хәа дшааилак инаиурбароуп...

Аныхәаф иааихәо зеггы ауназахуа, аха ианихәоггы, ашьтахыггы хгәы изахәауа, иара абзиа ахытахыз азыхәаноуп, иихәакәаз кәмлагәышьбози Бақыр-ипа Җараз, иаб ихәта ихынхәра ацымхәрас, дшыкам ала ашәкәы роуит шықәсқәак аатцхәаны, аха зегыакоуп убасқан Бақыр-ипа Җараз иихәакәаз иара игәалашәеит гәахәарала. Цаны, ашьтахь даназхәыц, иамуит, даеа хшыфзцарак аенапнашьит. Дзымфәхытцзеи Бақыр-ипа Җараз убри аены дара раштахь? Хәарада, харак идны ихы ипхәазон, ихы ириашарц, бхатца дхынхәыр сара сшеигәыргыо ббоит хәа леихәарц акәын иан. Ашьтахь Җарсхан излеиликаакәаз рыла, иара, усқан аколнхара ахантәафыс иказ Бақыр-ипа Җараз акгы ихарамызт, ибз аламызт иаб дахыдырзыз. Дизымашшит, ашәкәеикәатцәа изалаимтцеит, иус анырызбуаз диғамгылеит. Аха ахара идны ихы ипхәазон дахызымыхьчаз азыхәан. Реиха дыздыруаз, реиха дзыхьчашаз ауаф ажәак ифытымшәеит. Ифымтрала динапхеит.

Ахышьцәа-шәарыцафцәеи иареи автобус хәычала ашьха мфә иахынзафаз, Бақыр-ипа Җараз изыхәан гәалашәара цәгыак импан иааимышьтит Җарсхан. Саб димыхьчеит, ифымтрала динапхеит хәа игәы интаихәазггы, ихызәышаз, уака Бақыр-ипа Җараз дзыриашақәашаз рацәаны иазицшаан, каф ихәаеит. Ашьтахь иахьнеиша ианнеи, аухатәи реицәажәарақәа, адырфәены иибаз-иахаз ухәа зеггы анеихишьаала, Бақыр-ипа Җараз ихы-итцыхәа зеггы анеиликаакәа,

уи ауаф изыхэан ихатэааз гэаанагарак изышыақэгылеит. Аха егъа иеизишэандазгыи иамуит, азкылсра илимшеит акы: уи ауаф икэызбатэызу, пату икэцатэызу, мамзаргыи имахэ ишииэхээз еицш, дрыцхашьатэызу...

Уахгыи ҕынгыи дарцэомыит, даргыломыит Бақьыр-ипа Хараз итѳуба ахызынамыгзас, иахьеилеигаз. Ичхаит шықэса затэык. Икалап, мышқэак ахылазар. Уаха иамуит. Ихы злафихуа хэа изаанхаз акы затэык акэын. Акакала, ажэак ицэыбжьахар хэа дшэауа, игэалаиршэон аѳуба ани-уаз иихээз ажэақэа. Иаб иакэым, иабдуггыи даниз абыржэы изакароу иакаран рымхырта атыхэан игылоу аць. Бақьыр ипацэа рыжэла, рышьтра убри аць амцан ныхэартас, аѳуба уртас ирыман. Хараз данхэычыз акэым, ихата ақыта да-хагыланы, аколлективизация аиѳкаара иалагаанзагыи, уи ацьтла ду ашта атыхэан акэын иахыгылаз. Аколлективизация иаха-иаха аеаргэгаэаыцхьаза, апролетариат рдиктатура гэгэахаэаыцхьаза, рматуртеи асасаирта кэаскьеи рышка иааскьон ашта, ашта шака итшэахоз акара, иаха-иаха нак, амхыртахыи инаскьон уи ацьтла. Иабацэа, урт рабацэа ишыкартоз еицш, аць ашьапафы ацэашыи нкыдитцеит. Ишьам-хы арсны дѳагылан, ихылпа ааихихит. Ҫынѳықэра нитцыргыи, ипсы ахьынзатѳу, дкыдцаны дыршыуазаргыи, иѳы ааихыхны уаѳцы дшимацэажэо ала тѳуба аниу ашьтахь, «сатанаумтцан, сатанаумтцан» хэа, хынтэ ихэаны, хынтэ адгьыл днагэзит.

Уажэы игэалаиршэон, ишихээз ауаа рымацара срацэажэом хэа акэу, мамзаргыи уаѳцы иаха-имаха, ажэак сѳытсыршэом хэа акэу. Ишакэхалак, шықэсык ажэак иѳытцимыршэеит. Ладагыи ѳадагыи зѳышьтыхны игылаз ашьақэа ракэзаит, зхыцэқэанза напшышьа змам атлақэа ракэзаит, иара иѳытшэаны ажэак рмахаит. Урт аѳахақэа ракэым, егырыла дыргэыбзыгуа иахэыт-хэытзаргыи, икышэқэа еихаргэга, ажэак иѳытцимыршэеит арѳаш аѳапхьагыи. Иара, амаг гызмал шкэакэа, цъара «ицэажэон» бзиабарала згэы тѳу пхэыстас, даѳацъара – агэаг еибанарѳауа хататас. Еицшын абжьгыи апштэггыи. Ацэшэара-ацэыпхашьара зѳыкэыхэхэу атыпха лзамѳақэа иреицшха ишнеиуа, убас агыгцэа ргыланы аиба-хеибаѳара иалагон, зыдгьыл змырхыз анхаѳы духанарштрын.

рымамкәә. Зныкгы акәмызт данырныхәоз. Рапхьа иныхәәфә ааникылон аешьарафь, мамзаргы ахаблафь реиха дбыргуп, реиха дкәыгоуп хәа ирыпхьазоз. Ускан зеггы ирахәуан. Рахатыр рбон афыцбагы, аныхәәфә зхәозгы зныхәәфә икызгы. Иныхәәфә рхәон ачара анеилгоз, ацыхәтәангы. Ускан иныхәәфә зхәоз афар, зыхшыф ацкыс зымч аиаа-иуаз ракәын. «Хзааз, нцәатцас иаххылапшуа, зыхшыф хагымхаша...» Итәмадара мөацганы, ачареишәа ырцшзаны дангылоз иныхәәфә рхәартә иаанхоз ахацәарцар роуп иа-хьа зтәымтә итагыланы, унеишь-уааишь хәа рахәауа, ақыта знапәфь икоу. Ишкәыпшзаз, шәанацәалбеит, идзыртцазеи ргәы итоу акәзамкәә, зынзаск даеакы ахәара.

Сыцсы ахәага тәнатцы, дара рыбжьгы анцәа исумырхан, сара усгы ажәак сыхәылшәом. Ианамузах, рыба атацшра иаха исычхәп.

Иазышьтыхуаз аидара ақәын иеы ақыта даналтцуаз. Даны-кәтцышаз тагалара иацааиуаз апхынразын, азәгы иамхәакәа дааит ари ашьха қытахь, Цсхәыка. Уаанза уи ақытахь даахьан зны зацәык, Нестор Лакоба ихаан, җажәи ааба шықәсазы, Асовет мчы шықәзыргылоз дрылан. Ускан, игәалашәоит, пхынран. Игәалашәоит уака дызлапшыз апсабара азыхәан ихәазгы. «Цәанат, аргамәду цәанат, уаха акгы». Аха ускан ихахы аагара ицәыцәгьан, апстазаара ахәта ацәгьей абзи-ей рыла ишышьақәгылоу еипш, апхынразы ицәанатыз уи апсабара, ишацааиуаз азын хьшәашәа. Ғыцәа инеихагыларгы ирхытәауа асы, ф-уапакгы ирызнымкылауа ацаа.

Аапынрахь дынгытцаанза игәанала ихы алаф алиху-ан. Уафцсы сшимацәажәо хәа атоуба аура затахыз, сза-цәажәаша арака, ари азынразы, даара истаххаргы уафцсы дыкамызтгы. Уи ускакгы ииашамызт. Ихәта иакәым, икәарч фны иахытәартә асы анлей, дантанасы дызцомызт, аха агәылара днеирц, ауаа рацәажәара итахызтгы, мышкы ахала ацыхәала дегьцаны, изхарагы днарацәажәаны, амш нцәаанза дхынхәыртә иааигәаны инхәәоз ыкан.

Цсы зхоу афыхара ишалагауа еипш, аапынра анааи, иаргы ацәажәара иаха дазгәышьуа далагеит. Уи иазууз уажәшьта иузхоит. Иарбан аапынроу уажәы узцыло? Аәбатәи. Аапынрак,

аабатәи абригадағы ҫахәҫәағыс ирымаз Гәҫыуа Гач
иҫәажәашьюума, иаауҫаху. Мра ашьхақә иҫарывҫаланы,
аҫҫақәа рыҫахьтә ашьшьыҫәа алашьцара аҫанаанахалак,
убас бжыи ҫәыҫҫәык ҫнаҫоит... Уамак дадымхалеит уи збжыи
дызустоу. Аҫақәажә. Иара дааибазараахыс еснагь иҫақәажәыи
ҫаршҫа ҫақәына. Ани аҫхаи реиҫшоуп уи аҫақәажәи ари
ахьяжыи рыбжықәа шеиҫшу. Ичхап, имахазозшәа ҫаиҫап
аҫҫа аиҫхаа аҫан, иеимаркуа уара идыр, инибарҫәарашәа
иеибарҫыҫуа абнахәақәа рыбжықәа. ҫагалан шыҫахыи, асы
анкахашаз аламҫалаз, дмыҫцакыкәа, реиҫа иҫсылахап
ззиҫәахәуаз хәаҫак агәаҫаҫара инҫаиршәит ахызаҫә. Еиҫы-
ҫыҫа иныкнеиҫаит. Ашәаҫыи ахьеи ишырчахыи мҫашьо,
иҫсылан, аха амҫхәҫыи ишшаҫасаламызт. Ианигәаҫха, насҫыи
дара, еиҫыи абнахәақәа, иҫәарч ҫны ааигәаратҫәҫа иана-
аи, еиҫах дмыҫцакыкәа, ҫҫа дкылҫшыи, даҫаки нахәитәит.
Амҫа аҫаҫаны иахьынзаирҫшоз, ақәаҫара азыхәан
адаҫыи, ақәаҫ аҫыи раханы, амшәқәа аанамгарҫ азыхәан,
дааҫмҫҫақәа иеиқәитҫон амҫа. Ибзианы ирҫшаны даналга,
ачалҫқәа ирықәҫаны, аҫуанахь дҫахан икнеиҫаит. Алзынрак
иеиқәыҫәаны иҫан абгахәыҫқәа рыбжыи. Асы еҫынкаҫаит,
инаҫахәаҫыишәа, урҫ рыҫәаабжықәа ныҫахәашеит. Агыгшәыг
рахьтә иаҫа ичхауан, уимоу, иахьяахәуаз иахәҫыи еиҫыишәон
абгахәыҫқәа реибархьусуура. Игәаланаршәоз раҫәан. Иқыҫахь
маҫара ақәмызт, иҫқәынрахь, иқәыҫшрахь ддырхынхәуан.
Шаҫа иқәыҫшрахь днаскьаны игәалашәара иҫагәылаиҫхало
аҫара, иаҫа иеилачуан абнаршәырақәа, иаҫа ираҫәахон
абгахәыҫқәа реиҫҫыжықәа. Иара иуаҫрахь, иҫәымҫахь, нас
днаскьозшәа, абнаршәырақәаҫыи дәышкәаҫызханы ихтуан,
абгахәыҫқәаҫыи рыбжықәа аҫабара иалагон. Бзиа ибон Аҫсара
ақыҫан еиқәызазо, еиҫашьшыи иҫаз абнаршәырақәа ибла
ианыхгылоз, урҫ абнақәа ирылыҫуаз абгахәыҫқәа рыбжыи
игәыи ианықәыҫуаз. Аха бзиа иба ақәым, иҫәымҫын, имҫынҫыи
иааишьҫуамызт урҫ абнеиҫашьшыырақәа рықәзаареи,
абгахәыҫқәа рыбжықәа, иҫабаз азыхь еиҫш, рыбжықәа
реиқәтәареи иара, Бақьыр-иҫа Хараз дахьынзалахәыи
азхәыҫра, иахыи аагара. Атракториҫҫәа рыбригада аари-
ад рыҫара... Аплан ахыхьҫыи иҫартҫаз «акарчовка» азыхәан

апремиакэа... Аштраф зкэыртцаз колнхаф пхэыск илеипшха, асеипш икоу гэалашэарақэак ирымукэа, мчыла итааргы, иқыта далцаанза, ирфеикша иман. Уи зеггы катцан ажэлар рзыхэан, Ақсадгбыл азыхэан.

Итоуба ахьеилеигаз зхароуггы убри ахьяжьоуп. Иа-шоуп, уафпсы сшимацэажэо хэоуп атоуба шиуз, аха знык данцэажэах... Икэарч фны апхьатцэкыа игылаз ашэтдла иналатэеит. Ашэтдла ацштэи иара аилыграашьеи шака еипшу цыашьауа дахэапшуан. Абри ақсаатэи, абри атдла ацштэи шеинаало еипш... Лыхцэқэа, лхы-лфы, лееилахэашья... Еихарак лыхцэқэа. Урт шэпа-шэпаза ицаны лызқэа ианықэылдалак, лцэашэтцатэ ацштэи иареи реинаалашья...

Ихьзтцэкыа хэаны ихыччозшэа акэын ахьяжь абжыы шиахауаз. «Бақь-қыр ица Хар-раз, Хар-раз!..» Амахэтақэа инарықэпала-аарқэпалон, цакатцэкыа дшатцагылазгы, ицэшэазомызт. «Узыр-рфы! Узыр-рфы!» Илымхақэа цнахуан.

Ичхаит мышкы, фымшгы. Таршпха Такэына рапхьаза лыбжыы цэыгцэ иахаит аколнхара анеиқыркаауаз. Ускан лажэрахь акыр набжыан, уаалеиқырбартэгы дыкан, аха лыбжыы... Игэкылцэаган, аиашазы, лыбжыы. Реиха гра баапсыс илымаз – еснагь дуазтцауан. Амратцэкыа азбахэ лхэозаргы, изакэызеи абри ихакэпхауа, имроума Хараз лхэон. Убаскан, аколлективизация аангы иалхэоз зеггы зцаарақэан. «Ақсаса хамышэхит. Хара хтаацэа дууп. Иуахахьоума уара ацьмахыртцэы хэшэуп хэа?» Ғысымтит. «Акамбашьқэа хамышэхит. Азын ахш хазтоз урт ракэын. Иахфозеи?» Ғысымтит. Ғымтзакэа изырфуан изахауазгыы. Абзцэгыара илхэозгы зцааран. Сычхара сахлыжыырц, провокациак калтарц, ус ғаалтит ақхамшыа. «Уара хэцаагьқэа зеггы жэгеит, ишэрақэеит, хажэқэа зырцэтэуазеи уажэшьта?!» Ахьш злалаз ахьяжьқэа реипш агэакьхэа ччараха ирысит.

Ахымш рычени, ишыканатцыз еипш, еицах иаины ашэтдла ианалатэа, еицах ихьз ахэара ианақэымтц, агыгшэыгқэа алаиршэарц, ашыацма тамцақэа еитцатцаны имаз патронак нтеитцеит ишэакь. Ихаршаланы икэарч фны дындэылтит. Ашэтдла амахэтақэа инарықэпала-аарықэпалоит ахьяжь. «Хар-раз! Хар-раз!» Лхэашья мацаралагы иубоит Такэына

лгәатца зеггы гәагла иштәу. Аколлективизацияан иры-
маз зеггы ахьрымырхыз, лашьцәа, атроцкистцәа, аконтр-
революиуционерцәа җажәи жәибжь раан иахьдырзыз, руазәк
дахьыршыз егги дуафьбжаханы дахьааз, уимоу, афашистцәа
ахьҗақәлазтәҗьаггы, адунеи зеггы сара исхараны, сара
исыхьаноп ишылбо. Илоухәозеи амдыр! Хрушьов лыбз
аниртла, ауаа ишраҗауаз. «Итәшәыз, жәашықәса зхыганы
ихынхәыз сашьа-ахымхәа иеипш узбааит уарггы!» – лхәеит.
Илхәаз мацароума, лхәашьа шҗақаз, лхәашьа!

Ахьажь цқьа датцапшуа, ахызатә татаны деихсуазшәа,
ашәақь атца дынқылапшит «Ғазароуп иҗауто, агазара!»
Псаатәк абжьы гацыпхьаза ухысуа уалагар...»

Иауамызт, аухаггы ауапа икәыршаны, инапқәа ихы иатцатца,
икәарч җны дахьыҗнаиаз, илымхә ишаатәҗлак ахьажь аб-
жьы, ма пхәыск, мамзарггы хатцак ицәажәашьа игәы иқәыҗуа
иналагон. Зны итәыуон афатә зыгхаз асабицәа, дачазны
игәынқьуан зхала ақьапцәкәа ирыххалаз атакәажәцәа,
атахмадацәа...

Икәарч җны ашьтахьтәи атзамц хахәтәын. Ахахә ду ахь-
кажьыз иадҗаитцәлеит. Апхынра шааира ианааи ипшааит уи
атып. Ипшааит ақьдқәа еихасаны изыргылашазггы. Тагалан,
ашәарыцараан, шәарыцара даауа, асы дтанасырггы дахьчауа,
шаҗа игәғәаны изыҗартцо, убасҗак ахә азыхәан ргәы нимырхо
драцәажәеит цсхәйтәи уастәцәақәак. Ашә ифартцаз мацара
убасҗак ижәпан, уеихсыр ахы алымкьо.

Дҗагылан, ахахәтә тзамц афы, хәыцра хьантәкәак даных-
тарклак ишыҗаитцац еипш, ацәашьы нкыдитцеит уажәггы.
Аҗстаацәа укәызцо убриак затәыкоуп. Ацәашьы иацрыцуа
амца мацараггы изхоит. Абла дынтапшит, днытцаба дцоит.

Ацәартағәы дықәианы, ацәашьы ахьыбылуаз дахәапшуан.
Иабаҗоу, цла еилачырак амахәқәа рфы аҗатәахызар акәхап
зеггы рхәашьа җазцо аҗсаатә гра. Ацәашьы дшахәапшуаз,
ачеитанакуа мацара, ауаҗцсы инапы еипшхеит. Напык-
ггы акәындаз, ирацәазаны анапқәа. Урт анапқәа зеггы зны
иҗышьтырхуеит, дачазны иладыркәуеит, инаркьа-ааркьоит.
Иара ажәак ифьтцымшәарггы, дара ирхәааит. Ирҗахызар
ирхәааит ажәа цьбарақәа, агәатҗахтәагақәа, ирҗахызар,

къахиак иах иѣаѣхъа дшымкъакъара, ихъыркыроу ажѣакъа рхѣалааит, изакъызаалак љара акы рхѣалааит, амала рнапкъа шытыхны, ѣымт имтѣааит, ѣымт еиламгылааит... Еи-зара затѣык акѣын мхѣазакъа, ѣымт аймпра ианалагалак. Уи дацѣшѣон Асовет мчы анааиуаз рапхъатѣи ашыкъѣскъа раан, дацѣшѣон аколнхаракъа анеиѣыркаауаз, дацѣшѣон еснагъ...

Аухантѣарак тѣа змамыз анапкъа ибла ишаахгылоз, изуцѣѣоу изеилымкаартѣ еилазѣауа рхаѣкъа шааизцѣырц-уаз, зны ацѣа дынтанагало, нас дцѣырханы даапѣшуа, ииулак ихигейт атцх. Ишытхъѣа инижыт тѣалан, инижыт зынра дук, амра шахѣшахѣуа иаазгаз рапхъатѣи аапынра даѣылейт. Ашара иѣнашѣ ианаалаѣха, ишаркыз дыцѣазаап, дназыѣшит ахахѣ иадырѣаблаз ицѣацѣашъ. Ацѣашыы былны иалгахъан. Ауха ижѣлаз ауаапѣсыра дрыцѣейт.

Ибзианы игѣалашѣойт. Иѣоуба анеилагаз аѣены, ажѣангыы лахѣыхын, ашьхакъа рыѣѣѣѣагыы пѣацк рхаршѣымызт, ихатѣагыы игѣы тынчын. Ихахъгыы иѣамызт аѣены аѣоуба еиле-игап хѣа, ихы дачычап хѣа зѣаарала. «Аѣоуба шѣазуи, ажѣак шысѣымшѣо хѣа акѣу, мамзаргыы уаѣѣсы сшимацѣажѣо хѣа акѣу?»

Иѣѣарч ѣны дындѣылтцын, итѣбаатыцѣахаз адунеи ду дыкѣ-пѣшуа, деигѣыргѣо днахѣапшит ани, ахъажъ бзиа иабауа ашѣ-ѣла иавагылаз апѣаѣы хѣмарыртѣс измаз ахѣыпѣшкъа. Уара уоуп сара рахѣшѣахѣыс исымоу хѣа, ѣагъа ѣатѣаѣак ицѣынхар, иршѣны инкаиѣсон. Унаскъа, сара ишсѣутѣѣкъаз агѣра зга-роуп хѣа, амахѣ атѣкар иѣѣѣѣаны иаапѣшуйт акраамтѣ, нас инкаиѣойт, хѣашаѣак аашытѣааны, еиѣах иѣойт амахѣтахъ. Ари азыхѣан иѣаумѣара иѣоузеи. Апѣаатѣ мѣѣыжѣѣагроуп уаѣѣсы дызмыхѣо. Уахѣапѣш, уахѣапѣш, аѣны сшаадѣылтѣыз амбеи, аѣыжра иналагейт. Иудыруоу уара узыхѣан ирхѣауа? Анапхаѣѣѣа урыдыркылойт. Убастѣѣкъа акѣын ишүзылхѣоз санду. Амхыртаѣы убжыы анаагалак, иаахт ани, аилыгѣраа, анапхаѣ лхѣон. «Избан, нанду, изнапхаѣузеи?» «Инапхаѣуп, нан, инапхаѣуп. Абна илоу, иѣсаатѣума, ишѣарахума, игышѣыгума, еидгылароуп, избанзар, нан, урт бнак еицыло-уп. Ари аилыгѣраа, аѣыжкыж, иара атѣкъа ахѣшьадуейт. Уѣеи,

нан, абнаршэырахь, уазызырѡи. Амацуарлакѡа ирыпхьауа ауаѡпсы иеипш, атрышэ иасуеит. Атрышэ иасуа, атрышэ иасуа, алакѡа ахьырпшны иагоит. Иабагои? Заа ирхапчыруа ипцшаахьеит абгакѡа рѣытцѡахны иахьыѡоу. Иубо, ирызнауа?! Анапхаѡ! Зѡызцаа зтиуа!

Ишэакь иаатихын, апатрона еиѡа днахапшит. Ашьац-ма деиѡахауан, ицѡѡашьаны, шыацмала иеитѡу апатрона теитѡазар хѡа дшѡон.

Ахьажь убри аамѡазы егыиашатѡѡьаны атрышэ асра иалагеит. Ашэакь инанагартѡ иааигѡаны ишыкѡтѡазгы, аихсрагы шыманшѡалазгы, игѡы иахѡон иѡаитѡарц иизбаз аргѡагѡара. Ухы акѡамѡачыра иѡасыршѡып иѡѡахуан ишэакь еитѡазшѡа. «Уара умшѡан, уаѡа ухѡмарла!», – иѡѡеит игѡанала, амѡатѡла амаѡх иѡѡтѡаны иѡѡапшуаз ахѡыпшѡа азыѡѡан.

Ахысѡбжь инаѡтѡѡеит иаргы абжьы. Апхарра злысра иаѡыз адгыл ахылѡа-псылѡа ахылѡуан, еилашуа аѡѡаб еипш. Убри ахылѡа-псылѡа цѡышѡаби ишэакь ииѡтѡѡаз алѡаѡ еиѡѡатѡѡеи неилазѡеит, ахысѡбжьы иѡѡа иѡѡыѡыбжьы шеилазѡаз еипш.

Ахьажь ааѡыжын, иѡызѡѡааза иѡѡѡаз аѡѡѡанахь иѡѡалеит.

– Ха-ха-ха! Иубеит иѡѡиашѡа анапхара зейпшроу! – убасѡак иѡѡы дуун, агѡылаѡѡа имаѡтѡгы еизнагарын. – Уаѡа араѡхь уѡѡлашам Загѡадар-ипѡа Заѡѡалажѡ! Уара, – дѡаѡѡажѡ изымдырѡо, иааигѡара ауаа гылоушѡа, иажѡѡѡа еишьѡаххы рѡѡаархеит, – ѡагалан шыѡахьы, асы аѡаѡара ианалага, сѡѡарѡ ѡны сыманаѡырѡ мшѡык счыѡеит. Есуаѡа саатѡраѡы иааиуан. Иѡыѡуан, иѡыбуан. Исанаѡѡѡеи? Ари аѡѡарѡ ѡны сара истѡуп. Сныѡнаианы сыѡѡоит. Уара араѡа иуусуѡеи?! Ашьѡа уаазар, наѡ уѡа, уѡа агаѡѡа, мамзаргы уѡа аѡыѡа агѡахьы, ауаа ахьынѡа ашѡа. Исанаѡѡѡеит, исанаѡѡѡеит... Иауамыѡт, уара. Изулак уи сѡырысѡеит. Абри аѡѡсаатѡыжѡуп сызмышѡаз.

Ирыпѡѡа имѡѡеит. Ёынѡылашьа имамыѡт ашьыѡы иналагаз шыѡыѡѡаанѡагы. Зны азѡазѡала драѡѡажѡон, нас дѡѡажѡон аизараѡы дгыланы. Дхынѡѡы ахѡыштѡараѡы дааин амѡа ахьынзейѡѡитѡозгы, ѡѡажѡаран дызѡыз. Аѡныѡа инаипхьеит изызырѡуаз ѡыѡык. Аѡѡажѡара дшаѡыз дныѡѡиан дыѡѡеит. Пхызлагы ѡѡажѡаран, аѡѡаѡѡѡа, аѡѡабрѡѡѡа рыѡѡѡара даѡын.

Амра ажәѡан агәы иѡхытдын, икәарч ѡны алапхара иаѡын данаапш. Изитаху, иахьяанага изымдырзо, иааигәалашәан, ихчы иатцаз абилет кәпшыы ааипшаан, иаартымкәа, инархәы-аархәуа дахәапшуан. Нак инатцеитеит, насоуп анцәа иашьап-кра, даҗанаимтцарц ихәара даналага. Анцәа дхатца акәым, матанеиртак ахьяаибоз изырхәашоз Бақыр-ипа Хараз, уажәы, иптәзаара зеггы анеихишьала, ианынахәаахә ашьтахыггы, анцәа дхауцѡма хәа уиазтцар иаахтәаны атак акатцара ицәуадаѡын. Ихчы иатцаитцаз абилет кәпшыы иҗыба иантеитца, иан псатә шкәакәа лхәашьа, аѡстаацәа данырфа ашьтахыггы, анцәа зынзаск дизымхәыцзауа, шыцылараны изынханы икан акы: ихы итәыз, арыжәтә даганы дыказ, аеиелыхра илим-шо даапсаз, есуаха даннышьталоз, анцәа улпха сыт ихәон иажәакәа ирытцаркуаз зынзаск дазымхәыцзакәа. Атцәа анаашьтырхлак, хәычггы дуггы ирхәоз – анцәа улпха хат – ииул-лак ахәара дакәытцит, аха иамуит, данышьталоз ишихәац ихәон. Убасшәакәоуп уажәггы, иҗоуба анеилеига, даҗанаимтцарц анцәа иашьапкра дшалагаз. Уеизггы-уеизггы уаѡы имахәит, сцәажәазар, сара исзынхеит, насггы ажәак шысфьтцымшәо хәа акәым җоуба шызуз, уаѡпсы сшимацәажәо хәоуп. Аха арѡаш ашьтыбж ахылтцуам җоуuky ирахалааит, даҗәа җоуuky рзыхәан сышьтыбж мазазааит хәа. Имацара зынрак ихыганы, рапхья дызпылаз ааҗынразы, уаѡпсы имахазарггы, ибжыы ашьхақәа ишынарѡаѡыз еипш, иацааиуаз апхынраан ауаапсыра рлымхақынзаггы инеит апсараа хәычггы дуггы зышьцыла-хьаз, даҗәа бжык иаладмырѡашьоз ибжыы, цаны, дзацәажәаз апсаратәқәамызт, уимоу, усеипш ақыта адунеи аѡы икоуп хәа рыпхызггы иаламшәацызт, рымѡаггы уахь акәмызт иахьхаз, ашьха илбааны ишааиуа, рқыта ахахы ианаацәыртцлак, амѡа аагьежыны, амшын ашка даҗәа қытақәак ирылсны ицон, иара иқыта, Апсара, амрагылара аганахь иааныжыны.

Абан, икәарч ѡны алаандаѡы икәуп дзырцәажәаз уи ашәкәы. Ашәкәыпшыа, ажәлар идырбауа, аизарақәа раан аѡстаацәа зыҗроу хәа изныкымкәа иззихәахьаз, иптәзаара зеггы зѡагылара иазкыз ашәкәы. Туристцәа-ныкәаѡцәакәак изынрыжыит. Дѡахауп, аха иаххәо иахауеит, насггы апхьяшьа идьруеит, имацара затәык дыкоуп, ипхәыс дыпсызар акәхап,

ихшаз дкажьны ипыртцзар акәһап, шәааи, амәа ахьахирбаз азыхәан иахтәп абри ашәкәы. Ирымихуамызт, ргәы ни-мырхарц азыхәан ирымихзаргы, дара анца наҕ иршәны икаижуан, убри ашәкәы иадхәалаз гәалашәарак мцабзха инаизцәырымцызтгы, кычырала итәыз изамәақәа абыржәгы иаахәацыхәапшыхан аҕхашьара нарҕықәымлазтгы, насгы дшапхьо араҕа избодаз.

Ианбыкәу, итхьоузеи уиаахыс, аколлективизациягы иа-ламгацызт, иҕстазаара зегы даҕа мәак ианызтаз Адагәагы иҕсытан, ауаагы усқан ргәы иҕоу иаахтны ирхәон, рацәажәара цәгьан.

Ишыҕаитацыз еиҕш, еизарак аҕы ацәажәара дшаҕыз, иҕыба иааҕигеит ашәкәыҕыша. Уиаахыс ҕьаргы имҕыхьа-мшәацт усеиҕш гәыбылрала итыжу ашәкәы. Унапсыргәыта иҕахуәартә иахьхәыҕыз акәым. Ацәа иахаз сахтантәын. Итарҕылань аҕьарсахьа анын. Аганкәа ракәзар, иуҕацыр-цыруа ахьзы ақәыртәан. Изцәигаз изтәу хәа иидыруаз ианду лакәын, аха уи излалхәоз ала, ныхаҕаафык иҕкытә иоун, лаб-ду итәы акәын. Иҕыба иааҕыган, инархәы-аархәуа идырбауа, ус ҕааитит амыждараз.

– Ижәбоит, аа, абри, аҕстаацәа згәылоу абри ашәкәы?! Абри ауп хара ҕхьаҕа хазмыштыз, хахшыҕ рҕышыны измоу, абри наҕ иахкәахамблаакәа, хара ҕхьаҕа хазцом!

Иахьагы ибла ихгылоуп, ҕьоуки цәытцаччеит, даҕа ҕьоуки рылахь аарзатәын, анцәа уаҕанаимтааит рхәеит.

Дзустоугы игәалашәоит, анцәа иҕышыоуп, ихшаз ирых-шаз иахьагы иҕоуп, аҕахмада Қәтар Кәыта иакәын. Ижакьа игәышпы иахысуа, амч судароуп ихәозшәа, инапкәа нали-шын, ус ҕааитит.

– Нани Дади аахәаны сухәоит, дад, аиаша хәхәа. Убри иуку, аҕстаацәа агәылоуп хәа ззухәаз ашәкәы, иаартны уара уаҕхьахьоу? Убри соухәар, дад, нас сара уаха акгы стахзам – исхәаз шҕоубо, иугәапхома ихәозшәа, ажәәанахь даанапшит.

– Самыҕхьазац, сапхьарцгы сгәы иҕам! – иааҕахитцәеит Хараз. Ицегы ихәақәарц игәы иштәз.

– Ари провокациоуп, динхатцара азыхәан апропоган-да аҕатцароуп иаанагауа, – итапанча ахы инапы ақәкны

дѡагылеит, мазала излаидыз ала Бақыр-иҗа Ҳараз хъчаѡыс идыз, аха ажәлар рзы акомѡар активист хәа ирдыруаз, дыҕоуп, анцәа иҗышьаны, уи ихшазгы азәы, аколнхара аҗсаса дры-цуп, дахынаҗыслак, ачачанцәа реиҗш, ауасцәа хылҗа ихоуп, убас егышьтоуп – Уасцәа хылҗа, ихаҗа, иҗсаҗа шкәакәахааит, дҗаркит, усқанҗәкыа, 1939 шықәсазы дыршыгышьеит.

Аҗсы уизгәаар, уара баша угәы пужәоит, иара ишиҗырхагам еиҗш, акгы ихәом, уажәшьҗа аиаша хәа, Бақыр-иҗа Ҳараз, усқан Қәҗар Кәыта иуеихәаз, иаҗанакуаз цкыа уазхәыцу? Ашәкәы җшыа дахәаҗшуа, игәы дынҗаҗәажәеит. Уи зхиҳәаазеи? Уаҗхыахыазҗгы уаҕа аҕәыҗарақәа шуанахәоз убон, уара иузеиҗхон ихәеит. Абри дазхәыцуа дышне-иуаз, уаанза ихаҕы имааизаҗыз акы дазкылсит, аха уи заеҗныхәатәыз, изхараитәышаз хәа дналкааны азәгы ди-зымдырит, дизымҗшааит. Иуанахәашаз узымдырзо, аѡстаацәа агәылтәоуп, амца иақәыжыны ибылтәуп хәа ушахцәажәоз еиҗш абри ашәкәы, аизарақәа рҕы ишьҗыхны идумырбазар-гы, ирхәатҗәкыо узымдырзо, даҕа шәкәкәак, даҕа җыоуки ирхәаз ухы ақәҗауа уашыҗан, убри ауп, Бақыр-иҗа Ҳараз, урыҗхарақәа зегы аазыхкыаз, ахақәитра урҗозшәа агәра удырған, мчык, мчы еиқәатҗәак анапаҕы хәмаргас уҕалеит, ажәларгы баша урызгәаауеит.

Хыхь мчык ыҕоуп, иеиқәырхара алшоит хәа агәра шим-гозгы, илахь-иҗыымшь зәтәуа, имдырра даҗанаимҗарц анцәа диҳәауа, иҕәарч аҕены дындәылҗит, аха ашырхәа деиҗаахынхәын, җыара данцо амца машәыр канатҗар хәа даҗәшәаны акәызҗхакәа дшынарых-аарыхоз еиҗш, каншы иа-реи еидымкысларц, еизааигәамхарц, ашәкәыҗшыа дааѡахан, хыхь инықәитеит. Алашыҗара имнахаанза деиҗаҗхыалап уаха. Гәынхәҗыстала иеиликаауан Ҳараз иара изыхәан ибзиаз, ихазы иҕанҗашаз. Иҗстазаара зегы азикит, идырреи имч илша-реи акы дамеигзакәа ирыхҗнитеит җыоуки, җыоуки рхәахыа, җыоуки рус. Есымза шаҕа маат ишәаз аамышьҗахь, уаҕа ак-гы ианамыхәазо, ашыа изааршыызшәа иҕаҗшыза, иҗаарҗаҕы иаҗоу абилеҗ зәҗык изаанхеит уи аус аҕнытә, ихаҗагы да-хыаанагаз ибоит. Убри агәра шигауаз еиҗш агәра игар даҕааки, иара реиҳа дызҕагылаз, имариахон изаанхаз имшкәа рыхга-

ра. Аха иауамызт, уахь уаха хынхәышья имамызт. Итәрбақа иаиркхьаз ашә-гәашә аартра амч ақәхомызт ихшыф. Агәашә харак, ахахәтә гәашә иадхалаз ауаф аанда адыңшыларә дшалаго еиңш, дзыдхалаз агәашә аартрафә ихәозар хәа дгәыңны, Бақыыр-ица Хараз игәалаиршәон данкәыңшыз, уи ашә-гәашә изакаанзатәи ашықәсқәа. Ускан Аңсны акәым, Урыстәылагыи иамысцызт ашья апштәы змаз аурт, иңстазаара зегыи аазырхәыз, ацыхазы анымфәхырго еиңш, даамфәхыганы даеа мфак дықәызтцаз, иңхызқәатцәкья зыңсахыз, Адагәеи иареи еиңымлацызт, шықәсык ақара акәын итүаз аурыс хәынтқар ихьчаразы ицаз иаб иашьцәа, «адабрауолеццәа» хынхәижьтеи.

Ибла даахгылоит ардыс цәрышкәак. Ианыхьтоугыи ианшоуроугыи апырпыл рхьыршьызшәа ифьйқаңшыаауп изамфәқәа. Аңсра изафызан ахәса рыбла дхыңшыло ацәажәара. Имышәхәы ааиныфлоит. Аҳабла иалтцаанза ижәцәеимаақәа ишьазарц иан длыхәеит. Игәыла хәсахәычқәа ирбарц итахымызт ишьапы хтны, ижәцәеимаақәа ишьхны амфә дшану. Зегыи излареихәарызеи аныха иамтцало аныхабәа ақынза уеизгыи-уеизгыи ишьапы хтны дцароуп хәа. Итата-татаза, ифьйца ажәцәеимаақәа шимоу рбалааит ианамузах. Ршьацхәақәа неидфәеихәалан, ижәфәхыр инахышит. Уи бзиоуп, дақәшахәтхеит иан ианылмуза. Илмырбакәа ишьеитцарц зныкгыи иеазимкит. Аха иамуит, димжәкәа, ишихәоз изынамыгзеит даеакы. Араса иалхыз лабак наилыркит. Уан дукәыхшоуп, абриггыи наутцарсуа уцалароуп. Ди, бара бажәызар, ибытцарсла. Сара алаба стахзам. Ус иахәтоп, нан. Хәзшаз ус ихәеит. Иаанагозеи, ди? Алаба даныртцеит, нан, Иаста Қырыста. Уара узныртцаз алаба сатцоуп сара. Убри сытцаргәоуп, исыманы сұтаауеит сыгәнахәқәа санаужьырц.

Цас иауазшәа, ахәыштәара ахәа еиңш ишын асаба. Днымфәхытцыргыи ихфәаза игылан ахәскынкәа. Нанхәа ашыкьымтәз акәхарын. Иан лызқәа дахькыдыңшыло, аика хықаңшыааза, уажәы-уажә «кырр» хәа бжык нахәылго, аблақәа кәыскәысуа ихәаңшуеит, ашәыра итәртәаны лызқәа ихшью арбагь. Акәтарцына угар кәлазом аныхабәахь. Зегь реихә еиңгу ақәарылоуп, аха уи умамзар – арбагь. Илаба нарыхханы, арбагь аика инахьиркысуеит, ац инааирхоит.

Ианааҕыжлак «ахышь уагааит, тынч утәарауазеи!» лхәоит иан.
«Ахышьоума, ди, папа излеихәаз ала, апап иоуп ари згауа».
«Изҕатцахәу игап, нан, изҕатцахәу!»

Аныхабааҕы инеит. Инаңар шытассы, ижакыа еикәатцәакәа
игәышпәҕынза инеиуа, папык днарпылеит. Хараз уи апап
дихамыштүа игәалашәараҕы дызлаанхаз, шықәсқәак аатц-
хьаны дызлеидырыз, иблақәа руак, иарма бла данцәажәоз
ихиҕон, жакыеи иблеи рыбжьара, нацәатыпк иақараны
ашыана иман. Арацәа иҕшыыз ҕышыаны, иҕы зимызәзәозеи
хәа дизхәыцуа, дахыынзаиныхәозгы убри ашыана акәын
дызхәапшуаз.

(«Ианцала, Ҙарсхан, Ҙрам Ҙемыр-иңа, уеизгы-уеизгы
ианца убри апап иблақәа руак шцакыз, изамҕаҕы ашыа-
на шамаз, избанзар, дад, ҳапхьақа уи апап избәхә ицегы
уасхәараны сыкоуп. Ага бҕыици ашыха бҕыици еикәшәоит хәа,
хахыеикәшәазгы уасхәап»)...

Ишкыжуаз, ишатахзамыз Хараз ихы инакәиршеит апап
арбаҕы. Ишытахьқа игылаз, иара иеипштәкыа, ишытассы ана-
ңар зшәыз ҕакәажәык иналирkit. «Шәара шәхынхәны аҕны
шәааианза ихәылырххьан шәарбаҕы», – ихәеит иаб аҕны иа-
наи.

Игәалашәоит, даҕазныкгы ианысит убри амҕа иани
иареи. Адагәеи иареи еикәшәан, ашыхантәи ианылбааз,
ҕагалан акәын. Иан лышытахьқа иеааникылан, илмырбакәа,
ршыацхәакәа еибамыркыкәа, инаишыеитцеит ижәцәеимаакәа.
Ишыапқәа рышытыбжьалоума, даҕа блақәак лымазу, изла-
гәалтәзеи иан.

– Аҕстаа дупырхагахеит, нан, аҕстаа. Анцәа уаҕанаим-
цааит. Ушыапқәа хты, нан, ушыапқәа хты!

Ипсҕазаара ашыыбжызыхәаноуп иан арҕажәакәа аниалхәаз,
аҕстаа диқәылыблаарц даналагаз. Ускан, ианылхәаткыаз
еипш дахымыччазаргы, урт әжәакәа дырзымхәыцит ипс-
ҕазаара ашыыбжы аҕәазгы, ашыыбжышытахьрахь анхытра
ианалагагы. Уажәшьта, ипсҕазаара ахәылпәз ааины, икәарч
ианылапш, рцакы идырит хәа акгы ихәомызт, пхыз бзиақ
еипш игәалашәон ақароуп. Шақа цәанырра ататцаны илхәоз
анаҕс, иацылтқоз әжәакәа.

– Иблақәа тѝхааит, ашьашәы дтарыблааит аџстаа! Иум-бои, нан, дуџырхагахеит. Умџахѝеит. Шьашәы дтарыблааит, шьашәы! – ижџахыр инықәылџеит лнапы. Дааихан, лџыџра дыџакуа, дналгәыџалџит, азәы дылџәигар хәа дшәозшәа. Абжәапны атқыс иаҳа дмыџцакыкәа, иаҳа ихы азышџтны инаџылџеит. – Иблақәа тѝхааит, ашьашәы дтарыблааит, иумбои, нан, дуџырхагахеит, умџахыѝеит аџстаа. Зылқха хәуша, жылқха хәуша, – лылахь лыџьымшь лзатәуан, илхәауа еиџахәауа, –ухьышьаргәыџа сакәыхшоуп, наѝ дѝџырџа, иџсы сзеиқәырха сысаби, унапы дануп. –Иаҳа ләаалырџынџит. Лгәанала дматанеиуан. Иан дылџәаџшуан Хәраз. Уажәгы игәалашәоит уи усқан лыџшышьа шықаз. Лхы-лфы убас илхалашауан, жәџангәашәџхьарак лзатәызшәа.

Уажәы, ақыџа акалџ афы, абнаршәырахыгы дыѝамкәа, ауаа реиланхарџахыгы дыѝамкәа, дықәџырџ анизџа, џәоукы драџәажәан заа иргылахьаз аѝәарџ џны дахыџнатәаз, иџџџазаара анеихишьалоз, хәыџ-хәыџ зегы игәалаиршәон, имџахѝаз аныкәаџ сабамџахѝеишь хәа дхәыџуа, дызнысыз амџа шьаџәыџхьаза ишигәалаиршәо, дшазхәыџуа еиџш.

Хәраз... Бақьыр-иџа Хәраз, игәы дынџахәыџит, ма уажәгы акгы уанамхәазои убасқан, аныхабаа шәамџдаларџ амџа шәанықәыз, аџстаа уаниџәылыхьџоз, амџа агәџан даныма-танеиуаз уан лфынџшылара зеиџшраз? Издыруада убрака акәзар иахыџџәаху шәарт ишәыгхаз, ажәлари шәареи шәгәы ахьеихшәаз зыхѝаз? Ауаџы зегьрыла игәы назаны, зегьрыла иџџџазаара дақәгәырџәо адунеихаан қалашьа имазам, ус дықан, ус даанхоит џьанат хәа шәызфыз қатцаны шәалгазаргы. Уи бзианы ирдыруан зықәхра шәафыз. Амата-неира, убриала агәырџынџра, аматанеира, убриала, Хәраз, аерыџқьара, шәара, дад, аизашшрала ишәыџсахит, аибатѝра ашқа ииажәгеит. Агәынамзара аазауаз, игәыла днаизашшыр, убри фәахәыра имоуа дизырзыр, мамзаргы дизхырџдәар, адунеи иара изыхәан иџьанатхоны ишәырбеит, шәара шәхатәқәагы агәра жәгеит. Аџстаа дуқәлыблааит, анџәа дышәџааит, уи имџәуџ шәызқәу хәа агәра анылга, иугәаларшәеи, лхы-лфы лхалашара маџара акәым, лыбқагы аалыриа-шеит џсаџа шкәакәа уан.

– Нан дукәыхшоуп, иухоумырштыр, мышкызны уаргыы ухәычкәа ироухәап. Ауафы, нан, иңсы ахьынзәтоу, ыңыа деимдырххоит. Ижәахыркәа руак афстаа дыкәтәоуп. Уи иахьагы-уахагы дашытоуп ауафы гәнаҳарак, ламысдарак ахьииркәтәаша. Егы ижәахыр дыкәтәоуп аңсыцкәа, ҳазшаз Анцәа ду. Уи, нан, амәа уирбоит аңсыцкәарахь, ауафрахь. Уе-имдырххоит, иаафәымтцзакәа уеимаркуеит урт афыңыа. Зны азәы дгәырғәтцәа дфалоит сара дызгеит, сара дыстәуп хә. Ускан уи ииҗаху уиркәтоит. Нас уиңәигоит, нан, егы. Ани, шыашәы иҗарыблыша уанитәу, аky заңәыкоуп импытыңшыас иҗоу. Иумбои абыржәы хәхьцо? Аныхачаңа хнамтәгылоит, иаргыы днахпыртңны дцоит. Ужәа икәтәоу анцәа дныкәицар, нан, нас ишиҗаху дуқәитңны, ииҗаху уиркәто, уааимпыҗахоит афстаа: шыашәы иҗарыблыша аңыныш. Убри азыхәан, нан дукәыхшоуп, уара еснагь узызхәыцлаша, анцәа дааныжыны, афстаа ужәа дахьыкәуцашоуп. – Ианылхәоз, ускантәккәа, иб-зиан игәалашәоит Хараз, лажәакәа дырхычча акәым, игәанала анцәа диашыапкуан дихьчарц. Ашыҗахь, шықәсқәак анцоуп, еихаразак аизарақәа рҗы, ихәаны далгаанза ихәта ччараха исуа, иан лажәакәа ччархәыс рыкәтара даналага.

Атуристцәа-ныкәафцәа Ашәкәыңшыа аниртәоз, газетк илаҳәан. Ашәкәы ахәта аңхьагы, изныкымкәа иара дзыңхьаз убри агазетәоуп. Уажәгы иеикәарены аҗамц иавҗан. Еиҗах днахәаңшит. Уажәраанза дазымхәыццызт – агазет ахафы иа-ныз ауаф исахьей ибилет кәңшы иануи азәы ракәзаап. Агазет анеиҗкааз ашықәс, 1912 шықәса хәа ахьаныз дшахәаңшуаз, иааигәалашәеит, иара, ашыхей агеи рыбжәара ишытоу ақыҗафы ииз, зани заби шәкәыңхьашәа ззымдырзоз ахәычы, убасқан, убри ашықәсазыхәан дзеигәырғәшаз уск шызыкәртәаз. Убри ашықәсаноуп данырнаҗыз, ашыҗахь, ихәтарпысра данаа-җагыла жәлары зегы ираҳауа мап зңәикуыз. Ихыҗуааз Хараз абри агазет анхациркыз абри ауаф? Жәашықәса. Сара санырнаҗуаз, азы санзаархуаз, даҗа цоукуы сразкы даҗакала азбара иафын.

Инеиуеит асаба зынчылоу амәа ианыланы. Иан лызкәа икыдтәалоу арбағ аика нахьиркысыуеит илабҗашь. «Кыжт» аргоит арбағ. Шака ихараз иахьылаз уи аныхабаа. Ақыҗа

агәтаҕы акәын. Асаба ршыапкәа ахьабылуаз рзымхозшәа, иазааигәахо ианалагалак, амҕа ахахә еикәырпца аныпсалан. Убриггы ршыапкәа шыхту инылацало ианысыр акәын.

Ихата иахауеит ибжы, шыкәсқәак анаатц, аизарақәа рҕы иихәауаз.

– Уаҕы ианажьтәым, узыхшаз уан лхата лакәзарггы, ауаҕы ишьамхы арсны иргылара?! Ишцәхзыруаз, ишәгәалашәыршәа. Хшыапкәа хырҕьякья хрыманы иааиуан аныхабааҕы. Амҕан, шәыххь згеит, асаба ушыапы аннылалак, ахахә еикәыпцара ушыапашцәкәа анцнакалак, угәырҕьатцәа иаурсуан ушыамхкәа. Шәахәапш, шәазхәыц, изакәы ҕыстаараз ирызбуаз апапцәеи адикәанцәеи! Ажәлар шәжъаны, шәкәтәаны шәызмаз.

«Сара сшамкәа сызшаз, ухышыаргәытца сакәыхшоуп, – иара иажәакәа ирылыҕны, инахаразаны иаауеит иан лыбжы. Аҕыцҕеҕы ршыамхкәа арсны аныхачаца иамцагылоуп, – уара, псы зхоу зеггы зшаз, уара унапы даныстцойт, уара дустойт, уаразә затцәык уикәитыз, иааигәара дааумышытын, наҕ дикәыблаа аҕстаа, имдырра датанаумтцан».

– Шәыбла абзиа абааит, ажәлар шәхатцкы, асаба зынчылаз хамҕа, ахахә еикәыпцара хшыапкәа ахьпнакоз, ижәбойт, шәахәапш акатран цыр-цыруа ишыкәыртәоу. Иабакоу иҕыжуа амҕакәа ирныз шәуардынқәа? Урт ртыпан, ажәлар, шәыблала ижәбойт икәпдраа ишнеиуа амашынақәа!

«Ипсы сзеикәырха, ацәҕа-мыцәҕа наҕ икәыблаа, ухышыаргәытца сакәыхшоуп».

Ибла дыхгылоуп инапар цақанза ишытассы апап. Изамҕа-ҕытцәкья еикәатцәаза иануп ашыана.

Азынра дынгытсын, аацынразы, дшымгәыгзоз ҕенак ашьжымтан итоуба анеилеига, иеизнымкылакәа данцәажәоуп абартқәа зеггы даныхтарк, дызрылымтцау данрылахаз. Уаж-әшьта рыцәцашьас иканы иибоз акы затцәык акәын. Ауаапсыра ракәым, ипсаатәыз, ишәарахыз, псы зхоуггы изхамггы ирмахалар акәын ибжы. Иамуит. Ихы ихадырштит ацсаатә мтцәыжә-ҕаҕрей реиха анцәа дхазцауа аныхачаца аҕапхья дшымгылара, иҕапхья иматанеиуашәа, апхьатәи ашыапкәа еикәапсаны, апсатцла амахәтаҕынтә дахьцалак ихәапшуа, цыхәабаба, ахәыпшқа. Аапынразоуп иаха даныхтарк.

Шьашәы утарблааит! – иџтиркъеит ахысбжь инаццаны. Ацсаатә мцәыжәџагра убас бжьык џытнацеит, агәатцәахы ахәызба алартцазшәа. «Хәхәыртцәеит, хәхәыртцәеит!» хәа, – лфәытыбжьы ааџит атакәажә Таршпқа Такәына. «Иамуит, шәхагрымзааит. Зны акәлакцәа шәхәан, ихәмаз хамышәхит, нас еибашьроуп, ацхыраараз иахтахуп шәхәан, цшь-шьапык зцоу рахәык хазнышәмыжыт, ашьтахь даеакы шәызбит». Илоухәозеи атакәажә. Улыццәажәар, лара улеипшхоит. Дтоукыр, ахьымзг. Атакәажәцәа теикуан рхәоит. Сара сыдам-здам даеазәы ичхауамызт лышәипхьыз: «Шәыблакәа тышәхааит, ихәдыжәбалазеи анхацәа!»

Ацсаатә амцәыжәџа-гра, ицъашьаны датцапшуан, амахәта ишныкәпрааз ацстахьы, ма ашьхака акәымкәа, уажәшьта ухыс-ла шака утаху, сара сфынза аазашьа умазам хәа ианахәарц атахызшәа, ихәгъежьаауа ажәџанахь иприт. Аизара кажьны, днапкъа-шьапкъо, дагъуа дниуан атакәажә.

Ишәакъ нхаиркәалан, апатрона аатыхны, дынтаәхәеит. Инахараны иааџуаз арџаш ашьтыбжь аамышьтахь уаха шьтыбжьы мгазо, цсаатәкгы чыт нахәламшәауа, аизарафы раикомк ажәа иицазшәа, еиқәышьшыы иаатынчрахеит. Итоуба уажәшьта усгы иеилеигахьан. Изитцәахрызеи хәатәыс иа-аимоу зегьы! Ажәџан иатцазыз ацсаатә мцәыжәџа-гра ихы акәкны акәын ишихәоз. Иажәа иаха ицъбаран, имакрагы иаха уаџы изыгәагъуамызт аколнхара ахантәаџы данцәажәоз. Реиха зцәа зхихуазгы абригадирцәа ракәын. Изыхьзузеи анхаџы усура дымнеит?! Иахьа усура дымнеизар, иацтәи иу-сурамш наф имх. Даеазны дымнеир, имх идгьыл, имх ирахә, имх ибжьы. Иажәа иаха инкылан, иаха ираамысташәаны дцәажәон аусхәартә ахантәаџыс даныфаз. Бақыр-ица Хараз ихәтагы ихаштит шафәнтә ицсаххьаз урт аџтыпк. Аус элаз араиком акәын. Раиком фыцк даныфартцалак, иаргы дниар-гон.

Азыхь ашка дахьнеиуаз, даатгыло, рацәажәара дафын илапш аазыкәшәоз зегьы. Асы анрыкәха, алзынра анаара иафәиан аасра. Уажәы рыбгақәа аитдыхра иафын, ижәуа-ишәхәо шәакәитуп хәа зырхәаз нхаџцәакәак ракәызшәа. Ибжьы неитдыхны акраамта дацәажәон арџаш анырцә

зыефышытызхыз ахра. Анака-арака имзытыцкэа асы җытхакэа аҗажьуп. Рхакэы шкэакэа-шкэакэаза улапш нарыкэшэоит аҗахматцэа.

Еихаразак игэазхара дцэажэеит азыхь аҗы даннеи.

Ажэлар еизан, еилакь еилагылоуп аныхабаа аҗапхьа. Ицныштэартуу убри ахыбра дырбгароуп. Икам даҗа мҗак. Уаха җатцашьа амам дара зҗу аус цыанат бахчахароуп ацстазаара. Рыбла хнаҗеит абри ахыбра.

Ибжы шака изырдууа убаскак ирласны инагзахоит иажэа.

Акэит-цсит ыкамкэа, ацсы заны, ашышыхэа ицоит азыхь.

Иажэа нарыгзеит иҗызцэа – иаргьажэақэа.

Иҗааикэикит. Иуасцэа хылда ахахэ иныкэитцан, арашэаҗ ицсы анааитеикуа еипш, даапса-дкараха днатэеит. Уажэы ацэажэара далагеит азыхь акара ибжы рхэычны. Дцэажэон ихазы мацара, уаҗпсы иахарц иҗахымызт. Ихы игэалашэозар аахыс убас дцэажэахьеит зны затҗык. Уажэеипш убскангы иара ида уаҗпсы имаҳазеит. Ицкэын затҗы дҗахеит ускан. Ацэыуацэа анаамачха, ацсы дахькҗаз дныҗналеит. Рхала еизынхарц ашэ наиркит. Сааткгы җ-сааткгы диацэажэон. Ихараз зеггы еихэеит ашэ мчыла иаартны иҗналаанза. Ихы машэыр азиуз цыыршьеит. Цсы зхаз азэггы имаҳаит ускан иихэаз. Анарцэ даннеилак иаҗцнимҳэароуп ицкэын. Дахьҗахаз иара, Хараз, Бақыр-ица Хараз иоуп изхароу. Уаха цсыхэа ыкамызт, дад дукэыхшоуп. Иубоит схазы бзиарак алызгарц саҗызар. Исанажь, уцсы сакэыхшоуп.

Ускан ицкэын данҗахаз, айбашьра иаламгацызт. Иара изы-хэан ицсеикэырхаганы ибеит мыш җынҗыжэа аатцаанза из-лагаз айбашьра. Ихы игэагыр, дхатцамызт, баша ажэлар даххагылан, ицкэын изыхэан асеипш җазцаз, ацэыуаратҗкыа дапсам рхэон. Айбашьра дцар, дҗахар, еигы иарбану. Иры-муит знапатҗа дыказ. Дырмышьтит. Бцарла мацара акэым ацсадгыл шырыхчо. Иара иакара изылшода аколнхара арыҗғэара.

Азыхь аамышьтахь, уаҗы имаҳазакэа, иара изынхеит уажэтэи гэартыла ицэажэарагы. Шэацэажэара иапсам хэа, дара ирхаратэны, баша ажэлар урызгэааит Харазхеит. Уара уакарагы издыруада изхаратҗкыоу дызустоу.

Иеналеихалон акароуп. Азгы иафазсо еипш, агәтанзагы дымнеикәа, ишьтахька даахынхәуан. Илапш назыкәшәоз днахынхалон. Амра шыагылалак, рапхьаза ашәахәақәа ныкәыпхоит зегы ирылыхәхәо абни ашьха. Уахәапш, Хараз уи уажәы амра шака бзиа иабо. Ашьхақәа ирылыхәхәо ашьхоуп амра рапхьатәи ашәахәа хаақәа зыкәнарпхо, аха аурт баапс анаслак? Ахьта баапс антцыслак? Уара иутахызма еснагь ишахәшахәуа амра ақәыпхаларц?

Ипстазаара пқаауа ифынеихеит. Псхәы акалт афы инхақәо роума, ашәкәы пшьа изтаз аныкәащәа роума, шакантә, шакафы дырмацәажәакәа ичхазеи цыпхаахыс. Ауафы ианиахашаз игәы шрыхшәаз анреихәашаз, дфәхаушәа мацара акәым, ддагәоушәагы кәаитцеит. Уажәы еиптах, шакантәыз здыруада, ипстазаара аихшьалара даналагах, азәыр иахауазшәа, ибжыы өтицеит. Апсаатә грацкәын, анкьа, ианиааз ажәа имазкуаз рыфәқәа шеихеикуаз еипш, уаха абжыы азтымкаауа ианыкәаитца ашьтахь, иааирак згаз иныкәашьа итаны, икәарч ҫны ашәа дхынхәит. Реиха изааигәоу роуп арака итәоу. Мазала дызтахым, данаарыдгылалак ацәажәара иакәытцуа ракәым, иказааит, иауазеи, иааины итәааит иҫны зыблызгы, сыкәтцыр еигьуп ихәауа дказтаз. Дызцәыпхашьо хәа акгы имам. Ирыздыруам ауп икалаз, уаха акгы. Иханьыз абыргәа псит, иаанхақәаз зеилкаара мачу роуп. Егьырт, хара ианхааз зхәымцар афәхәашьа ззымдыруаз ироухәозеи. Иумбои, абаскак иасхәеит ашәкәыщы Адамыр Артанба, ианца абартқәа, икалатцәкьазоуп хәа, «Кьараз» далан хәа аамышьтахь, рнапхгафы ипсы айкәырхара сшалаз, ажәак ифьтцимыршәеит. Иидыруа мачума, ихы изымдырааит ахьчажә Арушьан Рачба?! Уиазтааи, абзиа ихәозар убап. Цаны, бзиара затцәык сзиухьеит. Сан, апсатә шкәакәа, грас илымаз, сара сьамацара сакәым, ахаблафы ахәыцқәа еизганы, ауахәамахь илыманы дцон. Исгәалашәоит, аибашьра аламталаз, азәы ашәкәы сзалеитцеит, абас иказ апхәыс дылцоуп, ихәом акәымзар, мазала анцәа дхаитцоит хәа. Уаха зыгәра игаша димоуроуп. Арушьан ианиазтцаа аорганәа, имцуп, иан сара ибзианы дыздыруан, аныхабаахь дцон, аха илгоз лара лтәқәа ракәын ихәеит, ихатагы дшылгахьаз имхәеит.

Ианбыкәу уи? «Къараз» зынзаскгы еиҕырымкаацызт иан ахәыцқәа лыцрацсса аныхабаахь ианылгоз. Убас хааиуан Адагәеи сареи хайқәшәаанза. Уинахыс иааҕастоз мазазар, изымаз аз даҕа цыоуки рзыхәан акәын. Ажәлар ирдыруеит. Изумхәозеи, Арушьан, ура уаҕара издыруада.

Ицкаауа иҕааихеит. Ашьха харақза ахықәцә инықәпхаз амра, иаҕа-иаҕа ашьапахыс иааскьон, аиҕаааа цауларагыс интапхарц. Къаразаа рхаанаахыс дналаган, иаргыс дааскьон икәарч ҕны ашҕа. Урт игәалашәарақәа зегыс ратцкыс ицәыцәҕыан иан илыдхәалаз хтыск агәалашәара. Ихәар акәым, ихаирштзарц иҕахын.

Дҕагылан, амца нхәытцишьшьаит. Ахәышпыргқәа инарыкәйтцеит иацтәи абыста. Ұ-зынрак еицыларгыс изхашаз ажыцааи ашьырҕақәеи иман. Ишәсак аамихын, ахәызба инахатцаны изит. Ллабцашь налыцарсуа, лыцкыс еиқәатцәа шытассы, иапхьа дгыланы лҕаныналха, ииулак дылпыртцит, даҕа гәалашәарак ашҕа диасит. Пату ақәцатәзми, иаххәап, убри, аибашьра ашьтахь аорден зиртаз аус, убригыс цәҕьараны иҕаитцама?! Артель еиҕикааит. Аусура ашьтахь, ахәса еизаны анаптарцақәа, ақалпадқәа рҕон. Цыоуки аласа ркәакәон, ирхахон. Афатә мацара акәымкәа, ашәцатәҕыс... Еибашьуаз рзы аиааира ргарц азы. Илымуйт. Амҕа дааныцын, еиҕах иапхьа даагылеит иан. Еипшымзт урт, аныхабаа ашҕа амҕа иқәызи, уажәы иапхьа игылази. Лыбҕа иашан, лхы шытых, уажәы-уажә ажәҕан днатцапшуан аныхабаа ашҕа амҕа иқәыз. Уажәы иапхьа игылаз лыбҕагыс ыхәан, лара лзын иҕазамызшәа, ажәҕанахыгыс дыпшуамызт. Дыпшзаргыс бзиа лхәомызт. Аныхабаа аҕапхьа адәаҕы иеизаз ажәлар даарылцны, рапхьа даагылеит. Иара, Бақьыр-ица Хараз, астал дықәгылоуп. Сара схатә сшьамхы арсны шаҕантә сдыргылахьаз (шаҕантә слыргылахьаз хәа лыхьзгыс хәаны, инапгыс лықәикирц ихы инташәеит, дегыналыхәапшит иан, аха иеникылеит), шаҕантә исатәам, ауаҕыс длазырҕәуа сдырҕатцахьааз абраҕа, абри, аҕстаацәа иахьыртәартахаз. Ижәдыруеит, избаз шәыҕоуп, Аҕәа агәтан игылаз аныхабаагыс иқәыбаса икарыжыт. Шәара шәшыбнауааз шәынхеит хәа аеҕныхәа хәдыргоит.

– Ха-ха-ха! – иапхьаҕа даанаскьан, азэыр иахауазшэа, ибжыы нтицеит. – Уара, сыҕсымзар, Арушьян, уаргыы уҕан, ускан иугэаламшэои, аныхабаа ҕэыбаса ианкаҳажь ашытахь, такажэык иҕалтоз?! Хҕэыларатэын лара. Уаниз ушытызхыз лара лоуп лхэалон сан. ҕакэажэ бзиан рыцха. Сышытылху, скалыжыу сыздыруам, сара акгыы сымбеит, аха исгэалашэо убри ауп, дзандузгыы дзандумызгыы ахаблаҕы зеггы нанду хэа акэын ишлархэоз. Лыхьзцэҕыа зеггы ирхаштхьян.

– Нанду, уо, нанду! – изнапык имаҕа иавтцаны, егы инапы налыкэикит Хараз. Аҕакэажэ иҕэыбаса еилажыыз акырымьткэа, ахахэқэа, амҕы маҕаахэқэа дрылеимдон. Лхы дааҕахан днаиҕаҕшит. Лыцымшықкэа дыршкэакэеит асаба. – Бызсыхэаҕшуазеи?! Бзышытоузеи, нанду, бзышыта?! – ажэак лымхэеит. Ахахэымҕыхэ аимыртытаара даҕуп. Хэсақэак лыдеизалан, наҕ дрылыргеит иан. «Уан, уан...» хэа, – аамышытахь уаха илхэоз имаҳаит уи. Аҕакэажэ деимдоит дааҕэымтцзакэа.

– Дабоугеи, нан, дабоугеи? – лхэеит атыхэтэан лыбжыы аарла иҕкаауа, лыбҕа иахагыы ирхэаны. – Цыаракыр иҕазар абраҕа акэаһа, – илабашыа ицарсуа уи дналыдгылеит быргк. Длыцхрааны ахахэмҕыхэ днахаахоит. – Даҕанабымтцан, бхышыьаргэытца сакэыхшоуп, имдырра даҕанабымтцан, – даҕуп аҕакэажэ.

– Хараз, дықэахҕап наҕ, – илымха инҕеихэеит ишытахь игылаз ахатцарпыс.

– Улҕэатц, – ихэеит иаргыы убастцэҕыа ибжыы нытцак. – Унеишь, уара, хахэк дахцэатцаҕсуеит, илҕахузеи абни аҕакэажэ, – инапы наиқэикит аура ду кны игылаз хатцарпыск.

Акырымьт цҕыхақэа, ахахэмҕыхэ ухэа еилажыыз иаарьтырхит ныхачаҕак.

– Абар дахыыкоу зхышыьаргэытца сакэыхшаша, – дызлеимбазацыз ала лыбҕа аалыриаеит аҕакэажэ. Лкасы аҕацэқэа ахышыуа, аныхачаҕа лрыцкыеит. Иан лнапаҕы дылкын асаби. Дшэымаз, ауаатэыҕса, шэара шэзатэс дҕастдоит. Аҕакэажэ аныхачаҕа ҕышытылхит.

Ишгылаз, имтцысзакэа иаанхеит Хараз ишызцэеи иареи. Абарт аскаҕык еизаны иҕаз зеггы, адгыыл рытцаҕылазшэа, аныхачаҕа егынахэаҕшит, ршыамхқэа ҕадырсит.

Атакәажә иара ишқа ләәалхеит. Ишылкыц ишытыхны илкуп аныхачаңа. – Дубома, нан, абрақа зсахыа ану, гәнаҳа змамыз ан-ңыцқба? Дубома? – аныхачаңа наиәалкит. – Уахь умхыахәын, цқба уләаңшы. Дубома амаалықь илку Есте Қырысте?! Уажәшыта уналзыңшы деиқәара-еитцараха анақа игылоу уара уан, Ханифа ңшза. Абри, – даахазаны иқышә инықәылкит аныхачаңа ивагылаз ишызцәа руазәк иаңхыақа днаңрысит атакәажә длытақьарц, иара дааникылеит. – Нан, убри ан лысаби, иумбои лнапы данцаны дшаалго?! Шәхатқы дцааит, шәара дшәымаз, әжәлар лхәеит. Әжәлар дрыхтнылцтеит. Уара уан улыхшеит әжәлар хуртқарц, ашәы хшәуцарц. Узыршы, нан, арахь цқба узыршы. Абри лысаби, нан, дкыдцаны дааныршь, әжәлар зегы ашәы рхшәырцтеит. Уара, нан, Ханиф ңшза уаалгәыцылхыр, укыдцаны уршьыр, хара еинкыаны хкәашоит. – Лажәа хәаны даналга, аныхачаңа әжәлар рахь иаалырхәит. Убри аамтазы деицакыыз-қызуа, аңсзы лахазшәа, гәынқыыбжык налхылцтит иан дахыгылаз. Ажәақәак лхәарц далагеит, аха лыңсы лыхәлахеит. Ләызцәақәак налыдеизалан, дрыманы нақ рғынархеит.

Ииура-иихәара дақәымшәо шәымтақәак роуп дахыаанхаз. Иаарласны ихы инапағы иааигеит. Ақыңхәа иааигәалашәеит мышкы убри аңхыа араиком ақнытә иаарышытыз ашәкәы. Аизара қататәуп. Иақәызбатәуп аконтрреволиуционерцәа рытшәааратә ус.

– Әжәлар, шәзыршы! – иааилаңырыз әжәлар днарылаңшит. – Шәзыршы! Савецки власт ағацәа аргамаду ижәбоит. Хара иаадыруеит атакәажә дазықатцаны даазышьтыз. Аконтрреволиуционерцәа, аобер бандит Нестор Лакоба ицыхәакцәа. Хара ибзиазаны иаадыруеит хқытағы рғытцәахны ишықоу урт. Атакәажә дазықатцаны даарышьтит. Ихамазароуп агәағанызара. Абасеиңш иқоу хакәныкәалароуп Ленин дузза иус дуззақәа! Хара хакәныкәалароуп анасың хзаазгаз Сталин иажәа. – Ибжыы иаха-иаха ихаицалон.

Игәалашәоит, афны дшааиз еиңш иан дахышьтарцаз дныфнашылеит. Ус илхәартә иқалеит.

– Нан, – қаалтит лыңсы аарла итқаауа, – иухәо, иқауцо ажәфангы ишагәамңо уаха иумбазон.

иасит, ианаҥахыз иаангылеит аныхабаа ахьхарбгаз згәы иамыхәаз аңша. Ианаауазгыи хара иаахамгеит, ианцазгыи хара иахмазцааит. Убастәкыа анцәа имазцаауа, датәарымбо иалагеит аңан. Ус ҕашәымтан, дадраа, шәеаанышәкыл, ахьаңарч ан иахәлаҕаҕьон хәа шәызшаз шәысҕамгылан ихәеит, зхышьаргәытца сакәыхшаша. Изахауадаз. – Дкыл-кааны Хараз днаихәаңшит. – Уаха ианырмуза, абыржәы, иахыа, иаалырҕыаны аңша штцысыз еиңш, ажәәан цкыаза ишыҕаз, иаалырҕыаны еимаҕыны алеира иалагеит... Изакәыз зышәгәахәуа? Абымба. Ркыаф тан, рымчкәа гәгәан аңанаа, аха хшыҕла ахәычы иҕызан. Абымба еигәыргәеит. Ицегыи хзаашыт, ураа убри ауп уаха иулшозеи шырхәоз, адгыыл зегыи бымбала ихкәеит. Илабылгыоит, илахәмаруеит аңан. Еиҕах дразцааит, сара исхәо акәу, шәара шәхахәатәада даҕеакы шәмаҳаларц шәтаху хәа. Ччархәыс дкартцеит изшаз. Ишәмаҳаи аңхыан ишәасхәаз? Ашыа ицаша ада иалагылом. Аеыңхәа амца ҕалкәеит ажәәан. Адыд-мацәыс инапаҕы иҕан, илымшоз иарбаныз зхышьаргәытца сакәыхшаша. Амца акит абамба. Иналабит, абас иныкәзааит аңан.

Баша изахауаз, изыкзамыз ракәым, ианихәоз аамтазгыи ихы назкәеикуаз Бақьыр-ица Хараз ихатаҕыи аенытәкыагыи наҕ ихаирштун аҕахмада ихәаз абри ажәабжы иҕамлазтгыи аенытәкыа зхы цызгаз, мышкәак анаатц иназаз аус. Убри ауп иаргыи иахыа уажәгыи ихазмырштыц, изахазгыи, рхатакәа рдунеи анырыңсахуаз рышытахыҕа инхоз инарахауа, иахыа уажәгыи аңсараа ирхамыштыкәа изааргауа ари ажәабжы.

Инытцак-аатцакны иахыырхәаз аҕнытә, лааигәараткәа игылаз раамышытахы азәгыи имаҳаит, аха азәы заткәык илымҳа иҕасыргыи иазхон, избанзар ихәаз ажәа зегыи ирыгәтыхаз акәын.

Ахәхәи-мҕыхәи дрылеимдо, илулак иңшааны, лкасы ахшыуа, ирыцкыо, игәйдкыло аныхачаңа анышыштылх аҕакәажә, ан лысаби лнапы даныртәаланы дахыкыдыз ажәлар иана-адлырба, иҕалтаз аткыс иалтаз аиҕахәара зтахыдаз. – Абас анцәахша дызку ан. Лхышьаргәытца хакәыхшоуп. Бара, Ханифа ңшза, аңыныш дбыхшагәышыеит, аҕстаа хәыртлаҕы бнапы дыкәыргылыны дааганы дхабтеит. Иахзиуз ббоит, –

лхәеит пхәыск Бақыр-иңа иан ллымхашыаа афытәкы. Лыб-
жыы неитцыхны илхәар – дшәеит. Аха лааигәара игылаз уеиз-
гыы ирахәит.

«Илархәаз баҳама Хараз иан? Аңыныш дбыхшеит хәа лар-
хәеит»,

«Шака ииашаны илархәазеи хастаршын иан. Аңыныш дух-
шар, аңыныш духшеит, дад, хәа уарымхәои».

Игәыкатцагаха ари ажәа анрылсуаз, иара дафын илимхә-
тшыаагаз иажәа.

– Абрака, абыржәы сахыгылоу атың афы, – атәван
еипш диашахәтәаза дгыланы реиха ицәымгу уафцсык
диацәхауазшәа, ибжыы өтицеит Хараз. Иара убастәкы,
атцшыа змоуа атәван еипш акәын деикәкаца игылашыа-
гыы шыказ. Иихәо ажәакәа шака израгыуа, убаскак рхафы
инеиуеит изахауа, ихатагыы убаскак дыгәгәаны дыкәгылоит
адгыыл. Акамчы рхумкыакәа адунеи лашарахь иузкылгазом
ауаатәысә, – абри аңыныш тәартәфы, шакантә сшыамхы арс-
ны сдыргылахыаз сара схата. – Бзиара дуззаны икаитцеит
хәа ипхыазеит ишыамхы арсны дзыргылоз иан шлакәыз
ахымхәоз. – Абас акәын хшыраазоз. Аныхабаафы хааир
хшыамхы арсны хгылан, абжыаапны акулакцәа хабга икәтәан.
Изыхкыазеи, ажәлар шәхаткы абарткәа зегы? Хамдырра.
Уажәштыа ажәлар рыбга еитцыхит. Уи зегы хзаазгаз сара
сеихагыы шәара ижәдыруеит. Хара икәаххыроуп, ицкыашәкы
иаагароуп Ленини Сталини рыхшыө иафәгылаз, еитәх атәра
хтарцаларц иафыз атракцистцәа, аобер-бандитцәа! – абарт,
атыхәтәантәи ажәакәа, еихарак ажәа «аобер» иаанагоз
акәым, ахәашыагыы издыруамызт, аха агает афы уаө дук
иажәахә иалатцаны ишихәаз ибан, дапхыауа, деитапхыауа
ихамыштүа ицеит. Еихарак ихамыштүа иказцаз, Акәа, нас
араион афы ухәа, дызлахәыз еизарак мөапысуамызт уи
ажәа цыара азәы инаифытымшәакәа. Еихарак изырхәоз
Адагәа идкыланы акәын. Цәгыарак шаанагоз акара уе-
изгыы игәы аназәа, хатцараны икаитцеит иара иипхыазаз,
ихата дакәытцит уи ажәа Нестор Лакоба идкыланы ахәара.
Уи ихыз-ипша ихычоны, ицәафыгаз ажәа иатәеимшыоны
акәмызт. Ақытафы дарбаныз изгәаламшәоз уи ауаө иныхәафә

аанымкылакәа чыс-еишәак дшахымтүаз. Дшыжәдыруаз еипш акәым, дызфьтцәкьаз, дзакәйтцәкьаз абри акәын, ажәлар драған анырхәа, акраамтәгы агәра имгеит Бақыр-ипа Хараз. Сара сакара шәара дыжәдыруама. Ажәлар дышпәрағоу, ипсҗазаара ажәлар ирыхтнитцоне ихәеит. Знык-гы дахьымхәит реизааигәара мацара акәым, ипсраан ашәы ишәтданы дахьылаз. Ашәы ишәимтцаргы ианарыжьуамызт ишеизыкәз здыруаз. Ашьтахь, ѡба-хҗа шықәса антцы, ахахә кылызтцәз ацәыкәбар иафьзахеит. Даакәымтцакәан иахауаз иаргы агәра иго далагеит. Иус иацныкәоз, гәыкала изыкәзгы ихәимхәазозаарын игәы иҗатцәкьаз. Аха ахьз аҗера устцәкьа иаахтны изыгәыгьуамызт. Ақыта шикәызбаз ала, аизара кәтданы, ашәкәы шытхны иаашьттәуп хәа араиком акнытә адтә анроу намыгзашьа имамызт. Агазет афы иааизырхәакәаз – аобер-бандит, аконтрреволюционер – иаргы изихәеит, аха егы абжьаапны ѡыҗа ахьааикәшәо аума, еизароума, авсшьа ахьааиоуз цәгыагы изихәомызт, бзиагы. Пәсеипш бзиа ди-боны, ихы ихаштәа акынза игәра игоны акәмызт. Уи ихьз шака ихәоз, убаскак иргәалаиршәон ишеиѡызтцәз, ишеизааигәаз. Дтәаны ирымбаз, дгыланы ихы дирбеит хәа, разкыла, сыр-хаштшәа сынханы сыкоуп, схала иргәаласыршәома.

Аныхабаа иалгеит. Иѡызтцәеи иареи ақыта мѡа ианыла-ны иахьаауаз, игәалакареи иныкәашьеи убас икан, зашьцәа рыпсы еикәзырхаз Нарт Сасрыкәа иакәызшәа. Ускан пхәыс дааигахьан, ахшарагы диоухьан. Пхәыс дааимгацзаргы асасцәа дышреигәырғьоз идыруан иан. Атцәыцакәак ааныр-кылароуп иахьа иргаз аиааира азыхәан.

Иааицәымыгхеит аштә ианынтала, иан, ма ипхәыс лакәымкәа, ахәса рахьтә ргәыла пхәыс Таршпхәа Тәкәына дахьаарпылаз. Лыбз шхәмза, икалтозеи арака. Иаб усгы уажәааны ахаан афны дубазом. Амхырҗакәа дырхашәалар, арахә дрышьтоуп.

– Аныхачаҗа анышытх ани аҗакәажә... Анака, Хараз-хеит, аныхабаа ахьшәырбгаз, уахәапшу, уарах, цкьа уахәапшу уи аныхачаҗа, – лзарақәа җарс икны җаалтит Тәкәына. Апсшәагы цкьа еибырымхәац, афныкагы имнеиц. – Цкьа уахәапшызар, ишсоухәара, дзеипшыдаз анцәа иан?

– Бара дбеипшы, зынза бхы аахцэа илхагылан, ха-ха-ха!
– ихаҭагы деигэирҕеит иихэашаз иаразнак иахыҕашээз.
Ифызцэа ракэзар, кьатеипцэараха ирысит.

– Иухэо псажэоуп. – Лзарақэа ҕарс ишылкыц илкын Ҙа-
кэына. – Уан лхы аахцэа илхагылан, уан, Ҙанифа пшза.
Унеи, аарла дааганы, абнака дышҕахцэит. Улылгеит. Сар-
гы абыржэоуп иангэаста урт абаскак ишеипшу. Игэаҕ.
Лахынҗала иеипшымхеит умбои. Азэы анцэа длыхшеит.
Анцэа дианхеит. Егы илыхшаз дзанхаз, уара иудырп. Да-
азгеит, дышҕастэит, сус ҕастэит, сара сцеит уажэшҕа, –
лажэақэа неикэылпхызан, уаха бла хаа иҕамырпшыкэа ашҕа
дынтыцны дцеит.

Иахыагы игэалашэоит Бақьыр-иҕа Ҙараз убри аам-
ҕазыҕаҕа дшаакалаз. Иҕсы ахынзатоу ихы ианаимыж-
ша, иҕсы ахынзатоу имҕызо хэратсас изынхашаз инапала
ишыҕаитҕа иҕэа иалашэеит, аха уажэшҕа даццалар акэын,
дышҕызы азгы дхынхэны шҕахыҕа дзыруамызт.

– Уахь шэымнеин, нана лгэы лыхын дышҕоуп, – лхэеит
ипҕхэыс. Ашҕаларҕа ауада ашэ дылагылан. – Ахэшэ-абыҕшэы,
иаҕаху зегы ҕахҕахеит.

Аматурҕы рхэы дырхэит. Атдэыҕақэак ааныркылахыны,
ианпшы, ашэ дылагылан иан лхаҕа. Рыбжықэа анлаха, дышгы-
лаз, дшааиз лара лакэын издыруаз, аха иара зынзаск даҕакала
иеиликааит. Лгэы ааивҕахазшэа дҕалазаап, илхыҕсааит. Акгы
лмыхыазшэа, акгы изымдырзошэа иеыҕаҕаны, ус ҕааитит.

– Ди, акы сбазҕаашан. Аныхачаҕаҕы, игэабҕахыоу, ани, зы-
саби знапы даныртэаланы даазгауа ан, ишҕабхэалои, дзаал-
газеи? Ауаатэыҕса дрылҕоит, рхаткы длышҕуеит.

– Аани, нан, рыгэнахақэа рхихырц.

– Убри бхэар акэын истахыз. – Ифызцэа рахь дынхыахэит.
– Адинхатара аганахыала узызлазҕаалак зегы лдыруеит сан.
– Ахы, сеигзом, шэара дшэымаз, шэыгэнахарақэа шэхихааит
лхэеит. Усеипш аныҕалҕах дгэирҕозар акэзамыз? Лара
блыхэаҕши, цкыа блыхэаҕши, ашэы лшэу ҕуушпап, убас лы-
лахь еикэуп. Избан? Ахы, ибхэозар?!

– Узшаз уаҕаимҕааит, уаха иуасхэозеи, нан... Акрыфа,
акрыфа... Ижэжэы, атэақэа хэычызар, идукэоу аажэҕ.

– Ибасхәап, ди, уи лылахь зеикәу? Шәара агазақәа, ари ишәызнеиго алашара акәзам, алашьцароуп хәоуп лгәанала илхәауа. Лара заманалатцәкьа илдыруан лыцкәын ианизхалак дзакәхоз.

– Ааи, нан, ааи, акы шәнацха. Ларгьы саргьы ахшара анхауаз аены ихахшазгьы харгьы хацсызтгьы, цыанат гылартас ихауан, – итцегьы акы лхәакәарц лтахын, аха лтаца дааин, ишылымуаз дышталтарц дылгеит.

Иара, азыгь аилашырахьтцәкьа инанагахьаз, ифызцәа ирлахьыхырц, иаби иареи еибыхәахьаз акы наигәалаиршәеит.

– Иихәаз шәасхәап, уара, саб ченак. Уара, дад, Естә Қырыстә нцәас дхамоуп ихәеит. Уара унцәа уара думаз, хара хтәы хара дхат ихәеит. Ус иауам, баба, нцәак дкалароуп анысхәа, ус акәзар, дад, уааи, уара унцәагьы хара ханцәагьы еинхаршәап ихәеит.

– Уи шца иара, еинышәашьас ирымоузеи? – инапсыргәйтца цнартәауа абыста аамихын ифахьы индәыкәитцеит Хараз ифызцәа руазәк. Ускан ицхынран, аха азынра агәтәзгьы уи акранифо иаакәымтцзакәа ацхзы ифәкәкәон. Иахьа ицабаа рацәан. Егьа изыфозаргьы дацсаны ицхьазон. Аныхабаа арбгарафь зегь реиха ауыра мғанитцеит.

– Убри ауп иухәаша, – дааччеит Хараз, – арт, анхацәа, цшь-блак рыла урыхәамцшыр, уаныржьо уздырзом. Аизарафь шәаннеилак... Ханнеилак ихәаз цыушьома, шәаннеилак хәоуп ишихәо... Аизарақәа рфьы шәара шәынцәа ихьз шәхәала ихәеит, нас аныхабаафьы шәаннеилак, хара хтәы шәимтцаныхәала ихәеит.

– Уара уи, дхатцами, акы ихәаргьы, акы имдыруеи. Уаф дызмышәо ахәса роуп. Икалтцаз шәымбеи ани атакәажә?! Шәаштә ханаатала Такәына ихалхәаз шәахаит, – ихәеит ифызцәа даеазы. Аныхәафәгьы дазымпшыкәа, фырцбанк нтаирпкеит.

– Ирыхәтоу здыруеит афыцагьы. Ажәакоуп, уаха атахзам, – ихәеит ахцатәи.

– Уркәатц, – ихәеит шәысмазцаакәан акы кашәымтцан хәа аанагауа Хараз, – хара ауаа хзырхагылоу иакәымк аахазхәо зегьы харзларцоума.

– Убра суқәшахәтуп, Ҳараз. Убри азыхәаноуп уара аңсараа бзиа узырбо, иара ида даҕазы даххагылазар хтахым зырхәо.

– Ауаатәыҕса, ишыкоу шәымбои, абзиара анырзыкаутцо рзеилкаазом. Мчыла идурҕатцалароуп. Аха уи шҕақатцатәу? Зынзагы имшыкәа, имырзкәа, абзиагы дырцауа, – изеихәози иареи қарала уамак шрыбжыамызгы, абырг ицәажәашы итаны, иаахиркәшеит Ҳараз.

Аныхабаа андырбга ашытахь мчыбжыкгы дзымне-ит иан. Ыоуки иахатыр рбеит, игәы ршаҕеит. Уҕызцәеи уа-реи икашәтцазоуп уан дызгаз, лгәы ржәаны дызшыз хәа иарымхәеит. Даҕа ыоуки ицәшәаны ирзымгәыҕит.

Иара, Бақыр-ица Ҳараз, иахы уажәгы изеилымкаауа ин-хаз, игәы ашәтара аганахыалагы игәы зымшәтәшаз, ацәшәара азыхәангы ицәымшәашаз, лара, иан, абаскак адинхатцара злаҕыз, аныхабааҕы дымцакәа мчыбжык зхызымгоз, избан, акгы зиалымхәазеи. Лҕазшы идыруан. Зыламыс зҕышыз, махагыарак ҕазтаз ауаҕ лчеиыыка дахалыртәомызт. Арака ҕылымтзеит. Ахәаразы илхәәкәеит, аха урт әжәкәа акамчы зықәнаго аҕы баша уацаҕыар иаҕызан. Дара уртгы залхәоз лтаца, иара Ҳараз ипхәыс лакәын. Убаскан иан, лтаца илхәәкәази, дара, анхәеи тацеи, ани рхаи реипш реизыҕазаашыи, ашытахь, иан лыпстазаара даналтц инар-кны ипхәыси иареи реизыҕазаашы шыкалази еиҕырцшуа уажә даназхәыцуа, Ҳараз дазкылсуеит акы. Убаскан иан лынарцә мҕа данықәлоз иара итаацәа хзырбгалашаз, ихәта ихәашы, шхамк нарылатцаны дцеит. Згәыцә атцәымҕ алартцаз атцла ҕатеипш, ашхам, имыццакзакәа аус ауан. Рапхыаза уи гәеиҕеит иан анышә данамарда мышқәак анаатцытәҕыа. Лцәажәашы мацара акәым, лыблақәатцәҕыагы рҕеырыцсахит. Игәалашәоит, ҕазшыас иштылгаз еипш, енак, ашыбжыон, има-зеины иҕаз ихәы анааимтцалыргыла, цҕыа бысҕампшыкәа ис-фом ихәеит даахәмаршәа. Ларгы уажәы субама хәа лафқәак налхәашәа луит, дегынаихәәпшит, аха лыблақәа ирхибаале-ит уаанза имбацыз. Лара лзыхәан иара дтәымуаҕхеит. Ди лоуп уи даазырхәыз. Илалхәах уара идыр. Сара схы иташәаны иҕастама, уаҕа ишҕабзеилымкаауеи?! Акы сбазтаашан, ди. Сара схы ақәыстцарызма убри аныхабаа?! Сара бшыамхы

арсны бахьсыхээз иатданакуа сзеилымкаауа? Бара беипш убас итеггы исыхэақээз калейт. Уаха цсихэа ыкамьзт, ди. Бара иаха ибзеигьызма сара сеимгэаххаа старкыр?! Сеибганы схынхэып хэа бгэы иаанагома?! Сара, быцкэын затэ, сахтныбтзон аныхабаа ус акэу?! Саргы слакэхэаша сцон, иарггы зегьакакэын идырбгон. Иртаху картцаант, аха уара унапала икаумтан, ашэипхьыз, ауаа рышэипхьыз хэа сыхтабкит. Сара истэхума ашэипхьыз. Игыландаз, иабасцырхагаз, аха, ди, сара схы мацара сазхэыцуам, ус еиха ирзеигьуп ауаа. Ирзеигьуп, ди, ирзеигьуп.

Лкайт-цсит ыкамкэа диан. Ажэак ламхахээр хэа дшэаны атзамц ахь лфэы налырхэит. Ибзиараны икаитцаз уинахыс уаха уи афыза ацэажэара ацшымгеит. Мышкы ынтэ-хынтэ дыфналон дахьышьтэз, дмыцэазакэа дыштэаз ианиршозггы ыкан. Лара лтынхацэаггы ақытаггы еихарак иара излаидгылаз, изныкымкэа араион акынтэ ахақымцэа лзааигеит, иаархэоз хэшэы хэа акггы лыгимыжыт. Уртқэа ракэым, лара ианылтахха, аныхэагатэггы кайтеит. Иаб иааихээзшэа, иааигазшэоуп ахаблаф ишрейхээз, аха анцэа ибоит, ауаса ахэ иара иишшээз, иаазгазггы иара иишьтыз ауаф иоуп. Дахьышьтэз лацхьатцэка инаргеит. Лара ишылтахыз дныхэеит. Дныхэеит ацсы антэз, ашьтахь дныхэеит агэи агэатцэеи аанкыланы. Убасканоуп иахаггы данеицэахаз. Икасымтазар акэын. Аха икаумтарггы уажэшьтан ухы иаепнухэо уаанхоит.

Иан лыцстазаара даналтц ашьтахьоуп урт афыца – аныхачацафэы зсахьа аныз ани иара дзыхшаз иани – рсахьакэа еидкыланы дрызхэыцуа даналага. Ииашатцэкааны илхэеит ускан аныхачаца шьтыхны ажэлар идзырбоз атакэажэ. Иеипшытцэкаан иани иареи. Еипшын цшра-сахьала, аха ирхэоз рыбақэа? Аныхачаца лыблақэа дасу иицаху рхибаалап, сара сусс иалам. Сан, цсата шкэакэа, данышьтэз убарт амшкэа рзы лыблақэа исархэоз акакэын, уи усканггы игэастеит. Зеггы уанасыжыт, сыцкэын, уара иухарам хэа акэын ирхэоз. Уи илдыруан, зеггы лдыруан.

(«Сара цанат санцоз удыруама, дад, Тарсхан? Убаскан, абри адунеи гэымха, абзиабара знымаало ауаатэыфса ухэа зеггы ааныжыны, лгэы рахатны нарцэыка данцоз сан, уаала,

нан, сара сахьцо усыцца хэа саргы сылгазтгы, убаскан изды-
руадаз ыанат гылартас исоур. Дабакоу уаб, арк ирейгыз Трам
Темыр?! Иых зкэйтцазеи уигы? Дтаркаанза дызфыз? Аибашь-
ра дзыказ?! Исгэалашэоит, цсаа шкэакэа, бригадирс даныказ,
абригадирцаа анеизызгалак, аизарафы джагылацыпхьаза
иажэа иналаитдон еифырцшрак. «Сшэыкэыхшоуп, абаакэа,
хапсадгьыл азыхэан ахэыргыыц хафызахароуп. Ахэра баапс
амоуп уи уажэы. Ашыа ацрыжжы иалтцит аибашьра. Абыржэы
ахэыргыыц ханафызаха, нас ацсы еивнагоит, нас ацстазаара
бзиа хауеит. Ахэрақэа гьейт, ацстазаарагы бзиахеит. Дабакоу
иара?! Сталин пхыз дызбейт, ақаршфы аазышытыз ацта
деипшын ахыхэаз азыхэан дынкылахэаша ддырзит»).

– Знызатцэык илышыалцандаз, афны афнуцка иадамхар-
гы даалеишеиндаз, сгэы абаауан, – ихэейт, ибжыы ытыганы,
азэыр иахауазшэа. Дзырцаажэаз ацсаатэ мтцэыжэаа гра иара
ибжыы акэым, даеа знык дхысыргы, ишэакь ашытыбжыгы
ахызымнафшаз ицахьан.

Иан дахышытыз дныфналан, илеихэарц заа ирмазеихьаз
ажэакэа, аизарафы дгыланы ихэозшэа, еишытарххы рхэара
дшафыз, Хараз илапш нақэшэейт акаруат ацхьа икапсаз иан
леимаакэа.

Уафцсы сшимацэажэо хэа тоуба уны, сқытантэык дахы-
сымбаха хэа, енак, ашамтазы, ы-еык ирзышытымхуаз аи-
дара нарыкэца, икыта даналт амжа дахыкэызгы игэала-
шэон, игэанала рызбахэ ихэон убарт аимаакэа. Ихэон дыз-
цэыбналос ахара рыдтауа. Изеихэодаз, изахауадаз. Ажэлэр
иара дрылтхьан, сшырмацэажэо хэагы тоуба иухьан. Хыхь,
ажэафанахь азэы дыканы, исхэо иахап, ма убри сибап хэа
азэгы игэра игомызт. Аха зегьакоуп икышэкэа еихаргэга,
ацэажэара дафын игэанала.

Ахақым имхэазаргы, еикэырхашьа шлымамыз ибон иан.
Икайтцаз дахьхэны дыкамызтгы, иан илыхэаша хэшэы хэа
акыр идыруазар, деигзомызт. Леимаакэа дшынарыхэапшыз,
убас дкалейт, деикэзырхаша хэшэык идыруаны дахибаазшэа.
Ацала иаархэны икаршэын леимаакэа руак. Убаскак аца ха-
хьан, ипыттаны ианца, акы сыгуп, акы стахуп хэа иазымхэацыз
иан гэаф, кэахьчак пканы италыршэзаарын, икэчычза ацьма

ахэыцкэа арахь итыхэхэон. Адырѡаеныцѡкѡ араион афнытѡ, иахѡагы иѡэалашѡит изеицшраз, алакаруан шытацкэа, ухыуѡы анубаало ицыр-цыруа иманы дааит. Иан днарыхѡацшит акароуп. Лнапы аалкѡеит наф икакѡ хѡа. Лкаруат ацхѡа инаир-гылеит. Мышкы затѡык сыхѡзала еимаак лышьалтцандаз, касык лхалтцандаз, сгѡы абаауан. Уи лымацара лоума абзиара зныма-ало ирыхтнысцаз. Уи лымацара лоума исхаштуаз. Ахшара ан-роулак егырт ахѡсацкэа рысабицѡеи дарей шафкаамта аѡны еи-зынхар иуаз абжагы аѡны даангылар имуит ицхѡыс рацхѡатѡи ахшара данлоузгы, ашьтахыгы. Анцѡа иѡышыоуп, лгѡы бзи-оуп, илылшартѡ дыкоуп, аус луааит. Еснагѡ еилахаран, еснагѡ агѡафра итагылан, ацхыраара атахын ацсадгыл. Имацураѡы ипцыхагахар хѡа дшѡаны акѡмызт азѡгы дзимеигзоз, их-гы и цсѡаха зеимтоз. Уртцкѡа зегы уажѡы ианеихишьало, даѡеакала данрыхѡыцуа, ихаѡы иааиуеит еиѡырцшрак. Аѡы уахѡад агыгшѡыг идрырхаит. Аанкылашьа рмоуа ицхеибарс ицоит. Ишрыцѡацз рбеит, ирыцрытцит агыгшѡыг. Ауахѡад рѡырызныкылом. Икѡыбаса ицеит, ибгалеит ахраѡкѡараѡы. Акаѡы хазлареицшым, аѡы уахѡад агыгшѡыг ицхарцеит, хара ххатацкѡа гыгшѡыгс ххы хазыфкалеит. Хѡахгы тахархеит, ауаагы нхартѡеит. Икандаз ишыфказ, атѡра иштѡац итандаз.

– Хара аргылара хѡѡуп ахан хытѡѡара. Анасыц лашара ахан. Азѡы идамхаргы ишытихраны икоу ақырмыт уи ахан ианагифѡ, нас ргылашьас иоураны икоузеи?! – ашыкѡсцкѡа ирылыѡны ихата иахауеит бригадацицхѡаза ирейѡѡоз. Сынтѡакоуп, ѡааныкоуп, нас ацхѡахѡ агоит хѡыѡ, аха ашыкѡсцкѡа еикѡшон амѡа иаха-иаха ирхарауа.

Ацсаатѡ мѡѡыжѡѡа цра данарцѡажѡаз аацынра еицш даѡа ѡба-хѡа аацынрагы ниасит. Хѡатѡыс имаз зегы арѡаши, азыхѡи, инахараны игыланы иаацшуаз ашьхаѡѡеи ишрейѡахѡызгы, мышкѡак анаатцлак еицах ахѡара днала-гон. Еиѡсхѡаз акѡым, «иѡызцѡа» ѡыцкѡа зегы ирахартѡ, ифкаитѡашагы, анкѡа ауаа ишрыдитцоз еицш, ибжѡы ѡтыганы ихы иадитцон. Зынрак ихигахѡан иааиуаз аацынра ашыкѡымтазы, ибжѡы ѡтыганы адѡа кѡитцеит.

– Узыцшузеи, Хараз?! Амхкѡа рылатѡара аамта ааит. Уара цѡагѡа умазам. Изласцѡагѡозеи? Иубахароуп. Азѡы изха-

ра ахылауташа абаҳара закәызеи. Атың иалухыз бзиоуп. Аманахцәа, иумыхәозар, иуңырхагазам.

Арака, ашьха қытағы, акырза ихьшәаны иаауан аңхын. Икәарч ҕны аңхыа зны ихикааит штас, аха ашьтахь амҕахәаста затәык ааныжыны, утрас ибахаит. Аңхәыс бзиа лакара дацклаңшны аутрагыхкәа рыжәлакәа каипсеит. Уажәшьта, аңхынра ааимтазы, кататәыс имаз акы затәык акәын, из-хашаз аңықәреи лататәын. Ақьаңтақәа, амхыртақәа шака итахыз таңоны ишьтан. Илаитшаз ажәлагы арака инхоз рғы аңшаара уадаҕмызт. Аус злоу, ицәахымңароуп, заацәагы илаимңароуп. Ускак дазааигәаны издыруамызт Хараз ари ашьха қыта. Раңхыаза абрака данааз, аколлективизация акәым, Асовет мңгы камлацызт. Аңсны зегы Асовет мчы шыақәгыла акәым, хәышықәса ахытит, наныкыара хәа иуби-леикгы азгәартахан. Аха уи анаур, анцәа иңышыаны, арахь имааицызт.

Уажәы избам Псхәы ақыта, сңьабаакәагы адуп ихәон Бақыр-ица Хараз еизаразааит, ҕыңа ахыаидгыло акәзааит уи ақыта азбахә аацәырыгар. Егыашатәкыаны, аҕажәатәи ашәышықәсазы уака реиха ихаданы имҕапысыз ахтысқәа ма ихата дрылахәын, мамзаргы изааигәаз ауаа рыла идыруан. Уаанзатәи атоурыхгы шәкәы-быгъшыла акәмызт ишидыруз. Идыруан атоурых шахатцәас иамаз ауаа рыла, еихарак азеижәтәи ашәышықәса антәамтазы иазыкалаз атрагедия. Усқан амхаңыра акалашыи уажәы Асовет мңра ашыақәгылашыи анеиңирңшлак, иахыиңшкәаз раңаны ибон. Усқангы, Аңсны мацара акәым, Кавказ зегы абңар шытартеит, аурыс бңар аҕаңхыа рнапы имҕахар амуит. Аңсны агаҕеи амшын инхыңшылауа агаҕа иазааигәаз ақытақәеи ишадлара Урыстәыла иадлеит, иахыртаху игылон аурыс ир. Амҕа бзианы издыруа шыха уаҕык иакәымзар, агаҕантәи ддәықалар мышкала анеира ицәыцәҕахартә агаҕа иацәыхаран ари ашьха қыта. Урт Урыстәылагы иадмызт, Аңсынгы иаххәыцуамызт, аурыс рыңиртеит, рыңсадгыл ртиит хәа иңхыазаны. Аха ашьтахь, Аңсны зегы иазыкалаз амхаңыра уахыгы имназар амуит. Азеижәтәи ашәышықәса антәамтазы, анапы хәымга иақьашыр иштабо еиңш ашьха

зыхь, икказа итацэит Цсхэы. Забцар шытазымтаз ршыт, иа-
анхаз ықәырцеит.

– Аешьцәа еибарцсуа, анацәа ирыхшаз рцәыуарта рмо-
уа, рхәыштәарақәа рфы азы џеиуа, абрака икашәтәаз ашьа
ишьазагәазаха ишәфытааит, – атакәажәцәа баапцкәа реипш,
ахаан иказшьазамаыз ашәира цигеит Бақыр-ипа Хараз.
Ашәира дафын еихыбгахьаз, ашыцламтәкәа зқәиаахьаз
ахахәкәа ахьеикәитцоз. Уажәы иара мхыртас иахьалихыз,
амхацъырра калаанза ихыркаахьан хахә гәарала. Изызкы-
зишь? Ахәса аутратых катцартас ирымазмашь? Амхы азыхәан
ихәыццәан. Хымпада жәгәарас ирыман. Арака ижәгәаразтгы,
рыонгы ааигәа цъара игылан. Дашьтан џымшгы хымшгы.
Убас иеазтцәылхны дашьтан, убри ахәыштәара ааипшаар,
амца иқәнаблаахьаз иара инхара изыхынхәуазшәа, зегьрыла
данеибгаз еипш днахыларашәа уи ахәыштәара.

Абрака акәын рхәыштәара ахьыказ, абар ахәыштәара хчны-
зас иамаз ахахәгы анышә акәзар, иаграланы амца иабыл-
хьеит ихәартә тыпк ахьипшааз, аонгы шыакас иацагылақәаз
абарт ахахәкәа ракәхарын хәа, егыашатцәкьаны шыакатас
ицәны иказ хахәкәак иипшаази ухәа зегь раткыс Бақыр-
ипа Хараз дархәыцит, зегь раткыс ицәа арзызеит машәыршәа
импыхьашәаз архнышьна. Ихжәаны икахаз ацъ ашьапы
агәаџарафы итан. Алџақ иацәнахьчазар акәхарын, ажьақца
иазамкит. Иахьа уажәгы иныкнаханы ачуан зхумшьрыз. Атцла
агәаџара ианаатига, ицъашьа-илакәшьо дызхәапшуаз арх-
нышьна акатцашьа акәын. Данқәыпшзаз, иаби иаб иашьцәеи
ашьхака даныргоз убас идыршо ибахьан ашәеилатца, уи арх-
нышьна адацкәа шыршаз еипш. Шака итатаха импыцакыз,
ианацъалбеит, аиха. Ухатцоуп иахьеипшыу уцшаауазар. Икәарч
џнафы иааганы, ихәыштәара ианахакнеиха, егьа ишьтихзарггы,
ачуан изкнамхартә илакәцәахеит. Аха тыпк азимпшаар имуит.
Ахахәтцәахә иафәирцеит. Акгы ахымшыкәа уахык акараггы
ус икнахан. Адырџаены амца гәгәаны еикәитцеит. Архнышьна
лақәижьын, икапшьза ишыртә иблит, нас иааеҳәцааны азы
иҭаижьит. Убас ифьцхеит, ицқьахеит, убри аены акәызшәа
ажьира ианаадәылыргаз. Ахахәтцәахәкәа рфы хәбылтас аб-
жьи́нда рытаны, ахәыштәара агәта иакәшәауа, ачуан шака

иҗаху илаиркәуа ихараикуа ианирманшәала, иҗаниртыңч ашьтаһыоуп уи архнышьнеи иареи аҗәарч җны иҗнеибамзо ианалага. Ижәпаза, ихъанҗаза ашьхақәа ишынархатәалак атҗх, амца хәыжжаза ишынеиқәйтдалак, архнышьнеи иареи реимак ахы нытҗнагон. Узтҗас архнышьна иахәоз аҗоурых, Бақьыр-иҗа Хараз еҗныхәатҗас иахауа далагеит. Иҗбаатыҗәыз җнык ағәта еиқәын амца. Алҗақ иагаһыз ахәыблы иатҗакнахан архнышьна. Зны ахьурзы зҗаз, дәҗазны кәацла иҗәны ачуан нхыршьуан. Ахьурзы аныкнаһаз, амхаб натҗылшьуан аҗшәма пхәыс. Ажьыхҗәқәа натҗыршьуан ахаҗәа акәац аныржәуаз. Абыргҗәа, аҗар, ахәыҗқәа, ахәыштаара иамкуа еикәшаны итәоуп, иара, иаб, иашьҗәа, урт ырыхшаз, ыыхәса ухәа зегьы еибганы ианыҗаз ишааилатәалоз еиҗш. Уахыкымзар уахык убас иааилатәаны, ырыҗабжь имахақәа дзырҗәымҗеит. Уеизгьы-уеизгьы иеибарччалар акәын, ылахь неиқәызҗаша хәа уаха акгы рмоузаҗшәа.

Уахынла, насгьы амца ааиқәҗаны, ахәыштаара данаа-еҗәатәалак аакәын урт зегьы анеизоз. Уаха ырыҗәҗашьа аниоулак, атҗх ағәы анеиҗнашалак, аҗәарч җны дындәылҗуан, атҗыҗ дынтҗыҗны иҗсы шааивиги еиҗш. Амза зса-зсо ажәван иатҗаны, аетҗәақәа еиыҗыҗәауа, илахьыхза иҗоу җхызар, архнышьна аҗәыбналара иахаггы иҗәыҗәҗахон. Иҗәарч җны идәылыҗуаз ағәырҗәа-җчабжь атҗхгы алыҗра иалагон. Амза ианду илеиҗшхон, лхахәы кәашза ишланы, акасыш лхан. Аетҗәақәа ракәзар, ағәылаҗәа хәыҗқәаггы назлоу, лмаҗаҗәа роуп. Иҗхы лашьҗазар, данындәылҗлак, иаха ирласны иҗсы аавигон, архнышьна днаҗәҗон.

Уахыкгы архнышьна кныхны иршәырҗ, мамзарггы ибла иахьамбаша иҗәахырҗ иақәикит. Уиггы акгы алымҗит, аханас, дшымгәыҗзоз иаалырҗканы иҗшааит атҗыҗ җыҗшьас иамаз. Дшеибгоу даароуп Псхәыҗа. Уажәазы иааигах иҗәа-иҗыы маҗароуп. Игәы-иҗсы уахь инхеит, Аҗсара ақыҗа ишалаҗ иалоуп, агаҗа ишаваҗ иавоуп. Дшеибгоу ашьхаҗа даниаслак, дыҗқьахоит абраҗатәи азыхьқәа реиҗш, иҗҗазаара ласхоит абри ахауа еиҗш. Атҗыҗ аҗыҗра мариазоуп. Амардуан мазеиуп. Ишьапқәа нкыдыргыланы иҗәаихоитоуп, уаха акгы. Раҗхьаза уанбааи, раҗхьаза ианбоубеи, уажәы зкалт аҗы уааины унхаз ари ақыҗа? Уаазышьҗыда? Уаазеи?

Абыржәы еипштәкәы акәын убасқан, 1927 шықәсазгыи
 цсхәаа милаҭла реилазаашыа шықаз. Кавказаа иреиуаз
 таацәақәак ракәын иаланхоз. Егьырт зегьы, дара рхәашыа,
 аславянцәа ракәын. Ахи ахкәажәи еивҭцасын, ахтныпхәыс
 дрыбжьыпсааит хәа, ҭ-империак реибашыра иҭанарцәыи
 Цсхәы, аҭажәатәи ашәышықәса аналагамҭазгыи асыпса
 зҭыҭфрны ицаз абнаршәыра згәылсны ицаз анаара иафызан.
 Уафҭсыла икказа иҭацәын. Ашыақәгылашыагыи убастәкәы,
 асыпса згәылсны ицаз абнаршәыра анеиныло иафызaxeит.
 Еихарак иаанагоз ибналоз ауаа ракәын. Абахҭафынҭә ибна-
 лаз, архәра, ма уафшырак катцаны зҭыицәахуаз, ахәынҭқар
 инымшәаз, аха еихарак ирацәан мчыла зыпсадгыи
 икәырцаз аполиакцәеи аболгарцәеи. Нестор Лакоба ихаҭа
 изларыидитцаз ала, апартиатә иачеика аиҭкаареи, Асовет мчы
 ашыақәыргылареи рзыхәан убасқан, 1927 шықәсазы Хараз
 ифызцәа фыҭҭеи иареи абра иааны ианықаз, иахыпхәоз
 апшәамагыи дполиакын. Иахыагыи игәалашәоит ихызгыи
 ижәлагыи – Вацлав Ранковски. Ихаҭа иҭоурых еипш акәын
 дахыаанагаз Цсхәы аҭоурыхгыи шидыруаз. Хараз ипхаишьон,
 иара, ари адгыи иашыагәыҭыз ауаф иатцкыс иаанагаз ауаф
 иаха иахыдыруаз убрака инхоз апсуаа ирзыкалаз арыцхара,
 иаха иахыдыруаз уажәы инхақәогыи зустцәоу. Игәалашәоит,
 уи аурыс хәынҭқар избахә даналацәажәоз, убаскак игәаҭ
 иманы дихцәажәон, ихшара, ма иашыа гәакыа дишьхәоушәа.
 Хараз имхәазеит иара иабгыи иаб иашыцәагыи ахәынҭқар ид-
 гыларц, дрыхычарц «дабрауолецра» ишықаз.

– Шәара шәыизааз аус аҭатцаразы, арака уадафрас ишә-
 цылақәо рахытә реиха ихадоуп акы, – ҭааитит Вацлав уа-
 хык ишеицәажәоз. Ицкәынцәа, изгәбцәа, ипхәыс, зегьы
 рыла анцәа ишихәара иқаз таацәаран. Уртгыи ирахауан
 реицәажәара. – Даараза еиуеипшым уаауп Цсхәы иаланхақәо.
 Аболгарцәеи аполиакцәеи таацәарақәак хауп икоу. Аурыс
 хәынҭқар ашыажәфы, ахақәитра ахәаефы зыпсадгыи иа-
 хицаз хәрхылҭшьҭроуп. Хара хгычыфцәам, хқәылафцәам.
 Хапхзашала ххы нықәахгоит. Асовет мчи абольшевикцәеи
 хрыдгыларц азыхәан хара ххы аҭагалара аҭахзам. Хахиоуп.
 Икоуп даҭа цыоуки. Уртгыи рацәафым, жәабака жәохәка

тзы роуп икоу, аха рыхпша гэгэоуп. Урт тауади аамыстеи
ирхылтшэтроуп. Иоурысцэоуп. Аурыс тауад жэлақэоуп.
Урыстэыла абольшевикцэа рнапэфы ианаарга, ртаацэагы
даргы бналеит. Аладака, Амшын еикэа ахықэ ахь иаау-
ан ипхеибарс. Дара аауан, ареволиуция рыштан. Иааит
Шэача, ашытахь нхарахэа пытэык Гаграка, Ацсныка ииасит.
Аха жэаа шықэса рзыхэан, аамтала акэхазаргы, Ацсынгы
абольшевикцэа рнапахы ианаарга, таацэарақэак бналаны иа-
аит абрахь. Арака, ишудыруа, ипхыакыртоуп. Ацхын зацэыкоуп
ауафы данзаауа. Асы ауит, уинахыс иалгеит, згэашэқэа адыр-
кыз абаагэара иафызроуп. – Иихэозгы иахауан, аха иапцшэа
хэашыагы аччапш ифықэнатцо дизызырфуан. – Хараз, – цқы
ихы азыштыны иажэа инацитцеит аполиак, – абрака, Псхэы
икоуп цыоуы, сшэыхэоит убарт рзыхэан ишэасхэо ажэа Не-
стор Аполлон-ипа илымхафынза исызнажэгарц. Уи сара си-
дыруеит. Дыстэаххьеит. Шыхала дхыганы Нхытцка дахгахьеит
сфызцэеи сарей.

– Узбахэ хаихэон. Иара иоуп ихабжыызгаз уара ухапшаарц,
пхыарагы уара уфы хаангыларц. Уи шэыгеимажэдар машэыр
шэыхуам. Хара дахтэуп ихэеит.

– Итабуп. Псхэы рэыпхыакны икоуп цыоуы, даараза
иазхэыцны изызнеитэу. Ишэаны-изаны изацэажэатэу. Урт
аурыс тауади-аамыстеи ирхылтшэтроу, атара дуқэа змоу,
акультура ду злоу фицарцэоуп. Агвардия шкэакэа иреиуоуп.
Ирацэафым, шэы, шэи фажэафык иреихам. Сара азэырфы
срацэажэахьеит, сырзааигэан издыруеит. Фыцагы сшэыцкэа
рцафцэас ирымоуп. Изықэшэаз удыруазар, аччагы уакуеит,
егьрыцхаушьоит. Зегы рцэеилапатеит, ирцэеилафашьеит.
Бжэ-мфак ахьеихагалуоу инанагаз аныкэаф ифызахеит. Иаха
ииашоуп хэа изнылаша мфак рзалымхит. Жэибжэ шықэса
раан, аурыс хэынтқар иахра аныштытеитцоз, ишытазыртцаз ире-
иуоуп. Ускан ахэынтқар идымгылеит. Уимоу абцарштыхрала
икэгыларц рэырмазеины ишыказоуп ахэынтқар ихэынтқарра
шыштытеитцаз. Абольшевикцэа амчра рнапэфы ианааргоз,
егьрыдымгылеит ирфагылангы имеибашыт. Аха ашытахь,
ишудыруа, шықэсык аатцаанза аграждантэ еибашыра калеит.
Урыстэыла ахэаафы, Амшын еикэа ахықэ афы ианааи иалыр-

хыр акәхеит ѿба рахьтә акы – ма рнапы иѿаханы раґацәа, абольшевикцәа рычерыртар акәын, мамзарггы рыпсадггыл карыжбыр акәын. Апсадггыл рызкамыжыит, ирзымнапхеит. Ирыпшааит ахпәтәи. Иразхәаз, излардыруаз сыздыруам. Рееибаркны иааит абрахь, Псхәыҕа. Аиаша ухәозар, Асовет мчы иацәыбналаны, зәытцәахны иҕоу роуп. Аха иҕоуп даеа иа-шакггы. Уиггы умхәар ламысдароуп. Убри азыхәаноуп Лакоба шәихәарцггы зыстаху. Агвардиа шкәакәа иеиуоу афицарцәа. Абри сыхәда ақды иқәыстоит, дарбанзалак азәы Асовет мчы азыхәаноума, абольшевикцәа рзыхәаноума ажәа баапсык рымхәац. Урт зәу аоуп. Аѿны хәыцқәа, ақәарч ѿнқәа дыр-гылеит. Атаацәарақәа ирылалаз ыҕоуп, аха аиҳараѿзак ахәса аарымгазеит. Уаѿ иҕьеишәартә аутрақәа ҕартзоит. Акартош аадрыхуеит. Азәык-ѿыцъак налаумцозар, азәггы дѿыжәѿым, деисѿым. Ыоуы ашкол аҕы рцаѿцәас аус руеит, даеа ҕоуыкы рыѿнқәа рахь ахәыцқәа рыдаггы, адуцааггы аѿра, апхъара ддыртзоит. Уиазцааи ани, – инапы наирххоит жәабаҕа шықәса зхытца ацқәын хахәы бырфын иахь, – аѿреи апхъареи рыда-ггы иддыртақәо уархәап.

– Акрыфашьа, – ихәеит дахыҕхәаны ацқәын хахәы быр-фын.

– Акрыфашьа ухәоу? – иааҕьеишьеит Хараз.

– Ааи, ааи, акрыфашьа, – ацқәын иихәаз инацлыргызит, далаҕхәошәа, апхәыс қәыпш, Вацлав иҕаца. – Арт аѿымшк ишәирцоз шәыртцаѿы?

– Ачқьып акышья, – иарма напала ачқьып икызшәа ныҕаи-цеит ацқәын хышла.

– Уи бзиоуп, цқьа иҕышәцаала, – днақәшахәтхеит Хараз, ачқьып зыхьзыз зынзаск ишизымдырзозггы. Асҕак идырәхәаз ауаѿ ахәыцқәа акы диртцозар, ибзиазар акәхап.

– Сара сшәыхәоит, Хараз, шәѿызцааггы уарггы, ишьамхы арсны духәоит хәа сызиашәхәа Лакобаггы, шәрыламкысын убарт, агвардиа шкәакәа афицарцәа, – ихәеит атыхәтәан апо-лиак бырг Вацлав.

Имцабзу аурт иаѿызаха ѿажәи жәибжь шықәсаггы рхыр-гахьаны, аибашьра хлымзаахггы еилгахьаны, иҕахада, зыпсы еиқәхада хәа анеибырхәоз аамтзасы, игәалашәоит, Бақыр-

ипа Ҳараз диқашәеит убасқан, Ысхәы ианықаз ицыз ифызцәа руазәыки иареи. Убриаахыс цсрак чарак ағы ацсышәак неибырымхәацзар, уафцас иеицәажәартә, инеидтәалартә аамта рмоуцыт. Рарпысра шырғәаладыршәоз, иналацәажәеит Ысхәы ианеицықазтәигы.

– Дугәалашәома зыфны ҳацхьоз аполиак бырг? – ҫааитит Ҳараз анкьатәи ифыза.

– Дышцасгәаламшәо. Ичеицыка ухәару, дахьхацхрааз ухәару! Уимоу, акы уеихәарц аниҫаху инацитцоз ажәак иахьагы исгәалашәоит – пане. Пани мхәакәа, ухьз изхәазомыт. Ицсы тоушь, уажәгы уақа дынхауоушь?

– Уара иузымдырзои, Ҳараз, уи дзыкәшәаз?! Иара ицыхәала саргы ишсыцхәкәаз? Ант, иугәаламшәои, дызхашшаауаз агвардиа шкәакәа афицарцәа, ххәыцкәа ашәкәыцхьашьа мацара акәым, акрыфашьагы ддыртцит хәа иихьчоз... Иугәаламшәои, ҳаргы ҳрацәажәакәеит ускан? Убарт ишхәыцыз иааизакны икәыргеит.

– Ишца, арыскафык рус рызбызар, сара исмаҳакәа сыш-цанхеи?

– Иабатәи усзбароу, Ҳаразхеит. Ишхәыцыз иааидкылань аеныцәкьа аетап иартәит. Иахьыргаз, ирзыруаз анцәа идырп. Урт зацтахузеи. Сгәы иалоу аполиак бырг Вацлав иоуп. Ахәынцкар, сыцсадгыл Польша ахәағы дахырхәеит, ахақәитра ҳауит, анцәа иныхәароуп шихәоз, агвардиа шкәакәа афицарцәа анырга, мчыбжык аатцаанза иаргы дтаркит. Иус анырзбуаз саргы исыцхьеит. Сара Ысхәы Асовет мчы шьақәзыргылоз среиуоуп, сыгәра шәымгозар абри ауаф шәиазцаа, ҫажәи быжьба шықәса раан сызфыз шәеихәап хәа, иахьигәалашәаз сыздыруам, сыхьз аирбеит. Ацсык аа-сыгхеит саргы сирзырц. Дудыруама? Дыздыруеит. Мап кышьас исымыз. Асовет мчы ашьақәыргылара дацхраауазма? Иашоуп, дацхраауан. Абас хшааиуаз, амыждараз, афицарцәа ааргәалашәеит. Ахәынцкар ир афицарцәа рзыхәан иихәоз? Ишцакастцоз, Ҳараз? Уара убольшевикзам. Абольшевикцәа рфызцәа рнацхазом хәа ажәа насҫаижыит, иус далган, амашьына данынҫадыртәоз. Иихәоз урт рзыхәан? Уаргы иугәаламшәои иихәакәоз? Урт рзыхәан иааихәоз зегы бзи-

ан. Дырхашшауан, алахтра хзааргеит ихэон... Абас акэмыз иихэоз? Апригаор ианапхэоз, аконтррреволюционерцэа, агвардия шкэакэа афицарцэа, ауаа зшыуаз хэа иказ зегы нарызхэаны, убарт ирыдгылоз хэа Вацлав рыцха...

Хараз фимтзеит. Анкьатэи ифыза имаимкит, игэы иша-
мышээзгы. Акгы камлазашшэа, даеакы дналацэажэеит. Ускан, аибашьра ашьтахь, дымцаакэрылартэ азсашьа бзи-
ан ицахьан Хараз. Итаркыз, идырзыз, ашьра зкэыртцаз хэа азэы избахэ анаацэырыргалак, игэы иалсу, игэы иахэоу иахьынзаилшо инмырцшуа, изхэауа игэы нымхартэ дааи-
зызырфуан, нас ацаажэара зынзаск даеацъара инияигон. Иахаз шака игэнигаз, шака цхы дамырцэаз ихала иааи-
зынхон. Шакантэгы мазала дрыцашыцхьаз ивыршьааз ифызцаакэак. Уаакэымтцакэа ушэапырхапуа адэы укэзар аткыс, хатцатас знык утахар еигьуп хэа игэы ианааташэалак, ифазкэакэоз, иафагылоз даеакы наизцэыртцуан. Дарбану ахан хьытэцара зыргылахьоу атлакэа пымкакэа. Насгы изакэ цлакэоузеи, убри ауп иухаша?! Сара излаздыррызеи изхароуи изхарами! Иаххагылоу ирусуп, дара ирбартоуп. Уи аполиакгы зынзаск акгы ихаразамкэа баша ддырзрымызт. Сара схатагы исеихэеит агвардия шкэакэа шэрыламкысын хэа. Урт зуцэадаз? Асовет мчы иафагыланы иеибашьу-
аз. Уажэы узырфыр азэгы акгы ихаразам. Аколнхаракэа анеифахкаауаз аколлективизация хыртцагоуп хэа иахфагылз, ашьтахь идырзкэаз, уртгы фырхацэаны ихынхэит.

Игэалаиршэо далагеит еихаразак убарт, аколлективизация шэафагылан хэа идырзыз, ихынхэыз ишырхэоу иара ақыта кажьны дахьыкэцыз. Ускан иафагылан, идырзит, ихынхэит ио-
урыжьын. Шэыбз ташэк хэа рахэара ацымхэрас, ишэфахауа зегы шэхэала, шэакэитуп хэа рархэеит. «Уускэа шпацои, Бақыр-ипа Хараз? Хара иаххэоз акэу, уара иухэаз акэу иаха еигьхаз? Иннархоу ихнарцэоу аколлективизация?» «Иннар-
хеит». «Ииашоуп. Иннархеит. Аха ажэлар рыхэда икэтэоу шэоуп иннархаз, анхацэа ракэым. Уанацъалбеит, улашэхама, уаха иумбазои афатэ аахэаразы уқытауаа абазар ахь ишцо?!» Даеазэы инацитон. «Хлакэа ашра рылымшо, хкэыткэа зымтцо афынза хнажэеит, дадраа». Абарт аицэажэаракэа, хыччара-

лафшақә иархәакәоз аиашақәа игәаларшәо дышнеиуа, еснагь ихиркәшон хшыџтакык ала. «Аиха иаџухуа аихашәа уибоит. Хзырцәымгхазеи? Ахәура итаҳгеит, атәра иацәахгеит. Уи бзианы икаҳтцама? Мап! Азәы анцәа дишоит дтәитәыхны, даҭәазәы – убри ихәда дықәыртәаны. Хара шәеикараз ххәеит. Сара агаза...».

– Баша шәеышәтцәахуеит. Арахь шәхәытцтыишь, арахь, – ихәеит игәтахәыцра даафәытцын, азәыр иаҳауазшәа, ибжбы џтыганы. Ахәыштәара ахәа еилишьшыауан. Апыргқәа неидкылауа, амца неикәйтцеит. Мчыбжбык ахтә знык, ианеихаха џынтә ракәын абыста аниуаз. Абжыааңны ахьшәашәа иеалеигзон. Ҷыц иу абыста аткысгыы еиғыишьон ахьшәашәа ааихырссаны, апыргқәа инарықәыжыны арпхара. Анхацәа анхашыа-анцышыа уака инхоз ауаа ирҕеимтцаар шамуаз ибеит. Аңықәреи анылартцоз, аутратых аныкартцоз зынзаск даҭәа аамтан арака. Аха уртқәа ракәмызт ихадаз. Зыда хныкәгашыа ыкамыз даҭәак ибеит Хараз абрака. Аңсны агаҭәҭәи ақытақәа рҕгыы иларцалон, уи, аха иналаршә-џаларшәны, азәык-џыцык. Арака акартош лазымтцаз аарыхрахәа акымзаракгыы каимтцазшәа акәын дшырбоз. Егыиашатцкыаны иарада хныкәгашыа ыкамызт. Алатцашыа, аарыхшыа мацара акәым, ирҕеицаар акәхеит атцәахышыагыы. Икәарч џны ашьтахь, адгыл наараны иахыыказ дласны иаҭәаңкеит. Ақыдқәа рыла икәыршаны, хыхыгы ақыдқәа ақәйтцеит. Анышә ыкәижыт. Ашә иҕеитцаз убаскак ижәпан, игәгәан, амшә ахозаргыы иазаамыртуа.

Шықәсык акәым, џышықәса ракәым, аамта анца, ихәы акацара данашыцыла игәаларшәара дафәытцит акәымзар, данааз рапхыатәи амшқәа рзыхәан ихала ихәы аныкаитцаз, игәаламшәакәа кахлацызт иидыруаз, дызхааныз иқытаҭәи хтыск. Измаҳазац, Аңсара ақыта исасцәаны иаҭәаз цыоуки иҭоушәа, ахәара дналагон уи ажәабжы. Ихәон уака иказаз, измаҳазо, иара иидыруаз цыоуки ираҭәңныхәуа.

– Жаҭәиак шықәсазы, иахаану ижәдыруеит, иахааным ишәахәхеит, Ар Капшь рыманы Акаа иалалеит Ешбеи Лакобеи. Кыаразаа, нас урт ирыдгылақәоз ухәа, зеггы еицын. Сара сыцкәынзан. Икалап «Кыараз» иалаз рахытә зеггы

среитцбызтгы. Уи иазаауазеи. Тауадк ионаҭаҕы ханкылсит. Асахтан кьаҕқәа хшәуп. Атапанчақәа хакәнуп. Ацинк шәақықәагы зыжәа иахшыу дубап. Ах, ахкәажә ухәа азәгы хрыламкысит. Амацуцәа зеггы аадәылганы иахгеит. Рхәы катцаны ирҕазтц дрымамкәа иаанхеит. Мышқәак анаатц Акәа иналаҭит аҭауад итаацәагы иарггы амла интәоит, рхәы катцаны афашья рыздыруам хәа. Абас акәын ишыкәз ажәйтәан. Цьоукы рхәы катцаны афашьятәкья рыздыруамызт, ршьамхы еикәыршәны итәан, даҕа цьоукы урт рхәура итан. Ариггы харт, абольшевикцәа ихазбама? Аиаша шәхәа икәзамыз? Уи рахәишь уажәы ҕарацәакәк? Аҕарацәа роума, уи аамта иахаануггы усқан иаха хайгын хәа иаауҕагылоит. Ишәасымхәеи, уара, аиха иаҕухуа, аихашәа уибоит. Ахәура итахгаз, иаахәны хара иахҕагылеит.

Ахәыштәара иныҕеҕәаршәны, ахәышпыргы нақәихәхәон акартош. Ианзуаз аамта идыруан. Ишцоу ацәа аыхитәуп, ишцоу ифатәуп.

– Абрахь саныкәтцышаз аламталаз, – иажәабжь инацицеит, – аусхәартә апхья пытҕык хайкәшәаны хгылан. Исгәалазыршәаз сыздыруам, ажәеи ажәеи шеихаххәаалоз, амацуцәа анрымахх зхәы катцаны афашья ззымдыруаз, хымш акрымфазакәа итәаз аҭауад итаацәа аасгәалашәеит. Абас калахьян хәа ҕаастит. Исымазкыз иоуп ицъашәшьаша! Акытаҕы цымахьчак дыкоуп Арушьан хәа. Иабацәа, убарт рабацәа зеггы хышьцәан. Маршьанаа рыцьмакәа ирыцын. Абни, сара снапала ахәура итызгаз, ажәлар рыпсаса урхылапшла хәа знапы ианыстгаз, уара Хараз, акы уасхәашан хәа ҕааитит. Ианихәо анбыкәу? Уажәы, зеггы рыбз ианақәитха. Иабажәгеи, уара, Хараз убри аҭауад ицыжәгаз амацуцәа? Сара соуп дзызтцаауа. Иабахгеи умбои, ахақәитра рахтеит. Шәца, шәхала шәынха шәынты, шәхы шәақәитүп ххәеит. Ахампалоуп рхы иахьақәитышәтәыз ихәеит. Ишпа, уара?! Иабахгеи рхы иақәитахәмтәыкәа?! Иихәазоуп уеилазго. Иабажәгеи умбои, шәара шәхатақәа ижәгеит, мацуцәас ижәгеит ихәеит. Иуахауоу, уара?! Сара сакәзаап мацуцәас изгаз. Сара, зыпшәма пхәыс мышкы шыбжьяанза ачаи ҕыхра иагымхациз, анхацәа бзиақәа раткыс еицәаны

ахыбрақәа зызгылоу?! Зычкәын затцәы, зытцәаншьап ажәлар дрыхтнызтаз. Сара сызфыз сафымызтгыы, иахьа деибга-деизфыда дыказаарын схәычы. Абри афыз ажәа ануахалак...

Игәалашәоит, убри аҥеноуп Бақыыр-ица Хараз иматцұра ашьтатцара, уаанза дызфыз аусқәа зеггы дырпыртырц, дыркәаттырц анизбаз. Ускан ицкәын дтахахьан. Афны икан ипхәыси ипхәи. Изхаша кәыдж, цыкәреик ааирыхлап, рахәкәак изгәарлар, иара изхоит. Макьана имч цоуп. Ацхын ашьха дцалап. Аха дшымгәыгзоз ала иаахәит зеггы. Иматцұра шытеитцаанза хатца дцеит ипхә. Иара реиҳа ицәымгыз ауаф диццеит. Ипхыси иареи уаанзаггы иссирны еизыкәмызт, ахарыпхә хатца данца инаркны, цас илуазшәа, иара ицәымгыз рымахә, лара дааицәнымхо избахә ахәара далагеит. Урткәа зеггы ихы икәикрын, иматцұра анышытеитца инаркны ауаа даҥеакала изыкәмлазтгыы. Излаизымдырзоз ала иаахәит. Цаны, дахымфахытцуаз ачеицыка дахырбаауамызт, аха шамахам-зар, иара иштәхь уаф дымфахытцуамызт. Реиҳа ицәыцәгыз, зыхгара илимшоз убри акәын. Лхатәггы илдыруан, иарггы илеихәеит ипхәыс. Чеицыка змам, анымха-хымтәа дицоуп рымахә. Иаб дусым, ихатә дееиндаз. Убла дхыпшылаанза, уцыба дтапшуеит. Ацара архара аамыштыхь иара изыхәан уаха акгы ыказам. Ацсараа жьаны рхәасабаакәа рымхны изтиуаз сара махәыс дсызшьом схәеит. Илахазшәа калцеит. Илымуит. Смаҥа дысзычхауам хәа ҥытцгас икатцаны данцалак, мчыбжык даанымхакәа дмаазац. Ацыхәтәан зынза уака даангыло далагеит. Аус руеит, ахәычы дырзызбароуп лхәахт. Хәилийтит, уаха закәи. Сан, цсатә шкәакәаггы уи акәын илтахыз. Смаҥацәа быманы быкәц, нак бицырц хәа ауасиат ажәа лалхәахьан.

Ихатә ихарақәоуггы ипхәыс илхаратәуа, гәаныла дылзагьуа дышнеиуа, ихәфы иааигон ипхәыс, ипхә, имахә, иматә хәычы ухәа зеггы еилатәаны, ишыччо-ишыхәмаруа, игәыргьатцәа ишеилоу. Уи ахыгара изымариан. Зегь акоуп сара стәкәа роуп.

Ацсара ақытан хаблак бырзенцәан. Урт шынеибакәу инейдкыланы ихырцеит, ашьтахь ихынхәит. Ихырцаанза ахабла далсны даннеиуа, ҥнатәк афы дымфахытыр, сара сфы умфахымтит хәа анафс инхауа дгәауан. Уажәы ҥнатәк

ирнатауа. Рыңсы штоу ыанат ыталауа ыканатойт. Агәра дшәыргароуп, ирзеиташәхәароуп. Анхафы игәы злашәкуа иарбану? Адгыл. Абракоуп уи аңсы ахытоу. Удгылаф уара уаңшәыманы укалоит хәа иашәхәароуп. Аңсны ахынзаназаазо хнапәы иаахгеит. Хара хтәкәа зегынцәара иахахаргылеит. Ипхыакны, итәахны ыкоу қытоуп Псхәы. Аңхын затәыкоуп амға анаарту. Асы анкаҳалак, азын уахь уаф дызцом. Шәара убриггы шәхы иашәырхәа. Амға шәзыкахтоит хәа рашәхәа. Хара ҳагентцәа излаа-рыцхауала, уака тәартас, ыытәахыртас ыкарцеит аконтр-революционерцәа, ахәаңацәа, апапцәа, аманахцәа, аха зегь реиха уака ихәғацәаханы ыкоуп агвардиа шкәакәа афицарцәа. Хара хашка ииасуазар, ма иахдырхагамзар, ирашәхәа хашрыламкыысуа. Афызцәа, иарбану Ленин ду уасиатны иахзынижыыз? – даарыхәаңшит. Еицыз рахытә цәгьам-бзиам аңхыашыа здыруаз иаразәзатәк иакәын. Аха иарггы Ленин ифымтақәа дрыңхыа акәым, шәкәыкгы инапәы ианимкылацызт. – Зхы зымыхычаз ареволюция акгы иаңсам ихәеит Ленин. Ареволюция, афызцәа, афнәтафы ииз асаби ифызоуп. Ихычатәуп. Иахылаңштәуп. – Иихәоз ихәта убаскак агәра ганы ихәон, ихәашыаггы убас ыкан, ииашатәкәаны амаалыкь инапәы дикушәа, шәара дшәыстоит, деикәшәырха хәа реихәарц ытахушәа.

Аполиак дахынхоз ақяпта дықәсны днеиуан. Кәарч ынык ргыланы, сынтәала дахыымзарггы, ҕааны абрахь дшааша, дахынхаша атың гәеитон. Бзың азиас ихыкәтәалаз цсызкык дааивагылеит. Ианеицәажәакәа, ус днаиазтцааит.

– Абнака инхоз ауаа иахычаз хәа иудыруазеи? – ақяпта ашка инапы наирххеит. Аңсызкык акыр ихыцуан, мдыршыа имамызт.

– О, ауаф қыа! Урт рымацара роума, ақыта зеггы ақәзаара иафуп. Арака ауаа анынхоз, қяф аныруаз аамта цахьейт. Иумбазои ақяптақәа шака ирацәоу. Вацлав ықяпцоума узфү? Иара ихәта, иудыруазар акәхап, пан Вацлав аибашыра иалагаанза, агвардиа шкәакәа афицарцәа дрыдхәалоуп рхәан, дтаркит, дыршыит. Итаацәа хыртцейт. Ахәаанхыцтәи агентцәоуп рхәеит. Исгәалашәоит, Сталин дыңсаанза рыч-

кэынцэа руазэк дхынхэит. Пхэыс дааигеит. Анхара далагеит. Уигыи иаарласны ддырзит. Ипхэыс дыкэтит.

– Акы суазцаашан, – ҕааитит Хараз. Шаһантэ даргэаҕхыаз уи азцаара, аха азэҕыи иазцаара изыгэыҕуамызт. Ари дтэымуауоп, диздыруам. Еикэшэеит, инеипыртцит. – Аиаша сахэа. Асовет мчы абрака иахышыақэгылаз Псхэы иазеиҕхоу иазеицэахоу? – атак иахауаз иара изыхэан иазбауаз рацэан. Икытаҕы ақэцреи ақэымцреи рзыхэан лакшоакра хэыцқэак изынханы иказар ртып иахықэнатцоз мацара акэмызт. Иазбауан даеакгыи. Абрака дахыааиуа инхои иареи реизыказаашыа.

– О, ауау қыа! – ихэеит ацсызкыи. Ацэҕэыр нтицаан, азы ахынтэауаз ашка инаиршэит. – Сара узсазцауазеи. Убла иамбазои?! Аполиак дахынхоз мацароума арака иқапцоу. – Анцэа уирманшэалааит! – днаипыртцит.

Ацыха-зы абахэ анарбгоу еипш, ацсызкыи иареи реицэажэара хэычы иара изыхэан иазбаз рацэахеит. Рацхыа игэы иштеикыз еипш катцашыа амам. Дааскыаны ақыта агэахыи дызрыланхом. Аха инахараны акэзаргыи зынзаск уауопсы дахыиказамгыи нхашыа шимамыз идыруан. Реиха иманшэалаз тыҕны ибеит иахыалихыз. Реиха иааигэоу игэыла илашыбжықэа аауеит. Изхоит. Ипсцазаара зызкыз ауси псхэаа рзыхэан ацсызкыи иеихэаз ажэақэеи дырзымхэыцларц азыхэан, Бзып азиас дхыпшылауа, ибжыи тығаны ацэажэара далагеит. Лафкгыи налеитцап, ихы ааиханарштып.

– Даара умцхэауоп, аиашазы, уара азиас, – инапсыргэытцақэа рызна азы нтитан, инаифеитэеит. – Нхытци аахытци ирыбжыагылоу ашыхақэа рҕыи унытытцеуеит. Ацсныка сара ус сымам, шэареи сареи акгыи хэеилам хэа, уҕкыаса уҕынаухоит Нхытца. Урыхэапши Ацсны азиасқэа?! Уара уаамышытахы зегыи, рхы аннытырхлак инаркны, ишзахэо иеихоит Амшын еикэа ашка, агаҕака. Уара затэык уоуп Нхытца идэықэло. Шэара шэымшоа сара исымшом, сара даеа мшоак сзыпшуп. Аныкэау бзиа ухықэ иаваршэны дцозар, мышкы акэым, шымшгыи ныкэашэа уанцалак, ашырхэа уаақэҕежыааны уҕынаухоит Ацсныка. Иауазеи, сукэыхшоуп, уанытытцлак инаркны уахы ухы рханы уцаларауазеи. Зыхытцас, ижэла,

ицкьаза, –днафыхаеит. Еиҥах инаифеитәан, ахыкә иаваршәны, аҕәарч ҥны иргыларц атыҥ ахьалихыша деимдо ифынеихеит. Угызмалуп, уара, азиас, даара угызмалуп. Издыруада егырт азиаскәагы ухьырцшны иугарц уҥахны, аха ишымцаз, ухала ушынхаз ануба акәзар уаныхынхәуа?!

«Азиас акәым, Бақыр-иҥа Хараз, уара ухаҥа уоуп ибна-ларц иафү. Егьа урцәыбналаргы хаштшьас иҕоузеи убаскан, Адагәа идҥала уфызцәеи шәареи шәааны шәаныҕаз, аизара ду ахь шәнеианза, аполиак иҥнафы ишәымаз аицәажәара. Дугәаламшәазои дшәацәажәарц инеиз ареволиуционер? Ирыҥхақәа уашәшәырахеит Сибра дахьҥахыз. Ашьха ҳауа ада цсыхәа имамызт. Иҥаацәа иманы уаҕа дынхон. Ихыцүаз – шықәса ҥынҥажәа. Убри абжак Сибра абахҥақәа рфы ихигахьан. Ах, анаҥьалбеит, изакә цараз имаз, дагышҥақәышыз. Ақыҥаф аизара ду аныҕашәҥдалак иухәақәаша ҳәа иаасеихәаз зегьы ахәырбҕыц иафызан.

Уахык затцәыкоуп уии иареи анеибабаз ианеицәажәаз, аха дихаштүамызт азиас шыцәаз ибазшәа. Иажәақәа уаҕа, Цсхәы имҥапыргаз аизара ду афы аамышьҥахьгы, иара икыҥаф аизарақәа рфгы шаҕантә ихәазеи. Игәалашәоит, иаацкьаны жәаҥа шықәса цхьаны, 1939 шықәсазы, усқан иара Ацсара ақытан ақытсовет ахантәаҥс дахьыҕаз икабинет ашә аартны иныҥналеит изымдырзоз ҥыцьа. Шықәса ҥажәи жәохә раҕара зхыцүаз, лхахәы еиқәатцәа агәҥа ишаны, иҥаны изқәыз цхәыски жәабаҕа шықәса зхыцүаз, зымшәхәы аақәымыхәҥацыз арцьски. Ани аҥеи раҕәзаарын, лассы-ласс игәалашәалоз цсхәытәи ареволиуционер иҥхәыси ицкәыни раҕәын. Дыззааиз ашҕа диасаанза, лафтас инаигәалаиршәеит.

– Исгәаламшәакәа, убаскан ада агьамагы сымбацызт акәыкәбаа. Шәыфашьа игәаларшәаны дахыччалон. Саргы исзыртцаз иара иоуп. Ижәдыруеит, ацсуаа иахчысхәым. Сибра дахьыҕаз идырҥеит. Даагәаар, Сибраҕа кәыкәбаафара сеиҥацахуеит шихәоз, амышьҥа иқәшәеит, – лылабжышқәа ҥахәҕәәлеит.

– Икалазеи?

– Сгәы иалоу, – ҥаалҥит аҥхәыс лылабжышқәа рыцкьауа, – ахәынҥқар ихаан, ахәынҥқар иаххәара уашьҥан, уиаган ҳәа

ддырзит. Ипцстазаара зегы ареволиуция иазикит. Уажэы, аре-
волиуция аниааи, уара ареволиуция уагоуп хэа дтаркит. Ашьха
хауа цкэа иахэышэтэын, уажэшыта хар рымамызт ирыпцхақэа.
Агақақа халбааны ханхап шаххэоз...

– Сара ахаан исхаштуам уи усқан ацхыраара ихаитаз.

– Уажэы иара ихаға ацхыраара итахуп.

– Сабаихэо? – иааицэымыгхеит Хараз.

– Сара сыхьчара шэагыаламган, сыздыруа ашахатцэагы
брышьтамлан, икастахьаз абзиарақэа шақа рхэауа, иахагы
исзеицэахоит ихэеит. Уара аказы сухэарц сузааишьтит.
Ухьз хэаны, абри ауаф ифы бца, бсызихэа, исзыкайтцааит
ихэеит. Иаарласны иара дхырцоит. Сара ма уаанза старкуеит,
иара иеипш, мамзаргы, старымкыкэа сынхар, дахь-
хырцо шаасахалак, уахь сишьталаны сцоит. Уажэааигэа
Кэланырхэатэи Плиак ипцхэысгы убас лхатца дишьталаны
дцеит. Сысаби, сытцэаншьап затцэы дысзеиқәирхааит, иара
ифы дыказааит хэа дсыццаны сузааишьтит. Иахьа сықан
Дранда абахтағы.

Даға цыоуки рылоуп Хараз ипцхэыс ишлахаз.

– Дызустада уара, ахэычы дултарц иааны иказ? –
қаалтит хымшка аатцханы. –Ахэсақэа исархэон. – Лафкгы
нацылцеит, апцхэыс лхы лтыхэа шылдыруазгы. –Издыруада
ахэычы уара дутэызтгы?

– Даараза истахын слыцхраарц, аха илхэаз катцашьа
амамызт. Ажэлар раға хэа итаркыз ихэычы дааганы сара
иаазара сызлалагоз?! Цаны, ларгы исыдлымцалеит. Цкэа
сазхэыцып анаасхэатцәкэа, уаха ацэажэаха сымтакэа лхэычы
имахцэ данкны, дындэылтцны дцеит. Сара даасымгаргы
дахьыстцэахыша цыара исыпшаарын.

– Лара хқытан азэыр дидыруазма?

– Дызбахыада?!

– Шэеицэажэара азэыр иахауазма?

– Изакезыеи, бара, быпрокурорхама?! Изахауадаз, ауаа
ишрахауаз илхэозма схэычы иаб дызустоу азэгы иоумхэан,
дысзытцэах хэа?!

Уиаахыс шақа шықэса цызеи, аха иумбои, илхамыштит,
ханеипырцуаз, илгэаларшэаны исаеыпцнлхэеит, игэы дынта-

хэыцит Хараз, ипхэыси иареи реицэажэара игэаларшэауа. Иахьсаеңнылхэазоуп иухэаша? Зымгэеи зхэымцъари рыда хэыцырта змам хамэхэ бзиахэ, Сакэытыжэ иңа ишиахауаз, насггы ишңасаеңнылхэеи, асаби дахьумыхьчаз азыхэан анцэа хэхьирхэит, харггы хцеиданы хаанижыт лхэеит. Шакарыла исаеңнылхэара лыздыруам ххэычы дахьтахаз. Ииашаны икастеит сықэтырц ахысызбаз, ииашаны икастеит. Азэггы абзиара инаалазом. Атрацкист ихэычы дызгазтггы, лара, апхэыс газа, дабакалоз уажэы? Ауархал тата дылацало лымахэ ифы дыоназаауазу, Сибра цсышьацэгга шлоуаз лбарын. Убри акэын илыкэнагозггы.

Хараз иңстазаара зеггы еихшьалауа данахэаңш, уаха даеа мөак ыкам хэа збаны, иқыта анкаижьшаз, данықэтышаз аламталаз, азы иаго атэыц дахьынхалоит хэа, инықэыршэны дцеит ипхэыс, ипха, имахэ, днарацэажэарц, иизбаз реихэартэ еиңш ибар, иреихэарц. Даннеи аеынггы, атаацэа зеггы анааилатэа ауахггы еибырымхэаз, иргэаладмыршэаз хэа икоузеи. Ажэеи ажэеи еиххэаало ишнеиуаз, цсхэытэи апхэыс лхэычы лареи рызбахэ аацэырылгеит ипха. Уи зынзаскггы илдыруеит хэа дыкамызт. Ускан лара дхэычын. Ианыкалаз аоны иалацэажэоны илахазарггы, илхаштхьазар акэын.

– Папа, сара уеилыскаауеит, иаххэап, ажэлар раға зыхьзыртцаз, усеиңш ахара здыртцаз ауаф ипхэыс лыцхыраара ахьулымшаз, дахьузымыхьчаз. Аха, папа, ахэычы? – ипха абарт ажэакэа анылхэа, адашьмафы ауархал дыкэтэаны ихэмаруаз лычкэын хэычы днаихэаңшит.

Имахэггы ипхэысггы ғырымтзеит. Ипха лызтаара атқысггы убарт рфымтра ишьара дыкэнакьеит, иаха ианахэеит. Арт уажэадаггы убри иалацэажэахьеит.

– Сара исзеилымкаауа, – лажэа инацылцеит ипха. Лаб иакэын изалхэоз, аха лхатца, Сакэытыжэ иңа Сафер, апсараа рыбхэасақэа ирчыхыз ишка акэын дахьынаңшуаз, – аймак роузааит абольшевикцэа, рдунеихэаңшышьақэа еиқэымшэеит, атыпқэа еимаркит, ахьз-аңша рзеишымшеит, уртқэа зеггы сара еилыскаауеит. Аха сара адунеихаан исзеилкаауам асабицэа змыхьчаз ауаа.

– Ахэса? Урт ирывыббазеи? – амца нацалцеит ланггы.

– Ахәсагы, иаххәап, аполитика рҗаларгалазар калоит, рхацәа ирыдгылама, иакәым рхәама, исыздыруам, урт ирызбаша ацшаара мариоуп, аха асабицәа?! Ихыцуаз, дысзытцәах хәа цсхәйтәи ацхәыс иаалгаз ахәычы? – лан лышкәоуп дахыынацшуа. Уи лоуп зеггы лазхәаз.

– Ихәала, ихәала, сзырәуеит, – дәагылан, ашәкәеикәтцартә днадгылеит Хараз. Ацәа аганахьала иаархәны, иахьзуггы, изфызггы рыцхьара мариахартә икәгылаз ашәкәы хәычы аакәихит. Акраатцуан уи ашәкәы, иара изкыз, инапафы иаанимкылеижьтеи. Дызфыз аус зеггы башазаарын, дызныз амәагы иашамзаарын хәа агәра игацыцхьаза, ицстазаара зыхтнитцаз ауаа, ицстазаара акәым, ихыссаны икаицсо инапхыцггы иацсамзаарын хәа шака игәанала ихәоз, убаскак агәаг икуан убри ашәкәы хәычы, игәаг икуан изфызггы. Аибашьра ашьтахь, хышыкәса аатцхьаны, рацхьаза иантыцыз абри ашәкәы, ипартбилетггы иарггы итырка цыба еицтан. Ашьжымтан шаанза иеы днакәтәаны, аконторахь днеианза аусура инеихьоу имнеихьоу ибарц ачаиртәкәа, ацатыныртәкәа анеимидо, мамзарггы икабинетафы ихала данаанхалак, ашәкәы аатыганы днахәацшуан, иааихирцхьон. Шыкәсык бжьахарггы адырәашыкәсан еицатрыжьуан уи ашәкәы. Изфыз ихьзи ижәлеи – Адамыр Артанба зны анбан дукәа рыла ианыртдон, еазны идырхәычуан, аеацсахуан афыгхараггы. Итытцыцхьаза афыгхара иацлон. Ицсахымкәан иаанхон ахьзи цакыс уи ахьз иеицәзи. «Ашьауардын амцәыжәәкәа», ашьауардын иафызоу ауаа имцәыжәә ицакуп икыта гәакыаггы. Имцәыжәә ицакны игоит Ерцахә ақәцәахь. «Уажәшьта, дәеазнык иантижьуа, уажәы сыпха илхәаз ацитцааит!» – иаархәны ашәкәкәа рхахьы иныкәитцеит, аха нас иаакәицаан ацәа цага ианкны, ашәкәы зфыз ицхәыс, ицха, мамзарггы имахә ракәушәа, ус фәаитит.

– Иабатахыз абри?! Рацхьаза иантыцыз, исатәамыз уск кастазшәа, ицхасшьон. Ицхасшьон, ицхасшьа. Сыбзарзы ахьырхәаша, хьзык ахьсырхаша хәа сыкамызт сара.

– Ха-ха-ха! – иаалыркьаны ччараха исит имахә, Сакәытыжә ипа Сафер. – Папа, амал аганахьала, шәаб итынхаз афноуп шәзыфноу, ахьз-ацшаггы шәашьтамызтггы, нас ишәтахыз, тынч шәзымтәоз?

– Уи уара иузеилкаауам, – икышә иныкәыххит уара узакәу хәа ажәакәак нацитдарц, аха ичааникылеит. – Ахәычы дышпалымумхуаз, афныка днаугандаз, хара дахмаазоз!.. – лхәашә ныкаитцеит ипхәыс. Усеипш ажәакәа иалымхәацыт, аха ибзианы идыруан убастәкәа лгәы ишааназ. – Псхәытәи апхәыс лхәычы дзыбгоз, Аңсара икәазамыз забацәа таркыз, урт рхәыцкәа бымгоз?! Ртынхацәа ирбон. Тынхас бөыкабтцандаз баргы.

– Уара сумазтаакәу? – лхәеит ипхәыс, сумазтаакәа шәфәк кастар иалтуаз узымдырзои хәа аанагауа. – Сара сакәым, ақыта ырбаандафны иумахын. – Аихацкәа иртакымыз сара мыжда! Бцеиш, ипхәзеиш егырт ақытакәа рөы шакафы ызыз, иршыз, ихыртцаз, ипхәзеиш Аңсара шакаф таркыз, нас иббап ирбаандафны исымазу, исыхычоу. – Еихарак изеихәоз имахә иакәын. – Иашоуп, азәгы дмызит схәом. Аха уртгы зырзда?! – изиаккәа ачча-ачча рылго длеифеиуан, дара фымт итәан. Ипха ихы налыкәикит. – Бангы баргы шәнаиццаны акәын Сибрака шәшырышьтуаз ускан уи ахәычы афныка даазгазтгы. Уи схы ихтныстдарызу ауаа рус кастдарызу?!

– Ари наңхароуп, папа, ишпоузеилымкаауеи, наңхароуп.

– Афеарха, афеарха! Ицегы кәапеила азы алатәала! – ускан азәгы изеилымкааит изхихәааз. Ипхәыс гәварақәак лкызаргы, устәкәа кайтап хәа дыкамызт. Аены афныка, ақытахь данцоз, ларгы дицдарц акәын, аха макъана быказ, лассы сеиҥаахуеит ускан хаиццап ихәан даанижыт. – Наңхароуп хәа даауеит. Анапхара азбахә арака халацәа-жәарым. Сара мыжда бара баб иус бымнапхазар акәхап.

– Сара уи ахаангы садгыламызт. Мчыла садырцалозар сара исхарам.

– Абар дахыкоу, аа, бан блазтаа. Ишдасзыруи аибашьра аламталаз? Иаарласны изустәәзаалак ыңыа ырбаандафны иаашьты хәа иаарыцхаит. Ацәгыра кастцаз хәа азәгы дсымам. Акгы зхарам сара исызтакуам хәа анысхәа, излабымхәозеи быпха, сара сганы мчыбжык стакны сышрымаз?! Схатца акгы ихаразамкәа дтакуп анылхәа лыгәра зызгарыз сара псхәынтәи иааз апхәыс?! Акгы ихарамызтгы дтаркрымызт.

Итарккәаз ркнытә акгы зхарақамызгы алашәазар акәһап, аха зегытцәкә акгы рхарамкәа итакны хәа сара агәра сызгом. Сиашазами, дад, уара иахухәаауазеи, Сафер? Сағамыз, Сергеи. Ус ами арака ишуархәо? Сергеи Сакәйт-ица.

– Сергеи, Сергеи-ица...

– Уабгы даҭеа хьзык иуҭама?! Уи бзиоуп. Сара ицәасшьауа, Сергеи Сергеевич, шәара... Уара, уара уеипш зеипшу, ант, иумдыруеи, уфызцәа, шәус аҭацашьоуп, шәусушьоуп. Хара иахцәымгыз, иахҭагылаз харгы ахәаҭыхлатцәкә хәиҭагылан, псцаха иахтомызт. Аизарақәа рҭы даҭапахәуан, дзакәу ажәлар ирахәауа, исабрада иҭаххуан, ианимузалак, аизара лаидҭаталаны, ибжьи имаххуан.

– Цьгәанат ишизыжәуз еипш... – лхәеит акреслаҭ икәтәаз ипцхәйс. Хараз еиликааит уи илхәатцәкьарц илҭахыз. Ишизыжәуз акәым, аха ишышәэиуз. Лара ус илцәафәан. Афны афнуцҭка дныкәозар, лшьапышьтыбжь уахауамызт. Пцхәысыс данига, шықәсқәак цаанза, дашьцылаанза, Хараз уахынла данаапшлак, дыцәоу дыцсу хәа длыхәапшуан, лыцсыц алагафәагара дазызырфәуан. Динхатцарала даазан. Ауафы имеыгра мацара акәым, ихшыф мацзаргы ианалыжьуан. Фыцья рхәатәи еиқәымшәозар, мамзаргы аҭацкәым ахь инеибагозар, лара ахәша нарыбжьылшьуан. Лыкәша-мыкәша иҭаз рзыхәан лцәафәа бзиан уи, аха ихьантан лхатә лзыхәан. Азыхь афар зы алаҭар, афар зы ззыхьхауам, азыхьоуп ифарзхауа. Лара лцәафәа лхатә атәра дтанатцон, егырт азәгы дазҭахәомызт. Сталин данцсы, унцәахәи дызустаз хәа аниархәа Хараз ихы даназынха, ицстазаара анеишишьалоз, ипцхәиси иареи реизыҭазаашьеи, лара лцәафәеи дырзымхәицыр амуит. Игәалаиршәеит иани лареи реизыҭазаашьа. Урт еихарак еидызкылауаз. Иан лыцстазаара даналтүаз, уасиат ажәас лҭаца илалхәаз. Рыцкәын затцәи иҭахара, рыпҭа лхатцацара, урткәа лара ишылхылгаз, рымацара афны ианеизынха, амш шлырхәлоз, атцх шлыршоз... Абарткәа анеишишьала ашьҭахь, дахымцәуа ихазы избеит. Ламыс умазар, уафра улазар, Хараз, Бақыр-ица Хараз, бзиара затцәик ҭаца лара лзыхәан. Лхы дақәитҭы. Лыцстазаара илзынхаз, лара ишылҭаху, иахьылҭаху илхылгааит, хьымзгык

улыргап, хъзы баацсык лхы иахылцап хәа у́коу, дабацари, лашьцәа рахь, мамзаргъы лыпцха лышкә акәхап, уаха цьаргъы. Ишылхәаз умбои, Цьгәанат ишизыжәуз еипш лхәеит. Ииулак, иахьынзаилшоз иаргъы алаф ашкә инияиған, лара илхәарц илтахытцәкьаз, иара инацитцеит.

– Изыбымхәахуеи, Цьгәанат уихааными... Иухьзузеи? Сергеи Сергеевич, уабду иашья... Цьгәанат Фасба. Анс ххәан, арс ихәеит, ани ххәан, ари ихәеит, иеиркьахәит. Ишцаизаауаз? Аизара аакахцан, ибжбы имаххит. Итабуп, сыбжбы сымышәхызаргъы, ацстазаара ахьсағашәшьяз ихәеит. Иеада днақәтәаны дцеит аоныка. Абжбытира аены, иеада дақәтәаны даакылсит. Иазиух, излаиртцаз уара идыр, ахы, убжбы тыга ихәацыпхьаза, азаакьхәа ихәаауан иеада. Икаутозеи анырхәа, шәара ишәықәнаго абжбы змоу абри ауп ихәеит, – иухыччо урылачча хәа, ихаҭагъы дааччеит Хараз. Бгәы иахәама хәа аанаго, ипхәыс лышкәгъы даанапшит.

– Папа, иахьакара шәысгәамцхац! – ашырхәа дөацкьан, инапкәа ааикәиршеит имахә. – Абас шәыкьазар...

Аха ашәалкьамра иаарласны ацта еиҭа иаахнаөеит.

– Хаграқәа схаҭагъы исзымдыруа цьумшьан. Узырфы. Исоумхәакәа супыртцуам. Ачеицъыка еицахфомызт, хаицныкәомызт, ишырхәо еипш, Запшь икәатца хәцеибаргыломызт, уара, хара хәҭацәеи хәреи. Шәара шәзакәи, уара?! Аргамаду ижәбоит хшышәпдырхагоу, шәус хшапгылоу. Уара заманалатцәкьа иудыруеит зызбахә сымоу. Сара исзымдыруа цьушьома, хазго азы жәбар, кәапеик акәым пхаллагъы ишалашәтәауа. Арахь, аа, уцши, упши... Узцышәырчозеи? Абасоуп. Сара исмахац ауафы иаҭацәа дырҭаччауа. Уара умацара уоума. Уара уеипш зеипшу, узҭу иаҭу зегъы усоуп шәшыкоу, – имахә дихәапшуан. Хараз иатцкыс деихабын уи иаб, анхафы Сакәыт Фасба. Деихабын, аха Хараз ибзианы игәалашәоит уи итәымҭа данҭагылаз. Иаби иареи еипшуп, иабгъы данычкәыназ абастцәкьа дуафы цшзан хәа зоухәаз, ихаҭа дахаанымзар, агәра игом. Данныкәо, убаскәк иеыриашаны дныкәоит, ихы атцәа ыкәушәа рхәон Сакәыт изы. Иблақәагъы абастцәкьа итыпхаауан. Аамҭа цацыпхьаза, цәка мацара акәын иахьхоз илапш. – Иугәалашәоит, дад, – иажәа

инацитцеит Ҳараз. Имаҳеи иареи реицәажәарала иеилика-арц ииҗахыз рацәан, – усымаҳәаанза, ақыҗаҕ уаныҕаз, уареи сареи зны аицәажәара ҳаман. Ускангы иумхәеит уара уҕынтә исаҳарц истахыз. Ғәартыла умцәажәеит. Акырынтә сазхәыцхәеит. Ари дсабхәахарц дыҕоуп, игәы цыыскыарым ухәазар... Уажәшьҗа сабхәа иоуп, иахәашыас исымоузеи хәа... Аха сара сгәы иалсуа цымшьан.

– Сара, папа, маза дук сыманы истәахуашәа шәгәы иаана-гоит. Мазас исымоузеи, сыҕоуп ишыжәбо...

– Еиҗах иумхәеит. – Адиуан дныкәтәеит. Реицәажәара уамак атцанамкуазшәа ҕаитцарц иҗахын. Иамуит. Дәагылеит, аколнхара аконтораҕы, мамзаргы ақыҗа аусхәартаҕы еизарак мәаҗигозшәа, иәнапыкгы имаҕа ахы иавҗаҗа, җытрак длеиәеиуан. – Уаб Сакәыт икәал уахыҗагылақәоу рацәоуп, сымаҳә, – иеааникылеит. Ипхәыс лымаҳә изыхәан, данрымаҳәа, шықәсыкгы аатцәанза, сычкәын, нан хәа ахәара далагеит. Ҳараз сычкәын хәа зныкгы иҕыҗимыршәеит. Агәра гәҗәҕыаны дыҕан ичкәын иҗсы җәзҗгы, дзеиҗшхоз ари иакәмызт, иаб диеиҗшхон, иаб иусқәа ирыцызҗоз иакәхон. – Уаб Сакәытгы иааиоухәо дақәшахәҗушәа уирбоит. Икаитцо уахәаҗи?! Ма зынзаск акгы ҕаитцәом, мамзаргы иара итәала икаитдоит. Аха бжеиҳан акымзарак, изакәызаалак акгы ҕаитцәом.

– Уи иара иусуп, – ихәеит Сафер. – Дасу иара анцәа дшишазоуп... – инацитцеит җакы дук амҗакәа. Аха Ҳараз убарт әжәәқәа днархынхәлеит убарт рыла җыаракыр дсызкылгозар хәа.

– Уи иаанагозеи, дасу ихәхәатәала дыҕаз хәоума?! Сара убас анцәа сишеит хәа дасу ииҗаху ҕаитцо, иахыҗаху дҗо-даауа хҕылаҳхар хәбакылнагои?!

– Дасу анцәа дыззишаз аҕы дынкылсуеит, – ихәеит имаҳә лафҗас. Еиҗах урт әжәәқәа уамак җакы римтеит. – Акы хнашәырҗа, ишәымоузеи, папа пату иқәшәҗарц шәгәы ишҗаҗоу?

– Сара акгы сҗахзам, – ихәеит Ҳараз. Идыруан имаҳә иҕы афәтә-ажәтә шагмыз. Афәтә-ажәтә маҗара акәмызт, еҕи-рахыгы иҗа илыгыз иарбаныз, хыброума, ҕеилахәароума,

атынхацәа рбароума, цъаракыр напы лыгсыжыма ихәар
иоухәараны икоузеи! Ималмазара рхашьас иеитаз, азәы
джьаны ицәигама, дыбжыхәахәтма, ахәынтқарра даца-
ғычма, Хараз иидырқәоу, заманалатқәба ипқагы илды-
руеит, ишылдыруа еипш ахәса рганахыгы дызқәоу. Ихәда
инытагылан иқышә инықәххит, дызлаизықаз изымдыркәа,
чарак ағы ахацәа ахьеицәажәоз, имахә изыхәан хатқак
зәааирхаз ажәақәа. «Уара уи, Сакәыт-ица Сафер икаитцо уар-
гы саргы иахықатцом. Обкоми раикомы иаахәаны имам
дарбану. Цьоукы парала ихихуеит, даеа цьоукы акахцәа
рзицшаауеит.»

– Ишсоухәара, нас, ишсоухәара, Сакәыт-ица, уара угәы
ишцаанагои ибашазма нас абри сара, нас сара сеипш зеипшу...
Азәык шыцъак инхақәаз... Абри хара хазғыз аус башазма? –
мчыла ихы никылон. Имахә итынчра изыхгомызт. Ипшзарагы
изакә гәағыз изымдырзо гәагык артцысан игәатцағы. Уихәапш,
атәапш қазцо атыпхацәа реипш, изамқақәа штыпхаауа,
уабасыцәцо рхәарашәоуп ишухәапшуа ибла гәыграқәа,
иапштәхәу умбои ихәхәы, иеиқәатцәам, дхышым, милацс дзе-
иуазаалак қалойт. – Ус, баша, сара сказы издыруазар стахуп,
шәара шәышпахәапшуеи абри хазғыз аус? Уазымхәыцзауоу?

– Шәара, пап, ишпашәасхәари... Сазымхәыцкәа, уи
уазымхәыцыр пхәақа цашьас икоузеи! Шақантә шақарыла
сазхәыцхьоу шәахәара затахузеи. Саакәымцзакәа уи
саназхәыцуаз арра санықазоуп. Уалуп рхәеит, исхызгап арра,
схынхәып Ақсарақа. Уинахыс? Сызлагозеи? Ачаи ғысхлома?
Ататын срыпхлома аказармағы, атакәажәцәа срылатәаны?
Уи сара ипхасшьоны, мамзаргы исатәасымшьоны акәзам.
Шақа сүтозеи, ағыза аколнхара ахантәағы, килограммк
ачаи ғысхыр, исашәхәеишь? Абазк сышәтоит, ианеихаха
қажәижаба, ғынқажәа капеи. Уиоума иара зыпсоу? Уи
амқала сара сызцом. Уақцас унхарц, унцырц азыхәан даеа
мқакәак пшаатәуп. Уи шәара изышәтахузеи. Шәара шәызтцааз.
Мама лоума, – ианхәа лышка даанапшит, егырт роума, –
ипхәыс лакәын зызбахә имаз, – шәызбахә анаацәырыгалак,
шәразтцаа, сара еснагы шәсыхьойт. Шәара, папа, шәартгы
шәара шәеипш зеипшугы шәықәзбара иашам. Идырзызгы,

цэгъала итадырхазгы... Изырзызгы... Шәызегы, папа, шәрыцхашьатәуп. Ишпашәасхәари... Ажәапкак, сахәхьейт. Амца ахьейкәу даньехәәпшлак асаби, ахьы пәейхәкәа ирфәызаха, икәалыкәәцә, иеилыпхаауа ибоит, ихәейт, апырқкәа. Изакаү абеидыруеи асаби. Деилахауейт. Инапкәа рхаха, амца ашка де-ихоит, ихәейт, апырқкәа дрымтдасуейт даанумкылар. Изитахузеи апырғы? Убри ауп аус злоу зегь рейха ицәоушьаша. Ахьәеижь цыр-цыр иафәызоу апырғы аәхәәцәаны, иан илеиғишьо уаха имада, иан лыкәа итәйтдарц итахуп, ихәейт.

Иахауаз ихшьә азышьтны дазызырфәуан Хараз. Зыгьк даанахәан даманы ицоит, дахьаго ихатагы издыруам хәа акәын дышизхәыцуаз имахә. Ақытаф, иара инапатцака даньиказоума, димахәхазараахыс аума, абри ауаф ифәнуцка игроузеи хәа иеиликаарц даламгацыт, избанзар дзакәу идыруейт хәа агәра ганы дыкан. Уи иакәзамкәа, ицәажәоз зынзаск даәазәышшәа акәын дышихәәпшуаз. Зыгьк даанахәан днанаго сыздыруам, аха даараза апафкәа гәатаны, ихата изсашьей азиас ацашьей еизшәаны, дахьыруа гәатаны, азиас италаз азәы иоуп ари. Исмахазац акафы икылигоит иажәа.

Ғымткәа дзырфәуан Хараз. Исхәаз, сажәа ахы ахьхоу еилышәкаау, иахтны ишәәхәатәу хәа иаанаго иабхәа дихәәпшуан Сафер. Урт шәсыдгыл хәа рахәара ртахзамыт. – Илеиғьейшьо димазам. Икаитцо издыруамоуп, уаха акгы. Шәазхәыц, папа, шәизгәаауама асаби.

– Абриазыхәаноума, ақытафәуаныкәтцуаз, изысымхәарызеи, уанықәсмыргыла...

– Шәхала иахьышәхәаз бзиоуп, – дпышәарччон Сафер. Ацәгыара сзууаз цышьаны иахагы абзиара сзууит, – сышпаузгәауеи хәа аанагон ипышәырччара.

– Ишқоухәеи, мшәан, усқан? Сшоушәышьтыз ала ашәкәы сышәт, уаха акгы стахым ухәейт.

– Шәаргы шәгәырғәтцәа ашәкәы сышәтейт. Усымбан арака, ажулик, абжыхәахәтфәы... Баша шәгәы пәжәжәон. Сара истахыз сышәтейт, шәара ишәтахыз кәстцейт, ачәнытәкәа сыкәтцит. Иакәым хәа акыр шәасхәама? Шәразтцаа, – ипхәыс лышка даанапшит, – шәара шәзыхәан сгәы акыр аланы исхәахәазар шәархәап.

– Ушпаизгәауеи, асаби икаитцо иидыруазеи... – ихы дазгәауан Җараз. Иамуит, иааизбауаз знымзар зны изынамыгзеит. Диацәхароуп, ухәымгасшьоит хәа инаркны, ажәа цәаңҗыгас икоу зеггы наиахәаны, уаха уәны сшымааиуа хәа наиахәаны, ддәылтцны дцароуп. Махәтас акәым, харантә дидыруазарггы итахым. Дахымахәыз мацара азыхәан акәмызт ус акатцара илмыршо дфазхәоз. Ауафы дидызхалоз пхарралашак ицрытцуан уи ахатцарцыс. Ақытаҗы баша изырхәомызт дназыңцәажәаз иара дитәуп хәа. Җараз игәалашәоит, димахәхаанза, Сафер аррахьтә даныхынхә, икабинет аҗы реицәажәара. Дигәаңҗеит. Ицшра-исахьа еиңш, ицәажәашьа, ихәыцшьа, иахәтыр қәтцашьа ухәа, дызлаизхәыцлак зегьрыла дазкылсуан акы. Иааигәара днаргылауа дидикилароуп дишьтып дахыхәаз, ақытанхамфәтә техникум ашқа, дишьтып аколнхара ахарң ала. Дшаахынхәлак аусура далаиргап бригадирс, мамзарггы аконтора аәнутқа. Тәанчара данцо иара, Бақыр-ица Җараз, ицстазаара зыхтнитцаз аус инапы инанитцап. Атехникум далганы дшаахынхәыз, Җараз цқаггы азхәыцха имоузакәа, днақәиршахәтын, ақытаҗы иааиртит ашәыр адкыларта апункт. Дыказ уақа аамтала. Ишааманшәалахалак, сара стың ашқа дызлаөиша амфә дықәстцап. Иаахтны убас егыиеихәеит. Уара, Сакәыт ица, ианутахха, угәы сзамысит, уақа аамтала апункт аҗы. Аха сара уззыскырц истаху аус азыхәан уантәи неишьа амам.

– Иаба, исашәхәар имазамзар...

– Сара ескынггы арақа стәоума.

Җимтзеит Сафер. Иңьеишьеит Җараз уи ихы-иҗы аәахьампсахыз. Ажәала имхәазарггы ма блала, гәырғьаракгы инымпшит, итабупггы ыкамызт. Ишимхәаз умбои игәы итаз.

– Икаитцо издыруам ауп асаби, иаа?! – ихәеит, иәнапыкгы имақа кьақьа ишавтцаз иавтатцаны Җараз. – Асаби уизгәауам...

– Дрыцхаушьоит ауп, – ихәеит иахьынзаилшоз ибжыы ырқәымшәышәны Сафер. – Шәара, пап, шәысзымгәаан. Сара сзыхәан абзиа шәтахын. Атехникум сшәәтцеит. Аколнхара астипендия снафән. Уи шәара шәоуп иказтцаз.

– Усымахәхарц акәмызт изыкастцоз. Ус иеилизкаақәоггы ыкоуп.

– Издыруеит. Шәтың ашқа снейрц сазыкашәтцон. Аха, папа, шәара шәтың ағы снейр, ани, хы кәырчахоу җышыны, зан лыкәа аҗырғы җазцо асаби сиҗызахон сара схаҗагы.

– Ирыцхаушыақәо?

– Шәысызмгәан. Шәара шәзыхәан мацара акәым изысхәаз. Зегы, аҗстазаара җыанат иаҗызахтәуеит хәа агәра згаз зегы. Уи, папа, җаҗашыа амазам, ауаҗы җыанат инаалозтгы, уаҗа данҗаз дҗицомызт дызшаз. Шәызрыцхасшы, абзия җахҗоит хәа агәра гаҗәҗыны шәыҗан.

– Иҗабуп абзия хҗы иҗан ахыухәаз. Абзиара рнаалон-даз ауаа... – иажәа наимыгзеит. Сара, зыҗта азыхәан абасҗак җазҗаз, уажәы, снапала инсырхаз иумбои, рашҗа сҗалар, ахыурзы кнахазар, икныхны ирҗәахуеит. Алым ашыапы асахыа аҗаны ашыапкәа аҗан азал җбаатыҗа агәҗа игылаз астал гыежы, ауатка, акониак, ашампан җы, ауарашҗәҗыагы уҗахызар инаркны рыжәтә хкыс иуҗаху зегы ыҗәгылан. Имҗыхыашәаз җаҗликаак аҗаа аахихын, аҗырҗыан инҗеитҗеит. Ианижәоуп иш-кониакыз анидыр. Аены мейшан. Дсасны дызҗаз аҗалаҗыуаа азәгы усура дҗомызт. Ишыҗахыҗа дыҗцакуамызт иаргы. Дҗа-ру, иҗегы даангыланы днаиаҗәажәару имахә. Еибыхәатәыс ихәмоузеи?! Ихәаз умбои, иумаҗаи, шәрыцхасшыоит уҗызҗәагы уаргы ихәеит. Срыцхашыала, уара уғы сыҗаз хәа иасхәома?!

– Бара маҗыана быҗаз ибҗахызар, – ихәеит иҗхәыс ихы налыҗәкны ашәағы даннейуаз. Егыгы илҗахыз уи акәын.

– Папа, шәымҗан маҗыана, сшәыхәоит, – ихәеит гәыкала имахә. – Агәылаҗәа бзиакәа сымоуп, абыргҗәа. Ишәҗахызар арахы иазгап, ишәҗахызар агәарҗ ағы шәнейдҗәалап, шәҗы аашәхашәыршҗып. Уаҗәы ашыҗымҗан шаанза сара шәызгоит машынала.

Ианомыҗын ухаҗазар, иҗәажәашы, иҗәҗсшәа шаҗа ихау убоит.

Имахә иҗегы ихәаҗәарҗ шитахыз идыруан, ахәаха ииҗарҗ дааҗылеит. Аҗак җамҗакәа, изкәа инапы нкыдишы-лан, днаиҗырҗит.

(«Уаҗы гәаҗәа еилыххак иакәын, дад, җарсхан, уара уаб җемыр. Иҗсы җазар, изкәаҗың Аҗсны анҗәа иҗаитҗаит!

Иоухээз ихаштуамызт. Иҕастоит анихэа, абаагэара аҕара уикэгэыҕ. Дысгэалазыршээз, уи уиҕазар, уажэа уеиҕбарым. Иаауасхээз ани, утетрад жэпа инантцаны, амузеи, ма архив ашҕа ирыт. Иудыруазеи, мышкызны... Аха уи схээргыы, уара иштуаху...»)

Ахцатэи ахы

«Сабаҕоу? Сабаанагеи?» – ихэеит игэанала Тарсхан, ацэа дшалтца далтцны, дахыыштыз ауада даныныџнапшы-ааџнапш. Ауапа иқэын. Ихэда изамџақэа арчыхэчыхэуан уи ахэы. Наҕ даанахеит. «Уахыыҕоу, уахыаанагаз ақэым, уҕсы тоу итаму, убри ауп уызыхэыцша, аџыза Трамба». Игэалаҕара аныбзиоу, ихы алаф алихуан. Ихигаз амш хыантаны, дызпылазгыы ахыгара ицэыхантаны ибозар, игэалаҕара шытызхша ажэақэа ицшаауан, иеидара злаирласша азхэыцра далагон. Хэшықэса цит умацара ашара уаҕылоиҕытэи. Есышыыҕытэҕыа уаҕымлозаргыы, уеизгыы. Уаҕа далаумцан Феиа-Фатима. Уи даҕа статиоуп. Дабаҕоу есышыыҕ ашара узцапылаша? Ашыҕымтан данаапшлак, амшын, ашыхақэа, Ақэа ақалақ ухэа, уара иутэу рцымхэрас, дынхыпшылоит Волга, дналапшуеит Саратов. Ицуазеи? Хэышықэса ирықэуп. Абраҕа данааи, ағара ааникылеит. Дшымџахнаҕыоз идыруан. Шаҕантэ шаҕа шыыҕыы иххыоузеи убас. Хэышықэса ирықэуп анааихэалак, зағара ауишытыз ауреипш, ажэақэа пхеибарс рҕаархоит. Хэшықэса ирықэуп, аҕада алымха ишанырымкра улымха уанкны улеига-џеигоиҕытэи уи ауаџ. Иахыатэҕыа аусураҕ ушнеилак, ател аашытыхны унеизасны, икабинет аҕы ункылсны, атыхэа цуцэароуп». Аиарта или-гоз арт ажэа хыантэа, иаха-иаха ишыхыантэа, аус ахыиуа, анаукатэ еилкааратэ институт аҕы дынкылсуан. Иџызцэа, даҕа цэажэарақэак, даҕа хыаақэак, инахараку азеипш проблемақэа, нас зегыы ишрахауаз ател данзамыслак, зегыы ишырбо Виктор Тэахэыц- иҕа аус ахыиуа ахыбрахь данзымцалак, шаанза игэатцаҕ иааибакыз амца игэатца интэахшэашэон. «Сара саха рымоума, иҕоу умбазои!»

Абронтә акәхап Ҙарсхан изеипш тетрад ағы ианыз хшыџтакык ахынтәаз. Аетнографиатә нҗамҗакәа иҗаитҗаз роума, иажәабжыкәа роума, ииџхъази зыџра данағызи ароманкәа рҗоума, җыаргы иҗы иаимырхәаҗыт уи аџыза ахшыџтак. Иҗазы инанитҗеит ауп, уаҗа акгы. Дрызхәыҗит азәи аҗаатәыџсеи неидкыланы. Дызустәда азәы? Изустәда аҗаатәыџса? Ишҗеизыкоу азәи аҗаатәыџсеи? Абарт дрызхәыҗуа дышнеиуаз, Ҙарсхан иҗазы иҗаитҗеит аартрак. Җазәы иеиҗәар, җаларын дахыччаргы. Аҗа иара изы уи ахшыџтак иеилнаркаакәаз раҗәоуп. Убри ашыҗахь даҗеакала дрызхәыҗит, даҗеакала иеиликаауа далаҗеит иани иаби. Даҗеакала дизхәыҗит Баҗыр-иҗа Җарази уи иеипш зеипшызи. Ачуан иҗоу ззымфашаз, аҗа иҗаз дахыбаауан иҗәеит. Азәы дналкааны анасыҗ иҗара злымшашаз, аҗаатәыџса зегы насыҗ бзиа рыҗара иеазикит. Абри ауп иҗалаз. Уара угәаҗзар – усым, сара сгәаҗзар – хъаам. Аҗаатәыџса җыанат иҗалап уатҗы. Ишҗарзымдыри шыалеи лаҗырзылеи җыанат ашҗа не-ишыа шыҗамыз. Ихъеи, иаххәап, уажәаигәа сзаҗәажәоз, зҗыҗхъазкыз Баҗыр-иҗа Җараз? Уи дыршыызар усым, егы ддырззар хъаам, абырзенҗәа хыртҗазар, урт роума аус злоу, амла иакыз иаарычҗап, ахьҗа иакыз ирхыргап шиҗәоз, убри аҗны днанаҗеит, дыздыруа уаџҗы ибла дызтамҗшуа.

Иаҗы разҗыла дышыҗызыз ахшыҗәа-шәарыҗаџәа иҗәоу, игыланы иҗахыоу хәа риартҗакәа рахь даанаҗшит. Заҗаџы ии-җыдаз? Хәџык. Абчарахь Арушыан, абырг җатҗа кытраҗә Арсана алашәарыҗа зҗыз, зыхгы егыртҗгы дрызгәааны иҗаз Саҗбеи, нас ант аџыҗыа, знызатҗыкгы ччаҗшык злакыҗа иҗамшәоз Ахьҗа хылҗеи Ауасҗәа хылҗеи. Аспорт маҗәа зшәыз усгы атурбаза аусзуџы иоуп, адиректор иҗаҗыҗуаџ, зегы здыруа, зегы зылшо Жәраб-Зегьраб. Излеибаз ала, азәы ида, егырт маҗыана иҗәан. Даҗа убриаҗара шыҗоутчаргы иакуеит, шаҗа каруат џнагылоузеи.

Дџагылан, аҗенҗыыр дналҗшит. Ақә җаракзаны, җауарла иҗыбын анаџстәи аџны. Азаза анақәнау, ақәа җырақәа реипш, ипҗыш-пҗышза иақәҗсан. Иҗбааны, аџны ахышәара-җышәара инага-аагаз абартҗа иахакнаҗан илаҗәзаны иҗаитҗаз ахыб. Ақәа ыҗданамхәаларҗ, асгы ыҗдамхаларҗ акәхарын. Зылахь

еимарцахәу ауағы дугәаланаршәоит уи абартцеи ахыби ихәеит Тарсхан игәанала. Инахараны ашьхақәа рахь дахынаңшуаз, ашьхақәағы шыхтра ихтхьан, ажәфангы җаракза итылашаан, аха дара ахышығаз ағны цқа иаңырымтыцызт алашьцара. Аңсатцлақәа убасқак ағны иазааигәаны игылан, рымахәқәа аңенңыыр иадкыислон. Аңхынра асакьахәымтаха, арақа иааңынроу цыушыап, аңсаатә рашәахәабжы гоит. Иарбан цсаатәушь уажәы зхәашьа канатцо ахьяж? Иеахьеилеихәоз игәалаиршәон убри аңсаатә изнартысыз, ихәычра иадхәалаз гәалашәарак. Усқан иаб дтарымкыцызт. Ашьжымтан шаанза иахәшьеи иарей ран илыцны ашкол ахь ицон. Дара шышьтоу дгыланы, аматуртағы амца еикәйтцон раб. Уажәымзар-уажәы җитүеит шәгыл, ашкол шәагхоит хәа. Дааңшуеит, ахыза ихы иақәыхәхәаны дцәытцазырәуеит Тарсхан. Раб ағытыха инағзом. Абахчағынтә ағытыбжы ааәуеит, егьа цсаатә хкы рыбжьқәа ааәуазаргы, зыбжьала иаразнак иидыруа, ахьяж. Зны уи аңсаатә ишәиуеит иаб. «Ашьашәы утарыблааит, азыршы ухәлартәааит, шаанза уабаанагеи!» Даәазны «Ашара уаргы иузыбзиахааит, дгыли жәбани узыразхааит!» хәа, – аныхәара далагоит. Игәалашәоит, иаб даниазтцаа, җенак иихәаз. «Зны изысшәиуа, җазны изысныхәо аума еилукаарц иутаху? Ишәиуеит абжы амыткәма бжы аначыәуа. Ус ианҗенатуа, ахы зықәнакыз, иаарласны цәгьарак дақәшәоит. Иуанахәоит, угәы уәаныз, ухы хьча хәа. Иузеилкаазар, исаҳаит, ацәгьара уара иумаз ухәар, нақ иуңырнагоит. Даәазны, цқа уазызырәи, абжы зеиңшроу уаҳап. Ғыц дины инкашәаз асаби. Иумба-цаз бзиарак убоит, иумаҳазац гәырғьарак уаҳауеит иахьа хәа иузҗенатуеит. Иахухәаауазеи хәа иузтцаауеит. Исаҳәишь, дад, уара иахухәаауазеи? Иахьа бзиара дук уңеиңшуп хәа уазхәаз иоухәозеи? Уаргы абзиара анцәа уақәиршәааит ухәоит. Иум-бои, узакә уаәу ңнашәоит. Ибашоу цсаатәым уи Зағәадар-иңа Зағьала».

– Иахьа ашьжымтангы җенатуан ахьяж, – ихәоит амәа иахьықәу. Иара рышьтахьқа дгылоуп. Еснагь амазақәа еибырхәоит иахәшьеи иани. – Шәара ишәмаҳазеит уи иахәақәаз.

– Әба уоуеит ахәеит, – иааҗахылтәоит иахәшьа.

– Акласс бдэылырцоит ахэеит.

– Убз азаз аларцоит ахэеит.

Шака абзиарақаа рыцыз акара, аенынтэарак ишьара дықонақьартэ ихыантаз агэалашэарақаагы зцыз ихычра ашықасқаа уаха иеагыламхалақаа, иеааилахэаны, ашэ ашышьыхэа иааиртын адэахы дындэылтцит. Тарсхан дашь-цылахыан егы атх ганы дышъталаргы, ашьжымтан шаанза агыла. Уеизгы-уеизгы ақьаади акалами неикэикыр акэын ашьжымтан. Бжеихан – асахьаркыратэ ымтақаа, иифыоу арееира, мамзаргы афыц афра. Иналаршэ-фаларшэны, иа-арласны ианырхиатэу – анаукатэ статиақаа, аусумтақаа. Аха игэанала тоуба иун, зныкгы иеилеимгацыт – ашьжымтан шаанза икалам шътимхыцыт Виқтор Тахэыц-ица изыхэан. Уи иажэахэқаа рыфра иазкыз даеа аамтан. Аус бзиақаа рзыхэан иитахым аамта акэын. Иаацсахыоу, мамзаргы амш аилафеиласра иархэашьхыоу ахшыф. Иара убриггы ицэымцхэуп. Схы мчыла иахьасырқатэ инацта сфызца бзиахэқаа убри азыхэан блатцыхэала иахьсыхацшуа.

Атоурыхи аетнографиеи ирыцаркуаз нцамтақаак раамы-шьтахь, ари ашьжымтан салам шэкэыкгы ифырц итаххеит Тарсхан. Уаанза цхэыск лыхьзала салам шэкэык ифуазар, ипхэыс лышка акэын иахьифуаз. Уажэы уи амфа дшықэыз идыруан. Излалхэаз ала, иацы мамзаргы иахьа Домбаи икалоит.

(Ахьз Домбаи ананитца, иаанагозеи абри ахьз хэа дшазхэыцуаз мфашьо, инатшьны, даеа ажэак – етимология хэа наццаны, азтаара дырга ықэиргылеит. Атцака иатцафуп. Нхытцаа рбызшэақаа рфы, ажэарқаа рыла игэататэуп, иаана-гозеишь абри ажэа, иабантэаагоу? Даараза иугэаланаршэоит апсуа жэа адомбеи, ашэарах ахьз).

Асалам шэкэы лзифырц инакэикит Фатима, феиа-Фатима. Рапхьа ианитцақаша хэоуқэакгы днарызхэыцит. Агэра бгарым, сыпсақэара, бара аус ахьыбуа абиблиотека аценцьыр уалцшы, уанаанацшлак, рыматэақаа рышьтатарта рмоуа, ауаа тэны амшын иантоу, уцсы фэыкуа ахауа аншу аамтазы, сара, иахьа ашьжымтан, иахантэарак исыкэыршаз ауа-па аасықэхны сфагылоит хэа басхэар. Ауапа сыкэыршаны

сыцэан август мза ашыкымтаз. Бсытдашыцла. Ари збасхэо, бгэы цызжээрцоуп. Баххэырцоуп хайццап анысхэа иахыбымуз. Ахышыцэа-шарыцащэеи сареи иаха хыхышыштаз ауада саадэылтын, абартца санныкэгыла, сыпсыкэара феиа-Фатима, убас скалеит, ишпабасхэари, айфырцшра ацшаара удащуп. Сгэы нтыпсааит цакыа-бгалартак сынхыкэгылазшэа, убас ихаракын ашыхакэа, убас ицкыан ажэщан, убас иласын ахауа.

Ах, шака сгэы иалоузеи бсыцны бахымааз, уажэы сааигэара бахыкам... Ибасхэакэаша..

Икарандашь накэыргэгэаны иааитцэагэеит уи ацхэыс илызкны ианитцаз зегыы. Ианамузахгыы ма абрака, абарт ашыхакэа рфы сахынзакоу егызыщрым егысхэарым сгэы итам. Аеырцшзаразы исхэеит акэымзар, Фатима дсыцны арахь ларгыы даауамызт, даар саргыы истахымызт. Зхы атып афы икоу азэыр икаитеит хэа уахахыоума мазала бзиа иибо ацхэыс диманы ипхэыс лпылара дцеит хэа. Цаны, ишысызбатцэкыаз ус акэмызт. Абаагэара агэатаразы хайцныкэап. Анцамтакэа еицыкахцдалап. Хайцхалап ари атурбаза ашкагыы. Сыпхэыси схэычи раара мышкакара шыбжыоу, лара дхынхэып. Аха усеипш калашыас иамаз? Цэала сцэажэара сыцылдырааит. Лпышэарччарагыы убри акэын иааназ. Ихэатэыз ацсшэа ухэеит, уажэшыта икэатэу уаргыы иудыруеит. Уахь аицныкэара акэым, хамщакэа аринахыс зынза хазы-хаз ацара ишафу убоит. Сара аханатэгыы уи амш аеазыкатдара сафын, аха газароуп, Амш нтэоит, ахэлара ааиуеит хэа ашыжы шара амеигэыргыара, абастцэкыа лхэеит. Уи лыдагыы азэы ихэоны смахэцызт, шэкэык афгыы самыпхэацызт уи ашыза айфырцшра. Иаарласны ихэлоит, интэоит хэа ашыжы шара амеигэыргыара газароуп, Царсхан.

Анаара иафгаз амщакэастала дааиуан зышэагаа кыафыз, зхы хтыз хатарцыск. Имацэакэа рылоуп рапхэа дызлеидырыз. Иацы ишэыз аспорт костиум акэын уажэгыы ишэыз Жэраб. Зураб-Зегыраб. Уи иныкэашы аччапшь изнарцысит Царсхан. Акэача, насгыы зыкэрахь инеихыоу акэача аныкэашы. Иармарахь дхырхэеит шухэо, иаразнак дхырхэоит иаргыарахь, сатоумтан, адгыл, сыкэгыланы сахыныкэо ихэарц итахушэа.

Итцегы дизааигэаны данидыркэа, уи аиҕырцшра мап ацэикит Тарсхан. Адгыл акэым уи дзеихырхэо, иеихабацэа роуп. Сарҕарахь игылаз суеихырхэеит, угэы ҕастеит. Уажэшьта суеихырхэоит уара, сармарахь игылоу, сукэыхшоуп, иуеиҕасшьо дыҕам, сгэат, сара исхаштуам, итабуп хэа уахэашья здыруеит.

Тарсхан убри днаицыларц дышнеиуаз, азыпсы ахьытцэцэа, абз тхэа ихашхашуа, лак ааидыххылеит. Сузымдырзеи хэа ианахэарц атахызшэа, икэшон, ицаны игэйдцалон. Тарсхан дреиуамызт ирыцэнымхо алақэа бзиа избо, уимоу, ианшьа-ду, ашэкэыџџы Адамыр Артанба иҕы даннеилак, иуадаҕы ала шимоу анибалак, изитахузеи, наҕ идэылицарауазеи ихэон, аха ицьеишьауаз, дара, алақэа бзиа дырбон, даараза шамахамзар лак иеишуамызт, знык дызбаз ала ашынтэ раан изгэакьаха акэын ишипцылоз.

– Тарс! Тарс! – хатцак инакэҕеитит ала. Иацы автобус аҕы дызцыз, иидырыз алашэарыца ацшэма Сатбеи иакэын. Асахтан цца атцаны ижэџа иахшьын атранзистор. Ирхэыцны ашэахэабжык тыџуан. – Тарс! Уиас арахь! – ала Тарсхан инаидҕан, ахьшыцэа-шэарыцаџцэа ахьыҕаз аџны абартца инхацалеит. Ашэ адхара иалагеит. – Уиас арахь! Уахэацш, ишыцэоу адыруеит. Ирҕыханы, шэарыцара иагарцоуп иатаху. Саџоумцан, Тарсхан, ала азбахэ алацэажэара сахьалагаз. Уара, царауаџык, уызыхэыцуа зынзаск даџакхап.

Ацсшэа нареихэан, арымарахьгы арыҕарахьгы дхырхэо днарывсны дцеит Жэраб.

– Анцэа ииныхэаз абри иоуп, – ихэеит уи дишьклацшуа Сатбеи. – Амарсеи амарқэеи реицшоуп иаамтэи иареи шеинаало, ишеикэшэо. Иумбои, дызџу аус азыхэан анцэа дишеит.

– Аиапонцэа ирыҕатцамтазаап ари утранзистор, – ихэеит Тарсхан. Иаџееимшьоны акэмызт. Ицьеишьеит ауп ашьхақэа рыгэтаны, ахьча башамашакгы акэымкэа, иапониатэи аппаратура ахьимаз.

– Ари хашьхақэа ирхытцны ицоз иапонецк исиҕеит. Иныкэаџцэа, ашьха ихытцны ишаауаз, ишихьыз сыздыруам, дыбҕалеит, ишьапы ццэеит. Аҕы длақэсыртэан, аҕы ианкны, џаха-џымш дсыма амџа сықэын. – Дааччан инацитцеит, –

уи иатцаз. Москвантәи шаҕа унаскыоз ацензура иаҕа-иаҕа иахыгәгәахоз, ахәыштәара уацәыхарахацыпхьаза, амца иацрытца алашара иаҕа-иаҕа ишмацхо еицш иахыыҕаз, атыпантәи аразҕызбащәа ракәымкәа, иара, Москва ахатә ишахараз иахыгыи имааизеит. Ижәбоит хара хәы ахақәйтра шыкоу хәа иалаҕырбарц акык-џбак итрыжыуаз, уаҕа зегыи рзыхәан ус икоушәа игәы дажьон Тарсхан. «Москва икоу хара хәы икәндәз ихабаргәыиз» хәа, – иажәа иналаитцалон.

– Сара сзызкылсыз уасхәап? – исхәо цқыа иахауамашь хәа Тарсхан днаихәапшит Сатбеи. Уи игәеитеит Сатбеи зынзаск даҕааки дшазхәыцуаз. – Сталин ихаан акәызтгыи, уажәшьта Сибраҕа срышьтхьазаарын. Узырџы, ара ушыҕам збоит, аха саргыи сгәакуеит. Хқытан ветеринарни врачк дхамоуп. Абра Нхыцынза дцахьеит, убракоуп атцара дахьалгаз. Уаҕа дунейи лашара хәа акыр ибахьазма. Апышәа аимдараз рхәама, рхапсыраз, делегацияк дрыларцан, Венгрия дыҕан. Амыж-дара изыруит уара, ххатцарпыс. Зылан-Захкәажә дызбаз диџызахеит. Диашан, уара, Сталин диашан. Агәашәкәа аркын. Уахь икоу хаздыруамзт. Ицаны иаауаз зыбз тагылоз ҕыртуамызт, зыбз атра итамгылоз, рхы аахисон. Егырт хакан хтынчза. Иааилгеит, уара, Ацсараа ххақым. Хзаазаз ххамсамол, ихазгәакыазоу хпартия апцтазаара лаша хазтаз хсовет мчы хәа ада даҕааки аизарақәа рҕы изҕамшәоз, ибз ихәлашәеит. Дкәыҕаха акәым, дгазахеит, уара, дгазаха. Уаҕеи араҕеи анхацәа еиҕны иабанхои хәа уиазтцаар, иҕы акны, дкәызгаза духәапшуеит. «Исашәымхәан, исашәымхәан, ахәатра хтакуп!» – ихәоит дыхәхәаны. Иаргыи саргыи егьа Сибраҕа ххитцарын Сталин дыҕазтгыи.

– Уи дыҕазтгыи, Сатбеи, ухақымгыи Венгрия изырбодаз, уара убла цкәит, уиапонецгыи, Ацсны ашьхақәа рҕы акәым, Курилтәи адгыл бжьахақәа рҕыи ишьапы ыкәиргыло иубарымызт, – Сатбеи изеилымкааит, Ацсныҕа аара аткыс урт адгыл бжьахақәа рҕы инеира иаҕа изахәтаз, аха ҕимтзеит. Иара иидыруаз акы акәын, ашьхауаџ, ахьча Сатбеи иламыс ишатданакуаз дныкәеит, зшьапы ццәаз дицхрааит, анцәа ибоит. Акы ицрыскьандаз хәа икаимцеит, ирадио деилахазаргыи, ажәак иҕытцимыршәеит. – Сталин дыҕам, Сатбеи, аха уи иаа-нагом уажәшьта уаҕа уаџ дтаркуам хәа...

– Уи сымдыркэа. Аха абас, уара уеицш азэы данызба-
лак, сақэзыргыы агэхьаа сымкуа, иауам, здамба пжээз азы
сафызароит. Реиха итэымуаф уоуп иахагыы изасхэо. Аңсараа
анызбо иаха сыбз таскуеит. Тарс! Тарс! – ила днапхьеит.
Тарсхан ихэарц иқыышэ инықэыххит ихатагыы Аңсара ды-
шиз, ихэыцра уақа ишымсапысыз, ихартэаам абжыаратэи
ашкол даналга, аинтернат дшалтаз иан. Ашкол рцэыхаран.
Уиаахыс акыр цит. Аңсараа иидыруа дыздыруа маңхьеит.
Аңхын иани иахэшьеи рбара даннеилак, шамахамзар, рхабла
далтцомызт. Аха иацэажэо ауаф хымпада иан дидыруеит.
Иаб дызгэалашэо маңхыапыхыаза иаха-иаха ахэара иалагон
«Марушья лыцкэын» хэа. Рцафыс аус анылуаз, дырдыруан
лцафцэеи урт зыхшази рыла. Ашьтахь, цэгьак-бзиак ақытфэи
иқаны, цыаргыы леахыагылмырхоз ала. Сталин иңсы аңтаз иа-
мырхыз, Хрушьчов иасакыахэымтаны данықала, лырцафара
ашқа дхынхэырц лархэеит иан, аха лара сацэхкыахьеит, дыр-
ралагыы шытахықа сынхьеит лхэан илымуйт, иахыагыы аус шы-
луц илуеит аколнхарафэи.

– Қарала дқэыпшуп Саңбеи, Тарсхан иаб дигэаламшэозар
ауеит, аха избахэ иахахыазар, идашшылара далагоит. Ус иа-
нидашшыло еихарак изицэымғыз – урт цэажэон иаб дшықам
агэра ганы, иара иңсы ахынзатоу иаб дықоуп, дхынхэуеит
хэа агэра игаларц итахын.

Саңбеи иажэа инацитцеит.

– Аңсараагыы ажэа хаала срацэажэом. Аха егья сағыыргыы,
сгэы итацэқью расхэазом. Иацы ханаауаз, иугэалашэозар,
автобус афэи, иаха хашыталаанзагыы, афэи сашыны сықазшэа,
ишакэым срацэажэеит аихабацэа. Ма ус узацэажэаша уааума.
Еихарак ани, абчарах Арушьан. Алафқэа ихэоит, иутахызар
алакэқэа уеихэоит. Уаха даеакы узирхэазом. Сталин уи ифэи
иафэеитцаз асаңаң, Сталин данңсуаз, ацаңха уахь иманы дце-
ит. Атоурыхқэа, ажэлар рхэамтақэа аныстоит ухэеит. Ару-
шьан дыргэыбзыңны, иарейи уарейи шэыда уафэи иахымау-
аз днауртэар, угэра игар, ажэытэ жэабжықэеи афэтэ аамтаз
иқалақэахыоуи убасқак уеихэап, уаха акгыы утахзам, шэкэык
фэи иаашытхуеит. Игэаңхо цыушьома хазэқэоу?! Иааурызейи,
дад, аамта уеанураалароуп, уаха цсыхэа ықам ихэеит. Абри

ауп, Ғарсхан, сара сеилазго. Абас иҕаыҕоу аҕаф ишҕеихәои абри аҕыза ажәа. Изыхьзузеи аамҕа уеанураалароуп. Аамҕа зеипшразаалакгы ҕара ҕымтзакәа ихачҕалароума?! Исхәоитоуп, уаҕа акгы. Слашәарыца сыманы сыбналарц, наҕ хтып ашка сцарц иақәыскхьеит ашьжымтан. Ус ҕаутцар, уҕызцәа унапхейт. Уара уатцкыс хайцәоума ҕара рхәоит. Арахь ҕазҕу убоит. Араҕа хәарцсарроуп, ашәарах рышь-ра аныҕалоггы, араҕа ушәарыцар ҕалазом. Ихата иахышьуагы азмырхакәа, ҕара хнапалоуп ацәҕара шыҕаитцо. Уиазцаа абчарах Арушьян, ажәйтәан ихьзыртцан изаанхейт акәымзар, ацсаса ирцырхагахаз гыгшәыгк акәымзар, итцуазеи шәарахк имшыижьҕеи. Иҕалазеи, ҕазеггы ихахьзеи?! Уихәапш ара ихавсны ицаз, атурбаза хәынап, ихьзузеи, Жәраб. Уара угылаанза аҕаа иштыхьейт даҕа хьшьцәақәак рахь. Ииҕахузеи? Асас дахь изыхәан ашьтәа. Иматц ауха рибаҕом. – Цытрак дынкахәыцуа дгылан Сатбеи. – Иҕоу уасхәап, сцарауаф, аҕаатәыфса абзиара хнаалазом. Атәра шәтытц, шәуааха рхәан, ҕара иаауам.

Абарт ажәақәа ихала акырынтә дрызхәыцит Ғарсхан. Ииашатцәҕьяны атәра шәтытц хәа рархәаны ирымуоу, мамзарггы иҕалаз даҕаку? Иарбан? Атәра шәтытц хәа ажәала ирахәаны, иахәгы атәра иҕанацаларц еиҕкаазар аусқәа?

– Арушьян ихәан еицш, сара еҕьяраан сыҕазарггы сыбз сақәзуеит, – ихәеит Сатбеи, – зыбз хааз асыс аингы ацәеит, иаинмызггы. Уиггы сзымдыруа цыушьома?

Абри аҕаф иххәаны ажәабжь уфыр, ҕара хаамҕа датәзам, дабааугеи ари аҕыза аперсонаж хәа иаауҕагылоит. Саншьа ду Адамырггы асеипш иҕоу аперсонаж хаамҕа датипзам хәа арецензия фны инышьҕеитцоит. Дабаазгеи, абар сапхья дахь-гылоу.

Даҕа гәалашәаракгы изнарцысит Ғарсхан уи ахьча-шәарыцафқәыпши иареи реицәажәара. Ма Виктор Ғахәыц-ица иажәахә иагәыладыргыларц, мамзарггы иара ус, докладцас акы фны ириҕарц аныртаху, еснаҕ ипхьяны дахьнарго кабинетк аҕоуп. Акабинет хәычуп. Азәы имацара дтәартә иахьыҕоу, хфык еидтәалоуп. «Абант уцхыраафцәа, рыртәартә умамзар, даҕа уадак рутарауазеи» хәа, – Виктор Ғахәыц-ица иеихәеит

енак. Уҳазихәа, шәеиғызцәоуп, уара иухәо дазхәыцуеит хәа иархәеит. Ишыкаитцо ала иақәиргәығит. Ахаан дақәгәығуамызт убасеиғш иказ атак иахап хәа.

– Уара, ауағ қәығш Тарсхан, – дахлафуа ғааитит Виктор Тәхәыц-ица, – урт ахык уака изеидтәалоу иахьсыртәаша атығ сымамкәан акәу цыушьома?!

Ухала иудыруазар хәа пытраамтак дихәапшуан.

– Нас иахьуртәо умазар, рыстолқәа узрыбжьысзом, азәи-азәи еиқырхагоуп, еицрыхны, тынч иуртәар, уаргыы иузеи-гьми?

– Изласзеиғьзеи? – дқышәарччон Виктор Тәхәыц-ица.

– Уара узыхәаноуп аус зыруа. Уара ахьзыми, амазаны-кәағцәа зегьы шәзыхәан. Ажәахәк аашәтаххар, имазеины иаашәдыркуеит. Ртәарта ргыларта урманшәалар, иахагьы еиғьны аус рымуеи? – абри шқоузеинымкаауеи хәа аанаго дихәапшуан, аха егыгьы иғшышьа убастцәкьа акәын ишыказ, абасеиғш икоу, уамак ахшығ зтахым шқоузеинымкаауеи.

– Уара сахьутцашьыцқәо рацәоуп, сөмыза. Уара анцәа уишаз укоуп. Урт, Тарсхан, узхашшаауа, еидтәаламзар уаха цсыхәа ыказам. Азәы ихала днаганы уадак ағы дуртәар, итаауеи иареи рхала иеизынхоит. Арака сызтахқәоугьы аа-иуеит, аха сызтахқәоу шакағ ааиуа удыруоу. Уии иареи неидтәаланы сыцәгьақәа рхәалоит. Иртаауа урқәатц, дара дара аибыхәара иаламгазои? Уажәы еидтәалоуп. Сыцәгьақәа азәы ихәар, егы дааины сара инасеихәоит. Рыгәра еибагазом. Ус анакәха, сыцәгьақәа рызхәазом.

– Хшығла санизхәыцлак, – иажәа инацитцеит Сатбеи, – абчарах Арушьан ситцашьыцуеит. Дкәыгоуп, дзыхәози дызмышәози ибеит. Шака ибзианы ихәазеи, аамта, дад, уеанурнаалароуп. Игәы иртынчит. Сара санаалом схәеит. Зегьакоуп иара иатаху сыланагоит. Уаргыы, хымпада, уба-соуп ушазхәыцуа. Ашьха цәхәыра икәу ахьча, аматтура иашьтам, апартия иалам, игәхьаас иикуазеи, дзитахузеи Брежнев ихатагьы хәа. Ихы зылаиркәызеи, латцагыс ихы зыкаитцарызеи маттура уағ дук иғапхьа. Уеизгьы ихахьыз убри ауп, Тарсхан ухаткы, азәгы, дарбанзаалак азәгы хаказам убри, аматтура ду дахагылоуп хәа изғу, зыматц аауа ауағ ихьыпшым. Хазегьы дхақәитүп иара.

– Устәкъя уахаһыу? – иаһарц иҫаһымхеит Ҙарсхан.

– Убастәкьюуп, убастәкьюуп. Аһ икьяһиәәә дышрыкәи-тымхара дхақәитуп.

Узырышла. Иаһья ашьжымтан саныаагыла убас сызбеит, слашәарыца насышьтарпало сөызцәә лкажһны, слықәтһны сцап хәә. Ус ҡауцар, Сәтбеи уара угәы аҫсы ауршьоит, хәцарак ҡауцеит хәә уһы уҫхьазо уалагоит. Ибзиоуп. Уара иузеиғһуп. Азәыр изеицәоума? Абригһы уазхәыцроуп. Хшеибарку умдыруеи. Ауацәә, атынхацәә, афызцәә. Сталин дгазәз ҫыушьома, иҫагылоз ихаҫа мацара иакәымкәә, иҫаацәагһы иҫынхацәагһы нирцәон. Уһы угәағһит, исыхылак сыхьяаит ухәеит. Ибзиоуп, уһы иазуулак уақәитуп. Аха ууацәә, уҫынхацәә, уфызцәә ирзуулак уақәитума?! Иизбәз умбои ҫәцәкьала, шаҫафы уҫархәозеи. Слашәарыца сыманы, илкажһны Сталин ихаан еиҫш, иҫаркһым, иршьрым. Аха убасеиҫш аһы рыҫтаргалоит, ахаан хзеиҫампшуа хҫартцоит. Ахамыштыхә иақәдыршәоит.

– Апартия иалырцома? – ихәеит Ҙарсхан. – Уаха ҫсыхәә сымамызт, сара згьык сҫалеит. Аамҫалоуп. Иҫтаху налганы, сҫыҫуеит, уинахыс амҫангһы снейуам. Аха шәара шәҫамлан. Изышәтахузеи.

– Апартия иалырцар хәә ишәо аҫарауаа шәоуп. Маҫура бзиақ шәзаламло ишәпырхагоит. Шәара шәызладыршәаша ианазхәыцуаз, уацәымшәан, анхацәә ракәзааит, аҫма хышьцәәтәкьагһы хәкәзааит, азәгһы дырхамыштзеит. Иарбану, суазцаауеит, анхафы ҫсыс ихоу? Адгһыл, арахә. Иубома хәҫсы аһыкыз. Дааузыцәгьахар, удгһыл иумоу ахәыҫгһы ааумихуеит. Арахә шаҫа урықәитүзеи? Уҫарауафуп, иудыруа сыҫхызгһы иаламшәәц, аха саргһы шәкәқәәк срыҫхәоит, ишсоухәара, ауаатәыфса рҫоурых аҫы зһыкыр иҫалахыоу абриаҫара хы арахә урықәитуп, ианеиҳаха ҡалазом хәә? Ажәқәә урықәитуп хҫа ихәеит. Аҫсаса? Жәохә. Ирымур, иһьар ишҫарзызуеи? Иһыртәә. Исгәалашәоит, усқан ашқол сҫан, Хрушьов данааитәкьа, рһапкәә ааҫиртлеит анхацәә. Иһыҳәәҫа ижәуан саб. Ашьҫахь уигһы харахә рыҫхьазара далагейт. Уи зегһы уақәыҫ. Аиҳабыра узыцәгьахар, абраҫа, ашьха иаацаны арахә узырхәру? Ухатәы рахә ахәынҫҫарра адгһылаҫ рырхәра азин узҫода?! Иубома?! Убас ашәахтә уқәырҫап,

урахә утиргыи иузымшәо. Иабаци сла? – даашәышәын иб-
жыи нытцакны иазфитит. Тарсхан даапышәарчеит. Абыржәоуп
даназхәыц, иааркыафәны ифызцәа иархәало иара ихыз – ала
азыхәан ишыхыз маншәалоу – Тарс.

– Тарс! Тарс! Дагәаңхеит убоу ани ауаф, – цсшыафкы идгье-
жыылон ила...

– Ишәымбои, алацәкыагы дадырит, – ихәеит дхынхәны
иааиуаз Жәраб. – Уи дыззымдыруаз уафцсы дсымбеит.
Ихата дзымбацгыи ихыз аароухәар, аа, дхамдыркәа рхәоит.
Хакыачакыцәа рзыхәан находкоуп, анаходка, аха иабакоу иара
иуам. Иуахахыоума ашәкәыфәы ацхыафцәа рпылара итахым
хәа?! Уи иаанаго, ишцашәасхәари, алиотчик ахаирплан
ааигәара снейуам ихәар иафызоуп. Ленинградынтәи гәыц-
фкы атуристцәа хытцны иаауан. Хакыачакыи иреихәеит
абасоуп, абрака ипсы ишыоит абри еипш икоу ашәкәыфәы,
иареи шәареи шәеипылара кәхцар хтахуп хәа. Ифымтәкәа
ирыцхыахызгыи кәлеит, иамыпхыацызгыи абиблиотекафы
ишәкәкәа ыказар ихашәт, арт афымшк рыла хәцхыоит, нас
азтәарақәа иахтап рхәеит, аурысцәа шыкоу шәымдыруеи,
ашәкәы аарбеит, акрыфарагыи акрыжәрагыи рхаштуеит. Иму-
ит ацсраказ, дырцымлеит. Адамыр Алмасхан-ица, сшәыхәоит,
сшәыкәыхшоуп, ираххәахыеит, ишәзыпшуп ххәеит, кәх,
дхазнамгеит.

– Дызустадаз зухәаз, ураа?! – иаацәеишыеит Тарсхан.
– Цкыа днеизыпшит ампахышыи ижәахыи икәыршәны,
азыхы ыкоуп ахыи рхәаз аганахы, лбаака инеиуаз ахатца.
Егыашатцәкыаны, иибахыоу, дзышыцылахыоу аныкәашыа.
Харантәигыи унаихәацшыи еихарак дызлоудыруа –
ижәахыи ркәа руак, иаргыа жәахыи иаха ихаракуп егы
атцкыс. Уи идагыи зыкәрахы инеихыоу ашәкәыфәцәа иры-
дибалахыеит Тарсхан уи агра, саргыи убас скаларушы хәа,
ицәымгны дазхәыцкәахыеит. – Адамыр Артанба! Дабаанагеи,
уара, арака?! Ааи, ааи, исгәалашәоит, уи ацхын ашыхака дца-
лоит.

– Аа, иумбои уаргыи дшудыруа. Ишәасымхәеи, дыззымды-
руаз хәа уаф дсымбеит. – Зызбахә имаз ауаф ишкыагыи, нас
дара, изеихәоз рышкыагыи дынхыи рхәа-аахыи рхәеит Жәраб.

Үсеивгарак даакәыпсычхает. – Изулак исышьтит ашьтәа аагара. Ицоз цыушьома?! Ахә ршәом, аңса ршәом, изакәыхи, ицит, иааргоит уаха акгы. Абри ауаф дахтаауеит, изахшыуеит ухәар, кто не даст шьтәак. Иахьа дынхацәеит, афра дафызар акәхарын. Абжъаапны ашара адәы ианаакәло азыхь афы дшыкоу убоит. Сынтәадагы даакәахьан, аха мызкы, мыз-ки бжаки еиханы днымгылацыт. Сынтәа абар ҫымз нцәан, хымз ирыкәуп дааны дыкоуижьтеи. Ицәажәашьақәа злазбо ала, асезон аҳаркаанза дцарц игәы итазам. Кааметк иәуеит, изакәу сеидру.

Үарсхан игәалашәеит, ииашатцәкьаны Адамыр мес мзаахыс дшимбац, ионгы дшымнеиц. Ааигәа дызбон, хар имам хәа леихәеит иан абрахь амфә данықәлашаз аламталаз ақытаф даныказ. Дшимбац ионгы дшымнеиц леихәар, идыруан, уара уоуп изхароу хәа, иан Адамыр, ланшьаду дидгылон, абзиара унаалом хәа аефныхәа далыргон. Иаргы уеизгы- уеизгы сагыуацәажәом, уонгы снейуам хәа дизгәатцәкьаны, иан-имыжью гәалак иманы дыкамыт, аха идыруан, афыцагы рзыхәан иаха еигын цытраамтак рыбақәа еихәамцшыр.

– Саргы дызбахьеит знык, хқытафы дыкан, Аңсара, – ихәеит Адамыр изыхәан Саҗбеи. – Арра сцаанзоуп, аш-кол афы дыкан. Үарс, уааи арахь. Иуеихәазеи ашәкәыффы? – Ахы ааишьшьит илашәарыца. – Адунеи афы зегы гәалак-гәалак рымоуп. Аригы агәала амоуп, иумбои, изцәажәозтгы, исацәхауан. Ишсыхәацшуа жәбома? Угәы иалоузеи, Үарс? Ашәарыцара хәхымцо. Уара ашәарыцара хәхымцо угәы иалоуп, сара хәхыцо сгәы иалоуп.

Изшырц истаху атоурыхтә роман афы абри ауаф ихафсахьа цъара схы иасырхәар Калоит хәа Саҗбеи днаизхәыцит Үарсхан. Илашәарыцагы наидкыланы. Бзиа иибо аңхәызба лааигәара дшәарыцалар итахуп. Ила иауам, ашәарах ыцыркьаны, абнаршәыра агәахы дагоит. Мап, иңшаатәуп даеа сиужетк. Ари башоуп. Ихәта иказшьа ианаалаша сиужетк цшаатәуп. Ииашоу, ихәтагы иидаху идыруеит. Аха убас лахьынцас иоуит, еицу зегы ҫымтак афы иагәылаутцақәаша роуп.

– Дзеипшра уафәузеи, уара, ани, еихабыс ишәыцу, абчарах?
– Саҗбеи днаизцааит Үарсхан.

Ашытахь Сатбеи ифызцэеи иареи шеицэажэоз, уара, Арушьян, уара узыхэан дзакэ уафүзеи хэа дсазцаауан хэа анреихэа, хымпада пхэыс дузааигарц игэы итэзар калап хэа цьоукы алаф шалырхызгы, изгэампхаз калеит, гəварас да-хьыркыз афы уигы акы хэа инацлеит.

– Арушьян иоума узфү? – еицны азыхь шыказ рфынархеит, – иуасымхэеи, дузырцэажэар, иааихэо нанутар, шəкəык фны иаашьтхуеит. Егырахь дзакэ уафү уасхэап? Акырынтə сизхэыцхьеит. Ипсадгылаф дшыказ дымхəцыырхеит.

– Уи шца?! – иаацьеишьеит Тарсхан, – уажэада исмахац усеипш азэы изыхэан ирхэауа.

– Дыкəрымцеит, амшын нырцəка дхырымцеит. Ифны дыштəз дымхəцыырхеит. Амхəцыыр дызустада? Абандафы, ииуа иихэо иакəитым.

Жəабака шыкəса рыла акəхап сара сатцкыс дызлеитцбу, аха зынзаск исзымдырзо абицарак дреиуоуп ари хэа иацəажэоз днаизхэыцит Тарсхан. Ари ханикəлаз, асеипш ихэыцуаз хэа сара азəгы дысгəалашəом.

Сатбеи иажэа инацитцеит.

– Шəарт, атцарауаа шəфы ишыкоу сыздыруам, ишəтаху шəхəозар, ишəтаху шəыфүазар акəхап, аха ус икам анхацəа. Дыкоуп штак иакароу адгыл иутаргы, иззымцəагəо, иззымрашəо, аарыхра хэа акгы зызтымго. Даеазэы дубап хца-цшьба гектар иутаргы иззымхо. Уаргы иузхаша, сар-гы исызхаша аарыхра тигоит. Еикараны ирутар ауама урт?! Шəеикараны адгылкəа шəымаз, шəеикараны арахə шəзаныз. Шəеипшны шəхəыцла. Ирашəхəарауазеи, уара, аихабыра, ари, дадраа изымуа усуп хэа. Иубома срадио исызнауз. Хгəаг змоу икайтцаша сара иасхəоит. Маза-аргама зегы абас ради-ок радиок хайтааит, нас шыкəсык цəанза икало убап арака. Хазегы Зызлан–Захкəажə дызбаз ахатца хайфызəхоит. Изхысхəаауа, абчарах Арушьян иоуп. Иаб, убри иаб ухəа инадыркны, жəйтəнатəаахыс ихьшыцəан, цəа змамыз апсаса рзанын. Ихытцрыз, итəымта дтагылан аколлективизация иа-налагоз. Малс ирымаз, пцтазаарас ирыпхьазоз ракəын. Шака рзаныз, хəышə-фышə хы. Уажəшьта уара иузхэыц. Əнак ашьжымтан, дзыхкьаз, цəгыарас икайтцаз изымдырзо, убри

ауаф иархәеит, уара, дад, арахә мыцхәцәаны иузануп, наф инухыроуп, узқәитү жәохә хы роуп хәа. Жәохә хы аңмақәа анхьо уахыки енаки ииуеит итың ағы. Ишпакаитцо? Амхаңбыр диеигьума уи ауаф?! Ихшыф атра иткьаны дхагамхаргьы, акәтағ шақәа дафыхахоит. Арахь хәхшәыртцәеит зхәаз ирзы-руз ибоит. Дышпакалеи, дзеипш уафхазеи? Аңықәреи атыңан ақәыцжәла каңса хәа иоухәар, атқыс еигьу икоузеи ихәоит. Абрахь хәнашаз, хәагаразы днеит ани, атакьатас Жәраб. Ашьжымтан шаанза днеит. Амашына ахынзәнеиуаз инеины иңшын. Иара хтың ашқа дхалан дхәхәеит абасоуп икоу, еихаб дук даауеит, дшәарыцарц итахуп, шәхәзицхраа хәа. Амған, уара иануахауаз ажәа еимахкыз цыушьома, уакоуп хәңсыр хәибамцәыуо хәхкәеибатцаз. Цыоуки ихамутәкьарц халагеит. Аха аихабацәа ианырхәа икаутцозеи, хәқәшахәтхеит. Хәра хәқәшахәтханы ханалга, даеаказгьы сшәыхәоит хәа җааитит атакьатас, атурбаза хәынап. Иутахузеи? Шәара шәшәарыцафцәа бзиақәоуп, аха дахтахуп хасас игәы змырғыгуа, ажәабжь бзиақәа иазхәауа быргк. Ғыңбака шәцароуп, шәиәцәажәароуп Бақыр-иңа Хәраз. Уи дызустада? Цсхәы акалт ағы дынхоит. Ихтимгац, дызхаа-ным хәа егыкәм. Иқәрахь даннеи, зегьы кажьны дыбналеит, дыкәцит, далцит ақыта. Ихәта ихигахьоу мацара ихәар, алақәа иртәыуап. Хдәықәлеит уи ишқа. Арушьани даеа ғыңҗеи нахашьтит. Имуит аңсраказы. Исгәалазыршәаз, убритцәкьагьы, зыңстазаара зегьы апартиеи аихабыреи рыматц аура иазыз-кыз, ихы иәтәаимшьеит. Иара акрифоит, сара игәы кәстцоит. Скьачақьоума ихәеит. Хәра хәзҗу убоит. Иуасымхәеи, ах илатцацәа. Сара саңуеит, сгәы иааҗоу схәоит, аха шәарыцара хцар, иамур, сара иаха ашәарах исыршьуеит асас. Икаитцо удыруама хәбчарах? Аихаб ду иаауа сара сызтаху абри иоуп, амшә симыршьыр иуам, имшәума, ибнахәоума, иңсы иартәит, ишьырц иитаху сыздыруам, шәахәаңш ашьта дыш-ху, дшашьҗоу ихәо дкаитцоит, арахь хәмпалуп ииршьуа. Дахьыказам иңхәтаны идәыкәитцоит, мамзаргьы зынзаск даеа шәарахк ашьта ихигалоит. Уара, Тарсхан, аҗоурыхқәа аныстцоит, ажәытәан ауаа ирыңстазаашьас аилкаара сашьҗоуп умхәеи, уи бзиоуп, аха ианызцода уажәы хзеипшроу. Аа,

данца, зеггы ирхәауа иакәшахатхауа, икаитцошәа дзырбо, аха игәанала зынзаск иакәшахатым, зеггы нархәы-аархәны иказцо абчарах Арушан. Тарс! Иабацеи сла?! – илашәарыца днапхьеит.

Сатбеи дахьынзацаажәозггы Тарсхан азхәыцра дала-гахьан абасеипш икоу ахаҗсахьа иҗоурыхтә роман аҗы иахьагәылаитцаша. Ахтыс мѡапысуеит Ацсуа баагәара ду Ацсны анеиѡнашаз ашәышықәсазы. Мрагыларахь цьоукы ирымпытцархалеит, амраҗашәарахь – даҗа цьоукы. Ауаапсыра ишпарныри уи ашшара? Иаҗагылаз, аибашьраҗы иҗахаз, зхы анзраалаз, аха иказамыз Сатбеи зызбахә ихәаз абчарах иеипшкәазггы? Уи башоуп, аамҗа аҗанапсахлак ауаѡггы иеипсахуеит хәа ирхәо. Аамҗа иеанираалошәа кайцойт ауп, уаха акггы. Егырахь ауаѡы иахьа дшыкоу убастәкьа дыкан зкы шықәса уажәапхьаггы. Иахьа ишилоу еипш, усканггы илан ақыара, ахарамра, агәыразра, ацәгьахәыцра, зны асыс даѡызоуп, даҗазны ақәыцьма млашьы аткыс деицәоуп, зны азыхь цкьа даѡызаха, игәатца уҗаирдшуеит, даҗазны амши атхи еипшу аха, иеипшым икышә икәку ажәакәеи игәатца иҗатәкьоуи. Ауаѡы абас дыкан, аринахысггы убас дкалоит хәа дышизхәыцуаз, Тарсхан иааигәалашәеит (аухатәкьа итетрадггы ианицеит) мышкәак уажәапхьа, иара ихәашьа, шәарыцарантә даныхынхә, зыѡнатаҗы дыпхьоз апшәма иашҗа данаатала иибаз.

– Уааишь аранза, сҗарауаѡ, аранза уааишь! – изҗеитит апшәма. Апхын апсшьаразы даноурышьт ақалақь аҗынтәи дааны иказ, жәабака шықәса зхытцуаз имаҗа хәыци ипшәма пхәыси иареи ракеын нхара дук иахыз. Мчыбжык иара иҗы дыкан. Иамуит шьжымтанк иапхьа дзымгылеит, акы даҗымкәа димбеит. – Иадҗоухәалода ари ашьака? – днаидгылеит. Абаагәара акәша-мыкәша иикәшәаз акыц пҗеыхәкәа, асаркьа кәырчахақәа ухәа зҗаз ишәыра нак днаханы инышьҗеитцеит.

– Ани умбои, – днарпшны инаиирбеит ажәгәара иҗакыз ацә. Апшышьала мацараггы иудыруан ишураз, ахәда аугә шықәымлацыз, – иазызуа уахәапшла уажәытәкьа. Ахы иакәйтны адәы иахьынзақәыз азхоит.

– Ашьака арсны иадҗоухәалома?

– Уара анхафы уицазами? Аура ахырыбжьо убахьоума?
Агьаргьалас иатцахкуеит.

Ацхэ хшэага ацқарапат ицшааит. Ашаха ыркэарақэантэны аханы инахаиршэын, ажэгэара итагылаз ацэ атэыџа инахаитеит. Убасқак ирласны, ижыаны иахаиршэит, ианитқэоз азгэамтазеит ацэ. Адэы агэта иарсын ашыақа. Азхык арыптэқэа атаны, агьаргьалас ахеитеит. Иргэыбзығны, ижыаны ашаха шахеитеаз еипш, иргэыбзыгуа, ижыа-жьо агьаргьалас инатцаихэеит. Тарсхан ицъашыаны дахэацшуан атцыхэцадқэа анфеицхэоз ацэ аеахьамқъаз. Ажэџан иазцаауазшэа, ахы раханы ицшын.

Ауха дызмыцэеит Тарсхан уи ацэ иканатцоз дшазхэыцуаз. Даеа еиқырцшракоуп усқан ихафы иааиз, итетрадгы ианитцаз. Ижыаны, иргэыбзығны агьаргьалас иатцархэеит. Икалаз, иазыруз анеилнакаа, акгы алымшо, ахэда ауғэ ықэланы иалгахьан. Ауаџгы... Уаха иатцаны ианимтеит.

Агьаргьалас иатцахэаны даналга, ашаха анахих ашытахыгы, атцыхэа раха, иканатцара азымдыруа, ишанхашэа игылан. Ашытахь, ицэырханы иаацшызшэа итрысны иџит.

Тарсхан уажэгы иблақэа ирыхгылоуп уи ацэ. Шақа ахи-ацси ирмеигзауа цхьақа инеиуа, шақа ашыамхы артцысуа, агэақ цэгъа, агэра ганы икан убасқак иарааигэоит хэа ахэда иқэырцаз ауғэ акажыра. Адырџаены абаагэара акэша-мыкэша археологиатэ цшаарақэеи, ааигэа-сигэа инхоз дрыџэаажэаны аетнографиатэ нцамтақэеи ухэа дызфыз зегы дыркэатцит. Бгыцқэаки икарандашы аашытыхны дцеит уаџцсы иахыфырхарстамыз дэхэыцшк ахь. Ихы пишэарц избейт акафы. Данбанзакэзоу ажэа? Ибла иабази игэатца ицоуи ажэала ахэара, иацхьауа, иара ишибаз еипштэқьа ибартэ ақатцара, аицахэара иабанзаилшауеи. Уи итахын ажэала еитеицхэарц агьаргьалас иатцаркыз ацэ аблақэа зеипшраз, иацшышыаз, урт ирхибаалаз. Ишилымшоз агэра игеит. Баша амала атетрад абгыцқэа цыжэжэаны икаицсон. Егъа ажэа лыцшаахла иџыргы, иџны даналгалак, тынч данацхьалак, игэы итази ибла ихгылази, ақбаад изанцази шеицэыхараз, абжа аицабжагы шизымхэаз ибон. Уи аблақэа рсахьа атыхразы иажэақэа шизымхоз аниба, ахтыс ахата

ауаатэыфса рымфa инафирпшит. Ўыц зыхада ауғa ықәырцзa
aцә еипш, зны итрысны, амфaн иaарыпгыло зеггы рхәашo
рфыфaрхоит ауаатэыфса. Шақа иласны ицо, убасқак ирласны
иaанагоит иахытқыаз атып афы. Агыаргыалас иахагыежыауан
aцә. Ашыамхқәa кәадахо иaналагоуп ажәфaн ахь ианынапш.
Уара уда исыцхраауа хәa азәгы дсыам, цәгыарас икастзeи,
сыхәда иқәхаз закәызеи, усыцхраа соушът хәa изшаз иa-
шыапкуан. Азы иaатытызшәa, пхызла аеакәabeит, ашәах
aфачит, ма арымарахь, мамзаргы арыгыарахь шыафак камцо,
мфaхәастак итаршә, иaакәымтзакәa иахагыежыауан. Ашыац
цәыхәхәаны aцәa ахнахит адгыыл. Уаха налымшо, абз тхәa,
ашыапқәa еимыртаға иaанаангылалак, дфапха-фаччо, ифыр-
махыц рыхха дасуан апшәма. Иихәозгы акакәын.

– Уца, дад, уца! Утрыс, уеиха пхыақа! Шақа ашыамхы
уртысуа, убасқак ирласны утаслымхоит! – иааира дук згаз
аинрал ипшышыа иман уи анхафы.

Атәыфa царқәa ажәфaн агәатцәахы иалақшауа итәфасуан.
Ашыа рхытцәалон аблақәa. Пхыақа, дaфa цытк пхыақа
инеихар, иқәхәан иканажып ахәда иқәхаз. Ишатахыз
иахыкәыз адәқәa рахь ицап, абна-ккара аеаманадап. Хәаа
рымам адәқәa, ахәадақәa, апстақәa. Хәаа амам ажәфaн.
Ишытрақәлоит, итагыежыауеит цыарак. Шыафак иадамхаргыы
иамуит, ирзааигәамхеит анафсан адәафы ихәуа афызцәa.

Ихакыпсыкыуа иaатыгылеит. Апышә хыцыгыгыын хыкап-
шыааза ифшытнахын, ахақәитра фы алшәшәo ашыхарахытә
иасуаз апша ахәлагало, ишамчыз ибыфдит.

Итыкка, зытa кылтцәоу ахапшыеипш итацәын, азия еипш
ифахан ажәфaн, ихашхатәараха, зеггы рзеипшны, харантә
иaапшуан ашыхақәa. Ишыртахзамыз, знык ақара иара ашқа
иaапшитоуп иартхацыхыаз ажәқәa, нас ишхәыц, рпышәқәa
нышътшыуа ахәра иналагеит.

– Уанышәa, дад, уанышәa, – атыхәтцадқәa рееиуа, ахәда
инапы нықәишыит апшәма. – Ашышыыхәa ухәда нтақк ауғa.

Ашәакықәa рыпсақәa иреипшнишыалеит aцә атәыфaқәa.
Убастақыа итаруп. Ирацәоуп, ирацәазоуп урт ашәакы цсақәa...

Амра ахатагы агыаргыалас иацаку aцә еипшоуп ишеикәшо.
Азнык азыхәан ианитцеит, аха нас итәагәеит дафa хшыфцакык.

Агъаргъалас иахагъежъаауаз ацә иахътагъежъаауаз изахыс-
раха, изкъыц амѡа инанытцны даѡа мѡак ишзанымлауа еипш,
амра ахаѡа, шәшыѡац, аѡсабара шәшашаз убас шәанхоит
шәарт, ауааѡсырагъы. Ироман аѡы уи ахшыѡѡѡак зхәашаз, из-
наалашаз дарбаныз идыруан. Аха нас изигәамѡѡаз здыруада,
инахъшыны иѡәгәеит.

Ѣарсхан игәалашәарақәа дрылан. Дзаѡәажәашаз дахьиоуз
деигәыргъаѡә, игәѡыхақәа рхәара даѡын иѡѡѡазаара шәеим
гәынхәѡыѡѡала еилызкаауаз, аха арәеишьас иамоу хәа ззым-
дыруаз Саѡбеи. Илашәарыѡа уажәы-уажә иназѡиѡуан «Ѣарс!
Ѣарс!» хәа, – уи ахъз ихәаѡыѡѡаза, иара ихъз ихәаз ѡъшыаны
дынхәаѡшуан, дааѡышәарѡѡон Ѣарсхан. Еиѡырѡѡраѡѡы знык
аѡара ихәѡы инѡәырѡѡа-ѡәырасит, аха иѡѡархәуѡ ихәан, маѡ
аѡеикит. «Абри алашәарыѡа шыѡоу еипш аѡшәма изыхәан,
иара иматѡ шауа еипш, иара иихәауа ишазхәыѡуа еипш,
иара изыхәан аѡсы шѡоу еипш, шаѡаѡы ахаѡә бзиақәа хәа
ззухәаша, даѡа ѡоуѡы рзыхәан рыѡсы ѡоузеи, тәѡәс даѡа
ѡоуѡы ирымоузеи». Еихарак даѡәшәаны ари ахшыѡѡѡак,
аиѡырѡѡра маѡ заѡеикыз ихәѡа, ѡсабарала ишәѡәыѡѡыз,
итѡарауаѡыз, аха лахъынѡѡала ишәѡәыѡѡреи иѡѡарадырратә
усқәеи ирѡырхагахаша аусқәа ихала, инапала иѡаимѡѡалар
амуа иѡагылаз. «Усѡѡѡа акәым. Сара схы маѡара сахәаларѡ,
схазы маѡара акы ѡастѡарѡ азыхәан акәым Викѡор Ѣахәыѡ-
иѡа сызиѡѡраало...» Уаха дагәыламлеит.

Шъыжъхъа шааифалак, итетрад жәпа аашъѡыхны, уаѡы да-
хъимбаша дѡаѡ. Даныхәыѡыз, актәи акласс даналгаз аѡѡынразы,
иаб дѡаркаанза, ахъшыѡәа дрыѡѡѡаны ашьхаѡа дааишьѡѡан.
Ѣымѡыбжъагъы дыѡамызт. Игәалашәеит изакә мшы ѡѡақәаз
ирықәшәаз. Ахъѡа илалеит. Иѡсыѡ изымго ихәда ихъуа данала-
га, ишьхъѡуаз хъшыѡәақәак дрыѡѡѡаны аѡныѡа даарышьѡѡит. Уи-
аахыс уаха, агаѡантәи дааѡшны ибахъан акәымзар, шъхатәыла
днанамгаѡызт. Аѡѡа еиѡѡаақәа, игәыѡѡѡагаха ажәѡан иатѡасуаз
ашъха еибарѡырақәа, уаарѡырымѡѡѡақәа уззызырѡѡлаша арѡаш
ѡәеѡарақәа ухәа, ихы ихәдыршѡа дзыргачамѡқәаша зегъы
реиха, излаигәаѡѡаз ахәара иѡәыѡѡѡаны, Ѣарсхан бзиа ибе-
ит, дыхнахит аѡѡатѡақәа рымѡѡа. Акәѡарақәа ирхатәоу аѡәрт
амѡәыжәѡақәа реипш, рымахәѡақәа шыѡассы илашьѡны, ақәа

кыдтәаны илеиуазарггы, рымтәкәа бахтәаза, иҗыхаааза иласза ахауа, урт рымтан дантәоу ихы убас акәын ишибоз, дахыз дахыааз җнык аҗнутқа дныҗналазшәа. Илабжышкәа хакәкәало игәанала итәыуеит, шәипхыыз назишәтит илахынтда, нас уи ашәипхыыз азышәтра днакәытдит, ихы дазагъуа далагеит. Ихатә иоуп зеггы зхароу. Игәшатәроума? Агәагыра ахылам иахкәома? Зеггы дааркәатцны, азәггы игәхыаа мкыкәа, уаха дәеакы дазымхәыцуа, иртәхызар иркыпхыааит, иртәхымзар ус ишәтазааит, аха иара изыкаимтцозеи иуалу. Икалами икәаади неикәымхуа апхынра зеггы апсабараҗы, абарт апсақәа рымтан ихигалар, азынггы дахытәаша акы ипшаап. Дзашәталарызеи. Ақытаҗы дынхоит иан. Иаб иҗны уака игылоуп. Аха уртқәа зеггы баша хәыцран.

Игәы нзырхашаз усқәак шизыкаитцахызггы, ибзиарақәаггы ахыдыз, насггы дахыеиликаауаз азыхәан илабара, иацәажәара днеилахәит азыхә ашқа иналбааз, ианшәа ду, ашәкәыҗы Адамыр Артанба. Иарггы ашәжымтан деилахазар акәхап, сарггы стетрад акы наныстәкәап. Иацы амҗан избаз абаа хыргәғәартә, аҗырақәа анны исымпыхәашәаз ахахә... Уртқәа диссертация азыхәан, амҗан исықәшәаз, издырыз ахышәцәа шәарыцаҗцәеи нас агыаргыалас иатқакыз ацәи ухәа сахыаркыратә җымтәкәа рзыхәан...

Аус абаууеи, ухы зланыкәугозеи хәа Сәтбеи даниазтәа, наукатә усзуҗы еитцбуп ихәеит, егы, дәеацәара дышицхрало имхәазеит. Виктор Тәхәыц-ипа иажәахәкәа рҗы анаукеи акультуреи ирызку ахәтәкәа иара ишиҗуа иҗызцәа ирцәизомызт, аха ипсы иахирзаауамызт атәымуаа рҗы. Ихатә гәҗарас дкартар, гәрамгартас дышәтырхыр хәа дацәшәомызт. Уи измырхәоз зынзаск дәеакын. Зеггытәкәа ракәымзарггы, игәеитәхыан, реихараҗык ус акәын ишыказ, тынч, гәаартыла ишеицәажәо, иара дзыдхәалоу ауаҗ дызустәоу анааилыркаалак, абырсаатк рцәажәашәа аеаапсахуан. Цәоуку ргәы итәоу ахәара иакәытцуан. Ибоит аргамәду игәы итәоу акәзам иихәауа. Егәа уеазушәарггы, аиаша узирхәазом. Дәеа цәоуку зынзаск ацәажәара иакәытцуан. Урт дрызгәаарггы ицәымгымызт, избанзар еиликаауан. Иара ицәымгыз, Виктор Тәхәыц-ипа ицхырааҗс дшыказ зимхәоз дәеа цәоуку рзыхәан акәын.

Урт рцәымґраҕы мацара даанхомызт, ихәымгаишьон, ихатә дахьуаф, ауаатәыфса дахьырхыҗхьазалоу пҗаишьо далагон. Инеибейцшны рыбақәа ирхыхәхәылаз акы акәын – амтақьақьара, ахәыркьира.

Ус ахьыҗаитцаз, ихы ахьимпыцкьаз дақәызбанууп итетрад ишанитцаз. Аҗшәма иаамышьтахь уаха азәгы дахьызымдырзоз ара хбыцк аҕы дықан. Итамадаз, хәарада, аколнхара ахантәаф иакәын. Знык иамуа, ҕынтә иамуа, убри атамада, зхы замхакәачрашәа иҗаз, Тарсхан дыхтаикит. Реиха пату иқәцаны даниацәажәозгы, иқышә дықәцаны акәын дышцәажәоз. Дгәааны чысеишәа дахытцны дцар, ипҗеишьеит. Жәа имаикыр, ачысеишәа еилеигон. Аныхәаҕа аникуаз, ахәашьа азыпшааны, иажәа иналаитцеит Виқтор Тахәыц-иҗеи иареи шейҕызцәоу, иажәахәқәа рыфраҕы дышицхраало. Исымхәандаз, цаса, тәамбашақә дансацәажәоз иаха исзеиҕын ихәо аҕынза днеигеит уи ауаф. Амтақьақьара рхыжыла итәит иблақәа. «Хасас дахь Тарсхан» – ихәон дааҕәымтцзакәа. Ихьз шихәалак, аҗхзы иқәнатәон. Игәышпы иаҗхьаҕа иргыла, ицәажәашьа сара сыда дыҗам хәа аанагоз ауаф, иаалырҕьаны иоурацәҕьа еитцалейт. Атәыцак ааникылар, ажәа лыпшаахс иҕоу зегьы наххәааны, Тарсхан ишҕа аҕааирхон аныхәаҕа. Хзыхшаз, хзаазаз аихабацәа хәа, жәытәнатә аахыс иаҗыз аныхәаҕа иара иааирхәит.

– Знапыханыпшылауа, иаххылапшуа, амфәа иаша хәқәызтцо хаихабацәа-хнапхгафцәа анцәа ихәгимырхааит. Уныхәаҕа ххәахьейт, Тарсхан Темурович, аха араҕагы изаластцо, уаргыы аихабыра рыгәта уалагылоуп...

– Абри иоума, уара, хара хзыхшаз-хзаазаз, – Тарсхан ихы иақәйтартә, иқышә дықәтца, тәамбашақә ҕааитит, иижәыз атәцақәа злысыз тахмадак.

– Абарт роуп хара знапы ханпшыло, уара иуздыруам акәымзар, – игәышпы ҕышьтытцит атамада – аколнхра ахантәафы.

– Уи инапы ианыпшыло уара уоуп, дад, уара. Сара знапы саныпшыло абни иоуп, абни, – ажәфанахь инаирххейт инацәа.

Датәамбазакәа дахьихцәажәаз игәы иаатцххит Тарсхан. Аха адырфәены уи аицәажәара даназхәыц, изигәаҗхаз,

иблокнотгы изанитцаз, аҗаҗмада иажәәкәа ирылибааит иара
ихаҗа анцәа дыззишаз – ауаҗы иуаҗра ахьчара. Ишәкәыҗәра
ззыкырц ииҗахызгы убри акәын. Абри аҗыхәала изныкымкәа,
еицәажәахьейт, акыпҗхь аҗы ишизырхәало еипш, зыпсы
тоу аклассик Адамыр Арҗанбеи иарей. Еицәажәаракгы
ишааҗатәкыаз ианитейт.

– Уара ишпейлукаауей уи, ауаҗы иуаҗра ахьчара?
– ишәмхкәа еиқәыршә, акресла тата дықәтәан Адамыр.
Иҗаҗыныжәга днаҗыхон. – Азәгы иҗаҗхьа, акгы аҗаҗхьа
ихы лаимыркәуа дыҗазарц, – инахаракцәашә, иршәҗы-
какаҗцәашә ишхәаз еиликаауан, аха даҗа ажәәкәак
изымпшааит. – Ахы, уи бзиоуп. Азәгы иҗаҗхьа дымхырхәо,
акгы аҗаҗхьа дымхырхәо? Усоума? – инацәаду инахаргәгәо,
иҗаҗыныжәга неифеикит. Даахәыцхәыцын, изҗаара аҗак ихала
иныкаитейт. – Уи псыхәа змамоуп, җарсхан. Ауаҗы дзыцәшәо,
днызкыло мчык ихагылазароуп, мап анакәха, дкәыҗымахоит,
длахоит, дхәахоит. Уақәшаҗатым, избоит.

– Уи шәарей сарей хзыхәангы ицәаҗеыгоуп, хланар-
кәуейт...

– Мчык хәцәымшәозар, иара уара ухаҗагы, абри сара иу-
богы хзакәхашаз, икаҗҗашаз анцәа идырп.

Акрамҗа еимаркуан. Аҗыхәтәан иахәзоуп җарсхан ихы
далазырпшыз.

– Уара, ашәкәыҗәы қәыпш, ииашатәкыаны псабарала
абаҗхәтәра змоу, акы суазҗаашан ашәкәыҗәы қәыпш җарсхан
җрамба, уара уарҗа напалагы уарма напалагы уәуама? –
азәы ииркырц иҗахызшәа инапы еиҗых, иҗаҗыныжәга даана-
хан, иара ишәа дымпшзо җааитит Адамыр.

– Сыҗнапык рыла сышҗауей? Исзеилымкааит.

– Иаҗа еиҗын уҗнапык рыла уәуазар. Ианамузах ухы
злаухьчаша иаҗа иуәуан. Асахьаркыратә җымҗақәа сарҗа на-
пала изҗит, уброуп сара сызустәкәыоу ахыҗкоу, егы, сарма
напала изыҗқәаз шәрыхәампшын хәа ма иухәаларын...

Изхиҗәаз еилкаан. Адамыр игәампхейт Виктор җахәыц-
ипа изыхәан ажәахәкәа шиҗло аниеихәа. Адепутат,
еизарацыпхьаза апрезидиумкәа рҗы итәоу, апартия иалоу,
аихабыра рнапы дықәырғыланы ирбо, җарсхан агәра ганы

дыкан, иарггы урт иехьрыдихэалаз, рускэа дахьрылахэхауа
 иахаггы деигэыргьоит, имаирехэоит хэа. Уи игэаанагара
 иара изыхэан акыр атцанакуан. Исахьаркыратэ ыымтэқэа
 ирыххэааны арецензиа аниџлак акьыпхьра иацсам хэа
 акэмызт уи ишихэоз, кьыпхьшыа рымам хэа акэын. Кьыпхьшыа
 рымам ртцакы аганахьала, аамтэ изланымаало ала, аха ус
 акэымкэа, даеа аамтэ иадкыланы урыхэапшуазар, насггы
 урт шака ибеиоу ажэа сахьаркла иџу ухафы ианааугалак,
 абаџхатэра ду шимоу мап узацэкуам. Ус анакэха, уи итахуп
 изыџуеи хаамтеи еинсыршэарц. Сарггы истахуп, аха иау-
 ам. Дысзеилкаауам. Изыџуеи хаамтеи еинсыршэарц итахуп,
 арахь аус рыдсулар итахзам. Тарсхан ихаџаггы акырынтэ
 длакџакхьан, ихы дакэызбахьан. Сара сылоуп Виктор Тэхэыц-
 ипа амацура ду ахь дызлаџеиз, уажэггы снаицхраакэар,
 истаху, сзыргэакуа сызицэгар, нас ихатэ имацара иакэым,
 дзыџнатэоу ахахэтэ џнггы слымха саркьада избараха амцан
 сыкэларым. Сара избаны иапысымтеит, сара апыхра сылшом.
 Ахынтқарра ыканатц, икалоит анапхгаџцэаггы. Иажэахэқэа
 ишеибгоу изыџуа даеа цьоукуп. Уамак икоузеи сара истэу
 ахэтэ. Угэы иатаху зеггы уара иузтода! Ақалакь ашка
 хаиасызараахыс, уара утэазам, уск уаџуп хэа исаефнылхэеит
 сыпхэысггы. Уи икалцаз аефныхэа иафеиргылашаз иман.
 Ицсычезарггы аус иара итэым. Руак. Еггы, иматцуратэқьа,
 наукатэ усзуџы еитцбыс дахьыкоу – анцэа дазишеит. Иара
 итэызма, Марина, ишсабхэара Марина – Мадонна, анцэа
 дыззишаз акэызма ақыџафы дызфыз? Аинститут даналга,
 ртцаџыс ақыџахь аусура данцозггы Тарсхан идыруан иара
 ицстазаара азикирц ииџахытэқьаз даеакы шакэыз. Цаны
 ртцаџыс аус ахьынзауаз, илшоз акы рыгижьуамызт атцаџэа.
 Апеременақэа раанггы акласс идэылымтцуа, бзиа дырбон
 иарггы. Аха иара иахьаггы уахаггы дзызхэыцуаз даеакын.

Ижэлатэқьа атцаиџыр ипхаишьон. Ихтхэааз жэлак атцаџ-
 ны, статиақэак, ажэабжь кьафэқэак аниџдалон араионтэ газет.
 Ирыџаџыз ижэлатэқьа шакэмызггы, данахэапшлак гэхэарак
 наилсуан. Иагэылпқааны ицыба итаитцон. Ажурналқэа
 рдакьақэа рфы, ашэқэқэа рцэақэа рфы ижэлатэқьа, ихьз-
 цэқьа фефеаза ианны ибла иаахгылон.

Аамта цон, ихъз ижәла җаргыи ианны ибомызт. Реиха дзыкәгәйгуа ишымтақәа реиха инахараны итәахыр акәхон. Ихы дызгәауан, азхәйцра далагон иаимпытцааны иркыпхьыртә ишырц. Аха акгыи алтцуамызт. Акыпхьыразы рытара акәым, усеипш мчыла иишүаз, атәахратәкыагыи иапсахомызт. Ишны дшаалгалак, мамзаргыи инаигзаанза ипжәаны икаицсон.

Убри асаатқәа, убарт амшқәа раан, уахынла ицәа анкыалоз, җынла ихы имагәхыааха адәи даныкәхоз, шаkantә ихәахыааз, иганахыала избахыааз уаха кыаади калами еикәыскуам, анцәа ичышьоуп, уи ачымазара схызгеит хәа. Аха мышқәак набжыи-суан. Абгкыкәа казыпсаз тагалан иацааиз азынрагыи ниасуан, еитәх апыткәыркәа ашәра, аткәацра иалагон. Апхәыс ишылдыруа еипш лыхшароура афхәара шааиз, гәынхәтыстала еиликаауан даҗа шымтак апцара дшазхиахаз. Ихатә ихигаз, изааигәоу азәи дзыкәшәаз, ибзианы иидыруаз... Еснагә атыжыиртеи иареи еимаркуазгыи убри акәын. Асеипш апцәзаараҗыи икалом анырхәалак, изхызгахыаз ихатә избахә реихәон. Исзымшызар, сахьаркыратә шымтоуп ухәартә икамзар, уи даҗакуп, исыдыскылоит. Хара хапцәзаараҗ ари ашызә калашыа амам, арт реипш икоу аперсонажцәа уашы ипымлац шәымхәан. Дышәзаазгап, дышәсырдырып изхызгаз ихатә.

Уахык, атх агәахыи инеианза Адамыр Артанбеи иареи реицәажәара ашытахь, уи иабжыиенгаз ала, агәра игеит иара изыхәан ишеиҗу дызхаану, иаамтазтәи ашымтақәа рапцара дакәытыр, изымчхакәа ишзаргыи, акыпхьыразы җаргыи рнагара иапсам. Баша амала иаргыи игәи пжәоит, даҗацыарагыи ипырхагаша аҗацәагыи ирхауеит. Адамыр дакәшахатымхеит, иашоуп, блацахәыла ихәапшуа аҗацәагыи ирхауеит, аха атыжыиртаҗыи шыцыака, еихарак руазәк, ишымтақәа ртыжыра шилымшогыи, шыза гәакыак иакара пату шикәитцо убри азыхәан мацарагыи афра ишапцоу. Ускак ихы зиргәакрызеи икаитдаша даҗаагыи шыкоу. Ауаопсы, дад, ашәкәышшы кәыпш, иахыа дшааубаз, иахыа дшаакоу еипштәкыоуп Гомери Шекспири рхаангыи дшыказ. Иахыиештәкыа убаскангыи уи дыцәгыашыицуан, амахагыара кәаитцон, днапхашын, шыа-

ла икъашьуан агэыпцэхыш, иахьеипш убастцэкъа бзиаба-
рала дтэын, изгэакыоу дпцхар дгэырѡон, азаза пкъышкъа
дреигэыргьон, амра дазышэахэон. Сынтэа аарцэ аѡа иадсы-
лоит. Ёааны нырцэ аеаднакылоит. Аха азиас аанхоит ишзиасу.
Уи аиѡырпцшра ааигеит хшыѡцкакык алаихэарц Адамыр. Аамта
мѡа ѡыццэак инарбарггы, ауаѡы даанхоит апсабара дшашаз,
анцэа дхазцо ихэап, анцэа дшишаз хэа.

Аухатцэкъа дақэшхатымхеит. Мшқэак ракэым, мзақэакггы
дазхэыцуан.

...Адгьыл ужэра илашэеит арыц. Аинститут даналга ашь-
тахь, аус иуларц ахытахыз цъара затэык акэын. Атоу-
рых ахытитаалаша. Иусураггы атоурых атцаара иазкхар,
ишэкъыѡѡреи иареи иахаггы ихеибартэаауеит. Инацитцеит
Адамыр иеихэаз даеа хшыѡцкакыкгы. Ауаѡпсы икаитцо маца-
ра акэым, инарцаулан атоурыхтэ аамтақэа рышқа иугар ауеит
хаамтазтэи ахтыс дукэаггы. Ыырпштэқэакгы ааигеит. Арево-
лиуциа, аибашьрақэа. Уара, Тарсхан, уқытан Апсара дыкоуп асо-
вет аамтазтэи Апсны атоурых зеггы шахатс иамоу – Бақыр-ипца
Хараз. Теориала усқа иеилкаарақэа ыкамзарггы, апрактикаѡы
уи иитахыз, дыззықэпоз, ипцстазаара зыхтнитцаз иарбану?
Ауаатэыѡса ртоурых аѡы изныкымкэа иззықэѡахыоу, ашьа
зызкартэахыоу, ахэынтқаррақэа заадырхэхыоу. Ауаатэыѡса зе-
ггы зинлаггы маллаггы еикаразарц. Ига атоурыхтэ аамтақ, дад.
Убри ауаѡ убрахь, атоурыхтэ аамта ашқа диага. Убас уѡынаха.
Игэаца зеипцшроу акэым, ажэала ипатрет аатыхны убрахь иа-
аугар, ари аѡыза ауаѡ усқантэи аамтазы дыкамызт хэа ахаан
пхыѡык ихэараны дыказам. Даапышэарччан, инацитцеит. Харт,
умѡа зкуа урецензентцааггы претензия хауам уара ушқа. Убри
азыхэан, дад, абыржэнатэ икауцаша убри ауп, аинститут аѡы
атоурых-филологиатэ факультет уахытоу, уақа ибзианы атцара
ахьуцо, уахьалго зынзаск иузхом.

Даеа хшыѡцкакыкгы ихэеит Адамыр усқан реицэажэараан.
Уи ахшыѡцак Тарсхан ианитцеит, аха убратцэкъа инацитцеит
дшақэшахатым, агэра игарцггы шитахым. Иара, Адамыр
Артанба, ихатаггы ихы налеитцеит. «Дырмайт ду иаамышьтахь,
– ихэеит уи, – харт, апсуа шэкъыѡѡцэа зеггы еицахзеипшу
гра дук хамоуп. Зѡахэы ххэарц хазѡу ажэлар ртоурых

хаздыруам. Ихадмыртцеит. Уи хара иахцэыртцэахит. Иакэым аҕатцара иаҕын, уажэҕы иакэым ҕазтқао ҕыоукы-ҕыоук, асо-вет мчи апартиейи нас ҕарт ажелари ҕаидырсырц иҕабжьоуп уаа мееикэак».

Амѡақәа ахьеихагалоу днанаганы, иарбан мѡоу дызны-лара изымдыруа акырынтә дықәхахьан Ҙарсхан. Аинститут даналга, далацшыр акәхеит, иқытахь, иан дахьынхоз дца-ны, рцафыс аус ахьиулаша атыц ыҕамзаргы, анхара-нтцыра далагару, мамзаргы даҕа қытак ашқа усура дцару. Иҕан даҕа мѡакгы. Ицшәма цхәысгы иаха илтахыз убри акәын. Лара лани лаби ахьынхоз Саратовқа ацара. Уи дыхнахыртә излақаз, цыаргы аус имулазозаргы дныҕәыргартә иҕан иабхәараа. Даҕызааит ишәҕыѡѡрей инаукатә цшаарақәеи. Дахылақәакыз, иахыхәазаз мацарагы убасқак лгәы иалсит иан, шәацхәафкык дылтаазшәа, инеималтәеит.

Иааркыаҕы, иаарласны избатәыз мѡан уи. Иҕан знык избаны салгеит анихәалак, иҕәы аниртынчлак, еиҕах иаа-цэыртцуаз. Шақантә дазхәыцхьоузеи, сызхымцо абри ауп хәа шақантә ихәахьоузеи, аха иауамызт. Еиҕах ахы аазырнагон. Уи дызҕқәоу, инаукатә цшаарақәеи, кыпцхыша амам зхәауа арецезентцәа раамыштыхь даҕазәы изымдырзо, имазаусха дызҕу ишәҕыѡѡрей, нас Виктор Ҙахәыц-ица имѡеи. Шақафы иархәахьоузеи убри, аѡбатәи амѡа данылар, имѡа каххаа иша-атуа. Уажәааигәагы даҕазнык ихәахит иара, Виктор Ҙахәыц-ица ихатәгы. «Зынзаск уиас сара сахь. Уажәы иҕауцо ада ҕаумтцозаргы иазхоит. Уацхыақа хуцхраап». «Усыцхраа акаҕы – сан, сҕаацәа, сара хәхыѡналаша уадак сыт, уаха акгы стахым».

Виктор Ҙахәыц-ица иусқәа дышрылахәу, уии иарей шейдхәалоу арақа, ашьхақәа рыгәтаны издыруа хәа иҕоу азәы затәык иоуп – Адамыр Артанба. Уи даҕазәы иеихәа акәым, дара анеицәажәогы изымдырзошәа ҕаитцоит, иахарцгы иҕахым. Иеихәаргы иамоузеи. Царауаѡуп, аҕоурыхқәа срыштыоуп хәоуп арақа ишырдыруа. Ихала иеиликаауеит.

Анаара дылбааны, цәқа, арѡаш ашьтыбжь ахьинтәааѡуаз ашқа днеиуан. Сатбеи иарей анааицырц, акраамта ицрыцуа-мызт иваҕежьюан алашәарыца.

– Хшәарыцаѡцәоуп, уаргы саргы хшәарыцаѡцәоуп. Уца,

уфшышәа, ашытақәа урхыла, саргыи снапшы-аапшлап, – ахы ааишышыт. Иухәаз саҳаит аҳәозшәа инейдҕыан, апшәма ишҕа ихынхәит. Иаргыи афытра дафын «Ҙарс! Ҙарс!» хәа.

Ажәәдән хыла иҕнапссо, агафа аганахыла зәышытызхыз ашыха, ицәыхәхәза, ихәхә ейкәыпҕараха иаапшуан. Ахыцкәа инаркны мафәхәаранза аҕара амра афәпхон. Амра аныкәашәа еилукаарц утахызар, ашыха уафәпшла. Ашәахәақәа ҕаҕа илакәыцыпхыаза, ахәта ажәәдәнахь ихаракхоит. Аҳауа фыхышәашәаан. Аршаш зтыфры ицоз айфыхаара иҕаҕаза, иласза, аҕта шкәакәа иеипшха ахылда-псылда ҕачын.

– Издыруеит, хҕарауаф, издыруеит уара уус, – ихәеит ишытахькала ихызаз Жәраб-Зегьраб. Днаивсны ифынеихеит дыццакы-ццакүа. Дахыишытапшуаз аччара дакуан Ҙарсхан. Ишҕакастари, сарҕарахь игылоугыи среихырхәалароуп, сармарахь икоугыи. Аус злоу, урт рыбжьара угыланы, уара иутаху быжьаань агароуп. Аха уи иаанагом уара угәи нсырхарц стахушәа, уаргыи абзиара узыкастоит ахәон уи иныкәашәа. Иапхыаҕа дышнеиуаз, акы игәалашәазшәа даатгылеит. – Афыза, уахыфноу уабартә икоума макыана? Уахакгыи иаачха сукәыхшоуп. Абри хасас дааны, лоума, хәоума ииҕаху шыны дцар, наҕ дахҕырҕыр, нас уафҕас хәаухылапшып.

– Адиректор сара сияцәажәап. Иаха сызцыфназ уаа бзиақәоуп, аха икоу уиоуп, сара ашыжымтан, ашара адәи иқәлаанза, ианамузах ма уахынла, ақбаад акы наньстцалароуп, – ихәеит харак идызшәа Ҙарсхан.

– Угәи иалымсын, аха уанацьалбеит, иҕтахыда уара ақбаад иануҕо. Аҳауа цқьа, азыхь хышәашәа, афара-ажәра... Макыана шаанзоуп, уажәыҕақьа, ашыхымза ашыхыцқәа антыппуа еипш, арт аонқәа рдәылыппра иалагоит ахәсахыцқәа, унапшны азәи даалх. Иабоутаху афракәа узфү.

– Иахыатәи амш қыаф алоура ацәыскуам сара, Зураб, аха уацәтәи амшхәагыи акгыи ыҕазами? – ихәеит Ҙарсхан ацәажәара шитахымызгыи.

– Икоу иахыоуп, Ҙарсхан, иахыа. Сыццакуеит, аҕататәқәа рацәаны исымоуп акәымзар, уи азыхәан иуасхәақәаша сымоуп. Зтаарак устоит, иааркыафны, иаарласны аҕак сыҕ. Хәацыа Шыарадын ицымақәа еимҕәаны ирыма иандәықәла, иаргыи

цмак дамтасит ихэеит. Иахыччаноуп ари алаф шырхэо. Сара уи акырынтэ сизхэыцхьеит. Кэыга дус дсыцхьазоит, иихээз, икаитцаз сыкэныкэоит. Ишцаиурыз, исахэишь, афыза? Имч рыкэхом, ицмакэа еимтэаны иргоит. Иарггы, ианамузах, данеимыртэах, цмак игар еигьу, зынза агэыцэхэы дыкэ-тээр еигьу? Уара удаггы арака иаакэлахьеит атцарауаа, ашэкэыцэцаа, аа, думбеи Адамыр Артанбаггы дааны дыкоуп. Шакафы ирасхэахьоузеи, шэарггы цмак ахы кны шэаахар иаха ишэзеигьуп хэа.

Дшубакэо дыкамзаап ари. Уаф дзырхэыцша ахшыццаккэа ихэеит. Итцеггы иацэажэатэуп хэа игэы дынтахэыцит Тарсхан. Стоурыхтэ роман афгы дзыкамларызеи абасеипш икоу ауаф. Ацсны агэта еицшоуп. Ахахэтэ баагэара рыбжьыргеит. Мраташэарахь империак ахра аеуит, амрагыларахь – даеакы. Ари ауаф иеипшу азэы, урт рыбжьара дыбжьахеит. Иара иицаху акоуп, уртггы акы ахьырцэигаша, егыртггы. Иазхэыцтэуп, иазхэыцтэуп изыкаитцо ус, усггы уажэшьта Цсадгыл сывам, еимыртэеит, сарггы сыхэтак алызгар иаха еигьуп хэа, игэы каханы акэу, цсабарала зыцсы мтэуа азэы иакэу? Цсабарала ус дшазар, апхьаф акггы инафом.

Иапхьака данаанаскыа, еицах даатгылеит.

– Адиректор дутахума? Иуасымхэеи, сара иузыкастоит хазы ауада, иахыак исараза. Адиректор уара уибо дыкоума?! Шаанза Акэака дцеит. Ауараш, ашампански... Пепси-Кола жэыр сцахуп ихэар ишцакауцо?! Схы еилагоит, схы. Уахь-неилак акы нарфумшьыкэа, акггы уртазом. Хэаахэтрахеит, еимтэарахеит. Уажэааигэа араскладушкакэа аазгон. Азав-склад, жэаба смашына ианнакэитцалак, акы аахихуан ихазы. Иумтар, иуицэазом. Уажэшьта ухы кны ухэыцла, списат злакастцарызеи хэа?! Уи изууазеи! Иахьа, иахьа хэанеикэха... Схы цетэуп, уара. Сыбз таскызтггы, ашьшьыхэа сыкамзаауаз. Араиком афы Виктор Тахэыц-ица цымш хымшка ицсы ишьарц, дшэарыцарц дниуеит, иифаша, иижэыша, шэарыцара иццаша шэрызхэыц анихэа храиком, игэы змырфэыгышаггы хэзхэыцроуп хэа иаасфэытцкьеит. Акыцхэа убри днахьынхалеит араиком. Ахэса изыцшаара уи шэара ишэусым, иахьынзэздыруала, уи иазку даеа цыоукуп, шэара

акранифо игәы җазташа, ажәабжь бзиақәа иазхәаша, быргк җәыҗак, акыр здыруа, акыр зхызгахыоу дизышәыңшаароуп ихәеит. Убас анихәагы усеиңш ауафы ашыхақәа рыгәтаны дабахаңшаауеи, ахышьцәа хшыщцажәқәа рыда азәгы дахыыҗам схәар сызкыдаз. Ара дыздыруеит усеиңш иҗоу ауафы схәеит. Иахзаамгаз, зызбахә ҳалацәажәоз, Бақьыр-иҗа Җараз.. Уакә-сакәзар, убри иҗоурых сыҗуан, аха Адамыр иҗхәеит хәа саҳауеит. Иҗхәзааит, уара даеакала иҗы. О, уи ихигахыоу удыруоу?! Атыхәтәан зегы иҗәы рыхшәеит. Ауаа-гы, дызфыз аусгы. Ихы җахәаны дықәцит.

Бақьыр-иҗа Җараз ихыыз, цсыхәа ахынзамоу, иара их-хы ииагауа, акраамта избахә далацәажәон Жәраб. Еиҳарак днақәыгәҗәон Бақьыр-иҗа Җараз ауаа игәы шрыхшәаз атәы анихәоз. Угәы зхымшәаша роума. Уахгы җынгы умтәа-умыцәа акы срыхәндаз, бзиарак рзызундаз хәа уашытоуп. Дара, иҗабуп хәа уахәара ацымхәрас, иаахәны шыаңҗаршә узыруеит, угәы иҗажыцәоит. Абри атурбазаҗы қыақыс аусура далагеит раңхәза. Нхытынтәи Аахыцәа иаауа, Аахытынтәи Нхыцәа ицауа, җаха хаха рыцсы ааиҗаркырц абрака иана-ангылалак, ргәы умырҗыҗыр ами?! Ашәахәара, акәашара, ахәмаррақәа еиҗаатәуп. Җбака сезон убри даҗын. Атуристцәа рымацара рақым, атурбаза аусзуҗәагы дыргәаңҗеит. Ғыкала, иара ихәашыа, от души работал. «Ари еиҗу еиҳау атыңгы даңсоуп» хәа, – иааиҗыцәкәеит абарт атурбазақәа зегы иреиҳабу азәы. Аа, абыржәы дахыыҗоу атың ашка да-ниаргазоуп. Уи акәхеит. Ацәа зысыз атла абыҗқәа анкаңсо еиңш, еишыҗархы рҗыҗархеит ашыпхыызқәа. Иашшқәоз зуҗцәада? Реиҳа абзиарақәа ззызухыз. Убри ауп Бақьыр-иҗа Җаразгы ихыыз.

Уи ихы-итыхәа дахыалацәажәоз аҗнытә, җарсхан иҗа-шыаны, ихамыштырц ақәад ианцатәуп хәа ииңхызаз а-коуп. Излаигәалашәоз ала, Бақьыр-иҗа Җараз изкыз, Адамыр Арҗанба ииҗыз ашәкәаҗы уи аҗыза афакт җаргы ихәамызт. Иҗалоит даеа җыоуы ианырцазар, абри, Жәраб иеиңш иҗақәоу, абзиара ашыҗах бзиар ыҗам хәа ихәыцқәо. Ауаа ирыдкыланы, ииаашатцәкәаны иухәартә иҗоуп абзиара ашыҗах бзиара ыҗам хәа. Аха рыцхарас иҗалаз, ани, абзиара

ду кастцеит хәа изыпхъазо, ииашатқъаны иахьынзабзиароу
ихаҭа издыруам, азэггы иаахтны иеимхәеит. Ишизныкәаз
умбои, ихы игәы ахшәаны дықәцуа дкарцеит Нестор Лакоба
ихаҭа деикәзырхаз ауаф. Дахьыфызаз, дахьывагылаз, «Къараз»
дшалаз, харкәатцып зеггы, аха уи ауаф, данкәыпшаз, жәаф
жәибжъ шықәса анихытцуаз, Нестор Лакоба иҭсы аикәырхара
далахәын.

Сара сеипш икоу, афымызәзәакәа, зыбз ада зыхәлам,
ханбаидикыларишь хәа иҭшны икабинет аҭхәа итәон, дафын
Жәраб. Уажәы сара снапы даныпшылоит.

– Ишҭа, арака аус иуама?

– Иабатәи усуроу! Уаф дибарц итахзам, аус злеиуа-
зеи, Тарсханхеит. Шәпыла уцозар, абарт ашьхәкәа уахьы-
нархытцуа, Цсхәы акалт афы дынхоит. Машьынала уцозар,
уакәшаны унеироуп. Уи закә тыпузеи?! Цшьба хәба мза
асы шытоуп. Иифозеи? Изтода? Ха-ха-ха! – дааччан, азәы
иахауамашь хәа дегьаанҭшы-ааҭшит. – Азы иагоз дыччон хәа,
абаскак дакәшәеит, аха зегьакоуп, устқәкәа игәы камҳацзаап,
лафқәакгы ихәалоит. Хараз, иуфозеи, уҭсы злаҭоузеи хәа
снаиазцааит зны. Сара сышьтәуп, уара. Азәы сабаихәари
хәоуп сшыкоу. Аха ауаа исанармыжьуа уасхәап? Аповыше-
ние соор хәа ишәаны изысзашшуаз удыруоу? Дара сахьрыхәо
– бзиоуп, мап ацәыркуам. Аха иуанарыжьуам уарггы ухы
уахьахәо. Хара уҳацхраала, аха уара бзиара хәа акгы алум-
ган. Сара, что, суафзами?! Акрыфара стәхзами?! Уи иазууазеи.
ҭагалан иасакьахәымтан. Цсхәы, иудыруазар акәхап, акакан
рацәоуп. Сфызакы сареи, аекәа ааҳапшаан, акаканкәшәара
хцеит. Хшеимдоз, аатқәакәа хартәырц егьҳагымкәа, арака
уаф дынхом, каканқәак гылазарггы, бнахәамзар акгы иафом
ахьахгәахәуаз, хәпшызар, арфаш анафс, ҭсатцла дуззак амҭан,
кәарч фнык гылоуп. Ицьахшьаз, афны фыц икәтан. Фыц ахьзми,
ааигәа ишыкарҭаз фашьом. Уажәы, ишудыруа, зхы изахәо зе-
ггы ақыҭакәа кажьны иқәцуеит. Дызустада арака дааны ин-
хаз хәа хкылапш-кылзырфәуа ханкылсит. Шьарда зықәрахь
инеихьоу, аха макьанаггы иблақәа цымцымуа цлаҳьыстак
дыфнатәоуп. Ашәкәы даҭхьоит. Дҳаигәыргьаз цьушьома?! Игәы
паҳҭәахьоушәа, арахьггы шәсышьталаны шәаама, здаракәац

нцәаша хәоуп дышхахәаңшуа. Аңсшәатцәкыа хәимхәеит. Шәааизар ишцәкастцари, шәсыздәылцом, шәаатәа. Иеибәххәаз зеггы зышәтахузеи. Иуфозеи? Азынра узлагытцсуази хәа снаиазцааит. Ха-ха-ха! – деитаччеит Жәраб, еиҗа даа-наңшы-ааңшит. – Ашәкәы ианумцааит, акы хәкәзуеит, аха иихәатцәкыазоуп иуасхәо. Ареволиуциа снацхалоит, марксизм снафыхәалоит ихәеит. Дысгәаңхеит, уара, абри анихәа. Рыцха, дуафы цәгьамзар каларын, аха цыоуку ддыркыалеит, надо тарику помоч схәеит. Ха-ха-ха! – иччара изынкыломызт. Иахыа иаауа хәсас инаганы инаиасхәахыр убас. Ареволиуциа шәфала, марксизм шәнафыхәала хәа. Сыказамкәа егьа адунеи санырхып. Какраз хәргы асезон аркра хәазыкахҗон. Икоу уасхәап, Бақыр-иҗа Хәраз, сара уара убзиарагы, уцәгьарагы сыздыруам. Усгәаңхеит, бзиарак уызыурц сҗахуп, унеи, уңхамшын, азын иуфақәаша иустәкәо сымоуп схәеит. Абырнц, ашәхәрия, асгушчонкақәа. Еидарак изеикәсыршәеит. Даараза сҗахны дшымаазгы збоит, аха дааит, истеит. Уафҗас иарымхәеит аңҗ, ашихкәа, мамзар даауан. Рыгәра угартә икоу цыушьома?! – ахышьцәа-шәарыцафҗәа ахыфназ афны ашҗа дыңшуан. – Уәәфы иуархәо акәу цыушьома, рышәара анышә иҗоуп. Аңҗ афыцба, Уасцәа хылҗеи, Ахыча хылҗеи, урыцны ашәиҗышә узнеиуам. Уанааргәампха, абахә унхыкәыргыланы инаугәҗаситоуп. Аҗахмадцәа? Урт закәи? Ашьха аҗасқәа, аңцәахәкәа хәа, анкыа, акы аныкақәаз рхы иааҗашәаз, рыцхақәа, иахыагы икоу цыыршьоит. Рыгәра зго цыушьома. Ахампалоуп абнахәа ахыдыршыуа хәсас. Иухәо реиха ианақәшахәҗо, иахыагы икарҗазом. Уажәраанза ихадгылаз Сәтбеи, арака, хҗурбазафы даалоит иара, хәцәагь ааит хәа лафкгы наилаххлоит, пату зиқәыстцо, игәампхо уәәфы иуеихәоит. Иҗахзамызт шәарыцара дахыаахҗоз, алашәарыца агафәнтәи изаазгаз аңсаса ахычаларацоуп, уажәааны сшәарыцарц иаасымгеит ихәеит. Иуамызт. Аха дақәыршахәҗны, шәарыцара данузышьҗ, уирманшәалоит. Уафҗас иарымхәеит, убри азыхәаноуп Бақыр-иҗа Хәраз дзырцмааз. Схәҗа сцароуп иаагара.

– Сара цыаракы сүхәома? – ихәеит җарсхан. Ирмаананы ихәеит акәымзар, диццарц, арахь дмааргы, ма уака дибарц, днаиациәажарц иҗаххеит иациҗыҗеи абаскак зызбахә

иахахьюу ауаџ. Игәаланаршәозгыи рацәан. Ихәычра, икыта, издыруада иаб итәқәакгыи иахар...

– Узаҳмыхәозеи... Уаанҕаси, ихәмоу, ихәгу... Иахшыуа ақыжә бзиа ҳамоуп. Аңсы штоу ирбаны, нас агәатцәа имтдоуцароуп. Анцәа. Ус ами аныхәагатә шықартцо. Уажәы аңсы штоу иусыр-боит, нас агәатцәақәа. Уи иацы цьюукы ираасыргеит. Реиха дзыргәакуа – ақәасаб ажыи цәаны, уигыи ҳамоуп. Так, так. Аңсыз калоит. Ғыц азы иаатцәаны, акалмаха! Дәеа цсызк ифо цьюшьома. Абахтқәа ақәыцсаны, азара калаза, ажыи цсыланы, абаџ маңны... Сызџахәы ифароуп. Та-ак! Акаҳцы... Уи сара снапы ианзам. Так! Ха-ха-ха! – дышгылаз зны иаргъарахь, нас иармарахь дынхырхәа-аахырхәеит. Игәалашәаз ихәта дарч-чеит. – Узырџла, укәатеиах цызтцәаша уасхәоит. Хтәоуп ара-иком ағы. Инапқәа имгәацәа иақәцәны, ахәан макъа асахъа итәны дтәоуп сдиректор. Азәыр акраажәгама, ишпәсышәтәи, аконверт итәцәны акәу, атәтын пачка итәцәны исышәтауоу хәа...

– Уи шца, исзеилымкааит... Атәтын пачка итәртцо закәи?

– Уи узымдырзәи? Уара уцарауаџытәкыами, уртқәа анцәа урцәихьчеит. Азәгыи акгыи итәтәыс иумам... Ха-ха-ха!

– Сытәтәысгыи ирымам. Ха-ха-ха! – Жәраб иччашъа ныкайтцеит Тарсхан.

– Уи саргыи исыздырзомызт, аха сдиректор исиртцеит. Уи дәеазәы иҕитцаазар акәхап. Аус бзиа абицара инеимда-аимдо инаргалар ами. Иаххәап, раикомк ма обкомк, аин-структор иоума, амазаныкәгаџцәа роума, азәы итәтәыс имоуп ани, иаадыруа, ҳахәдацәа цыхәрааны изку, – инацәақәа неихыишьит ацара хәа ирбауа, – иаарласны иумтар калом. Уск рызбауеит аҕенытәкыа, абыржәы, иаарласны излагараны икоу абиуро ағы, мамзаргыи уатцәы ашьжыымтан. Иахъа илабарта уоуит. Илабарта уоуит, аха ани, аныхачаца, иаргыи уаргыи шәзымтәныхәо, итәшъа умоуит. Ауаа идгылоуп, ицуп, мамзаргыи еизарак еилацәажәарак мџацигоит. Ишцакауцо? Исахәеи, ишцакауцо ура?

– Акрыздыруоу? – ихәеит Тарсхан икайтцаша ахызымдыруа хара дук идызшәа.

– Иумбои, ура уеицш акәын саргыи ишысзымдыруаз.

Сеихабы, анцәа ицьшыаны иаарласны апенсиахь дцараны иҕоу, – днахырхәа-аахырхәан, ишьаппынцәкәа дрықәгыла, Ғарсхан илымха инҕеихәеит, – стың ахь снейрц азыхәан абри зеггы ҕасцо... А что?! Сара исеиҕыу инаргода?! Изытатәу измыхтәу сара саҕара издыруада...

– Хәарада, хәарада...

– Узырҕла. Ишдәҕауцо, срочно хьешь ҕара итатәызар? Аҕатын пачка, импортни, зцәа жәпоу, аҕатын ааҕухеит. Шәкы шәкы ицо аҕарақәа рены инҕоутцоит. Шәышгылоу, иаххәап, аҕатын ааимданы шәнахеит. Абни, аҕара зтоу еиңшу даҕа пачкак, аҕатын еихыхаа иҕаны уҕыыбаҕе иумоуп. Аҕатын нарымцоукуеит. Цырак цырак ааҕыганы зеггы наҕыхоит. Уара уҕыыба инҕоутцоит аҕатын зтоу апачка, ашьтахь, иухаштызшәа, аҕыпхәа уҕыыба иааҕуҕаауеит егы, аҕара зтоу апачка. Ишырбо, иахәаурпшыр иахагы еиҕуп, ани изуҕарц иуҕаху, ажәақәак нацутдар ауеит, аха акгы мхәакәа, амала цкәа ина-ирбаны, иҕыыба инҕоутцоит. Издыруа, дааҕышәарччоит, ахамҕа хәычы ыҕам, ахамҕа ду ыҕам, шәыпатуеикәҕцара ҕкымзааит – уи иаанаго имаҕны иуҕазаргы, ирацәаны иуҕазаргы хәоуп – хәа днашәықәныхәоит, иззымдыруа, иуҕозар, аҕатын, изырчмазаҕуа аума итатәу хәа лаф бзамыкәқәак нархәоит. Вот ты поверишь, араиком аҕы, абиуро шцоз истеит асекретар. Атуристцәа рзыхәан иамырхуа атуристцәа абжа аиҕабжагы рҕарцазом, дара ирфо рфоит, иаан-хо рҕиуеит хәа, клиаузннк дахзашшит. Хус иалацәажәоит. Мазаныкәгаҕык зынзаск даапкуа, иамхтәуп хәа дықәгылеит. Аҕатын ааҕызган, исҕытаскуеит, снацәақәа ирыбжәакны салахәмаруеит. Данынатәа, уст, аа, абри апачка схәан, ани, хьешь ҕара ҕатаны исымаз апачка наисыркит. Сихәаңшуеит. Ицәытцрааны ихыртлашәа днахәаңшит. Иңштәы аҕааитәнакит. Дҕагыланы, абар иҕаитцаз хәа ҕааитыр, пропал, сдырзуеит. Аха сара уажә дызбама ани. Иблақәа алашьцара рхахалазар акәхап, ирыцкәауа, дсыхәаңпшуеит, дҕаңшьхоит, дцәышхоит, икышәқәа аҕыргәара ықәыххуеит. Саилгеит. Арыңцәа астеит абочка. Узырҕла. Сызҕыз... Хтәоуп, значит, сдиректор, араиком асекретар, аинструкторцәа, асас иҕылараз аплан меропритии халацәажәоит. Кахҕы бзиагы дизыңшаатәуп

рхәеит. Уи сара схы иадыстоит туристкак сналацәажәоит, сколько хочеш дам, сара дсыпшаауеит, шәыххь згеит, хьа-ас икашәымтдан схәеит. Уара, аших, угәра згода, дупшаауеит, иашоуп, аха зны уара улыкәаианы, нас иара диутәит, уи анааиаха, хзыкәшәараны хәкоу удыруоу ихәеит асекретар. Иухәои?! Аиаша анырхәалак җумтыроуп. Хатца дызкәамиац акахҗы шәара дшәыпшаа схәеит. Уажәы, акахҗцәа рырмазеи-ра знапы ианыз, җыҗа иманы дааит, иацы... Мап, жәацаахыс рныкәгара саҗуп. Иара азәы иоуп икоу, дара җыҗа, аха агәра ганы сыкам аҗыҗеггы иара ишимам.

– Дызустада «иара» хәа узәу? – дзитыхыз изымдырзо, җара акы хәатәуп хәа җааитит Тарсхан. Иахәәоз дрыз-җлымхәартә, уимоу, лыхәтак инкылхны, аҗбаад антарагы иапсоуп ихәартә ишыкәзгы, уажәы иара иитыхыз акы затҗык акәын – ихала дыкәзарц, астәҗа иткәагоуп хәа игәы иззаанамгоз аҗсабарей иарей рхала еизынхарц. Уи де-иликаауан ари, цәажәартас дыхтәзкыз ауаҗ. Зеггы рҗы ас иҗашәалак ихәозтгы, уажәшҗа дыкәырцахьазаарын, аха Сатбей мшкәак цхкәак роуп, уаха еибабом, русурақәа рга-нахьалагы рымҗақәа еиҗылараны икам. Аха идыруазтгы Тарсхан дзыдхәалоу, зусқәа дрылахәу... Иахымхәауа бзианы ишыкаитцо даҗазныкгы агәра игеит. – Акахҗцәа знапы иа-ныда ухәоу? Уара дабоудыруей. Аҗара аганахьалагы зҗыба дтәтәоу азәы иоуп.

– Аҗара аҗашьа мацара акәым, изтәтәкәоуггы жәдыруама?

– А как же, – раҗхәтәи акқәа дрыкәыгәгәаны абри аҗы-затәҗа шҗоузымдыруей хәа аанаго, җааитит Жәраб. – Изто, значит, изааигәоу, иара иҗы аус аҗатцара зылшо иоуп. Урт узымдыруазар уус кәташьас иумоузеи! Иаххәап, уи дышгы-лоу иакәымк аауҗыткәеит. Уалгеит. Ари, уажәы акахҗцәа ааз-газ, уажәадагы шакантә даахьоу удыруама. Сезонк азыхәан җынтә, ма хынтә уеизгы даауеит. Далапшноуп ишааиго. Изымтәда. Иҗшра ыкоуп, исахьа, аҗара иара имажып, – шьыцрала иҗын Жәраб иажәақәа.

– Аус абаиуей? – Тарсхан иажәақәагы ашыцра на-рылыжжит. Егьа ихәаҗыргы инхыжжылон игәытха. Аҗара иҗазарц иҗахгышьян. Ауада тбааҗыцә, ибзианы ирхиоу, уаа-

ма, нан, хәа даниңылауа иан, папа, уабации хәа дихьынхалауа ичкәын, есышьыжь диҗаччауа ипхәыс... Зегьы алшоит, иблыша, аңара. Аха нагзашьас иамоуи иареи ирыбжьысуаз азиас дырырц ихахьгы иааигомызт, ацҳа азәыршы ишидырбахьазгьы.

– Аус абаиухуеи, сара сеипш дышшуа атуристцәа дрышьтоу ңушьыома. Уаҕа дыштәоу анхацәа инаргоит аҳа, алаҳа, ацәа, абхәаса, иааиҗаху. Зегьы аңара рылцуеит. Консервни зауад. Агородаҗ двухетажни ашны имоуп, амашьына «Волга». Акыҗаҕы иани иабгьы адворец рызиргылеит рхәоит. Убри иоуп ахатца. Виқтор Ғахәыц-ица ихатә ишьамхкәа кәаркәаруеит уи иҗаҗхьа... Это мужик.

– Виқтор Ғахәыц-ица дарбан? – днаиизтааит, иаҳауаз ахьз агәра изымго.

– Дарбаныху, хаззыпшу асас. Уара Ғарсхан, мазала акы уасхәоит, угәы иалымсын. Убри данаалак, уахымбаша уеынапхьак... Араҕа, уара иудыруоу сыздыруам, усоуп ишыкоу, атыңантәи ауаа раашьтра азин хамазам. Мәаҕы дықәханы, царта имоукәа, уахык дыпхьаргьы, адыршәены шаанза дықәтңны дцароуп. Ус изыкарцазеи хәагьы узхәом. Иеиу ңушьыомадара харахтәкәа. Маахәса ирхьынхалоит, мамзаргьы ңара акы ргычуеит. Еиҳарак ирчычоуп арадиоприомниккәа. Апастанавления кәрцеит строго, тыңантәик иңсы шишьо данахба, аштраф хдыршәоит. Унаңшы-ааңши, ани, живои классик Адамыр Артанба ида дәҗазәы дубозар убап. Уи, ишу-дыруа, иаашьтра акәым, хәихылаңшларцгьы хнапы иануп. Апастанавления адагьы, ара икалаз умбои, ани, хаззыпшу, Виқтор Ғахәыц-ица иеиңш, уахык шәахә хәа, ахәса рыманы, аиҳабацәа шаҕашы аауа удыруама?! Избогьы дзакәу уафүзеи, убри ауп иухәаша. Сара араҕа аус зуеижьтеи иңуа удыруама?! Атыңантәи ауаа рзыхәан акорпускәа шба алхын. Еиҳаразак иаауаз зустцәадаз? Аинтеллигенция, ацәхәы-кьантазкәа. Кох, саҗаумтңан, уаргьы... Ишәымам, угәы иалымсын. Шәыхшыш уи аганахьала аус ауам. Ихтаркит, уара, ихтаркзеит абраҕа.

– Аҳауа бзиоуп, азыхь, нас азцәытңы, аеыхәшәтәыга...

– Уи акәзам икалаз. Иаҳа имариоуп. Апутиовка апрафсаиуз иашәоит. Ацара-аара иаҗахузеи. Аҳаирплан уақәтәом, адәыҗба

уаанагом. Есены реисави каробочка бжьюуп. Ишакәым еила-
хауа иалагеит урт абрака, қяф рурц иаауаз атузқәеи, зыбз
ада зыхәламыз, ацәхәы-кьантазқәа аинтеллигенциеи. Урт ус-
гьы ишыкоу удыруеит. Угәы иалымсын Тарсхан, уара уаластом.
Уара сануғапшыцәкьа усгәапхеит. Арт ҳахьыкоу иказам, уафь
гәыразык иакәзар калап схәеит. Аха анти, уара узлоу аинтел-
лигенция, аиашаз рычҳара цәгьюуп. Рыбз уахәазом, арахь
иқартаз хәа акгы ыказамкәа. Исахәеи, иқартахьоузеи?!
Акыргы қартцараны икоума! Арахь рыбз уахәазом. Уиоуп
иухәо, изааргаз акахпы рылапш аалықәшәар, рхы еилам-
гои. Анцәахша. Жәаа, зежә, уаҳа лхыцуам. Сатанаумтцан,
хцарауаф, сатанаумтцан, ухы тыскьейт, – даатгылейт дхәыцуа,
нас иблақәа хырқыарала итәны, ус ғааитит, – уара, аказы
сухәоит, исзыкатца, нас сара сахьухәақәо убап. Иуасымхәои
сахьухәогы. Стәацәа аауеит умхәеи. Утаацәа роума, бзиа
иубо лоума сара сус алам. Дшааилак, атдельно ауада бзиаза
узыкатцоит. Иабоутаху ахьшыцәажәқәа урылаианы. Икалап,
сара схата сцаргы, мамзаргы хата бзиақ дуцыстцоит. Усыз-
царауазеи Бақыр-ица Хараз иаагара?! Даақамлар цсыхәа
ҳамазам. Уафцас иахәатәуп. Уара уцәажәашьақәа рыла, уаф
кәықак уоуп, выручи, иаа? Имур, рпартияггы стәхым, даргы
рааигәара снейуам, иахьысымбаша сықәтит ихәар, ицсы сна-
пы ишаку, сара сыда цсыхәа шимам наигәаларшәатәуп. Даба-
цои, азынра ааигәахара иафуп. Ахампалоуп асгушьчонкақәа
ахьйоуа. Уазхәыц, уазхәыц, уажәшьтаншәа усыпшаауеит...
Упши, абас ушнеиуа, уаргьарахь уғынаухоит. Амфәхәаста иу-
нарбоит. Аасра, ашымҳара улсны уцоит. Цьаргы умфәхымтцын.
Уахьналбаауа, арфаш азааигәаратцәкьа, ахахә дукәа
ирылкәкәаны икатәоит азтәытәы. Уқанатц фымш хымшггы
изумжәрызеи, ахәшә. Уфнытцка зеггы уарыцқьоит. Ҳамгәақәа
ма иахрыцқьалап, ҳахшыф усггы иалгахьейт, аха.

Ирласны нақ дыспыртындаз, ицәажәара сзычхауам
хәа дзызхәыцуа абри ауафгы, ашьтахь иибақәаз, дзыф-
цәажәақәазггы наццаны, инейдкыланы данрызхәыц, иқьаад
анцара иапсаны иипхьазаз хшыфцакык дазкылсит Тарсхан.
Акгы шықәиргәғәомызт, ихазггы зтаараны инижыт. Атак
апшаара ус имариамызт. Даниуаз ицины апсабара иланатоу,

мамзаргы итагылазаашы, иптазаара ус ианыкала, уаха
псыхаа анимоу казшыс итигауоу ауафы амтакыакыара?
Амшын афынза изланазаша даеа моак анамоулак азиас,
акэаратара, атэйтэира иалагоит...

Урт ауаа иара ихы инадкылангы дрызхэицит Тарсхан.
Дрейпшны ихы ипхэзеит. Дхэацыхэапшхан, даанапшы-
аапшит ғычрак дшафыз дакэыркызшэа. Дызтагылаз азиас
дахыруа идыруеит, днапшны ибоит ахыкэ. Уамак из-
нымхеит. Иаарласны дназоит. Уажэазы уаха псыхаа има-
мызт. Дызхынхалашаз даеа махэыкгы ыкан. Уи иахагы
ипсеикэырхагаз махэын. Ихазы мацара акэым. Иан, ипхэыс,
ихэычы рзыхэан мацарагы акэым. Шакафы дрыцхраахыоу-
зеи, дара рхатакэагы ирзымдырзо. Мышкызны иеилыркаап.
Иажэахэкаа рфы сара сыхэта ионы ианназго, снапы атэоны
ирыстоит. Урт аанхоит архив афы. Дышпакоу, уара, мазалатэи
ушеф, ааигэа шэеикэшэахыоума хэа атэы сылазтцало, дара
рзыхэан ацэгы сафу, абзиаракэа рзыкастауоу, мышкызны ир-
бап, ирымбазаргы, сара сыламыс цкэоуп. Уламыс аныцкэоу,
атэы уларта акэым, акыркырхэа иухыччаргы, агэхыаа укзом.
Уара уакара издыруада узустоу.

Азтэытэы акынза дназаанза, днымоахытын, уафы да-
хымбаша тцлак амтан, итетрадыжэпа ишыамхы икэкны
днатэеит. Иааркыаф-ааркыафны, иаарласны инанитцакэап.

Иацы амэантэи иныкэара, имоалатоэахаз ахышьцэа-
шэарыцаоцэа, уажэы дзацэажэоз арма хырхэа, аргы мта-
кыкыа Жэраб ухэа, зегы доарылсын, урт, дад, азэгы дуде-
илкаауам сара усзымхэыцкэа ихэозшэа, ибла даахгылеит,
иацижытеи изныкымкэа зыхыз илимха итаоуаз Бақыр-ица
Хараз.

Ускан иара дхэыцын, иеиликаартэ дыкамызт. Аха илхэоны
иахакаэхыоу рыкнытэ, уи ауаф изыхэан игэалашэарафы
иаанхакааз иреиуоуп акы. «Икаитцакэахыз абзиаракэа зегы
атэы рхышыит. Жэйтэнатэаахыс, хазы хабланы, хкыта иа-
ланхоз абырзенцэа рыхтарафы днарыцхраан, Егры нырцэаа
ааганы инирхеит». Иан иалхэаз ахынзаиашаз шизымды-
руазгы, убри ауаф ихафсахыа иишырц иитахыз атоурыхтэ
роман ашка ииаганы дназхэицит. Ускан ироман афы икало

ахтысқәа анымџапысуаз аамтазгы, абыржәы, иара дана-
хаану еипштәкы, аимпериақәа џба еиџыршеит Апсны.
Амраташәарахьтәи ахәта рымпыцархалеит аџьамцәа, ам-
рагыларахь – аурымцәа. Аимпериа аныкала, уи аполитика
мџапыргауа атыцантәи ауаагы аџшаауеит. Арака дачаагы
иазхәыцтәуп. Ишцарызныкәо убарт, аимпериалистцәа рхы
иадырхәаз? Убри акәушь Бақыр-ица Харазгы ихыыз.

Ашътахь Тарсхан игәалаиршәеит ркытафы ашкол дантаз
дызлапшхьаз еизарак. Аизара зыкыиз издыруам. Ипхынран,
ишоуран акнытә, аусхәартә ашъафы икәгылаз аџ амцан
имџапыргон. Аурокқәа ианрылга, афныка дцарц ишәыра
ыркәаталейуа дшааиуаз, ауаа еизаны ишгылаз аниба, иар-
гы рцыхәахьшәа даагылеит. Уажәы даназхәыцуа иеилика-
ауеит уи аизара анымџапысуаз апартия аџажәатәи аизара
ашътахь шакәыиз, избанзар уака нхафык иихәақәоз рџыза
дача аамтақәак рзыхәан хәашы имамызт.

Дад, Хараз, – ҟааитит ажәлар даарылтын, илаба-
шы нарсны, амра ихнаблаа-ҟнаблаахьаз ихтарца ала-
башы инахарцаны. Астол даахагылан Бақыр-ица Хараз.
Ишпхынраз, ишшоуразгы уи, еснагь еипш, асахтан кыаҟ
цәхапшь ишәын, ағалифе еикәа, азиацк магәкәа ақәцаны
ишәан. Еснагь еипш иарма напы анацәа ду аҟарцан имака
кыака. Урт рҟеилахәашы, ргылашы ибацыпхьаза, Тарсхан
дазхәыцуан, иказтцзеи абарт зегы абас инеибеипшны, ар-
волиуция иазку акиноқәа ирҟыпшу, мамзаргы акино тызхуа
дара, абарт арволиуционерцәа ирыхәапшны икарцауоу?
Иарбану ирапхьатәиу? Ажәа схәар каломә хәа диазцааны
акәымкәа, ихала дџагыланы иҟахьааихаз, ажәа ахәара да-
хьалагаз цыеишыазар акәхарын, иблақәа цархәны абырг
дихәапшуан Хараз, – хазшаз анцәа ду ицышыаны, – ажәдан
днатәпшит, – атыџ иакны иказ амза, атыџ иоунашьтит.

– Иухәашыоузеи, иаанагозеи уажәа?! – дхыжәеит Хараз.
Цыоукы инцәытәчча-аацәытәччақәеит, аха цыоукгы «иажәа
ирхәа, иажәа» хәа, – абырг инаидгылеит.

– Убас икалалоит, дад, амра атыџ иакуеит. Аенышыыбжьон,
икапха-каччо ажәдан ишкыду, иаалыркыаны илашьцоит.

– Иаадыруеит, ахшыџ хаумыртцан, – еитәх дхыжәеит
Хараз.

– Изакаызеи, уара иажэа зиумырхэо?! Абас ауаа шэыр-цэажэомызт азыхэаноуп ихахықэаз зеггы зхахызы? – аизара агэтаншэа иалатэаз азэы, ихылқа ихқаа ҫааитит. Ихазы-хэан акэхарын изихэаз, ибжы рхэыңны «абар Хрушьов иҫаитцаз, хылагыла ҳаилеитеит. Арт ауужыыр калома?!» – ихэеит.

– Ажэван цқыза ишыкоу, – иажэа инацитцеит абырг, – иаалырқаны илашыцоит, ажэван агэтаны иташэоит амра. Ишқакауцо, иулшозеи? Уңшыроуп. Анцэа уиашыапклароуп. Убас ҳамра атыө иакны иқан, дадраа иахыа уажэраанза. Ишэыдысныхэалоит, ҳамра атыө иоунажыт. Изхысхэаауа жэдыруеит. Цатқақыала ицсроуп.

– Хшыө дук ухэоз ҫыысшыан, – дагыапышэарччеит Ҳараз. Иааигэаратқыа днеин, дитцапшуа дгылан Тарсхан. Игылашыеи иңшышыеи анигэалашэо, иңыеишыоит дызлаимырхаз. Иахалааит, идырузааит, ихаштрым инасың азыхэан иқэқоз зуствэоу ихэозар акэхарын, днаихэапшуан, уақа дахыгылоу, дахызырөуа дшақэшахату ала ихы наиртцысуан, – цатқақыала имацара иакэзам, уи иаңхыа даеа дукгы дыңсхыан, Гэаңыала, дугэалашэозар, аха, Гэаңыала, урт рус аңсы тоуп, ағыарахэа икоуп, – инацэақэа зеггы шеибгаз инавтцеитеит имақа. Ижэахырқэагы шышытыхны, ажэлар даарылапшит. Азэггы ҫимтзеит.

Ажэлар рҫымтра, иара идгыланы ицэажэазар еиңш ипхыазазар акэхап абырг, ибжы иаха аңсы талеит, даахэын Ҳараз ихы наиқэикит.

– Сара иуасхэо цқыа уазхэыцыр, уара иузеиңып, Ҳараз. Анкыза зны, уанқэыңшыз, иуархэо ада анузымдыруаз, ҫы ццышэк уақэдыртэеит ҫыоуки. Уара уеиңш иеыжэлақэаз, ҫыоуки уи аеура икыдқаны иашыт, ҫыоукгы хыхыуго хға хэа, ағэра ақэыршэны, аңырцэқэа рыерыларқа ирkit. Аеы иахыканамыжыша мацара иазхэыцит. Анс ухэа, арс ухэа, иқауцалак, иуулак, уканамжыкэа, иахыа уажэраанза уалааит уаргы уеы. Уканамыжыт, избанзар, изныз амөа удыруан. Уажэшыта, дад, уеы шыкоу иаанхазаргы, изныз амөа аеаңсахит. Даеа мөак ианылеит, Ҳараз, даеа мөак. Амра атыө иоунашытуа иалагеит. Сара, дад, хатыр уқэыстоит, уңыбаақэа здыруеит. Уеы знылаз

амѡа ҕыц ианузақәмыршәа, сацәшәоит, уара нағ ункажыны, иара нықәхәаша ицар хәа...

Убасқан ашкол дантаз икаитцаз антцамта, акыр шықәса тхьаны, ихишылааит Тарсхан. Рақхьа ианантцаз ашықәс шатцаҕымызгы, аилкаара мариан аизара анымѡапысуаз закә аамтахахьаз. Уажәааигәа уи антцамта данапхьа, азхәыцра да- лагеит иѡымтак аҕы ихы иахьаирхәаша, аха иахьааирбышаз макьана акгы изымпшааит.

Хымпада, убри аизара анымѡапысуаз, Бақыыр-ица Хараз дығәҕәақацаза дышгылазгы, ахы ытнаххьан убасеипш иказ мчык, дук мыртцыкәа уи ақыта далтцны дказцаз.

Пату злаикәутдаша, дызлаурехәаша, ухалтц, ухамбан хәа азәгы иеимхәеит. Ицсраз, ибзараз дахьнымѡахыцуаз, ашта ушпәталоз хәа азәгы алаба штымхит иара изыхәан. Дгазасма, ихала ибеит иеликааит икалаз. Изхылхәааз, избәхә изалацәажәоз игәалашәом, аха ибзианы игәалашәоит абастәкьа шылхәаз иан.

Шәкәык аҕы исцымлац хәҕсахьак ацәаара сахьыцшуеит, аха ацәаара мацароуп, акырза инахароуп. Иеилкаам рацәоуп. Иаагара уцозар суццоит, снумыжыын хәа иасхәар акәын Жәраб.

Аз тәытцәы ытыцтуеит хәа ахьархәаз ашқа инагаз амѡа убаскак итшәан, ѡыца зеивысуамызт. Азынра зегьы анышә икәырқаца асы иакыз аасра, макьанагы абға азеитцыхуамызт, цьоукгы, иаха ақәра змақәаз, абға аитцыхра иапсам, зегьако- уп иаарласны еица асы наҳақәхәхуеит, ус хлахьынтца ианы- зар акәхарын, ххы хәаѡахаргы, ишыкоу иказааит хабғақәа рхәазар акәхарын, анаара иаҕаиан.

Марина-Мадонна иласхәароуп сара, шьхатәылан ииз, иаазаз, сышьха гәакьақәа рыпшзара сзаазыртыз бара боуп хәа.

Арѡаш ашьтыбжь ааигәахон, иаха ихьшәашәахон ацша- гы. Шьаҕақәак ныкаитцеит, ашьтыбжь иаха ишьтытцит, даҕа шьаҕақәак, ицегы ихаракхеит арѡаш ашәа... Даҕа- кы иузаҕырпшуам. Ашәоуп иахылцуа арѡаш. Амѡа иахьы- қәу иахәауа ашәа. Пынгылак анаиулакгы, ашәахәара нышьтнахуеит, убриала иагоит аиааира. Амѡа аниашоу, ахахәқәа ананыжым итынчуп ашәагы...

Ақәаб еилашуазшәа ахыләаңсыләа ахылтуан арәаш. Амра ашәахәақәеи иарей ахьейлазәоз, Ғарсхан ахаан иимбазацыз ңштәык аанахәон. Ашьтыбжь дазызырәуа, аңштәы еилыңыңбаара дахәаңшуа днатәарц, цәырас бғыы ҕаҕақәак ршьапы ианкны, итатаза иаарңыңит, аха тынч атәара, ибла иабози игәатца тзыртәаазы иерытара ацымхәрас, ибҕа адцаны, аңсатцла дышнадтәалазтәҕыа, дшашыңыла-хьаз еиңш, адәахьала икыаҕ ақәцаны, имаҕа иавтцаз ате-трад жәпа аавтихит. Азғыы иаанахәаз, анапҕыа-шьапҕыара дахымыгзо, дымтарс дшаго еиңш, азхәыцхатәҕыа инамто, инапы ахала иәуа аҕыәанахеит. Иацы амәан иибаз абаа хырғәғарта, уаҕа, машәыршәа имңыхьашәаз, афырақәа зну ахахә тәырғәы, дзыцнагалаз ауаа, урт рцәажәашыақәа, рхәыңшыақәа, дахыанагаз ашьхеибаркыра... Ауаста бзия дықазар, зейҕаҕам амҕымаәәхә ссир, уара иутәху алцуеит, аус злоу ахархәашыоуп, абар имазеиуп... Арәаш ашәахәара зны илаҕәуа-илаҕәуа мацара, зынзаск инеикәтәоит, нас иаҳа-иаҳа ашьтытцра иалагоит.

– Ха-ха-ха! – ччабжьык илымҳа интаөит. Иблақәа хиөеит. Усеиңшқәа ихьқәахьан. Ақьаад аҕы зыңсы аталара иаҕу фырхатцаки иарей шеицәажәауа, дышизхәыңуа, иблақәа хәаны дышихәаңшуа, ма иччабжь, мамзарғыы игәынқьыбжь иаҳауа далагон. Дацәцарцғыы иеазизкуамызт. Цқьа дихәаңшып, цқьа дизызырәып...–Уоора, ублақәа хәаны уәуама?! Уыу, рыцҳа, ари деилаңсазаап.

Агәра агара уадашын. Зыцәҕыа ухәо ушә дылагылоуп хәа, иацижьтәи акырынтә дигәалашәахьан, абар уажәы иара ихатә дахыңкоу – Сафер... Мап, Серге́и. Сафер Сакәыт-иңа иакәым, аха Серге́и Серге́и-иңа. Иңхашыара аарла иатцәахуа, ҕыкәабага еикәа кыаҕ хәыңык ишьоуп, еҕырахь иан дшаа-лыхшаз деилыхуп.

Хаша-цәаша улаха-уәаха,

Ғарсхан Ғрамба,

Лымҳа-хаха!

Арәаш иалыәуан Сафер ибжьы.

– Араҕа уабаанагеи? – дизтцааит агылашыа дақәымшәо, цқьа иблақәа анаахит Ғарсхан.

– Сароу? Сара сқафурта аракоуп, уара убаанагеи, убри ауп иухәаша! Иаа, иугәалашәауоу, уара, хаша-цәаша, улаха-уәаха?!

Уахык ҥахака алҥақ назхыысыз ашәха иеицшын ицәеижыы. Арака адагы, иеаирбылхызар акәхарын амра. Ижыашәқәа еилакацаза, ихиҕеицш акәын уи ицәеижыы зеггы ацстазаара ишеигәыргъоз. Тарсхан идыруан иара иатцкыс Сафер хәбака фбака шықәса рыла дшеихабыз, шықәса ҥынҥажәа дшырзааигәахоз. Аха дахыхәапшуаз, деитцбымзарггы, иеиқәлацәоуп хәа зимхәарыз, убас ицкәынан уи иблақәа, иқәыицшын ихы-иҕы.

– Уара, Тарсхан, уанацәалбеит, абри аҥыза ацсабара пшза, абри аҥыза ахауа зҥыда, мцәыжәҥада узырцыруа ахауа, ацсаатә рашәахәабжә, уахәапши, арҥаш аццхықәа амра ашәахәақәа анрылапха, изакә цәакәоу иканатцаз! Абарт зеггы зыпхастоутәуазеи?! Уиқәатц, духаршт нак! Уара уакәым, саратцәкыагы изхәыцра стахым, даараны дшыкоу схахыггы иаазгом. Арака утәаны ажәеинраалақәа уәлароуп акәымзар, апартия еизарақәа рзыхәан ажәахәқәа рыҥра, иаанаго уасхәап, ишцасхәари, ашәы ушәцаны пхәысаагара уцар иаҥызоуп. Ааигәа еизара каломә, дықәгылараны дыкоума Виктор Тәхәыц-ица?

– Аа, уиоума узҕу? Иихәо закәызеи схәахуеит, – иааи-цәымыҕхеит Тарсхан. Виктор Тәхәыц-ица иажәахәқәа шизифло, дышицхраало азәггы ицәизомызт, аха дахырызымдыруазггы иреихәомызт аҕнытә, арака уи здыруаз дахықәшәаз игәамцхеит. – Сара цсшьара сыкоужьтеи ҥымчыбжәа иреихәауп. Дсымбац. Дықәгылараны дыкоуггы сыздыруам, – иарггы уарггы шәхы еинышәкбеит, аҥыцәеггы иеицшқәоу хәа аанагон ихәашыа. Ибла иаахгылеит урт аҥахәак шака игәапхеибашыаны иеиҕаччоз, ахәаха рибамтауа иеицәажәоз енак Виктор Тәхәыц-ица икабинет даныныҥнала. «Шәеибадыруаз, ари сара сҥыза гәакыа иоуп», – Виктор Тәхәыц-ица Тарсхан изыхәан. Убастәкыа, сҥыза гәакыа иоуп ихәеит Сафер изыхәанггы, ашытахь инацитцеит. «Сара бзиа избоит сҥызцәа гәакыақәа анеибасырдыруа, урт анеизааигәахауа». «Хара хәибадыруеит ххәычаахыс,

қытакгы җаицалцит», – рхәеит афыңагы. Уи иаҗагы деигәйргәеит Виқтор Ғахәыц-иңа. «Ауаа бзиақәа зеггы еибадыруазароуп, рыжәахыр еибырталароуп» Ажәа ҕәышзак рахазшәа, насггы ирхамыштзошәа ҕартцеит афыңагы.

– Уара, Ғарсхан, шаҕантә сгәы иҕашәахьоузеи, уахәартә соуамызт. Убри ҕауцозар, смашына ацапҕа наганы иноусыркуеит. Иуҕахызар, ауадақәа ддыргәаҕуеит, сгәахы ңицәеит ихәеит Виқтор Ғахәыц-иңа, амцхә сзыҕацдом аха, җбаны иеимоу уадак узаасхәоит. Иажәахә ахыуоуа, ухацазар, ажәак уасхәоит, ибжьаргыл. Шаҕантә сизызырҗхьозеи, уара изуоуоу, ихата бзиа ибауоу сыздыруам, аха дцәажәацыпҕхьаза ихәоит нам кажетсиа хәа. Убри анааихәалак, нам анаҗсан, иныбжьаргыл «блиадиам». Иалцуеит «нам, блиадиам» хәа. Уара иануолак, атрибунаҕы днеиаанза усггы дапҕхьазом, уаҕа дапҕхьо дышнеиуа, уазхәыци, апартия еизара ду аҕы, ибжыы гәаҗаза, Ғымба ихор далагыланы ахапа ихәошәа дышнеиуа, нам блиадиам кажетсиа анихәалак иҕало?! Аңсны зеггы иахыцәоит аеныцәҕыа. Уара узыниашагы сазхәыцхьеит. Алақәа ушыҕацаны удрырҕауеит. Хаха-хымш априомни аҕы утәазарггы, уаҕа уахь узнеишам. Аха уара уи иуиҕараны иҕоу, умшәан, сара иузыҕацдоит. Иуасымхәеи, иуҕахума, амашына, иуҕахума, аквартира.

Ғарсхан ҕымт дгылан. Итетрад имаҕахы инавцеитцеит. Виқтор Ғахәыц-иңа иажәахәқәа рақәым, аха уара ухаҕа уоуп араҕа имыцхәу игәахәт. Еиҕах ибла иаахгылеит урт аҗацәак акабинет тбааҕыцә, зытзамцқәа рҕынтә Ленини Брежневи рыхәаңшуаз, иҕшәахазшәа, зны агәҕахы иааскьеибапҕхьо, нас кәакык ашҕа инеиуа, инеиҕаццыпҕхьаза афыңыггы хьапҕшны, столк рҕәны иқәгылаз ателефонқәа ишынарыхәаңшуаз. Рыбжыы аннаттар хәа ишәон. Бзиа иеибабауа ахатей аңхәыси рхала аизынхара ишаргәаҕуа еиңш, урт дырзычхауамызт иааҗнаххыз Ғарсхан. Қыаадк наииҕоноуп, уаҕа акгы.

– Уи иазауазеи, ишыҕаумцо сара исзымдыруа ңушыома. Амала иара изутәу иара имацарак иакәым, рызеггы. Убри азыхәаноуп «нам» хәа зеггы неилакны ихәар зыстаху...

– Шәеиҗыцәоуп хәоуп зеггы ишырдыруа. Азәы уск иҕахызар, Сафер, саҕамыз, Сергеи Сергеевич иоухәар иузыҕаицдоит рхәоит...

– Сара соума ишызоу?! Зынзаск угазоума, уара, иарей сарей айшызара акәу, дачаку хайдызкыло узымдырзои? – лабытә җа хәычык аашытихит, – аа, абри убомә, абаскак игәғәоуп хайшызара. – Алабытә аацитәән инкаиршәит.

Тарсхан идыруан аңара азыхәан иңсы шыцәғыз Сафер. Иахыагы игәалашәит, рқытағы аңара азыхәан зыңсы цәғоу, аңара аниба зыламыс кыаҗо азәы ихцәажәозар. «Сафер Фасба дишызоуп, аңара ибеит, иңсы маңхит», – рхәон. Ажәабжык ағыы ихы иаирхәарц далагахыан уи ихәҗсахыа. Аңстазаараҗ Сафер дзакәйтәкыаз, дшаакатәкыаз ажәабж ахь диаигарц даналага, имаабит, аңстазаараҗы дзеиңшрази, иара иаңитаз ахаҗсахыи еиҗагылеит. Асеиңш калашы амам рхәеит арецензентәа. Убаскан затәык иаргы дақәшахатхеит урт ирхәаз. Егыашатәкыаны, агәра гашыс иамаз, уахынла аңхыз далазар, аңара ахылахыым қхыз зымбауаз, җынла ихшыбаф тәауа ақынза дхәыцуазар, аңара злам хәыцрак зхаҗы имаа-иуаз ауаф, аматтура, икаршәны ибаргы ишытихуамызт ухәар. Урт афба – аңарей аматтуреи – атла ишацу еиңш ашәшыра, еилатәаны ишеицу дыррас иатәхыз. Аматтура мап шацәикыз алаихәарц, иажәабж ағы иааигеит икалатәкыаз хтыск.

Сафер арраматтура ихыганы даныхынхә ашықәсанытәкыа, зны аусхәартахы җазны аконторахы, инеитныңсахло, иахыитәхыз итәалоз Бақыр-иңа Хараз диңхыаны днеиган, акомҗареидгыла амазаныкәгафыс аусура далагарц идигалеит. Раңхы ианиеихәа, дааңышәырччан, иңабуп, сазхәыцып хәа иахәаны, дындәылтны дцеит. Мчыбжыкгы аконторахы дыкәымлеит. Аҗар ирылафит Сафер акомҗареидгыла амазаныкәгафыс дкарцоит хәа. Идырныхәалон. Иара җитуамызт, дпышәарччон.

Диңхыан деитәнеигеит Бақыр-иңа Хараз.

– Макыана уңкәыноуп. Атакқхықәра ду змоу, иполитикатә усу, аматтура ду аныкәгара уцәыцәғыхашт, аха хуңхраап. Уаргы иулшо агумыжын. Араиком ахы ирасхәахыит. Иакәшахатуп, уатцәйтәкыа аизара катаны уалаххуеит, – җааитит Бақыр-иңа Хараз.

Җымт, дпышәарччо дгылан Сафер.

– Акгы зумхәозеи?

– Ииҳаараны иҶоузеи?! – иажаа ныбжъаигалеит астал ага-
нахъ итәаз, апарторганизация амазаныҶаа. – Илҳаараны
иҶоузеи аҫхъызба, бзиа илбо арҫыс ажаа анылнитцалак?
Дгәырҫоит, лҫы акуеит. – Иахъынзаилшо иеыларҫаны
цаҫантәи хыхъ Бақьыр-ица Ҳараз дитацшуан. – Уара! – Са-
фер ишҫа даахъахәит. Иблақәа ирхыхәхылаз амтақьақьара,
ақәымчрала рҫаарҫахит. – Узыцшузеи, уара?! Унеи,
уиеихырхәа, инапы уагәзы. Иуеихәаз иаанаго удьуруоу, уара,
агаза?! Умәа аатит икаххааза. Акомҫарра аҫнытә сара стыц
ахъ униахгоит. Нас арантәи, – дзықәтәаз аҶаардә днаснасит,
– аа, абрантәи, ушиашоу анахъ унеиуеит, уцши, иубома цқьа?!
– Бақьыр-ица Ҳараз иҶаардә инапы нақәикит.

– Иҫабуп, шәтыцқәеи шәареи шәеигымхааит, – игәы инапы
иадкылауа, артистцас днареихырхәеит Сафер.

– Агаза, уажәы иуахҫоит ххәама? Апенсия, иудруама апен-
сия захъзу?! – амазаныҶаа иахъ дынхъахәит, – шықәсыла
исыпхъазеит. Хәышықәса анаатцлак, уара апенсиахъ уцоит.
Усҫан иара аҫышәа иоухъеит. Ииагара ауеит. Аинститут заочна
дтахҫап, далгап. Нас сара санцо...

– Иҫабуп, шәтыцқәеи шәареи шәеигымхааит, – ихәеит
еиҫагы Сафер. Ақыҫа аҫшәмацәа агәра ганы иҫан дақә-
шахәтхеит, абзиара ахызыруз азыхәаноуп иҫабуп хәа
зрейхәауа хәа. Иара зынзаск даеакала ишихәауаз агәра
анырга тыцс ииҫаху, дзышьтоу анрейхәоуп.

– Ақыҫагы сацхраап, анхафьжәларгы срыцхраап убри
сзыҫашәтар. Ашәыр адкыларҫа апункт аахартып. Исыз-
бап шәгәахәуазар, сара сзыхәан абзиа шәҫахызар, убраҫа
еиҫабыс сҫашәҫа.

Зтәымҫа иҫагылаз ахатцарҫыс иеилкааразы, цқьа диды-
рырц азыхәан, ихәычра дахъынтәааз ашҫа дхъаҫшырц избеит.
Дзеипшраз уи, иаххәап, ашҫол данҫаз? Афантазия заҫахузеи.
Ажаабжъ зхиҳәаарц ииҫаху деибга-деизфьда аҫҫазаараҫы
дшыҫоу еиҫш, иааигәаратцәҫа дыҫоуп уи ашҫол данҫаз
згәалашәо, рҫафьыс имаз лара, Тарсхан иан, ақыҫаҫы еицыр-
дыруз арҫафьы лакәын рҫафьыс имаз. Цаны, Сафер ашҫол
далгаанза, лара дамырхит, аха афбатәи акласс аҫынза имаз.
Длазҫаап, ихәаша, ажаабжъ иагәылаитцаша акыр лхәозар,
иагәылаитцап, имыхәозар, даеаҫы избап.

– Бақыыр-ица Хараз идигалаз, аматтура мап ахьацәикыз сара ицъасымшъазеит, нан, – ҫаалтит иан. Ашьтахь уи лажәакәа, ишаалхәазтәҫһаз ажәабжь иагәылаитцеит. Иеи-теикыр акәым, ажәакгы ҫсахтәымкәа ибеит. – Уи, нан, аңароуп ихы иҫоу. Ахәбатәи акласс аҫы дтәан сара уи дзакәыз анеилыскааз. Аибашьра ашьтахь акәын. Ашкол аҫы арцаҫцәа ахьмачыз азыхәан, аматәаркәа зеггы сара идсыртон. – Тарсхан идыруан, иан, аңсшәа еиңш, ақыртшәаггы аурыс бызшәаггы шылдыруаз. Уи аганахьала, акгы лҫырхагамызт. – Аҳасабра дсыртон. Атетрадкәа узтодаз? Ақалақь ахь ма шәхатакәа шәцаны шәҫалозар, мамзарггы атынхацәа шәымазар, шәрыхәа, ишәзааргаит схәон. ҫенак акласс сныҫналазар, игәырҫатцәа ахәыцкәа аасҫылеит. Хазеггы атетрадкәа ҳамоуп рхәеит. Ишәызтада? Сафер Фасба. Иаба-аигеи, излаизбызеи уҳәарауазеи, ихала илықәыршәны дцеит ақалақь ахь. Дызустоу сеидру, азәы диңшааит. Дилазеит. Зеггы исырхәеит. Исырхәа хәа, даараггы дацәыңхашьаз ңыушьома. Ашкол дтырца акәым, иқәра атцанакуазтггы, дтаркуан. Азәы диңшаан, тетрадцыңхьаза капеикәак аццаны имихит. Шаҫа ихәазеи, мшәан? Ҫба-ҫба капеи. Араҫа иахьааигаз иара ҫәрышьк аҫы инеигеит.

– Сафер, уңхамшъазои, уламыс излатцанакуазеи, атетрад ахә иаццаны уҫызцәа ишҫадааурхәо анысхәа, Марушьа Махмет-иңҫа, сара сҫабаа акгы иаңсазами ихәеит. Иуаҳауоу, уара, ихәаз?! Изаҫарзаалак ңхашьарак иблақәа ирхысым-балеит. Сара сҫабаа акгы иаңсажами?! Аңҫәы аңа аҳәынаң ақуеит. Исаҳахьан иаб дуаҫы беиан, дхәаахәтҫын, ихатәы дәқьанқәа иман хәа. Аҫны ирхәоны иаҳама, азәы амҫа дықәицама, анцәа идырп. Ишәтахымзар, Марушьа Махмет-иңҫа, уаҳа иаазгазом, уаҳа сҫазом ихәеит. Уахәаңш, нан, сара сызтаиргылаз. Уаҳа иҫаумтан схәар, ахәыцкәа тетрадда ианхоит, уца, иҫегь аага схәар, абжьахәаахәтҫы иаазара сала-гар акәхеит. Иалсхызеи угәанала? Дақәысхит. Уаҳа иҫаумтан схәеит. Иарггы, ииашатәҫһаны, уаҳа иҫаимтцеит.

Арцаҫы иҫалтцаз ицәгьоуибзиоуаңхьаҫ ихала дазхәыцааит ихәан, иара, автор иҫнытә акгы ацимтцеит Тарсхан. Ажәабжь аҫны иатахым, иатыңым ихәан даламцәажәеит Сафер иңҫәыс-

акгы наишътзом. Ацеи дуоуит хәа агәыргәфәхәашажәа уеихәома, дшәаңхәәшума, игәатцахътә ажәакгы аазом. Абри шпалызгәамтәи сахәшьа? Иңшра мацароума дхызхыз? – Иугәалашәауоу Аңсара ханынхоз? – җааитит, иабахтахыз, хахьалцыз шака ибзианы икахцазеи хәа аанагауа. – Уара, ажәеинраалакгы ухысхәааит зны. «Арҗыс Трамба Тарсхан, атырас иалх, иргылт ахан!» Ажәамаананы иәуп иара. Ацак ду амоуп. Атырас иалху ахан, уамак азынцуам. Акәиц налашәар иабылуеит. Афыртын асыр, иаакәнахуеит. Нцыра змам, мыцла еибарку...

– Уи сара сакәхама?

– Убасоуп сара ушеилыскааз. Уажәы ушыкоу сыздыру-ам, утырасра хан уажәшьта ибылхьазар акәхап, аха усқан, сара сакәым, уахәшьа Марицагы убас акәын ишузылхәоз. Арт хәхьыкоу дыказам, уи иара дунеик избан, убрака дынхоит, дынцуеит лхәон. Убри ауп ажәеинраалагы сзырөыз. Уара иугәаламшәази адкылартәтә пункт аҗы аус анызуаз, уахәшьеи уареи шәаннеилоз, ара ажәеинраалала сцәажәалон.

Ашәкәкәа рыпхьара, ажәеинраалакәа рыәра, Марица лгәы ахьизцазгы наццаны, зегы хәмаррак иафызайтәырц дафәуп. Иара изыхәан убастәкьа акәын ишыказгы. Ицхәысаагарагы хәмарралоуп ишыкалаз. Аррахьтә дхынхәижьтәи мшқәак ракәын ицуаз. Чарак аҗы ифызцәеи иареи шеидгылаз, аңсшәа нарахәаны, цхәызба цәрышкәак днарывсит. Лыхцәкәа кьаҗыны итырффан. Цхынран аҗнытә, цкы цаҗа затәык акәын илшәыз.

– Дызустада, уара, ари? Арра санцоз ихәыцкәаз, цшы-шыкәса рыла, убас ирызхәит, иузымдыруа, – аңхәызба длышыклаңшуа җааитит Сафер. Еихарак дызтааз, игәы иаатхәхит, аратәызар, абаскак аамта дыкамызт, мшыни океани дырхын, дхынхәит, идылныхәалар иауаз, усыхәаңшызар иузоит лхәошәа дрывсны дцеит. – Лкьышә хәкәцаноуп дышхавсыз...

– Лкьышә уқәцаны дызувымсрызеи, цымхәит, дзыңхау узымдырзои, – ихәеит ифызцәа руазәк.

– Уи дипҳазамзаргы, лара? Лара лхата? Цкьа улыхәаңшыоу? Анцәахша, – инацитцеит даҗәзәы.

– Харгы анцәа химшәзеи, афстаа хәихылцма? – ихәеит амшынуаа рыматәа дацәҗырбо.

Игәлалашәоит, убасқан, гәыпџык ағарацәа еилагыла-ны, абас ианеицәажәоз, ишырхәо еипш, ихы ишыапи еидкыисло, ишықәс рацәа иазқәынтца, алабчашь иеантцаны, дцәытцазырџуа рнаџс игылаз аҭахмада, азәгыи дихәампшзо, ус ҕааитит.

– Анцәа уишеит хәа, дад, аггыи иухәом, уцстазаараҕы аџстаа дануқәйтха. Бақьыр-ипа Хараз ипха илеицәаны анцәа ишаз цыушьома егырт хтыпхацәа, аха рыпшзара ачаирта ма аҭаҭынтра инхызла ицеит. – Илабчашь нытцаикша-нытцаикшеит, анаџс иацитцаз уаанза азәы ихәо иахымахацыз аҕнытә, ите-трад ианитцаанза, ажәак ицәыбжәамхарц, жәеинраалатцас дааҕәымтцзакәа ихәон. Шәалҕьамрак иаџызан уи ахшыџтақ. Шәкәык ағгыи дамыпхьацызт. Иахыиашаз азыхәан акәын еихаразак излашәартазгыи. – Хара, дадраа, ақәзаара амџа иану уаауп. Ажәлар анықәзааша рыпстазаара ахынтәалаго иачычоит. Рапхьаза иргыланы убри ахыкәырхыша иашьталоит. Хабантәалагои, сшәазтцауеит, ауаатәыџса? Хзыхшада? Хазшада? Анцәа хәишеит. Апхәыс хлыхшеит. Ус акәзами? – ихы дџаханы дрылапшырц иҭахызар акәхарын, аха ибҕа ианаму, ихәамц зеггыи шеибгаз иааирхәит. – Рапхьа Анцәа хәичычеит. Уи хашта дынтәхцеит. Дгәырҕьатцәа, ашәа акькыхәа ихәо, хашта дааталеит аҕыныш. Уи хилгеит. Хҕәы хартынчит. Иаанхада? Хәқәзаар лымуа, хамџа дапгылан, дахцырхаган, дадраа, апхәыс. Уи хашпалызныкәеи? Лыпшра-лсахьа, леиналаашьа, акатцкәыр лыцрахәоушәа лныкәашьа хәкәытцып. Уи агәхьаа зкыда! Шәыпату схы иқәуп, дадраа, – илаба наитцихын, иџнапык ипхашьара инакәикит. – Даараза шәшьа-шәда гәҕәоуп, аха есышьыжь азала ишәырбаазалеи абрака, нас шәеикәа уака иадбалалааити, изеипшра хшароу ишәоуа жәбап. Апхәыс еихагыи илзеицәоуп. Амра гылаанза ачаирта инхырцалоит. Ибаазажжыраза ишыкоу, амра нардшылоит, инарыдбалоит. Ари уажәшьта ахшара длоуа дзыкалома, длоузаргыи, дуаџхома?! Ари дызгаз, – Хараз ипха дызлацаз амџахь инапы наирххеит, – зыџнаҭа дыџнанагалаз, дыҕеиоит, избанзар деикәырхоуп, дыхьчоуп, ажәытәан ишырыхьчоз еипш ахәса.

Аҭахмада иажәакәа ананитца, иара иҕнытә инацитцеит иахаз иахәшьа лахь ииаганы дшазхәыцыз. Дандухалак, илшо

дшаакалалак, уаха ачаиртахь дишьтуам, ататын ҫылхыр иуам Марица.

Икалап, Тарсхан ида азэггы уаѳцасггы иимырхазар атахмада ихѳаз. Урт дара реицѳажѳара иаланахалан иаѳын.

– Абасоуп хара хшыкоу. Хара апылгды хамцаны, хаихабы аватцараѳа иртарггы, убри иаха пату икѳырцазшѳа, еиха еиггыз ажыхѳа имцарцазшѳа иаабоит. Ачаиртаѳы думбазаци ари? Бақыр-ица Хараз уара уакѳым, иѳаацѳа дреигзом хѳа рымхѳазои? Ататын анахрыпхуа аказармаѳ дхаццатѳазами?

– Изырхѳаз умбои, леырцагганы ауаѳы ихѳапшра лдыру-еит.

– Леырцагганы духѳапшуазар, лара апшзара дыкны даго-ит, уара асаркыа уаныпшылеи.

– Деггыпшзазамзааит, аха дзыпхада? Бақыр-ица Хараз! О, убри ауп иухѳаша.

– Сара арра санцоз, цкыаггы дысгѳалашѳом... – даахѳацы-хѳапшхѳеит Сафер, мазак ицырдыраазшѳа. – Бзиазак лакѳ-цѳѳоуп.

– Дзыбзиамзеи, иузлылоузеи акѳымзар? Алакѳ аѳы ада икалахѳеит хѳа уахахѳоума ах ипха ачныр диганы?!

– Уааилгазеит, убаарашѳит, Сафер.

– Ишпашѳѳеи, уара, ишпашѳѳеи? – еиѳах ѳааитит илаб-чашь ныѳцакшо атахмада. – Ах ипхаи ачныри ухѳоу?

Дара руазѳк иѳѳы дахѳалацѳажѳоз азыхѳан акѳхарын, уажѳы иаха инаизызырѳит. Рыгѳтахьггы даарыларкит.

– Абри ауп изырхѳо, дадраа, абзацѳа цсны апсцѳа гыло-ит хѳа. – Дырѳапшыр иѳахын, аха ибѳа иауамызт. – Дызцада, уара, ари, ачныр хѳа зоухѳаз? Сакѳыт-ица иакѳзами? Сакѳыт Фасба диѳоума? Аамѳаѳѳа шцоз ицондаз, иахыа Бақыр-ица Харазггы уи ипха пшзаггы Сакѳыт иѳны икыаранѳуа иуба-рын. Уажѳы Сакѳыт днымхахымѳѳахѳеит. Ицкѳынггы, иумбои, Хараз... Цымахычарамзар акгы зымбацыз, Бақыр-ица Хараз ипха длыхѳапшырггы калом. Ипсит, иалгеит абзацѳа. Апсцѳа гылеит. – Илабчашь наитцарсуа, атахмада днарпырѳны дцеит.

Убри аамѳазы, ибз ада акгы илам хѳа акыѳаѳы иззырхѳоз, зажѳаѳѳа рѳагы аткысггы рхѳашыа цѳытѳыз хатцарпыск,

иньтцакшәа, аха зеггы ирахартә ифарылаижыит, Сафер реиҳа
длазырфкәуаз, реиҳа ихъымзгу цәафчыганы иипхъазоз.

Ауарбажә ашәтыц иазнауазеи,
Ахапыцкәа ирыбжыакны,
Сара исеипшу илзууазеи,
Уфнеицакәа дыфнакны!

Арцгага шәкәы афынтә акәын ари ахынтәауаз. Класск афы
ицтақәаз, еидгылаз рфынтәи икақәан урт әжәақәа ирыхкәаны
Сафер ашкол дтырцарц егъааигымхо афынза дышнарцаз.
Хатцарас икаитцаз убри ауп, иуазхәада усеипш хәа арцафы
даныхтаик, ашәкәы дшапхъоз иаб ианиаҳа, убри ишихәаз
ипсы иахимырзааит, схы иташәаны исхәеит хәа инафәаиршәит.

– Ажәабжә афы, ишыжәбо еипш, ауафы аашьяф, абафдан,
анымхахымтцәа ихыччоит, – иажәа аахиркәшеит ажәабжә
иахцәажәоз арцафы.

Азцаарақәа рышкәа ианиас, ус фәаитит Сафер.

– Изихыччозеи афнеицакәа ифноу?

– Ихыччоит, избанзар даашьоит, дзынхом азыҳәан! –
ишпоузеилымкаауеи хәа аанаго фәаитит арцафы.

– Афнеицакәа зызгылоу, инымхахымтцәоу иакәзами хара
хфы иаҳаггы пату зкәу? – иаб иажәақәа акакала рфәааирхеит
Сафер. Акы затцәык ирыцрихыз, «дбеиазар, афнду изгылазар,
арахә-ашәахә рацәаны имазар, имрымхзоз, дтарымкзоз» хәа,
– иаб иихәақәаз роуп.

Сафер изтцаара мацара акәым, асеипш азцаара захаз, атак
икаитцо ифамшәо иқәхаз арцафы, аурок ашьтахь, арцафцәа
руадафы дахьнеиз, ифызцәа ианреиҳәа, уака дафәа рцафык
иахиҳәаазгы ашкол зеггы иаарылафит.

– Уаҳа иихәараны иказ акулак ица! Аҳаскыын баапс ирхны
ацашә аанужьыр, иаҳаггы ирацәаны иахылфәаауеит.

«Акулак ица!»

«Акулак ица!»

Ашкол аштафы, ртачкәымқәа ратцәаны ирбауа, ахәыцкәа
изфыртуан Сафер. Иара илабжышқәа хакәкәалон. Аха
иажәақәа мап рцаикуамызт, уимоу игәатцафы иаҳаггы
рцашәқәа гәгәахон урт әжәақәа.

– Уара ухан хьытэцара аткысгы сара сыөнеицакыа еиғылшыозаргы уздыруам, – ихэеит уажэы Сафер, игэатца тызфауаз агэаг хэаеуа. Иччон икышшэкэа. Иухыччо урылалча.

Цыаргы ианимтеит, аха ихамыштыкэа иаанхеит Тарсхан убаскан иахаз даеакгы. Ихамштит, избанзар, ишызцаа ихэмаршэа инаиархэалон ихы иахызитаз. «Сара асовет колнхад сицоуп».

– Уара, асовет колнхады ица, унацшишь ажэаданыхь, – ихы цака иларкэны, инацаа ааада инаирххеит зыбз ада акгы зламыз, – амра шеишеиуа икыдми? Уажэшьта цкыа унацшаапш, уеимда ажэаданыхь. Еитцаа цырак цыаракыр иубома? Уеушыуазаргь аетцакэа ыказам. Убас акэгэышыоуп, Сафер, ани амра азааигэара уара уиетцаэхэ каццашыа амам.

– Икацчар?! Икаутозеи убаскан?

– Учарафы сыжэзатца назгоит.

– Иихэаз шэахаит?!

– Уара иухэазгы хахаит!

Бақыр-ица Хараз ицха латкыс деитцбымызтгы, лацаа-жэара дацэыцхамшыозтгы, икаларын илеихэаргы, бгэы бэаныз, бара бзыхэан иеисеит, дбышталозар, бзиа ббаны акэзам, иахыеисаз акнытэ бигарцоуп хэа. Ускан лахэара ахызымгэагыз деигэыргэон Тарсхан уажэы. Уи лымацара лакэым, ашытахь, иахэшыа Сафер изыхэан дшыкакэаз аниба, убриггы иахылеимхэаз, уажэы гэхэарала игэалашэоит. Ихы ианаимыжыуаз даеакын. Дзакэ уаөузеи, схата сышцаизыкоу хэа Сафер данизхэыцлак, хьахэапахэарада акы дзакылсуан Тарсхан. Уи згэатцаа хьшэашэоу уаөуп, иара изыхэан сгэы иаататцэкоугы иахэатэуп. Иизбауаз иара изынхон. Ианеикэшэалак ацсшэа хааны еибырхэон. Ианааитаххалак ацара имипсахан, насгы Сафер икырта иитомызт, днаимпытцэраауан.

– Уцсы шлылахаз збоит. Ларгы, аиашазы, уцсы зламхо азэы лакэым, – арөаш лыдыеэало ахахэ икэтэаз ацхэызба лышка днацшы дахыехэауа фэаитит Сафер.

Азнык азыхэантэи ишанхара анааихыцсаа, изыхкыаз, иахыаанагаз изымдырзо, убри ацхэызба лышка гэагк наизцэыртцит Тарсхан. Диуамызт дитынхамызт, еишызарагы

рыбжамызт Сафер ипхэыси иарей. Ихата гәнаха имамшәа, иусс иалоузеи азәы ипхэыс лаамыштыхыгы даеаңара дныкәозар, лара, дзыцныкәозгы иара иусс илылоузеи.

– Уара улыхәаңшла, сара арәаш сөынтысшыеит, нас шәеибасырдыруеит. Убас кәхцап, алаңшра лара илаҳтап. Уара уалылхыр, акгы схәом, амала сара сыхәда дахынхалар, уи-нахыс улыхәамңшыроуп...

Бақыр-ица Хараз иакәым, Брежнев ихата дипхазаргы, сара дансгәаңха, дхысымхуазар, дсымгозар жәбап хәа, ихы иамхабзиаха, ифызцәа дреисаны, пхэыс дшигаз ззымдыруаз, ақытағы Сафер изырхәаз аокуп. Ларгы дыбзиан, аха Сафер уи лыцәгыарей лыбзиарей ракәым дызхәаңшыз. Лаб ибга итахиноуп, уаха акгы. Ацара, аматтура, зегърыла ихы даирхәап. Бақыр-ица Хараз нхара дук имамзаргы, Сафер иаб иаткыс усгы деигъны дынхоит. Ипхазатә лоуп. Уигы ззынхода? Имаҳә. Зегърыла ихы ирманшәалеит арцыс. Сара сакәым, қытак зегы анәашыогы кәлозаап. Ацара–маттура аганахәалоума, инхара-инцыроума, иаба, ихы дабаирхәеи иабхәа? Цьаргы. Зеилкаара ус имариам уәңсуп ари. Сара сакәым, икәлоит ихатагы цкәа ихы изымдыруазар. Дсымгозар жәбап, лхала дсыццо дкәстәоит хәа длышталейт, аха ииашатәкыаны бзиа дибазар? Абас дизхәыцуа дышнеуаз, игәалашәеит иахәшыа Марица Сафер изыхәан зны илфәыткыаз. «Уи даеазәы бзиа дибоит».

Сафер ахахә икәтәаз апхәызба лышкә данней, бзиалахәа инапгы мкыакәа, ашырхәа ишытахыкә даахынхәын, ихы икәажь ифөинеихейт Тарсхан. Сахәшыа дахымгаз, лара лзыхәан иахагы инасыпхейт. Рейха лгазара дантагылаз ашыкәсқәа рзыхәан акәын, дзеипшраз абалдыруаз. Ипшра-исахәа дыгнахит.

Зны ахәса, даеазны иара, Сафер ихата дрызхәыцуа дышнеуаз, игәалашәакәазгы, ибла иабазгы ифырц ииґаху ироман ағы иахыхәаша, иахәаирбыша хәа азхәыцра далагеит. Арахь, ашьхака амәа дыкәлеижьтеи шакафы хәса ибла ицашәахыаз, аха ани, лгәыпхәкәеи лыпхашыарей затәык рыда, егырахь лан дшаалыхшаз деилыхны, ашьхақәа рыгәтаны, зызлантас арәашаң иибаз апхәызба иаха иналыдкыланы

дазхэыцит. Аетнографцэа ианырцахьоу аматериалқэагы, сара иеилыскаазгы, зегьынцъара иахэо акоуп, ажэйтэан ашъа лшъапы нықэлыргылар руамызт аңхэыс. Уи арака да- арбар, абахэ дықэыргылары дыбғарцон. Аурымцэа, мамзар- гы, шъхатэылан ишэарыцаз цъоуки дырбеит. Лыпсадгьыл зымпытазхалаз лхы рцэылыхъеит. Лара лтэқэа? Илана- рыжьрызу ашъа цас ахъеилалгаз? Дара рзыхэан иарбанха- ришь иаха ихадоу, рқабз-рцас акэу, аңхэыс лыпату ахы- лыхъчаз акэу? Ус акэымкэа, уи асиужет даеакалагы уафы иxy иаирхэар калоит. Аңхэыс лылабара жэвангэашэпхъара изсафызоу, згэатэақэа ацэымсахара иафэу шэарыцафцэақэак дырбеит уи аңхэыс цшза. Ашъака даазгаз азбара марио- уп. Ауадалық азыхэан дгьычны дыртирц иафыз дрыцэама, илтахымыз азэы дымтаирсырц дшафыз, лыпсы ицэылгама, ишакэхалак, шъхатэыла даанагеит. Анана-Гэында лоума хэа ишанхоит ашэарыцафцэа. Дышуафцсу, дшыпхэысу аныр- дырлак, ирызбар акэхоит акы. Дыбғарцароуп. Ус ианы- карымца, идырхэангеит рыцшъа тың, уаха ашъа ршъапы ықэдмыргылароуп рхатақэа. Уи аганкахъала, егырахъ – аңхэызба лыпшзара. Уи убаскак дыпшзоуп рхы рханарштуа афынза. Ишпэакарцои?

Аңсаатэ импырлар шазымчхауа еипш, дазымхэыцлар ау- амызт акэымзар, Тарсхан идыруан, ифраны дыказазаргы, ааигэа-сигэа сахъаркыратэ фымтак афра дышзаламгоз. Амхацъырра иазкыз ацыхэтэантэи ироман азыхэан ирфыз арцензиакэа, иахаз ажэақэа игэы ианырцаз ахэра иар- гъазаргы, уажэы асахъаркыратэ фымтакэа дырзыхынхэыртэ аамта имам. Иаарласны далгароуп идиссертация. Аха убракагы уи диеипшхон азиас иафазсо. Азиас амшын ахъ ицоит, иара деихоит ашъака.

Ифырцызбаны имаз атоурыхтэ роман ацакы хада акырынтэ далацэажэахъан иантамтақэа рфэы. Атцла иазхацыпхъаза амахэқэа шырацэахо еипш, дазхэыццыпхъаза ахшыфцак хада иацлон итегъ иихэарц иитэхқэоу. Идиссертация ахъ- чара мариахоит ихэартэ аматериал шака иеизигоз, убаскак иахагы афра шыцэгъахоз ибон ироман. Атоурых азыхэан иахадз акы акэын – икалаз, ишыкалаз. Асахъаркыратэ

оымтаҕы, ианамузах, ихазыхан атак кайтар акэын. Икалаз хырдашы амазу иамамзу, нас икалаз – Ацсны агататэка хахэт баагэарала иахейошахаз – ишпарыдыркылеи пашэк икэиааз ауаапсыра, дара рыцстазаара уи шпаныпши. Зегы збатэуп, иаарптэуп ауаа рыла. Убаскан, жэохэ шэышыкэса инарзынапшуа инхоз ауаа еилкаашыас ирымаз? Урт зтагылаз аоыза атагылазаашыа... Зпа дымпсыц уца диумыртэуан зихээз, уара угэырфа уи изеилкаауам хэоуп. Зыпсадгыл еиоырымшац... Ахахэтэ баагэара мацара акэзушь ауаа еиоызшаз? Цьоуки адгылеит мрагыларатэи аимпериа, даеа цьоуки – мраташэарахытэи. Абри ахэыцра Тарсхан дааскыа-нагон ихата дызхааныз аамтахь. Ианцамтакэа рфытэкагыи уи атэи иныкэырцшшэа акэын ишихэоз. Аха абарт рылагыи уаоы ибартэ икоуп, зыфара дахымыз аз ароман, иоцаргыи, уи алахынтца шрейпшхоз егырт иоымтакэа.

Сафер данипытц, анаара даафаланы, абнара еихашышы, уаоы дахымбаша тыпк ипшаан, итетрадгыи наф итэахны днатэит апсабарей иарей рхала еизынхарц. Иауамызт, дшитахзамыз дааины ибла даахгылон Сафер.

Абар, ркытаҕы ашэыр адкыларта апункт дытагылоуп. Убаскан Бақыр-ипа Хараз ипха димгацыт.

«Сара исеипшу илзууазей, уфнеицака дыфнакны!» – ихышэашэан икышэкэа ирыкэыз аччапшь. Тарсхан идыруан уи зхихээаз. Ианиархэоз иааигэаратэка дгылан. Ускангыи, ихыччоз данрылаччоз, иубартэ икан игэатца ишеилашуаз агэаг. Абри лмахацыз, илзымдырзоз сахэшы Марица лгэи аниз-цоз? Дрыцхалшыазар? Апхэыс лгэаҕы усеипш ацэанырракэа зырҕыхо дреиуамызт уи ускангыи. Нхара-нтцарала, мал-мазарала сгарзаргыи, сара сбеиоуп даеакала, сбеиоуп шэара ишэымазам даеа малк ала ахэон уи ихы-иҕы. Убастэка акэын иблакэа рыпшышы шыказ. Адкыларта пункт дахыптагылаз, инейых-ейцыхыз ашытатцрта сара сзыхэан итшэоуп, сара арака знапкэа фархээз асаби сиоызоуп хэа акэын дшытагылаз. Ипшра-исахыа дацаеырбон. Ижэахыркэа тбааны, изара паза, дантэоугыи ибга риашаны акэын иши-кыз. Алаф алхшэа акэын ишихэоз «Харт, еимыртэаз тауади-аамыстеи рхылтшытра» хэа. Уи анихэозгыи дыччон, иухыччо

урылачча хәа. Сахәшьеи сареи иара иатцкыс акыр хәитцбын. Ишахзеилымкаауаз мдыршьа имамызт, изхәиэхәзеишь Марицеи сареи апункт афы ахәаса хаманы ханнеи иихәақәоз? Ацифрақәа рыла итәны ифыз тетрадк имтқан.

– Уахәапш, Тарс, арақа иаххәо? – итетрад инапы нақәикит. Цифрақәак аныноуп. Акгы изеилымкааит Тарсхан. – Ашкол афы шәанааурышьтлак инаркны ацхынра зеггы шәызфүзеи уахәшьеи уареи? – Марица деиҳабын. Уи лакәмыз иаха ихы зқәикшаз. – Ачаи афыхра, атадын арыцхра. Амәыша шәымам, асабшашәымам. – Иахаххәауаеиликаарцитахныдхәхәацшуан. Икалоит ишьа иалаз цъара акы фыханы ицәажәозтгы. – Шәара шәхәыцқәоуп, ашкол шәтоуп, акгы шәырымтарггы, ацара шәахмыртцои, уи мацума рхәап. Сара сшәазтцауеит, – деггыагылеит Сафер. Документк цәыригазшәа акәын итетрад шыкыз, – ацара ахьырцо азыхәан ахә ашкол иахьынзатаз изырхаз, убри ашьтахь, ашкол ианалга, Ацсадгьыл зыхьчоз, уақа, саашәыкәыхшоуп, таынк ахәггы зырымтоз, урт хынхәны иааит рқытақәа рахь. – Иеааникылеит. – Уахәапш Тарсхан, арахь бааскья, бахәапш Марица, – итетрад инахәаирцшит, – шақа рыртозеи? Килограмк ачаи аңфыхлак? Абазк, ма шәажәижаба капей. Атадын? Уи азыхәан шақа рыртозеи? Ианаацәылашо инаркны амш ахәлара иаарымнахаанза ачаиртақәа ирхуп, атадыныртақәа иртоуп. Уиггы учхәп. Сара сеилазго даеакуп. Ашықәс анынтәо аизара аакарцоит. Инеизакны, обшыи аплан азынамыгзеит аколнхара. Убри акнытә ажәлар, аеадақәа, шәыххь згеит, акгы шәоуам. Изгазеи, иқалазеи, ихархаз абақоу? Аоблигация, астрах, ашәахтә... Уиггы учхәп. Даеакзоуп, афызцәа, чхашья змам даеакзоуп. Аплан азынамыгзазааит аколнхара, ауал ақәшәазааит. Уи сара сусс иалоузеи? Акгы қазымтқаз, акгы имоуааит, ацхзы ифашы акрызуз, ииуз ит. Дара, – аколнхара аконтора ашқа инапы наирххеит, – қыафла адәы иқәуп. – Аконтора абартафы цюуыкы шеицәажәоз аниба, зны ибжыы ааирхәычит, егья ибжыы рдуны дцәажәарггы ирмахартә ишыхаразггы. Иаарласны иааипхьазан, абхәаса инаргаз ахә нариҗеит.

Ишқалызгәамтеи сахәшьа, убарт, аены Акәантәи иааны иқаз, Бақыр-ица Хараз икабинет иаадәылтцны абарта

ианаакэгыла, Сафер дегынарыхэапшит ақэыцъма зпаҳалаз алеипш, зны ифы акит, нас дқапшьхон, дцэышхон. Иблақэа убасеипш иказ мтақьақьарак, хэыркырак рхыхэхэылеит, ихы ихаштуа ақынза анцаа дхазцауа усеипш дамтагыларым аныхачақа. Жэаф шықэса дыртагылан иахэшья Марица. Ам-реи азэзэареи иргахьаз лытқы, калпад атцазамкэа илышьаз леимаа еицақьақэа ухэа, леилахэашьала ииашатцэқьаны тэымуаак дудырбалар дыпхаушьарын. Гэатцаа зызтоу дрыцхайшьарын. Атцарагы зтцоз, колнхаф пхэыск лақара аусгы зүаз, уаха еигьны дахьеилахэам азыхэан, даеакызар акэхарын ипхашьатэыз. Даеакгы иатцазыр ауан иғарны уи леилахэашья. Иблақэа аконтора абартцахь акэымкэа, лара лышка иаацшызтгы, Сафер игеитарын иара ишка лара илыпшышьаз.

Даеа цыоуы рақэын иара инцаэхэы.

– Шэыст, шэыст! Абриақароуп шэыбхэаса иканатцаз, – ихэан, цқьагы импхьазакэа, царақэак неидгэаланы инадир-кит.

– Изустцаада ант? – уахь днацшуа Сафер днаиазцааит Тарсхан.

– Анту? – иблақэа урт иаарқэымгауа, адкыларта апункт ашэқэа ныдижылан, барқэам дуззак нфеитцеит. – Ант, Тарс, ант зуствэоууара макьана иузеилкаауам. Ирласны, исыцэцаанза... Арайкомаа, иудыруама арайкомаа?! Хазкэыхшаша хан-цаэхэқэа. Иаартаххар, уеибга уеизфыда, ағыарахэа уцсы таны адэышкэағьаз... Убастцэқьоуп ишихэаз, адэышкэағьаз ушықэу... Икаларын, фныда-гэарада адэышкэағьаз икэ-тэоу хэа ихэарц итахызтгы... Адэышкэағьаз ушықэу, сыпс-тазаара цьаханымуп шухэауа, – ишэахэаны сшалгалак нақ шэыспырцуеит хэа аанаго днарыхэапшит, – ухы угэы ахшэо ақынза унеины ушықоу, ибахауама Марица, – лыжэахыр инапы нықэишьит. Иахьагы исызианажьюам. Иахьагы иамхэазакэоуп сшықоу, инапы лыжэахыр ақэшья акэым, лшьапы азэзэара дшапсам. – Иуахауама, Тарс хэычы, – ихэхэы неилеижэжеит, – иаалырқьаны, сызкэыхшаша ицьаханымуп ццстазаара цьанатыртэуеит. Ус акэымкэа, – хара хаиццарц зынзаскгы иахтахзамызт, аха иажэа ахэара далым-

геит. Ифанынаиха хнаишьталеит. Амцакыақыа хэыларцаа! Арахь шэабаци, арцхашьагакэа, наф шэыспырц хэа инапы наифкеит, – ус акэымкэа, ант, шэрыхэацши, абант ианаартахха, уцстазаара цыанатзаргы, али-пси рыла ицаханымыртэуеит. – Ибга ирхэахьан макыана дшыхаразгы. – Акыр днаскыхьаны, ишьталаны инеиуазар хэа дшэазар акэап, деитаахьацшын, уатэы, ашьыбжышьтахь скалоит, шака шэзааго итцег аажэга абхэаса. Ахэ бзианы ишэыстоит. – Дцеит дхэаркыуа. Уажэгы ибла дыхгылоуп. Дара, инцаахэкэа, аконтора абартца иаалбаан, ашта иныкэлеит. Х-шык ыкан. Ашоура шыбаацсызгы, ахшыкгы акостиум еикэатцакэа ршэын, рыхэдакэа агалстуккэа ахан.

Амшын иазааигэахо азиас аныкэашэа ишагнархо еицш, рааигэаратэка даннеи, зны даатгылеит, нас ишьафакэа ашьшышьшыхэа еихго ифынеихеит Сафер. Иблакэа ирыцшышьаз ибартамызт Тарсхан, аха игылашьеи инапыркэычышьапыркэычышьеи рыла ихафы аагара уадашмызт уи иблакэа ирхыхэхэалаз.

Адыршэачыны, иарбан бхэаса шыапу идыршэшэазгы игэалашэоит, еицах аатцакэа шба рызна абхэаса аарыкэшэеит иахэшьеи иареи. Реада Чашьа, наф-ааф иахшыны инакэырцеит. Агэра афэуцаргы иафэумцаргы зегьакакэын. Иагэамцхакэа, ашьапкэа ацарбагьа ианаатгыла, агэрагы уаха ацынкэа акэццэа, иахыгылоу иеицатцуамызт. Бзиарас иамаз, иргэыбзыгны амшэа ианырзыкэццэа, ацхьака агыларагы атахзамызт, иара ахала ицон. Иашыцылахьан азлагарахь аидара агара. Ахьз ззымдыруазгы, даннахэацшлак Чашьа ихэон. Алахь чашьан. «Уара уеадоуп хэала, иара хашрыцхау еилнакаауеит. Иумбои, шэаб дыкамижьтеи, уи иускэа сара инасыгзоит хэа, иахьхэацхрааша иашьтоуп», – лхэон аидара накэырцацыцхьаза Тарсхан иан. Гра баацсыс иавырбозгы, ианашыцыла, ус ахыыканатцоз иахагы еигьыршьо иалагеит. Цшькилометрак инареиханы иахьыбжыаз аусхэартеи дара ахьынхози рыбжьара, кэараццак иахьнырсуаз, ихкаамыз дэык шьтан. Ахы акэажь, аидара иатцакь ишнеиуа, акэарацца инырны, убри адэхэыцш ианнавалалак, азэы ақышэ дтасны ипхьеицазшэа, ашырхэа иаакэцэиананы, ажра инахыцан, агэы

каршә ахәра иналагон адәафәы. Агәра иахеит, афырмахыц ахыркъеит хәа зеггы башан. Ахы иааѡаханы инарыхәацшуан а́ароуп. Иара агәы иахьанзатахыз ихәны иаалгаанза, амѡахь ирзаагомызт. Ианашьцыла, даргыы и́картақәашаз рыцшааит. Акәарацча ахықәан, атла амтдан днатәон Тарсхан. Иахәшьа Марица лакәзар, ахаскьынқәатқәа аныхѡауа иаамтазаргыы, шәтқәак лымцшаар лузомызт. Иаалымхны днарфыѡуан, «ашәт изатахузеи ашәт акра» хәа, – гәы зтазаамыз, лаф башак наихәон. Уи илафқәа ддыргәауан Тарсхан, аха иахәшьа лгәы иахәон.

Убартқәа игәаларшәауа, еихшьалауа абра́а, шьхатәылан, тынч данрызхәыцуа, Тарсхан хазы алкаакәак кәитцеит, иаар-кьаф-ааркьафәны итетрадгыы инанитцақәеит.

Иара дызфыз, анцәагыы дыззишаз ауси, нас убри аус, анцәа дыззишаз хәа иипхьазоз, ихатәы цстазаарафы дызтанаргылоз дназхәыцит. Аус злоу, афызцәа, ихәеит иажәакәа иахауазшәа, дасу итыц идыруазароуп. Уи дыршьас иамоу акы затцәыкоуп, сшәыкәыхшоуп. Дасу анцәа данишоз, уск дазкны, уск даманшәаланы, убри уара иудуп, уар иууалцшьоуп хәа идтцаны дишеит. Азәы ицәабаа атцыхә иафызеитәит, даеазәы ицсы ахьынзатоу алуқәа дрытцазароуп. Абри азыхәаноуп сара адәы сзыкәу хәа изыпхьазо аус, иаха ииашаны иухәозар, аѡусхкгыы, ухатәы цстазаарафы уадаѡрамзар, хьантәрамзар уаха акгыы узаанагом. Ашәалкьамреипш гәыргьарак ааузцәытцыцхаргыы, ари уара уакәитызтәыда рхәошәа, амра ашәахәакәа аартәахуеит а́тта зтачқәа. Абас ишы́коуггыы, асахьа́тыхѡы илахьынца, иаххәап, Сафер иеипш и́коу ауаѡ идкыланы уазхәыцыр, Сафер иакәымкәа, шы́цра бзиа́ла асахьа́тыхѡы иаха уицашьы́цыртә и́коуп. Ала́цшра ума́зар, убри илахьынца иаха иалухып. И́камзааит унхара-унтцыра, бжеихан иу́таху афатәтқәагыы узи́ѡамтозааит ухәы́цы, у́цхәыс лым-ши́ра аены́тқәагыы шы́тцәрак ашәтқәа узаамхәозааит, даеа́цъара ды́казар, ателеграмма ушы́тырц азыхәан а́пара у́псахуазааит. Зегьакоуп уара Сафер иатцкыс убеиоуп. Сыгәра га убас шакәу. Унапшымтақәа рзыхәан тыжышьа рымам хәа уахәаны, атыжы́ртафы уара узыхәан ашә анадырклакгыы иаха ухы шы́тыхны аѡны́ка уцоит, Сафер иеихабыра аниба-

лак аткыс. Уи имоу ахақәйтра – цәала-жыла хақәйтроуп. Аѡбагы еицуоуртә ианзыкамла, ухы шытых аѡыза, уара иу-моу ахақәйтра еихау акгы ыкам.

Икаларын абасеипш иказ агәтахәыцрақәа рыла уи ихала игәы иргәғәозтгы. Хара уи хазәлымхахартә икоуп, ипҕеыхазаргы, аамта хзырбо саркыа цҕеихоуп.

Акраамта дрыдгҕежылон, днапыркәычы-шыапыркәычуа драцәажәон Сафер, урт Бақыр-ица Хараз икабинет иадәылтны, аусхәарта ашта иаакәгылаз асасцәа.

– Шәанаңалбеит, дасу итың издырзом. Сакәытыжә ица уака иусузеи?! – ихәеит уахь инаңшуаз, егыараан унеиргы аусхәарта ашта икәубаауаз азәы.

Асасцәа раткысгы Сафер иакәын инаңшуаз иаха рылапш зыкәкыз. Инеихәапшы-ааихәапшын, ирхәо рҕамшәо иаанхейт амашына днарыцталан ианца.

Адырѡаҕены ихы-игәы алаканы, дҕаңха-ҕаччон. «Шәааи, агәакқәа, апара шәырха! Иаажәга абхәаса, иаажәга аха!» – жәеинраалала акәын дышцәажәоз.

– Шәысасцәа цама? – днаиазцааит Марица, лхы шытыхны дзиҕампшзо.

– Ицхлымуа иааз абгасса ирфеит, иргеит абхәаса! – ихәеит иара жәеинрааланы. Апара шааритаз, адәахы индәылтцит. Адкыларта пункт ицыкка атуан амазамкәа, ахатагы аҕы урѡыртә ишытбаатыцәызгы, итәыз, итацәыз аиашычиккәа рыла итәын. Еихарак ѡнагылашыа зыкамыз – ауатка фѡы ахылкѡ, цәытцәы фѡык ѡнан. Ухлахатц аргҕежыуан. Тарсхан илапш изадымхуа дахәапшуан апункт ѡнүтҕка иѡнакатаз ауада кәыкәымдра хәычы иѡнагылаз ашықаң. Уи шәкәыла итәын. Ианигәалаиршәо иахыагы иахиҳәаара изымдыруа иңҕеишьоит. Сафер уака даныкәтц, дәҕазәы аусура даналага, шәкәы цырак тамызт уи ашықаң. Ус анакәха, ашәкәкәа иара итәын. Ашәкәкәа дрыпхон, ажәеинраалақәагы иѡуан. Абаѡхатәра илатәкәыны инаңхоу, мамзаргы ибаѡхатәра шәалкәамрак иаѡызаха, икәыпшраз иаацәыртны инеикәыхшәашәоу. Абри аганахыалагь Сафер дизхәыцуа, иаргы ихы наидкыланы, нцамтақәак кәитцеит убаскан Тарсхан.

Инартцауланы уизхэыцыр, егъа дысцэымгзаргы, сара исыцэтэыму уаѡуп хэа егъа схы агэра асыргаргы, хэхъеи-цшкэоу рацэоуп убри ауаѡи сареи. Идырны, дазхэыцноума, мамзаргы цсабарала мчык инаркѡтама, ишакэхалак уи ауаѡгы, сара сеицш, шыоуроуп дызѡу. Иабацэа, урт рабацэа, зегы ирхэоит, еихбааланы инхон хэа, шыта уара уазхэыц изакэ нхаракэаз ирымаз. Иреицэаз ѡнык изаанрыжыит иаб. Иабду иакэзар, имал-мазара имыхраѡы даанрыжындаз, ихы икэикрын. Ицстазаарагы имырхит. Сан ибзианы илдыруеит уи шыкалакэаз. Аусхэарта аштаѡытѡкѡа дыкнаханы дыршырыц рызбеит акомѡараа, аха иара иеицш ибеиакэаз акулакцэа ирыцэшэан абахтахь дрышытит. Иранаижьзааит иабду дахыыршыыз, иранаижьзааит иаб днымха-хымтэаны дахыыкартаз, иѡны ахыб иалкэкэо акэа ахыѡатэо. Иранаи-жьюам даеаки. Ихата ахырхэара, амтакѡақыара ахыкэшэауа. Дрымтакѡақыаны аѡара ирхэуеит. Ирхэоит аѡара ицхѡазом, икапануеит хэа. Уахэацшла мтакѡақыарала ирхаз аѡара иаиркѡто. Дара, зѡацхѡа дкѡақыо, иаархэны, рѡы асаѡат наѡатцаны, иара иѡацхѡа икѡақыо иалакаицоит. Ишыа иуеит убриала. Азэгы иасымхэац, цѡаргы егъанысымтац, аха сгэатца стацшны исхэозар, саргы сышэкѡыѡѡра шыоуроуп изызку. Егъырт зегы схасырштыргы, исызранажьюам саб изыруз, исызранажьюам сан аѡар бжыылхуеит хэа, лцэа цены ашкол аѡынтэ дахыыцхартцаз. Иадубалазеи, цэгъарас иузнаузеи, уара, Тарсхан, асовет мчы, иааѡуа иара иаѡагылоит анихэалак, истахы-истахым, исзааигэоу ауаа рыцстазаара азхэыцра салагоит. Сара дысзымпшааит азэы затцэыкгы, цѡара акала цэгъарак ззырымущ. Икалап сара анцэа сишазар, убарт зегы ршыа зурц, рѡахэы схэарц.

Игэалашэоит, аѡаракэа анриѡоз, Марица лоуп изиркыз. Акраамтагы длыхэацшуан аѡара анлиѡоз. Лара дѡацшыхон, дцэышхон, лхы дѡаханы дзиѡацшуамызт. Аеада иахаз анахэт кны дгылан Тарсхан.

– Уара, – Тарсхан иахь даахѡахэит, – ант, – амгэацэа дукэа хэа аанаго инапкэа наиирбеит, – амашына санрыцтала хэхь-цаз, хэзѡыз еилукаарцоума иутаху? Хэабацарыз уара утэала? Акрыфара. Уаха рхы иѡоузеи?! Атэытѡѡы дэылымкѡои, Тарс,

– Зегърейхаггы дыңшзоуп?! – итачкәымкәаггы ааиратдәеит.
– Иарггы банибалак алирикатә жәеинраалакәа игәалашәара
иалагоит. – Сара исзымдыруа җыбышьома бзиа дшыббо?!

Җарсхан Җрамба зыфара дахыымзас атоурыхтә роман шака
дазхәыцуаз, уахггы җынггы шака даргәакуаз, насггы афара
инапы алакра шака агәагыра иҗәыцәгыз уафы ибартә икоуп
абасеиҗш икоу ианҗамта хәыцкәа рылаггы. Исылшауам,
исзыфуам, сдырраггы сбафхатәраггы азхом ихәауа аҗынза
данлеилоз ыкан.

Узхаану ауафы цкәа дузеилымкаауазар, ашәышыкәсакәа
рапхәа иказ дзакә уафыз еилкаашыас иоутарызеи. Абас
дзыкалазеи, дабаанагеи, изакә җашәкәоузеи дызкәиааз Са-
фер Фасба?

Аңсуа баагәара акәша-мыкәша сәнеимдоз, мчыбжык
акара нхаф бзиақ иҗы сыңхьон. Изхиҗәааз сгәалашәом,
уахык хшеицәажәоз, ус җәаитит. – Җхәака хәа ихәыцуа, –
даасыхәаҗшит цкәа сазхәыцыр итахны, – атәасса, иумдыруеи,
дад, абнаҗы зхала ииуа атәасса? Убри анафсан, дад? – ииҗәрц
иитахыз сзеилымкаауа сихәаҗшуан. – Иҗеимыз аҗәгыра
җәка иааникылеит. Хыхь ишыҗит, ауафы ихәартә, анҗәаггы
игәы иахәартә икаитцеит абзиара. Җәара сеиҗоумхәааит?! Урт
ауафы ишыра, ирзра кәтык ахы ахҗәара ирзафызоуп. Ани,
дад, уара узлоу апартия, уи ишҗәканатцо. Атәасса җәка иа-
анкыланы абзиа хыхь ахаҗара аҗымхәрас, инархәы-аархәуа
ишыкарцо. Атәа бзиа ахала иазарггы, амахәҗәа надкааны,
ахы аахсаны, реиҗа акгы зҗамло, иҗәлазарггы реиҗа иссоу
атәа, атәаша нахарҗауеит. Абри азоуп, дад, җара иаҗа-иаҗа
шыҗахька җазцо.

Излаигәаланаршәаз изымдырзо, анхаф иажәа-маана
игәалашәеит Җарсхан Сафер дышизхәыцуаз. Ишҗәкалеи аби
аҗеи, Сакәыти Сафери рҗы? Имаз, ихыз, имал-мазара зеггы
анимырх, шәара ишәҗаху анымха-хымтәа, азхарамфа, ачычиа
иакәзар, абар дахыыкоу, дшәымаз ихәеит Сакәыт. Ифныҗәкәа
ахыб ақәбааҗыҗхәза, иқәиршәуеит акәымзар, җыц ихыбзом.
Ирхәоит, акәымжәы акаба, ауапа шкәакәа абырфын хҗырҗа
ухәа, анкәа ишәитцоз амаҗәа бзиақәа иахыаггы имоуп, аха
ишәитцом хәа. Иара уиазҗаар акоуп ииҗәауа, аиашаҗкәа сзы-

руит аколлективизацияан, сбыста җатца сзамымхуа амсақәа рытдан снапсыргәытцақәа, сыпқәыс рыцқа, снапы налыхь-кыысыр, ахәхәага схьушьуама лхәон. Уажәы, абар, уахәапш, икәымшәышәза икоуп снапсыргәытцақәа. Зегьы ҳаилагылами, зегьы акыршыруа саргыи изуеит.

Атцәатцәкәа цәка иаанкыланы, атцәасса хыхь ирышьтыма? Ишцәкалеи анафсан? Цәка иааныркылаз атцәа иахылҗеиаазеи? Афнуцкәа зегьы хәапсаны, адәахьала иуҗацқа-җаччоит уи иафалаз атцәа. Абри иоуп Сакәыт-ица Сафер.

Ашьтахь цкәа даназхәыцкәа, алкаа икаитцаз дышфашьоз ибеит ихатәгыи. Аха ианцамта мцәагәакәа иаанижыт.

Акәцарақәа ирхатәоу акәарт еипш, амахәтақәа хьыдышьшь игылан Тарсхан зымцан дтәаз апсатцла ду. Акәаршфы ауазаанит, еимафны асы леиуазаанит, уи амцан еснагь ибахтәаза ишыкәз уафы ибартан. Урыхькысаанза ихәашхәашо ипҗеҗеуан апша иамцанапсаз ашәтцлақәа рыбгькәа, ушьапы иатцәпцтәтцәон алабытцә фақәа. Апсатцла амцәыжәфақәа ушаарытцтцлак, ацәаакыра аффы ахылцуан адгьыл, итцәыгыаны, адгьыл акәбаара иафыз тцыпхтәи ацәырасқәа рылиаара иалагахьан атырас катәкәа.

Тарсхан иааигәаратцәкәа алашыбжь геит. Ихагәыбзыг-җагәыбзыгуа акәын уи шхышьышуаз. Ара дыкоуп, арахь шәааи, дсыпшаанит хәа ранахәон апшәмацәа. Илапш нарыкәшәеит хәык ахацәа. Фыцәа, Ауасцәа хылҗеи Ахьча хылҗеи, Тарсхан дшаарбатцәкәаз, ашырхәа рышьтахькәа иаахынхәит. Руазәк, Сатбеи, иара ишкә иҗааихит.

– Уабацаз, иахьантәарак хушьтоуп, – ихәеит уи дшааидгылаз. – Дааип, дныжьны акрахфом ххәан хәпшуп.

– Антгыи сара исышьтазма? – Тарсхан инапы нарыкәикит анаара илбааны инеиуаз Ауасцәа хылҗеи Ахьча хылҗеи.

– Уртү?! Хә-хә! Урти сареи уара уеимакны хәицәхәит. Хәапшны афра ушафыз анахба, хәипырхагахарым, хтоурыхкәак ифәуеит схәеит сара. Агәра рымгеит. Ирхәақәаз зүтахузеи. Урызгәаартә икам. Афыцәегьы рабацәа дырзхәеит. Цәгәхәарала, ашәкәеикәатцәкәа рзалатарала.

Хә-хә! – деитәапышәырччеит. – Узбахә хшалацәажәоз, ахаан сыззымхәыццыз акы хәихәеит абчарах Арушьан. Уара,

советски власт анааи, ихэеит уи, афышья, афхьяшья ззымды-
руазгьы, хаидцаланы, аликбез хтатцаны, афышья афхьяшья
хдыртцон. Изака аамта бзиоузеи иахзааз, хаблақаа хнатит
схэахуеит. Егьи амыждара хдыртцоаарын. Ашэкаеиқэатқақаа
фны иналатцауа, хацэгақаа шеибакхауаз хақаибахит ихэеит.
Уи лафны иихэаз зутахузеи, аха уара кэыгак уоуп Тарсхан,
ауаа ирхыргахьоу удыруеит. Нцамтақаак аныкаутцо, дара
ишырбо ианутцалар иаха еигъзар калап... Ргэи иаанаго иуды-
руази.

Ацшьбатэи ахы

Еикэлацаэазшэа, насгьи гееицэыхьшэашэара хэа акгьи
рыбжьазамызшэа, лафхэаралоуп ишеицылаз.

– Иахья ашьжымтан, ианаацэылашоз, – дэацха-фаччо
феаицтит Адамыр, абарта санаакэгыла, сыпшызар, ани афны
абарта уаакэгылеит. Абар Тарсхан. Фашьяшья амам. Арака
даазгоз аасгэахэт азнык азыхэан. Ибласаркықаа, мацк
ицаархэашэа игылашья, ихэда интапцо ихахэи еиқэатцаа,
еихаразак узлаздырыз, угэи иалымсын, уныкэашьоуп, ушьафа
рдуны уацхыака инеихганы, нас ушьамхы нхаркэалашэа,
дэаэзэи иныкэашья иалафашьом. Шэеиха, афар, шэеиха
шьафа тбаала схэеит сыбжьгьи нытакны, аха уара сыбжьгьи
умахаит, зынзаскгьи сгэаумтеит.

Тарсхан игэалашэеит, ииашатцэкыаны шаанза ауада
данаадэылтц, ахауа шфыхьтааз аниба, дхынхэны акуртка
шишэитцаз. Убри иаарласны ишигэалашэаз еицштэкыа, еимге-
имцарак ала ихы иааташэеит Адамыр илаф атакс икаитцашаз.

– Сгэи ишцалсуеи сныкэашья азыхэан иухэаз, Ада-
мыр! – «Уара» хэа диацаажэон. Аиуара ирыбжьаз адагьи,
иара, Адамыр ицэымгын «шэара» хэа аниархэоз. Иацсыуа
цаажэашьям, «шэара» хэа атацеи амахэи роуп изхэо ихэон.
– Сгэи иалс акэым, иахагьи исгэацхеит. Убас шьяфа тбаала
хшэышьтамлар хьзашьяс ишэымоузеи аклассикцаа!

Ф-зиаск неицылар еицш, иахыаицылаз иаанхеит рыла-
пцкэа. Адамыр идыруан ажэа «аклассикцаа» цакыс иеитаз

Ғарсхан. Сара сфымтақаа рзыҳаан тыжышьа рымам хәа изныкымкәа аретензиакәа уфхьейт, җынгылада итытуейт уара иаауфуа зеггы, уи сара акгы ахысхәауам. Сара исазтаауазар, итыжытәым сара сфымтақаа ракәым, аха уара ухаҗа иуфқәо роуп, уабатәи классик, ус схәойт, избанзар ус иапуп.

Урт реизыҗазаашыа шизымдыруаз ейпш, реицәажәашыагы ахы ахьцоз иахьяауаз шизеилымкаауаз аниба, аҗапырхәа ахатцаны иикыз илашәарыца иварцало, еизныжыны ифызцәа рахь дцейт Сатбеи.

– Шәласы, шәласы, абицара қәыпш, иахзымдыруа, – Пушкин иажәакәагы ейтағаны иналейтцейт, – аха ианамузах ма ацсшәа хашәхәала! – макьянагы иҗибашәон рылапшқәа.

– Иудыруейт, саншыа ду, сукәыхшоуп, ажәйтә ажәабжыны ирхәойт. Ах данеймса, ихәтаз, ихәатәыз «Хайр, абзияра уанахәаайт!» – имхәазаап ақьахиа. Фымт аматцурта дныфналейт, – иейнкыланы, тынч иажәа найгзон Ғарсхан. Афра мацара акәым, цәажәарала ажәабжы ахәарафгы ушытахь сгыларц шыстахым удыруаз ахәон уи ицәажәашыа. Уи ибзианы иеиликаауан Адамыр. Иахагы иғәы иахәон. – Абыржәйтқәа дыкны даажәа ақьахиа чычиа, акамчы пцатца дытышәх, ихы сатәашыаны сара санеймса хайр хәа сазымхәаз ихәейт. Дгәаазейт, деймырхха дыкны дааргейт ақьахиа. Уара, ачычи-ахша, иарбану хайр хәа зсоумхәаз?! – днаикәытқәейт ах.

– Иейхәарц итахзатқәамызт, аха уажәшьта ишпәкайтцо, дафәашәейт, – Адамыр инацитцейт, уи ажәабжы иаргы ишидыруа ирбауа Ғарсхан, – игызмалра дыфәнахроуп.

– Мап анакәха, акамчы изыпшуп. «Сах ухатқы, фәаитит ақьахиа, уара уанеймсаз, ишудыруа, шаанза аматцурта саадәылтуаноуп. Сфы-снапы смызәзәацитзт. Сфы-снапы мызәзәакәа сах дузза ифәпхьа цажәашьас исымаз», – ихәейт.

– Ах ихы иамхабзиарагы уиала иааихәаейт. Ани, акласик хәа ансоухәа, сара схы самхабзиара уара ишааухәаеыз ейпш...

– Сара ииашатқәаны шәкәыффы дус усыпхьазойт, Адамыр Алмасхан-ипа, – ихәейт Ғарсхан. Уаанза «аклассик» хәа иихәаз иағыцәаны исхәазар қалап хәа деггынахьхәйт.

Зегытцѣкѣа ракѣымзаргы, ииашатцѣкѣаны иѣымтѣкѣак шигѣапхо, насгы ибзиарақѣа иду шихамыштѣа иирдырырц итѣахын. Шыжыкѣа еицѣахѣап анихѣа, ѣынтѣ имырхѣакѣа дақѣашахѣатѣеит Тарсхан. Ашырхѣа днеин, изымпшырц дара акрырфарц ахышыцѣа-шѣарыцаѣцѣа инарахѣаны, аминауѣтра нышѣтѣцаны, Адамыр дахыѣоназ ауадахѣ днеит. Уи ихѣы ааз-газ апхѣыс длыхѣеит даѣазѣы ихѣы аалгарц.

– Уажѣааигѣа, – уаанзѣтѣи рѣѣажѣара инацитѣеит Адамыр. Шыжыкѣа рфарц ачыс-еишѣа инадтѣалеит. Тарсхан амлагы дакуан, аха Адамыр асеипш дахымбацыз аќнытѣ, инхашѣа-интышѣа инаркны, иааихѣозгы ажѣак иѣѣмыжѣуа, зегы цѣкѣа дрыхѣапшырц, цѣкѣагы абраќа, шыхѣтѣылан зырахѣ зма-ны итѣоу хышѣцѣакѣак рѣы сыќан. Изхаххѣааз дизызыршырц итѣахын. Уаанзѣагы уи ихѣамтѣкѣа акык-ѣбак аницѣакѣахѣан, – сгѣалашѣом, уажѣараанзѣа иухѣоз, абни аќѣахѣеи ахи ражѣабжѣ аѣцѣыригѣеит азѣы. Ихѣаны даналга, сара зынзаск сызлазымхѣыцѣацыз аганахѣала дазхѣыцуазар акѣахарын, хѣчак ус ѣааитѣт. «Реихѣа аус злаз умхѣазѣеит». «Уи иарбану?» Ах данеимса, аќѣахѣа хаир ихѣарц азыхѣан иѣы изѣзѣахѣазу имызѣзѣацзу ракѣмызт аус злаз, ах дхызхыз уи акѣзам. Атѣк шѣѣаќаитѣеи? Аќамчы уцхзар акѣын иуќѣаѓаѓоз, аха иќѣышны уахѣцѣажѣаз азыхѣан иуанасыжѣуеит ихѣеит. Аа, иубома, ауаѣра злаз азѣы иакѣын ах. Уи ауаѣы дзыцсоу идыруан, ихшыѣ пѣту аќѣитѣон. Иуахѣау, уазхѣыцу, Тарсхан, цѣра змам, ахѣа ахы ахырхѣаз ари ажѣабжѣ? Ииахѓап уареи сареи хѣаимак ашќа. Сара сгѣы иалам цѣушыома...

Тарсхан ѣимтѣеит. Адамыр ихѣала ихѣар итѣахын. Уи иѣѣпхѣа дзымцѣажѣо, ибз ихѣлашѣо аќынзѣа даныпхашѣо з аамтѣа дацѣахѣан. Уаќа апхыз далызхыз изѣѣызахѣеит иѣымтѣкѣа рзыхѣан Адамыр ииѣыз арецензиѣкѣа. Акы акѣым, зныкгы акѣым. Даныхѣычыз, Адамыр рыѣоны данне-илаќ, аќамѣѣт ииркыргы итѣапуп изымхѣо ибз ихѣлашѣоон, убасќак дицѣыпхашѣоон. Даныѣеидас, ашќол аѣы иѣымтѣкѣа рѣѣауа, артѣага шѣќѣкѣа ирнымызгы дрыпхѣауа даналага, уи иѣѣпхѣа ацѣажѣара иахѣагы ицѣыцѣгѣахѣеит. Шѣќѣыѣѣык иахѣасабала Адамыр имаз ахѣз-апша иѣчыданы Тарсхан изыхѣан даѣакгы нацлеит. Рыѣнѣѣѣы уи изѣахѣ лассы-

лассы иалацэажэон. Избахэгы иалацэажэалон, ихатагы дыртаакэахьан Тарсхан иаб дтаркаанза. Уажэы даназхэыц иеиликаауеит урт аѡхацэак, зцара маңыз, рқытаѡы абригадирра ада матцура иахагыламыз иаб анхаѡи уи ашэѡыѡѡи аиуара-аитынхара ирыбжыз аткысгы даѡаки ишеиднакылоз. Ар хэтак аѡы еикэшэан, аибашьра еицыѡан аѡыѡыгы.

Еихаразак Адамыр избахэ иалацэажэауа, ихаткы кадыршэуамызт Тарсхан иаб дантарк инаркны. Ускан уи иааирцшыз атынхара, аиѡызара, еихаразак агэымшэара, иахьагы иѡеишьоит Тарсхан. Ихата ицстазаара ашэартэ итаиргылеит.

– Ибзианы исгэалашэоит, – ѡааитит Тарсхан. Иѡеишьон иацэажэара ацэыпхашьара дахьаиааиз. Уи аѡы ицхрааит агэала имаз. Иѡаиханы даашьтнахын, Адамыр днаиванаргылеит уи агэала. Даѡакала атак аѡатцашьа имамызт. Дѡазхэоз рацэан, – ибзианы исгэалашэоит, ускан хқытан, Ацсара ашкол стан, фба рѡы стэан. – Ихэашьагы убас иѡаитцеит, хэѡу аускэа рѡы хэхьеишьашэалоу аамышьтахьгы, қэралагы хаикэлацэоуп хэа еихэарц итахызшэа. – Уара иудыруеит хара ххабла. Анхацэа бзиақэа нхоит. Аха ауаѡы ухы зухьчозеи хэа аѡцныхэа иташьас иамоузеи! Рхы рыхьчагэышьон. Бжеихацьара, сани сахэшьеи ракэым, сара ахэыцгы рашта сталар рцэымгын, рхэыцқэа срыцыхэмарыр руамызт. – Аибашьраѡы мацара сара дшыздыруаз дырдыруандаз уаб нас... – иажэа наимызгеит Адамыр. Дѡагылеит. Ауада тбаатьцэ аѡы даалеиѡеит. Аценцьыр иадгылан дызхатэаны дыѡуаз, инапѡымтақэа зқэыз астал. Днадгылан, ажэақэак ақьаад инанитцеит. Ататын дахо днатэеит. Тарсхан уи атадын дахо димбацызт.

– Изхысхэаауа, ахаблаѡы мацарагы сашьцылахьан атроцкист иѡа шэицмышэмарын хэа сѡызцэа хэыцқэа иахьрархэоз. Уи сара сзы иѡыцмызт. Азгэаарагы сақэытцхьан. Убри аѡены, ашкол аштэѡы хшыхэмаруаз, еимахкыз анцэа идырып, сѡыза хэычыки сареи ажэа ахьааимахкыз «уара, атроцкист иѡа!» хэа, – анааѡит, убри анихэо хэа сыпшызшэа, «хаѡны иѡу дудыруандаз, ашыьцра уагон» хэа ѡаастит. Ари захэз, еихау аклассқэа рѡы итэақэазгы аахадеизалеит». «Шэыцшы,

хафны иҥоу иҥәахт! Шәара шәыфны инеиуада, уара!» хәа, –инасықарыңсеит. Ускан, ишыжәдыруа, сан ашкол аҥынтә дыңхартаҳьан. Еихаразак уи азыҳәан акәын ашкол аҥы зеггы изырдыруаз саб дыштакыз. Җара дсасны хымш раахыс иахтоу шәара шәнаңшынгы дшәымбазаң. Ихшәыртлеи шәыртцага шәкәкәа, шақаңыара иану жәбап Адамыр Артанба хәа. – Устәкәа акәымзаргы ускан ишихәаз, уажәы иара иҥахын ишихәаз еиңш акәзарң. – Ааи, иҥаҳаҳьеит, ҳаңҳаҳьеит, иахҥаҳьеит, – рхәеит, сөызцәа хәыңкәа. Убри ашәкәыффы, бавшьвебо, – схәан қыртшәакгы наластеит. Ишудыруа, ускан аңсуа школкәа аркын, қыртшәала акәын атцара шахҥоз. Җоызак атәы илахҥарң хҥахызар, дхаргәаауазар, мамзаргы ҳаихыччозар, бавшьви хәа изҥахҥуан, – убарт ишәңо ажәабжькәа зоыз, бавшьвебоо, ҳара ҳафны дыҥоупе-е хәа, –инаргәыдыңсеит. Шака сахыҥхәаны исхәаз ухаҥы аагара уара иузымариоуп. Саб атраңкист хәа дҥаркны, сан атраңкит иңхәыс хәа арҥафара даҥәырхын, ашкол ашҥа аталара азин лымамкәа дамырххәаны акәымкәа, сабгы аматцура дук ирҥазшәа, сангы убарт ахәыңкәа ишыдлыртцаң идлыртцозшәа акәын сгылашәа шыҥаз, испшышьаз. Ахәыңкәа, иудыруеит, ауафы ирыңхашәара рыздырзом, игәы пжәоит, дыңсуеит хәа иҥазам. Ахәыңкәа хәа, сара исықәлаңәаз, исеитбаңәаз ракәым, аиҳабыра класскәа рҥы итәазгы, иаххәоз анраҳа, иаҳа зеилкаара ыҥаз, сара сҥагылазаашәа здыруаз, ари рыңҥа, ихы еивысма хәа исыхәаңшуеит. Җара збиография хҥауа, зоымҥакәа ҳашәкәкәа ирну иакәым, иреиңәоу аңьмахыҥагы зыфны дымнеиуа, шәара шәҥы аума дахьнеиуа, ҳара ҳаума иужәауа хәа исыхәаңшуеит, иңәытҥачауеит. Сара ирасхәеит, дыҥоуп убри ашәкәыффы ҳара ҳафны хәа. Дназгазеи хәа азәыр дсазҥаазшәа, дназгазеи шәымбои, сара сан ланшәа иоуп, ааи, сан, Марушәа Махмет-иңҥа, бавшьвебо, – схәеит ашкол аҥынтә дахыңхарҥаз, уаҳа рҥафыс дахьрымам убарт ахәыңкәа ирхароушәоуп ишысхәоггы.

Ҧарсхан игәеиҥеит иихәауаз агәалашәара даҥа гәала-шәарақәак шизнарҥыхаз Адамыр. Илымҳақәа кыдҥа дши-зызырфәуа, даҥаңыара дагон. Усеиңшкәа раан, сиңырхагамхап, игәалаиршәалааит хәа иңәажәара иаҳа ианникилоз, иимхәоз,

аха иитахыз даеакгы ыкан Тарсхан. Акырынтэ дазхэицхьан, иакэикхьан иаб изыхэан ажэабжык ифырц. Ихтхэаам ажэабжы. Иахагы еигьуп адокументкэа ирылихыр. Уажэы убри игэтыха даеакала дназхэицит. Иара, ицкэын иакэымкэа, иаб, Темыр Трамба изыхэан ифыр бзиан Адамыр Артанба. Дызустада уажэшты иззеилымкаац иаб акгы ихаразамкэа дышдырзыз, уимоу, Тарсхан идырцэа, ифызцэа ирхэо акуп. «Ауафы ипхыз данакэызуаз аамтазы идырзыз уаб...» Изкэызбауа аамтоуп. Зегьакоуп ихьзи ижэлейи нантаны, ма персонажс дкэцаны, мамзаргы ихьзынфыланы иаб изыхэан ыымтак апызар итахын. Икаларын иара, Адамыр Артанба ихатагы ихьз акырза итнагар, иыымтакэа зегы рейха упстазаара иазааигэоу, рейха итабыргу ыымтахар убри. Иаб ихьз аиқырхара мацара акэымкэа, иара, зыпсы тоу аклассик ихьз акамыртэаразгы акырза ихэартахон.

Дызтаналаз агэалашэара даналцуа хэа дааицеипшын, иажэа инацитцеит Тарсхан.

Агэра згодаз ура хафны укоуп хэа. Сара схатагы пхыз избаме, хафны унеиуазма схэо акынза снаргеит. Ухьз сымтэыжэафкэа алеитысхып шысхэоз, сылабжышкэа сфыкэааша сцеит афныка. – Абас избоз ауаф, насгы убасеипш иказ аамта удаф аан, сан, сахэшы, сара мап хцэызымкыз, уимоу, хзыхьчоз ашытахь иухьзеи, сара сзыхэан арецензия еикэатцэа шпауфуаз, сымтакэа иркыпхь ирымкыпхь ура утэы ухэандаз хэа акэын иаанагоз Тарсхан ихэашы. Адамыр уи ихэашы азхэицра акэым, иихэозгы цкыа иахэзомызт. Уака уи иеилкаара изымариан Тарсхан. Ихатагы шафкантэ шафакф рфынтэ иахэхьоузеи «хара иахьаххэо акэзам уахьыкоу» хэа.

Убаскантэи аамтакэа рышка Адамыр ирхынхэра дацхраазааит, егыоурым ахьаа изнарцысыртэ икоу агэалашэарафэа изцэыртцыргы. Ихатагы игэалашэаша, уажэы даеакала дзызхэицша мацым. Ихы игэалашэозараахыс ма збахэла, мамзаргы хатала иидыруаз ауаф ибзиарафэа раамышытахь, ицэгьарафэагы ибеит. Уртэ анеидикыло, ианеифирпшуа ибла иаахылоит Адамыр Артанба дицны ашкол ашта ианааталаз.

Агэра рымгеит, ихыччеит, ацэыуара акынза днаргеит ифызцэа хэыцкэа, хара хафны дыкоуп зажэабжыкэа шэыртцага шэкэфэа ирну ашэкэыффы хэа, – анрейхэа.

– Ауроккәа шәрылгахьоума, макъана узлаазеи? – дна-
иазтцааит Адамыр. Асасааирта кәаскьа абартцафь дтәан.
Ашәкәы дапхьон. Амардуан дахьаафәлаз, абартцахь ахалара
изымгәагьуа, ихь ларкәны дгылан Тарсхан. – Уахәшьа хәычы
дабакоу?

– Ашкол афь...

– Уара уа узыкамзеи, ауроккәа шәымазамыз? – асаатгьы
днахәапшит.

– Ихәман, – изнымкыло ихьантәхеит ихь. Илабжышкәа
охақәкәалеит, –уфызцәеи уареи шәеибаргәаама? Арахь уааи,
еимашәкыз сахәеи...

– Уара, – ихәеит ибжыы аарла иткаауа Тарсхан.

– Уара ишқа? Сара сеимакны шәеисыма? – дегьаахыччеит
Адамыр, –сара сызгабума, уара, шәара ахацәа дуззакәа сеи-
макны шәышпеисуаз?

Иқалаз аниеихәа, ахәыцкәа ракәымкәа, дегьызеигьым
хацәақәак иқартазшәоуп игәы ишалсыз. Аееилахәара дана-
лага, дсыргәаама, дцома хәа дихәапшуан.

– Уаха ифны снейуам, сияцәажәом, сара дшыздыруаз,
сышизхәыцлоз акәзам уи дшыкоу хәа Адамыр данизгәаалак
Тарсхан, шақантә игәалашәахьааз убри амш, убри асаат Ада-
мыр Артанба дицны, баша дицны, баша дивагылангьы акәым,
инапы Адамыр иркны ашкол ашқа данталаз! Иаб дахьдырзыз,
атроцкист иқа хәа ахьархәоз иахагьы деигәырғьон, иахагьы
изеигьханы акәын ишибоз убри аамтазы. Насыпла зегьы
дреигьны мацара акәым, аурылагьы зегьы дырхьхәхәо акәын
ихь шибоз. Шәихәапш сара знапы ску, сызцу дзакә уафь, шәара
уи инапы шәкы акәым, шәеиеихьрхәаны ақшәа иахәахагьы
шәызтада! Ифызцәа хәыцкәа дахьырбоз дычехәон, аха уи
акәмызт еихаразак амцәыжәоқәа изтаз. Адамыри иареи аш-
кол ашқа ианааталоз, данынапш, ашкол абартцафь дықәгылан
иара, Тарсхан излеидыруаз ала, иаб дахьдырзызгьы, иан
артәофәынтә лусура дахьамырхызгьы, иара ихәтагьы абас
иахьызыкоугьы, зегьы-зегьы аазыхкьо, атцара акәша аихабы,
цас иауазшәа, иара реиха бзиа иибоз амаәар – атоурых
дзыртцоз, зегьы реиха еицәеишьоз артцафь.

Ахьзи абхьзи имамкәан дышқақалоз, Тарсхангьы идыру-
азар акәхарын уи артцафь ихьызы, аха ихьызцәкьа ихаштит,

– Адин коли принесиошь, адин коль палучишь, два коли принесиошь, два коли получишь, – ихэон. Рацхьаза ианихэа, ахэыцкэа азэггы изеилымкааит иицахыз. Ашэ, ашыла, акэтагыкэа сзаажэга анихэоз, иицахыз иаха еилкааны ихэон. Ацсуа школкэа анадыркы, Егры нырцэынтэи иаарышьтыз рцафын. Арака уаф дшизымдыруаз еипш, ишэымызт, ихамызт, иифоз иижэуаз имамызт. Афатэ сзаажэга хэа анреихэоз, ахэыцкэа ранацэа рабацэагы ус иахэтоу акеипш ирыдыркылеит, азэггы дахымыччеит. Аха «Коли! Коли!» иааназ ахэыцкэагы ирзымдырит, анацэа абацэагы ирзеилымкааит. Аандафы ахэыцкэа наганы, амасар инапы акэкуа, абри ауп истаху, абри сзаажэгала хэа идимырбакэа, уаха изеилибмакааит. Икалаз уиоуп, қыацтак дахын. Аандакэа кайтарц, амасар ршыаны изааргаларц ицахызаарын. Масарк изназгоз, иреицэазоу ахэшъара, «акы» хэа ибжыы нытганы инахэаны инаизыкэйргылон, џба назгаз – џба, убас хэба рфынза. Дахынхоз ашкол азааигэара акэын. Амасар рыманы ишааиуа, уака инышьтарцон. Ауток ишналагалак, дасу шака масар ааигаз ихэон, уаха ауток ахэара атахзамызт, ажурнал афы аттахэа ахэшъаракэа нанылон. Ашыыцра иаганы ицсуаз азгабцэа ракэын. Урт «коли» дааиргомызт. Аутоккэа рцалар акэын, ирхэалар акэын. Ауток аангы ихимхуаз ихылца, абз кыакыза, ататын лџа ихылббуа, абартца дыкэгылан уажэы убри «Коли».

Җарсхан инапы шикыз, уаҗа иааумышътзакәә, ашкол амардуан инхалеит. Ахаан усеипш димбацыт Коли. Иҗатын наҗ иршәит, абз ианкны ихипааит ихылпа, инапқәә зны инаиваипсон, нас рыѡбагы иапхьаҗа иааирххон. Дхырхәә-хырхәә Адамыр апсшәә наиеихәеит. Иҗалап, ипсы җазар, уи иахьагы дизымдыруазар усҗан дзацәажәоз дшышәҗәыѡѡыз. Арайком аҗынтә, мамзаргы иахьынеихау җыарантә дааштыз җышьазар акәхап иапсшәә хәашьа, ихырхәашьа злаҗаз ала.

Ажәак җажәак рыда аурысшәала иеибырхәоз ахызеилымка-аз азыхәан, Тарсхан издыруам усқан Адамыр Коли иеихәаз. Уамак аамтагы еицәажәомызт. Егья ихәазаргы, арцаҗцәа руадахь акәзааит, адиректор икабинет ахь акәзааит, җыаргы дымнеит Адамыр. Ампыл иасуаз, ус ихәмаруаз ахәыцкәа рыхәмаррақәа иркәатцын, настха, гәып-гәыпла игыланы ирыхәапшуан. Азәгы акгы иеихәомызт Адамыр. Дгылан дыңшуан, уаха акгы.

Убас акәхарын иаргы ишизбаз, ишитыхыз, ахәыцкәа дахьырбаз азхеит, уаха атахзамызт. Акгы ихаразамкәа дтакын хәа доурыжны даар аткысгы еигыны аеапсахит иҗызцәа шизыказ. Уинахыс машәырынгы азәгы иҗытымкәеит «уара уаб ажәлар драҗоуп», «уара атраккист уиҗоуп» хәа, – иаҗпнырхәакәоз. Арцага шәкәкәа рҗы Адамыр Артанба иажәабжыкәа, мамзаргы ироманк ацыпцәаха ахьаныз, Тарсхан ирбауа, ихьзи ижәлеи иапхьауа еитапхьауа, иазтаауа иалагон шәара шәҗы даныказ иихәакәоз, җыц акыр иҗуаны иубама хәа. Грас иупхьазашас акы акәзу, мамзаргы шыцылара бзиауу рыздыруамызт, аха абас акатара казшыас имоуп анырхәа, инаидырбон, абри уаха даахьоума, даараны дыкоума хәа. Икалаз уиоуп, иихәакәозеи, икаитақәозеи, ицәажәашьоузеи, итәашья-игылашьюзеи хәа даныхтарк, «шәара ишәымбазеи иказшыакәа руак, ес минут инацәкьарақәа налшыуа, аҗада иныкәихәон ихахәы», ихәан, ихахәы инапы алшыуа инадирбеит Тарсхан.

– Абасоума ишыкаитцә?

– Ас акәу, абас акәу ихахәы шыпхьаихәо хәа, – рхәхәкәа рнацәкьарақәа налшыуа иааҗырбеит ахәыцкәа. Уиакәхеит, ахьз чыдак иаҗызәхеит уи ашыцылара.

Дшымгәыгзоз, дахьымгәыгзоз атып аҗы, шыхатәылан ианеикәшәа, ианеицәажәакәа аштахь, реицәажәарақәа ртәи, насгы Адамыр Артанба идхәалаз игәалашәарақәа ааркьяҗ-ааркьяҗны имшынцәҗы иананитцоз Тарсхан, дназхәыцит даҗакгы. Асахьаркыратә литература, ашәкәыҗра иатцанакуа рдырны, изыпсоу еилкааны, ашәкәыҗы ихә ршьон, иҗапхьа ихырхәон, убри азыхәаноуп убаскак сҗызцәа, ашколхәыцкәа Адамыр дахьырбаз абас изрыдыркылаз хәа, ега ус иказарц

уҗахызаргы, хәашы амагәышыам. Ииашахом. Иҗалаз зынзаск даеакуп. Сталин иҗсы җан, уи ишыза гәакы, иҗеи иаша Бериа иакәзар, иҗахәатәы җало дышәтыкакачуан. Ан длыхшоит, длаазоит аҗеи, нас аҗеи ишыапы данықәгылалак, дҗеи бзиазар, даахәны иара длаазо далагоит иан. Ақыртүа шовинизм иахшаз, иаазаз Сталини Бериеи иаахәны уажәшты дара ақыртүа шовинизм аныраазоз, рымҗәыжәәқәа андыртбаауаз аамҗазы акәын. Аҗсышәала аҗәажәаратҗәкы аныгәагыуацәаз, аҗсуа урокқәа хәтара иахыа – уаҗәы иаҗәытҗеит анырхәоз, алитературеи абызшәеи хзыртҗоз азәы затҗәык дааныжыны, егырт аҗсуа рҗафҗәа зегы ашкол аҗынтә иҗхарҗазар аахыс уамак анымҗуаз, аамҗазы Адамыр, аҗсуа шәҗәыффы, уаҗа инеира антихристҗәа рыгәтә Христос дааҗәыртҗыр иафызәхеит. Убри ауп иҗалаз. Хәрт, ахәыҗқәа хәкәзар, саргы сналаҗаны, уи хихәаҗшит анҗәа дхазҗауа Христос иара дшахәаҗшреиҗш.

– Аамҗа ахаҗсахыа аарҗшрази, насгы ихаҗа ишихәаз еиҗш, Адамыр Арҗанба наҗ-наҗ, иаҗхыаҗа азәыр иҗаххозар ихы иаирхәап хәа, җарсхан ихаҗа ибзианы иидыруаз, дызлахәыз, ашколи Адамыри ирыдхәалаз даеа хтыс хәыҗык убри реиқәшәараан иргәаладыршәеит, ашыҗахы ишеибырхәаз итетрад ианитҗеит.

– Убасҗан, җаҗақыалеи җшыблаки рыҗсы анҗаз, Адамыр Алмасхан-иҗа, – шамахамзар, уи ихызи иабхызи еидкыланы ихәомызт изеихәоз иахыгәамҗхоз аҗнытә, аха уажәы ихәеит реиҗәажәара аҗакы алашыҗхырҗ, – урҗ аҗнышқәа анҗәа иҗыҗ кны иантәаз аамҗазы, уара уаҗара издыруада аҗсуаа хазҗагылаз, җыдала хашколқәа зықәшәаны иҗаз...

– Хәрт, ашәҗәыфҗәагы урҗ аҗнышқәа ашәа анырзахәоз... – уажәакәын аҗаҗын анкаиршәыз, еиҗа инаиҗаикын, амҗа нахырсит. Урҗ ажәақәа ихәеит даеа җыоуы реиҗштәҗәа иаргы ихы ишаеҗнихәоз убартә. Уи асеиҗш дҗәажәо имахәызт. Даеакзан иихәалоз. Аамҗа ус иҗан, уаҗа җсыхәа ыҗамызт, ус иаҗахын...

– Аиҗабыра классқәа рҗы итәаз, ашәҗәыфҗәа зәазызкәоз, саргы ажәеинраалақәа сыфҗеит анысхәалак, рааигәара снамышытуа, зҗышә сықәызҗалоз, уара унеины уанҗа

инаркны, ыызас, тынхас сышытырхит. Аха уиакәым уажәы иуасхәарц истәху. Уара уанца, мшқәак мзақәак анаабжьыс, уара иузымдырзо даеакы кәлеит убрака. Уажәы саназхәыцуа, изакә кәығароузеи иаалырцшыз, уеиқәлырхеит схәоит сан лзыхәан, – аґатын дахарц иґаххан, икаитдоз дазымхәыцзакәа, аґатынкатца зґаз апачка цырак ааґигеит. Адамыр днаиқапшын, наґ иныкәйтцеит.

Уаха, иуґахызар, аиґабы иґаґхәа аґатын амыхара иакәытц-хьеит, дад, уажәы аґар...

Ңарсхан акґы имхәазеит. Даакапшьхеит. Иажәа инацитцеит.

Убарт, аиґабыра классқәа рґы итәаз, ашкол ахь уаарыґхьарц рызбеит.

Сан иласхәарц, слыхәарц, убри лыла аус картцарц иалагеит. Сара уи сеигәыргьеит. Даеазнык суцны ашкол аґы снейр, изакә бґаз исоуаз, насґы сара уи шака сарґәакуаз, Адамыр Алмасхан-иґа, уахәара затахузеи!! Сааин сан иласхәеит, сгәыргьатәа. Сахәшьа, Марица, хәицәажәара захауаз, хаб доурышьтуеит, даауеит хәа ласхәазар акара деигәыргьан, нана, иахьатәкәа бцароуп Акәака, биацәажәароуп лхәеит. Хәытхәытла ацәажәара иашьцылахьаз, лыбжьыґы ыґылган, ашкол аґы мацара акәым, нана, рґеґь азы тахтар зымуа хґәылацәакәак ианрахалак... Дааины, шәыпсы ґоума хәа нарахәаны дцоит хәа акәымкәа, дрыцны, ашкол аґы аиґыларакатцаны, абарт ауаа сара истынхацәоуп, Марушьа Махмет-иґха дсахәшьапхауп, уи илыхшаз, Марицеи Ңарсхани сахәшьапха илыхшаз роуп, схәыцқәа реиґш избоит анихәалак... Адиректор, ма атцара акәша аиґабы азәыр иархәахьоума даарыґхьарц шыртаху хәа днасазцааит сан. «Коли» иархәахьеит. Даажәа, иихәакәо хәхап ихәеит уи. Дақәшахатхеит. Агәарґ аґы ахәыцқәа аныхәмаруа аґсышәала иеицәажәар зхы зхыцуа, абни иоума аґсуа шәкәыґы дааґаны иґыларакзтаху? Уи, нан, дзакәшахатхаз шәара ишәыздырзом. Илымуйт, ларґы иуалымхәеит, даеазәы дцозарґы дылмышьґит. Акыр тхьаны, ус зыкалцаз схаґаґы еиыскаартә сшыґеидасхьазґы, сан слазцааит. Коли имацараґы дузхон. Ашәкәы наузалартцон.

– Уи цәґамзарґы каларын... – ихәеит Адамыр. Лафшәоуп ишихәаз. Хәарада, лафуп. Дарбану урґ дрымпыцашәар зтахыз.

Ашьтахь уара, иугәалашәоит, даеа зныкгыы ҫынтәгыы уаннеикәа, ани, Бақыр-иҫа Ҳараз изыхәан ашәкәы ануәуаз, иуацәажәрц иакәыркит ахәыцкәа, аха еиҫах сан илымут.

– «Ақыта иахапыруеит ашьауардын», – ихәеит Адамыр, ихәашьа убас иҫан, дихымшараны ихшаз, дызцәыпхашьо цеик избахә далацәажәозшәа, анс-арс даеа цсаатәкгыы акәымкәа, реиҫа зыблақәа цару, реиҫа ихаракны ажәван аҫы иҫыруа аҫсаатә ракәын усгыы издахкылоз ареволиуционерцәа...

– Уи дегьаҫсан Бақыр-иҫа Ҳараз, – ихәеит Тарсхан.

Игәы иҫатәкәыу акәымкәа, даеакы анихәалак, ихәаны дегьаалгон, игәанала ихы дназагыуан, ихы ааицәымыгхон. «Амҫақьақьара сылоума, иабантәауеи, шаҫантә исыхьхәузеи?» хәа, – даназхәыцлак, даеакы иахараитәуан. Днаидгыларц, игәы нирхарц иҫахымызт даеазәы. Аха уажәы ихы даи-ааирц, игәы иҫатәкәыугыы нацицарц избеит.

– Убри ушәкәы азыхәан исыхьхәу уасхәап, Адамыр... – цкәа днаихәаҫшит. Исхәару исымхәару? Кыпхьшәа рымам хәа сара сәымҫақәа рзыхәан зныкымкәа, ҫынтәгыы ихәахьазар, иара иҫымҫак азыхәан сара сгәаанагаратәкәа иҫаҫы изиасымхәарызеи. – Ашкол санҫаз, абжьбатәи акласс аҫы, акласс антыц хәпхьарц арҫаҫы ихәдылцеит убри ушәкәы «Ақыта иахапыруеит ашьауардын», – ахьз иашаны исхәамашь хәа дназхәыцит. Иҫзозеи данапхьаз аахыс. Уиа-ахыс уаха дагыамыпхьацызт, уи ашәкәы дахырҫьаны арҫаҫы иалхәақәахьазгыы уажәада игәаламшәацызт, – ихәдылцеит, хәпхьар акәын. Уаҫа, исгәалашәоит, анхацәа еиҫыркааз ареволиуциатә гәыц «Кьараз» изныкымкәа уалацәажәоит.

– Урт рызбахә мхәакәа Бақыр-иҫа Ҳараз илацәажәашьас иҫаз! – ихәеит Адамыр, урт ахьейидихәалаз ииашамкәан иҫастцеит хәа ихәарц иҫахызшәа.

– Уи акәым сара сыззаиуа. Урт, хәарада, еидхәалатәын. Уара уакәым еидызхәалаз, сара иахьынзаздыруала, ииаша-цәкьаны ус иҫан...

Нестор Лакоба иеиқәырхара далан...

Убри изыхәануоп арҫаҫы сыздәылылцазгыы. Анцәа иҫьшәуоп зынзаск сахьтырымцаз, уимоу, сдырзыргыы ҫалон. Ушәкәы аҫхьаразы ихәдылтан, уажәшьта иаҫхьахьейт, иахәо

рдыруеит анылгәәхә, дхазтцааит. Шәәпхьама? Хәпхьахьеит. Уажәшътә ахәыцқәә, дтқәк шәыстоит. Изакаъызеи? Ашәкәәфьы, ижәбеит Аңсны асовет мчы аазгаз ареволиуциатә гәың «Къараз»» азбахә идуны иалацәажәоуп. – Артцафьы илхәатцәкьаз ажәәқәә игәалашәомызт, аха лажәә атқакы иашаны ихәон. – Ахәыцқәә, адтца шәыстоит. Афьны шәаннеилак, аҭаацәә тынч шәанаатәалак, шәанацәә, шәабацәә, андуцәә, абдуцәә змоу... Еихарак убарт, андуцәә, абдуцәә... Шәрацәажәә, шәразтцаа ижәдыруазеи, ишәәхәхьоузеи хәә Къаразаа рзы-хәән. Уара иудыруеит, Адамыр, сара сабду, саб иаб, акол-лективизация аан ддырзит. Аибашьра анцоз дыңсит санду. Саб итәы усгыы иудыруеит. Сахәшьа, сан хәаикәшәаны, хаб избахә анаацәырахғалак уеизгыы-уеизгыы уара узбахәгыы хналацәажәоит. Ускан уара уда тынха дхәамамызт, сабгыы, уара уда идгылоз хәә уаф дкамлеит. Изхысхәәауа, къаразаа ртәы згәалашәашаз, издыруаз хәә сара афьны азәгыы дсымамызт. Дхазтцаауеит артцафьы, уара иуахәхьоузеи, уара иудыруазеи къаразаа рзыхәән? Азәы сабду далахәын ихәеит, уи икайтцәкәаз ихәеит, даҭазәы саншьа къаразаа рыгәтатцәкьа дгылан ихәеит. Уара, Тарсхан Трамба, –хәарада артцафьы ижәла лымхәеит, аха бзиа ибон ихьзи ижәлеи еидкыланы ихәтағгы даҭа цьоукгыы ирхәалар. Ифымтак азыхәән акьыпхьарызы амфәа шку ала арецензия данаңхьалак, ифьы иаатыхны азәгыы иеихәомызт акәымзар, игәанала ихәалон, егьаурым, зегьа-коуп мышкызны иҭаҭаза ашәкәы ацәәфьы ианылоит Тарсхан Трамба хәә, ускан ари арецензия зфьыз икайтцәо збап, – уара ихәухәозеи, Тарсхан Трамба, иеилукаазеи? Акгыы сзызтцаашаз азәгыы дсымамызт. Аха сара схәтә азтцаара сымоуп, шәара сшәазтцаарц сҭахуп. Нас шәара, ишәтәхызар, ашәкәы зфьыз шәиазтцаа. Зтцаарас иумозеи? «Къаразаа» ареволиуция азыхәән икәпозтгыы, ашәкәәфьы ишхәоу еиңш, тцара змамыз анхәцәә, шәкәык иамыпхьацыз, ркәығарала, рхала Ленин иидеиакәә ирызкылсызар, сара исзеилымкаауа, рнапхгәфьы Нестор Лакоба ареволиуция азыхәән икәпоз, анапхгәфьы ареволиуция даҭагылафьын. Ас кәалашьас иоузеи? – ускан ииашатцәкьаны артцафьы длазтцааит убас, аха уажәы азтцаара Адамыр ихәтағгы ишиитоз ихәашьала мацарагыы иудыруан.

Уара иугәалашәома исзынаушьтлоз антцамтәкәа? – ацәажәара даеацьара инахигеит Адамыр. – Урт антцамтәкәа, иубазар акәһап, цьоукы сөымтәкәак рҕы схы иасырхәеит, аха аиҳарак, хазы, рхала иукыпхьыртә иҕаз, ажурналкәа, агазеткәа ирныстеит.

– Акы сызухәзааит, – ихәеит Тарсхан, – уара иудыруеит хара усқан, саб дантарк, хтагылазаашья зеицшраз. Уара уда тынха дхамамызт... – уаха иацимцеит. Тарсхан усқантәи ашықәсқәа ирыдхәаланы игәалаиршәаша рацәан. Аха усқан дара рзыхәан абзиарақәа иҕаутцәкәаз хәа Адамыр изыхәан шака ихәо акара, ашьтахь сара саныөеидас, бзиарак ҕастарц саналага, сымөа узапгылазеи, узыспырхагахазеи хәа иаеңнихәошәа иҕалар ауеит игәахәын, иеааникылеит.

– Икартоз шхатцараз дарггы ирзымдырзо, Адамыр, усқан хара ххаблаҕтәи ахәыцкәа, иугәалашәоит, хатцарак ҕартцеит. Иугәалашәозар акәһап, рҕеибаркны инеит хара хҕы. Рызеггы Тарсхан иөныҕа шәнеилар ҕалазом, уи иаб ажәлар драған хәа зархәахьаз ракәын. Убри адаггы, уара ашкол ахь унарыпхьарц ианалага, иаҕәырххьан, уарггы иупырхагахоит, дарггы хәа. Иумбои, ашәҕәыөөы дахбоит, хнаиацәажәоит хәа инеит...

– Сара убасшәақәа агәаанagara сазкылсуа салагеит... – иихәозггы ихәон, аха даеакгы дшазхәыцуаз мөашьо ҕааитит Адамыр, – убарт ашықәсқәа рзыхәан, хбызшәа аныбаандаөыз, уи абызшәала ацәажәара аншәартаз иаха иахзызауашәа, иаха ирыхьчозшәа...

Иҕалап, сазымхәыцыц.

– Сара сгәанала, амилат мацкәа рбызшәақәа арзразы уажәы иҕоу аполитика иаха ишәартоуп, иаха ирласны ақәзаарахь хнанагоит, цаса иҕаз ааста. Мчыла ианумырхуеи, хаала, иузгәамтазакәа...

– Убасқан, Адамыр, иугәалашәозар, убаразы ахабла ахәыцкәа рҕеибарк хәөны ианнеи, – уаанза излацәажәоз инацитцеит Тарсхан, – дта бзиак рутеит. Ажәлар рхәамта ажәабжь хәыцкәа, алакәкәа, ажәапҕакәа ухәа ртетрад бҕыыцкәа инарынтаны иузынарышьтларц. Убри сгәалазыршәаз, сзалацәажәо уасхәап... Урт еидхәалазар хәа гәөарас исымоуп, абызшәа, ашәҕәыөөра, пату ақәцареи иареи. Ацсуаа,

ишудыруа, ажэйтэанза ихамазма, ихаманы иахцэызма, ишақәхалак, атыхэтэантэи ашәышықәсақәа рзы ашәкәыџора хамамызт. Уаанза ихамазаргы, убаскак иаххаштит, убаскак ихацэтәымхеит, дунеихаан ихамамызшәа. Уажәы, азеижәтәи ашәышықәсазы иналаганы, иаха-иаха ажәлар инарылатцәо ишааиуаз, хашәкәыџора, ихазгәамтәзакәа, сгәанала, абҭа пызтцәашаз чмазарак адырхыит. Сара игәастеит, убаскан, ажәлар ирхәоны ишәахауа анышәтцала, исзынашәышьтла хәа ианхадутца, азәы акы ихәоны иаасахар, ақбаад антара санналагалак, ма исымхны ипижәон, мамзаргы ацәажәара даакәытны, наҭ дыспыртцун. Аха усқан схәыцын, ахәычы иҭаитцо, ианитцо иидыруазеи, изитоҭгы дабеидыруеи хәа гәрамгартас, гәварас скарцәама сгәахәуан... Насгы усқан Сталин ихаан акәын. Акыр цит. Аинститут салгеит. Ақытәҭы аусура салагеит. Уара узынашьтра, утара сакәытцит, аха ишаныстцац, азәы бзиақ ааихәо сахар, инаныстдон... Иргәапхомызт, уара, ишанутцо анырбалак... Зегытцәкба акәым, аха аихараџык. Ажәабжыхәаџы, алакәхәаџ, уи цқба ианутцама хәагы дуазтцаауеит, ианутцар итәхуп, аха егырт. Ус шәшааицәажәо ажәа хшыџтарык азәыр ихәазар ақбаад инанутцар, игәапхазом.

– Еилыскаауеит уызыкылсырц иутәху, – ихәеит даапышәарччан Адамыр, – уара урт ашықәсқәа ушырзыҭкоу здыруеит, убри аҭнытә иухәарц иутәхугы аилкаара мариоуп. Ашәкәқәа налатцауа, аизашшрақәа иҭалаз ауаа ашәкәыџора зынза ргәы ахнаршәеит хәа... Иахьиашақәоу ыҭказаргы зегы зыхкьо уиоуп хәа узақәшахатхом. Хкультура лаҭәуп, уаха акгы. Аџыратә культура... Егы, уаанза хәазгоз акультура ду, уажәнатә иалагахъеит, аринахыс иаха-иаха игәгәахо ицалоит аамтәи иареи реинкбара, рымеинышәара. Уаҭа аамтә маиааир цсыхәа амазам. Уи наҭ иатцанарзуеит. Убри атыцан, иахытәцәыз, ишырхәо еипш, итәцәу тып цшба зыҭалазом, атып цқба, атып цшба аатәцәыр, – игәы инапы надикылеит, – иаразнак даеакы нталоит, даеакала иртәхоит. Убри ртәымхар ххатәы џыратә культурала, хара хтәы башоуп...

Адамыр ихшыџтцак дахыакәшхатқәамыз ыҭан Тарсхан, аха бзиарас иҭаитцаз, усқан уи ихәаз, ишааихәаз ианитцеит.

Ианитцеит еицны Адамыр иуада ианыныџнала, ибла иаахгы-
лаз, иџеишьазгы.

Арыжэтэи, ататыни рыфџы ихлахатдыргьежыгаха иџнан
ауада. Ңарсхан ари еихарак изџеишьаз, шаџантэ иџны дне-
ихъаз, аха арыжэтэ иеадицало имбацызт, насггы ататын,
иналаршэ-џаларшэны, еишэа-чыск данахатэоу, икэша-
мыкэша џоуuky анахо акэымзар, ихала аус ахыиуа ауадаџы
ихатаггы дахомызт, даеазэы дахарггы ишигэамџхоз ир-
дыруан. Аџырта астоли, ауада агэтэн игылаз астал гьежы
раамышътахъггы, ауада аргъарахътэи акэакъаџ икџагылан
тумбачкак. Убрака акэын афатэкэа ахыкэыз, иџахъаз ача
аџеыхакэеи, памидоркэаки, ишэхарџазу, иџеицелатараны
иџеижъхъоу узымдыруа урт ирываз ашэхабжеи афатэ хэа
рзухэар ауазар. Арткэа Адамыр иахаггы дизааигэанатэуа ибе-
ит Ңарсхан. Данстудентыз, уажэы, иџаацэа аамтала иара иџы
ианыџкам, иуада зеиџшракэоуааигэаланаршэеит. Арыжэтэ аха-
анггы ихтакны имамызт, аха иџызцэа анааилак, атџыцакэак
анныркылалак, аџатлика бжатакэа ус ишыкэгылоу иаанхон.
Иумбои, хара ианахамбо, џамџак иџахъы иџеигом, ихы
деиџахауеит, аус дукэа рзыхэан ихы ихъчоит хэа алаф илырх-
лон иџызцэа. Уи алаф иахъиашакэазгы ыџан. Ахэаратэкэа
џхаишьозарггы, атџы илырхыр хэа даџэшэозарггы, иха-
зы, даеазэы даџхъозарггы мап аџeimкэа, акъаад антара
џхаишьомызт. Ааи, ихы деиџахауеит аус дукэа рзыхэан. Ус
дук, ус бзиаk зхы азызымкыз ауаџы, азымлага даџызахоит.
Убри ауп аџэгъоуракэаггы зыхъо. Иабаанагои аџыжэцэа,
анаркоманцэа, аџыбаталалатэа? Ус дук, ус бзиаk аџатара
згэы иџазымкыз роуп. Изизарызеи дџарауаџхарџ шитэху,
дышэкэыџџхарџ игэы иштэу... Ихы дамеиџахар урткэа ак-
ггы изыџатом... Убри аганахъала иара изыхэан деырџшџы
дуун Адамыр. Ихала иакэым, сас дахъс дахъырыџхъазо, иа-
хъидырцало, чарак аџгы аџы дашыит хэа рхэо имахацызт.
џашъашъа амамызт, ибжатаны иџэгылоу ани ауатка џатлика
ихала ижэит, атџыцакоуп иадгылоу... шаџаџара иџэузеи
ататын џыблахакэа...

Ңарсхан идыруан Адамыр ататыни арыжэтэи иеахъад-
имцалоз зыхъоз. Акъыџхъ аџгы даџхъакэахъан уи атэы.

«Ашәкәыџџы – аибашьџы...» Ашәкәыџџы, зыхәра мҕауа... хәа, Адамыр изкны иркыпхькәа астатиакәа рҕы зегьынцъара инатцыршьуан уи аибашьраҕы иааирпхьхаз ахатцаракәа. Аха убартастатиакәа зегьы иархәоз аткыс Тарсхан иаха ианахәеит, иахагьы игәалашәараҕы иаанхеит Адамыр ипшәма лажәакәа, лылабжышкәа. «Слыкәхшахааит, уи лакәымзар, саншьа уажә-шьта дыпсхьазаарын», –лхәон, Адамыр ипшәма лзыхәан Тарсхан иан Марушьа. Уигьы идыруан. Аха ҕенак иблала иибаз, илымхала иахаз акыр дархәыцит, дегьаршьыцит.

Ускан Тарсхан дыстудентын. Ихаҕагьы изазом, иџызцәа инарейхәалоит. Адамырраа рҕы акранырфо аамта идыруан. Егьа дыпхашьаргьы, уаха цсыхәа имамкәа аҕынза даннеилак, акранырфо аамта инакәыршәаны, ихаҕа ихәашьа, «дхырбза-кәырбзо» рышә дынхыцуан.

ҕенак убас даннеи, Адамыр ипшәмапхьыс, зхахәы шла-хьаз, лцәа-лжьы шыттәаазгьы, зныкәашьа ласыз, асасцәа, насгьы ашәкәыџџра ихы азцоит хәа иаалдыруаз рыџны иан-неиуа еигәырҕьоз апхьыс раз ачеицъыка пхьыс, ашә аниза-алырт, лылабжышкәа арыцкьара даҕын. Дахьнеиз, убас да-хьибаз ицәымыҕхеит Тарсхан. Аха ашьтахь данеипхьхыцаа, гәырџак иакәшәазар, сахьааиз, акыр срыхәозар, иахагьы еигьми хәа, дзыхшаз иан лыблакәа алабжыш рхибаалазшәа аҕара ихьааганы, дналазцааит. Иалхәарц лтахымызт. Дахь-неиз дахьымхәырц, цаса аткысгьы диеигәырҕьаны длыдыл-кылеит. «Адамыр дыкоуп, уажәшьтан дубап, шәеицәажәап», –лхәан, акрыфарта удахь дналгеит. Дшыналыртәатцәкьаз ии-фаша наимтцалыргылеит. Игәеитон, дшынхьахәлак, лыблакәа аалрыцкьон. Акрыфара инапы аимыркит. Ихы зыхиркьоз еи-лылкаауан.

– Шаҕантә ирасхәахьоузеи иџызцәа... Иабатәи џызцәоу! Иџызцәазтгьы ас ҕартџомызт!... – аҕәардә дышныкәтәаз атәыуара далагеит. – Цас изыруашәа, даарымпыхьашәар, идмыржәыр рузом. Уатказар акәхап, иахьа акы идыржәит. Шаҕантә ирасхәахьоузеи, арыжәтә ижәыр ҕалазом, ирыпха ахы ақәшәахьеит, ахәра амоуп, арыжәтә ақәтәар ҕалазом хәа. Акруфоит, саҕаумтцан, нан. Ижьцәа ашьа алан абыржәы. Дыр-шьырц иҕартџома, уаха сыздыруам. Акрыф сукәыхшоуп, уажәы

дыцәоуп, ушыказ иасхәар, игәы иахәоит. Бзиа ушибо удыру-
еит, – дәагылеит лылабжышқәа рыцқәауа. «Ииашатәкьаны
илхәозаап сан, Адамыр иңсы златоу иңшәма лылоуп.
Дагыиңхәысуп, дагыиануп». – Шәынтә, зқьынтә исхәахьейт,
арыжәтә ижәыр калом, аґаґын дахар калом хәа... Акрыф, нан,
акрыф, иаңызны дуазцаауан ихъзеи, аaira дзакъытцзеи хәа...

– Шәеиласырхар, шәсыруадафыр сґахым акәымзар...

Убри аены Тарсхан ихамыштышаз дәеакгы иалхәейт Ада-
мыр иңшәма. Дцан, Адамыр дахыцәаз дгәатаны данаахынхә,
Тарсхан акрыфара дшаламгаңыз гәалґейт. Икалап, убриггы
лгәы иахәазар.

– Ишпоухәаз, нан, шәеиласырхар. Шәсыруадафыр ухәоу?
– лыблақәа аалрыцқан, иаха ләаалырґынчит. Еиґа иаңхьа
днатәейт. Лыңшышья убас икан, зыхшара гәакьа дыгәхьаазгаз
ан леиңш. – Ауадафроума, нанхейт, хара зынзаск дәеакала
хәхәаңшуейт. Шаkantә халацәажәахьоу удыруама зынзаск
афныка уаахгарц. Уара иудыруейт, хара хґеидам. Ацкәын
дхамоуп. Макьяана амаґа дахмоуц, аха дышқәыңшыз хәцкәын
пхәыс дааиган, хазы дынхоит. Изуцәыззарызеи, нан, егырахь
зегьрыла дыцкәына бзиоуп, аха иаб дызфү, ишәкәыффра
иара ицәтәымуп. Зыкәрахь инеихьоу ауафы ахәычы хәмарра
хґейкыр ушахәаңшра еиңшоуп дшахәаңшуа, убас егыхәейт.
Папа, уара ухәычра узалымтцзейт ихәейт. Ашәкәыффра,
асахьаґыхра, амузыка ухәа, убартқәа зегьы ауаатәыфса из-
хысхьоу акеиңш дахәаңшуейт. Уаб иахәґыраз мацараггы,
нанхейт, ашәкәыффра ус уазыкамлар ауан анысхәа, исеихәаз
удыруандаз?! – ихәы днаханы инаимґалыргылейт. – Акры-
фара уаламгакәа, сажәа насызгом. Убас, акы унацқала. Сгәы
ааурфыхейт. – Уаб иңсґазаара зегьы ахьазкыз ахәґыраз
мацараггы анысхәа... Дгазандаз ускан дәеакын... Мама,
ишпабзеилымкаауеи, иара иахәґыраз, иара бзиа дахьызбо,
акраамґа, акраамґаза дхәгымхар ахысґаху азыхәаноуп, ма-
мачка, дызфү нак дакәыґыр зысґаху ихәейт. Ихы зиргәакуазеи,
зегьы шыкоу дыказарауазеи ихәейт. Зегьы шпакоу? Ауаа
аныцәо дыцәалааит, ауаа ангыло дгылалааит, псшьара дца-
лааит, қяф иулааит. Икаитцахьоу изхоит, уажәшьґа ихы
дазхәыцлааит ихәейт. Акрыфала, нан. Узырфлеи, иумахәзац

даеакы уасхэоит. Абри сахэшыаца иоуп сара сцатэ́кыа
ихэоит ура узыхэан. Азеицшнхартэ уахыыѿноу игэы иало-
уп. Иубоит, хуадакэа хцаны еимоуп, ѿцы́а хауп икоу, аха,
нан, сыцкэын иеицш иуасхэоит, ицбоушыашт, аха на́к-на́к
еилукаап. Ихазхазом хуадакэа. Руак кабинетс имоу, азэы
дааѿналар изычхазом. Даны́кам иакэыршэаны сыѿнамлозар,
бжеихан аилыргара азыхэантэ́кыагыы сыѿналар и́тахым.
Азалаѿ, ишубо, иѿызцэа анааилак тэартас ирымоуп. Егы –
хашы́талартэ, –лхэашыа убас и́кан, дара р́еы а́казаара уеиз-
гыы-уеизгыы ирыхэ́таны рыѿны рыѿна́та далахэны, адэахыы
давадырхазшэа, харак лыдны лхы лыриаашозшэа. Дѿагылан,
ижэѿахыр лнапы ны́кэылкит. – И́ками, нан, иухшаз, ушы́атэ́кыа
злоу ухшара хэа?... Аха, шэарт, ашэ́кэыѿѿэа, даеакала
ишэымхэои... Доухала ура иуцоу хэа... Убас узыхэоит,
доухала сара испоу хэа... – Убаскан адагыы «Ашэ́кэыѿѿы» хэа
иалымхэацызт, уимоу, ашэ́кэыѿѿара иешазикуа, иажэабжы́кэак
Адамыр дшаирпхыахыоу илзымдыруазшэа калцон, алапш
иакэыхы́чатэу акеицш акэын дшахэа́шуаз.

Абарткэа игэалашэон Тарсхан уажэы Адамыр иуада
дахыыныѿна́цшы-ааѿна́цшуаз. А́та́тын фѿы, ауатка... Дар-
гэыргы́артэ, снахэа́цшындаз хэа игэы хы́тхы́туа иибаз акы
затэ́ыкоуп. Амрагыларахы́тэи а́ценцы́ыр иадгылаз астал хэы́цы
акыаадкэа ы́кэын еи́кэырча́куа. Харантэ́гыы еиликаартэ и́кан
урт шѿыз, ѿымта ѿыцк, ѿымта дук дшаѿыз Адамыр. Тарсхан
ихшыѿ зегыы азышы́тны уахы убас дна́цшуан, Адамыр иихэоз
хэа акгыы иа́хауамызт. Дѿагыланы днеины инапа́ѿы иааникы-
ларц и́тахын. Инархэы-аархэуа днарыхэа́пш-аарыхэа́пшыр...
Адамыр ишэ́кэ́кэа ирнылахыоу, лассы-лассы иты́тцло иѿым-
та́кэа зегыы акы аанмыжы́кэа дры́пхыахыазшэа, дахы́цца-
куан акы́пхы зымбацыз иѿымта. Уажэадагыы игэеи́тахыан
убри агэахэара ды́хтакны дшамоу. Адамыр иѿы даннеилак,
ажурнал ианылама, хазы шэ́кэны иты́тцма, зегыы еи́цыр-
бо ицэ́ыртцхыоу иѿымта аткыс, Тарсхан ибарц, да́цхыарц
и́тахын азэгыы иимбацыз, азэгыы дызмы́пхыацыз иѿымта́кэа.
Уи зыхы́кэо хэа иидыруаз уи акэын, Адамыр и́кны́тэ дзп́шын
убасеи́пш и́каз ѿымтак, арт, агазеткэеи ажурналкэеи, мам-
заргыы хазы шэ́кэны иты́тцкэои иреи́пшзам, зынзаск даеакы.

Агәра ганы дыкан, убри, даҕа ҫымтак хәа дызҕыз аңцара шилшоз Адамыр. Убасшәақәа игәы иаанагон, бжеихан ииҫырц ииҫахыцәкәоу, иара анцәа дыззишаз акәзамкәа, даҕаакы иҫуашәа. Иҕалоит имкыцкәан имазар, мамзарҕы аҫра даҕызар анцәа дыззишатәкәыз аҫымта.

Издыруада абыржәы астал икәу анапҫымта убри акәзар, имҫашәо агәра игеит акы абыржәы импыцыцраны иҕоу аҫымтәи иарей даараза акырза еибаргәаҕхьейт. Зыхшароура цәҕахаз ан дылҫыхахейт Адамыр. Мап, уи аиҕырцшра аткыс иаха ианаалоит даҕаакы. Амгәартәҕы аазара бзиа зауз, зыҕхәара аины ииз ахшара иҫызоуп уажәы дызҕу аҫымта. Еҕырт, уаанзатәи иҫымтақәа реиҳаразак, зыҕхәара ааианза ииз асабицәа ирҫызоуп. Дааразаҕы иссырымзар калап ари аиҕырцшра, аха уаха даҕаакы сзымпшааит.

Анапҫымта ахыкәыиз аганаҕыцәкәа астал икәҕылан аҫтын ацыблахақәа зтарыцсоз, уи тәын. Дзыхозҕы апапирос катца акәын. Ахыгәраҕыцәкәаҕы икапсақәан, данахоз ахәцәкәа ахыкакоз. Аҫра дшаҕу, дгәамцны, иҕыжәжәаны икаицсозар акәхарын, ирҕәыцны иршәуазар акәхарын, уахыпцшлак ақбаадқәа кататан. Аус ахыуа ихы иаирхәозарҕы, атурбаза анапхгаҫцәа иреиҳәароуп иуада еилдыргаларц, идрыцкыларц, изакәызей, иҫнататоузей. Ирзымдырзои дызустоу арака иҫноу!

Ашәтахь еиликааит Тарсхан Адамыр иуадахь уаҫ дшы-наимышәтуаз, еилыргаҫызааит, дсасызааит, дарбанзаалак азәҕы.

Абыржәы дызҕу аҫымта даналгалак, акыпцхьразы ианри-талак, уаанзатәи иҫымтақәа реицштәкәа, иаразнак ирыдкы-ланы, иаарласны иркыпцхьрушь, мамзарҕы, издыруада, ма абриак аҕы цынҕылак иоуны дҕаломашь хәа, анапҫымтахь дынцәытцыпшны днапшуа дышхәыцуаз, иеааникылейт, инаиҕәицейт, дегәаацәыпцхашьейт ихәҕы иааиз, цытраамтак ирымкыпцхьындаз, ддыргәаҕындаз, нас ибарын унапҫымта кыпцхьша амам хәа ирхынхәны аҫныка иануго ушыкало.

Тарсхан дызныз амҫаҕы Адамыр иирцәкәоз ирейуан акы – анапҫымта уеизҕы-уеизҕы машьынкала икыпцхьзароуп цыара ицәыругаанза, ицкызароуп. «Иажәхьейт, аха унацхраа-

аацхраакээр, макъаназ иухеоит ихэан излаикьыпхыша ма-
шынакгы иитеит. Унапшымтақәа урыцкларшны, ицкыны
икьыпхыла ашәкәыџџы қәыпш, сара сацкларшны қыаргы
ианымлартә, аџныка ирхынхәны иааугалартә икастдалап. Аха
игәы иалырсны знымзар-зны димацәажәеит». Иџызцәагы
лаф еикәатцәала акәын уи азбахә шреихәоз. Икоузеи,
уажә ирутәз унапшымта иахырхәазеи хәа ианиазцәалак,
«сызгаб дрыстагәышъан, аха дыцкәамызт хәа ддырхынхәит».
Дызтахыз, деилызкаауаз инаитаркуан. «Илацәамыз цыоуки
друтазаарын, лхаткы ицеит», – рхәон илаф еикәатцәа даргы
реынацшыны.

Арахь ашьхака дааижьтеи акыр штцау, агаетқәа, ажур-
налқәа, мџасџык машәыршәа иуимтозар акгы шумо-
уа, ажәабжь ґыцк имахаижьтеи акыр штцау ухәа Адамыр
иихәақәозгы иахауан, ртакқәа каитцон Тарсхан, аха уажәы,
астол аґы илацш зыдхалаз анапшымта азыпшра дана-
кәытц, дтитцаауазшәа, Адамыр ихаца ихәапшра далагеит.
Дахынаихәапшыз, уажәада димбацызшәа, илацш наидха-
леитоуп. Дхәыцаахыс иибацыз, иидыруаз иакәмызт иапхәа
итәаз. Итцаузеи димбеижьтеи, хәымз... ааи, хәымз фымзка
ирықәуп. Саншьа ааигәа дубахыоума, дышпакоушь анылхәа,
уажәааигәа рыџны сыкан хәа дижьеит иан. Зынзаск даґеакуп
уажәы иблақәа ирхәауа. Еснагь илахґыхын, ихы дақәгәырґо
дшыкоу рхубаалон. Гәынамзарак, мамзаргы хәаак нархыл-
гаргы, ажәџан гәыцкәа инацалаз апта кәамкәа иџызан, иа-
арласны инарыхбалон. Иихәоз еснагь ихәон агәра гатцәкыны.
Иажәа иалазгы убри акәын, алакџакра, ахәахәапахәара
хара иахтәым, хара хтәы дыруп, хамџагы кказа иаартуп.
Уажәы иблақәа абас реахыейтаркыз, ирацәаны аус ахыуаз,
дахәаапсаз акәымкәа, даґаки ишахкыаз гәџарас икаитцеит
Тарсхан, аха изкәйтцара издыруамызт.

– Тарсхан, шәкәык, журналқәак унарыхәапшла, сара
уажәытәкәа сааиуеит. Аморфинистцәа сырџызахеит, ашьжы-
мтан акахауа сымжәыр ауам, азы тазамзаап сыграфин, –
дџагылан, аграфин аашытихит азахы дцарц Адамыр. Тарсхан
дцарц далаган, имуит.

џымсагк аапшааны, ауада сыцссап, еилсыргап игәахәт

Тарсхан ихала данаанха. Шыри, сан илбондаз абри зеггы! Мызкы ымыз рахытэ знык дааны, схала сахыџоноу ауада данааџнаџшлак, атызшэа салыргоит ицкъам, еилыргам хэа. Зеггы рџы ыырџштэыс иаалго ланшыа иами, илбааит, абар уи дшыџоноу.

Ашытахь, џытрак данеипхьхэыцаа, зынзаск даеакы избеит Тарсхан. Ауада аилыргара аткъыс, ма адиректор ихата, мамзаргыы атурбазаџы зеггы знапу иану, ани, аџэача ныџэашыа змоу Зураб-Зегьраб иахьатџџа иасхэароуп уаџтас ихылаџшларц Адамыр. Схазы џара схы иасмырхэац Виктор Тэхэыц-иџеи сареи хэизыџазаашыа, сџыза Темыр ихэашыа «Таинны советникс» сахыџоу, џара затџык схы иасырхэарц ахыстаху – ауадаџа роураџоуп. Адамыр изыхэан, иатаххозар, Виктор Тэхэыц-иџа ихьзалагы ирахэатэуп.

Адамыр иџнытэ данца, егыашатџџаны, Зураб-Зегьраб дипшааит, Виктор Тэхэыц-иџеи иареи реизыџазаашыа ихы иаимырхэеит, аха ихата иџнытэ Адамыр дегыхашшааит, аџџныхэаџагы ритеит атурбаза анапхгаџџа.

– Уиашоуп, хатыр зџэу аџыза, ашэаџ еипш уиашоуп, – дыштыџпраарц итахушэа, иџнапыкгы наирхахеит Жэраб. Ладее џадее игылаз ашыхаџа рышџа даанаџшы-ааџшит, – харт хэеипшу уасхэап? Иубома абарт ашыхаџа? Џоуuky алада игылоуп, даеа џоуuky – аџада. Харт рыгџа хабџагылоуп. – Инапџа рхаханы ишикыз, ишыхэа дныџџегьеџааит. – Абас, хатыр зџэу аџыза, абарт ашыхаџа рыбџара хабџаханы хшыџоу еипш, харт хрыбџаханы хџоуп абнауаџреи аци-визациеи. Даеакала иухэозар, хатыр зџэу аџыза, алашы-цареи аблахтреи. – Атџы алатџаны ишихэоз ибон Тарсхан, аха ичханы дгылан. Дзызџлымхэхашаз хэџсахьан. – Уара, хџарауаџ ухэашыа злаџоу ала, дзыџсоу, дызустоу хзымдырит Адамыр Арџанба. Бнауаак уи абахдыруеи...

– Устџџа сымхэеит.

– Иаанаго уиоуп. Сгэы иалсыз џумшыан. Уи изыхэан абзиа хэаны, сара усыџымчыргыы сеигэыргџоит, избанзар, Тарсхан, харт, аџсуаа, ишудыруа усгы апатуеиџџара хэуп, хэидгылом, дасу дзыџсоу хэздыруам. Хэхьз тызго ашџџыџы уаџтас пату иџшэымџеит, шэихэамџшит ухэар сгэы ишџалсуеи акыр сзе-

илкаауазар, аха иҕалаз уиоуп, ҳаҗыр зқәу ашыза, – иаархәны, иара, Ғарсхан ицәажәара иналаитцоз ажәакәа наиеихәеит, – дзыпсоу, хәарада, атцарауаф иаха идыруеит, аха иуздыруам иҕалаз, цқьа дузымдыруазар ҕалап ихата.

Ғарсхан даапышәарччеит. Акгы имхәазеит. Игәы иахәон Зураб уи дахьихьчоз. Адамыр идкыланы мацара акәым, абжъаапынгы, даеа шәҕәыфшык изыхәангы дзыхьчаша ажәакәак цюукы рҕынтә ианиахалак, ҕимтыргы, мазала игәы иахәон, дышәҕәыфшуп хәа сырдыруа сҕалар, саргы, сыззымдырзогы цюукы, иудыруазеи сзыхьчаша ажәакәа абас исхырхәар игәахәуан.

– Уара дшудыруа сыздыруам, аха, ҳаҗыр зқәу ашыза, – иармарахьгы иарҕарахьгы дынхырхәа-аахырхәеит Зураб. Убри инхырхәашьа-иаахырхәашьа азыхәан, иахьитахыз, иарбан ыымтоу ихы иаирхәарц збаны иахьимаз здыруада, Ғарсхан итынхаз антцамтақәа рҕы иҕан абасеипш ажәакәа. «Уи иныкәашьа иугәаланаршәон Ацсны зегы алахьынца. Ацсны зегы цхьаҕа ацашьа. Уи цхьаҕа инаскьаларц, шыаҕак анныҕанатцо, цюукы рахь ихырхәароуп. Шыаҕак ахье-ихызгаз азыхәан, сшәыкәыхшоуп, шәҕәы нымхан, абар, сшәеихырхәоит, даеа шыаҕак анеихнагалак, егы аганахь игылоу даеа цюукы иреихырхәароуп, ацхьан сшыаҕа ане-ихызгаз, ант среихырхәеит, сшәыкәыхшоуп, шәҕәы иалым-сын, аа, шәыцшы, шәаргы сшәеихырхәоит. Абас мацара ишаауаз, иашьцылеит. Ныкәашьас ишытнахит инхырхәа-аахырхәо. «Иҕаларын, дахьзастгы, цьара ихы иаирхәар, аха уи илитературатә ҕамақәа сара иахьынзеилыскааз ала, иа-анхон ус, баша нцамтакны, дызшаз дизылцханы ақәра бзиа нитыргы, – иҕалаз уиоуп, ҳаҗыр зқәу ашыза, ари ауаф, – Адамыр дахьыфназ афнахьы инапы наирххеит, – дыздыруаз дыр-зымдыруа иҕеитеикит сынтәа. Сара абраҕа аус зуетеиҗтеи... Ишцасхәари... Сара издыруала, сынтәа хәынтәуп даауетеиҗтеи.

– Ишымтақәа рҕы иатцафқәоуп иахьыфыз атыц – Абҕагә хәа.

– Иудыруазар акәхап, аибашьра ихигахьеит. Ирыцха ахы ақәшәеит. Иуашәшыроуп. Иумбои, реиха ацсатцлақәа ирыгәтылак игылоу афнафоуп дахьыфноу. Апенцьыр инад-

кыслоит аҗсатцла махәкәа. Аҗсатцла иалтцуазаап, иахьзузеи, акислород. Убри хәшәуп, арыҗа аргәҗәоит рхәеит. Убри адагы, даҗа акы азыхәангы даауан абрахь. Уажәы уигы даҗәытцит умхәозар. Араҗа, уахьынхало, ахьшыцәа аҗсаса рыманы игылоуп. Урт храцәажәон, есышыжь ахш изааргон. Ахш-ца зыхьзу удыруу?

Ашьжымтан тәыцак азна ишазоу ижәуан ахш. Шыбжьон-шәа – ахш-ца. Уи шыҗартцо умдыруеи? Амца неикәйтцит. Ахахә кәымпыл ныхәәауршәуеит. Ианшлак, азы аахьыршаны, ахш зтоу ахмачыр интауршәуеит. Ашәах җахачылоит, ишуеит. – Даҗазнык изеитеихәарц диҳәеит. Адамыр Артанбеи иареи реикәшәара, реицәажәара ухәа ахьанитцаз итетрад аҗы ианны ианхеит ахш-ца атәгы. Жәраб ишиеихәаз иананитца ашьтахь, ахыцкәа инартакны даҗакгы нанитеит. Шаҗа ирацәоузеи ари атцас иуанахәо. Ахш иршырц итахеит. Амҗых ала изыршуамызт, ибылуан. Ахахә ршны, ахш зтаз амҗых итаиршәит. Ишазоу аткыс, иршны ижәлар ишизеигыиз ибеит ахш. Ашьтахь, шаҗа шыкәса тыз анцәа идырп, ахш злаиршышаз аихалых анизбагы, абни, ахахә ршы таршәны иршуаз ахш иаха ихәшәызшәа игәалашәараҗы ианхеит. Уажәгы ахмачыр ацымхәрас аихатә кәрышыка имаҗа иадхәалазаргы, раҗхьаза излаиршыз ала иршыр итахуп. Икалап, ус акәымкәа, ииашатцәкьаны хахәла иуршыр иаҗызахозаргы, иаххәап, ахахә иалтцны ахш ашҗа җәара акы ииасуазаргы. Ишакәхалак, сцоурыхтә роман аҗы атцас схы иасырхәароуп. Даҗазнык ианеитеихәа ашьтахь, иажәа инацитцеит Зураб. Иаргы ихы дашьтан, харгы бзиах кәхтцит, хтоурых зыҗуа ауаҗ хицхраауеит хәа, хәигәырҗатцәа иматц аауан.

– Изыкашәтцоз? – днаиазтцааит. Изитәхыз идыруан. Ианитцон. Иҗазааит, сара истахымхаргы, мышкызны азәы ихы иаирхәар кәлоит. Адамыр Артанба иҗымтақәа җытк аамта иаганы, даҗа җытк аанхома, иааиҗыз зегы азшәах еиҗш инкабома, мамзаргы иаха-иаха рыхьз шытыцуа ицома, сара исыздыруам. Сара зыгәра ганы сыҗоу даҗакуп, иара – даҗа акы. Ишакәхалак җашьара ақәым акы. Уи ихьз атоурых иазынхоит. Ус анакәха, хәҗхьаҗатәи хәбиҗара иртаххоит уи дзакә

уафыз адырра. Ицэажэашьей ихэыцшьей мацара ракэым, абжыаапны дзеипш уафызггы. Иныкэашьаз, итэашьаз... Иарма напала акэзу, иаргъа напала акэзу акалам шикуаз. Икан даеа хшыѡтакык Тарсхан усеипш антдамтакэа зыкайтцоз. Убри ауаѡ идхэалан аамта ахаѡсахъа аарпшра. Изака аамтоу хазнысыз, изака аамтоу хазтагылоу аарпшышьас иамоузеи? Ауаа, убри аамта агэта иалагылаз рыла. Абас данхэыцуаз, зныкгы ихахъггы иааимгеит, дазымхэыцит иара, Тарсхан Трамба ихатаггы дшалахэыз уи аамта, дышрылахэыз абзиа еипш ацэгъаурақэаггы. Ихата зыгэра ганы дыказ зынзаск даеакын. Днапшѡуп, дшахатуп, икайтцоггы, ииѡуаггы иаразэк иоуп изусу. Статиа хэыцқэак ракэымзар, акгы имкыыпхыыц. Избахъада, ирыпхяхъада, мчы хэа акыр роухъоума инапѡымтакэа! Абрахъ амѡа данықэлос, рызеггы ааизакны, мѣтэы чамаданк интэитцан, иан илитэит, уи илтэахит, имтэахырггы изтахыдаз. – Исахэишь, исакэишь изыкашэцакэоз, снайташыыцып, – даапышээрччеит.

– Уацсахар уарггы иузыкахтцит, – даапышээрччеит Зурабггы. – Игэы иакэашаз акы абаизыкахтцари хэа усканггы хивагъежъуан, уажэггы убас хакоуп, хара изыкахтцоз раикомк, обкомк ихаднатаны икахтцомызт. Хгэы иакэаноуп. Убас егыиаххэахъан, уматц аурта хат, уи хара хгэы иакэоит, узѣу аусаѣы харггы хакэтак алахтцазшэа аабоит хэа. – Иеааирдадеит, дышгылаз зны иармарахъ, нас иаргъарахъ дынхырхэа-аахырхэеит. – Шэара, атцарауаа, ашэкаыѡѡцаа ус шэгэы иаанагоит... Исзеилымкаауа цъушьома изака блақэоу узласыхэапшуа. Акы ахымтцаирсша, акы ахъацэигаша, иифои иижэуеи, нас ахэсеи рзыхэан адэы икэу азэы иоуп хэоуп ушсыхэапшуа. Ублақэа ирхызбаалоит. Уахъиашақэоу ыкоуп. Изури, сушьыр сыпсуеит. Сбеиазар стахуп.

Узырѡла. Саакэымтцакэа схэыцуеит. Беиахашъас икоузеи? Сара исхатэны исыт, аа, абри атурбаза, ишыкастцо убап. Уцсы штоу цъанат уааизшэа икастцит. Уара узыхэанггы цъанат иаѡызастэуеит, сарггы сеихбаала сцо сеыкастцит. Уи иауам шэхэеит...

– Сара акгы сымхэагэышьеит... Исхэоггы сыздыруам...

– Уара ахъымы... Уи иауам. Усеипш беиахашъа амам. Иа-

анхазеи? Ибзиази, уешызи аус ууит хэа башоуп, иуоуцоуп иуоуа. Уешыа аус уургы, ахэхэхэа уфырхасуа утээаргы аоуп. Уахь алагы башоуп. Узырла. Уаха мөөс иаанхазеи уеиахарц азыхэан? Агычра. Азы уицагычы, ма ихата уишыеит, мамзаргы аорганкэа укны утаркуеит. Ахэынткара, ус анакэа, зегы урыцагычы, зынзаск дачакуп. Уркыргы ахфыхра мариоуп, урымкыртэ ианузыкаца, зынзаск умоакэа аартуп. Ирхэо иумахэхэи «вор в законе» хэа? Уи уага иибашоуп. Утаркхэзароуп, укэылахэзароуп, абиография ду умазароуп. Убри ашытахь урыдырколит. Изыкаутозеи? Угычларц, агычра азин умазарц. Уаха дача мөөк ыказами? Икоуп. Иарбану? Ахэынткара ахата удгылауа агычра. Ани убоу? – рааигэара игылаз онык амардуан ашка даанаирцшит. – Абни амардуан умбои? Матцурала амардуан унхапалеит. Азин уоуит гычра хэычык. Дача мардуанк унхалеит. Агычразы узин инацлеит. Убас мацара уцалоит. Шака мардуан узхало, убаскак азин уоуеит агычразы. – Ишыапцынцакэа днарыкэгылан, Тарсхан илимха интаихэеит.

– Сара убри амардуан сафаларц сызбеит. Заа иуасхэоит, ашыа, усыцхраа, исхаштрым. Изхысхэауазеи абри зегы? Исгэалашеит, сара сеипш зеипшугы хамгэажэ мацара хазхэыцуа цыумшыан. Адамыр иеипш зеипшу хихээр хтахуп. Уара ухата! Ицэганы судылама уара? Умидагэидаха амча ушаныз анызба амашына аанызкылада? Дрыцхауп, дышытаххып схэеит. Хара хтэы зхэо бзиахэа акыр ушуазар, иубалап, хазы ауада уоначоит. Узырла. Адамыр Артанба... Еицырдыруа хашэкэыооы... Иуада апссао, аилыргао лус лдыруан, лаамта лдыруан. Иара ицсы аавигарц данындылцуа, лара дныоалан, ицкыакэакэараза иааиллыргон. Егырт рзыхэан жэамш рахытэ знык ихацсахуазар аиарта, иара изыхэан ихацсахуан оынтэ. Реиха ибзианы изэзэоу, реиха ибзианы иуантоу ашыаршыафкэа, ифыцу ампахышыкэа... Иаргы шака игэы иахэоз удыруоу?! Анцэа шэиныхэааит, сшыкэыхшааит ихэон. Харгы, ишуасхэаз еипш, изыкахцоз агэхэхэаракэа хнатон. Иухэом акэымзар, ушхэхэхэацшуа, абри атурбаза зегы ушахэхэацшуа сзымдыруа цыушыома?! Акахцэа иртыпны икашэцеит хадшыа-тыцкэа хэоуп ушызцэагы уар-

гы шәйшәхәәпшуа. Инартаулары уазхәыцыр ус акәым, аха ус акәзааит. Хара иҗахтцоуоп иуасхәо. Акрыфартаҗы ацара-аара аамта ицәакәымзырц, дахыыџоу ихәы наганы иахтон. Сынтәа даакылсит, иахбахыоу Адамыр дабакоу.

– Иказшәа аеапсахма?

– Иказшәа мацара акәым, ицшрагы аеапсахит. Ихы кыр, иҗы узкуам хәа шырхәатцәкьо ауп. Дгәамтцуеит, дкәынд-кәындуеит. Узыхиркьаз узымдырзо, дукәцәкьоит. Ахышцәа ирасхәап, Адамыр, шьжымтанза ахш узаартилоит уасхәан, азкы дсызгараны убама ихәеит. Исхәо сфамшәеит. Еиҗабык, иоухәозеи?!

– Ихжәаны ацәажәара иара иказшәамызт, иахыынзаздыр-уала...

– Сукәыхшоуп злаимтцоз ажәа ихәозма?! Уџаңши иуада? Агәам џнататоуп.

Дандәылтцуа ашә наиркуеит, ацапха иҗыба интаитцоит. Иуцәыззом, –ишьаппынтца дныкәгылеит Тарсхан илымҗа итаиҗәарц, – цаса-цаса, ииџуаз, инапџымта хнахәәпш-аахәәпшлон, даныкәамыз, ныкәара данцалак, ханапхьозгы убарын. Иаргы идыруан. Акгы ихәомызт. Ихатагы, хааиз-ганы, данахзапхьоз убарын. Уажәы ииџуан, «адонос» иџуама сыздыруам, уахәәпшыр хәа дшәаны дыцсуеит.

– Уаҗа иеипсахкәаны иабоубои?

– Уаҗа, уаҗа... Апсшәаџцәа... Арака есымчыбжәа гәып-җыцк аауеит. Дәнеилахам, иҗылары еиҗахкаалон. Сара аусура сышцалагеи? Қычақьџыс. Ус сыкан х-сезонк. Адамыр дана-алак сара сзыхәан қыафуран. Дсыцхрааит сыхьз тыгараҗы. Благодарност, благодарност хәа насзаныртцон. Атуристцәа Акәа хәиҗабыра рышка ашәкәкәа аарышьтуан, абасеипш икоу атурбазаҗы абри аамтазы хәкан, абри акультмассавик иахзеиҗикааит еиҗырдыруа ашәкәыџи хареи хәипылары.

– Иахыырџыша ишырџышагы уара инарытцаухәон? – даапышәарччеит Тарсхан.

– Ишудыруа изысурхәои?! Уаҗа ишцакахцари. Уара иуасхәаз зегыынцәара исхәо цыушьома?! Уара изуасхәаз уиоуп, ани, сгәы иҗоу, закәанла аҗычра азин сыманы... Усеипш икоу азин аушьас икоу уасхәахьеит. Матцурала џада уџеицпхьаза,

ағычра азыхэан иумоу азингы иаха-иаха иацлоит. Зынза аханза ушеины уангылалак, кегебе утахума, ма емведе утахума, иара апартия ахаҭагы, ишынеибаку зеггы уара уҭгычраҭы уц-храара иалагоит, ажэак ала, афыза, закэанла азин сымазарц сҭахуп ағычра. Уи ҭацашьас иамоузеи? Иҭаутцароуп иурхэуа рнапала. Атуристцэа... Имацума ирфо ахауа? Егырахь рыфатэ инагырха-аагырханы аганахь индэықәутцар, цыара иухэоит. Дара ааурччар, иаауркэашақәар, нас инарытцаухэоит, аус шызуа жэбоит, шэара шэзыхэан сыҭсы тоуп, аха ауаа шыкоу жэдыруеит, сҭыҭ иашьтоуп, акгы ҭаитцом хэа исзашшует, акгы аццра аҭахзам, иҭасцаз, абас шыҭаитцаз хэа... Ас анроухэо, шэ-грамкгы наихэлоутдэар дхатцазар, дыҭхэысзар, илҭаху удыруеит, уалгеит, уус ҭаутцеит. «дызустада, уара, Зураб Загэба хэа уа уҭы аус зуа? Арцыс еилкыак иакэымкэа дыҭам. Угэы дҭази.» Изхэаз дудыруоу абас? Изеихэаз дудыруоу? Аҭсны атуризм аихабы сдиректор инаиеихэеит. Дук мыртыкуа снабженец сааҭкалеит. Даҭа шықэсык анаатц, еиҭах. «Дызустада, уара, шәтурбазаҭы Зураб Загэба хэа аус зуа? Угэы дҭази. Арцыс еилкыак иакэымкэа дыҭам.» Уи зхэада? Араи-ком амазаныкэгаф? Изырхэада? Имазоуп, военнаиа таина. Иалцзыеи, афыза? Адиректор ихаҭыпуаф. Скабинет ашәаҭы иҭәаҭаза ианылеит. «Адиректор ихаҭыпуаф Зураб Загэба».

– Анафстәи амардуан – адиректорра?

– Хэарас иаҭахузеи, афыза! Уи сара исзазом. Адиректор ихаҭагы иасхэоит. Ситцаланы, сиҭааччо, арахь ахэа иҭызжаауа, дыснаҭхо, дыҭиуа, ицэгыа схэо, цыоукы ишыҭартцақәо еиҭш, мап, афыза, уи сара исҭазшьазам. Апенсияхь уцома, даҭаҭыара уиаргома, цшзала, анцэа уирманшәалааит, уара иануҭаху, ишуҭаху ала уусқәа ааманшәалаханы, уҭыҭ анааҭацә, сара снагара уацхраар, уаргы ишузеиҭыгу удыруаз хэа иаахтны иасхәахьеит. Анцэа дшахатуп иамхра сашьтам. Дыснаҭхом, дыҭиуам. Иахьаҭәкыа дызламырхыша аус ҭацаны ишимоу здыруазаргы, сара схы астап акэымзар, иара дыҭиуам. Уи иаргы идыруеит.

– Иара дцар, уара удиректорхар, уара уоуп иззеиҭыгу акэымзар, иара излаизеиҭыгузеи?

– Иҭыҭаҭы сыҭатцара дацхраар, он будет в доле си-

деть. Сара исоуа иарггы далахэхойт. Убри ауп ауаѡа, ахатара зыхьзу. Уара иѡауто сара салархэ, сара иѡасто уара уаласырхэип, хэзегь хэнеилахэхалак, хускэа пхьаѡа ицоит. Зеггы зыхьсхэауа, Адамыр Артанба иоуп. Ихаѡаггы изымдырзо, дсыцхраауеит, сус далахэхейт. Ашьха еибаркырақэа рыгэтаны, атуристцэеи еицырдыруа ашэѡэѡи реицылара аиѡекаара... Араѡа ицсы ишьоит, анантэи даалбааны дааит хэа расхэозма?! Шэара шэзыхэан Аѡэантэи даазгеит, иарггы адунеи азна еилахаз... Ахэашьақэа амоуп. Аурысцэа усггы изыѡхэароу удыруеит. Ашэѡэапхьара, ауатка. Исыздыруам, ашэѡэапхьара рхы анеиланага, рхы рханарштырц азыхэан ауатка ажэра иалагоу, мамзарггы ауатка ажэра рханарштырц азыхэан ашэѡэы иапхьауоу, аха издыруа убри ауп, убарт аѡба рзыхэан рыцсы ртиуеит. «Адамыр Артанба» хэа инапы ақэыѡны ашэѡэы иманы аѡны даннеилак, дмыѡхэои, уара, иарей сарей хайцэажэон хэа.

– Ишэѡэаггы утилозма?

– Сынтэада, еснагь амашьына сышьтуан, акниготорг аѡнытэ иааргон ишэѡэа. Работат надо, работат. Уиацэажэа, шэара, атцарауаа иаха шэбызшэа еиқэшэоит, дақэшахатхааит, уажэы сара сакэзам амассовик, аха убасеипш еицыларак еиѡыскаап, мцэыжэѡада дпыруа дѡастоит. Сынтэак ѡааныкоуп, нас араѡа дубазом сдиректор.

Дамухуама? – даапышэарччеит Тарсхан. Ишизихэара издыруамызт, изыхьятцэѡьозггы, иахьынтэауазггы цѡа дазымхэыццызт Тарсхан, аха цэаныррала еиликаауан, ибон, абри, иапхьа игылоу ауаѡ, акамыршша инапы иахькы-сыр еипш, дызлахэамгаишьаша акы дшалаѡоу, ихэамгара шилаазоу, ицсы ааихьтаанзаггы ишилымтцуа. Аха уиаѡэмызт Тарсхан уажэы игэы иалсуа дзызхэыцуаз. Армарахьггы арѡарахьггы дынхырхэо-аахырхэо иааиуа ари ауаѡ имѡаѡы, иара, Тарсханггы ихы дшаирхэаз ибеит. Избахэ иналацэажэар иаххэап, Виктор Тэхэыц-ица икабинет аѡы, иацижьтеи изыѡаитдахьоу азыхэан мацараггы, ма абзиа ихэароуп, дидгылароуп, мамзарггы дахьдырхэо ѡымт дақэшахатхароуп. – Уускэа урманшэалахэейт иамхразы, иаа?

– Иумбои ииашамкэан сшеилукаауа. Шэарт, атцарауааггы,

аматцурауаагы шәәхьеипшкәоу рацәоуп. Амацура ду ашқа ауафы дөажәғозар, даңсоу даңсаму хәә иарбану раңхьаза шәзызхәыцуа? Иаххәап, аа, абри атурбаза ду адиректор җыц дкәшәтәоит. Абри ауаф дақәнагоит хәә шәхәозар, иарбану ибзиарақәә хәә раңхьаза ишәхәо? Апартия далоу даламу. Ус ами? Уи сара исзымдырзои? Уахь ала сускәә кастахьейт.

– Уара уаларымтар иалартәода, аусуф бзиа! – наф дидыртыр итахын, аха итцегы иихәәкәоз иахаргы цәгыя ибомыт. Изитахыз, изеизигоз ихатагы издыруамыт Тарсхан, аха уи, архив бзиаҗы ишеизырго еипш аамта хаҗы аазырпшуа адокументкәә, зны ихы-игәәҗы, даҗазныкгы иблукноткәә, итетрадкәә инарынтауа еизигон зыпсы тоу ауаа рхаҗсахьақәә.

– Ауафы бзиа?! – ччараха исит Жәраб. – Изтахыда, аҗыза, уара узакә усуф?! Уажәыгь иузеилымкаазаци апартия уалаларц азыхәан иатаху?! – инацәә дуи ихысга нацәеи неихышь-аахышьит, – хьешь цара, баба, хьешь, – анахьгы ирыстейт арахьгы ирыстейт ихәозшәә, иармарахьгы иаргъарахьгы дынхырхәә-аахырхәейт. – Уи зүтахузеи, халалс ироуааит. Уртгы акрырфалар ртахуп. Иаххәап, араиком аҗы, мамзаргы, анцәә ихәозар, мышкызны аобком аҗы сбиография ианапхьо, иҗаҗаза иануп, КПСС ачлен. Хара дахтәуп хәә аа-нагоит. Иумбои, абар, ихы пашза данцаны, икапшьза сҗыыба итацаны сҗыы иахьаду, – итыркьа сҗыыба царатрак аатигейт. Царақәәк тигацыпхьаза, ихы дазтауан шака маат ицозеи хәә. – Җыншыжәи жәәба ицақәо, шәкы ицақәо... Иабаци егы, зегь реиха ицо, абар дахьыкоу, схы-цырцыр, сызкәыхшоу! – апартбилет днагәзит. – Сымҗа каххаа иааиртуейт ари, сызкәыхшоу. Уара угәы ишаанагазеипш акәым, аҗыза, сара акы итагаланы, сизашшны, мамзаргы иара арака дыштәоу, цоуоуы ишыкарцало еипш, ипсы штоу итып аасхәазом. Сара, честно, иара данцалак итып згарцоуп. Дычмазафуп, рыцха, ашьха харакыра инаалазом. Шака ацәеижыы икыз умбои?! Шықәсык шышықәса роуп, уаха арака аус изузом. Анана-Ғәында ибахауейт, – ишәнапк ажәәанахь инаирха-хейт, – былцха-бгәыпцха сыт, гәнаха сҗыы итамшәәц иббоит, дыказааит, рыцха, директорс даҗа жәашықәсагы, аха бара

ихәа, сара исхароузеи аңсылахара чмазараны исзаар. Бсыцхраа, сыла шааңшуа даеазәы изигарызеи уи атың, – барггы иссыкабто егыкам хәа аанаго, инапкәа найкыан, инациттеит, – акыр еилыбкаауазар, бсыцхраар, барггы ибзеигьуп.

– Уи иабалыхәо?

– Лара лоуп зегь реихаггы иззеигьхо. Лара лакараггы итартышагафыда?! Шака лүто иахаггы еигьылшьоит. Сдиректорхар, снапы иаку рацәахар, лыхьзала аныхәагатакәа иаха икасымталои. Ханышьхныло лыхьзала, былңха хат хәа шьтәак сшьып, сшьахажәхын хәа – даеакы, ханышьхнытца, акаңпра асезон анаука, ихабтаз рацәоуп, ахкәажә, аха харггы ңынцала азы аажәуам, акы набахтакәар хтахуп хәа, ашьтәакәа каңкыа илкахажьып. Ржыы хара иахфап, лара илтаху рыңсы ами, аа, ибымаз хәа иналахтап. Ауаа рымацара ракеу ңыушьома, афыз ацарауаф, ути сыти зыбжьоу, ауаа бзиақәеи, анцәа, зхышьыргәытца хакәыхшоуи, убартггы ирыбжьоуп ути сыти. Аракоуп, уамак бжызам Анана-Ғында лашта. Иреигьу ашьтәа салаңшны лашта агәтан илзысшьып.

– Лыхәтаа лүтап? Ишңахьзу, адолиа...

– Еилкаауп, усоуп. Уажәы аус злоу, уара иахьулшо усыцхраауеит. Ахы, уи бзианы схы иташәеит. Иацы умида-гәидаха амфа ушаныз анызба, дышьтысхып, рыңха, иудыруази ңыара дсыхәар схәеит. Уажәоуп уахьсыхәаша схәфы ианааи. Иахьа иаараны икоу ауаф ду, дызгаша ифартә, атцыхшы инаркны зеггы наимтацаны ихәы анхархиалак, уарггы уи астал ахь унеиртә икастцит. Иманшәаланы иубар, иахартә, абри ауаф дыцәгьам хәа насзухәап. Ацарауааггы дрыхәоит ихәап иарггы. Аки-аки неицылап. Уара ус ухәар, нас – Адамыр. Уи иажәа шака ацанакуа удыруеит. Иабакоу иааигәара хнайшьтуам, иматцара хантом. Аңсшьацәеи иареи реиңыларакәым, хара ххатакәаггы уафцас дхацәажәом.

– О, уи уаф дзеигәыргьаша акоуп, – азггы иалцыз иеиңш даагәыргьеит Тарсхан. Иара изгәакыаз уск алацәажәарахь иниасит реиңцәажәара. – Ус анакәха, уи убасеиңш икоу фымтак дафуп, ңсеивгаха инамтауа. Уафгы димбо, ихггы ихаштуа. Уи бзиоуп. – Жәраб изыхәашь дахьалцыз деигәыргьон. Аха убри аамтазы, изгәамтазакәа, ашьшьыхәа

даашьтнахит даеа зык. Убас игәы дынҭахәыцит. Ашыкәс анцәамтазы икалараны икоуп изаамтанутәи апартиатә канференция. Хәарада, уака дцәажәароуп Виктор Тәхәыц-ица. Хәарада, анаукеи, акультуреи, алитературеи рзыхәан иихәараны икоу ахәтак сара изыроуп. Убрака инасыр-бар еицырдыруа хашәкәыффы, зыңсы тоу хаклассик Адамыр Артанба афымта ҕыц хзаңцара дафуп хәа... Изызкугы ажәакәак наццаны... Героический рабочий класс... Трудовое христианство... Изызку, иааирцшуа... Виктор Тәхәыц-ица изыхәан... Уи идагы, аппарат зегы азыхәан, ижәбома, итыцхьоу рфымтакәа ракәым, зыфәа иафугы ихазфлымхауп хәа... Избан, аппарати Виктор Тәхәыц-ицеи рзыхәан мацароума, иара, Адамыр изыхәан ицәгьоума ус кастцар? Сегыцхраап, едныхәасгы изыкалап. Сара сфымтакәа рымфәа укит, ацензура ишамышьтуа здыруеит, сара ишәкыпхь хәа зфыргы егьалцуам, насгы схатагы ииашатцәкьаны агәра ганы сыкоуп асеицш икоуафымтакәа аңхәафцәа акгы рнаотм хәа иухәаз, иуфыз сахәамцшыкәа, саб изыхәан абзиаракәа икаутцахьаз, сан уахьлыцхраауаз, уара уаткысгы илзааигәаз ауацәа, атахцәа мап анылцәыркуаз аамтазы, уара аешьара ахьылзууз азыхәан, иумбои, исхамыштит... Баша ирхәом, абзиара уны азы иат, уи азы иагом хәа...

– Даеазәуп, даеазәуп сынтәа иахтааз, иаабац Адамыр Артанба иакәзам. Абзиара иазхәахааит! – ақәача аныкәашьа итаны данаанаскьа, даахьахәын, ус нацитцеит Жәраб, – иухоумырштын иуасхәаз, хаззыңшу аду данаалак, акрыфара ду аныкало, уаргы унарыцхьартә икастоит, уака иухәаша уара иудырп. – Дынхырхәа-аахырхәо даахынхәит. – Угазамхан. Ухгы уазхәыц. Сара абзиара сзуур исхаштзом. Напи-напи еибазәзоит, афбагы афы рызәзоит ихәеит. Уаңхәака уцарауаф духап. Адамыр иеицш ухьз-уңша калап. Аңхын уаалап, уаларцшны иахьутаху уфнастцалап. Аффахәа утәаны уфлап. Еилукаау?! – Тарсхан ижәфахыр днаснасын, дыццакы-ццакүа иусахь ифынеихеит.

Адамыр Артанбеи иареи реикәыршәара, акраамтатәи реицәажәара (итыхәтәантәихаз), иара убас, изицахьыз хәа акгы ацымтакәа, Жәраби иареи реицәажәара, уи ауаф

иныкѣашъ инаркны ицшра-исахъ аҕынза, зегърыла ажѣала
исахъ тыхны итетрад ианитеит Тарсхан.

Арт анцамтакѣа аѣба рыгѣтаншѣа ирыбжагылан иара,
Тарсхан Трамба ихата, Адамыр иуадаѣы даныказ, аицѣажѣара
ишаѣыз, кахуак харшып хѣа Адамыр заагара данца, ихала уи
ашѣкѣыѣѣы иуадаѣы данаанха икаитцакѣаз.

Акѣа иуадаѣы даннеилоз, идыруан, Адамыр ицѣымгын,
ицѣымгын акѣым, иара дыкамкѣа икабинет дыѣналозар,
ицшѣмапхѣыс, илымхѣац ѣышыны, деикѣыпсышѣаха, уеиз-
ггы-уеизггы инаиалхѣон аѣырта стол икѣу акѣаадкѣа дры-
ламкѣысырц, егырахъ, ашѣкѣеикѣтартакѣа рѣы ииѣаху
ашѣкѣкѣа алихааит, дрыпхѣааит, аха инапѣымтакѣа, анцѣа
иумхѣан даѣазѣы дрыхкѣысуа. «Иѣырта астол асабатѣкѣа
акѣыршѣшѣара хакѣитым», – дааччаны инацылцоит. Иар-
ггы уеизггы-уеизггы сапхѣандаз, икѣыпхѣаанза исзычхауам
хѣа дазхѣыцхѣаны игѣалашѣоомызт. Изыхкѣызггы идыру-
ан. Тарсхан ицѣтѣымын уи ишѣкѣыѣѣратѣ пѣстазаара зеггы.
Иѣтѣу идыруеит, аамтала ианыѣтѣу идыруеит. Дацклапшны
иѣы инапы зѣзѣаны, ицкѣаза еилыргоу иуада дныѣналаны,
ѣатын фѣык дѣылмышѣшѣѣа... Харантѣ унахѣапшырггы иу-
боит иѣышыаггы. Тынч, дмыццакуа, шамахамзар ажѣак
ѣѣагѣамкѣа...

Ашѣ аартын. Аграфин иманы азыхъ ашкѣ дцеит Адамыр.
Дхынхѣны данаауаггы днапшны дибоит.

Ауада дныѣнапшны-ааѣнапшит. Акакѣѣы икаршѣын
аѣымсаг. Агѣам иѣнататоу ипссар, цахажѣк пшааны, астол
ааирыцкѣар... Урткѣа иханарштѣит аѣырта стол икѣыз
анапѣымтакѣа. Атѣыс иахаѣазо ацгѣы даѣызахеит. Ихата дыз-
ласымбацыз ала иѣеитеикѣызар, ииѣуаггы зынзаск даѣеакуп,
хзышыѣылакѣахѣоу иреиуам. Упхѣыс лакѣыз, узыхшаз уан
лхата лакѣыз, ухаѣа унапѣымта азѣы дапхѣар уузом, уажѣы
икауѣо... Иауамызт, мчык ихон анапѣымта еикѣырчакѣа
иахыкѣыз астол ашкѣа.

Ашѣтахъ, икалаз аныкала, Адамыр инапѣымта нархѣы-
аархѣѣа иахыкѣыз, усеипш анапѣымта шыказ иара ида даѣа
шахѣатк дахѣамоуз, апхѣажѣа дахѣапхѣаз бзианы, ииашаны
икастѣеит хѣа маѣара акѣым, иѣеггы акраамта иахыкѣымыз,

даҕаазныккы дахьамыпхьаз, уимоу, ианамузах, идыруазтгы, ма аҕхьажэа ҕычны иахымгаз акэын игэы иаланы итетрад ианитаз.

Ан лызкы ус диеичахауа лнапаҕы даанылкыларым, Тарсхан шаҕа деичахауа, дахзызауа инапаҕы иааникылаз ижэпаза астал икэыз Адамыр инапшымта атыхэтэантэи адаҕа (итетрад ианитеит иарбан даҕыз – хэышэи ҕажэи жэаха), атыхэтэантэи ахэоу... Акэаҕ ҕылазам, ахэоу нагзам. Ус акэу ишыша, мамзаргы уск дахнагоу? Ахэоу нагзамкэан ианеанижылак, инаццаны афра еиха изымариахозар?

Алагамтахь иааирхэит. Иахьзузеи? «Ацстазаара аҕаҕса иуасиат». Агэалашэарақэа. Исахьаркны ишэ агэалашэарақэа. Тарсхан реиха игэампхоз, реиха изидымкылоз Адамыр ишымтақэа, акгы изрыххэауамызт, ирхихэаа акэым, зны ахы инаркны атыхэанза, ҕазны дналас-ҕаласуа дрыпхьалон уи ибызшэа абеиаразы, ацқьарзы, ихэоуқэа рыртэашызы. Урт рганахьала уи абырлаш ҕацаҕ дишызан. Еснагь изидимкылоз даҕаакын. Иарбану хэа акраамта даназхэыц, иааигеит абри еицш аиҕырцшра. Изидкыломызт Адамыр ишымтақэа иргэылышэуаз абжыы. Зынгы, ироман ҕыцк данапхьа, ихаҕы иааит даҕа еиҕырцшрак. Далцшны, иреигу амаҕэахэ нихуеит ашны иргыларц азыхэан, арахь, иргыло ашны ашналара уаҕ игэы ахылом. Адэахьала ицшзоуп, шнутцкала игэыхыршэагоуп.

Адамыр инапшымта инархэы-аархэуа даннахэапшқэа, инықэитан, рапхьатэи адаҕьақэа аахыхны аҕхьажэа аҕхьара дналагеит. Абжэааҕны уи сахьаркыратэ шымтак данапхьо, рапхьа ихшышэ ззишьтуаз автор иихэарц ииҕаху, аҕхьаҕ иабжыго ухэа ракэмызт. Уи аганахьала, шамахамзар асовет шэҕэышэцэа зегь еицшуп, ирхэо акоуп хэа ипхьазоуп. Днацклапшуан ахэашьа, изакэ еиҕырцшрақэоу ихы иархэо. Уажэы уртқэа рызхэыцха имамызт. Адамыр инапшымта апхьажэа ирласны дапхьо иҕынеихеит, илапш нахго, иаарласны дышрыпхьало еицш, Виктор Тэхэыц-ица изыхэан ажэахэ анишэуа, апартиатэ қэцарақэеи, аполитикатэ литературеи. Цаны усеицш ишоу алитература данапхьоз, даҕеакалгы ихы иаирхэаларц азыхэангы иҕахын. Уаҕа иахэоз, ишахэатцэҕьоз ихы иаирхэон Виктор Тэхэыц-ица иажэахэ азыхэан, аха

иара ихазыхэан, сахьаркыратэ шымтак анифуа азыхэан, ихы иаирхэон уаҕа иаахэо зеггы нархэы-аархэны иҕаитцарц.

Ахэоуқәа нагзаны раҕхьаха имамызт, иахэо анеиликаа-лак, иаццаны иҕынеихон. Дахьзароуп, Адамыр дхынхэаанза даҕхьароуп.

Ашьтахь, иҕалаша аныҕала, убаскан ихала дахьаани-жьыз даҕакалагы дназхэыцит Ғарсхан. Азнык азыхэан ус игэы иаанагеит. Акахуа злаиршышаз азы ааигарц азыхэан инахараны, азыхь аҕынзатқәһа дызцазеи? Кахуак зла-иршышаз азы ааигэагы иҕан, насгы дахьцаз акраамта дынхеит. Иҕалоит, дызлазбацыз ала акэымкэа, даҕакала иешеитҕеикыз сыблала избарц, насгы инапшымтеи сареи ххала ҳаизынхарц саанижьзар. Аха ари агэаанагара мап ацэикит. Мап зхэодаз, иҕырхагадаз инапшымта аҕхьараз иситар, мамзаргы ахэҕақәак дсызрыҕхьар. Инахараны заагара дызцаз, акраамтагы дзынхаз зынзаск даҕакуп. Ау-сура дшаҕытқәһазоуп сышнеиз. Даҕа дунеик аҕы дыкан. Дхынхэырц иҕахын.

Ирлас-ырласны илаҕш нахигап. Адамыр иҕнытэ иахэц бжьызар акэап. Раҕхьатэи ахэоу илаҕш нахиган, анаштэи данналага, дааҕылан, еиҕах днаҕхьеит раҕхьатэи ахэоу. Дыззыҕшыз акэзамкэа даҕа ашэак аҕышит апластинка. Ари ауаф иҕнытэ имахэазацыз ашэа. Еиҕа днаҕхьеит. Ахэоу артэашьа иибацоуп. Даҕакуп, даҕаакзоуп иагэылыфуа аб-жыы. Ари қыпсычхарабжыуп, гэынқырабжыуп. Ари – ашэоуп, аха ахьаа иахылтыз ашэоуп. Насгы, ахьаа ду ажэа рацэа шацэымгу еипш, икьаҕзоуп аҕхьажэа. Жэа бҕыцк роуп иҕоу.

Ицэымыҕхеит, дегьахьхэит дахьаҕхьаз. Убасшэақәа ихы ибеит, даараза имазаз, изшэзи изызкуи раамышьтахь даҕазэ даҕхьар ҕамло иҕаз шәҕэык даҕхьазшэа. Аиҕыртцра иазку ашәҕэы. Раҕхьа изцэыртцыз агэаанагара ахьынзаиашоу ибарц, даҕхьеит даҕазнык. Аҕхьара сшаҕу ибааит аҕахызаргы. Хазы шәҕэны иҕытаанза исзымычхаитсхэап. Ашынтэ раанданаҕхьа, раҕхьатэи игэаанагара инацлеит даҕаакгы. Данысабизаз инаркны хатцак бзиа дибон ҕхэыск. Уи лакэын ҕстазаарас имаз. Уи аҕхэыс иара изыхэан дзыхшаз иан дылшызан, деиҳэшьа гэакьан, диҕсықәара-бзиабашын. Иажэа, иашэа,

ипхыз ссиркәа, ихы-ихшыѿ, игәы-ипсы лара лакәын изызкыз, изтәыз. Уи абзиабара ду шимаз, мтәыжәѿада дшарцыруаз, иуаѿра днахысит, имра аҫашәаразы инхықәгылеит. Хәыл-пазык, дггыли жәѿани рышьхәа ахәаивтцало, аҫтақәа ааимкәаны аҫсымра шаакылпхо еипш, уи ауаѿ изаатит гәѿарасгы иазамыз аиаша. Ихакара зыгәра игоз аҫхәыс инеипынкыланы ижъара даҫызаарын. Имцын лажәақәа, лускәа, зегь рыла мцла деибаркын.

ҫарсхан ианиҫеит уака, Адамыр инапѿымта аҫхәажәаҫы ихы иаирхәаз ажәаҫка. «Алашә иблақәа аныхты, ихы еилаҫсеит». ҫакысгы еиҫеит адунеи зеипшроу хәа иара иизбахъаз акәзамкәа, зынзаск даҫеакы шакәыз аниба ишахкәаз ихы ахьеилагаз. ҫсеикәырхагас иоуз акы затәыкоуп – иуасиат ажәа ахәара. Ииашоуп хәа зыгәра ганы дыказ акәымкәа, аиашатәкәа ахәара, зегы ѿны ааныжъра.

Апартиатә форумкәа, аизара дуқәа рҫы, ажәахә хада кәзтцо, мамзаргы ажәахә хада ахцәажәаразы иқәгыло ражәа арцшзарц, акрыфара-акрыжәреи, апланқәа рынагзареи раамышьтахыгы инартбааны ишхәыцуа аанарцшырц уеизгы-уеизгы зызбахә налартцо Адамыр... Адамыр Артанба иоума абарт реипш икоу ажәақәа зѿыз хәа иҫыашъауа дазхәыцуан дзыпхъаз аҫхәажәа. Уака имбеит уи ашәкәыѿѿы, ихата иҫтәзаараҫгы, иѿымтақәа рҫгы рацхәа игылаз – алахҫыхра, агәышьтыхра, аҫтәзаара аигәыргъара, азышәахәара.

Еикәхаз, хара хҫынза иаазаз ҫарсхан ҫрамба ианҫамтаҫы излеихәо ала, Адамыр Артанба инапѿымта аҫхәажәаҫы хшыѿтақ хадас иихәоз акы акәын, саҫашәымҫан, сшәыкәыхшоуп, ауааҫсыра, иашәасхәахъоу зегы мҫызаарын. Исанашәыжъроуп, избанзар, аиаша дырны амц сымхәеит. Сжъан-скаҫәан сара схатагы. Сыҫсы аҫыхгас, сыламыс ахчагас исымоу убри ауп. Сара сымра абжеихарак аҫашәаразы инавҫалахъеит. Есены алашара аҫәмацхоит. Убри аамҫазы, хыччашақә ада зызбахә сымхәацыз анцәа сихәауеит акы затәык азыхәан, сыгәнаҳарақәа санажъны, сыгәтыха ахәаха ситарц. Ахәатәы анакәха, иаанхаз сыҫтәзаара зегы иара иазыскыргы сахымзартә акара исхәаша сымоуп. Исхәаша

сымоуп, избанзар шәйцәра ишаны хәтакгы сымхәзац. Уажәоуп ианеилыскаа, сара сышиепшыз, зәа дыңсыз, аха агәйрәа атыңан аңа игәйргәра кәзқоз. Убаскак иаархәын сыхшық. Уи гәйрәас исымеижәтеи акраатцун. Раңхәаза исызцәйрқәа-цәйрасит аибашьраан. Сыхәны агоспиталь ағы сахышығаз, ғытыбжғдас исаҳаит уахык. Убастәкәоуп. Схы-сгәы иааташәаны, акәым, азәы исызғәитит. Исызғытны хәа, ихы сара исықәкны акәым. Иажәа сара исызкыноуп. Иаасыкәйршаны бнаран. Адәхәыңш акалт ағы сыхәны сышьтахуп. Шкәакәа мағәала иеилахәаны, ржакықәа ргәышпы инадычәало, алабашьақәа нарыңарсуа, ишьац иатцәараз адәы иқәланы иааиуан ғыңыа абыргәә. Ирызғыстырц, зык сдыржәйрц стахуп, сыбжыы сызтқауам. «Ииґахузеи, уара, абнака ишьтоу? Дызнапырхахозеи?» – ғәаитит руазәк. Сара ибзианы исаҳауеит. «Ииґаху удыруеит, ухышьаргәытца сакәыхшоуп. Ажәак ихәарц дгәәкуеит», инаиәтеикит егы, иаҳа иқәыпшыз». «Ажәа затцәыку?» «Ааи, зхышьаргәытца сакәыхшоу, ажәа затцәык». «Иарбан ажәоу уи?» «Дыхәны дышьтоуп, иубоит. Амца ицроуп, дбылуеит. Дғажәкуеит. Ажәа затцәыкоуп ииҳәарц ииґаху, имч изхом, ибжыы изтқауам. Уи ажәа цсхатцагоуп – азы. Иғәитырц иґахуп азы хәа!» «Уара дудыруама дызустоу?» Илабашьа наитцарсны даатғылеит. Сара снапқәа рхаханы икуп. Иауам, сыбжыы сызтқауам. Дзәзтцааз, иаҳа иқәыпшыз, ихы наикәәеит дудыруама хәа даниәзтцаа. «Дыздыргәышьоит, аха иңсымғаз...» «Абыржәы затцәыкоуп аиаша анихәо. Дғажәкуеит, азы сышәт хәа ихәарц иґахуп. Азы атыңан ашьа дазышәәхәон...» Абарт ажәақәа убаскак еилыкка исаҳаит, слымҳа иґаф акәым, сыблақәа рылагыы избәзшәоуп сгәалашәарағыы ишаанхаз. «Азы атыңан ашьа дазышәәхәон». Атцыхәтәан, ицамғазы, сара дсыхәампшыкәа инацитцеит. «Ибзиоуп, ибжыы ғигартә амч иґ, дахәааит азы». Исыздыруам иарбан ажәаз исхәоз, аха сыбжыы салнахит ацәа.

Анафс, изласгәалашәо ала, ианитцеит Ғарсхан, Адамыр иоуан уи аңхыз шака дархәыңыз, аха аибашьра анеилга, аңсґазаара аилашра даналахәа, иңхыз атцакы азхәыцра акәым, зыңзаскгыы ишихашғыз, уажәы, имра ағашәарахыгыы алақәра ианалага, ишигәалашәаз уи аңхыз. Игәалазыршәашазгыы шырацәахаз.

Ибзианы исгәләшәөит (цаны, исгәләшәө аиҗырцшра иҗаи-
цазоуп, излаиҗыз аҗәәкәә, ихәоукәә шеиҗәиршәәз, хәарада,
сара исзанцагәышьом) даҗа еиҗырцшракгы ааигеит иаҗ-
хәәжәә кәәҗ аҗы. Алу аныркәө, аркәарстақәә иахыгыҗежыа
аганахь ирханы, арыц злалагаша ала иркәөит. Убри аганахь
игъежылароуп. Ганкахь икәаны, даҗа ганкахь алу ургъежыр,
уаҗы имыхәө ашыла аҗытцуеит. Иахьынзасгәләшәө ала убас
ззыруз алу иаҗырцшуан ибаҗхатәра. Убрахь акәын иаҗәә ахы
ахьхаз.

Сыбла ихгылоуп, асеицш, зынзаск сыззыцшзамыз сана-
пхәа, жәөангәәшәпхьара збаз иеицш, сгачамкны, ақәад-
кәә рықәтцашьа сақәымшәө, исымпытцак искуп. Адамыр
цсаҗа шкәәкәә, азы иманы дааизаарын, данааҗнала, акгы
имхәәзеит. Днеимхәә-ааимхәән, ишьапышьтыбжь наиргеит.

– Саҗанаумтдан... Унапҗымтә... – ихәеит, иаҗәәкәә ицәеи-
пхьытто Ғарсхан, Адамыр иуамызт «шәара» хәә диацәәжәар.
Убри азыхәәнгы нцамтә хәычык аанхеит Ғарсхан итетрад
аҗы.

Еиҗабык, насггы асҗак зуси-зцәбааи ыҗоу ауаҗ «уара»
хәә сышцауацәәжәө ихәән, имуит Ғарсхан, уаҗа даҗазны
«шәара» хәә соумхәән анихәә. Убасқан Адамыр иааигеит
абасеицш гәләшәәра хәычык. Җажәиҗәәбатәи ашықәсқәә
ралагамтәзы Адамыр Арҗанба, макъана азәгы изымдыруз
ашәкәыҗы қәыцш Дырмит Гәлиа иҗы днанагеит. Диабзар
ауан, қәрала убасқак рыбжъан. Иқәра, мамзарггы, иусқәеи,
ихъзи-ицшеи рзыхәән мацараггы Дырмит ду иацәәжәәтәын
«шәара» хәә. Аха уи иара имуит. Ацсуаа хҗы, ихәеит уи, аҗаца
лабхәә диацәәжәөит, амахә – ианхәеи иабхәеи драцәәжәөит
«шәара» хәә, егырахь «уара» ауп ихәмоу.

– Уҗны саннеило, иудыруеит, ахаан уҗырҗа астал ааигәара
сымнеиц, аха арақә, исыхь сыздыруам, схы сызнымкылеит... –
гычрак дақәыркызшәә акәын ихы шибоз.

– Уи егыоурым, – ихәеит Адамыр, – иумбои, ашьхәкәә
рыгәтаны, аихымцеи ашьанцеи рыда амца цшаашьа ахьама-
мыз, афымцала акаҳуа ҳаршуеит. – Ус ҳалагар, шьхатәылан
акәым, Ацсны зеггы цәашьыркыла еимударггы, дабоубоз
ашәкәыҗы, дахьшәкәыҗы азымхошәә, дегьацсуаны,

хьчада азэггы дахьымаауаз дтэаны, аңсышэала ашэкэкэа иоуа... Псабарала атоурых аеиара, пхьака ацара... Асаби-ггы ианиаамтоу дшиуа еипш... – иихэарц иидахыз ахшыотак иаалыркьаны иааникылеит Тарсхан. Ихы иадимбалазацыз кэзшыак изцэыртца далагеит арт ахшыкэсак, Виктор Тэхэыц-ипа ицхыраара далагазараахыс. Пасатэи икэзшыа – изеихэо ауаф дызустоу хэа дазымхэыцзакэа, иаахтны ицэажэара аеиетанакит. Дасу дызустоу гээтаны ицэажэалатэуп. Уажэы ихэарц иидахыз, атоурых аамта убасеипш инанагеит аңсуаа, ашэкэыофра апырцартэ еипш, афыратэ культура ашка ииасыртэ еипш. Асаби ианаамтоу дшиуа еипш, ашэкэыофра аира афхэара ааихьан. Иааигарц итахындаеа еифырцшракгы. Азын хышэашэара ингытцсны, аапын анааилак, ацэа иалцыртэ ианпхалак, адгьыл ишалиаауа еипш, иаххэап, адэыкрын, ашэт, ианиаамтаха аңсуаа рдоуха дахылтцит Дырмит ду. Ихэашыа даеа ажэакэак рыла акэхарггы, абри ахшыотак ихэарц дан-налагоз, икэзшыа фыц наиласит. Изоухэо уизхэыц. Иухэарц узлагаз, уи ауаф иааихэахьоу, иааиофьоу зеггы иафэгылоуп. Игэы нурхоит. Деихабуп. Иара изыхэан гэалакэак умазарггы, ибзиаракэаггы шака уду ухамыштын. Уан лахатыраз мацара-ггы пату икэутдалароуп. Ухшыотак нагзаны ианиоухэа, реиха ианеицдаха, ари ашэкэыофы ипублицистика зеггы атэы на-хьушьитоуп, избанзар, ашэкэыофра мацара акэым, акультура зеггы, аихатгыларатэкьаггы налатцаны, зеггы аазыбзороу, иахзаазгаз хэа иара иипхьазо зынзаск даеакуп.

Тарсхан иихэарц иидахыз шынаимыгзэз гееитеит Адамыр.

– Естественни ход истории... Псабаратэла атоурых аеиара, пхьака ацара... Уара, ашэкэыофы кэыпш, абицара фыц, акы суазцаашан, – ататынкэца наифеаикит. – Иаамта анааилак ди-уеит асаби. Усами? Уака хаикэшахатуп. Аха акы суазцаашан, псабарала, иара, аңсабара ахата иканатцы, иаххэап, убасеипш камлазои, иаамта ааиананза диуа асаби, убри иахкьаны ихшыо иагны, ма цэала-жыла дкьахэмахэны... Изхарада ускан? Ишсоухэара, акыр ихароума дшарамшаны ииз асаби?

Тарсхан иихэара ифамшэеит. Иазхэоз даеазэыптгы, иеихэашаз идыруан, аха асеипш ажэакэа, ари афыза ахэыцра Адамыр икынтэ дахьазыпшымыз афкынтэ, игэы иаанагатэкьо

иахэатәу, мамзарггы дызлеидыруа дазхәыцны ицәажәатәу изымдыруа даанхеит.

– Даеакуп, – акахуа ашра дахылацшуа, иажәа инацитцеит Адамыр, – уара уоума, сара соума, дшарамшаны ииз аса-би ииуа-иихәо ххы ахынзалахархәуа. Абри ауп аус злоу, дад, ашәкәыџы қәыпш. Цәалатцарала исхәо цыумшыааит ашәкәыџы қәыпш хәа? Уара узыхәан изыџхьоу аретен-зиақәа азин урҟоит шәкәыџыс сипхьазом хәа ахәара. Уи-ггы, аиашатәкьа, аамта анааилак еилукаап, – еикәырчақәа астал икәыз инаџымта ашәа даанапшит. – Тарсхан ицьеишьеит уи ипшышьа шыказ. Убас аб дихәапшуеит ицеи гәакьа, итәџаншьап затәы хәа дызхәапшуа, дзеигәырҟауа, агәеизхара изтауа, аха убастәкьа игәы ахәрақәаггы анызцахьоу, шака бзиа дибо акара убастәкьа ицәымҟу. Икаларын, ианитцеит Тарсхан имшынцәфы, убарт амшқәа рзыхәан, иареи сареи ханеикәшәаз, ипшышьа збеит, иеилы-скааит, аха икасташаз здырызтгы, Адамыр Артанба ихатаггы, инаџымтаггы – тәџан шыапггы рлахьынцәқәа зынзаск даеакхарггы. Уамак атахзамызт. Икалозар, сухәоит, сапхьарц исыт, иуцәыззом, азахы уаныказ, исзымычхазт, апхьажәа сапхьеит, зныкгы акәым, џынтә сапхьеит. Убри ашьтахь аџымта ахатаггы сапхьандаз схәо скалеит. Сыгәггы итәшәеит саахәмаршәа инацысташазггы. Уацәымшәан, уара сара снаџымтақәа ишырзууқәахьоу еипш, кыпхьшьа амам хәа аретензиа ацыстазом. Ус аццар азәыр дсызхәыцуашәа, мам-зарггы Адамыр Артанба инаџымта аретензиа азыруашәа. Инеигеит, ицеит, уаха закәыхи.

Тарсхан ихы ианаимыжьуа иихәаз абри ауп, егы, абзиа каитцоз цышьаны, ацәгьара икаитцаз, Адамыр Артанбаггы, уи атыхәтәантәи инаџымтаггы рлахьынцә азбарафы иара ихата дахьынзалахәхаз инагзаны ианимцәзеит.

Инаџымта ахықәыз астал днадгылан, сгәы зфаз, аха зыда цстазаараггы сывам хәа акраамта инаџымта дахәапшуан.

– Хәхәмаргоуп ауаатәыџса, мчык анапатцака хәкоуп, иша-таху ихалахәмаруеит. Уи цьоукы алнахуеит, ампыл асыџцәа ркоманда аихабы иеипш, нас убри инапала ихалахәмаруеит. Ханатцахалак, уара иухаран, сара исхаран, ампыл цкьа

узамысит, уара амба цкъа иузымышъеит... Ускан уи амч, иаапшны ихәхәаңшуа, ақырқырхәа иччоит. – Сара дызбаанза дзызхәыцуаз акакәын уажәы иихәақәоз.

Ариггы ғыцын Тарсхан изыхәан. Ифымтақәа рҕы акәым, ицәажәарағытәкыаггы асеиңшқәа ихәо имахацызт. Адгыл ағгы ажәфан ағгы иара изыхәан иказ мчык акәын – ауафытәыфса, уи ихшыф, имч, илшара. Илахынтца зызбуа, инасың зчаңо иара, иаразәзаткык иоуп.

Анафсан иацитцазоуп Тарсхан еихаразак иңеишыаз. Шәкәык, ашәкәкәа рышәкәы акнытә, иңсахымкәа, ишахәа-тәкыо ажәақәа ааигеит. Уи ашәкәы Тарсхан идыр акәым, икан адакықәа ишеибгоу ғырхәала иитахыаз, аха Адамыр иҕы акәым, дзышаз иан лҕгы иңсы иахирзаауамызт. Раңхыа ишимңыхыашәаз, раңхыаза дзырңхыаз уиггы ихыз азәггы ишиемхәо ала игәанала тоуба иухыан, имшынтцағытәкыаггы ихыз ңыара иҕытцаимыршәеит.

– Ишқәхәоу? – ҕааитит инапфымта аанкылауа Адамыр, – иаамтоуп ахахәкәа рыкәшәара. – Хыаала дааңышәарччеит. Уаанза ан лысаби дшихымзызаара дахзызаауа иикыз инапфымта нак астал иныкәижыт. Ауада агәтан игылаз, акрыфарта стол днадтәалеит. Даахан Тарсханггы инаизыкәиргылеит акахуа. Саҕаумтан, сумазцаазакәа унапфымта сахәаңшит, дакықәакгы срыңхыеит... Схы сызнымкылеит, угы иалымсын хәа Адамыр иеихәарц иизбақәаз акгы изымхәакәа иара изаанхеит Тарсхан. Аха уеизггы дакықәак дышрыңхыаз ихала ихы ираргамеит.

– Иудысныхәалоит, инеитңыху фымтак уаҕызаап. Излеилыскааз ала, исахыаркыратә фымтоуп, иегьпублицистикам... Аха ихадоу, реиха аус злоу акы иалаказар калап, аңхыара уалагар узақәытцзом...

– Исылшозар, усшәақәоуп ишызбоу, фбаггы хңаггы, зеггы еилоуп уака. Асахыаркыра, апублицистика, уимоу, пиесатас иахыфқәоуггы ыкоуп. Сызлацәажәо ауаа, реиха ихадоу ражәақәа...

Тарсхан идыруан, акырынтәггы иңеишыахыан Адамыр икәра ианаумшәартә игәынкылара шыбзиа. Иibaхыаз, иидыруаз, дыззааигәаз ауаа, здунеи зыңсахижыҕеи акыр

жәашықәса тхьюугы, ирцәажәашьаз, иртәашья-ргылашьяз мацара акәым, уафы ихамыштыша ажәак рхәозар, амагнитофон ианитцашшә акәын урт ажәакәа шигәалашәоз, рыбжьгы ихатцаны акәын ишеитеихәоз.

– Сшымтцаауа умбои... Уан дышцакоу, сахәшьацха? Лыхъзи лыжәлеи ааткааны исхәом, мацк ипсахшәа икастеит, аха дыздыруа зеггы лара шлакәу еилыркаартә ани сшымтафы лызбахә салацәажәоит... Цсаҭа шкәакәа, сахәшьа, сахәшьеҳаб лцәа лхыскаауеит. Уара дабаугәалашәагәышьо сахәшьазатцә, уанду! Уара уакәым, уангы аарлахәоуп дшылгәалашәо. Ҷажәижәибжь абаказ, уи ицеггы заа ддырзхьан. Дышцакоу уан лгәабзиара, шықәсык аиха цит дсымбеижәтеи...

– Лымацара ақытаф афны дахгәышьоуп, сахәшьа ишудыруа, хатц дцахъеит. Хар лымам. Еснагь дуазцаауеит. Афны саннеилак рацхьа дзызцаауа уара уоуп. Узырччаша акы уасхәоит. Снеицпхьаза, саншьа дышцакоу, нан, анылхәалак, еснагь, дыбзиахәха дыкоуп, хымш уажәацхьа ифны сыкан схәозаарын, исызгәамтазеит. Изакәызеи, нан, данааубалак еснагь хымш анаатцлакоума абрахь уанаауа, ма шымш, ма цшымш зны имцит лхәеит. Хқыцъаггы ҳаибарччеит.

– Уажәы сара суазцаап, итцазеи лара думбеижәтеи хәа?

– Уакаггы хца, аха хымш ракәым, хымчыбжьа цуеит. Абрахь амфә санықәлашаз, сыцхьара сыманы сцаны сыкан. Сан лбара адаггы, еихарак сызцаз, изуцәыззарызеи, снапшымтақәа ганы илыстеит. Чамаданк ааспшаан, зеггы лтастцан, уафы иа-хымбаша итәахы хәа илыстеит. Акы анысыфлак лара усггы дзызцаауа акоуп, – Адамыр, саншьа сызкәыхшоу иурбама, иаихәәазеи лхәоит.

– Уара илоухәозеи? Аиаша лоухәоит, уаҳа илоухәозеи?! Ишәкыпхьыр қалазом хәа ифәеит, дысзашшуеит баншьа ухәоит, уаҳа иухәараны икоузеи. Амц зухәарызеи, – ицәажәашья убас иқан, Тарсхан иааицәымыгхеит. Ацсы, иара инапала иишьыз дихагыланы аҳалал иитозшәа акәын ицәажәашья шықаз.

– Усцәкәа умхәан, цьюушъ, уи ашшразам, уара усзашшаанза анцәа симырзааит, – уара сумшьырггы даеазәы сишьуан хәа аанаго инаиатеикит Тарсхан, – санггы зынзаск даеакалоуп

ишласхэо. Макъана умыццакын, акьыпхъра заацэоуп хэоуп ишихэаз схэоит. Аха лара иужьакэо дреиуазам. Исгэалашэоит, жэабжык дасырпхъеит. Анапшымта. Анра цара хэеилазар, абыржэйтцэфа амца илақэыжыны иублыроуп хэа сылжит. Ари асовет мчы иафагылоит, ари апартия азыхэан бзиа ахэом, убри азыхэаноуп акьыпхъраз умыццакын хэа Адамыр изуеихэазгы, дфаышуп, ушақэзуа ибеит лхэеит. Уаб ибз дақэзит, уаргы убз уақэзуеит, шэзакэы жэлоузеи, цэгъарас иадыжэбалазеи советски власт хэа ачешъра далагеит. Уаха ианылмуза, лгэы кастцарц, бара абаскак аныбхэа, ажэабжыжэк бадсхуама, аа, ишыббо избылуеит схэан, амца илақэсыжыт. Уара иубандаз уи аныбылуаз лара шака деигэырғоз!

– Иарбан ажэакэоу? Исгэаларшэеи...

– Иабоутаху, арецензияфгы азбахэ ухэоит иааркыафшэа. Атцакы абасшэакэа икоуп. Изаазаз амшын аныцэгъаха, ргэы ахшэан, икарыжыт ачнышқэа. Ашъауардынқэа реипш харгы ашъақэа нхара-нцырас иалаххуеит рхэеит. Убри символшэа икоуп.

– Аа, исгэалашэоит. Аперсонажкэа нхафцэоуп. Адгыл карыжыуеит. Анхафи адгыли ргэы еихдыршэеит ухэоит... Иахэоз азыхэаноуп акэымзар, ахэашъа аганахъала, исгэалашэеит, иповест бзиан. Иублыма нас?

– Мап, цэоушът. Ахкыпхъаа сыман. Сан лгэы сыртынчитоуп. Ахъз сыцсахит акароуп. Уажэы снапшымтақэа ирылоуп. Убри анысхэа, дапхъар... Схахы имааизеит. Уаха иаргы, егырт снапшымтақэагы рыхкыпхъаа сымазам. Напыла ишызыфра иаафны ианымазеихалак, машынкала екземпли-арк ааскыпхъуеит. Егы зегы наф иаапызжэоит. Снапшымта аапызжэаанза, иаасыблаанза сызтынчхазом. Иутцахыма, атоурых азыхэан хэа сышътахъ дгыланы азэы дысхыччошэа сахауеит. Сатаумцан, саланахалацэеит. – Уани уарей шэеинзыршэо сара издыруеит. Уаалаганы лара илыххэааны ажэабжъ фны илыт.

– Иахагы ипылжэоит, илбылуеит. Акы затэык узыкатцар, иаххэап, бара иаабхыбгаз зегы, бшыхэычаз бан дахьдырзыз, бхатцеи барей насып нагза ахшэмоуз, ишынеибакэу зе-

гыы зхароу Бериа иоуп, Сталин издыруамызт, апартией, саветски власти, Сталини ишәдырхагахаз цшь-блэк иоуп, убри иакәмызтгыы хәа иуздыр, унапшымта лыблы акәым, ауаа идырбо илыманы дрылазаауеит, –дегыапышәарччеит Тарсхан.

– Уаб, уара, зеггы савестки власт шәанымшәеит лхәоу?

– Уаб икәал утагылоуп, убри иеипш уаргыы убз уакәзуеит лхәеит. Исгәалашәаз, снапшымтақәа ирылоуп урецензия-қәагы. Рыхкыпхәаа.

– Дрыпхьар, ддыргәырғыап, – иааицәымыгхеит Адамыр.
– Зегыакоуп исхәаз уазхәыц. Уани уаби ирызкны романк удыртә йкоуп. Убри аткыс еихамзар еитцам даҭеа матери-алк, уара иузааигәазоу уасхәоит. Уртқәа, уани уаби ртәы, нас уажәы иуасхәарц истәхуггы, анаҭа, сгәалашәара – уасиат ажәаҭы исхәоит, аха сара исхәоит публицистикатә бызшәала, уара шәкәыџтас ухы иаурхәар калоит. Сахәшьа, уанду лтәы удыр, уиггы романк йкоуп. Уара иудыруоу уи дшызыз? Дзыхдыркыаз? Тауади аамыстеи, анхацәеи, ишудыруа, апсуаа рҭы жәытәнатә аахыс аазара, агәыпхәыхш, анаҭра ухәа рыб-жыан. Тауад хатцарпыск дтаркит... Дызустоу, дзыхтаркыз зеггы срылацәажәоит анаҭа, – инапшымтахь инапы наирххеит, – акахуа шааижәыз, еиҭах атәтын наифаикит. – Иус анырызбуаз, дахьдыргәафуаз, ешьас иумада, еихәшьас иумада, иутынхада... Иара ила ицеггы идырзқәаша... «Еихәшьа дсымазам!» «Аехәшьа дышпаумам, иухәо закәызеи, сара сызустада?!» – ҭаалтит аусзбарҭа азалаҭынтә уанду, цсатә шкәакәа, сахәшьа. «Уара дызлаузыкоузеи ари апхәыс?» «Сара дсыздырзом. Шәлазцаа, илыжәлоузеи?!» – иуам, ихәом, дзыкәдыршәо идыруеит. «Имцуп иихәо, сара исеигыишьо еихәшьа димазам. Хьыцҭеггы сан лгәыпхәы хайцаазеит.» Уиакәхеит. Уатқәа дынтаркит.

Пытраамтак ҭымт, атәтын дахо дтәан Адамыр. Дҭагылан, аҭенцыыр аартны ашьхака даанапшит. Аҭенцыыр иадкыслон апсатцла амахә.

– Лара, цсатә шкәакәа, сахәшьа, гәыпхәык еицахцәахыан хәа, ешьас илыпхәызоз ауаџ лхы икәылтцеит, сара, грак илыцтшааз, насгы схацоуп хәа зхы зыпхәыз, сахәшьа

гэакыа дыснапхейт. – Апенцыйр дадтны дааин, итып афы деитанатэейт. – Убасцэҕыоуп, дыснапхейт. Сахэшьа лус пшааны сахэапшхейт. Ёдныхэас ирылтақэоз роуп ицьюушьаша. Аѡстаа иоуп ауаа еичзырчо, шэара шэаѡыстаацэоуп. Шыала-дала еиуацэоу, анык лгэыпхэыхш иаазаз пату еикэыртцо, бзиа еибабо аажэбейт, шэыхы еилагоит, шэара анцэа иишэиз уаауп лхэейт. Лус афы, абасцэҕыа, лара ишаалхэаз иануп.

– Ааи, аха уара, уахэшьа, сара санду... – ажэа анапхара Адамыр идкыланы изымхэейт. Дхэыцаахыс уи дшидыруаз даеакала акэын. Тарсхан иан, Адамыр иахэшьапха лымацара лакэмызт ауаа рыхычара дазыкэпаѡны дзыпхыазоз Тарсхан дызмадаз, Виктор Тахэыц-ипа напхгара зитоз аорганизацияфы, урт ашықэскэа раан ауаа зтиуаз, изнапхоз, чхарала ирызныкэозаргы, дара рыѡнытқа, аусуѡцаа анеицэажэо, зегы рыхыызқэа аахтны ирхэон. Шаkantэ иалацэажэахыааз Адамыр избахэгы. Дызцэымгызгы азэы ифытдимыршэацызт урт ашықэскэа раан ауаа инапхон, итиуан, «ақапшықэа» дрымадан хэа. Уажэы иара ифынтэ ианиаха, насгы дыснапхейт хэа ззихэаз иахэшьа гэакыа ахылакэыз акнытэ, Тарсхан акыпхэа ихафы дааит еицырдыруаз уаажэларрак усзуѡы, акымкэа, ѡбамкэа ашэҕкэаггы тзыжыхыаз. Дырмаит ду днаидкыланы зызбахэ рхэало. Тарсхан аус ахыуцэҕыо, анаукатэ-еилкааратэ усхэартэѡоума, дахырыцхраалаша апартиатэ органаѡоума, еихарак акахуажэыртафы, иара ихэашыа, аинформациятэ центр афы, иахыакэзаалак уи изы ирхэо акы акэын. Ипсажэ дацэшэаны (даеа цьюуы иматцура азыхэан хэа нацыртдон) ихы еикэирхарц итцей гэакыа мап ицэикит, динапхейт хэа. Ас, Адамыр иеипш иеицырдыруа ауаѡ усеипш агэнаха имазтгы, итцашыыцыѡцаа атэы иахатцаны уажэшьта адунеи иахдыртэахызаарын. Аха издыруада уи уаѡы изымдыруа... – Уара, сара саб дантарк, саб иашыцэатэҕыа шэаны хашта ианызтамлоз, сан иахыагы илхэоит, еихабыра еитбыра нимыжыт, иус дашытымтцуа дашытан хэа, ускан Сталини Бери-еи реиха ианрааз акэын...

– Сахэшьа дшыснапхазоума еилукаарц иутаху? – ицэажэа-шьала иубартэ иҕан хшыѡ хышэашэала дшазхэыцуаз. – Уи атэгы абнаҕа исхэоит, – инапы наирххейт инапѡымтахы, –

дызласнапхаз убри ауп, лара... Иудыруаз, мышкызны, иќалоит,
 ушәкәыѿѿрафы ухы иаурхәар. Хаб, аңхәыс илусым уи, аңхәыс
 лус аоны аонутќоуп, ахшароуроуп, лхатца иматц ауроуп ихәан,
 имуит, ацара дтаимтцеит, нбанкгы лыздыруамызт. Ацара иаз-
 кыз сара сакәын, уи зусу ахацәа роуп ихәон хаб. Изхысхәаауа,
 лара, цара змамыз, сара сыпстазаара зыматц аура иазыскыз,
 ирхәозггы, ирыѿуазггы, иќартцозггы акгы шееимыз ишиа-
 шамыз еилылкааит. Лыпцхәыс гәы иаха икәыґахеит. Абри ауп
 Дырмит ду «ацара сасуп, ахшыѿ аңшәымоуп» зихәаз. Асас
 зны дцоит, зны даауеит. – Дѿагылеит. Ауатка зтаз ацатлика
 ахѿа аахихит. Тарсхан ицъашъаны дихәаңшуан. Їымт иар-
 ггы инаидигалеит, аха мап аник идимцалеит. Афырцъан абжа
 аќара нтаґәаны ижәит. Иаха даалахґыххан, итыцаґы днатәан,
 иажәабжъ инацитцеит. – Хрушьчов, рапхъа ацәа салызхыз 1956
 шықәсазы, хапстазаара зеггы аазырхәыз аизара анымѿаңига,
 даеа блала хазеггы ханынеиѿаңшы-ааиѿаңш, сара, ишызбоз,
 ишпауасхәари... Шытракы италаны ицоит азиас. Атың ылнах-
 хеит, амѿа адыруеит. Иахыкәаратцо, ацаѿкәа иахырынќыо,
 иахъавстәу... Уаха даеа мѿак ыќоуп хәа аңхызггы иаламшәац.
 Иаалырќъаны игеит бжык, ухы зургәаќуазеи, узрацаша даеа
 мѿак шыќоу умбазои хәа. Абасшәақәоуп... Ауаатәыѿса цхъа
 рцараґы даеа мѿақәакгы хәа... Ауаа рырзра, рныртәара,
 усќан изырзуаз, зыпсы таз, уахынтәи ихынхәуаз, уртқәа,
 ишпасхъаамыз, сарггы исцәалазит, сахәшъа мацара дабаназоз,
 аха усќантәќъа дшыршыыз здыруан, сгәы сыртынчхъан. Еґи-
 рахъ схата сшыцқъаз здыруаз аќнытә, уи аганахъала акәмызт
 иќалаз, Хрушьчов ихитыз хаблақәа... Ишпауасхәари... Амѿа
 зеггы хазқәыз иашазу хәа ахәыцра сегналагеит, абри сгәы
 еґааташәеит, уахык, сызмыцәо, схы еилаго шаргәаќуаз,
 снықәиан, сылацәа анаатаа, адунеихаан цхыз исымбацыз,
 исхаштхъаз, зыпсы сакәыхшаша сахәшъа, абри ауаа цхыз
 дызбеит. Аибашъра амца шакуаз сылацәа анынтаалакоума,
 сыхәны агоспиталь аґы санышътаз, сахәшъа лыпсы таны,
 лыбла сынтапшызтггы схъаа аахеуан хәа сышлызхәыцуа
 саныцәалакоума, знымзар-зны лцәараггы снахылымырцшит,
 уажъы, сгәы анааитас, лыпсаґа шкәакәахааит, исгәалашәоит,
 дырбаандаѿны даныргоз, лыжәѿа иқәыршәыз лкасы

еилыграа лхатцаны, лыблақәа гәхьаагарыла итәны, мѡак са-
ныланы сышнеихуаз, дааспылеит. Дааспылеит, даасыхәаґшит
аґароуп. Лышґа снейр, саныхәычыз, хаак аныслырклак
лыхәда сшахьынхалоз еипш, даасгәйтцасыхәхәар сґахуп,
аха мчык снанашьтуам... Лара дсыхәаґшуеит, гәхьаагаралеи
гәыбылралеи итәуп лыблақәа... Убас дышсыхәаґшуаз
днытцаба дцеит усґан... Уинахыс, иналаршә-ѡаларшәны
сґаара далагеит. Уара аеҳәшьа думоуп, уи закәу удыруе-
ит, анцәа дугимырхааит, дзыхшаз иан, иґсґазаара змеидаз
ипхәыс, иара ихшаз ухәа, ауафы зыда дхатәаам, зыда цсыхәа
имам ауаа ыґами... Убарт рыгәтатцәґыа далагылоуп аеҳәшьа.
Сґәыпшзан дансыцәдырзыз, исгәалашәоит, акомґар иазкны
акәу, жәеинраалакґыы сыѡхьан, исызгәамтәзеит исыпдырхаз
шаґа атцанакуаз. Уажәы пхыз дызбо саналага, пхызла, уахәшьа
дукәыхшоуп хәа... Сара еилысґааит исзыруз шаґа ицәґара
дууз. Снапѡымтәґы исхәоит, мышкызны уаґхьап, ихтхәаам,
исыхьтәґыазоуп, уахык, дшызбацеипш, пхыз данызба, ус
ґаалтит. «Уахәшьа дукәыхшоуп, шыаґақәак ныґауцазар, уа-
налагах игәаґы, наґ урпырц аѡсґаацәа, рыматц ахьынзаууз
узхоит» хәа.

– Сара аус ахьызуа аамышьтахьґыы, Адамыр, сзыдхәалоу
дудыруеит, Виктор Тәхәыц-ипа... Ханстудентцәазаахыс...
Дуафы цәґам... Аамтә иахылцыз азәы иоуп, изхысхәауа,
убри сихәеит, «аґапшықәа» исызреихәарц. Саб идокументқәа
сдырбар сґахын, – тынч иеихәарц избаны имаз, уажәы
убасеипш иґақәаз данрылацәажәа, насґыы игәы ґанатцарц
ґааиттит, Тарсхан, – исырымтеит, ихызѡылаарґыы рымуит, аха
срыпхьеит. Убраґа, апапкаґы иагәылоуп уара саб ихьчаразы
иуѡыз ашәґәы. Апрокурор ихьзала иуѡызаап. Дудыруеижьтеи
акыр шықәса штцау, айбашьраґы шәшеицыґаз, уаґа дшеиба-
шьуаз, апартия дшазгәакьоу, Сталин иидеиақәа дышрықәныґәо
ухәа зегьрыла духьчагәышьеит. Ушәґәы иақәѡуп ажәа затцәык.
«Отказать!»

– Уаб... Сара саґара уара дабоудыруеи... Аґхыз дақәдырзит.
Уаб избәхәґыы схәоит суасиат аґы. Избәхә акәым, инеитцыхны
ажәабжь иара изкуп. Пхызла... Усоуп изашшыз ишиѡыз. Аґта
еиқәатцәа пхыз избеит. Цґа снаґаґшызар, аґатцәқәа хьа-

дышышь, абар Сталин ихаҭаҭсаҭа... Цхызла дибатцәкызаап. Ха-ха-ха! – дааччеит. Изакаразаалак гәыргыарак аҭамызт иччабжь. Дѡагылан даалеиѡеин деиҭанатәеит. – Цәгъамзар бзиа уаѡ дахыччом хәа, уччар узымыччо... Уаб, уарггы иудыргәышьѡит уажәшьҭа дшыҭам... Иҭсаҭа бзиахааит, дызбап сегыынаиацәажәап хәа абахҭаҭы снеит. Дааҭәымтцзакәа исеихәоз закәыз! Сталин бзиа дшибо, игәра шиго. Дзыкәдырзыда? Сталин. Иара изыхәан ицәаҭеыгоу ажәакәа ихәоит хәа. Убасҭан, абахҭаҭы ҳаиҭылара, ҳаицәажәара зеггы зѡит ани, сгәалашәара-уасиаҭ ажәаҭы. Инеидкылоу хаҭсахыаны даасырҭшуеит уаб. Аибашыраҭы... «Аҭсадгыл азы! Сталин изы!» – иеибашыуаз ауаѡ, аибашыра ашьҭахь Сталин дихырҭкыаны дҭаркит, дыршыит. Убарҭқәа зеггы срызхәыцны, схаҭаҭы сыҭсҭазаара еихшыаланы...–иажәа намыгзакәа, афырҭыан азна ауатка нҭеиҭәеит. Тарсхан идигалеит, аха мап аник идимцалеит. Уаанзеиҭш, инҭарҭҭкыаны ижәит.

– Уара, ишысхәара сыздырам, урыҭҭа злауашәшәыроу ала, насггы ухала уакәым, асасцәаҭы рыцыжәра уцәымҭын...

– Сыҭсҭазаара анеихысшыала, дад, ауатка акәым даҭеакггы ажәра сеилахауа сҭанатҭеит.

– Уара ажәлар рҭҭгы, хыхыҭгы, зеггынцыара пату уқәуп... Бзиа урбоит... Иацызынггы уасгәалашәеит. Амѡан цыоукы срықәшәан, ҳаицааиуан. Убарҭ избахә аацәырыргеит, дугәаламшәои, акыр раҭхыа иара изкны шәкәы хәычыкггы уѡхыан, хқыҭа иахагылаз Бақыр-иҭа Хараз... Избахә анаацәырырга уара уасгәалашәеит...

– Бақыр-иҭа Хараз!.. Идырраҭы сыҭкоума! Зегь реиха бзиарас иҭаиҭаз, сахыҭдашыыцуа уасхәап? Иаамҭа шҭаз аниба... Ишҭасхәари... Иаамҭа цеит, иара даанхеит. Иыхыҭхәаны дыкәҭцит. Дцеит, даццеит иаамҭа. – Дѡагылан, акәакыҭе икҭагылаз алаба аашыҭихит. Алым акәу, абжыас акәу гыгшәыгк ахаҭсахыа аҭаны иҭаҭан алаба ахәҭҭы. Урҭқәа бзиа ибон Адамыр. Инапала иҭаиҭақәаз амҭҭәы скульптурақәа, инеиҭак-ааиҭакны, дназыцхыраа-аацхырааны ма аҭсаатәкәа, ма аҭсҭәкәа рсахыақәа зиҭақәаз рыла иҭәын икабинет. – Амла уамкыцзар, насггы макыана шыыжыхыа ҭарымҭац, уаала, хандәылҭцып, ҳаалеиѡеип.

Лбаака, арѡаш ашка рхы рханы инеиуан.

– Сгәалашәара-уасиат ажәәґгы исхәоит, – илабчашь итарс даатгylan ґааитит Адамыр, – аха, разкыла, ханеикәшәа, уґаґы иуасхәар иахагы еиґуп, – ихәарц иитахыз ажәа цкәа дазхәыцуазар акәхарын, дынкахәыцуа иґынеихеит.

Ңарсхан иааицәымґхеит. Реицәажәараґы Адамыр инап-ѡымта азыхәан ажәа «агәалашәара» ианаґишылак «ауас-иат» хәа, ихьшәашәаза инаилсуан. Инапѡымтақәа рзыхәан ииѡхьаз арецензиақәа анааигәалашәалак, итахи-итахим, уи ауаѡ ишка цәымґрак днамеханакуан. Усеипшқәа раан, тынхак иеипш иѡныка днеи акәым, амѡан харантә ихацәа дныкәыпшыргы, димбазазшәа дымѡахытуан. Аха нас, аамтақәак анаабжыслак, игәала наихыпсауан, ианаи-жыуан. Уимоу, дызбандаз хәа дкалон. Иаб игәалашәареи убри ауаѡи ахьeidхәалаз акнытә, данибалак, пытраамтак даниацәажәалак, иаб убри ауаѡ изынижыыз пхаррак иара ишка ииасызшәа ибон.

– Иуасхәо убри ауп, Ңарсхан, дад, – даахьапшны днаиґапшит, – сиашамызт сара уара уґы. Исанажь, иулшозар, саґаумтан. Исыхьыз уиоуп, схата, ихоуцару, агәра гатцәкьаны сыкан, уара иуѡыз реипш икоу асахьаркыратә ѡымтақәа хара иахтахим, хажәлар акгы ирыхәом хәа. Агәра ганы сыкан, уара уѡашьоит, абаѡхатәра бзиа умоуп, аха амѡа иаша иқәзам хәа. Иуцәыззом, шыцра бзиала сахьуташьыцуазгы ыкан. Ухәоукәа псыла-псылаза, зызбахә ухәо ауаа рхґсахьақәа тыртәаны, снапы ааитцысхыр снарыхькысып ухәартә... Ах, абасеипш абаѡхатәра змоу арпцыс, ибаѡхатәра амѡа иаша иқәцазар... Анцәа сихьчеит, цьаргы исымѡит уара узыхәан, аха сзыхәыццәкьоз уасхәап... Дшыхәыңыз игәы ахәрақәа анырцеит. Иаб ддырзит, иан аусура дамырхит... Уртқәа зегы иныпшит. Убарт агәалақәа ратцкыс дзаиааизтгы, иара ишихатәу, иан гәакьа ишылѡызоу агәра игазтгы хәамта, хлитература цәатәы шыаканы даатцагылон хәа...

– Алым акәу, абжыас акәу, ари зхаґсахьа аутаз? – Адамыр илабчашь ашка ацәажәара ниаигеит Ңарсхан. Уи итахиымызт Адамыр ицәыригаз аус алацәажәара. Инапѡымтақәа рзыхәан «уажәы ишыкоу ала кыпхышьа рымам» хәа. Ада-

мыр имфырғы даҕазы ишиуаз идыруан, ианамузах, ари иахыфыз иаха еиҕын, ма ифит иаарцшзаны, аха зегҕакоуп...– Ушәкәыффымхазтҕы, хымпада ускульпторхон, –ишахиркьацәз ибеит, сихыччазшәа еилимкаандаз хәа иааицәымыҕхеит, аха иихәаз ихәахьан.

– Сара сакәзам ари кәзтәз. – Илаба нархәы-аархәуа днахәацш-аахәацшит. Еиликааит уаанза дызлацәажәоз уаха алацәажәара шитахымыз Тарсхан. – Ари атоурых змоу лабоуп. Нхаф бзиақ, хьчак икацамтоуп. Абни ашьха унхаланы уахьяанаскьо ицсаса иманы дтәоуп. Сааит хәа шааиахалақ, есышықәса сыхьз ала абри шьны иф хәа шытәак, ма қижәк сзааигоит. Сынтәаҕы убас данстаа, абри алаба икын, иаа-имхны сахьнахәацшыз, иугәацхазшәа збоит, иусымтар зуам ихәеит.

– Иумбои, ахьча, афыратә культура иацәыхароу ауаф, хашәкәыффы хәа... Уи уаф ианахәо рацәоуп.

– Ашәкәыффы қәыпш, дад дукәыхшоуп, уарҕы сарҕы ус ханахәар хтахуп ауп икалаз. Абри дышәкәыффуп, дшьаҕамырзгоуп, дҕахәхәафуп, зыда цсыхәа хамам дреиуоуп хәа... Башоуп, дад дукәыхшоуп. Хжьароуп хазҕу. Сара изфыз азыхәа акәым изысхәо. Атахызар Дырмит иатцкысҕы уеихаз. Цеи дызхылымтыц апхәыс анра цара иацу агәыбылра шылзымдыруа еипш, афыратә культура закәу, иатцанакуа... Ахәара иацсам! Уиатцкыс халацәажәап абри алаба атоурых. Схәы зааиго нас еилукаап. Сталин ишәымихыз азинқәа сара ишәыстоит, шәсыркьаҕоит ихәан Хрушьчов, шака ртаху арахә ранцара азин ритеит азнык азыхәан. Ашьтахь, иугәалашәозар, арахә ранцара аганахьала Сталин икәал дынтагылеит. Жәохә-хы ацсасеи х-хык ашьамакеи роуп шәызкәйту ихәеит. Еиҕах ажәбоурақәа, ацьматрақәа реим-дара иналагеит. Ахаан дсымбац, дсыздыруам, нхафык днеит афны. Аброума ашәкәыффы Адамыр Артанба дахьынхо? Ааи, аброуп, сара соуп. Анхафы, инапсыргәыцала мацара акәым, снаихәацшыр, дшынхафу игылашьала мацараҕы дыздыруеит. Ари ауаф дынхафуп, дегьынхаф бзиоуп аасгәахәт. Уаазга-зеи? Узустада? Ашә дахьяахытыз, ишьамхы фairsит. Ацсуа, насҕы анхафы изыхәан ишьамхы арсны агылара закәу уды-

руеит. Иухъзеи, ус шпѣкауцѡ?! Сукѣыхшоуп, уаѣхѣ аѣсра анѣа иситаанит, сеикѣырха, схѣыѣкѣа, сабиѣаѣак амла исѣумшьын, хшынтааѣоу унапы хануп хѣа дматанеиуе-ит. Хымш раахыс Аѣа далазаап, дахънеилак дрыдыркылом, ашѣѣѣа алаитдан, акгы алтѣуам. Уара азѣыр духѣозар, абри ауаѣ иѣы уѣа хѣа сызбахѣ иеихѣазаап. Сахьынхоz иѣшаанит. Исеихѣаз ажѣаѣа зегьы зѣтахѣзеи. Дѣасыргылеит. Икалаз, ихьыз уасымхѣои. Сталин ихаан изѣѣитъиз рдыруан. Адгьыл шаѣа рыѣтаркуа, арахе шаѣа хы ранѣара азин рымоу, апа-спорт аиура ишаѣѣитъм, аусура ианѣаша, ианааша. Ажѣак ала, арратѣ режимк иашьѣылахъан гѣаѣкѣа. Хрушьѣов шѣаргьы шѣуаауп, арахеѣгы шаѣа шѣтахѣ анышѣѣа, ишѣтахѣзар апа-спортгьы шытышѣх анихѣа, иасны арахе аныртѣит, адгьылѣѣа ныркылеит. «Иихѣаз ажѣоуп узызхѣыѣша. Сталин ихаан еиѣш еиѣа хшыѣалоз здыруазѣгьы, уахъ хдырхынхѣеит хѣа сгѣы иааназѣгьы, исыхшозма ахѣыѣкѣа, изыстахыз, ишсызныѣѣымгоз, ишысзынмырхоz здыруан, уажѣы шѣынха-шѣынѣы, арахе шаѣа шѣтахѣ ранѣара шѣаѣѣитѣп анырхѣа, сара, агазажѣ, раѣхѣа арахе-ашѣахѣ ракѣу ѣѣушьѣома, банаѣѣалбеит, ѣтакѣажѣ, хѣѣиар зѣтахѣ аамѣак аанит, амлеи ахъѣеи шѣѣдсыркуам, даѣа хѣык раѣара ѣеиѣаѣѣак быхша-роуп схѣеит. Хѣба фба шыѣѣса рыла, уаанза исымаз ахшара даѣа хѣык нарыѣлѣѣит сыѣхѣыс, сырахѣгы ѣыѣѣа ракѣым, ѣаса хѣык анхаѣа ирымаз аѣара инасѣеит. Сынхар ѣтахѣп, ура! Сыѣиар ѣтахѣп, ура!» –дыхѣхѣон уи ауаѣ, ихоутѣару, ахѣса реиѣш илабжышѣѣа хаѣѣѣалоит. Уажѣшьѣа, ихѣеит уи, ишѣѣастѣѣ?! Асѣак аѣсаса урыѣѣитъм, инухроуп рхѣеит, асѣак ашьамаѣа ануѣар ѣалом рхѣеит. Удгьыл иаѣѣаны иукит рхѣеит. Сталин ихаан еиѣшѣѣѣа, ажѣбоураѣѣа, аѣматраѣѣа ирѣаланы арахе рыѣхѣазара иалагеит. Рныхра акыр аѣахѣума, иѣѣаѣангьы ишыѣастѣп, уажѣ иаабاما, аколлективизация иа-налагоз, саб рыѣѣа излеихѣѣоз ала, иабгьы иаргьы, ѣаны, ашь-ра рзымгѣаѣыт, рнапѣѣа хырыѣѣѣѣар иаѣѣахеит, аха иаа-лаган, имѣхѣны ирымаз иѣсасаз ишьамаѣаз зегьы аѣѣтахыз иганы иоурышьѣит. Рныхра акыр аѣахѣума, ухьышьаргѣыѣа сакѣыхшоуп... Абастѣѣѣа ихѣон. «Ухьышьаргѣыѣа сакѣых-шоуп! Иабазгои арт амыждараз исыхшаз, ирѣастѣѣеи,

изланыкәызгозеи? – Даатгылан, ихазы ишихәоз мөашьо, гәтахәыцрала инацитцеит. – Убри анхафь даныстааз адагьы сазымхәыцызт. Даакәымтцзакәа еидихәалон, ирахә рныхреи ихшара рхыпхьазара азырхареи. Азнык азыхәан сегьарччеит, аха ашьтахь саназхәыц, ииашатцәкьаны урт еидхәалоуп. Арахә рацәаны имамкәа ахшара рацәа иоурц итаххом анхафь, ирфәитцозеи, изланыкәизгозеи ихәыцкәа. Уи ахшара рацәаны имазарц аганахьала. Аха дара арахә? Уртгьы рацәаны изантцазом ахшара рацәаны имамкәа. Изызбода? Ицхраауада?

Уи афьыза аамта уажәгьы икоушәа, ирфьыцны ихьаагауа, иажәа намыззакәа, даамфәахытцын, апсатцла изкәа адцаны, ашьапафь днатәеит Адамыр. Тарсхан игәы цшьаауа амла дакуан, шыжьхьа афара ааигәаахон, аха Адамыр изызырфәагьы даргәакуан, избанзар ари ауаф икьнытә иахәуан дыззыпцшзакәамыз.

Иажәа инацитцеит.

– Уажәааигәа, сгәалашәара-уасиат әфара саналага, убри анхафьгьы даасгәалашәеит. Зынзаск даеакала иаргьы, саргьы сыхгьы сназхәыцит. Ишьамхы арсны, ухьышьаргьытца сакәыхшоуп хәа сапхьа дгылоуп, нцәатцас дсашьапкуа, арахә ацәгьара изызуз, ишьамхы азырсыз рыгәтатцәкьа срылагылоуп саргьы, ааи, сара схәтагьы.

– Устәкьа акәым, цьоушьт... иааицәымгхейт, дегьаарыц-хаишьейт Тарсхан. Зны дизгәаауан, еазны гәыблрала дизхәыцуан, аха уи изыхәан абыржәада арыцхашьара изцәырымтцыцызт. Еидара хьантак датцаханы, дицхраарц, иеидара датихырц итахны днаихәапшит. Издыруамызт ицхраашьас, иеидара иатцхшьас икәз.

– Ицьоушьейт акәу? Ани, ихьзузеи, Виктор Тәхәыц-ица, уара узыцхыраауа. Ус ахьысхәаз угәы иалымсааит? Уажәоуп уара урт рускәа уеанрылаурхә рыцхраара уаналага, сара сеанрыласырхәыз, рыцхраара саналагаз, уаргьы, Виктор Тәхәыц-ицагьы зынзаск шәмизацизт. Уара уи иажәахәкәа изыфара уалагеижьтәи, игәатаны исымоуп, жәахәык дахьаапхьалак, сара сызбахә алаимтцар кәлазом. Иара иаанза итыпәфь икәкәазгьы сыхьз иавсуамызт, аха ихәашьа зынзаск

даеакуп. Иажәәхә саназызырәлак, мамзаргыы санапхьалак, иаразнак издыруеит изыфьыз уара шуакәу. Уара ишуфьыз саназхәыцлак, еңныхәатцасоуп ишсахауа...

– Иауазеи, насгыы узыпсам хәа акгыы хәамызт...

– Еңныхәатцас, еңныхәатцас... Уара, Адамыр Артанба, сара изыфьуа акгыы удукылом, изыфьуа рымфәа укуеит, аха сара уара узыхәан... Ус акәу? Уаға чысла дшыы?

– Сара уара ғас усыпхьазом. Изыфьуа ацензура иамы-шьтуазар, уара иухарагәышьоузеи! Уара, ианамузах, иаха ирпшқаны иухәеит. Уимоу, сегьурехәеит. Абафхатәра имоуп, ашәкәыфәра анцәа дазишеит... Зеигъашьара затәык, убри абафхатәра ииашоу амфәа иқәтцазар...

Илабчашь наитцарсны дфәгылеит Адамыр. Еизарак афьы дыкәгыланы, зеггы ирахарц итахызшәа, ибжыы фтганы:

– Рыцхарас икалаз уиакәзам, дад дукәыхшоуп, ацензура акәзам! Рыцхарас икалаз сара схатә агәра ганы сықан иуфьуа иашам, иухәо иашам, ихьчатәу ухьчом хәа. – Игәы аңсы аир-шьоу, иаха иеааиртынчын, уаанза иихәоз ажәа иацитдон. – Сахәшьа дшыснапхахьаз еипш, абри, исзымдырзоз, исымба-цыз анхафьы дыснапхахьаны, даазыкәшәаз, ацәгьара изыруз зеггы саргыы салахәны схы збеит.

– Ус уалагар, Адамыр, Сталин икаитцазгыы, Брежнев икаи-цазгыы, уи, узлацәажәо Хрушьчов изиузгыы, зеггы рфьы асовет уаа зеггы алахәуп. Хазеггы хәилахәуп.

– Уиаахыс итцхьоузеи! Сара исхаштхьан. Абра дыкоуп хәа иахазаап. Азәы уитахуп рхәеит. Дысзымдырзеит. Ихтарца ырқыакьаны ихоуп. Ауапа еикәархәны, ифәхәаны изқәа икы-дуп. Шәақьк ижәфәа ихшьуп. Аңса цырцыруа лабашьакгыы икуп. Ацәажәара даналагоуп даныздыр. Абар, сырахәгыы схәыцқәагыы сеиқәырха хәа ишьамхы арсны сапхьа игы-лаз анхафьы... Иуасымхәазеит усқан иус шахазбаз. Афьызцәа снаряцәажәап, хымшқа рышьтахь уаа схәан дсышьтит. Ус-гыы афьматцәкьа ануцозаргыы апартия уазтцар акәын. Аоб-ком аусзуфцәақәак снаряцәажәа-аарацәажәқәеит. Шәана-цәалбеит, ихәыцқәа изныкәгом, сабицәа гәартәк дрылатәоуп, ирахә анних, амла интәоит, ишцаизааури... Ишудыруа еипш, апартия ажьашьа, дара, аматц азызуа ракара азәгыы изды-

руам. Ипхэыси иареи еилытцызшэа ашэкэы кайтааит, нас ипхэыс жэохэ-хы ацмакэа дрыкэйтхоит, иаргы жэохэ-хы рхэеит. Уи изхом иара цьма ханѡажэа имоуп схэеит. Жэаф шыкэса зхытцхьоу хшара димоума? Акрыздыруоу, арыскаѡык ахымоу азэык ѡыцѡак ирыдамхаргыы рыкэра шпанамзац. Аусхэартаѡы дниины зыкэра атцанакуа ихшареи иареи еифытцызшэа ашэкэкэа кайтааит рхэеит. Уртгыы рыхьзала жэохэ-жэохэ цьма, хца-хца шьамака аницпап рхэеит. Ускан сдепутатын, аусхэарта аихабы ишка ашэкэы зѡит, абри ауаѡ ипхыси иареи еилых, ихшази иареи хазыхаз ишьты... Уазхэыцу? –иччапшь шшаза даапышэарччеит Адамыр. – Атаацэа еимырпы хэа ашэкэы зѡит. Ихата иѡала изласеихэаз ала, ипхэыси иареи ааибуам, лказшьа хыгашьа амам... Абас анысцароуп, ишцоубои анысхэа, ианцагэышьа, лтэарта иасыргэзааит, уи лтэарта иаѡсуа уака азэггы дыкам, аха уаха иамуазар, ианцагэышьа ихэеит. Ицкэынцэа ракэзар, раб ихэатэы харцом, хыбрак атака еицынхашьа рымам... Сухэоит, атаацэа еимырпы... Иаа, ишцоубои зыпсы цоу акласик атаацэара аганахьала ипозиция?

– Икаитцо, акыр ихэоу? – игэггы дынтахэыцит Царсхан. «Сиазтаап Адамыр. Ари исеихэаз ихата ихы иаимырхэозар, зыѡра даѡу агэалашэаракэа рѡы имхэазар, сара иситеит асиужет. Ажэабжык алсхуеит. Зегыатам сиужетуп.»

– Узырѡла, – иажэа инацитцеит Адамыр, – цкыа снаихэапшызар, ишуасхэаз еипш, абар сынхаѡы, уазгэзеи, иутахузеи? Абра укоуп, уцсы ушьоит хэа ансаха, узбарц сааит. Итабуп. Напызатцэлагы смааит. Итабуп иахьухэазгы, сара акгы стахзам. Иситозеи? Абнака иѡасхэеит. Уѡызцэеи уареи шэааидтэалап. Сыпшызар, атурбаза агэашэаѡы шьтэак ѡахэоуп. Убринахыс есышыкэса саацыпхьаза шьтэак сызкын. Сынтэа игэы нсырхеит. Ишьтэа ырыхынхэны итаны дсышьтит. Убриала хэагеипыртцит хэоуп сшыкоу. Исгэалазыршэаз абри алабоуп. Абри ситеит. – Алаба нархэы-аархэуа днахэапш-аахэапшын, нас итарсуа иѡынеихеит. – Иаакэымтцзакэа исацэажэоит ари алаба. Мышкы, ианеитцаха, ѡба-хца ажэабжы уанахэоит. Азиас аамѡахыганы, иара иатэзам амѡа иануцар, егыамта мчыла уи амѡа ианызаргыы, мышкызны ахышьтрахь

ихнымхэыр аузом. Мцыла ханбанзеибаркызаауеи?! Сар-
ггы сицхрааны амц анбанзаихэо уи анхафы? Азтасггы
ахышытрахь ихынхэны, уи анхафы иашала днымхалар ада
псыхэа амамкэа икалоит, икалоит закэи, акалара иафуп...

Арт реипш икоу, игэы дынтахэыцит Тарсхан, агба ацскы
зку акапдан иахьеипшкэоу рацэоуп. Рыгба ииашоу амца
икэырцоит хэа агэра ганы иахынзаказ, дара рацхэа уафы из-
дыруамызт рыгба уатцэы амца иацнацаларц азыхэан иатаху,
иахэа икататэу. Заа еггыкартон. Агба атцаакэрылара иалаго-
зар, убасканггы дара рацхэа уафы издыруам. Итцааркэрылара
иафэу ирбаанзаггы дара ирбоит. Сара, уи агба дапырхагоуп
хэа иара иипхэазо, агэра ганы сыкоуп ианцаакэрыло аамта
сахаанхом хэа, иара иихэакэо уахауеит. Атахмада игэкахара
акэу, сара исзымдыруа цэара акы ибатцэкэоу?

Ари ахшыфцак ананитца Тарсхан, ииашоуп хэа ишышьа-
кэимыргэгэоз злоудыруа, атдыхэтэан ахыцкэа иртакны ина-
цитцеит иазхэыцтэуп хэа.

Азхэыцха иоузтггы...

Шьхатэылан ианеикэшэаз аены, ашьжымтантэи реицэа-
жэараан, Адамыр Артанба иихэакэаз ихиркэшеит иара, Ада-
мыр иажэакэа рыла.

– Акы суазтцаашан? – рааигэара иказамыз азэы диацэа-
жэозшэа, гэтахэыцрала фэаитит Адамыр, – убаскан, азиас
ахышытрахь ианыхынхэлак, сынхафгы уаха амц ахэара
итэхзам, сыпхэыси сареи еица хаибагеит, ашэкэы хтажэфыроуп
хэа аусхэартэфы днеир, хазы ицазшэа зышэкэкэа кауцаз
учкэынцэаггы уарггы ишэтахызар шэеицыказ, ишэтахызар
шэеифытцны шэынха хэа рархэар, (ахы ахыхоу ала уахыоуп
иахыцо) ишутаху унха-унтцы хэа... Уара уазхэыци, Тарсхан,
абри? Аха, мшэан, уара сызуазтцаауазеи! Уара икауцаша атак
уфымтакэа рфы избейт. Ианбыкэу атдыхэтэантэи арецензия
анызфыз уара узыхэан?

– Фышыкэса уажэацхэа.

– Фышыкэса... Убасканггы хахэкэак налышэшэахэан
абни ацакэа, – агафэ аганахэала зыфэшыштызхыз ашьха
инапы накэикит, – аха хахэкэак налшэазарггы ахра цысра
акэым, уака иаангылоит хэа сыпшын. Излазбо ала, ахахэкэа

иаха-иаха алшәшәара иалагеит. Урзызырши ауаа ирхәо уахап! Цьоукы мазала, цьоукы иахтны уи ахра ахахәкәа алыршәшәара иафуп, ицыршәәауеит. Иумбои, узеигәыргәаша уасхәоит...

– Убастәкәа... Ххәынтқарра еилахандаз хәа сара цьаргыи исымхәац, исымфыц, – инаимаикит Тарсхан.

– Ишцоухәеи? – изеилымкаазшәа кәцаны, иблакәа ыргыз-малны Тарсхан днаихәацшит. Сара газас сушьоу, изеилымкаа-ит хәа усыхәацшуоу, икауцо уара ухаҗагыи иузымдырзауоу? – уаанза ахьааи, агәкаҳареи, ақыиареи зхыз иблакәа рыцштәы аарыцсахит, ацша насны анакә аныхнатцо еицш, ирхыхәхәылаз зегыи ныцдбан, гәагла иаатәит. Тарсхан иааицәымыгхейт. Сидырцыр, ихала даансыжыи иаха еигьуп, икыишәкәатәкәа цәҗахейт, ажәа мчкәа шрыкәыххуа фашьом, иара изыхәан сара... Еилкаауп. Иеизнымкылакәа иажәа мчкәа рәаархар, саргыи...

– Сатанаумтцан, Адамыр, иаарласны икасымтцар амуа ус-кәак сымоуп, – ахьшьцәеи иареи иаха иахьцхьаз афнахыи ифыиeixейт Тарсхан. Ашьҗахьгыи днацшны дибон, акраамтә, илабцашь наитцарсуа, хәыцра хьантәк дтанагаланы дшамоу мфашьо, ишыи-ишыи еикәтцо длеицәеиуан Адамыр.

Ашьхәкәа ирывтцыз амра акыи ифхашлахьан.

* * *

Тарсхан Трамба ицшәмацхәыси ицкәыни дырпыларц, иар-гыи иархеологиатәи ицоурыхтәи цшааракәеи, шәкәыфдык иахасабалагыи иибаз-иахаз неихишьаларц, инанитцәкәарц, урт раара мшкәак шагыз атурбаза «Абҗагә» афы дан-неи, рацхьатәи амш ашьжымтцан Адамыр Артанбеи иареи анеикәшәа, ианеицәажәақәа, реицырцшьа дшазыцшзамыз, дшакәымгәыгцоз ала икалейт. Уи икнытә дыззыцшзамыз ажәақәа иахәит. Шыибжыишьҗахьынзагыи уаха ихы икәимыршәеит. Машәырынгыи хәиҗамхандаз хәа, Адамыр дахыифназ афны инахараны давсуан. Реицәажәара еихшьа-ла даназхәыц ииашаны, ибзианы икайтцейт хәа ицхьазейт реицәажәараан ирласны дахыицырцыз. Дәеа мацк акәын игыз

иара, Ғарсхан, изымычхакәа, уи ауаф изыхәан игәы иҗатҗәкәоу
иахәара. Ууафҗсы бзиоуп, укыиоуп, сани сареи җынҗыкәра
нахҗырҗы ихәшәом убзиара ихәду, аха, угәы иалымсын,
ушәкәыҗәра сара сзыхәан азымлага иаҗызоуп. Суқәгәыҗны,
азәыр рымҗа ааиртуазар абри иааиртуеит хәа сара схәҗа
срыхәеит аҗыҗырҗаҗы снапҗымҗакәа рыхҗәажәаразы
уара иурҗарҗ. Уара уаалаган сымҗа уҗаҗәеит. Уара угәанала,
ақхәаҗәа иахыырзеиҗәахо аганахыала аус руеит иҗыҗхар.
Уара иаха излоудыррызеи ақхәаҗәа ирзеиҗәоуи ирзеиҗәуи.
Амҗхәароума иаха ирзеиҗәу?! Уара иаауҗа аихаразак зе-
җы мҗуп. Иахы азлагара арлагазшәа убоит, аха башоуп,
уара урҗиара зеиҗроу уасхәап Адамыр Арҗанба, зыҗсы тоу
аклассик? Азымлага иаҗызоуп. Аҗкысҗы еиҗәоуп. Азымлага
ма зынзаскҗы инеизом азлагарахы, имҗахгоуп. Уара иуҗа,
иашоуп, азлагара абарбалқәа ирысуеит, иашоуп, алуқәа ар-
җеҗеҗуеит, аха иаҗыҗуа ашыла уафҗсы изыфом, изфогҗы
ирзеиҗәоуп.

Ашьҗымҗанҗәи реиқәшәара, реиҗәажәара ашьҗахы уи
ашәкәыҗәы изыхәан даҗә гәҗахыҗракҗы аниҗеит Ғарсхан.

Уи ауаф имҗуп, дҗоуп хәа сара изысхәо, иара убри
аҗкыс ииашоу, убри аҗкыс еиҗәу, инасыҗ лашароу уаха
даҗәагы ыҗам хәа зыҗәра игауа дунеик аҗы дынхоит-
дынҗуеит гәыкала-җсыкала. Ғҗҗазаарасҗы имоу убри ауп.
Ашьҗымҗанҗәи хәиҗәажәара, инамызакәа санаҗыбнала
ашьҗахы, убасшәакәа сҗәы иаанаго сҗалеит. Ссирс ииҗхәзоз
идунеи, иҗхыз лаша далҗуа, даҗә дунеик изаатуа иалаге-
ит хәа. Иарбану иара изыхәан иаха еиҗәу, сара имҗуп хәа
исыҗхәзозарҗы, иара җәанат иибауаз адунеи аҗы дшыҗаз,
имҗымзарҗы, насыҗ иманы ихы шиҗхәзоз идунеи иҗсахыр
иаха еиҗәзу, мамзарҗы? Иарбан? Иарбану «мамзарҗы?»
Уара агәра ганы уҗоума иҗаитҗаз зегҗы шбашаз ибеит хәа?
Уажәы дшыҗатҗәкәоу хәа зыҗәра уаҗа агы акәзар җалап. Иара
иитәыз адунеи аилахара ишаҗу ибоит, дҗазам, аха аҗыҗҗы
иара ишитәым ибоит.

Диаша диашам, уи ашәкәыҗәы иҗҗазаареи ирҗиареи
данрызхәыҗуаз, Ғарсхан иара ихҗы дназхәыҗкәеит, дхәаҗ-
шны иарҗы имҗа днаныҗшылақәеит. Дызкәызбауаз аҗны

акэзаит, дзыдгылоз акны акэзаит, Адамыр ипстазаара акнытэ ихазыхэан акыр алиганы, алкаакэак кайтцаны хэа иантамтакэа рфы акгы аанымхеит. Аха афынтэ раан реикэшэара, реицэажэара ахьанитдоз дызлалагаз ала, уафы агэра игартэ икоуп, Адамыр ипстазаара иара, Тарсхангы ихы иадкыланы дшазхэыцкээз.

– Сара издыруеит, дад, азэы икайтцаз агха, иихэаз, ииуз, даеазэы акгы шинамыртцо. Абри амѡа уаныланы ушнеиуа, апсакэа ирытцганы инагаз амѡахэаста, хазныланы хнеиуаз, инапы накэикит. Ашьжымтантэи хаицэажэара инаццаны акэын ишихэоз, аха иаха иеиртынчхьан. Иззар акгы иапсам, хаикэшэара, ианамузах ма убри аены, сара истахымызт, сахьацэыбналаса акэын сзызхэыцуаз. Аха иара имуит. Сзыд-нагалаз ахьшыцэа-шэарыцаѡцэа азэы иеихэеит, дубозар, дысзашьт, абрака, аштафы сизыпшуп хэа. Хаицэажэара схарштзаноуп сшицылаз. Акьяади иареи реицэажэара игэы пнатцэоу, уаха дзацэажэашаз уаѡ димоуу сыздыруам, хшааипылаз, анаара иаѡгаз амѡахэаста даныланы ифынеихан, ацэажэара дналагеит. Илабцашь акэак икуп амѡахэаста, иу-боит, хахэ аныжлам, пашэк алхэхэом амѡахэастафы. Зегьакоуп ушьацэхныслеит. Ахахэ уахкьашеит, апашэ ушьапы иаѡапеит. Иумбозаарын. Уахап, угылап, уара иуусуп. Абаапс, сшэыкэыхшоуп сышьтахькьа иааиуа, абри амѡахэастафы, абри атып афы сара абас сыхьит, сшьацэхныслеит, шэаргы ишэмыхьхьейи ухэар, угэы иаанагома урт азхэыцуеит хэа? Дасу, дад, иара итэала дшьацэхныслароуп, дкахароуп, дгылароуп. – Абри ашьтахь инацитцеит сара ахаангы исызсыдымкыло, избанзар уи уанакэшахатха, сара сзыхэан, сѡымтакэа рымѡа зкыз ацензура аткыс еицэахоит. – Ххы хжьоит, уаха акгы. Иахаѡуа азэыр акыр ианыртцо цьюшьозар? Итхьоузеи Гомер игэак-ашэа ихэазар аахыс? Толстои дышгэакуаз, дышхэацэоз дыпсызар аахыс? Азэыр иахама ирхэоз, азэыр деигьнатэыма? Хи-пси роуп икоу, уаха акгы. Хи-пси зысхэо еилукаауеит? Уара ухы ахьейгьутэыша, уара упсы ахьурыцкьаша... Даеазэу? Дызшаз дшишазоуп, уаха акгы. Абарт афышыкэса ахышыкэсанза, сгэы ейтасаанза, сара иаасхэо, иаасыѡуа ауаа рфынза инеир, ирахар, иапхьар, ирцар, икэныкэар, ирыхэоит,

– Иаххэап, гызмалрас икоу зеггы рыла итсыжыит. Атиртахь инаргеит. Уара угэи иаанагома пхьафок дашшуам хэа? Ашәкәгы ааныркылоит, саргы усуртада саанхоит. Иухашша-ауа, уара узыхәан абзиа зхәаша азәгы думазами?

– Зынза ассир дсымоуп. Хаитынхацәоуп. Сан ланшьа иоуп. Аибабара бзиагы хабжьоуп. Адамыр Артанба! – сиеи-гәыргьатцәа афыдасырхеит.

– О, ихаракзаны ушьапы кыдургылазаап. Уи ифыр акәым, ател днасны, шәызфүзеи, уара уака?! Афар рымда шәкуама, сара срыпхьахьейт Тарсхан Трамба ифымтақәа, итшәыжь ихәааит, уинахыс уара аус ахьумоу адәкьанафәоуп. Уназцаала ушәкәы атиртахь ианнеиуа. Аха... Цкьа дудыруоу зызбахә ухәаз? Уара уан иара иахәшьацхә лоума?

– Илеигьышьо уаф димазам. Иахәшьа, сара санду, ддырзит, дыршыит. Сан дааибацыпхьаза, сахәшьа лцәа бхыскаауейт, бара быканатцы сахәшьагы лыпсы тоуп ихәоит...

– Убас зеихәо, убас иибо ауафгы ускак длыхзызаауам уи дшахзызаауа еипш уара акритика ззууа...

– Сара акритика ззызуа исцәымгны акәзам, еигьхар стахны...

– Уи иара иахәала. Сара иуасхәо убри ауп, уи ажәа уара умда аанартуейт, аха сацәшәоит... Уазхәыц. Ишырхәо еипш, зеггы нкыланы измоу цьара акы ыкоуп, атла абгы амахә ишахьынхәлоу еипш. Ацензура махә иамақәоу дреиуоуп убри ууа, утынха.

– Сызукәшахәтхом. Сара саб дантаркыз, зеггы шәаны хашта иантамлоз, иара ифыхра дашьтан, ииашамкәан дтәшәкит ихәейт.

– Уи шыкалақәаз сара исыздыруам. Сара издыруа убри ауп, хтыжьыртафы фымта бзиақәак рымда иххейт.

– Зегьакоуп иара ишәт арецензиа азы. Сара агәра ганы сыкоуп уи ацәгьа шимыфәуа.

Иаабап хауа ииашахо дарбану?

– Ишцоухәеи? – реицәажәара инацитцейт Адамыр. – Уи бзианы иухәейт. Ажә ашьапы ахәыс ашьуам... Ажә... Ахәыс... икоу умбои, Тарсхан, ашьапы инақәпалазаргы, ахәыс ан, изыхшаз ан гәакьа, илагәтасны ибғанамтцозароуп. Умбои

ажәәңқа ишахәо, ушьапы инақәгылазарггы, уи уара, уашьуам, уан ауп ахәеит. Уара? Уажәы ишысхәо еилукаауама? Ускан, итцузеи? Хышықәса, хәышықәса раңхьа сышхәыцуааз атәоуп исхәо. Хышықәса, хәышықәса ирузеи, схы здыруазар аахыс сышхәыцуазоуп. Уара ушымтәқәа убасоуп ишызбаз, ашьапы иахьнақәпалаз азыхәан аин иагәтасны ибгәзтаз ахәыс еипш...

Уара анцәа ииныхәаз уаәуп. Уаамтәи уареи еимақы шәмоузац, – иасхәеит иара изыхәан уаанза схәфы иааихьаз.

– Иахмоуцыт... – днақәыгәгәаны, исхасмырштырц итахыз-шәоуп ишихәаз абри ажәа.

Абри аены зны еиқәшәарц еицәажәарц итахын Адамыр. «Анцәа усзааигеит, Тарсхан. Иуасхәаша рацәаны исымоуп. Сгәалашәарақәа-суасиат ажәафы исхәақәоит урт, иуасхәақәарц истахқәоу, мышкызны уаңхьап, аха уәафы иуасхәар иахаггы игәыртынчгоуп», – ихәеит ашьыбжышьтахьтәи реицәажәараан ианеиңырцуаз. Дызхыццакуаз изеилымкааит Тарсхан, аха аилкаара мариан уи ауаә акы дшахыццакуаз, мәак иманы иаарласны дықәлозшәа. Ихы дазынхарггы итахын Тарсхан. Ианицәқәаша рацәаны изеизахьан. Уртқәа ратқысггы даеа гәйтцхак иман. Азиас инхықәгылаз аныкәаә иалихыр акәхоит өба рахьтә руак, ма азиас дталаны дырроуп, мамзарггы дхынхәыроуп ишьтахьқа. Тарсхан ихазы избар акәын, ипхәыси иареи нас мазала гәйтцхас имаз апхәыси иареи реизыкәзаашьақәа. Цьарак акәымкәа, шыцъараггы аус ууеит, ауалафахәы ахьуоуа, аинститут ағы. Арахь Виктор Тахәыц-ица изыхәанггы қбаадқәак уәлароуп, урт узымхозшәа, даеакггы, даеа еидаракггы уатцеитеит узшаз – ушәкәыөфра. Сара уцхраара ахьсылшо акы затцәык ағоуп – аамтала ахақәитра устап, атаацәа ирыдутц аңбабаа аңнәтә ухы уақәитыстәып, – лхәеит ипхәыс лтаацәа рахь данцоз. Уажәшьта еиңырцшла уи илхәази Фатима җенак, луадағы иштәаз, атцәыцақәак ишынарғыхәоз, иаалымәатәшәа илғәйтцшәаз ажәеи. «Өба хца ус анузеилала, уңбабаақәа анырацәаха, иахаггы уааигәара дыкәзар акәзамыз упхәыс?» Аамта илтеит урт ажәақәа цқба дрызхәыцырц. Ашьтахь рғаалырхәит уаанзаггы илхәақәац. Итаацәароу, ахшара змоу итаацәеи иареи еилыхны акәым, дтаацәаразамзарггы,

уимоу, адунеихаан пхэыск димбазацзаргы, дааицымцар иеынкнаханы иеишыуазаргы, лара пхэысс диццарц, аҭаацэа роурц лыхгы-лыгэгы иртам. Иара дылтахымкэа, хатцатас дылгэампхонгы акэым, лара ус дишеит дызшаз. Абзиаба-ра аткыс инеихау даеакгы ыкоуп – ахақәйтра. Шакантэ дазхэыцхьоузеи Тарсхан абри илхэакэо иашатқәьюмашь хэа. Агэра игатқәьартэ акгы изалымхит. Азхэыцра данала-галак игэалашэоит енактэи хтыск. Илхэои илуеи реиха ии-ашоу иарбану хэа акы дазхэыцит аены. Еикэымшэеижьтеи мчыбжьык акара акэын ицуаз. Ажэак ахэаха илымтеит луа-да ашэхымс данынхыт. Ихэда лнапкэа нақәлыршан, убаскак дылгэыдыхэхэаланы дгэыдылкылон, лыцсы мацхаз цыишьеит. Лыбласаркыакэа лыцэкахан, убарт шытихыргы лымуит. Иаргы длырцэажэомызт, дцэажэомызт ларгы.

...Ашьтахь, лара дѳагыланы днеин, исарочка ыршэны ади-уан иахыкэаиршэыз ианаакэих, игэалтеит ахэда шыкыашьыз. Харц затцэы дшыказ инзаалцан, азэзэага парашок нақәлыпсеит. Икабымцан, уатцэы исшэысцо, ицкьоу сымоуп ихэеит, аха убри аамтазы илымуит. Азэзэарахытқәьа даннеи, уи лзыркатаз лхыпсаахьан. Иахьынзалызэзэоз ахамамтра ашэ дылагыланы длыхэапшуан.

– Фатима, исзеилкаауам, бгэы ишатахым збоит, изыка-бцозеи? – ихэеит иаалымхны исызэзэандаз игэхэуа, – ссарочка бызэзэеит ибмызэзэеит хэа сара даеакала сбы-хэапшуам. Бақәыт, бгэы ишацэымгу збоит.

Иуцэыззар акгы иапсам. Уиашоуп. Мчыла икастцарц стахын, иауам. Сани саби рфы саныказ, зны сан ислырзэзэеит саб иқалбадқәа. Шаха ҟымш акырсымфазеит, сгэы хынхэуан. Сара иуасымхэеи, аҭаацэара азыхэан анцэа симшеит. Арахь уаасымбар сзычхауам.

Иетнографиатэ пшаарақәа дырфым арака. Усс имоу акы затцэыкоуп – ипхэыси ихэыци рзыпшра. Урт анаалак инаркны, ипстазаарафы даеа аамтак шалагоз идыруан. Абыржэшьтарнахыс цыарак еицыкалоит. Иазхоит, лхэеит, ахақәйтра ахьынзаумаз. Иаргы итахытқәьам уи аҟыза ахақәйтра. Ирласны иаандаз ипхэыси ихэыци. Инхазеи, мшқәак роуп.

Адамыри иареи арака иахьеикәшәаз азын азыхәан усакаак дамеигәыргәеит Тарсхан. Уи ауаф изыхәан агәалашәара бзиақәа шизцәыртцаз еипш, ихаирштырц иитәхқәаз агәалашәарақәагы идхәалан. Инапшымтақәа рхатақәагы игәалашәарц итахымызт. Илтаху рзылуаант иан. Ахаан акгы имыфзац, цыаргы инеимгац, ирхынхәны ирымтац. Аха даеа ганкахәала деигәыргәон Адамыри иареи арака реикәшәара. Ари ауаф сара дысзымдырзоаарын. Изацахузеи асиужетқәа рызбара?! Адамыр ипстазаара романк ыказами?

Ашәтахь, икалаша аныкала, ианитцеит Тарсхан итетрад афы, исгәалашәеит аены, афынтә раан ханеикәшәа, ханеицәажәа, аус иуларц итахызар акәхарын, дахыфназ афнахы данцоз, дсыхәеит даеазнык хайкәшәарц.

– Уахәатәқәак сымоуп. Сухәоит, иахьа хайтеикәшәап, – даанаскыхәаны даахьахәын, акы ихаштны игәалашәазшәа, ус нацитцеит, – сухәоит, зегы ухарштны, иахьа, иахьатәкәа еиҭа хайкәшәароуп. Иуасымхәар калом.

– Иутахызар, уажәгы...

– Мап, уажәы – мап. Цкәа сазхәыцроуп.

Ианеибырхәаз аамта акыр шагыз, иахьеибырхәаз – атурбаза ашта агәта икәгылаз, ашәтла амцан длеифеиуа дыпшын Тарсхан. Инафс, арфаш аганахәала, лбаака, анаара фцәааны икартаз абаскетбол асыртафы псшьафцәақәак ампыл иасуан. Урт рнафсан, апсатцлақәа рымцан, фыц иаау, мамзаргы амфә икәлазу, гәыпфык атуристцәа тәаны ипшын. Азәгы ибжыы нытцак, ихала ашәа ацхәауа, агитара аирхәон.

– Иуздырзом, ураа цыокер ахәмаршьа уздырзом! – лыбжыы царыхәцәаза игон зҭаб хәычык, жәабака шықәса ракәхарын илхытцаз.

– Сара соума иззымдыруа, бара зынзаскгы быцхәмарра стахзам, – илымаикуан лара латкыс фбака хҭака шықәса деихабхап ззухәашаз ацкәын. Урт цыокер ихәмаруан ицыфрны икахаз апсатцла икәтәаны. Атцла шкажыыз цыоуы убас икәырцәаант, уқәианы уцәарын.

Унахькысыр ашәыта анылап азухәартә ацәа шкәакәаза игылаз ашәтцла илапш адхаланы дахәапшуан Тарсхан. Ианеи-

цаха аабака жэабака метра ишыштыхны, шэыга еикэатцэала, аурыс бызшэала ианын. «Привет, Маша!» хэа. Абри ауаф Маша салам литарц азыхэан мардуан дуззак катцаны, икы-дыргыланы убрака ианитцама? Мардуанда дыкэлеит ухэар, ашэтцла ыцыа ахацэа рнапкэа акэшом.

– Дааираны дыкоуп, уажэымзар уажэы дааираны дыкоуп, – дыццакы-ццакуа дааваххит Жэраб-Зегьраб. – Уабапшуеи, ажэфанахь усс иумоузеи, афыза, амфохь уцшла, амфохь, анцэа дхыкоу адгьыл афэуп, убри уажэымзар уажэ «Чаика» дакэтэаны дааиуеит, – Тарсхан идырит уи дызфыз, дыззыпшыз. Иихэаз имахэазашэа, хэымгарак кнаханы избаз ахэычы иеипш, дшахэапшыц дахэапшуан «Привет, Маша!» – Азэыр дугэаланаршэама, уара утэы илыхьзузеи?! Аа, анцэа иишаз, уцарауафуп, ухэыцла, уфла, уаха акгы. Азэы имцахырхэатэыс иумам, иматц аура укэым. Шыри, убас акы сылазарауааз. Аа, иуоума узхэапшуа?! Уи хэчапшыаф цкэын иоуп ианызтцаз.

– Дызлахалазеи уанза?

– Асы дыкэгыланы.

– Асы ухэоу? Асы ара ианышытоу иара дабаказ?

– Азын ыцыа хфок арпарцэа ирчапшыоит, ирыхьчоит.

– Излацозеи, излаауазеи?

– Цьаргы ицазом. Афатэ рызхара рахтоит. Иумбои, асы икэланы иныкэон, абнанза асы шытан. Туристкак дигэа-лашэазаарын, ицегы даауа хэа еибызхэахьоу, заа алозунг кыдитцеит.

Акэача аныкэашыа итаны, иармарахьгы иаргъарахьгы дынхырхэа-аахырхэо, ибжы тыганы ихэар азэы иахауазшэа, Тарсхан днаидххылан, илымха дынтахэытхэытит.

– Ани, адгьыл афэти анцэа хэа сызфыз, афаха имоуртэ, дпызжэаша астал анизыкахцалак, уаргы унарыпхэартэ икастоит. Нас уака, сара, царауафк иахасабала абри ауаф идызбалаз хэа... ажэак фажэак сара сзыхэан... – Как свои своему, – иитэзамыз цэажэашыак итаны инаиафееикит Тарсхан. – «Привет, Маша» хэа, – акэымкэа, ма Марина хэа, мамзаргы Фатима хэа анызтгы, сара ианыстцеит хэа идысмырбоз.

Ахэса рызхэыцха змоу ибаргузеи хэа аанаго, Тарсхан днаихэапшын, ус фэаитит Жэраб-Зегьраб.

– Убраќа ухәнаны Марина, ма Фатима хәа ранцара атқыс
иаха имариоуп, афыз, Маша зыхъзулыпшаара, – еитәх «мазак»
нациттеит, – ари ханцәа дшаахдырахгалак, араќа Сергеи Фас-
ба хәа хатца бзиақ кахпцәақәак иманы дааны дыќоуп, уарғыы
азәы дузахапшаап, арфаш илаваршәны, апстахыы хцап, апсыз
хқып, афатә ҕахцап, қыаф аауп... Сыгәра га, афыз, атцарауаф,
адунеи ағы иќоу акы затәыкоуп – қыаф ахынзаузузоуп.
Иуфаз-иужәызауп, ахәса узыцныќәазоуп, еғыи зегғы, угәы иа-
лымсын, аха апоетцәеи, шәара атцарауааи шәхы итышәхәаит,
харғыы хажәжәеит. Сыфит, сыфит! Ани умбои, – агаға агана-
хьала иќааз анаарахь днаирпшит. Дара ртурбаза ахьағагылаз
анаара уналбаауан. Арфаш ихыз ацқа уанықәслак, анафстәи
ахәағы, еғыи ашьха ифатцакны, апсатцлақәа ирталаха игылан
хыбрақ амацара. Харантәгыи иудырыртә иќан, арт, араќатәи
афнқәа ирыдкыланы иугозар, уи акыр ишынеиһаз, иахағыы
ишҕыцыз. Ацинк хыб акәзар, амра ахьақәпхоз убла агәы
пнаќон. – Убрахьоуп ханцәа дахьнеиуа, дара рзыхәаноуп уи
афны зыќатцоу. – Ажәа «дара» цакыс иеитәз Тарсхан идырит.
«Дара» – хәамтәзтәи тауад-аамыста.

– Уажә азәгыи дыфназами?

– Уеилахәит акәу уфналарц? Иќоу уасхәап, ани, ишуасхәаз,
ажәа бзиақәа азыпшааны, ажәақәак ансызиоухәа... Иаз-
хәақәаша азыќатцоуп, там все в пориадке, аха уара уажәагыи
мыцхәом... Иара дшаацалак, уара уфнастцоит. Уажәу? Уажәы
ампан уназышьтуада? Фымш раахыс уаќа, ани, Сафер Фас-
ба хәа сызғыз инцәахшақәа иманы дааны дыфноуп, ани
ханцәахәы иара иазыпшуп. Сцеит, сцеит.

«Насып змоу уафуп, – ихәеит игәанала, уи дишьклапшуа
Тарсхан, – иитәху идыруеит, нагзашьас иамоу идыруеит. Азәы
иматц иуазар, изхиуаауа ыќоуп. Сара – уара узы, уара – сара
сзы. Еибатәхуп, еилибакаауеит. Сара азәы иакәзам, акы аматц
зуеит, иара сара истахым, сарғыы иара саҕахым. Амац зуеит
ишысцәымғу»

Дылбааны даанаскьахьанеипш, реиха дхызхуа акоуп хәа
игәы иаанагазар акәхап, иқышә инапы апыракуа, ҕааитит
Жәраб.

– Акапқап, ихаау, акапқап ажьгыи ҕалоит. Ант, узцааз
шәарыцафцәақәак ишыны иааргарц исышьтит, – уинахыс

аикэыпхьазара далагеит рысас ду данаалак имцарцо акэац хккэа. Ибжыы Тарсхан иахьынзаиахауаз, инацэакэа нхаршало ахэара дафын. – Ашьтэа ажыы Калоит, ажыцаа хармазеихьейт, акэасаб шыны иааргахьейт, ацсызкыщэа шаанза ицейт акалмахақэа кны иааргарц...

Ихата данааз имбазейт, иибаз амашыына «Чаикоуп». Атурбаза аматцуцаа зегыы аилащейласра иафын. Ажэак акэын зегыы ирхэоз. «Дааит! Дааит!» Итетрад аашьтыхны, арщаш ашқоума, мамзаргыы анаара днафаланы, азэгыы дахьимбаша, ихала дахьяанхаша дцарц итаххейт Тарсхан, аха дааннакылон атурбаза аматцуцаа реилащейласшыа, ируаз ирхэоз ахэацшрей азызырщрей. Ауаатэыщса азкышыкэсақэа рапхьагыы ишықац, рқазшыа хадақэа шырмац иаанхазар, игэы дтахэыцуан уи, абарт уажэы «анцаа» ипыларазы икарцо, ирхэо-ируа, цьоукы шимцақьақьо, даеа цьоукы нцаатцас акэым, игэхьяа ахьыркым, ант, сзыцнагалаз ахьшыцаа-шэарыцащэа рейцш, дшыртахымызгыы иматц шыруа даеа цьоукых ухэа... Абартқэа зегыы, Тарсхан Трамба, уцоурыхтэ роман ашқа иниаугар... Иаххэап, аимпериақэа щба Ацсны анеищырша, Ацсуа баагэара ду ргыланы ианалга ашьтахь, ацсилаа рфы даауейт Византиа ахатарнак, дара рлахьынца знапы иану ауащ... Ичысеишэа ашқа уааи ихэозар Жэраб. Сзымцарызей, аимпериа ахатарнак изыхэан афатэ шдырхиогыы збап. Абара мацара акэушэа иутаху...

Уахь, ачысеишэа ашқа анеирагыы, ихала аанхарагыы, акы еипшымхейт, усқантэқьа усқацаак иитахымыз аипылара. Урт рейпылара, рейцаажэара афирцшит адгыл ахэытыцтра зтахыз ацыхазы. Напик иаацырнагар ахахэқэа, нас анышэ ищхэытыцны адэы инықалоит. Иара иакэхейт убри назызгаз. Еихэлачны иқаз ацыхазы аеырхэа афеанахейт. Ёнак иара иазхейт, нас аеыртынчит. Адырщачены иара, Тарсхан ихатагыы итахын инейкэшээр Адамыри иарей. Дзызиазтцаакэашаз азтцарақэагыы ирмазеихьан, аха изейкэымшэейт. Аус ахьиуаз ащны азааигэара длейщейт. Ащналара изымгэагыт. Арыцхара уатэы ианаацэылаша икалараны уахейцшгыы, атцх шына-скьахьазгыы, ипсы аавивгарц дындэылтцуазар хэа дзыцпшны, ащны ааигэара дниас-ааиасит. Иибаз убри ауп, аценцьыр

далпшы дахынапшыз изнапк анацэкаракаа ирыбжак-ны икын ататын, егы инапала афра дафын. Скылпшуашаа икалеит пхашьяроуп ихэан, афны дапырцуаны, Адамыр джагылеит, иеааирххейт, аценцьяр днадгылеит, нас ашырхаа даахынхэын, еита астал днадтэалеит. Аказы снауацаажэарц стахын, аус ууейт, избоит, супырхагахейт, аха уаргы уцсы аавугап, саргы уаха иуасхэар иаха сгэы ртынчны сыцаоит хэа дныфнашылазтгы, цытраамтак истол днапыригазтгы, издыруадаз... Урткаа данрызхэыцыз ашытахоуп, уажэазы, ишааипылатцэкааз.

– Уара, дад, сахэшапца лыцкэын, ажэа аеншаа иатцанакуа удруейт, – иажэа дналагейт Адамыр. Аилкаара мариан ихэарц иитахыцэкааз, еикэшэарц дзыихэаз ашка диасаанза даеаки дшалацаажэоз. Еицны рфынархейт лбаака, арфаш ашка. Арт афымш илеиуаз акаа ускак мчы змаз каамызт, насгы ижахаракны ашыхакаа рахь зынзаскгы акаа амуазу, ашыжымтан мацк иаахэашыз арфаш, анака аныкэцуа еипш, иаарласны ицкахейт, ашытыбжыгы иаха итынхейт. Акыртафы агыгшэыг ахафсахья змаз илабцашь наитцарсуа днеиуан Адамыр. Царсхан игеитейт уи иныкаашыатэкагы аешапсахыз. Иаха ихантахейт ишыафакаа. – Ажэа «аеншаа», дад, ан лшаа акнытэ иаауейт. Уи аткыс еихау икоузеи. Сахькылсуа уазхэыцырц, иухоумырштырц стахуп. Зеггы башоуп, Царсхан, адунеи афы зеггы башоуп, ауаа еидызкыло хэа икоу фа затэык роуп – ашыеи агэыпхэыхши. Шьала-дала еизыкоу, гэыпхэыхшк иаазаз. Абри бзианы илдыруан, зыцсы сакэыхшаша, уанду, сара сахэшаа. Лара лхы зкэылцази, сара сыпстазаара зыхтныстази... Ашыеи агэыпхэыхши еиднакыло ауаа рзыкатцар, нас иахькылнагоз, изакэ уааз ироуаз бзианы ирдыруан сара сызлоу апартия ашыатаркыфцаа, убри арахэыц абылрала изалагазгы убри азыхэаноуп...

– Санду рыцха дзыкадырзыз... Тауади-аамыстеи дрыдгылейт хэа...

– Иаармарианы уахаапшуазар, ииашатэкааны дрыдгылейт.

– Сангы убасоуп ишылхэо. Апартия алалара акэым, адунеихаан партиезаракгы далампшыц, арахь акоммунистцаа рзыхэан акы ааухэар лузом. Ант, кыпхышаа рымам хэа

уара иззухээз снапшымтақәа... – иахатыр шибозгьы, агәаара рытдыжжуан Ғарсхан иажәақәа. Адамыр уи гәамташыа има-мызт. Ғимтзеит. Хқақа цшыбақа шықәса уажәапхьа акәытзгьы, иукьыпхьыртә икам хәа арецензияґы иишыз аамышьтахьгьы, урт раткысгьы ицбараз ажәақәа иахәара далагон. Уақа ианысымтзеит. Адокумент шытасдарц стахымызт. Мышкызны уара узыхәан, ус цәгьак аитцакәәкәараґы рхы иадырхәар ау-еит, ишубаз еицш, изхысхәаазгьы цқьа иарбамкәа, кьыпхьшыа рымам хәоуп исхәаз, аха уґаґы иуасхәоит, дад, ашәкәышшы қәыпш, ииашам, дад, ухәыцшыа иашам. Хара хазцарызеи. Иу-боит уареи сареи хәхьтәоу. Итбаатыцәу аквартираґы. Ақалақь агәтаноуп. Апенцьыр аґынтәи унацши? Амшын умбои? Унал-бааит, амшын ақәара унавалоит. Узыршәла уи зхысхәаауа. Уара атоурыхтә факультет утоуп. Аха, ишудыруа, апсуаа хтоурых шәдырцазом. Сара иуасхәоит, дад, хтоурых акнытә эпизодк. Абольшевикцәа рпартией асовет мчи, – ибжы рхәыцны, илымха интәи хәеит Ғарсхан дахьыкәтәаз адиуан ашқа даа-скьан, – абри, аа, сацхьа итәоу уара, акритика ззууа...

– Еиґхарц стахуп ауп, уаха акгьы...

– Излеиґхозеи, иара реиґа амч ахьамоу, апсы ахьтоу – ажәлар рґы авторитет абжыыхра иазкупе иааушәа зегьы...

– Усцәкьа икам, уи сақәшахатым...

– Икалап, ухата усцәкьа ухәарц игәы итамзаргьы, аха сара зыпхьаз ушымтақәа ирхәо убри ауп... Узыршәла. Аиаша ануахауа ачхашыа удыруз. Баша унасмьрцшит амшын ахь. Сара, апсуа шәкәышшы, сыквартира сындәылтцны, ианыстаху амшын ақәара снавало, ианыстаху саахынхәны скабинет снышнатәо, иаасышәа аасымцааны иганы итрыжыа... Уара иудыруама, дад, амшын ааигәара анхара азин шрымамыз? Ааи, ааи, агаґаґы инхар каломызт. Зыгәра гам амилат хәа ипхьазан. Сара суазцаауеит, дад, сахәшыаца, суазцаауеит, дад, ашәкәышшы қәыпш, уи азин ырыхынхәны ирызтада ужәлар? Уара атәы злоуто апартия акәзами?

– Сара исцәымгны акәзам, – ихәеит Ғарсхан.

– Уара иухьыз сара издыруеит. Уанду дыршьит. Уи уан иахьыналхәоз-иахьаалхәоз, ушыхәыцыз санду дызшыыз хәа ухы иташәеит, угәатцаґ гәагк ахы нытцахит.

– Уаҕа уиашам, Адамыр. Сан еснагъ лан лызбахэ аал-хэацыпхьаза, леилкаара мацын, изфагылатэыз дрыдгылеит, лхала лхы ҕалырхеит хэоуп ишылхэауа.

– Лара ус лхэоит, аха уара ухатэы җсихологияҕы иузгэа-мтазакэа, ашэыта наннаҕеит...

Уи ус акэзар, ирдырындаз ауаа нзыртэоз. Арскаҕык иршыыз ирыхшази урт ирыхшази, раншыҕэа рпаҕеи, рахэшыаҕаҕеи ухэа, иахынеибарку зегы, иртахы иртахым рыҗсихологияҕы аитакра канатҕазар, ршыа аҕэымҕра аланатҕазар, уазхэыцу урт шаҕаҕы ыҕоу, иахкылсуа...

– Уара уеипш, зхатэы гэала изаҕэымцауа... Уанду лтэы шуахауаз, уаб итэҕы наҕлеит. Ашытахь, асовет мчы аҕэа ахызхуа аухэан-схэанкэа ргэаратҕа иҗхэыс хэа, ашкалаҕе лусура дамырхит уан. Урткэа зегы, аиаша ххэарами, уара удунеихэаҕшышыа ианымҗшыр ауамызт. Аха уара ухэыцла инартбааны. Уахэаҗш ужэлар ирзаанагаз. Амшын ахыкэ аҕы рынхара атэы хэа иузаазгаз аҕырпштэы иеипшкэоу ахыҕэхэыц аҕара ираҕэоуп. Уара иудыруама, дад, хаҕсуа шэҕэыҕора зегы харҕымзар, ҕэрышык алагала шанамто ахэынтҕарра? Ишэымаз ашэҕэыҕора, шэхарҕыкэа сара сад-гылоит ахэеит. Изхэада? Абни ипартия, – ашэҕэеикэҕтартаҕе икэҕылаз апатрет ашҕа даанаҗшит. Убаскан адаҕы усеипш ала уи ауаҕ дизымхэыццызт Ғарсхан. Апатрет аҕы иарма напы анаҕэаду ижилет итаршэны, еҕы инапы иаҗхыаҕа ирх-ханы, ихэаҗшуаз икэҕын. Аха иара, «Ғарсхан иакэымкэа, Адамыр икэкнууп ишибаз». «Иуахама ари иихэаз?» Зтааран иитаз. Аха иатҕаз азтаара? Аичырчара.

Уажэы реиҕэажэараҕы урткэа зегы игэалашэеит Ғарсхан, игэалашэеит итетрад еҕанитҕеит уажэтэи реиҕэажэареи иареи еиҕирпшырц азыхэан, аха «иугэалашэоума ускан иухэакэоз» хэа, – Адамыр иахыахауаз акҕы имхэеит, исхэап, иаеҗнысхэап хэа акырынтэ икышыэ ишныкэыххызҕы. Ашытахь, иҕалашаз аныҕала, уиадаҕы иҕегы иеихэакэарц игэы иаатҕаххкэаз аеҗныхэа ажэакэа, ажэа ҕыбаракэа ак-ҕы ахымхэаз, ихы ахыныкылаз, анҕэа сихыҕеит хэа ихы иаҕышыон.

Ғарсхан ианду, иара иахэшыа лызбахэ ашҕа дхынхэит Адамыр.

– Знык акәу цыушьома сахәшьа дахьыснапхаз. Лара дыз-
шьыз сара сахьрыдгылаз азыхәан дыснапхеит знык. Ускан
иаххәап, сгазан. Скәыпшын. Ашьтахь исыхьзеи?

– Ашьтахь изакәи? Ухы иаепнухәаша иумоузеи?

Арәаш ахыкә иаваланы инеиуан. Реицәажәара иара
изыхәан ускак атцанамкуазшәа кәитцарц итахызу, ахахәкәа
инарыкәпала-аарыкәпало азиас иаваз азыча дназыпшын, ус
фәаитит Адамыр.

– Уахәапш ани азыча иканатцо? Азы ихыпшыла-хыпшыло,
пытк инаццоит, иааннакыларц атахушәа. Ишамуз, азиас шаз-
нымкылаз, ишацәцаз анабалак, ипырны иаахынхәуеит. Еитәх,
уаангыл, умцан хәа азиас инашьталоит. Уажәааигәа фбака
хпәка саат сахәапшуан. Агәмырфьыгга. Уи иканатцо ауаатәыфса
хашка ииаугар... Изыфурпшрызеи? Ауафи аамтеи ирыфурпшыр
ишпәкалари? Абни азыча пшза, атцыс хәычы азиас аанна-
кылар шатаху еипш, ауафгы аамта ааникыларц итахуп. Аха
иара цоит хара хәаныжьюа... Упшы, ахахә икәгьежьюауеит,
шәсыцхраа, шәсыцхраа ахәоит. Хазлаухәагәышьозеи, уаргьы
харгьы хамч ақәхом аамтазиас аанкылара... Хазлацәажәоз...
– ахәара ицәыхьантан акраамта игәы дтахәыцуан. – Уажәы
иуасхәо, иухаурштыргьы, мышкызны уапхьап уажәы сызфү
афымтафьы. Ухьзи ужәлеи ааткааны исхәом, аха зызбахә сымоу
уара шуакәу уаргьы уфызцәагьы аилкаара шәзымариахоит.
Убрака исхәоит уара уфь сара исыгхаз, схы иаепнысхәартә,
иашамкәан икастцаз. – Ашьхакәа ирхыфны, ажәфангьы иахарц
итахызшәа, илабчашь нарсны, ифнапык фышьтихын, Тарсхан
излаидимбалацыз ала, ибжьы фытцаны инацитцеит. – Аидеиа
ду азыхәан!.. Ахыкәкы харак, харакзаза азыхәан! Дабатәи
ану, дабатәи абу, аехәшьа ушпәлеигзои, аехәшьапә игәхьаас
иукузеи! Изтахыда азәы ипцтазаара! Азәы игәхьаа зкыда! –
ашьхакәа ирфәфыз ибжьы ашьшьыхәа пәка илбааны ишаа-
уаз еипш, ажәфан иатцәпшуаз иблакәа, упхамшьазакәа арахь
узлаапшуазеи хәа азәы иеихәазшәа, ашьшьыхәа пәка иныл-
бааигеит. Тарсхан иааицәымыгхеит уи ипшышьа. Дызнапхаз,
игәы зыхшәаз апхәыс ус дызлыхәапшрымызт уи убри аамтазы
адгьыл дшыкәпшуаз еипш. Фымтак афьы, фырхаттак ихафсахьа
аарпшрафьы уафьы иаирхәар калоит ажәфан гас ишьтызхыз

ауаф иара ихаҭа ҭас дшыҭканатҭаз адгьыл хәа игәы дынҭахәыцит
Ҥарсхан. Адамыр ишыәҭақәатқәыа реихгашыа убас акәын
ишыказ. Иааигәалашәеит Виқтор Ҥахәыц-иҭа иахыоума, уи
иатқкыс инеитцоу даеазәы иҭы днеиуама, урт ахытәоу ахы-
бра амардуан даҭаланы даннеило, хаттарпкыс адәышкәағыз
дықәланы днеиуа цыушыап, убаскак ицәеижыы изыласуп.
Арра-еибашыраҭы дшызражәу ҭашыом рхәоит Адамыр
изыхәан иныкәашыа азбахә анаацәыругалак. Атцыхәтәантәи
аҭышықәса-ахышықәсак рыла ицлеит, дхыанҭахеит акәымзар,
аибашыра еилганы аррахытә дхынхәижьтәи абаскак шықәса
шҭуазгыы, аррамаҭура мшқәак уажәаҭхыа ишытәзтҭаз афи-
царцәа угәалаиршәон. Адамыр иҭшрей, исахыеи, иныкәашыеи
рзыхәан Ҥарсхан игәалашәараҭы еихаразак данаанхаз,
аҭсуа маҭәала деилахәаны данибазоуп. Игәы кантарц акәым,
гәыкала ҭааитит. «Шаҭа иунаалаозеи, саншыа ду! Уакә сакәзар,
еснагь исшәыстҭалон». Аха уи амаҭәа ишәны знык ҭынтә рыда
димбеит.

Арҭаш ахықә иаваршә, аҭсҭа еиҭыхаа иҭаланы иахынеиуаз,
Адамыр ҭаса-ҭаса дшибақәахыази, ицәажәашыеи иныкәашыеи
ухәа дшидырқәози, уажәы иешипсахқәази шеиҭеирпшуаз,
Ҥарсхан ихаҭы иааит уаанза дыззымхәыцыз даеакгыы. Ауаҭы
игәатҭа лашоу илашыцоу, игәырҭауоу гәырҭала итәу ихаҭы
мацара, иблақәа рымацара ракәымзаап, иныкәашыаҭқәыагыы
ианыпшуазаап, аеаҭсахуазаап. Абас Адамыр дышизхәыцуаз,
Ҥарсхан уи иеынаикәитхеит. Ажырацәара рыбжыазам, зынаск-
гыы еибадырзом. Дтәымуаҭуп, дызхаану шәкәыҭоуп. Аамҭа
атҭеи гәакыацәа дреиуоуп. Иара, Ҥарсхангыы ижәабжыыз, иро-
маныз акгыы имыҭзац, кыпхышыа рымам хәа аҭыжыырҭаҭынтә
идмырхынхәзац. Шыхатәылан еикәшәеит ҭыҭыа ахацәа. Убас,
шаҭа иеынаикәитхоз Адамыр, изызырҭара иахагыы изымари-
ахон Ҥарсхан.

Иахәшыа данипхаз уажәааигәаза акәушәа, ибжыы хыаала
итәны, ус нацитҭеит Адамыр.

– Уанду, сахәшыа ҭсҭа шкәакәа, Шыхәсна, лҭахәы
анылҭырхуаз, аустҭааф, апровакатор, ус леихәеит: «Бара,
Шыхәсна Арҭанба, бынхаҭуп, иҭахкыз аконтрреволюци-
онер, ибзымдырзои, Ачбоуп, Ачба, ахцәа дырхылтшытроуп,

хара хпартия даҕоуп» . Аҕакс иҕалтазеи? Угәы ишпаанагои, ашәкәыџџы қәыпш? «Шәпартия дшазыкоу, иара ахцәа дрыжәлоума, сара анхаџы сипҕаума, уртқәа сара исыздыруам. Сара издыруа убри ауп, иаргыы саргыы сан лгәыпҕхәы хаазеит, гәыпҕхәыхшк еицахфон. Сара уи мап аницәыск, сан лгәыпҕхәыхш снапҕеитоуп». «Ашьра бықәыртқар калоит, макъана ихьшәам, мап ацәкы ибхәаз» . «Апсҕазаара мап ацәыскып акәымзар, сан лгәыпҕхәыхш мап сзацәкуам.» Хрушьчов хаблақәа рыхтра даналага, архивқәа рышқа ханынарышьт, сахәшьа лусафы ихызџалааит абарт лажәақәа. Ажәлар... Апхәаџцәа, иаха ииашаны иухәозар, цъара акы раххәарц азыхәан ами хзыџуа, ашәкәқәа зытхажьуа? Сара акыр жәашықәса зхәара сафыз зеггы лара убарт лажәақәа рфы ихәаны даалгеит. Уи лызхәыцра сшафыз, уара ушка снанагеит, Ғарсхан.

– Саратқәкыу? Егъаацәеишьеит Ғарсхан. – Уахәшьа сахьылматоу азыхәан акәхап. Убри акәхап анапҕхара хәа уанцәажәозгыы лареи сареи хазбахә еидкыланы узалацәажәаз?

– Уахьылматоу азыхәан акәзам. Уаасзызырџы. Ацензура иашьтуама, иамышьтуама, сара сусс алам, сара ари ауаџ изыхәан ацәгъа џышьа сымам, ари сара сахәшьа лматә иоуп схәандаз, мап скиндаз, зынзаск иҕасымтқар акәын. Иашоуп, сгәы иҕаз акгыы сымџит уаҕа. Ихьчатәу, издгылатәу, изқәызбатәу, изфәгылатәу, апублицисттә бызшәада иухәозар, иафәҕетәу ухәа, саргыы, сара сеипш зеипшу зеггы хзыхәан, ахәыцра, алакџакра ухәа, адунеи акгыы аҕахамызт, уеизгыы еилкаан, зеггы дырын. Илакџакыз, мамзаргыы, издыруада, илакџакыр калоит хәа гәџарас иааркуаз ирылгахьан, ианхаз хазустцәадаз? – Ғарсхан днеифәҕшит, – зныкыр ухы уазтцаахьоу, сызустада абри сара хәа?

– Егъараан, – ихәеит Ғарсхан. – Аҕак исоуа уамак уааи-гәырғьаратәгыы иҕам.

– Ус акәзар, акыр усаҕысит. Сара шықәса ханџажәижәаба сырзааигәахо саналага, сыпсҕазаара еихшьало сфәнаасхоуп... Амц схәоит, усқан мацара акәзам. Иҕастахьоу абанзәиашоу хәа схы санатцәа, сышнеи-шнеиуаз, уи афәадхәаланы иаакәырцеит убри азтцаарагыы – сызустада абри сара?

– Уара узустоу, икауцахъоу, убиография, ухата уакәым, Аңсны школхәычык дыкам иззымдыруа, – ихәеит Тарсхан. Ихәеит, изахауаз гәыкалацәкьа ихәоит хәа агәра игарц иеырфашыаны. Аха Адамыр изеилымкаауа дыкамызт урт ажәакәа азын агәта иаакылпхаз амра ишафызаз.

– Усеипш азцаара схы ианаста, атак исоуз узамазцаауазеи?

– Уара утак зыстахузеи, Адамыр, сара издыруазар... – ихәашьа уажәы иахагыы ианыцшит амра шаакылпхаз азын агәтацәкьа.

– Убри атак кастоит уажәы сызфәу афымтафәы. Дасу дызустоу... Аңстазаара ахата закәу... Схата сызустоу мацара акәым, дызустоу ауафытәыфса ихата... Уи атак, сара рыцха сакәым, Достоевскигыы изыкамцеит, аха сара исхәарц истаху, дыздыруазшәа сгәы сахъажьоз атәоуп... – изныланы инеиуаз амфәхәаста арфаш инацәыхарахеит. Уажәы рармарахьгыы раргъарахьгыы бнаран. Аңста, арха, аңшахәа... Амфәхәаста цәахуа, рымахәтақәа еилалон ирхагылаз атлақәа. – Абрака алеифеира бзиа избоит. Исзышьтымхшаз еидарак сатцалеит, уаха сылымшо саналагалак, шәипхьызс икоу зеггы назышьтуа, наф инкажыны сыстол, абрахь саалоит. – Аккара дытацәшуа, ус фәаитит, уанза дызлацәажәоз днапыртцны, – рапхъаза абрака сахъазхәыцыз акәу, сааицыпхъаза схы инташәоит. Утацши ари аккара, урыхәацши ишеидгылоу атлақәа? Цкьа урыхәацш арака, нас агафәка уанылбаалак, уакатәи абнагыы унылацш. Излеипшымзеи?

– Арака атлақәа иаха ишәпақәоуп, иаха идукәоуп, иаххәап, абри ашәтцла иакароу атцла уака избәхъаны исгәалашәом...

– Уиакәым. Атцла шәпақәа, адукәа уакагыы иуцшаауеит. Ишеифысырцшуаз, абасеипш схәфәы иааит. Агафәфгыы, хәарада, атлақәа хкыла ирацәны еилацсоуп, аха шхатәылан еипш еижәлатәым атлақәа ас еизааигәаны ииуа, уимоу, иуафытәыфсаны рнапкәа еикәдыршарц ртахушәа, еидиаауа иубараны иказам. Урыхәацш, абан ашәтцла, уи аеадыргәғәала иадгылоуп амзатцла, урт еишьа гәакьас ирывағәғәа ирывагылоуп ал, убас зегьынцъара, рымахәтақәа реипш, рцшәкәагыы еилысноуп ишыкоу. Ихибашьаауам, адгьыл еимаркуам, ажәфәангыы шеицыртәу рдыруеит. Уахәацш, уахәацш

шаҫа еидыҫағәала еидгылоу ани ашәтҫлеи аҫыи! – инапы нарықәикит ҫлақәак. Ари аҫыза башыа умазам агаҫаҫтәи абнаҫы. Иҫазҫазеи, изыхыазеи уи? – аҫак уара ухалагыи иу-дыруеит хәа аанаго днәиҫаҫшит.

Уаанза иихәоз дазыхынхәит Адамыр.

– Сара исызхәом, уанду, ҫсаҫа шкәакәа сахәшыа, уртқәа зегыи хыла-хшыҫла еилкааны илиман, егыарыла иссиру ахәынҫқарра шыақәгыларгыи, шыалеи гәыпхәыхшлеи еизыҫоу ауаа анеиҫаҫаха, урт анеиҫәнарз зегыи башоуп. Усеипш апышәара данҫашәа, аҫак лзырқатҫаз даҫакуп. Даҫаақы, сышқәыпшзаз сара сҫыи еиқәыхышәашәаз...

– Ус зухәазеи, иаххәап, саб, уара уахәшыапхәа лхатҫа, умахә дандырз уара уатҫкысгыи изааигәаз аҫынхаҫәа хашҫа ианҫамлоз, уара, уаразатҫәык уакәын ҫынхас имаз, доурышыҫтырҫ иҫхраауаз... – уажәы ихәашыа ииашатҫәҫыаны аапынразтәи мрашәахәақәан. – Хәаҫны, хқыҫаҫы уанне-илоз, насгыи усыҫны ашҫол аҫыи уаныҫаз, санухыаз ухәа зегыи сгәалашәон иаҫыи. Исгәалазыршәазгыи исыҫаауаз ахышыҫәа-шәарыҫаҫҫәа роуп. Урт ибзианы дырдыруазаап, дугәаламшәои, иара изкны брошиуракгыи ҫужыхәеит, Бақыыр-иҫа Хараз...

– Дышҫасзымдыруеи, дышҫасзымдыруеи... Бзиара за-ҫәыкоуп уи иҫҫазаараҫыи иҫаитахыоу...– иарбан бзиа-раз усқан имхәеит. – Шәқыҫаҫ саннеилоз анухәа, саргыи гәалашәарак сызнарҫыхеит. Иугәаламшәои усқан ахәыҫқәа сызшыхәаз? Уаргыи исынаушыҫҫәеит, уҫызҫәақәакгыи, ажәлар рхәамҫақәа... Уаҫыи иааҫыеишыартә иҫоу абзиақәагыи алашәақәеит исынашәышыҫҫәаз рҫнытә. Ианитҫеит Адамыр Арҫанба... Акыр сыхыз азеиқәырхазар убарт... – иажәа неимыгзеит. Даҫаа гәалашәарак ашҫа днәиасит. – Исгәалашәоит, жәипшы шықәса схыҫуан. Ақыҫаҫы ханхон. Асовет аамҫазтәи ашәҫыҫҫәа зегыи аҫарҫәа ирхылҫит хәоуп рбиографиакәа шыҫоу, аха сара, ииашатҫәҫыаны, сзыхшаз ҫарҫәан. Хгәылар инхон ант, сахәшыеиҳаби иареи гәыпхәыхш еиҫызфоз, иҫааҫәа аҫауадҫәа Кәыҫаа. Камлаҫ ихызын аҫааҫәа реиҳабы, Кәыҫ Камлаҫ. Ишысхәаз еипш, исхыҫуан жәипшыҫа шықәса. ҫнак агәырҫара дыкны даго ашҫа дааталеит саб. Иуба-

зеи, иуахазеи, узыргәырғозеи? Сан лоуп иазтаауа. Бца, банаңьалбеит, быблала иба, ант, бгәыпхәыхш зәабталоз Кәыҫаа ирзыруа ббап, (изыхиркьоз сыздыруам, ицәымгын урт саб) арахь ирҫырхит ирахтаһыоу... Ирзыруазеи? Ирзызуада? Акомҫар ртаазаап. Иртахузеи? Имыцхәны ирымоу амал рымырхуеит. Сара сыҫны сцеит сыблала избарц. Уаҫоу иибаша! Уажәоуп ус анысхәо. Ускан... Саргы санбарыдыркыло хәа сызхәаңшуаз акомҫараа... Анцәа иоуп, уи инапоуп икарто дзыркатцо... Ус акәын. Акыпхь ианылаз рапхьазатәи сажәинраалагы зхысхәааз убаскан избазоуп. Иахьагы сыбла дыхгылоуп, лыпсаҫа бзиахааит, ахкәажә хәа зархәоз, Камлаҫ ипхәыс Хауида, ркәаскьа абартца дықәгылоуп, ҫымт-ңымшьт лылабжышкәа лзамҫақәа ирхьыхәхәы ицоит, лнацәкьарақәа ирхаз амацәазкәа намгылхуеит, ллымхарыҫқәа намылхуеит, инадлыркуеит арт, акомҫараа, рыцха, цас икалцазу, лыхәда аыххра цәгьатцәкьазу сыздыруам, лыхәдахатца аыххра дадхалеит. Ихтәын, иҫежьза ицырцыруан. Дламцасны дахеит арцыск. Ахәычы иибо иахауа ихаштзом рхәоит. Зынзагы схәыцзамызт, аха сыбла иххалеит. Ахәдахатца, ахтәы даҫ еиҫаҫса, ахкәажә лхы ашьтахь лыхәдаҫы лыхцәы иаҫаҫеит. Гәаҫ рыцха, лыхәда иахылхырц лтахуп лхатагы, лхы лалыркәуеит, днахәы-аахәуеит, лнапкәа ахьыкыңкыңьуаз азыхәан акәхап, адаҫ ахьеиҫаршәу илзеиҫыршәом, илызпыртлом. «Нан, нан, сукәыхшоуп, ипыртла уара унапала, ишәтаху жәга, акгы аанышәмьжын, ахәыцкәа затәык шәрыламкьысын», – лхәоит. Дшызбоз лшьамхкәа ҫалырсит. Аеы ашьамхы атцәкәалар, абгасса шажәло еиңш, иҫалхеибахәан, хьы маҫәа хәа акыр лцәа иадзар зегьы аалымырхит. «Шәанаңьалбеит, ламыс анцәа ишәимтааит, напеймдахьас илыстаз амацәаз ма илзыншәыжь», – ихәагәышьеит атауад Кәыҫ Камлаҫ. Убригьы ихәеит, рызегьы ртапанчақәа ирыхеит. Ахкәажә лхатца дихьынхалеит акгы роумхәан, ирымазааит, хара хәигымхааит изахтахузеи ахьы лхәеит.

– Саҫаумцан, исгәалашәеит... Уроман «Амра иацгылаз» аҫны абыржәы иухәаз...

– Иашоуп, схы иасырхәеит уаҫа.

– Аха уажәы ишухәази, иахьынзасгәалашәо ала, уаҫа

ишуфызи... Ашкол сантаз, цаны, иарбан классу сгәлалашөм, акласс антытдәи апхьаразы арцафы иҳадылцақәаз ируакын убри ароман... Ҳакласс ағғы зны ацкәынцәеи азғабцәеи еимаркит, сара саҳкәажәны, ахы мағәа снапкәа ирхазар, сыхәда иахазар, лымхарықкәас исымазар, шәара шәнеины исымышәхрызухәа ғәалтитхыза зғаб хәычык. Исгәлалашәеит, исгәлалашәеит... Уи ҳакласс ағы аймак ду алцит. Цыоукы ибымаххуан рхәеит, даҭа цыоукы мап рхәеит. Ибымаххуеит зхәаз излымырхуазеи? Бара бцәбааала ибмырхәит, анхацәа рыхәда быкәтәан, ршыа бжәуан, ицәбырхәуан, уажәы хәатәыс ибымоузеи, рхәрала ибырхаз бымхтәуп рхәеит. Даҭа цыоукы, хара хрицарцәоуп хәа зхы зыпхьазоз, ишлырхәзаалак, лара илтәуп, уара ухацазар, апхәыс дышцаурхәуеи рхәеит. Урт убас ирықәпапеит, рхы агарта рмоуа икарцеит. – Арцафы иахылхәаазеи? – изымдыруазшәа дназцааит Адамыр. Атакгы ихала икаитцеит. Хәарада, арцафы дадгылеит автор ипозиция. Автор ифәеит гәахәас икатцаны аҳкәажә дахьдырхәуаз. Ажәа «архәра» уаҕа, ишудыруа, иҕам «Анхацәа рыпхзашала икәабаз ахы, сызтәу рышкә схынхәуеит ахәозшәа, игәырҕа-гәырҕо, ахьхәхәа еилацсо, иуҕапхә-ҕаччон», – дағын, артистк дапхьозшәа, ибжыы цсахны Адамыр. – Иумбои, убри атып ғырхәалагы исгәлалашәеит, избанзар убаскак исгәацхон убаскан. Узырҕла, уаҕа инымтәазеит ахкәажә лырхәра атәы. Ускантәкыа ажәеинраала зөит. Араионтә газет ағы иркыпхыит. Ашьтахь ароман анысыфәуазгы схы иасырхәеит. Сара стәала, уаҕа хәипыртцит ахкәажә лыхәдахатца ахтәы дачи сареи. Аха иара, ахтәы дац, испырымтцакәа исышьтазаарын. Лхы ашьтахь лыхцәи адачи анеилацата, лыхцәкәа ытдыжәжәаны лыхәда иахихырц иағыз, реиха иактивистыз комфар арцыск (неихыркәа имамкәа дажәхьеит, аха иахыагы ицсы тоуп, хтыпәғы дынхоит, ихъз зутахузеи, ихъз ыцәо анцәа иуирбааит!), сгәлалашәарағы да-анхеит. Аамта акыр набжысит. Аибашьра сагеит, сырхәит, аго-спиталь ағы сышьтан, аха цьаргы исгәаламшәеит абри атәы. Аибашьра еилган, схынхәит. Ақалақ ағы сынхоит. Ҷнак, бзи-арак атыхәала, хқытахь цатәыс исықәшәеит. Чаран. Ахкәажә лыхәда ахтәы дац ахызуаз игәыларатцәкыа акәын. Ишубац

еипш, агэылацэа ахэса, ахацэа аматц руеит. Сара, аиашазы, ихы сгэалаимыршэазтгы, дсыздырзомыт, дысхаштхэан уи акомфар активист. Аха иара сидырит. Сызбахэқэа ахынархэа-аархэоз сиханамырштызаап. Хашулачэхэо егыиуа хэа, им-цызаргы, хгэы иахэаны хаззызыршоло ажэақэак сахэара дшафыз, пхэыск даахавалеит, гэаблаа дук лкуп. Акэытқэа зны иануп. Пхынроуп, атқы илшэыз ахэда тыхын. Дшамшамуа, лцэа-лжыы ттэааза, лзамшақэа тытэараауа, лара пхэыс назаазак, лыблақэа излархэо ала, пхэыс разык лоуп.

– Адамыр, уххь згеит, абри апхэыс илоухэар стахуп уареи сареи хшеибадыруа, апсшэа шахзеилоу, уимоу, ханычкэынцэаз, акомфарра ханалаз хшеицныкэахызгы, – ихэан ҫааитит апхэыс данаахавала. – Хшеицныкэахыз хэа иацитаз зхихэааз здырит. Ахкэажэ дандырхэуаз саргы исгэалашэоит.

– Шьакатэарала еикэхархаз... – игэалашэамашь арт ажэақэа ахынтэаазгыз хэа Адамыр днаифапшит Тарсхан. Ускан ашкол дтан. Хэба рфы дтэан. Агазет афы дапхьеит, дакыак шеибгыз ианыз аочерк. Адамыр Артанба ишымта. Ахыз афы ианын ажэақэа шба. «Шьакатэарала еикэхархаз...» Иахэаантэоз, ахэоу инапшыны, аха иаха идуу нбанла ианын даҫа шажэак. «Пхзашала ихаршэтыкакачып...» – Ирпшзацэаны ихэаз ажэақэа, амцхэ асақэи атцаапшы зфызшыыз апхэыс илшызастэыз, нак иаамхэаны, ирыцкызар, ахшыштак хада иахыагы мап ацэыскуам, – ихэеит Адамыр. Уи зутахузеи. Ишуасхэаз еипш, убаскан, ачараф активист лыхэда иахаз ахтэы дац сыбла иаахгылеит, гэалашэарак нцэыркэан инеикэыцэеит акароуп, исхаштны сшыказ, уажэы, Абгагэ ашхэафы сыпсстазаара еихшыало, ани, иубаз ашымта сшафыз, сара сухаштма лхэозшэа, ахкэажэгы сыбла даахгылеит, активист ипхэысгы даацэыртцит. Азэы лзамшақэа алабжыш рхыхэхэы адац лыхэда ахыхра дафуп, егы лгэашпафы аххыахэа инеилапсо, адац далахэмаруеит, далачэхэошэа. – Сара, исгэалашэоит, даараза исгэапхон аочерк «Шьакатэарала еикэхархаз...» хэа, – иалаго. Нас, Адамыр, ускан исгэапхаз даҫа ажэабжык шэымоуп, – ажэа «ускан» иатыпымкэа ишиамхэхэаз гэеитеит, аха исамхэхэазаргы ииашаны

исамхахәеит ихәан, дазыыхнхәит, – ахьз, саҭашәымцан исхаштит, асиужет шәгәаласыршәап. Аибашьра амца акуп. Абаталион аҭацәа рыкәшеит. Зегьы ҭахеит. Ҡыҕьа заҭәык аанхеит аҭабиаҕы. Руазәк хәиасып хәҭацәа рахь, баша амала хҭахоит ихәоит. Егьи иуам.

– Уаҭсҭәык анышә ааникылоит инапаҕы... – инацитцеит Адамыр, – сара абри сзынаҭхом ихәеит. Уаҕа ишану угәалашәоит. Аҭсадгьыл зыҭсахуази изыхьчози рабҕьаркәа харшала еиҕагылеит. Убри аамҭазы иаархалаз аҭа ихәирплан аҕыҕьегьы ашыт. Усоуп ажәабжь шынҭдәо. Иугәаламшәои? Ишыҕалатцәҕьаз уасхәап? Абаталион аҭа дшакәшаз, зегьы шҭахаз, ҕыҕьа аҭабиаҕы ишаанхаз, руазәк аҭацәа рышҕа хәиасып хәа шихәаз, урткәа иашоуп, иҕалатцәҕьазоуп. Егьи-рахь избоуп. Иҕалатцәҕьаз... Изыхьыз сара схәҭа соуп. Ишыҕалатцәҕьаз, абыржәы уара иуасхәоит ада, уаҕҭсы иасымхәац. Хҭап, хәиасып наҕ, баша хҭахоит ихәеит. Исыму-ит. Хәиҕанагалеит. Автомат анаахаиршалоз, сара схысит.

– Убиографияҕы ҕьаргыы самыҭхьац...

– Иуасымхәеи, уаҕҭсы иасымхәац, егьызымҕыцызт... Са-хьиашаз, сахьиашамыз, цәгьарас бзиарас иҕастахьоу хәа, уажәы, сыҭсҭазаара аихшьалара саналага, иҕьоушьашт, аха сызхьымхәкәаз ируакуп убри, ауаҕҭсы дышьны сахьцаз. Хәхьҭатәаз аҭабиаҕ даанхеит, сара хәҭарала схәар узжьеит, машәыршәа сыҭсы еиқәхеит. Саналагах, Ҥарсхан, инагзаны иуасхәап. Уажәааигәа сазхәыцуан убасқан иҕастаз. Иарбану, сынхьсуаз аамҭазы, атапанча иатҭхаз. Аҭсадгьыл ашҕа абзиа-бара акәу, ахеиқәырхара акәу?

– Аҕбагы еилазар амузои?

– Уи бзианы иухәеит. Сазымхәыццызт. Егьиашатцәҕьаны, изыҕамлозеи сыхгыы еиқәсырхон, сыҭсадгьылгыы ухәар? Аха абас ухәар ауазар, сара исыхьыз аҕы, аҭхьа иргылатәуп ахеиқәырхара. Автомат ахы сегьынҭаҭшит, зегьы схаштит, схысны саналгоуп сыхдырраҕы санааи. Сыгәра га, афырхәҭара дуқәа ҕазҭо, бжеиҳараҕык, убри ауп иры-хьуа. Уажәшьҭа усзызырҕла, ари зуасхәаз, сыззааирц истахьу. Схы еиқәсырхозма, сыҭсадгьыл хәшьадра азызурц сҭахьымызма, ишакәхалак, ииашоуп акы, сшәыргәындахеит

узхэом, снапы ссаханы, иахьухэо сыкоуп, хцап сымхэеит. Ус анакэха, усцэҕыа ишэакэо среиуам. Ари уакэшахатума? Хҕынаххап. Уаб дантаркыз, иашоуп, исыхьчоз сымахэ иакэын, аха, аиаша ххэап, рахэшьаҕхацэа рхацэа ракэым, ицегыи ирзааигэоу ауаа мап рцэыркуан изатэаумшьашаз ахацэа. Уи-гыи угэалауршээр, дшэыргэындан хэа ссызхэо инаифоуқшо акы хэа инацлоит. – Агаҕантэи иҕхатцаны аҕша иаанацоз аҕтақэа днарытаҕшит. Ажэоҕан еилыҕраан. Урт рышэшьыреи аҕта ашэахэакэеи еимаркуан ашьхақэа. Ғарсхан усҕантэҕыа дазхэыцуамызт Адамыр иихэакэо зегыи аныстап хэа. Агэра ганы дықан иихэакэоз, зегытэҕыа ракэымзаргыи, аиҳарак, реиҳа ихадақэаз, ихата ишахьзитцаз ала, иуаз-гэалашэараҕы ишыҕалоз.

Атахмада иажэакэа ананитца, иара икынтэ инацитцеит иахаз иахэшьа лкынтэи, уиакэзам аус злоу. Убасқан, амца иҕықыхэхэ, ибжыи ҕацаза, ажэеинраала даҕхыо дышнеиуаз, Сталин ижэла инадикылеит ажэа «ашьажэоы». Агэакьхэа рнапы еинырҕьеит ажэлар. Убарт, хца цшьба шықэса убри аҕхьа, Сталини амреи анеидукылалак, игыланы знапы еинызкьоз. Сара суазцаауеит, дад, ианбыкэыз аиаша анырхэоз ажэлар, амра данадыркылоз акэу, данҕсы ашьтахь, дшьажэоын анырхэаз акэу? Ицуазеи? Цыҕх уажэаанеиҕш акэын. Чарак аҕы сықан. Ишьапқэа реиҕш, ибзгыи еилаҕато, аҕы дашьны иҕаасгэыдижылеит азэы. Дызбахьазар, дыздыруазар акэхарын, аха дысгэаламшэеит.

– Уара, Адамыр, сара пату уқэыстоит. Уара уеиҕш саргыи сеибашьоын. «Аҕсадгыл азы, Сталин изы» – хаибашьуан, – даҕуп иажэакэа еилаҕато, – сара уи, Ғацақьала, бзиа дшызбац дызбоит. Уаргыи убас уахьызыкоу азыхэан уареи сареи хаишьцоуп...

– Иуазхэада ус сизыҕам хэа?! Ус санизыҕаз аамта цахьеит, – схэеит амыждараз. – Дзакэытэҕыаз еилыскааит.

– Иара дзакэытэҕыаз акэым, аха уара узакэытэҕыазоуп еилыскааз. Уара суцны цшыхэра сызцом, уаҕ дуқэгэыҕыртэ уҕам, – иажэакэа сгэыдитдоит, арахь сгэыдикылоит.

Зцэазна аҕы ыжэны иҕаз иихэаз акэым, егырт, изырџуаз иахырхэаазоуп.

- Уажә ирбама...
- Иаразнак имаахәи...
- Уажәшьта дабартаху...

Иааиларыңсеит. Исықәыжыңәеит, ажәакала. Ашышьықәа снарылтны сәеит. Изустәадаз исықәыжыңәоз? Иуасымхәеи, иацы снапы иагәзуаз, хукәыхшоуп ҳагәтыхақәа ахьухәаз хәа схатқы казмышәуаз.

Игәтахәыцрақәа рышьтахь иаахиркәшеит.

– Икәзар акәхап... Акәхап акәым, мхырта дук лауцар, ақауа баапс акәшәаны имир, ажәла мызырц азықәан, цырақәак аар еипш, азәык шыцбак налкәалкны иааннажьуазар акәхап ани, мчык хәа сызфыз, азәык шыцбак арт хаипш икоу ҳакәым, ажәларгы инархықәхәаны цхьақа инаңшыша... Уи афыз аразқы змада...

Уаанза дызлаңәажәоз дназыхынхәит.

(Ғарсхан ианцамтақәа рфы имачзаны ианитеит, реиңәа-жәараан иара, Ғарсхан ихата иихәақәаз, имаикыма, диқәша-хатызма, иныбжаршә-аабжаршәны иихәақәаз рыда, еилка-ашәа амамкәа иаанхеит.)

Изхысхәааз... Исгәалашәеит. Ақәажә дахьдырхәуаз сеигәырғьатәа ашәа аназысхәаз ашықәсқәа раан, Ғарсхан, уара иуқәлаңәоу шәакәым, маңк инауеихабугы уажәшьта иргәалашәом, ажәабжыкгы зфит. Иахьзын «Аишәа таңәы».

– Сара саңхьахьеит. Саңхьахьеит акәым, акласснңыңтәи апхьараз ихадылтңеит артәфы, – ихәеит Ғарсхан.

– Излашәыңшаазеи, аибашьра еилгазар аахыс иңыңхьоу артқага шәкәқәа акгы ианзам, сфымтақәа реизгақәа рфы иаласымңеит. Узырәла. Иахәозеи, изызкузеи уи ажәабжы? Адинхатцара ахыччара. Афстаа дитаарц зтаху, ишудыруа, иашта дңиңоит аңәа. Мсылманк, уаф быргк, анамаз икуеит. «Иль-льаха, аль-льаха!» хәа, – дшафыз, ишьамхқәа арсны, илахь адашма инадкыло, анамаз шикуаз, акамбашь афәцара иныфналан, ашәындыкәра иңаз ашыла нңырбзааны иафеит. Амсылман ибеит акамбашь ашыла анафоз. Ашылеи аллаҳи еиңиңсахлозма! Инамаз наигзеит. – «Иль-льаха, аль-льаха!» – иңааңәа ирфо рымамкәа иаақәирхеит. Аңааңәа ааилатәеит ауха. Цьоуки аколнхараф аус руан, ачаи фырхуан,

аҭаҭын еиҭарҭауан зхәаз еиҭш. Аҭаацәараҭы дрылан азәы – акомҭар-активистка.

– Абыста злахуазеи, баба? – лаб днеиҭагылеит.

– Икастцарызеи, баба дбыкәыхшоуп, хшыла акамбаш иафеит. Аллаҳ дкажыны, ашыла ахычара сзаламгеит, – ихәа-гәышьеит аб.

– Аа, уст, баба, уажәшьта уаргы абра икәу ыфала! – лхәан, ашырхәа аишәа аакынҭааны, асаба ақәтата иаҭхьа иналыр-гылеит.

– Исгәалашәоит, ажәабжь убраҭа интәоит, – ихәеит Ҥарсхан. Ажәабжь алгашьа ииашатцәкьаны игәалашәон, аха игәалашәон даҭеакгы, ускан, ашкол данҭазгы, ашьтахь, данстудентыз, зны Адамыр Арҭанба иҭылареан, иара Ҥарсхан Ҥрамба «зыҭсы ҭоу аклассик» изыхәан ажәақәак анихәозгы, уажәы, рхала ианеицәажәогы, иаахтны имхәац. Ашкол данҭаз, изигәамҭхоз издыруамызт. Ихәарц далагаргы, ахәашьа дақәшәомызт. Изигәамҭхо хәа даназхәыцлак, ихазы, иаха еиҭахәашьа ааманы, дзызкылсуаз акы затцәык акәын. Иара иаб убас изиуа-мызт. «Аа, уст, уажәшьта уаргы абра икәу ыфала» хәа, – асаба ақәтата иаҭхьа иргыломызт аишәа. Игәалашәоит, убастцәкьа леихәарц шизбаз арҭафы, аха, изизарызеи, изымгәаҭыт, иаха иаахтны иухәозар, дшәеит. Уи иаанагоз, ажәабжь иахәоз даҭагылеит хәа акәын, арҭафы дизгәауан. Лара лхәашьала мацарагы иубон ажәабжь шаҭа бзиа илбоз. Афырҭхәызба хәа акәын ишылзылхәоз аишәа ҭацәза заб имҭазыргылаз аҭхәызба. Ашкол данҭаз дшәаны имхәазар, ашьтахь, данстудентыз изимхәаз зынзаск даҭаакын, ишдаҭаакыз еиҭш ажәабжь зигәамҭхоз. Азәгы дицәшәомызт, аамҭақәагы зынзаск даҭаакын, аха имхәеит Адамыр иахәтыр азыхәан. Икьышә инаақәыхх, иааигәалашәеит иаб изыхәан икаитцәахьаз, ихы ашәарҭа иҭаргыланы, уи ихычара дшазықәҭоз, игәалашәеит «сызкәыхшаша саншьа» хәа, – даҭа ажәак шизылымкуаз иан. Уи илмахар ҭаломызт. Лгәы лнархьуан. «Иасхәап абартқәагы. Ашкол санҭаз изысгәамҭхоз, аха изысымхәаз, санстудентыз, иҭылареан, санихцәажәоз, ари жәабжь самыҭхьазацызшәа сахьавсыз зыхьаз, иасхәап сгәы иаанагәҭкьа, Павлик Морозов дцәырҭаанзагы, убри иаҭхьагы иара дшаҭиҭахьаз

ишьашәалоу ахаҗсахьа, ари ашыза ахаҗсахьа, ауащысы ишицәтәыму, еихаразак, аихаби аитцби, ани аби урт ирыхшази апатуеикәцара динхатцарак иахьащызоу ацсуаа хҗы калашьа шамамыз, икалазазарггы, ишхацәтәыму, адкылашьа шыкам. Иасхәап зеггы, изицәыззарызеи сара щымтақәа рзыхәан иара игәы иаатаз имзакәа ихәазар, ахәара мацароума, рымща икызар» хәа, – игәы дынтахәыцит Тарсхан. Икышәкәа қәац-қәацон, иацхьака диасшәа даатгылан, излеихәаша ажәақәакггы рыцшаара дналагеит, аха уажәггы изымгәаҗыт. Уажәы иахызымгәаҗыыз ахәараггы иацсазамызт, избан-зар азхәыцра даналагаз икалашаз калахьан, убри ашьтахь ианицазггы зынзаск даеакуп. Анцәа сихьчеит иахьысымхәаз. Убаскан сгәы ишаанагәцәкыз – аламысда дҗырцшыганы дшаурцшыз, уара уеипш икоу ауащ кәыҗа ишпаузымдыри хәа иасхәазтггы, ашьтахь, сымдыррала икастазггы нацлар, иацбал сырааигәеит хәа мхәашьа смоуа саанхон. Имхәакәа дахьаанхаз даеакггы иабзоуран. Ибзоуран иара, Адамыр ихәта. Тарсхан акы ихәарцшитахыз аниба, ихәа, сузызырәуеит хәа аанаго, днаизыцшит. Игылашьа иуанахәон, ахахә илеиуа схы иамаахартә, снапқәа ақәкны уажәы исыхьчарггы, зегьа-коуп урт ахахәкәа смаахар калазом, исзыпшу ауп, иаха еигьуп уажәы исаахар. Дыңшын ихы ларкәны, инапқәа дырщаханы ихы ақәкра игәггы итамкәа, аха ахахәкәа леиуамызт, иара уаха ацшра илшомызт.

– Ишпоухәеи, Тарсхан? – днаиҗаҗшит. Ицәажәашьа лаф-хыччарашәа акы ацыоуан, аха иблақәа ирхәоз зынзаск даеакын. Уи иблақәа реипшын амща харантә, ныкәара уадащрак аҗнытә дхынхәны иашта даанатала, ищны цшза атыцан аццышә инылацшыз ауащ. – Аишәа тацәы... Лаб иакәзам, дад, уи аишәа тацәы зымталыргылаз, лара лхоуп, лхы... Аишәа тацәы рымтахаргылеит... – уаха инаимызтеит. Дахыццакуазар акәхарын реикәшәара зитахыз ахәара. Уаанза дыззыцшыз ахахәкәа даеа еидарак нарыцлан, илабчашь иацхьака инышьтакшо, ахахәкәа нараахо, дхьантаза иҗынеихеит. Иныкәашьеипш ихәашьаггы хьантан. – Иахьаз-ны хәнеицәажәоз иуасхәеит шыала-дала ауаа реизыказаашьа атцкыс еихәу акггы шыкам. Ицшьоу убри аизыказаашьа ахәра

анызтаз, ауаытәыџса иуаџра дапырхагахеитоуп. Уи еиџа изугәаласыршәо, дад, уареи сареи хшеизыџкоу удыруеит, сахәшьа гәакъа улмаџоуп. Цәыкәбарқәак ракәзаргы, сшьа улоуп. Аеншьа-аеҳәшьаџара аахәаны сухәоит, дад, џ-уск рзыхәан. Руак уџаџы иуасхәоит, избанзар, ақъаад исзанџом, иџны исызныжьуам. Егы – мышкызны уаџхәап. Раџхәа сызухәо (аџбатәи иарбаныз Тарсхан изеилымкаакәа иаанхеит) наџ урпыртц убарт, маза-аргамашәа узыдхәалоу. Уара џызатцас, саргы иара сицхраап, иара сара даасыхәап хәа уишьџоуп, издыруеит, аха сыгәра га, ушџашьо, уара ушизхәыџуа еипш акәым дшыџкоу уи, узыцхыраауа, ажәахәқәа ззуџло Виқтор Тәхәыџ-иџа. Ихы уахәаирхәаша маџароуп дзышьџоу. Цоуп, уаргы духәәқәашт, аха иахтнүџои иатнухуеи, саџәшәоит, дад, изеиџымсыр хәа. Уара ауадаџрақәа уртагылоуп. Уан лхала ақытаџы дынхеит, уадала уахьыманшәалам иахкьаны, уџаџәеи уареи шәеиџыџам...

– Иаараны иџоуп абыржәы, сырзыџшуп...

– Шәеигымхааит.

– Абыржәы схәыџы длыманы дшаалак, уаҳа исмышьџыр-џоуп. Виқтор Тәхәыџ-иџа излаихәо ала, иаарласны ауадақәа сыртар, нас... – иџаитқәәрц ииџахқәоу хәа реиқәыџхәазара даламгеит Тарсхан. Иихәоз игәтыхақәа назазшәа гәырғьарак наилсит. Адамыр иџнәтә иаҳауаз ґыџын. Дызыџшзамыз ажәәқәан. Игәалашәоит, рџаџыс дахьыџказ ақытаґынәтә ақалақь ашқа усура даниасуаз, Виқтор Тәхәыџ-иџа идигалаз аус атыхәала диаџәажәеит, ишџаџастцари хәа диазџааит. «Ажәахәқәа рыџраґы саргы уаасыџхраала» хәа, – идигалаз Адамыр иџәимзеит. Ибзианы игәалашәоит усқан Адамыр иихәаз. «Цәгьара аланы избом. Аиҳабыра аныџкала ирыџхраауагы џалароуп. Уара ма ламысла уиџхраалап, цәгьара уџрым, цәгьак иурхәарым». Усқан абас акәзами ишсоухәаз хәа Адамыр игәалаиршәәрц иџаххеит Тарсхан. Ихаиршџырц иџахызу, мамзаргы ихаштџәкьоу, ишакәхалак, ихата ианимхәа, Тарсхангы уи дазыхнымхәит. Уажәы иихәоз џашьо, илымҳа кыдџа дизызырџуан.

– Сара исыгхаз, – иажәа инаџитџеит Адамыр, – уара иу-гымхан. Аџсабара иунаџаз, ажәџан ашқа даанаџшит абри

ажәа аниҳәоз, аха аңсабарахәоуп акәымзар, анцәа хәа ифәтцимыршәеит. Иантцамтәкәа рыла аилкаара мариан абри дшазхәыцкәаз Тарсхан. Иара изыхәан Адамыр даанхеит цхак агәта дыкәгыланы. Уаанза дыкәсхьан уи ацха. Хыкәк ашқа диасхьан. Ашытахь, ихьыз, дахьнанагаз аниба, ишытахьқа дхынхәит. Аха ацха абжаранзоуп ааира ахьынзаилшаз. Тарсхан игәалашәарафь уи убас дегьаанхеит, ишытахьқагы дзымцо, иапхьақа уаха мөа имбо, ацха агәта дыкәгыланы.

Цқа дшизызыршуаз агәра анига, иихәарц ииҭахызгы цқа, даҭазнык даназхәыц, ус нацитцеит Адамыр.

– ...Сара исыхьыз, уара иумыхьын. Ишпауасхәари, изыҭ-сырпшрызеи... Иаххәап, зиаск унхыкәгылеит. Иаарласны снырны, сускәа кастцалап ухәан, унтәлеит. Азис арра ус имариамхеит. Унаскьацыпхьаза иаха-иаха уаланахалоит. Иумбазакәа, уаашьтпаңааит азиас. Уинахыс иара уатәуп. Ацашья уеакәыршәаны уацызсалароуп. Иашоуп, сара азәгы сжьаны, сыргәыбзығны салаимгалеит. Схала, сеигәырғьатцәа стәлеит уи азиас. Аха ма аибашьра ианалагаз, уаанзагы ауаа андырзуаз, цаны, икалакәаз цқа еилыскаартә қәрала сшыкамызгы, мамзаргы аибашьра анеилга икалакәаткәыз баны, азиас сахьалтша сзашьталазгы... Уиаахыс шытахьқа азхыцтрагы, ажәа разыла сызбахә злархәаша усқәакгы рыкатцара сахьзон...

– Ажәа разыла ухәоу? Уара узбахәу? Уара, абзиара зы-калааша, уара узыхәан акара ажәа хырккәа, ажәа цшзақәа... – игәы итәткәамыз шихәоз инымцшыр амуит Тарсхан. Уи еиликааит Адамыргы. Днаифаңшын, даапышәарччеит.

– Шақа рецензия сыфхьоузеи уара узыхәан? – Тарсхан днаиазтаан, атакгы иара икаитцеит. – Цба. Афбагы зызкыз афымтәкәа кьыпхьша рымам схәеит. – Уара уацара уакәым уи зхәаз... Уара ушытахьгы арецензия азыхәан изыртакәазгы ирхәаз убри ауп. Иамузогар, уара иуфыз зегьы иреигьуп. Абәфхәтәра илоуп...

– Абәфхәтәра ду...

– Ааи, убасткәа аноп. Итәбуп. Абәфхәтәра ду илоуп, аха ииашам амөа икәцоуп ибафхәтәра, ухәеит. Иаасыфхьоу зегьы чамаданк илтәданы, итәахы хәа сан илыстеит абрахь санаауаз.

– Рапхъатәи аретензиа, исгәалашәоит, еихарак изызыкыз амхаңьырцәа ирыххәааз уроманоуп. Уақа исгәампхазеи? Исгәампха хәа, кьыпхышьа амам хәа зысхәазеи? Аурысцәа ирҕагылоит.

– Атырқәцәагы. Аурысцәа реипш уртгы мпытхалаф-цәаны...

– Иашоуп, атырқәцәагы, аха урт рыгәхьаа зкыда. Уажәы иуасхәоит акыр саназхәыц ашьтахь сзызкылсыз. Сара иахьа уажәгы агәра ганы сыкоуп, убри агәрагара шсымоу сынарцә мәа сықәлоит, уақа саххәыз цьумшьан. Хара иахзеицәаны исыпхьазоит Урыстәыла иаҕагылауа афымта аңдара. Аңсуаа хатрагедиа ду зыхкьаз хәа иухәо иашагәышьоуп, аха иахтаху иахтахыму хара уи афыз аиаша... Ихәхәома?

– Ихәхәо, иахмыхәо хәоума, саҕамыз, Адамыр, аиаша иша-хәапштәу? Аиаша иашоуп, уаха...

– Издыруеит, усықәшахатхом, аха мышкызны уаргы агәра угап аңстазаараҕы ишыкоу ихәатәым аиашеи ихәатәуи...

– Ихәатәу амци?

Мап, ихәатәу амц акәым, ус, ҕымт, ихәатәым. Аха сара сыззааирц истаху уиакәым. Ииашам, саргы ииашамкәан иҕастаз даҕакуп. Сыңстазаара аихшьалара саналагоуп убри схаҕы ианааи. Уара иуфыма, даҕазәы ифыма, иифыз иашо-ума, ииашамума, ажәлар ирыхәома, ирдырхагоума, сара сусс иалоузеи? Сара сышәкәыффызар, зфымта аретензиа азыхәан исыртазгы дышәкәыффызар, нас сара суазтаауеит, сара изыфуа алахьынтца иара изизбарызеи, уара иуфугы... Абар, уара, абафхатәра ду злоу, ашәкәыф қәыпш, уара иуфыз итыжытәума амца иақәцәны ибылтәума, сара сусс иалоузеи? Абри сазхәыцуа сҕынасхеит... Уара, акы уасхәашан, машьынкала икьыпхьым, ишубаз еипш, инапылафыроуп, аха сфышьа апхьара уадафым хәа сыкоуп, иутахызар аңхьараз иустап?

– Итабуп, сеигәырҕьатцәаны саңхьоит, аха аңхьартагы уафцас исымам. Ахышьцәа-шәарыцафцәа срыцыфноуп, уажәы, ма арт афымшк рыла хазы ауада уахтоит рхәеит, исутар, итабуп хәа уахәаны саңхьоит, – ихәеит Тарсхан.

– Аңхьара мацара акәым, угәаанагарагы сахар стахуп. Ицәгыоума ибзиоума сыздыруам, аха издыруа убри ауп,

изыѡхьюаку еиѡшым. Жанрлагы, ѡшыалагы, гѡартылагы...
– уажѡада димбаѡшѡа, дизымдырзозшѡа Тарсхан днаихѡаѡшит.
– Уара, сара саамышѡтахѡ зѡапан хымшѡаѡ асаби, иеилукаа-
ит сара абыржѡы сзыжылсыз. Адырратѡѡ... Зынзаск исыз-
дыруамызт хѡа сызхѡом, аха еиѡырхагас сара сызхѡаѡшуаз
амѡѡа ишбашоу уара ишудырыз еиѡш исыздыруамызт, уара
узѡѡымгѡыгзо, сара агѡра згон, – Тарсхан цѡѡа изеилымкааит
иихѡарц ииѡахыз, аха уаанза иихѡоз дшазыхынхѡыз анеи-
ликаа, иажѡа ажѡа абахоу хѡа илымхѡа кыдѡа дизызырѡуан.
Амхѡѡырра иазку уроман аѡы Аѡсны еимаркит ухѡеит
ѡ-империак, османтѡи аимпериеи аурыс империеи...

– Насгы ѡ-идеологиак. Аѡырсанреи амсылманреи...

– Уажѡы? Исгѡалашѡит, уѡѡа убасеиѡш ихѡоуп, аѡхѡѡ
иахѡатѡи аамѡахѡ ииаганы дазхѡыѡыр, иахѡагы аидеоло-
гиаѡѡа ѡба еимаркуеит ихѡоит.

– Ус егыѡоуп. Урыстѡылатѡи абольшевикѡѡа ридеологиеи
Кыртѡылатѡи аменшевикѡѡа ридеологиеи... Иашоуп, аѡхѡѡ
бзиа убарт игѡаланаршѡоит. Уи сара иззазом.

– Иуазом?

– Ааи.

– Урѡагылоуп?

– Усоуп.

– Ибзиоуп. Ус анакѡа, урт аидеологиаѡѡа руак – аболь-
шевикѡѡа ридеологиа иадгылауа, уи ахѡара зырѡиара азыз-
кыз...

– Зырѡиара зегыѡѡѡа акѡым...

– Иѡабуп. Усоуп. Зегыѡѡѡа акѡым. Аха аихѡаразак,
зроманѡѡа зповестѡѡа уи азышѡахѡара иазку ауаѡгы
уиѡагылоуп? Иаахтны уиѡагылам, аха урѡиамѡа уи ирѡиамѡа
иаѡагылоуп?

– Уара иудыруеит, уаѡѡсык иахѡасабала, шаѡа пату уѡѡыстѡ.
Иуѡѡызом, сара сзыхѡан иѡоуп ѡыѡѡа ауаа – ашѡѡѡѡѡѡ
Адамыр Арѡанбеи, сан ланшѡѡа Адамыр Арѡанбеи.

– Баша уѡазушѡоит урт реиѡрыхра. Азѡы роуп урт, азѡы.
Уаѡѡсык иахѡасабала хѡа еихѡарак иузырхѡѡ, уаб данѡарк,
уан амѡѡура данамырх, зны, уара ухѡаѡгы ашѡол аѡынѡѡ
уаныѡѡарѡѡа...

– Уртқәа, сара исыдхәалоу мацара рзыхәан акәзам. Хара хыхьхьчоз, иаххәап, аиуара ихабжьоу иунарқатзааит. Аха сара издыруеит уара зынзаск иузымдырзоз ауаагы шухьчақәахьоу, цаса, аамта аныцәгьазгы, иара уажәгы, – ихәеит Тарсхан. Ағырпштәқәагы ааигарц далагеит, аха иеникылеит Адамыр иажәа ианацитца. Игәалашәеит царауоык иеихәахьаз. Ианеибадыр, иеибазырдырыз ауаф. «Ари Адамыр Артанба иахәшьа лматә иоуп», – анихәа, атцарауаф «Сыхьз ала уиеихырхәаны, асалам узааитиуеит хәа сызиахәа уаншьа ду, – ихәан, иеибазырдырыз изыхәан инацитцеит, сара уи ауаф ипсы схоуп, иара илоуп сыпсы таны адәы шықәу».

– Итәбуп, ибзиоуп, иудырузааит. Аха икоуп иузымдыруа акы. Уаб дсыхьчарц салагама... Акгы сылымшагәышьеит, аха... Уан данамырх ииашамкәан икашәтцеит схәама, даҕазәы, иаххәап, ишакәым изныкәаны, ари усеипш изышәымун схәама... Схы сырехәап, урт ағырпштәқәа рацәоуп. Зегьы ззықастоз, угәы ишцаанаго?

– Ииашамкәа ишрызныкәо ануба... Насгы ауафцсы ауафцсы изыхәан, уара, агуманист...

– Итәбуп, дад, итәбуп. Сара зегьы ззықастоз исыхьчоз аидеология азыхәаноуп, дад, исыхьчоз. Даахгап ғырпштәыс уара уан, сахәшьапқа. Иаххахарштып сара дызласзыкоу. Дызустада лара? Илыхьчозеи, дзыдгылозеи? – Уи аганахьала уаргы иуапылгоит. Уара иаха гәшатарала урызнеит сфымтәқәа лара лааста. Егышпауфзеи абарт рфызцәа хәа... – Иумбои. Убри ауп икалаз. Икашәтцо иашам, абри ауаф ус шәизымныкәан хәа азәыр изыхәан исхәазар, дсыхьчазар, изысхәаз дзысыхьчаз сара сбафхатәреи сыпстазаареи ззыскыз дахәоит, даҕахуп хәоуп, – цкәа азхәыцха иеиразеит, насгы иаха ихьантәз ажәа ихәарц шитахьыз, ахәара амхәара хәа дшылақәауаз фашьомызт. Атцыхәтәан игәагыт. – Уажәшьта сара аказы суазтаауеит. Сара, агәра гатәкьаны... Иуахау? Сказы цьара акы ацәызгап, исыхәап, исзеиҕхап хәа акәымкәа, бзиа иубаз ацхәыс лыгәра шуго еипш, схакара агәра гатәкьаны уи аматц зуази, уара, зсахьаркыратә рҕеиамтәқәа уи иаҕагылоу, арахь... Еилумкааи исхәарц истахьу? Ари аусаҕы, Тарсхан Трамба, узшьапык хықәк ағы игыланы, егы ушьапы – аарцә,

ус иаузом. Иламысроуп хәа исыңхъазом. Ааи, ааи, агәрагыи згон, гәыкалагыи аматц зуан... – Тарсхан, имаикышаз шимаз-гыи, ихәашыа шыҕаз ибон аҕнытә фимтзеит. Тарсхан иатцкыс изеихәоз даеа цыоуки ракәын. Еихарак ихәон иара ихаз-гыи. Ихы ихычарц иҕахын. Ускан изеилымкааит, ашыҕахыоуп Тарсхан даназхәыц. Адамыр ацхыраара дахәон. Данцәажәоз ихәашыа, илеиҕеишыа, иажәақәа намыгзакәа рҕапыцтәцәашыа (имхәарц ииҕахыз шиамахәәз анибалак), иихәоз атцкыс имхәакәа иихәәеуаз шыныңшуаз ухәа, зегыи анеидихәыцла, ҕыц ианигәалаиршәа, Тарсхан еиликааит убаскан, арҕаш ахықәаҕы, абна еихашышыра ицаланы ианнеиуаз, убри аҕынгыи уи ибахыан, агәра игахыан ашыҕахыиҕаитцаз хырҕашыа шамамыз. Дахыццакуан шаҕа изацәго ацәигарц, дзыхызо ихәарц, иҕырц... Ус анакәха, игәы дҕахәыцуан Тарсхан, сара уахы снейра, хайқәшәара шҕаидикылеи? Хымҕада, иҕбаны, ааи, иҕбаны. Ганкахыла дсеигәырҕеит. Игәаласыршәаз абзиарақәа рацәан. Ихатә ихәеит сахәшыа, уандулцәа ухыска-ауеит хәа. Сан, иахәшыаңха, нас саб, махәцасгыи ҕызатцасгыи бзиа иибоз, аибашыраҕыи ицыҕаз. Сани саби ирыдхәаланы иҕаитдахыоуп абзиарақәагыи игәалашәон. Уртқәа иара ицхра-ар аҕәын, ихәар аҕәын. Аха даеа ганкахыла, хайқәшәара иарласит иҕаитцаз, еихарак, абзиара ҕастцоз цышыаны... Арҕаш ахықә аҕы ханеицырцуаз ишҕасзеилымкааи, сы-лабара... Назаза аҕәымзаргыи, арт амшқәа рзы, сахыибоз зынзаск ишитахымыз, ишицәыхыанҕаз. «Сара аматц зуан схаҕара, бзиа избаз аңхыс лаҕара зыгәра згоз. Уара?» Абарт ажәақәа рышыҕахыгыи, ҕымш хымш раҕара, схаҕагыи имҕан сықәымлар аҕәын... Схаҕа сахынеизгыи азырхакәа, ари дубо-ма, ааи, уихәаңш уара уоуп абри абас дҕазтцаз хәа еҕныхәас истарц сҕахызшәа, цас изызузшәа дсыманы снейт Бақыр-иҕа Хараз. Дибарц иҕахызтгыи, иқытауаа дшырцәымҕыз, иҕаитцозгыи шбашахаз аниба дшықәтцыз, уаҕы дахымбо... Цас иауазшәа, зегыи еиқәшәеит. Сара саара, Бақыр-иҕа Хараз иаагара, нас Виктор Тәхәыц-иҕа. Уик иааҕахитцәеит дызхынхалаз арахәыц. Акыр сзеилкаауазар, ажәакала, исеихәеит иааҕасташаз зегыи. Ачысеишәа ааныжыны данцоз, днаскызгарц ашҕаҕынза сицны санналбаа, ихәмгеишыоз акы

иҗәицозшәа... Ажәа затәык. «Шәеигымхааит!» – ихәан, наҗ успырт хәа аанаго, дцеит инапы җыаны.

Иаңхәака иҗалақәаз данрылацәажәа ашытахь, Тарсхан иантамтақәа рҗы еиҗа дырзыхынхәит арҗаш ахықә аҗы иреипыртшыахаз.

Виҗтор Тәхәыц-иҗа избахә даналацәажәа ашытахь, Тарсханҗы Виҗтор Тәхәыц-иҗаҗы еидкылауа, ус җәаиҗит.

– Иарҗы уарҗы ишәцәысыхьчар стахын сара сыҗстазаа-ра зыскыз. Ишәцәысыхьчарц, ишәцәысыхьчарц! – хьчашьа амам, башоуп сызҗу хәа аанаго, инапы найҗыан, дангәамтц-лак ишиҗазшыаз еипш, иҗаҗкәым ратәаны иҗышә иад-кылауа, даахәыцхәыцит. – Уажәшыҗа еиҗәырхашьа амам. Убасҗак ахаҗы еицаркит уаҗҗсы игәы ахымло. Аханатә ишыақәдырҗеит. Убрахь икылыргеит. Убасҗак имҗахыргеит, азымлага иаҗызартәит.

– Ирҗшқацәаны ихәоуп. Азымлага, иудыруоуп, азлагара ианацәымыцхәа, имҗахыргеитоуп, апырхага җанамтцарц, даҗәа мҗак иҗәырцеит. Ара иҗалаз зынзаск даҗәакуп, – ихәеит Тарсхан.

– Иарбанушь даҗәаҗы иҗалаз?

– Ишҗауасхәари... Уарҗы иудыруеит... – ажәа имаикырц иҗахымызт.

– Избан, изумхәозеи?!

– Азы мҗахганы, амхырҗа иатцартцеит, хазлацәажәоз аиҗырҗшра ххы иархәаны иаххәозар.

– Уара? Узыцхыраауа Виҗтор Тәхәыц-иҗа?! Ишсоухәара, шәызҗузеи шәара, хара азы мҗахганы амхырҗа иатцартцар? Шәара шәызҗузеи? Иаа, шәызҗузеи уҗызеи уареи?! Ари амхырҗа усҗы азы иагоит, зынзаск иганы иҗәызәзәаны иагаанза, усҗы дегьызмаха еимырҗәоит, харҗы җықәреи лаҗҗақәак җахҗаап. Сиашоу сиашаму, ихәа ламысла?

Тарсхан иихәара иҗамшәеит. Ари аҗыза азҗаара машәырынҗы ихахыы имааицызт. Еиҳарак уи аҗыза азҗаара иаҳап хәа дыҗамызт Адамыр иҗнытә. Иаңхәа дгылан иимбазацыз, изымдырзоз ауаҗ. Ашыҗымтан инапҗымта аңхәажәа данаңхәа, насҗы аус ахыуаз иуада аҗнуҗҗа даныныҗнаҗшы-ааҗнаҗш мҗашьарада ибеит арт

ащышыкәсак ахышыкәсак раахыс гәфарас имаз шиашахаз. Иееитеикит гәйрәс ианиоуз аахыс. Виктор Җахәйц-иңа иажәахәкәа рыфразы иңхраара даналагаз акәын. Еизарак ағы дцәажәараны дықан Виқта (ус акәын ишиңхьоз аинститут иантәз, убасоуп, ианимахауа, иусурафгы, иппарат ағы аус зуа шиңхьо), убри азыхәан ажәакәак хәатәын Адамыр Артанба ирфеиаразы. Арфеиаратә кәфеиара дукәа шаадырпшуа, апартиейи аихабырейи икарто ахылаңшра азыхәан итбуп хәа хәаны, рөымта җыцкәа шазыркуа... Убарт иаарылукааша, еихабу абиңара иатданакуа Адамыр Артанба. Уи уажәы аус адиулоит... Ихартәатәын хәоу затәык ала. Ащымта иахьзу, нас изырку. Изырку димазтаакәа ифыргы ауан, еилкаан, аха ахьз еиликаар акәын. Диазтааит. Уаанза иара итыңан аус зуаз ишыкарталоз еиңш акәымкәа, ифны днеины, пату икәтаны. «Узласыргәйргьо хәа акгы сывам». «Ишңа, акгы шәәфымзарцу?» «Акьяад ахь ииасымгацзаргы, афра сафуп. Аха Виктор Җахәйц-иңа ихәо акы акәым».

Хымңада, абыржәы дызфәу азхәйцра далагахьан убасқан.

Уажәы ианигәалашәа убасқантәи реицәажәара, азцаара ииңтазгы дацәцарц, игәагыт убасқан изымтиз азцаара.

– Уеизгы, Адамыр, хшыфтак хадас иамоузеи уажәы узфәу ащымта?

– Ацәажәара даеаңара ииаугарц утахуп? Ибзиоуп. Сыз-уазтааз атак сара исумтеит, аха атак катца ухазы. Сара уи иуасхәо акы затәыкоуп. Сара исыхьыз, Җарсхан, уара иумыхьын. Ухы ацәыхьчашьас иамоугы, сара сзызкылсыз, иеилыскааз ала, уи акы, акы затәыкоуп ифәу. Азәгы дынцәаумтәын, акгы нцәоумтәын. Руазәк, ма руак анынцәаутә, убринахыс уара укам хәа иңхьаза, укам уафцсык иахасабала. Ухы уалгеит. Абиблиаахыс ари ирхәахьоу, ирыфхьоу хшыфтакуп. Уажәоума ианеилукаа хәа усхычашт. Аха азәы ихәаны иануахауеи, мамзаргы ашәкәы афны уанаңхьауеи акуп, ухаҗа иухыганы, ухаҗа уакәшәаны, унарцә мөа уанынхыкәгыло... Насгы уи ахыкә ашқа унеира зырласыз иара иакәзар... Даеакуп, дад, даеакзоуп ухала уи уаназкылсуа. Ашәкәгы самыңхьацзааит, аха сааизар исмахауаз, цсатә шкәакәа, саб рыцха бзиа иибоз ажәаңка. «Сах, хәа зауҳәаз, стәы хәа

уеиҳәоит». Ари ажәәңка зынзаск сазымхәыццызт хәа уасхәар мцуп. Аха еснагь сазхәыцуан ауафы ишқа ииаганы. Ауафы ишқа, акласстә цакгыы нәтаны. Ускан уи ацакы сахьымгәыгзоз акара итбаазаап, ицаулазаап. Сах хәа зоухәаз, стәы хәа уеиҳәоит. Ахқәажә аҗенышыбжьон дандырхәуаз, сара уи сгәы ианахәоз, сеигәырғьатцәа, мцәыжәада сфыруа, убри иазкны ажәеинраала анызфыз, ашьтахь, уажәраанза хазлацәажәоз сажәабжь цәаңҗыга «Аишәа тацәы» ухәа анызфыз, сара исеиҳау, саткыс ихаракны ифыруа ацсаатәгыы ыкам анысхәоз, дад, нцәас акы аныкастцоз, сыпхызгыы иалашәомызт схала, сычча-ччо, тәыс схы акатцара сшафыз. Иахьыстцаз убазар акәхап снапфымта? Афранцыз шәкәыффы ду ифымта ахьз еиҗарсшәа икатцоуп. «Ашәышықәса аңа-җәала иуахта». Иаҳа иааналозар каларын даҗа хьзык... Иаххәап, «Тәыс зхы кьзтцаз иуахта». Изтахыда...

Адамыр итцеггы иҳәакәарц шитахыз фашьомызт. Тарсхан ибзианы игәалашәарафы иаанхеит атыхәтәан ишихәаз ажәа. «Изтахыда...» Убри ажәоуп еиҳаразакгыы изыхкьаз убри аухацәкьа Адамыр ишқа дахьнеигаз Бақыр-ица Хараз. Изтахыда зыхьзузеи?! Иара иакара издыруада, ажәа шака амч амоу. Абар дахьыкоу ихтхәаам, романк, мамзар-гыы ажәабжь аперсонаж иакәымкәа, зыңсы тоу, акыр шықәса хара хқыта иахагылаз, зыңстазаарафы Адамыр, ашәкәыффы иажәа аумаза ирацәаны... Бақыр-ица Хараз хәа избахә рхәо дкьзтцаз... Ихата, Бақыр-ица ихата дназгар, иҗала иеиҳәар... Уиадагы ашәкәыффы иперсонажи иареи реикәшәара... Икан даҗаакгыы, ауа даҗазнык еикәшәар, иааицәажәакәар зитахыз. Арфаш ахықә аҗы реицырцшәа...

Ахәбатәи ахы

Иматцура ахьз ашәкәы иштәфыз ала иаххәозар, атур-база «Абзагә» адиректор ихатыпуаф-аикәыршәаф, арака ишырыпхьазоз ала – зеггы зхагылаз, зеггы зымчыз Зураб-Зегьраб иакәын. Сасцәа дахькәак, партиатә-еиҳабыратә усзыфцәакәак стаауеит, усзааи, урыдсыртәалар стахуп хәа

ацхаражәхәәцәа анизааишьт, мап аницәик, данымца, иҕаҥсҕаз абанзасзеицәоу, иабанзасзеиҕу хәа ахәыцра далагеит Бақыыр-ица Хараз. Раҕхьазагы иғәалашәаз, азын ҕытсшьас иҕаитцоз ауп, иарбану сара аконсервқәа, абрынць, ашьахәриа ухәа усабушәа изуҕтара ихәар, диашоуп. Изуҕтахузеи ашыц мхатцәкәа, ачаҕәакәа, ахмачыркәа ҕатцаны, атуристцәа идаархәауа, апара ирымухуа, афатә узаҕнымхуазар.

Ацхаражәхәәцәа анцоз, амш аееиџнашахьан, имхырҕа-фынза дцаны ахынхәра дахьымзар ҕалон, аха аҕықәреи, аҕәйд, акартош ухәа, Псхәы ақыҕа акалт аҕы илатцаны имаз иғәы ианытцала, уигы аky анахь, сшымлашьуа ахаҕы схәытапсуеит ихәан, имаҕьар ааимыхны инылаихәан, иуапа ихаршьшьы, илабашьа наитцарсуа амџа днықәлеит. Ахынхәра сахьымзошәа збар, уаҕа аҕсатцла амцан сыпхьап, қәаршџы бааҕсык леир, истахым иџныҕа анеира, аха иамузар аманах цыркь иҕы сыпхьап. Иугәаламшәазои ақыҕа саналтцуаз, сыџны сгәара амца ацратцаны ианублыз, иухаштма хуахәама анурб-газ хәа аеҕныхәа саиргоит хәа далагар, саргы исхәаша сымоуп. Иахьагы димоушь даҕа манахк дитцхны иигаз аҕхәыс? Аныхабаа харбгеит. Аныхәарҕа рмауа ианықәхарха, уи апап иџны еизо иалагеит. Ишҕа ҕахтцоз? Атцхыбжьон хәқәшәеит инхара. Амаҕәа-џыҕәа акгы рымхамхит. Ишәзышьтыхуа жәга, шәақәитуп ххәеит. Дара анца ашьтахьоуп иџны амца анацрахтца. Ауа амџа ишықәыз амшцәҕа рыхьзазар, рхәычы ахьта илалан дырцәыҕсызар, сара исхарагәышьџоузеи?! Анцәа дрымамыз ақәыршаџы ааникыландаз, агәабзиара иитандаз рхәычы. Уара уоуп рхәычы дахьырцәызыз зхароу, иҕауҕаз гәнахароуп, хәа адырџаҕены исыжәлеит анцәа дхазтцауаз. Шаҕа имарианы иаҕаҕысеызеи урт. Ибзиоуп, сшәықәшахәтуп, хара иҕахтцаз гәнахаразааит, аха иара шәзыдгылауа аманах-цыркь ишсашәхәара, иҕаитцаз, даҕа манахк ипхәыс дитцхны дахьыгаз уи иахьзузеи? Уи махаҕьаразами. Уџыза ипхәыс дитцхны дицәга ахәоума шәара шәдин? Иҕаитцаз агәнаха ихьзеит. Абри сымхәазтгы ахахә садыргон.

Нхытци-аахытци рыбжьара ашьақәа рыгәта ишьџоу ақыҕа Псхәы акалт аҕы акәын Бақыыр-ица Хараз амхы латцаны, аутрагы ҕатцаны иахьимаз. Аҕықәреи азнашәа ирашәахьан,

акартошггы ашәт алнагахъан, иахъымдырзо уаф-къалак амхы леитеит, аутра кайтеит хәа ақыта анапхгащәа ианрахъаз, иангәартоз аены иарггы дрықәшәеит.

– Узустада, уаабанагеи?

Ҷимтзеит.

– Азин узтада аколхоз дггыл анкылара?

Инапқәа рыла идирбеит, сәахауп, аха ишәтаху еилыскааит хәа.

Реиха ицкәыназ азәы дынкылсын, арахә теитдарц аанда арбгара даналага, ишьамхы арсны дрыхәеит, дматанеит напышьашәала.

– Уафәйт, имхы арахә ирфәхтар, даеа хәаркыищык дна-цахтдоит хқыта, – ихәеит еиха инеихабыз, инапқәа рыла исирбеит, ақыта ашқа дымнеиларц, имхырта итигауа наф, абнарахъ иманы дцарц. Асеипш иказ ауаа къала-қалақәа ирышьцылахъан урт. Ацсны зеггы Асовет мчы анышьақәгылази, ашьхақәа ирхытчны абольшевикцәа рымчра ари ақытафы аиааира анагази жәашықәса рқынза рыбжьысит. Еикәырханы измаз анцәа иазишаз ахауеи амщакәеи ракәын. Уажәы Ақәантәи ажәдан аныцқбоу ахаирплан неиуеит. Ускан еылеи шыпылеи рыда неишьа амамызт. Уиггы ашьха иашыцылоу ныфәаф бзиақ иакәзар, уахык акәын амқан ацхъара аниқәшәоз. Ацсны агафәфы амхқәа ртагалара ианасакъахәымтоу, нхытцгы-аахтцгы уаф дзымцауа асы рықәхауеит иаакәыршаны иахагылоу ашьхақәа. Абри ауп еихаразак изыбзоуроу Кавкази аурыси реибашьраан егырахъ зеггы рааста абрақа иаха еикәханы иахыфказ ахақәитра, Ацсны зеггы анрымпытархала, ишаххәаз еипш, абольшевикцәа рымчра жәашықәса рқынзаггы арахъ иахъзымааиз, цаны дара цсхәаа уразтаар, ахауеи амөеи ракәым аха ахақәитра ихамоу абзиабароуп изыбзоуроу хәоуп ишырхәауа. Ҷырпагыарыла иуацәажәоит, иахъа убла иабауа аамышьтахъ иацтәи рымшқәа узымдыруазар. Ус акәымзар... Ихәаадоу Урыстәыла иқәбылганы иаауаз аграждантә еибашьра амшын еикәа ақәара иаакәгылеит. Абрақа иаантцәон Ацсадггыл, иаантцәон цстазаарак. Агвардия шкәакәақәа афицарцәа еилыркааит ахәаа ихымтқкәа, арақа, аимпериа дуафнытқкаггы макъаназы еикәханы ишыфкоу убасеипш цъаанат тыпқ, ақапшьқәа

ршьапы акәым, рыбз шхамгы ахымназац. Урт тауади-аамыстеи рычкәынцәа, атцара дукәеи аазара бзиазеи змаз, ахьзи ахымзги рзыхәан адәы икәыз, амшын нырцәка ацара мап ацәкны Цсхәыка шакафы аазеи, шакафы шәыланходаз хәа уанразтаалак, цсхәаа иуархәауа еикәшәазом. Цьоукы ирхәоит хышәвык ыкан хәа, даеа цьоукы уи ахыпхәазара хәышәвык рфынза инаргоит. Аизарафы аихарак араион афнытә азәы дрылатәазар ирхәауа акоуп, еицшуп зегы ражәа алагашьа: «Харт цсхәаа абелогвардеиццәа халганы ианырга, ихазгәакбазоу асовет мчы анахзааи инаркны...» Уи нахыс дасу ажәа цшзакәа дышрызказоу еицш, насгы иапхәка хәа ихәыцшья зеицшроу еицш. Еизарамкәа, гәыпфыкгы еицымкәа, шәхала, – еихарак игәрахатцагоу фырцанкәак нтарпкауа шәеидтәалазар, ирхаану иауархәауа зынзаск даеакуп. Ацааимбарцәа атааны икан хара хқыта. Хаблацыпхәаза ашколкәа аартны, ххәыцкәа атцара ддыртдон. Ашәкәыпхәара мацара акәмызт, иахдыртдон ачкып акышья инадыркны, агалстук еилатдашья афынза зегы. Жәытәнәтә аахыс инхафцәазшәа акәын аеага шыркуаз, аутракәа шыкартоз. Азәырфы хтыпхәцәа хәсас иргеит. Абызшәа азыхәан, ишудыруа, пынгыла ыкамызт. Ацсуаа амхацьырра ианага, жәаба-жәохә шыкәсагы уафцы ибжы алыфуамызт икәацтахаз ақыта. Ашътахь ақыта иаланагалаз кәзшыак еицышътыхра иахыагы ирцәыцгәазаргы, бызшәак, аурыс бызшәа аицышътыхра ускак иадымхалеит. Саси цшәымеи хәа еиепнаххәоз егыкамызт агвардиа шкәакәеи акапшыуарцәеи хареи. Хәзегы Цсхәы иашыагәытшәа, ажәытә хахәеикәтцаракәа, ахәштәара тыпкәа ахыабоз, абрака ауафы дынхон, ус анакәха, аарыхра калоит, азыхыгы хымпада ааигәа икоуп хәа зытәфәаншьап азырсыз хакәын. Уи аадыруан хара хәфнутка. Ацсны ду хакәганы хшыпхәакыз еицш акәын аполитикагы хшацәыхараз. Уи аганахьала иаарласны хара ихәицшхеит апка шкәакәакәа хәа зыхъзахцаз агвардиа шкәакәа. Апка шкәакәакәа хәа зыхъзахцаз хара хашьха кыта инахыпрааны ицоит урт ацсаатәкәа. Ицоит хәыцра ссирс, гәтыха бзиас иаакоу зегы мцарсны. Амшцәгәа баапс амфәан ианрыкәнаклакь, ашъхакәа еикәжәома ухәартә адыд-мацәыс антцыслак, злакыцкәа тылашыцау ажәфәан

ишкәакәа-шкәакәаза, иалубаауа рыхәдакәа цкәашаакәа тхәа, рымтәыжәоакәа неикәырыцсоит. Ихәасасуеит мышкы, ыымш. О, урт аңсаатә аамысташәакәа рхатакәа затә хәрмеихсра, дара ахынзахәасу, бгахәычык акәты мтцанарсыргы, хәасәа имыршәарц азәгы маңьарк тиркьом. Иарбаныз убарт апкакәа излареипшымыз агвардия шкәакәакәа. Ус акәын хара ишаадыруз. Аха даеаңьара зынзаск аеакала ирдыруа-заарын. Зымтәыжәа цырцәаз аңсаатә хәызыны ххы аабон, изыхдыркьаз хәа акгы хзымдырзо. 1928 шыкәса, абцарамза антәамтазы, агәаккәа азын ағытцысрағы ирыхәарц акакан акәшәара ианағыз аамтазытәкьа, хқыта ар кәпшь оакәдыршан, уахыки енаки иналагзаны, азәызатәык даанмыжь, инахалганы иргеит хәпка шкәакәакәа. Хара ихьаахгеит асовет аамтазтәи мхәңьырак еипш.

Излеикәхоз уағы иңьаишьартә урт аашыкәс еикәатцәакәа зегы ирцәынханы рыпсы ахынзатоу хәа Псхәы иаанхеит, уимоу аамтакәа еихә-еихә еикәатцәахәыцхьаза, иаха-иаха рхыцхьазара иацлауа иаауан акапшькәа ирцәыбналаз даеа сасцәакәак. Уи анцәа иматц зуаз ракәын. Рызегы еипшын акағы. Азәгы анхара аңшымгеит ақытауаа рацәаоны иа-хьеиланхоз. Шака ауаа ирцәыхараз, шака уағы иахымбаша анхарта тып рзыцшаауаз, убаскак еихагы еиғыыршьон. Ант апка шкәакәакәа ирцәыбналаз акапшькәа рзыхәан ицәгыаз ибзиаз акгы шырымхәоз еипш, арт иматц зуазгы, ипхазтцоз рзыхәан рыматанеира шәипхьызк налашәаны изахәадаз. «Имәахкьаз амәа иаша дыкәта, хәзшаз», – абри акәын рыматанеира иалазаз.

«Игәнахаракәа ианажь хәзшаз, дымәахкьеит, амәа иаша дыкәта» – абарт әжәкәа роуп иихәазаз апап-ацыркь. Ирзышьтыхуаз рыматәакәа инарытцәлеит. Агәыпхәы иатцаз аса-би дыргәыдыкыланы рыоны иандәылырца, агәашә интытцуан, Бақыр-ипа Хараз иахьагы ибзианы игәалашәоит, икыдхәеа ақәаура иалагеит. Иахьагы игәалашәоит, ақәа рыхәыдхәасуа, рзамәакәа җнаркәпшьауа амцагы шыргәыдыпхалоз икартцоз еигәыргьауа иахьеибарччоз.

Уиакара анцәа дитахызар изааишьтрауаз амш бзиа, атц лаша, агәашә егынатахцеит, саргы игәаҗ сымоуп ихәозшәа

акээршшы аҕааирхеит, хаа-ха-ха – игэарпхазаны дыччеит ааигэа акомҕарра рдызас Бақыр-иҥа Хараз иалихыз ардыс қәыпш.

– Уиоуп иухәара, ари аоны атәы зумхәауазеи. Агаз нақә-тәаны, аспычка егәаихыысшыт, ауаы санибылуа хәа игәаҕны ипшызшәа, сынхәапшны-саахәапшаанза ақәцәа иал-кәахәан амцабз, – уи инаицирғызит адгьыл аҕы нцәас иҕаз иара иоуп хәа агәра гатцәкәаны иҕаз аңсараа рпарторганиза-ция амазаныкәгаф. Ғымт дпышәарччо иеирпхон Бақыр-иҥа Хараз. Уи деигәырғьон иаңсаз иус дукәа ааимпааны, пхәаҕа изгаа аҕар аиҥагылара иахәаҕыз.

Аҕыкәреишфалараиҕаланыеиқәтәахәан,ахаабнахәақәа талап, имхы ықәырхып хәа макьаназ ишәартамызт. Зегьакоуп дакәшаны аанда зегьынцәара игәеитәит. Ари ашьха қытаҕы, иаха ихышәаны аңхын ахәауаз, иаха ирласны иахымфасуаз тагалара, уи идыруан агаҕаҕы еипштцәкәа аҕаха шамеиуаз аҕыкәреи, цкәа ианфәауа хәа зынзаск асы шақәнауаз аҕара агзаргьы иҕыхны ишгатәу. Иара еиҕа дзеиҕахәуаз, иаха зыда псыхәа имамыз акартош акәын. Изхаша ашыла аңшаара ма-риан. Акартош зны ажытаа аңцаны, ҕазны ахала илҕатцаны ижәуан. Бжеиҕан реиҕа иҕәазқәаз алхны ахәышҕаара иныҕәхәаиршәуан, ахәышпыргы нақәирхәхәон. Убас ахәш-таараҕы ианизуаз ныхәак изафызан. Изакаразаалак ак-гы дазхәыцуамызт ихы-ихшыф зегьы иара иазышытны, ианиаамтаз араиком адцак анагзара дшахылапшуаз, таңкәым бзиақ аҕара иаалгәыгәны ахәышпыргәы ақәы-хәхәа ахәышҕаара иаххәытцаз. Уажәшыта изхәазар? Мап, ацәа нахыблааит акәымзар, макьана имззац агәы. Аса-бицәа дырфызакон акартош аныҕәигоз. Ахәышпыргәы шнақәиршәшәалақ, еиқәатцәаза иаашыҕиҕауан. Инеим-да-ааимдо ирыҕаиркәашауан инапсыргәытцәкәа, ихаҕагы дфышыҕиҕа-шыҕиҕауа. Дгәырғәуан, дыччауан, нас ақыдсақә инықәтцаны, ашәарыцаф ажәеипшыаа ирҕаз ашәарах дныхәа-ныпхәаны ацәа ахыхра дышналаго еипш, акартош ацәа еиқәатцәеи агәы шкәакәеи реиҕәытхара дналагон. Инапгы, иҕы иахыҕеитцозгы иааизымычхәауа дабылуа шаҕа ицаны изыфоз убаскақ ақьаф алаиуан. Уажәшыта ихароузеи Бақыр-

ипа Ҳараз, абасқак агәйрғара азаазгаз аутрағых ианачыча, тыңх акартош аҫағаларатқәкә ианасакьахәымтаз иачычаз абнахәакәа ихызатқә рғәтқәакәа ахькылнаблааз. Аиаша-зы зымац иуаз зеггы гәйхшәартас иқатцаны, ауаатәыфса ратқкыс ихы иахаггы ицәымығха, ихатаггы уафы дахьим-баша, иарггы азәггы ибла дхымгыларц, иқытауаа рхәашьа, ихы ғәхәаны данықәт, рацхьатәи тағаланаан, рацхьазатәи азынра ағытсра иеаназықайтцоз, ашьамақеи ақсасеи ркәац цааны ишыкнейхәхьазггы, абнахәа ажьггы нарывакнайхәит. Аха усқанггы, иацааиуаз азынрақәаггы рғыцалараан акы, ианейхаха фба рақәын илаишьтуаз. Анхаф бзиа ихатәы рахә дшырмейчахауа дрейчахауан ишәарахыз, игыгшәыгыз иарбанзаалак. Ус дзыркәамтит икартоштра иачычаз. Иаха ианиаамтаз иус иапгылоз иакәым, длакфакыр ихатаггы ихы игәағыртә рейха далашвыкзаны данықаз аамтазы контрреволюциатә гәыцк мазала ишейеқауу ибар ус изықәхрымызт акартоштра иачычаз абнахәа ишынтаацәаз ишықәихыз. Атла дықәтәаны дшахафоз иршон. Руак анылаишьтлак, игәейтеит иаарыцқаны уахыки енаки ры-хабар ықазамкәа ақста еиқыхаара интазуан. Адырфәены ианаац, ацәылашамтаз излаац амфала ейтааталон. Дрылга-ны, абыжьбатәи анишь, икнаҳаны акраамта дгылы жәфани идирбон. Сара сацәхеит дәеа цыоуқы рус сахьағыз азыхәан, ус анакәха, сықстазаара схы иазыскызтгы, иахьа уажәггы жәлар рыгәта срылатәазаарын. Ирбааит, ирдырузааит, дгылы жәфани, схы ахьчара макьаназггы ишсылшауа.

Игәазхара иңықәрейрта дналс-фалсны, игәазхара акар-тош гәатаны даналга, амш лашара шфыцәаара ифыцәааны иалгахьан. Ахәлара ианалагатқәкәзоуп алакытқәа аны-цнаршәааз. Ҳаразггы қсатцлак амқан сыпхьап, мцак ахы ааиластцап хәа данаахәыцыз, аха атқх ейха-ейха еима-хауеит, дшазыңшыз ейңш акәымкәа, ашьхақәа иаархык-ны атылашара иалагеит ажәфәан. Амза ттәааза, ишейше-иуа ианыфагыла, ишейкәарчыз ажәфә инхишьын, ихағы ашқа дхынхәйрц амфа дықәлейт Ҳараз. Имфа убасшәакәа иқан, ейха иархарон, дахнаркәшон ахабла далганы дызгоз амфа ала дцар. Бзиарас имаз, рыфәнықа дшымфәхытцуазггы,

аѡнатақѡа ирдѡылѡны, аштақѡа ирықѡыѡны иахауан ауаа
рыбжыы. Егѡа дацѡыбналаргыы, егѡа ицѡымгзаргыы, ауаа
реикѡѣтбжықѡа ахыиахаша дниасны дымцар изычѡауамызт.
Изыстахыз, исмаѡац исаѡараны иѡаз хѡа мчыбжыык ихы
дазагѡуан. Ихыпсааны ауаа рхырѣқѡа реипш рыбжықѡагыы
гѡхѡааигѡауа даналагалак, акы даанашѣтазар, аѡабла дналс-
ны деитѡахуан. Аѡабла хѡа иашѣтаз, дара инхоз ракѡын, мам-
зар, аѡаблақѡа реиланхашѡа збахѡоу, издыруа уи аѡабла хѡа
изазѡагѡышьомызт. Акраамѡа изеилкаауамызт Хараз абас
еицѡыхара-еицѡыхараны изынхоз. Еиѡа еигѣзамыз Аѡсны
иѡоу Сибра хѡа ззырѡауаз азынра аѡацѡыхѡара, еиѡа
ирzymариазамхоз рѡѡаргѣ ѡнқѡа еиѡа еизааигѡаны еидгыла-
зар. Ускан рыпѡстазаара шѡартѡхон даѡа зынра бааѡсык, даѡа
ѡаа цѡгѡак аѡацѡыхѡараѣы. Изцѡыбналоз рыпѡшаара рzymа-
риахо. Уажѡы убас еипш иѡхѡакны, убас еипш уѡѣ гѡѡарас
иахѡмазам ицѡыѡанхон рырбаандаѡраз агаѣантѣ иауаз
ракѡым, псѡѡаа рѡатақѡагыы ирыздыруамызт, ирымбазацызт.

Аибашѣра иалагаанза ақыѡа иалицаз апап-цыркѣ дахѡы-
қѡибааз ашѡа хѡычы днавсны дцар акѡын. Уаѡа даатгыларѡ,
ауаа рбыжықѡак иаѡарѡ дашѣтамызт. Апап-цыркѣ иѡхѡыси иа-
реи рымаѡара ракѡын иахыз. Аѡѡаргѣ ѡны ааигѡаратѡѡѡа игы-
лаз атѡла иалпѡханы аѡны ахыб иахѡакѡпѡоз, амза ашѡахѡа
шкѡакѡақѡа алда-алданы еилигѣраан. Ушгылоу ухыѡны
уѡналартѣ илаѡѡыз, егѡыхѡычыз аѡенѡыыр иѡааза алашара
алпѡхон. Иабѡыар иазқѡынѡа, илаба иѡарс даатгылан аѡѡаргѣ
ѡны иѡныѡны иааиуаз ашѡахѡара дназызырѡит. Иара
иаѡарѡ дзыргѡаѡуаз, дзышьѡаз ауаѡытѡыѡса рѡѡажѡара
акѡын. Иѡаѡа ажѡакгыы имѡѡааит, рѡѡажѡара зынзаскгыы
даладмырѡѡааит, аѡа илымѡақѡа ирѡѡѡлааит ауаатѡыѡса
реиѡѡажѡара. Иѡазаарын аѡѡажѡара атѡкысгыы инеиѡаз,
иѡаѡагыы изымдырѡо еиѡагыы дзыргѡаѡуаз, зынзаск иѡашѡра
иѡѣыз игѡатѡаѣы иѣыѡѡаахѡаз. Иѡѡѡымѡо шыѡыбжыык иаѡар
еипш ашѡахѡабжѣ агѡхѡаа мкыкѡа, ауапѡѡа хылѡа иѡаршь-
шыы, игѡашѡы инахысуа иѡѡажыыз ижѡакѡа жѡпа инапы ал-
шыуа, аѡѡыѡазырѡра аѡатѡа иѡѡѡам хѡа ѡыѡкгыы даанаскѡе-
ит, аѡа иамуит, иххѡыѡра иаѡѡыѡѡит ишьѡпқѡа. Иѡырѡагамзар
акгыы ихѡомызт зѡатѡаѡара ашѡѡымѡа иѡагылоу аѡыѡѡа

илеипшха, иттәаза ахафы шамшамуа ажәѡан иатцасзо ине-
иуаз амза. Ауаа дрымбартә аатра давцагыланы азырѡра
акәым, рапхба, ианамузах рыгәта акәзар, ртдыхәан агыла-
ра зхы иатәазымшьоз Бақыыр-ипа Хараз, реиха ламысда-
рас иипхьазоз ак кәитцозшәа ихы шипхьазозгы, ишьамхкәа
тыс-тысуа, акәттара иахаѡо ғычѡы ччиак исахьа итаны,
ашьшьыхәа агәашә ааиртын, ахаскьын татара дыладало
аķарг ѡны ашқа ифынеихеит. Убас ашьтыбжь лаķәуа
ихаракуа иаҳахьеит арѡаш. Уахынла атц лашьца далазырѡуа
ахапәфы дышиоу, иааигәазаны ашьтыбжь агара иналаго-
ит арѡаш, нас иаҳа-иаҳа ихарахо ашьақәа рынхытқка ин-
скьоит. Уи агоит, иаанагоит апша, аха ари ашәахәабжь... Ус
иķазаап изхәауа рашәахәашьа. Ааигәаратцәķа дымнеикәа,
апенцьыр дналпшит. Ибла иаахгылеит ихәычреи иқәыпшреи
днартысаанза, иан, дәәазны ианду, анцәа иашьапкразы аны-
хабаа ашқа даныргалак иибалоз. Арт асқаѡыкгы злакызеи
ари аѡн хәычы. Еивтақьыкы, ршьамхкәа арс игылоуп аҳәса,
ахацәа, рыбақәа тыпхаауа атыпхацәа, рыхцәқәа рыжәѡахыр
инықәсуа ахацәарқар. Рашәа гәхарштга хәаны ишаалгалак,
рылахь рыцьымшь рзатәуеит, ихырхәоит, нас иматанеира
инацитѡоит... данаалеиѡеи иныķәашьа мацара адаггы уаҳа
итәхзамызт дидырырц азыхәан... абар ақыта иалицаз апап-
цыркь. Иныķәашьа еиха ихьантахеит, ибгаггы нылгәыгәит,
егьирахь, иаҳарак иблақәа ауаѡы ианихәапшуаггы, анцәа
ихәауашәа ишпшыц ипшуеит. Лыпсы тоушь ипхәыс, дызмаз
амонах дкажыны апап диццеит хәа зызбахә иархәахьаз?!

Аматанеира иаҳа-иаҳа иаланахалон, рашәахәара зны
ажәѡан иатцазуан, еазны адгылаф инышьтабон. Хәшпыргык
ахьаанымхаз, ахәа-ццышә мацара ахьақәшәоу, ахәыштәара
егьа дацәхәарггы амца шзеикәымлауа еипш, уи аматанеиашәа
ауаатәыѡса ргәатцәфы иарфыхало хәа акгы изнамырфыхеит
ажәытә револиуционер Бақыыр-ипа Хараз игәатцәфы,
аха апап-цыркь дшынаихәапшытцәķьаз ибла иаахгылеит
гәалашәарак, еихаразак активла (адырѡаены араион ашқа
иишьтыз ашәķәыбггыц афы убастцәķа анитцеит «еихаразак
активла ихы ааирпшит...») зегь рыла узықәгәыгратә иķоу хара
хкоммунисттә партия иаазаз акомфараа рпыза». Апап ипхәыси

иареи ирзышьтыхуаз аматәакәа еидхәала, ирыцаланы, рысаби дыргәдыхәхәала аоны идәылтчны ианца ашьтахыгы, акомфар пыза импыхьашәаз аматәакәагы «артгы жәга, хара хуаа гәыразкәоуп, шака шәтаху шәахтоит» хәа, – иршәны иритауан, аоны ирласны амца акырц, ирласны иблырц агазгы зыпшааз иара иауп. Апап иматанеира, зшьамхкәа арсны игылаз рышәахәара, аетцәа акәагта ишамшамуа ажәәан ахынтә иаапшуаз амза, иарбанзаалакгы амч икәымхакәа Бақырица Хараз игәатцағы мца пхаррак хәа акгы шрызмырҗыхаз еипш, аххәра, агәнаха ахыхра ухәа иарбанзаалак акгы изнамырҗыхеит даеа гәалашәараакгы. Ишааизцәыртцызтәкәа иара акгы шихарам хәа ихы злаҗихыша ажәакәа рҗаархеит... иаашоны рыоны индәылаҳцан, агәашә итымтыцкәан амш цәгәа баапс кәлеит. Убасеипш кәак леиуан, иамуит, аоны амца изацрамтцеит акомфар рпыза. Иаиркын ицәеит, еиҗа иаиркын, еиҗа ицәеит. Хара инахагзар акәын апартиатә дҗа. Апап-цыркыгы иманахцәагы шыкәцаны рынхаракәа хаблыр акәын. Уара уакәзар ишҗакауҗоз? Амш цәгәахан, ибаазар хәа хшәеит, ахыҗа рылалар кәалон, рышәнкәа ихәздәылымцеит, аконтрреволюициатә банда рыцхәхшыеит хәа адокладнаиа записка оны иушьтрызу араикомахы? Амш цәгәан, аспычка еихәахшыын ицәеит, уи анахаркы азыпсы зхытцәтәоз атзамцкәа амца рымкит, хәтамзааит, убри азыхәан ауп рынхарҗакәа захамблыз хәа узанҗарызу? Агәеилыхха акы иатҗамхоз акомфар пыза, хәзҗу закәызеи агазақәа, абан агаз лампа ахьарку, агаз лақәахтәар хәалымгеи, ихәеит. Хәпсы җихит. Икыдхаеа ақәа леиуазар, сара иасырума, рысаби ахыҗа илалазар, дырҗханы деилархәандаз...

Азы самгарц азыхәан аҗслымз шаха сшәыркы хәа ихәхәоз еипш, абас еипш икәз аҗсҗыхга ажәакәа рыла игәы дышҗацәажәоз, иаха ихәашаз даеа гәалашәарак дназкылсит.

Апап-цыркы аманахцәеи рынхарҗакәа былны ақыҗа иалырҗеиҗыҗеи мчыбжык аатцханы, аоны дахәааиз, уаҗеимшхарак дақәшәазшәа, лылабжыш лыкәааша, амамеикәара лхатәаны, лылахы-лыцымшы зәтәуа, хәҗанаумҗан, хәҗанаумҗан хәа анцәа диашыапкуа, аоны дамкуа дышәнан иан.

– Икәлазеи, ди ибыхызеи?

– Узшаз уатанеимтцааит, нан, узшаз уатанеимтцааит. Изака гәнахароузеи уфызцаагы уаргы иныкәшәтцаз.

– Икалазеи, икахтцазеи?

– Аоны иандәылышәца, рынхарақәа анышәыблы апапи аманахцәеи, даҭеа мышқәак, даҭеа цыхқәак ақыта иалымтцыкәа, иахынарышәтуаз макьаназы афстаацәа ирымфац ҭнәтақәак рҭеи иказаарын рҭеицхьакны. Апап исаби ахьта илаҭеит ауха, агәытәкра ихьит, дырцәыпсит, ақыта акалтаҭеи анышә да-маданы икәцит. Унацәа-аатцааишә, ақытаҭеи ирхәо уахап. Ишәзыбзиарахааит быцкәын икаитцаз, асаби дишьит рхәеит.

– Сара сакәмызтгыи, ди, апапгыи ацхьа днаргыланы, аманахцәагыи, хәса хәцәа хәа неилых кәмтцәкәа рызеггы иларгәытцаны иршәуан. Уи бдыруоу бара?! Убастцәкәоуп сара адта шсымаз. Рызеггы ааизганы уаҭы иахымбаша иганы рышәра... Итәбуп хәа сархәааит рыцсы ахьейкәсырхаз. Асаби ахьта илалазар, ди, сара соума ақәаршәы ләзышәтыз?! Дрыц-храандаз, хә-хә-хә, дабакоу изымтцахырхәауаз хыхь икәтәоу?! Изымтцахырхәауаз хыхь икәтәоу?!

– Цырхагас ихәумтан, хәмдырра хәтоумтан, ухышәар-гәытца сакәыхшоуп... – иара данцоз иан лныхәацхьызкәа ишәтахька иааҭуан, дцеит иускәа инарытцаны инаигзарц.

Абри ахынеигәалашәоз, дахьыкәз, дахьылаз иханарштит. Изгәамтазакәа иацхьака шьаҭақәак ныкаитдан, ихы адкылан аҭенцъыр алцшра дналагеит. Иматанеиуаз апап данаахьацш, иматанеира неипцканы иҭеи ахьаатыз ибжыи наихәлашәаны даанхеит. Икаитцара дақәымшәеит аҭенцъыр илацшуазгыи. Анцәа дхазцауа азәы дааин, аҭн аҭнуцка аҭналарта изымцшаазаап игәахәын, дцыркыпуа ашәахь иҭеинеихеит апап. Аоны дацыртцны дцарцаз ашырхәа иҭеинеихеит Бақыр-ица Хәраз, аха урт еиҭамхәкәа еицыртцшәа рымамызт.

– Анцәа узкәитцаз амҭоуп арахь уаазгаз, анцәа уисабиуип, ауаҭы, уааи арахь, – аҭны ашә кьаҭьаза иааиртит. Алашара иаадәылпхаз, ацәа-цәашь аҭҭы ацны, Хәраз инаиҭаҭхеит. Рылацшкәа анааипыла, рҭыцьагыи икартцара иақәымшәо, ирхәара рҭамшәо еиҭаҭшуан.

– Анцәа затцәык иоуп изылшауа уара уқәзбара, Бақыр-ица Хәраз. Амҭа иашахь укылсзар умҭахьтц, сара зеггы уана-сыжыт, – ихәан илахь-ицъымшә изатәырц инапы анҭышәтх,

инапы наҥ даанахан, илаба рыҕаҕаа-рыҕаҕааны иарсуа, ишэаҕы агэһицэ ихы иаахыҕаҕаа агэашэахы иҕыһеиһеит Ҳараз.

– Акыр данынаскыа, амзагы имѡа азымрлашартэ ашы-хаҕаа ианрытала, амш цэҕахаргы аҕаа иҕэнакыртэ амахэ-таҕаа еиларсуп зигэахэуаз цсатлак амцан длатэит. Амца еикэитцеит, иамуит. Дыцэа акэым, тынч атэаратцэҕагы илым-шеит. Ипыртцуамыт апапи иареи реиниара изнартысыз даҕа гэалашэарак.

Аныхабаа андырбга, хаҕэи-мҕыхэеи ахыеилажыыз ирыл-ганы илтэахыз аныхацаа шылкыз лыпсэзаара даналцуаз уасиат аҕэаны инлыжыыз иан:

– Сара санпслак, нан, исзыкаутцо хэа акгы ссахзам. Сыпсы штоу ауаса хэһеицэатцэа злам ааганы, икаутцахыоу агэнаҕа уатанаимтарц, угэнаҕара ухихырц ауаса шыны уныхэа. Игэнаҕа уқэуп, нан, апап исаби, уаргы ахыцы думоуп, убри уазхэһиц... Ауаса хэһиц еикэатцэа злам...

Ауасаҕаа акы акэым ѡбагы сшытлараданпсы, акы ахаатэи анырфоз, аѡбатэи – ашықэс аан. Сара схэһицы машэырлоуп дышсахаз. Исхароу убри ауп даҕааҕара исцэахыр акэын атапанча. Зынзаск акажышыа сымамыт, исызтаз рахатыр ма-цара акэым, схатагы сыпсэзаара азбжак уи иадхэалоуп. ѡажэи акы шықэса ааноума, аколлективизация ашықэсқэа рааноума... Айбашыра ашытахыгы, атапанча уцыба иштам анырдыр, иануцэымшэа, шакаѡы ацэһиалоуа аз аусура. Зны, сыпсымзар, ѡажэижаба шықэсазы акоммунистцэа хэнеизига дышхацэажэаз. Шака ибзианы ихэазеи Нестор Лакоба: «Аколхозқэа шэтахума хэа шэанразцаа, аус ытшэырбгеит ауп. Ажэлэр иртаху рхатагы ирыздырзом. Мчыла итоуцалароуп цыанат» Излатоуцалоузеи?! Уарцыс еилыххоуп, абри атапанча зегы хэһицэа иумаз хэа ианы-неидыркыз ашықэс акэым, амзагы ихаштуам цсраһенинза, избанзар, зылан дызбаз еипш, убри амш инаркны инахэһи-аахэит, даҕа мѡак ианылеит ипсэзаара.

...1918 шықэса, цэһиббра мза аҕааѡнашахыан. Ауапа иб-зианы иукэуымышар, ахыта уакуан, узыцэомыт ладагы ѡадагы апша зыѡнашэшэоз ахышыцэа ртыпдағы. Ладагы ѡадагы ажэѡан реаларсны игылаз ашыхаҕаа рыхтарца

шкәакәкәа дырҕыцхъан, амра анрықәыпхалакь ула агәы
 цырҕауа ицыр-цыруан. Еиха ашытыбжь мацхеит ртың анафс
 уахьналбаауаз еибaxeибафо иҕаҕеоз арфаш. Ахьшыцәа
 рбызшәала Агәаз хәа изышыҕаз, запхьаҕа икыҕа мацара
 акәым, Аҕсны зегы иазку аизарақәа рҕы Бақьыыр-иҕа Хараз
 хәа зыхьзи зыжәлеи еидкыланы ирхәараны иҕаз арҕыс
 цәрышкәа жәаф шықәса дыртагылан. Иадыруазеи атциаа кәта,
 аҕсабара иахшаз, аҕсабара заазара иаҕу. Абҕькәа ҕнаблаауа
 амра анкацеиуа аҕашәкәа ацәаакыра рыпшаалароуп ад-
 гьыл аҕы, амахәтақәа акәнарҕсаауа агәахы антнаршәаауа
 ахьта, убасқангы иҕсеикәырхагоу аҕашәкәа роуп, адгьыл иа-
 лоу аҕхарра ҕаганы ацәеижьы иаларцароуп. Убри азыхәан
 ишоуп, убри еҕаҕызароуп. Жәаф шықәса иртагылаз Агәаз,
 жәытәнатәаахыс инхацәаз, рышьхагәара аҕыуаф дзакәшом,
 рыҕсасеи ршьамаҕеи уаҕы изыпхьазом хәа зхырхәаауаз
 Бақьыр иҕацәа рхылтшытра, Хараз, аҕсаса шыжьыи хәылҕази
 реилыргареи ианаамтоу аихабацәа азыхь хьшәашәа рза-
 агареи раамыштахь, гәтыха цыда змамыз, запхьаҕагыи
 иабацәа урт рабацәа рымҕа ззыпшыз ипхыз иалазамыз
 ҕенак... Шьыбжьышьтахын убри аҕыны. Аҕсаса уажәшьта атып
 ашҕа ихьарпшлатәын. Амра ахьнеихьоу днахәапшуан. Агаҕа
 аҕанахьала игылоуи, Нхытҕа аҕанахьала уи иахыхәхәауеи
 ашьхақәа рыбжьара ахы набжьанакызар, амра атып ашҕа
 ипхьацалатәуп арахә, инкыдхәыла-аакыдхәылауа атып ашҕа
 инеиуеит, амрагыи ахата имбазо ант ашьхақәа ирыбжьыпхо
 иалагоит ашәахәақәа кәпшыи уаркалеиуа. Ртың ахьгылаз аха-
 хьы иниасны ицон Наб азиас, Нхытҕа егырт ахьшыцәа ахь-
 гылоу анафстәи ашьхақәа рышҕа инеиуаз амҕа, шамахазак
 акәымзар, уи амҕа ианысуаз зегы уаҕа ианиасуаз ма
 ашарҕаз, мамзаргыи шыыбжьаанза акәын, аха уажәааны
 ианнеихьоу аамтазы, насгыи ҕылагыи акәымкәа шыапы-
 ла... Ицегыи Хараз иҕьеишьяз, рыхәҕыкгыи еиҕдыраашья
 рмоуа еипшны еилахәан. Ишьац-пштәылаз рыблүзақәа
 ргәышпқәа рҕы аҕыыбқәа кәазза, адәахьала реикәақәа
 рықәцаны амаҕа кьаҕьақәа рымған, иабацәа иабдуцәа
 иныкәыргац ахәызбақәа рыкәнын. Ашьтахь, акыр шықәса
 аныбжьыс, уи аиҕылара анигәалаиршәоз, ихәар аныкалозгыи

имхәакәа игәанала даназхәыцлозгы, акакәын иихәалоз, урт реибыташьафы ишапсуааз злоудыруз хәа ирыдибалаз убарт рмаҕақәа ирыдхәалаз ахәызбақәа затәык ракәын. Егырахь атапанчақәа, ацинк шәақықәа, ргәышпы иадыз аҕантәуазқәа, реикәақәатәҕьа рызахышьа, зегь рыла иухәар ауан хара араҕатәикәам хәа. Иңьейшьаз даеакгы – маңаак ҫ-маңаак раҕара рыбжамзаргы, харантәи уанрыхәапшуаз, алаба рхыршьылазшәа, рыхәфыкгы аурыла еиҕаран. Акыр цхьаноуп Хараз ианеиликааз ус изыҕартцоз Кыаразаа – рҕыза ицәахра еиха имариан.

– Аранза уаишь, уара арҕыс, – ихәеит ибжы чыхьза, ашьтахь атыңаф аихабацәа Чнагә хәа изыңхьоз Нестор Лакоба. – Умшәан, уңхамшьан, ухәыцума уара уажәшьта ар цызара рзызуша.

– Убжыгы аарду, илымха иагуп иуазтаауа, – ихәеит егы.

– Шәтың афы иҕада? Шәабатәикәоу? Шәзыжәлақәада? – азтаарақәа неишьтаирххит илымха иагуп хәа ззырхәаз...

Иааркыаф-ааркыафны ибжыгы ҫтыга азтаарақәа зегы ртак аныҕаитца, адагәа игәапхазар акәхап дпышәарччо ижәахыр днас-насит.

– Афырхатца! Гәеилыххак уоуп, – ифызцәа рышҕа даахьа-хәит, хгәың ашҕа дхадахкылап хәа сыҕоуп?! Ухәыццәоуп акәымзар ухадахкылон. Акы уасхәашан, ишңаухәеи ухьз? Аиеитәҕьа, Хараз. Шәтың ашҕа хноугароуп Хараз. Абни ахыб иаабо аума шәтың? Уара уҕаз, ххала хнеиуеит. Уаннеилак зык хуржәып, хҕы табоит, убас азба хакуеит.

– Амҕасцәа азы дхаржәзом. Хыртцәыршлоуп, хабҕәыл еснаг ахыртәы тоуп, – игәаҕра иацлауан Хараз. Ашьтахь еиликааит, уи ауаф, Адагәа, иҕазшьақәа ируакын – даазацәажәуаз дхараимкуазар, цыара акала длаирҕәамызт.

– Уара ари арҕыс хшыҕлагы дыбзиоуп. Дхәыццәоуп, ииашоуп, дхәыццәоуп амзар иахьатәҕьа хара дхаманы хцон, иухьзузеи, иужәлозеи, узцада? – ихәеит ддагәоуп хәа ззырхәоз.

Ирхәоит Зызлан-Захкәажә дызхәапшыз ахатца ауаатәыҕса рдунеи игәы ахлыршәоит, уинахыс лара лдунеи ашҕа диалгоит хәа.

Убаскан, хараза ашьхақаа рёы, Нестор Лакоба ифызцәеи иарей рапхьаза ианиба Хараз досу иархәоз ажәак ныбжьмыршәкәа иахьагы иғәалашәоит.

Иаб, иаб иашьцәа, еицгьычуаз, зырахә еилаз азәазәала зегьы ацсшәа ааибыхәаны атып ишыныфналаз, уаанза убри иалацәажәоны, рацәажәара инацитцазшәоуп дшалагаз Адагәа:

– Хара хтәы иагоит, иухьзузеи, Цьатқьар ухәама? Уара уоума абчарах Цьатқьар, аҳаҳаи фашьарак умышьын. Мызки бжаки затцәык ракәын Ацсны хара хнапафы ианыказ.

– Шәызуствәада, дад, хара хәа узфү? – ижакьа атыхәа инацәахы иахаиргьежьуан Хараз иаб Цьатқьар.

– Хароу? Абна агәта улахазаап уара?! – Изеихәоз иатцкысгы изаҳауаз ирахәо фәаитит Адагәа, – хара ақыртқәа Ацсны рықәцара иафү? Хәеибахтәит, Кьараз кәхтәит.

– Ақыртқәа зегьытәкьа ықәахцарцу?

– Иахпырхагакәоу.

– Хара азәгы дахпырхагам ихәеит Хараз иаб иашьа Цьарнас захьзыз ахьча. – Дқыртүоума, дагыруоума, Чнагә, хара азәгы дахпырхагазам. Иаауеит, хамхкәа дхаррашәоит, хажькәа дхартәауеит, хаматц дхаруеит, иабахпырхагоу.

– Амчра рнапафы иааргеит, зегьынцъара дара ахагылеит, ишпахпырхагам, – иуамызт Адагәа ицыз руазәк. Данцәажәоз уеизгы-уеизгы ма икама дамтцасуан, ма атапанча инадиргәғәалон инапы.

– Аихабырақәа ирхагылеит ухәоу? – иуамызт Хараз иаб иашьа, – аихабыра ишыкоу умбои, ақыртүа дааины дах-хагылаанза, икадаз, сара суазцаауеит, икадаз? Аурыс духагылазар еиха еиғума?

– Аа, сааухаткуп, уаангыли, уаангыли, – ахәыштәара ацхьа ақьдсакә дахьыкәтәаз ашырхәа дфатцкьеит Адагәа. Уствәкьа ддагәамзаап, зегь иаҳауазар, – аа, абар иахьихәаз хәхьатхаз зыхкьаз. Ақыртүа дықәахцар, аурыс дааиуеит, уи еиха деиғума рхәан, ихадымгылаз ацсуаа рацәафхәит, убри ауп икалаз, убри азоуп аменшевикцәа иаармарианы Ацсны рнапафы из-ааргаз, – ишьтахь, иапхьа, иганахь иажәа змаҳауа азәыр дын-хар хәа дшәаны днапшы-аапшуа, иажәагы азәы имтицаар хәа дшәаны, ажәакәа еишьтарххы, иблақәа амца рхыхәхәыла

акэын дышцэажэоз. Убри аамтазы иихэоз ажэакэа роуп Хараз изыхэан Зылан-Захкэажэ лыгэзра изафызаха. Уанзеи уинахыси хэа идунеи, ипстазаара еифышаз, – ижэбоит афызцэа, ишэахаит ари ауаф иихэаз?! Аурыс даххагылан дахрырхан, ақыртуа дааит, ақыртуа дахрырхар аурыс деидахынхэуеит. Ирацэоуп абас ихэыцуа апсуаа. Абри ауп хара хатказырбгаз, – даахэны Хараз иаб, иаб иашыцэа ихы нарыкэикит, – шэара шэашыцылеит дарбанзаалак азэы инапы атцака аказаара. Атырқэа, аурыс, ақыртуа, азэы даххагылазароуп. Иауа-зеи, шэыххь згеит, даеазэы дзаххагылара?! Исахэхеишь, сшэазцауеит, даеазэы дзаххагыларызеи?! Урыстэылан ахэынтқар дахырхэеит, Қарт агубернатор дықэырцеит, аусуцэеи анхацэеи апшэымацэахеит Урыстэылан, Қырттэылан акэзар, амчра ақыртқэа рнапафы иааргеит. Сара сшэазцауеит, сааихатцкуп, апсуагыи ифны иара дзапшэымамхарызеи?! Уара Ыбатқьар уаф кэыгак уоуп, изфумтуазеи, исхэо иашазами? – икылкаан Ыбатқьар, абчарах ихы наикэикит Адагэа. Ускан макьана издырзомыт Хараз уи ауаф данцэажэоз кэзшьас имаз: ауаа мацфума, еизара дума, иажэа акыр апхылнадоит, иихэо иацныкэоит ззигэахэуа, хатала иидыруа, ма заа деилкааны, ихы наикэкны ихьз ихэон. Уи ауаф ус еипш дналкаан зыхьз имхэаз, игэы кэаитцон, далахихуан, иара ишка дхьаирхэуан, дидымгылазаргыи асеипш хатыр сыкэцэаны сыхьз зхэаз ауаф игэы сызнырхом хэа дифамгылартэ дафайкэакэон. Уажэы дкылкааны дыхтэикит Хараз иаб, абчарах Ыбатқьар!

– Сара, Чнагэ уххь згеит, узбахэ бзианы исахэахеит. Аешбеи Алакэабеи Апсны рнапафы иааргеит, анаместник дықэырцеит рхэеит. Иумбои, дад, ашытахь икалаз, ақыртуа дхынхэит. Шакафы ршыз убоит, афнкэа рыблит, ауаа хдыртэеит. Хара, дад дукэыхшоуп, апсуаа хатцэахеит, хакэзаахеит. Хамч зыкэахеи изкэымхахеи хэздыруам. Акамбашь иакэпаз ацэ атэыца хжэеит ихэеит. Сара усызхэыцуазар, дад, икататэу уасхэап? Еицэажэааит дара, аурыси ақыртуеи. Иртахызаргыи еимаркааит Апсны, еибашьяаит, икэибахааит. Уара, дад, икалап атоурых цкьа иузымдыруазар. Аурыси апсуеи Лыхны ианеибашьыз. Ицхьоузеи уи аахыс? – иара ихэаанза иажэа наифцааны:

– Уи айбашыра калейт 1864 шыкәса азы. Уажәы 1918 шыкәсоуп. Ус анакәха, итцуети ынфажәи жәипшь шыкәса, – ихәеит.

– Сгәы иахәеит иахьудыруа, ишырхәо еипштәкьа уагькәышзаап. Узыршы, дад, асеипш икоу аус ала ауашы дыхәмаруам. Шыхатәылан аныкәащәа, дад, ишыртасу уасхәап? Абға еибаркыра умацара ухаларц иузбазар, уи дад, уара иуусуп. Убғалама, унхама, ишиашамыз амфала уцама уара уда азәгы иңырхагам. Аха, Чнагә, шыхатәылан аныкәащ, зхы замхакәачроу азәы иакәымзар, ахаан ихы иатәеишьом изымдырзо амфала ауаа ихьырпшны амфәа ақәлара. Ихгы таирхоит, ауаагы таирхоит. Изхысхәаауа, аурыси аңсуеи Лыхны ианеибашыыз сара саб агәтәтәкьа далагылан. Сара суазцаауеит, иалигазеи? Аңсуаа ңоуки, аурыс дгәауруп, аңбаама ирхәымгоит, ифәгы хәхәуеит, дхамбароуп рхәеит. Абңар шытыхны икәгылеит. Урт атыркәа идгылон, сабгы дназлаз. Даға ңоуки аурыс дкьырсиануп, атыркәа иаиркыз хныхабаакәа, хзааиртит уи хәикәирхоит рхәеит. Урт абңар шытыхны аурыс идгылеит, атыркәа дхамбароуп хәа икәгылеит. Арака аңсуаа дара-дарагы еиғәхаит. Избан, дад, изеибашызыеи дара-дара? Атыркәа датцахар Аңсны аурыс игоит, аурыс датцахар Аңсны атыркәа игоит. Хара, цкәа уазхәыци, уигы ххы зикәахцарызеи, уара дад, егыггы. Ашыжь ихәеит, – изеихәоз асасцәа ракәын, аха иара итәкәа ихы нарыкәикит, ашыжьымтан амра аныфхашалоз, ихәеит саб, ацәажәара далагеит ихәеит, Шамы Осман. Атырңьманцәа анааңсалак, рееитнырыпсахлон, ихәеит. Иара дшағыз дағын, ихәеит, амра лташәаны иааилахәлаанза. Изатахыз, дад, уи акара ахәара, ихәатәыз фажәак ракәын. Ихәхыыз хәхыт, ихәхыыз газараны ихәхыт. Аурыс иғы абңар шытаххын ххала ххы ыкәаххит. Хәиғәзыжьыыз хнапала икнаҳаны иахшьуеит. Харт аңсуаа уаңсдәык азноуп хәхыкоу. Ххы ахьейкәхархаша ханазымхәыц, адунеи ханызаауеит. Атыркәа, уара ухәынтқарра дуззоуп, уара, дад, дукәыхшоуп, аурысгы удууп, зынзаск удыззоуп, шәара бзиа хазбауа, (афыңагы хшырбауа рхы рбааит), ихәцәнымхауа шәфыңагы, дадраа шәара шәнеидтәаланы ишәызба Аңсны згаша.

– Иузымхәеит Ыаҗтқар, иузымхәеит. Атырқәа хәигаргы, аурыс хәигаргы хара хзыхәан зегь акоума? Ыаҗт иугә сацоуқыргы, Ыанхәат иугә сыхәда иқәуцаргы сара сзыхәан зегь акоуп ахәеит, – ихәеит, – ацәагәуацә. Усоума? Ххәиуанқәоума уара хара?! – деицрашәаны дегьәатқәеит Нестор.

– Умыццакын, дад, уаангыли. Сара еиҗауасхәахуеит хара хзыхәыцша. Аурыс сигааит хәа, сара дад, ақыртүа сызиа-башьуама, мамзаргы, дад дукәыхшоуп, ақыртүа сигааит хәа сара сызиабашьуама аурыс. Еилукаарашәа исызшәахәама?! – иуамызт Хараз иаб Ыаҗтқар.

– Саргы иуасхәеит хәа сыҗоуп, еилукаартә. Сызгалакгы сара сзыхәан зегь акоуп хәа, аҗәыҗа Ыаҗтқар, сара схәиуаным, сара ус сызтәом. Аха Ыаҗтқар угәы иалымсын, уажәы икалоит уара иузымдыркәа, иузымдыруа ахысхәо угәы иалумырсын, уара иузымдыруа даҗәкы. Аҗсны даҗшәымахароуп Аҗсуа.

– Уи қалозар ухаткы сымцои, иахьатқәыагы схы уқә-сымцои, дад, аха угәы уамжәаит. Аҗсуа ианаршьом дад, ишны аҗшәмара ианаршьом. Сара аурыс инапы санҗшылозаргы сҗахым. Аха уи хәтәазшьода. Уи ашыза лахьынцас ианхәмоу, җара азәы ишыцра хәҗакымзар анамух, ххы зқәахҗаша, уи иаҗсоу хәа азәгы симгеит, сара схала срыхәаны дабра-уолра сҗеит. Храцәашын аҗсуаа. Хәибашьуан. Иахәхьчодаз, ахәынҗар Никәалаи. Ххы иқәахҗон. Уажәы дабаҗоу?! Аурысцәа рхәта даххәаны дкарыжыт. Хәдызцалаз хәа суазҗауеит. Ашышьыхәа хтәазарауаз хәшны. Узбахәқәа сахәуеиҗьҗеи аҗраатҗеит. Уара иуҗахуп ақыртүа иқәцараҗ усыцхраа, нас ушны уара уаҗшәыманы уҗастҗоит хәа. Уи ба-шоуп, дад. Баша амала ақыртүеи хәреи хәибаиршьуеит. Аурыс хәибашьны хара ханҗәар, хәдгыл иара иахыгаша хәа дхырбза-кәырбзо дкылҗшуа дтәоуп ақыртүа. Аурыс? Уи деиҗу җыушьома?! Убригы хара ақыртүа хәибашьыр, хнибарҗәар, хәдгыл ахыгашоуп дзышьҗоу, дад, Чнагә. Уара аҗәлар ураҗызарц, бзиарак ашқа икылугарц уҗахызар, аурысгы уахыабамшьыша, ақыртүагы игәы ахьнумырхаша уашьҗазароуп. Ирмузозар, усқан иҗауцароуп иуасхәаз. Дара еибашьлааит Аҗсны еимакны.

– Еилкаауп! – азэы дитцакыазшэоуп ибжыы шынтицаз Адагэа. – Шэызбахэ хазхэаз цкыа шэырзымдырузаарын, харжьеит. Абри ашьхафы Бақыр ицацаа рырахэ рыманы итэоуп, уаф дзыкэгэыгша уаауп анырхэоуп акэымзар, хара иахьабалак хамоахытцзом, избалакгыы ххы ихардырзом. Ата-панча зхынхалаз амака аарееины, имахэар инахаиршэит ауапа. Иахьагыы игэалашэоит уи еилахэашьяфы Хараз еихаразак ицьеишьяз. Уаанзагыы иахахьан «ажэлар рус азыкэпащца» хэа зызбахэ рхэакэоз, аха ари еипш азэггы иханы имбацыт ахтарца, азэггы ишьейтцомыт ажэцэеимаа, иара иаб, иаб иашьцаа ахьшцаа ишрышьацкыоу еипш, атцэтэа татцаны ршьацхэакэа рыхха ажэцэеимаакэа ишьоуп. – Ишцакахцари афызцаа, уаха арака хапхьяуоу хцоу? Ари ауаф ахьшцаа реихабы абчарах ицэажэашья шэахауейт. Хара ихадгыло уафым. Амца хакэлари, уаха арака хапхьяру? – ифызцаа днареацшит. Азэггы фимтзейт. Иказшья рдыруан. Дразцаауейт атак иара ианирхиалак ашьтахь, имаркырггы иара итэы иаимыргар иузомыт.

Убри аамтазы аихабацаа зеггы еицрахауа, еизара хэычык иахьейцшыз, рапхьаза ибжыы фтицан, фэаитит Хараз:

– Шэымцан, сшэыхэоит, уаха шэахтэз! – Изамоакэа убас амца рфыкэлейт, акэтагь накэйтэар иазрын. – Ус дыказам саб. Зеггы имхэазейт, – дынхьахэит иаб ишка. – Рыгэра умгеитоуп уаха акгыы. Аиаша зроумхэозей?! – Рызеггы днарыхэацшит. – Шэара шэакэзамыз мышкэак рапхья, ахацаа абакоу акэымзар, ашэакышхэа иарганоуп акыртэа меншевикцаа шыкэцатэу зхэауаз?! Уажэы ишэыхьзей?! Урт ыкэахцоит, шэхадгыла зхэаз... Сара, сара... – ицсахы ихэда икылахан, уаха анизымхэа атып дындэылкэейт.

Уинахыс еибырхэаз, изланибакылаз имахаит. Адунеи дам-куа атып акэша-мыкэша длейоуеиуан. Убаскан, ашэаза аткыс ицкыаз игэатца интэшэаз закэ чмазараз еиликаарц азыхэан данысраны дыкан цстазаара дук амца. Амца икэуп, аан-гылашьак амам азиас. Цафк цыара иапгылар, умыццакын, уанацълбеит, уахьцо амфан уахьнеиуа амшын уналахэаша уцоит ахэар амч зеггы неизганы иажэлоит, иархэашоит ацаф, иамам, аеашьып амзар, аатгылашьа амам азиас. Уабаци,

туамызт, дара Адагәа ифызцәагы иаргы, иакәшахатхейт акәымзар, дхаццааит хәа иакәырғәгәаны ирымхәейт. Цытрак инаскьяанзагы, хара-хара рышьтахька иеынкылауа дрышьтан. Апсни Урыстәылеи хәаас ирымаз азиас Цсоу иазааигәахо иа-налага, иаб иашьцәагы, Цнагә ифызцәагы иаргы иаатгыланы аицәажәара иалагейт. Азиас днырганы наф, излархәо ала, ареволиуциа дузза аиаaira ахьагаз, ахақәйтра ахьыкоу атәылахь цашьас икоу, азәы иихәауа дачәазәы ихирбгало ише-имаркуаз еидшылахьаны, иблақәа алахьейкәра (рафхьаза убаскан игәейтәит Хараз, уинахысгы иааикәшәацыпхьаза, игәы нзырхашаз ус иалацәажәоума, изеигәыргьаша иааирак азбахә рхәома, иаархымцзакәа уи иблақәа ирхыз акы акәын – алахьейкәра, ахьаа рхыхәхьыла, иара иеынкыла-еынкыло рышьтахька ирышьтаз, уажәы рцәажәабжь аарла иахаратәы, настха игылаз Агәаз днаидгылейт Нестор Лакоба ихатә. Убаскан жәаф шықәса даныртагылазгы, аурыла уи иатцкыс деихахахьан. Инапы Хараз ижәоахыр инықәйтәит икылкааны иблақәа дырхыпшылауа:

– Ишсаухәара, Хараз, уаб Цьатқьар еипш, хара хазфәу аус башоуп, бзиара хәа акгы алцуам хәа угәы иаанагома уар-гы? – ихәан днаиазцааит, иаха ианеицәажәозгы, иахьа ашьжымтан амәа ианықәлоз ажәакәак шынеимырдозгы, ирейхәарц иитахыз игәы иаатцаххуаз, икышә иаакәыххуаз идыруазшәа. Иаб имацара иакәындаз, иаб иашьцәа рфәпхьа хәашьас имаз. Уажәы агәагыра илазцақәоз ируакхейт «арпыс», «дад», мамзаргы «агәағ» хәа акәымкәа, дааиханы иара ди-варгылауа, «Хараз» хәа ихьз хәаны дахьипхьауа.

– Саб... сара саб... уи дшыкоу! Ихатә иакәын, аа абар, иашьцәа уразцаа, ақыртәа меншевикцәа Апсны иахаңейт, шәакыымцамзар уаха акгы иазықәцом, – иахаркгы иаб иашьцәа рахь ихы наирхейт, – ишәхәа, исхәо иашазами, иаха ихагхаргы хмеидгылар ада цсыхәа хамазам, ихатәпсатә ес-нагь...– игәы инархәомызт.

– Афырхатә! Афырхатә! Уара зегь рыла усгәаңхойт. Уеырхианы указ, иаарласны Апсныка ххынхәуейт, убаскан хагәтәтәкьа уаахалагылоит. Уажәы, шәаазырфәи афызцәа, – ибжыы мырдуцәакәа, аха ажәак рывшәар хәа дшәозшәа

ҫааитит. – Сара ишәасхәоит иҫахташа. Ҳараз дхашьтуеит азиас нырцәка.

– Иҫаитцозеи ари ахәычы уаҫа? – иааңеишьеит иаб иашьцәа руазәк, – ииҳәо издыруам, ииуа?

– Ҳара иаххәо иҳәоит, идахтцо ҫаитцоит, ихала акгы азхәыцра атахзам, – ихазы иҳәауазшәа инапишьит, – абас еипш иҫақәоу роуп ареволиуция ҫазтауа.

Абри аицәажәара ашьтахь уафы қара бзиақ аҫара аамтә мәасит, цсәзаара дук данысит зыхьзи зыжәлеи еидкыланы ирхәаратә иҫалаз Бақьыр-иҫа Ҳараз. Ицсәзаара анеихишьа-алоз, ажәа ахьҫылаз атың ашҫа ихынхәуеит хәа шырхәоз еипш, раңхьаза санбамәахҫьеи хәа дышхәыцуаз акәымкәа, ианиеиҳәаз иацы акәызшәа иааигәалашеит, ртцакгы зынзаск даеакалазагы еиликааит урт әжәәқәа. «Ихала акгы азхәыцра атахзам». – Ибжыи тәҫаза игәы инықәөит. Абриоуп иҫалаз, аброуп ҫамәахҫьара ахы ахьитнахыз. Ауафы, даеазәы еиҳәо аамышьтахь, ихатә акгы анизымдыруа, ихатә акгы анизымзбуа аамтәзы, рхы дадырхәоит даеа цьюуы. Сара сзыхәан, усҫан иара, Нестор ақәра бзиа иман, зтәымтә итагылаз хатан, аха уажәы сахьааихьоу сықәрала сихәәпшуазар, иара ихатәгы усҫан, раңхьазатәи адтә анситоз дқәыңшзан, ихытүааз? Шықәса 22-23. Ихатәгы ихала избеит хәа сыҫам иҫаитцәқәоз. Сара сшыхәмарҫахаз еипш иара инапәы, иааиҳәоз анцәа ииҳәауа ашәаны сара ишсаҳауаз еипш, ус анакәха, иаргы даеа цьюуы рашәәқәа убас иаҳаит. Ари иабыкәу иахьалагаз? Сан, цсәтә шкәәкәа, Елыр ныха санналгалақ, апап Никәа, «арт әжәәқәа ҫазшаз Анцәа иҫынтә Синаи ашьха амтан иаҳаит ахатарцдыс» хәа, – иныхәара ианалаитцоз аҫны икылсуазар, уафцсык иакәымкәа, хыхьынтәи ираҳауаз хәа дазхәыцуа дышнеиуаз, дазкылсит убри инаркны иажәа иалеитцауаз ахшыөтцәк: «Нцәам, уафцсым, – цынышуп ари ауаа иразхәаз, идзырҫатцаз».

Абри ифышәтәала ахәатәы анагзашьа хәа аанагауа, Ҳараз иаб иашьцәагы, иара ифызцәагы цқьа ираҳарц ибжыи өтыганы, еиҫа иҳәахит Нестор: «Абас еипш иҫоу роуп ареволиуция ҫазтауа!» Еиҫах ижәәахыр инапы нықәитдан, уаанза атцкысгы икылкааны иблақәа дырхыңшылауа, ус ҫааитит:

– Ҳараз, Ақсны ахақәйтразы иқәцауа айбашьцәа Къаразаа рыхьзала адта устоит. Ухы ақәуцозаргы инаугзароуп. Уажәы, уара ухала иубоит, азиас дуцәам, арра мариоуп, уфырны уца-роуп нырцәка. Ар гылазар, иахьыкоу, изфәу, ирацәафәу, имацфәу, зеггы гәатаны ухынхәы, дааныркылар, дызустәу, дзышьтәу хәа иреихәақәаша, ихы шымфәдигааша хәа днаиәцәажәаны дишьтит, дцеит, инеигзеит рацхәатәи адта. Дхынхәны, зеггы еилкааны, игәатаны дшааз еицш, Нестор ифызцәа руазәк ихарц ааишәихын, иццаха-ццаханы иңижәжәеит, егыи араса быца иалхны аткьацкәа ирзеит. Ҳараз иаб иашьцәа, ахьшьцәа ирархәоз картон. Днышьтатцаны ишьапы фәрхәеит Нестор. Ауапа дылархәеит.

– Уааишь аранза, – Ҳараз днаицхәеит, – уара ибзиазаны инаугзеит абольшевикцәа рыдта дук. Уака иубар ар, абелогвардееццәа роуп, Деникин ир роуп. Ҳара убарт хрылсны Кәбанка хцароуп, – ауапа инапы аахәытцигеит. Атра иштәз атапанча икын. – Уфызцәа, уара шәееибытаны шәыказ, ишәахауеит Къаразаа хынхәит хәа. Иахьа икаутцаз азыхәан ахамта уацсоуп, уст хазеггы хәхьзала абри уара иумаз, – атра иштәз инаииркит атапанча. – Азәггы иумтан, итәахны иумаз, хәцхәка иахтәххоит.

Алаба данфәхәаланы ифызцәа даашьтырхит Нестор.

– Иаҗаххозар хара хәхьызкәа хәжәлақәа рашәхәа. Хәхьшьцәоуп, хфызәишьапы цтәеит, шәаача ахәышәтәыртахь дахгоит, уаха аҗахзам, – ихәеит Ҳараз иаб иашьцәа руазәк. Урт азәггы иахьымбаша, имгәацәафәы, ицәа-ижьы инадцаны итәахит атапанча. Азиас ианыр ашьтахьгы, иахьынзарбоз акраамта ирзыцшуан Нестор алаба данцаны дназгыз.

Дахзызаауа ишихьчауаз еицш бцъарымцала шыакәтәарала иааигаз асовет мчра, убастәкьа дахзызаауа, зны ицәырганы адәахьала имака иадкнахалауа, даҗазны ифыцтра иатцакнахауа, адәахьала имаҗәақәа ақәцаны, ицәа-ижьы иадцаны итәахуа иааигеит Нестор Лакоба ицстазаара даналцыз ашықәсанза. Акырынтә атраггы итихкәеит, ифхаршаланы атцхаразы инацәагы наҗаикшеит, еихарак аколлективизация ашықәсқәа раан, аха знызатцәыкгы иҗимыркьеит, излаидыруаз ала, уи атапанча знызатцәыкоуп

ианхысзас, – иара итѣѡаншьап анытднахуаз аены. Ибзианы игѣалашѣоит, Нестор Лакоба ицстазаара далцит, Қартынтѣи дааргеит анырхѣа, изитахыз изымдырзо атапанча иѡыттра инытдакнеихаит. Аңсы анышѣ даҕаны ихынхѣны ианаауаз, гѣыпшаараха инаисын, иѡыттра иаатцыхны иѡызцѣа ина-дирбеит хамтас инапала иситеит хѣа. Ашьтахь, Нестор ихата ихьз-ицша арцѣара мацара акѣымкѣа, иѡызцѣа-ицызцѣа, иуацѣа-итынхацѣа ртакра ианалага, ақытаҕы ажѣлар реизара картцеит. Ускан хѣышықѣса цхьан Бақыр-ица Хараз инапала еиҕеикааз аколнхара напхгара азиуеиҕьҕеи. Аконтрреволиу-ционер Нестор Апполон-ица диқѣзбаны дышцѣажѣоз, иажѣа иналеитеит иара ихата данқѣыпшзас аконтрреволиуционер хамтак шиитахьаз, иарбан хамтоу зышѣтахузеи, аха ахацѣа еимырдауа хамтак акѣын. Ихата мап шицѣикуа еицш, мап ацѣикит уи ахамтаҕыы, амца инақѣыҕьны иблит.

Егьиашатѣѣьаны, амца илақѣыҕьны иблит, аха ус аныкаитда итѣѣаншьап анытднах ашьтахьоуп. Игѣалашѣоит, мазала, идырбалар, дшақѣзуаз шидыруазҕыы, имгѣацѣаҕыы, ицѣа-иҕьы инадитеит 1949 шықѣса, таҕалан. Рқыта атцыхѣан ашьхара аганахьала хаблак нхауан атырқѣцѣа. Ахабла қыацтартѣит, азѣызатѣык даанмыҕькѣа, ишынеибакѣу зегь ахырце-ит, 1949 шықѣсазы. Ибла иаахгылоит: аибашьраҕынтѣи ааигѣа ихынхѣыз асолдатцѣа равтоматкѣа харшаланы иа-хьырку рыпшышьа убас икоуп, рыпсадҕыыл зымпытырхыз афашистцѣа ирцѣынханы, рѣытѣахны иказ цѣоукы рып-шаазшѣа, ҕымт, рыбжькѣа тымгакѣа еицақызызкызуа итѣы-уоит зымаѣѣакѣа, зыхѣмаргакѣа зку ахѣыцкѣа, ахѣсакѣа ачуанкѣа акостриулькакѣа ахьдырххо, аҕьҕаҕьҕахѣа рыбжь-кѣа гоит, акаруаткѣа амашьына иақѣыртар асолдатцѣа иру-ам, агѣабанкѣа ахызақѣа еимдырххоит, агѣаратақѣа атѣы-уабжькѣеи алабжышкѣеи тыѣуеит. Иуапа кьаҕ ижѣѣахырқѣа иртарцаны, итапанча мазеины имака иавцоуп Бақыр-ица Хараз.

Амѣа иқѣырцеит таацѣара ѣба, хца... Ахабла агѣҕаны дын-хон атырқѣцѣа зегьы рахьынтѣ сара исзааигѣаз... Исзааигѣаз иауазеи, сара ѣызас, арҕажѣѣас исывагылаз Хацьы Махмут-ица Хасан. Сизымхѣыцыр акѣын, атырқѣцѣа рахцара араиком

аҕынтәи знапы ианыз: уи ицъыба қыаадк ааҕигеит: «Уара ду-дыруан, дыҕоума абра Хасан хәа азәы?» «Атырқәцәа Хасан захъзу рацәауоп.» «Ҳацъы Махмұт-ица Хасан?» «Дышпакам, уи иацхьагылоу колнхуоп». Иатданақызеи, акыр иацсахама акәымзар, уи ауаф дызустаз хәа иааздыруаз акы мхәакәа инысмыжыт. Аколлективизация аан, еиҳарак иара иоуп изыбзоуроу Ацсаратәи атырқәцәа аколнхара иахьалалаз, аибашьраан, иудыруазар акәхап, Сталин ихаҭа иҕкытә хара хколнхара иҭабуп хәа ашәкәы аиуит здакам аҭаҭын бзиа ахьаашәрыхуа хәа. Хасан усқан напхгара ззиуаз... Убсқангы дызхагылаз абригадоуп абри зыбзоуроу. Хәыцы, ду хәа не-илых рымазам, рызегы усуцәоуп. Иусура бзиа азыхәан акымкәа җбамкәа аҳамҭакәа иахҭахьеит. Исымурц сала-геит, инағаршәны мап скит сара уахь, Хасан иҭаацәа сара исызхырҭәом схәеит. Уажә дызбо цысшьоит, ихылца абз ҕыаҕыза, иблакәа блакыблатцәуа, ауаа рзамҭакәа ирыхьшыз алабжыш атқыс, амашынакәа ирыкәырҭоз амаҭакәа еиҳа дахәацшуа, цыаханым аҭыцхартә, иумбои, хқыҭаф иҳалан ацәҕахәауцәа, иазхәодаз Хасан иаҳа данкәыпшыз дызфқәаз, дзыдхәалаз, илеишәакәагы шыцәҕйоу, абцъар ашьҭыхрагы дшазыхиоу.

– Араиком анапхгара ирдыруеит иааухәакәаз зегы, афыза. Аха иҕоуп иумхәазгы, апартия иацәуҭахкәазгы. Ишсоухәара афыза, ишсоухәара, Нестор Лакоба, иузым-дыруа иакәхаант, аконтрреволюционер, аобер-бандит Хасан, ааи, Ҳацъы Махмұт-ица Хасан ифнәҭаҕы знык-гы акәымкәан, җынтәгы ракәымкәаны, асовет мчра калаанзагы, ашьҭахьгы аиҗызара бзиа ахьымаз... Аиҗы-зара иауазеи, иахьеицныкәахьаз, рконтрреволюциатә усқәа ахьеицыкарҭакәахьаз рацәан, иара, афыза, иухьзузеи? Бақыр-ица Хараз. Иара аобер-бандит Нестор Лакоба ихаҭа изныкымкәан, ааи, ааи, изныкымкәа, иҗынтәымкәа Ҳацъы Махмұт-ица Хасан иҗны дааикәахьан, уимоу ашьтәа шыны аишәа чыс изыкайтәхьан, даҕаакгы, иарбану ирхәоз? Ааи, ааи, афыза, ауапа... Ауапа шкәакәа хамҭас иитәхьан. Ус акәзами? – сара дсыхәапшуазшәа ҕатцаны, дцәыҭыцшуа атырқәа хәсақәа дрыхәапшуан. Хрушчов шәхацәаха аниҳәа, зегы хацәахеит.

Иабаказ ускан Нестор чара хбыцк изуны ауапа шкэакэа хамтас ишиицахыз анидыр, уи ачарафы сара тамадас сшыказгы идыруан. Агаза иоуп имшэауа, сшыамхкэа срызнымкы- лоз цыисшьоит. Ишпакастоз?! Жэлари зеггы еицырдыруаз тэахышьас иастоз?! Уажэы избо цыисшьоит ипшышьа шыказ. Изака блакээз дызлаихэапшуаз Хацгы Махмут-ица Хасан. Цас иауазшэа, цэгьарас икастазеи стаацэарагы хашшэыртэартэ еипш ишэахузеи хэа даахадгылеит. «Ииашагэышьоуп, Нестор Лакоба абрака дааикэахьан, ауапа шкэакэагы хамтас иицахьан ацшэма» хэа, – анысхэози еикэшэеит, стапанча мыждагы сытэоаншьап ыцызхыз смакахы иавтацаны снапы нақэкны искын, ишызбоз иблагэка лабжышла иоттэаит Хасан рыцха.

– Сызгоз азы уаргы кэапеик нацутэалеит Хараз, иуасхэа- рызеи, уацхьака аллах иуцигалааит, – ихэан амашына ама- тэакэа акэызтцоз асолдатцэа рыцхраара далагеит.

Ашара иалагахыз ацыкэреи гэатаны (уи уака изицаша, зца итаипсаша диацаажэахьан), дшымгэыгзоз анцэа иашьап- куа ашэа зхэоз адинхатцацэа дырпыртцны ихацахы дшаау- аз, атыркэцэа рқыта иалганы ишигоз аниба урт рхыртэашьа, ргашьа дызлазымхэыцзацыз ала уажэы дназхэыцит. Ари апартия ихаднатцо аус еицкааны ианаамтоу инахагзарц азыхэан араиком афы ианхадыртцоз, исгэалашэоит, сара рацхьаза сзыцэшэоз. Иаарахар атыркэцэа, амцапшь иафызоу ахацэарцар ыкоуп, иатаххозар, атцысмфас абла тырхып убас ихысуеит, ртыпхацэа, абцъар шытырхуеит анибартэарагы калоит сгэахэит. Ианхадыртца аены инаркны ирмазеины смакахы иавтан стапанча. Ахабла асолдатцэа нақэхаршан... Алемсаа иткээзшэа дфацха-фаччон амаиор игэышпы иадкнахалан аорденкэа.

– Абри аорден, – руак инапы нақэикит, – сара исанаршьеит абри аус азыхэан. Ари акацашьа сара ибзиазаны издыруеит. Арт шэара шытыркэцэа ирыбаргэызеи, егьаарыцхасшьеит, иубоит иахфамгылазеит. Дара рзыхэан аорден санашьахэит, аха уи афыза аорден анцэа иуимтааит, аарлахэоуп сыцсы шеикэахаз, убас рахцара цэгьахэит ачеченцэа. Атла ақэлара иафэу ацгэы атыхэа кны уахахьоу? Ашьапхыцкэа убас атла

иаланарцоит, ма ашыапыцкэа хыжэжэароуп, ма ацыхэа
еужэароуп. Убас рыдгыл иалацаны ирkit, ура ачеченцэа.
Qнатакэак рёы хацэакэак ырбаандафны рёахэара,
иаашьтыхны амашьына рақэтара хақашэеит. Узырфы, сара
сеибашьоуп. Афронт аёы афашистцэа сырбаандафхьан.
Автомат харшаланы «ханде хох» анухэа, акыр икызаргыы
инеимпытдарфны инапкэа фышьтихуеит афашист. Узмышэо
ачечен иоуп. Автомат харшаланы иукуп, иара лабамзар ак-
гыы икым, унатхеит, дааитцых днышьтауцоит, ибоит, зегь ако-
уп дадырсызшэа дымтысзо дгылоуп, иёфаазшэа ишьтихзом
инапкэа. Ха-ха-ха! Даасгэалашэацыпхьаза сшыччо сыңсуеит.
Сара сцом абрака сыршьааит, лхэан такэажёык, бзиа узбауа
апхэыс лнапкэа шукэылмыршара, лнапкэагыы лшыапкэагыы
акэыршаны илkit ашта икэгылаз атла, лнацэкьаракэа акака-
ла иамхуоуп дшадахгаз. Хацэарцаркэак зынзак иахзымгазеит,
ицеит, абнаршэыра иасны ашьхара реартеит. Азэык-фыцьак
ракарагыы, мазала иуасхэоит, иласышьтит, сара сыснаиперуп,
ашэакь ахы данаадызбала дласышьтроуп.

Бақыр-ипа Хараз уажэшьта изеихэода, ихэазаргыы агэра
згода акэымзар, руа-ршэаць ыкамкэа, атыркэцэа ркыта инал-
ганы ианырга, мчыбжыкгыы усура дзымнеиуа дыммазафханы
ифны дышьтан, дахышьтазгыы цас ируазшэа атыркэцэа
рхабла ааигэа-сигэа инхақэоз дыхтарkit. «Ишцарзаауеи
Хараз, арт атыркэцэа гөаккэа рыжэкэа еибаркаауа агэашэкэа
ирылагылоуп? Икахцари Хараз, арт атыркэцэа гөаккэа
ркьапцэа ирықэтэоуп алакэа. Уахынла рымам, ёынла ры-
мам. Апсцэа ирхагылоушэа рыбжькэа гөйтшьаагаха иуу-
еит. Хдырцэом. Хараз уанацьалбеит, анхафы уихшеит, арт
атыркэцэа гөаккэа дарей харей шыала-дала хаилысхьан,
хчеицьыка еилан. Рымхкэа тагалазамкэа ақэа аарысуа игы-
лоуп. Ура иузымдыруашэа кауцар, хара уахынла акэзаргыы
иґагаланы рцакэа иртахапсар ишцаубари?» Исамхэазакэа
икарцарауаз? Иаацэгьахар сара садыркырц. Ахатара казцаз
Абыхэ Камлат иоуп. Уи атыркэцэа рхабла иаха иазааигэаз
ахаблаёы бригадирс дыкан. Атыркэцэа рыфнкэа, рнаньркэа
хыбрас иаарымаз зегьы еимда, иаларымцакэа ататын
ззынхақэаз ыкоуп, ауаа уманы уца, еизыжэга хэа анидыста,

аңсраказ имуит. Аңсы дсырхәыр иафызоуп, иуҭахызар самх, сырз, унапы сануп, уи афыза сара исзыҭақтом ихәеит. Абри ауп ауафара захьзу. Уажәы зегьы хацәахеит. Дабаҭаз ахәа сахьа иҭаны, Хрушьчов? Иара усқан Сталин димҭакәашон. Уажәы ирхынхәыз атырқәцәа усқан ишхыртқоз изымдырзоз?! Хасан... Хасан, ашәишәи рбағь асахьа иҭаны, имҭцәыжәоақәа рхаха, аа субома, абар сахьгылоу хәа, иқьышә сықәҭцаны, Бақьыр-иҭа Хараз, уажәшьҭа иарбан блоу узласыхәаңшуа, иабаҭоу ханхшәыртқәоз умаҭахы иавҭыхәхәоз атапанча хәа... Егьа ухәаргыи Хасан, убри атапанча азбахә саумхәан, убри атапанчалоп иҭцәфаншьап, иҭцеизаҭә дышҭахаз хәа егьа иархәазаргыи, иара зегь аоуп даақәымҭцакәа убри азбахә ихәон. Иеиҳәарауаз, ашәкәы изиифырауаз Хрушьчов, иарбан блоу узласыхәаңшуа хәа. Сара сакәызма ианахыртқоз Сталин идтәалаз, иҭы иааҭшәалак иақәшахәҭхоз. Атапанча, атапанча, хәа ихҭеикит. Сара сыхнарҭцәеит, сыҭцәфаншьап ыҭнахит. Аха иара иахьагыи еиқәырханы исымазар акәын. Ишьапы ңҭцәазшәа, аҳақьымцәа рышҭа Шәача дыргозшәа, дырфызоушәа, дыхьчоушәа, ишьапы аткьац ианҭцаны, алабазаҭә данҭахәала, Ысоу азиас дырыргеит ахьшьцәа, Де-никин ир дрылыргеит. Арахь Аңсны, Қыртҭәыла аменшевикцәа ахаҭаны иркын, даарымпыхьашәар дыршәуан. Урыстәыла акәзар, алада зегьы абелогвардееццәа иргахьан. Абри афыза амца далганы хара х-Нестор ду еиқәырхараҭы ахатцара ду ҭаитцеит, усқан имшәхәы аақәшәшәауа, иқәыңшаз, ашьҭахь Аңсны деицырдыруа иҭалаз, асоциалисттә ңыа афырхатцә, изныкымкәа депутатс иалырххьаз Бақьыр-иҭа Хараз. Сфызцәагыи саргыи хзы иҭауҭаз азы, хәхьзала, кьаразаа зегьы рыхьзала хамҭас иумаз, Хараз, абри хәа, Нестор инапала ииҭеит акьарахә... Ихаҭы иааигон, ихаҭа иакәушәа изхәауа, амузеи аҭы мфәаҭаҭык илхәақәаша ажәақәа. Ахәыҭы иа-хьымбаша цқьа истцәахызҭгыи уи акьарахә... Сталин изааигаз, дызҭаиргылаз аазаб зегьы раҭкыс атырқәа Хасан изхымгоз сара, ианхыртқоз атапанча смаҭахы иавҭаҭцаны сахьнеизоуп... Излаиоухәозеи, иоухәаргыи агәра игома, дара анхыртца сыбжарак насымырхызшәа, сахҭсаарц егьсыгымхо аҭынза ишхьаазгаз...

Иқан аеакгы, азэггы иаимхэазакәа Хараз инарцә мөахь иқәигалоз.

Аөеижәатәи апартеизара ашьтахь, қазақстанынтәи ахынхәра иалагеит атырқәцәа. Урт рырхынхәра, дара Аңсарааггы ныхәак ирзафызәхеит. Рыфны ишықаз ибаандафцәазггы псеивгарак шроуз рбеит. Реиҳа измамызггы кәтык ифыцракны днеиуан аңшәмацәа ззыхынхәыз агәарпафы дныхәа-ныпхьаны ахәда хитцәарц. Ускан, 1949 шықәса азы икказа иантадырцәы хабла дук, шыамакеи қсасеи тынхадаха ианықәха, ишыны изфаз мамзарггы изтииз ыкагәышьян, аха акафы рыламыс цқьан Аңсараа, иара рқыта иахагылаз, Бақыр-ица Харазггы уақа ибзоураз рацәан – фны затцәык иадымхарггы абасқак шықәса итацәны игылаз, аңсаратәи ишыапы өнаимыргылеит, дынхарц-дынцырц ашәхымс дхымцит. Артқәа зеггы аизарафгы изумхәарызеи, аха иқан мазажәанггы, ианамузах уасиатажәанггы еитахәашья змамыз. Цәала-жыыла, шыала-дала еилысхьаз атырқәцәеи Аңсарааи, ахцәсаара ақынза днеиуа, мазала игәнызгоз Хараз, урт рырхынхәра иара изыхәан еидара хьантахеит. Ганка хьала деигыырғьон, аха... ибзианы игәалашәоит, аңсаратәи атырқәцәа ахынхәра ианалагоуп, Бақыр-ица Хараз рапхьаза игәы ианташәаз, ашьтахь шықәсқәак анаатц ақыта далганы дызгаз. Акгы рхарамызтггы, дара рзыхәан иаахархәаз зеггы мцын. Акгы зхаразамыз ауаа, акгы зхаразамыз жәларык... Блас идсырбозеи, ажәлар рфы сызлацәыртцуазеи?! Хара иҳаздыруамызт инапхафцәан, Тьрқәтәыла мазала иадхәалан ишпионцәан хәа иацы аизараф иразхәауа, иахья акгы рхаразамызт иацы ишәасхәоз мцын хәа... Имцызар хазфыз зеггы, аханатә амөа хазнылаз зеггы?

Шәрыцхраа, шәырцыла, рыфатә-рыжәтә шәырхылапш, хәа ауаа ишьтуан аңстазаара ахынхәра иахьалагаз аҳаблахь, аха зеггы игәартәит ихаҭа знызатцәык уахь дшымнеиз.

Амза ажәфәан агәы ифхытцын, ашьхақәа ифарывтцалахьан, атцггы ашарахь инеихьан иҳапафы данааи. Дахьынатцыслак еикәархәны изқәа икыдыз ауапа ааитцыхны дшеилахәаз анар днылаиеит дыцәарц, аа уаанза дызлаз агәалашәарақәа дызрылымтцуа дышрылаз, игәы итамыз ихы итамыз даҭеа хықәк

аҕы дкылнагеит. Цэызк зманы изгэалашээз еиҥш, ашырхэа дыҕыхыкэтэалан, ауапа икэырша дтэан дзырѳуа, ҕымт, нас ихы-игэы иташээз наҕ иҕырицарц, амца аиқәтцара дналагеит. Ахауа лахҕыхза иҕыхышэашэан, аха ауапа ишәитцартә ихытамызт. Амца анеибак, амцабз шигәйдшылозгыы, ижәѳа иштәрпац итәрпан ауапа. Иауамызт, иҕыртцуамызт, ихы-игэы иташээз... Исзымдыруаз, зыгәра сымгоз цыоук ракәындаз исзаарышьтыз. Абчарах, абырг бзиа Соулах Қапба раҕхыа дыргыланы, хухәоит Бақыыр-ица Хараз, асасцәа бзиақәа хтоуп, пату хазрыкәуцарц, ухазрыдтәаларц хтахуп, уахзааи анырхәа, сцар акәын, схаҕы имааит акәымзар, ари маншәаларан. Сасцәас иртәауадаз? Араикомаа, аобкомаа, сцар... Бзиала шәаабейт, арака саргыы сапшәымоуп хәа снарыдтәаландаз. Аңшәмацәа рахатыраз, ирасхәандаз ажәабжьқәак, алакәқәа. Атцәыцақәак аанахкылозар акәхарын. Убри ашытахь икастцар акәын Заны Уартан сара исзиуз. Аҕы дашыызшәа, иҕашәо изымдыруазшәа кәитцейт. Имхәар игэы пжәаны дахцсауан, ихы итәны ихәар, аҕеижәатәи апартеизара ашытахь, ус еиҥш иҕоу азыхәан ауаа ртакра ишақәытцхыазгыы, ижәытә гәыткәара изынханы дықан, дшәон.

Ахыта аткысгыы игәалашәара хыантақәа дрыцәнахычарц итахызшәа, ауапа икәыхәхәа ахапаҕы дышиаз, ацәа дынтанагәлейт. Зшымта итагылаз амра ажәѳан аҕы иѳхытцны, ашәахәақәа шахәшахәуа ахапы ашә иааланарпхахыан, Бақыыр-ица Хараз ауаа рцәажәабжь данаанарпшыз.

– Убзиарақәа сыдуп... Убзиара закәи, уара улоуп, уара исуто афатә алоуп азынра сызлагытцсуа, мап сызуцәкуам, – реикәшәара зызку анеибырхәа ашытахь, еицыз рапхыагыла Зураб-Зегьраб ихы нақәикын, егырт ирмахартә ибжыы нытцак раб Соулах днаицхаит: – макыана уабаҕоу еҕаѳ рыцьмақәа урыцлап.

Афбатәи ахы

Ипхәыси ихәыци дырпыларц, иаргыы ицара-дырратә пшаарақәа дааркәатцны, ипсгыы ааитеикырц, насгыы иибаз-иахаз ақяад ашқа иниаигарц дахыааиз Тарсхан

дшымгэыгуаз, иидыруаз ауаф, уимоу дзыдхэалаз ибеит азэымкэа, ыыцымкэа. Асас днаидхартэаларц знык ауаа сышытит, аха ахапы дтымтит, абчарах дсыманы сцоит Бақыр-ипа Хараз иаагара, аха умазар, уеилахамзар усыцца анихэа Зураб-Зегьраб, мап ицэимкит. Дхацмааргы дызбап. Сара сахыз схэыцра ахыымфасыз, уажэгы сан дахыынхауа Ацсара ақыта акыршыкэса дахагылан. Амцеи алфееи шеимадоу еипш, афажэатэи ашэышыкэсазы Ацсны иаакалаз ахтыскэеи иареи еидхэалоуп, амузеи-уафы. Сара сзышытаз анаукатэ пшааракэеи, изфырц зматериалкэа еизызгауа атоурыхтэ романи рзыхэан даныстаххауа сыздыруам, аха усеипш ифоу ауаф ибара, иацэажэара, хэарада иацсоуп.

Дызлаизымдырзоз ала, даеакала деиликааит, аеакала арака дибейт ашэкэыффы Адамыр Артанба. Еснагы изамфакэа ашыа рылпхаауан, ифымтакэа агэейтцыхра ирылыжжуаз еипш, илакытцакэа алахфыхра рыхыхэхэылан. Иихэоз ихэон агэра ганы. Иибахыац иакэзамкэа дибейт уажэы. Ифымтакэа реихаразак убас дырзыфоуп, аб дшизыкалауа еипш ацэгьара кэзтаз ихшара.

Ахапы акнытэ Бақыр-ипа Хараз дрыцны цакэа амфадуакны ианааи, иацы иара даазгаз автобус «коробочка» иакэтэаны иахынзаауаз, Тарсхан амфан избейт иахытцэкэа икаитцарц ф-уск. Убас дегьныкэейт. Автобус ишаакэцыз еипш, ихы днацклапш-аацклапшны иеааирееикэан (имацара дыказар игэхыаагы скым, аха азэыр дицзар пхашыароуп) ихыамцуа ауафы исахыа итаны, ашацахэа ифынеихейт анкыатэи ифыза, уажэы, иара ихэашыа ишеф Виктор Тэхэыц-ипа Фарба дахыангылаз афны ашка. Амшгы уажэшыта афыцэаара иалагахыан. Уатэынза ианеилысымкаа, нас уатэы алатцгацэа иманы иара дцоит шэарыцара, инахынхэыр, акрыфара, акрыжэра, нас дцозар акэхап. Арафоума иахыугэалашээз, уахысазтауа ихэозар иатаскыша сымоуп. Арт афымшк рыла иаауейт сыпшэмеи схэыци. Хаикэшэара анааигэаха еиха исылыжжит. Уара изумхэозеи цыым, игэанала инацитцейт Тарсхан, арт ажэакэа Виктор Тэхэыц-ипа ишиеемхэоз шидыруазгы. Азэгы имахауазаргы ихэар игэы ифычып, – уара зегь рыла утэы-уцха адэы укэуп. Зегь рыла иманшэалоуп уцстазаара.

Ушкәыпшаз аинститут уалган, хышыкәса заткәык ааткханы, ахәынтқараа рмашына наутагылеит, убри апкхыагы уаларпшноуп ауадакәа шуртаз. Сара иахыысымхәо исзымдыруа цыушьома ашнымакәа уара узыкханы иаазхәаз, инаганы ууада ифназыргылаз дызустоу. Арака сшаатккыз дызбеит уи Сафер. Хинститут ағы уалапшны ирейгу апкхәызба уара дугеит. Уаха егыараан ашны умнеиргы, уфатә-ужәтә мазеины упкхәыс дузыпшуп. Уара иудыруама, усура сцаанза сыматәакәа схала ишысуанто. Уахынла аусурағы акраамта санаанхалак бжеихан акрымфазакәан сшыштало! Феиа-Фатима, иашоуп, днеилоит, аха уии сареи иахзеилоу акызаткәык ауп. Лара данааиша сара сыпкхәыс ускәа иахагы ирыцлоит. Ауада цссатәуп, еилыргатәуп, цатлыкак аши хыжәлакәаки цшаатәуп, улпылароуп ахатда ишиатәоу еипш апкхәыс дылпыларц, арахь зыкны ауада кыралла иныскылауа атәкәажә лыблакәа цархәны дсыхәапшлап. Сгәы цтәеит, ашыза, уаха сылшауам. Асоума хшеицәажәаз акытағынтәи уара ушкәа усура саниасуаз, рапкхәа иаахауа ауада уара иутәуп ухәан, арт ахышыкәсак рыла шака шәоухьоузеи, шакашы ирышәтәзеи сара саважыны. Хакәыцып, иаххәарым уажәы иузыкацто абзиара. Укәгыларакәа зегы ма сара изыфәуеит, мамзаргы снапы итысхуеит. Ламыс умазар ихәа, ма иугәаларшәа... иапсам уи зегы ахәара. Ахәара ииашатккыангы иапсамызт, игәанала ихәазаргы ипсы иахмырзаазакәа иара изынхон. Ихәа акәым, иныкәырпшшәа игәалаиршәаргы, игәы ннархар хәа, еыпныхәатцас ихәазшәа икалар хәа дацәшәон. Ихатәгы идыруан Тарсхан, иргәыбзыгны, ижыаны, ахәыц ацәигарц дызфыз изакә гыгшәыгыз. Аха уаха цсыхәа имамызт, убри ада дакәа мфак имамкәа ибон, насгы, ихы агәра аиргеит, ахәыц алпааны, иара ихәтаа ацәганы, хәаа-баада дацәцап хәа.

Ифәғы еихәа акәым, ихазгы, игәаналагы ахәара итахымызт. Ахәара итахымызт дацәшәон, аха иауамызт, дзацәцомызт агәалашәара. Еихаразак убри амш, зегь зызбаз убри амш...

Ускан аинститут итан, Виктор Тәхәыц-ипагы иаргы атчыхәтәантәи акурсағы итәан. Ибзианы игәалашәоит, аапынра ааимтазы акәын. Ахауа мышкы ахала атчыхәала фынтә-хынтә

аеиџтанакуан. Уигы злеигәлашәо, ашыжьымтан шаанза, аинститут ахь ацара аамта ааианза, икәрышь хәычкәа еизганы дцеит аңырмакыахь. Данцоз ажәџан цкәза икан, даныхынхәуаз, Марина-Мадонна лзыхәан иааихәаз ашәткәа акәа рхытәтәа ицон. Иара иеипш лара Марина-Мадоннагы азеипшынхартәф дыџнан. Ашыжьымтан ашәткәа аахәаны, азы рытәтәаны руадафы иргылеит уаха илитарц, лынаскыагаразы лџызцәа икарто астал ашкә даланеирц.

Раңхәтәи алекциафгы иштәаз аинститут акомфареидгыла амазаныкәгаџ ихата днеины дипхьеит уск атыхәала еицәажәарц. Аректор ихата дитәхуп. Ус дук атыхәала диацәажәароуп. Мап имкыроуп, избанзар уи иара имациара иусым, аинститут зегы ахыз-аңша ахычара инапы ианырцоит. Акомфареидгылаа зегы иара иоуп изыкәгыгуа. Икоуп акомфар активистцәа, атцарагы еиха еиғны изцо, даапышәарччан инацитцеит, акомфареидгыла акомитет афы, аректорат афы ухәа иналкааны пату зкәырцәуа, избан иара иаха изикәшәазеи уи аус акатцара? Ишитәхзамыз днеит аректор ифы.

– Тарсхан Тәмыр-ица, сузыпшуп, уааи, уџнал, абратәкыа утәа, – истол даахытны днеипылеит аректор. Дшынеиџапшыз Тарсхан иааигәлашәеит уи изыхәан ирхәакәоз. Ибиография злаказ ала, ииашоуп умхәар ауамызт. Данкәыпшззз, данстудентыз астудентцәа рнаукатә еилазаара гәыс-гәатцәас иамаз дреиуан. Анаукафы аңеипш ду змоу хәа икәгыгуан. Аинститут даналга, усура цыаргы дырмышытит, уака атоурых акафедрафы дааныркылеит. Иаргы ргәыгра дапсахеит, иаарласны атоурыхтә наукакәа ркандидат хәа адиссертация ихчеит. Ихшыџ бзиоуп, абаџхәтәра илоуп хәа анизырхәоз уеизгы-уеизгы инацыртон ипшра-исахыагы. Иоура-итбаара назаазан, ибла қаруакәа атыпхәцәа рзыхәан игәеилагаган. Днарылапшны иааигәапхаз дигоит шырхәоз, днарылцааны дыргеит иара ихата. Дыргеит, дакәыршаны, дара рныхабаафы, дара рдинхәтарахь диаганы, дара ртәала днатны, ирбахыаз иакәзамкәа, ипшра-исахыа ацара акәым, иблақәатәкыагы рыпштәахәы псахны, дырхынхәны рхы данадырхәа ашытахь, зтәымта канззз акахпы мап анылцәыркуа еипш, мап ицәкны

дааганы дахьынтәидәылыргаз аинститут аҕы ректорс дҕар-
царц. Ирхәон убрака данааргоуп хәа иара иеанеитеикызтә-
кьаз хәа. Апартиатә матураҕны дахьынзаказ дызцәымғызгы
ирҕытымшәацызт инапхы цқьам, ус цмыхәхәарарак
далахәуп хәа. Иаргы ихшыҕи идыррей инарыцтаны,
инапхыцқьара дакәгәыгуан инеихау амацураҕы ицхраап
хәа. Изгәамтазеит аамта аешеитанакыз, инапхы ацқьара
иахагы ишицырхагахаз. Иара ихәашьа лажәхырца анизыру,
еидихәыцлаз здырхуада, азын хәынтәрацшь аңкыршхо еицш
иееитеикит. Изтамлауа, шәҕык абитуриентцәа ахьавахоз
аинститут аректор ириташа абааигоз хәа, газак иакәымзар,
ицаауадаз, зеггы еицырхәауан, Москва ауриацәакәак шака
ртахыз анырҕишь, шықәсык цаанза егызыргеит, иаарласын-
ггы ихъеит атоурыхтә наукақәа рдоктор хәа адиссертация.
Уинахыс аинститут адкыларак аамҕапысны, ҕба-хца мза
аатыцыцхьаза, уи ауаҕ ицстазаараҕы ҕыцрак ныкалауан, ма
дачак ааихәон, мамзарггы хатыртә грамотак иртон, депутатс
далырхуан. Тарсхан дидхьаны даннеигаз ацарашықәсазы
иалигаша алигахьан – орденк ҕаҕаза игәы икыдлахьан, аха
иҕазар акәхарын иацхьака ицеггы иигақәарц иизбахьаз.
Иҕызак иқәлак дааизшәа ацшәа картәаны иахәаны, Тарсхан
дшынаиртәаз, изамҕа тахәқәа иаарылытәтәаз ацхзы
рыцқьауа иаахтны дналагеит, – иралсны ирызбаз усуп, ишу-
дыруа депутатс акандидатура ықәыргылара иаҕуп. Убас кан-
дидатс хара хокруг аҕы иқәдыргылаз дреиуоуп, думдыруеи,
иара ихата, мап, аҕыза Тарсхан Темыр-ица, иузымдырзеит,
Ацсны антыц, Ацсны закәыхи, Қырттәылаггы антыцынтә,
Москвантә, хпартия гәакьа аштаб аҕынтә, ххәынтқарра дузза
ахшыҕтра, агәеисырта, адунеитәи апролетариат ргәыгра
ссирқәа здырхәало. – Тарсхан идитцараны икоу ақәгылара
аҕраан ихы иаирхәараны иҕаз ажәақәа иахәара даҕын, да-
зирхион, ихазгәакьазоу акоммунисттә партия аштаб аҕынтәи
ауаҕ дузза хара хабжыы итара разкыс ихәуеит, – аҕатын даха-
уа, имака имгәацәа ианахшырлак итәарта налыргәыгәаашәа
дааҕахо, иажәа наигзон аректор, – убри аҕыза анасыц ихәуз
хазеггы, аректорат, астудентцәа ухәа зеггы хәхьзала уара
уқәгыларц хазбеит. Узбахә анраххәа угәы иаанамган иараз-

нак иақашахатхазшәа, аха хара ихамуит, убри хастудентцәа зеггы дреиғуи ххәеит, ухарехәеит. Уатцәыцәкыа абрака акттә зал ағы икалоит убри акандидат ипылара. Акомфареидгыла акомитет ағы уи ауаф ихы-итцыхәа аилкааразы иутахқәоу уархәоит. Уатцәы асаат фба рзыхәан ақәгыларазы ухиазароуп. Уца, убриала хайцәажәеит, – имгәцәа ианахыфры еиҭа итәарта нытиргәыгәын, имака даафәхәеит, нас ателефон аашыҭихит, хайцәажәара халгеит уцар калоит хәа ирбауа Тарсхан. Дымцацкәа даангылар, телефонла ицәажәара дазызырфыр акәхон, насгы еихаразак ихыыз иара дзакәшахатмыз – уатцәы цас иауазшәа, убри асаат азыхәан иара адунеи изықәу зеггы иреиғышьо уафцсык дшынаскыа-иго, ахаиртә бағәазахь дымцар шамуа – хәашыа амамызт. Икайтара изымдыруа дындәылцит аректор икабинет.

Ишызцәеи иареи ауа азеицш нхартәғы ирызбеит цсыхәас иамаз, убас егыкарцеит. Дмыцәазакәа, аухәатцәкыа иара, Тарсхан Трамба, ахәбатәи акурс астудент ифит, уимоу амашынкагы цшааны икыпхыит, нас реиха зхы акыр цнакоз афызцәа ацхәеит, идырмазеит адепутатрахь акандидат иқәгылара ишахәтаз еицш, акомфареидгыла амазаныкәгаф ииҭеит. Уи дапхәеит изныкымкәа, хәарада, згәәтарақәак икайтцаз агәылаиргылеит, уигы ґыц амашынкаф икыпхыит. Убри ашыҭахь, еиҭах ишахәтаз, ишафыз еицш, аинститут акомфареидгыла акомитет иаалыркыаны еизыргеит, иапхәеит, азгәәтарақәа картцеит, убри аинститут аидеиа-политикатә аазара ахынзаҳараку, атәылаґацә аґар зеггы ирґахәу ирхырґу ажәахә. Уртқәа зеггы катцан шыыбжыанза, ашыыбжыон Тарсхан Трамба иқәгылара мазеины аректор истол иқәын. Ажәахә архиараґы ускак аймак камлеит аифызцәа рыфныцкә, избанзар зеггы ирдыруан Тарсхан афра шилшоз, иаҳарак аймак ахыикалаз иапхыоз ауаф ицшаараґоуп.

– Абжыы бзиа ихазароуп, – ихәеит азәы.

– Абжыы аеадагы иахоуп, абжыы мацароума, ацшрасахыагы имазароуп, акомфареидгыла акомитет ағы, нас ихыз анырхәалак аректор цыаргы мап ицәырымкыроуп, иара Тарсхан Трамба иаалыркыаны уск дақәшәеит, иифаз ипырхагахәеит, ианду ма иабду азә дыцсит, иаха иґәґәоу ак

алхтәуп. Акраамта ианеимарк ашьтахъ еикъышахатханы да-
лырхит курск дара раткыс деитцаны итәаз Виктор Қарба.

Җарсхан уи аиңыларағы дыкмызт, имбеит, уи аамтазы
ипсыкәара Марина-Мадонна днаскъаигон, аха иалатәаз из-
баз ифызцәа ирхәон изакә еихъзара дууз Виктор иоуз. Рызе-
гы еицәакны ирхәон акы: хқака минут даңхъахъаны, хпартия
гәакъа аштаб аҕынтәи дааны иҕаз адепутатрахъ акандидат
ихаҭа ихы ааирнаан, атрибунахъ, Виктор ишқа даанаңшит,
хәарада, апрезидиумгы, азалгы али-ңси рыла дара рахъ
инаңшит. Убри ашьтахъ атыңантәи аихабы илымха акы
нҕеихәеит. Рлымхақәа акы нҕеибахәа-нҕеибахәеит апрезиди-
уми азали рҕы итәакәазгы. Реиха ағышәа змаз еилыркаит,
аңшзара дыкны даго, абжы ссир зхаз уи астудент илахъынҗа
шызбахоз. Зхала иззеилымкааз иаахтны иреихәеит
атчыхәтәан иара, акандидат иҗабуп хәа рахәаны, пхъаҕатәи
рымџаз ажәакәак анихәауаз. Сара инатцшыны иазгәастарц
стахуп абрака икәгылаз астудент, ахатарчыс икәгылара. Уи
ицәажәара апартия агәрагара анатәуеит аңеиңш дузза ша-
моу, амџа иаша ишықәу, иаарласны ишыназахо ахықәкы хада
– ишышыақәгылахауа акоммунисттә уаажәларра. Аинститут
антытцгы иаарласны инахытәеит, уинахыс Виктор Қарба
хызышъарасгы инаидцаблеит Москватәи адузза инацитаз.
«Абас еиңш иҕоу рзыхәаноуп апоет изихәаз: сара издыруеит
ишықало ақалақъ, имышәтыр шамуа абахча, ианыҕоу хсовет
тәылағы абас еиңш иҕоу ауаа».

Убри аены инаркны шыоуки тәылатцарыла, аха дәеа
ңоуокгы агәра гатәҕкыны Виктор Қарба инаиархәалон:
«Ишәтуеитабахчақәа, иргылахоитақалақкәа уара уахъхамоу»
хәа. Иаргы ңоууки дрызгәауан, аха ңоууки рзыхәан игы
иҗашәахъан: абарт истәххо ңоууки роуп, исыхәап, срыхәап.

Изы злагароуп ухәар, иҗамбауаз азиас асит, иңша зла-
гаразар еикәымиауаз аңша атцасит, аинститут саналгалак
аусуртә абасыңшауеи хәа инкахәыцуаз астудент Виктор
Қарба иңсҗазаара акәырчыжықәа. Москватәи иреихәзоу
атцарайуртә амацара акәым, Аңсны зегы амџа лаша
инықәтцаны, иара дықәтцны данцатәҕкы, адырџаены аректорат
ағы днаганы иҗабуп хәа иархәеит. Аинститут далгаанзәгы

акомҕареидгыла ақалақытә комитет ағы итың дырмазе-
ихьан. Акәырчыжь аанымгыларц азиас лазышьтуаз, аңша
еиқәызымыртәоз уаанза азәгы игәеимтацыз, анцәа изишаны
ицәа иалаитцаз бафхатәрак илан Виктор Қарба. Ифызцәа
ақытақәа рахь усурә ицақәаз, цeit. Ақалақы ағы иаанхақәаз
ма рзанаат иахьатцанамкзоз аусуртақәа рыпшааит, мамзаргы
шықәсала усурәда иқан, иара алгаха имтақәан, акомҕар ага-
нахьала дхаракуа дрыма рғанынарха, аинститут дантаз дыз-
дыруаз еицфакны ирхәоз, иңьаршьоз акакәын: идырбалазеи
зхатә гәаанагарак змазам ауаф. Тарсхангы ифызцәеи иареи
Виктор Қарба дзәлырхыз еихаразак убри азакәын: ажәакгы
ныбжьаиршәуамызт. Шәкәык ағы дызмыпхьоз, мамзаргы
еизарак ағы иарымхәоз даҕааы ыкоуп хәа уи ауаф игәы
итамшәацызт. Тарсхан ифызцәагы иаргы ирыздырзомызт
усқан дара реиха игра дууп хәа Виктор идрыпхьазалаз ахатәы
гәаанагара амамзаара, ахатәы хәғы иқазамкәа арзра – иара
изыхәан шақа еиғыз, рапхьаза даашьтыхны дфазгаз, адепу-
татрахь акандидат изыхәан ақәгылара аамышьтахь ихәақәаз
ишрейуаз убри дара еиха игра баапсны ирыпхьазаз.

Итцит фышықәса Тарсхан аинститут далганы атоурых
артцафьыс ақытағы аус иуазижьтей, иңшәма лакәзар лара
лхатәы бызшәа – аурыс бызшәеи алитературеи длыртцон. Ах-
шара дроухьан. Гәтыхас имаз акакәын, ма иара иқыта гәакьахь
– Аңсарақа, иахәшьа хатца данца, иан лхала афны дахьахыз
ахь ахынхәра, мамзар (аразкытцәкьа уи акәгәышьан) ақалақы
ағы изанаат иатцанамкуазаргы усурәк пшааны, ипхәыси иа-
реи руалафахәы инькәнагауа, иара иусурә иахаршәаланы
изымкыпхьларгы, ишәкәыфәра дағызарц. Абас дшықаз
иаалыркьаны ипцзазаара аҕеитанакит. Аус ахьиуаз ашьха
қытағы уск иманы днеит усқан апартиатә усурәк, насгы акыр
иньхаракыз тапхьықәратә матцурәк ашқа ифәишьаз Виктор
Тәхәыц-ица Қарба, мап Қарба хәа ахәара иәкәытцхьан,
ишақәытцхьаз еицш, иаб ихьз ацымтақәан ихьз мацара
ахәара – Варба.

– Уара уоума, Тарсхан?! – ақыта анапхгафцәа ахьгылаз
даарылтын, иара ишқа ифәаихейт, ишлиапа, игалстук, иса-
рочка шкәакәа зтаз акостиум еикәатцәа ухәа арақа зегь

рыла иимбазацыз аеилахэашыа змаз хатца қәыпшк, хатца пшзак. Азныказ дизымдырзеит, аңсшәа анааибырхәа, цқьа днаихәапшызар, абар Виктор Ҡарба. – Арақа убаанагеи? Хәхьцо уҳаццароуп, иабацахуаз, ишаңыз еиңш, аколнхара ахантәафы икабинет ағы актив драцәажәаны дшааигатцәкьаз рғынархеит ачеиңыкахь. Атцарашықәс шаантәалак, уаҳа алацәажәара атахам, утаацәа аашытхны улеи, уаанза сара царауаф еитцбыс аус уулартә атың узсырхиоит, нас, сара реиҳа сзыргәакуаз ауадақәа шысыкаитцо ала ажәа ситәеит. Адиссертация сзыхьчазтғыы зынзаск иара ицхыраара стәхзамызт, аинститут ағы исыртон ауадақәа, стәацәағыы еидыскылон, сарғыы нақ сақәыцуан ажәахәкәа рыфарағы ицхыраара. Ускан, абас игәы дантәхәыцуазғыы, убри ашытхығыы изеилымкааит, уимоу, гәварасғыы имкзакәа идунеи иңсахит Тарсхан Трамба, адиссертация ахьчараф дшиңырхагахаз зыматц иуаз ауаф: дарбан аҳау зқьаҳиа димпытытырц зтаҳу, ауада итарағғыы убастәкьа изура дшағу. Ажәытәзатәи атоурых хтыскәа реилкаара дашьтан. Дызхаану уаф дзызғлымхәхаша, азәы дибар ажәабжь бзиақ ма иғыцу ажәақ иғашәар ашәкәы ианитцон. Дзакә уафүзеишь хәа шақағы рытцараа дашьталахьазеи Тарсхан, аха иара дизгәамтәзеит, дзакә уафыз изеилымкаазеит иаҳа лассы-лассы иибауаз, иаҳа иааигәара иказ. Пасаза ианқәыпшқәаз уи изыхәан изышыақәгылаз агәаанагара – хыхьынтәи иархәо аамышьтахь, ихатәы гәаанагара хәа акғыы имазам, дағәа цыоуқы рнапағы ақьанңьа дафызозуп азы даанханы дықан. Изгәамтәзеит иара, Тарсхан ихатә дызнитцаз амфәғы уи иаарласны иитцаз – ихатә ақьанңьа дафызазар цыоуқы рнапағы, иарғыы инапағы иқалароуп қьанңьақәак.

Зыргылара иағу аонқәа, иарбан улицоу иахьыкоу. Шақа еихағыла ифаргахыоу, сыцәаны сурғыхарғыы, акакала исгәалашәоит. Иарбан ғну иахьситауа иналкааны исеиҳәааит. Сара исзымдыруа цыишьома абри афнағы, абри аихағылағы хәа ател днасыр, уаҳа шатахым. Хәышықәса цит қьаҳиатцас иматц аура сағуижьтеи, иарбан ажәахәу ииҳәахыоу сара дақьақәак ғны инағрасымтәкәа, иара иакәзами афициалла, иажәахә афра мацара иазку еснағ иразхәау, саңхьауа сышнеиуа атоурыхи акультуреи ирызку Тарсхан ииғыз ахәтағы

саннеилак, иаразнак иара шиакау здыруеит, иажэакэа зеггы ирылцчауеит хэа. Ажэала арехэара акгы исыхом. Дсыцхраароуп. Стаацаа рымбара сгэахы кыднарбеит.

Виктор Тахэыц-ица дахыионаз аоны дазааигэахацыцхэаза, иихэакэашаз иаха-иаха изырацаахоит Тарсхан. Егызбеит днапыркэычуа шыапыркэычуа акэымкэа, иаахтэаны иаарымчны диацаажэарц, иатахны ибозар, даны студентыз иара изыхэан иаакайцахэаз инаркны зеггы неигэаларшэаны иачепнихэарц. Аоны даназааигэахоз ишылашыцара иаалашыцахэан, саатла макэана ицэыкэан. Аха арака шыхатэылан амра шынташэалак инеимахэаны иахылашыцоз, цхагэанызшэа акэын алашыцара шынеимахэахэаз. Аоны ацхэакала иамаз абарца, армарахэтэи аргырахэтэи аганкэа рахыгы инавало акэын ишыкацаз. Уака зыцсы зшыауаз, амш аныцагэоу, ишыапы неитцихыртэ аныкэартэ аман, ахауа цкэа афы. Иаакэыршаны аоны иазааигэазаны игылаз ацсатцлакэа рымахэкэа убаскак абарца ицалон, атцлакэа аоны ашка иааскэаны акэымкэа, абарца ахата атцлакэа ирыцганы икацазшэа аеунарбон, ацсабара иагэыцанахэхэон аоны ахата. Ёынлагы егырт аныкэаоцаа цсшэартас иахырымаз аонкэагы андыргылоз, изыргылоз анцаа ииныхэаша. Ацсабара зыцсоу здыруа цоуuky ракэымкэан икамызт, атцлакэа ирыламкэысит. Амардуан днафалартэ Тарсхан аоны дназааигэахэаны, агэоцхэа ашэ аатит, шака иласны иааимкэаз акара убриакара иласны инкыдикэеит иаадэылкэаз. Ашхырцаагыкэа икэшазшэа, днапкэа-шыапкэон, ажэакэа изеилмырго дкэын дкэындуан иаадэылкэаз. Апенцыр иалцхэны иааиуаз алашара дналибааит Зураб-Зегьраб.

– Уарбану? – инапкэа илахы иацыракуа Тарсхан днеифацшит уи. – Аа, Тарсхан уоума?! Уаацши, уааишь арахы, уааишь. – Тарсхан игэышцафы ипиджак неидгэаланы иаанкэыланы днаихеит. Цэгьарас ииуз икайтцара изымдырит Тарсхан. Ауаф татары игмызт Тарсхан, ихата изеицаазаргы даеазэы изыхэан абзиара акацара, даеазэы иихэо ацныкэара дазхиан, аха уи азэггы ианаижэуамызт тэамбашакэа данизныкэа. Амфэан автобула дахэааигоз, данааигы дахыионалаша, акрахыфаша ухэа хатыр ахыкэаитцоз азыхэан, иара Тарс-

хангы уи бзиарак изиурц иҥахын, убри азыхэаноуп Бақыр-иҥа Хараз иаагара дызиццазгы. Аха игэышҥы ҥарс дихауа бжыаҥылак еиҥш изныкэара... Ихы шимпыҥкыацээз гәеиҥан Зурабгы, – саҥаумҥан, сукэыхшоуп Ҧарсхан, избоит, уара уаф ҥэыҥак уоуп, арахь уааскьеишь, изуҥахузеи, уахь умне-ин, уаҥа алаҥа еибафоит, рыхэдацэаҥа ҥибажэжэо анцэа исурбеит! Уааскьеи, сукэыхшоуп, арахь уааскьеи, ҥабжыы раҥауеит. Еибамбааит уара, уаҥа акакэым. Ублаҥа абзиа-ра рбааит, уара ухаҥа иубоит, ишахэҥоу ҥаиҥыларц азыхэан иацижыҥеи, иацоума мчыбжык аахижыҥеи тэамҥахэ шсымам, шаҥа ҥастахыоу, шаҥаҥыара сыҥхыоу. Аҥыҥыагы ирыхыуа анцэа исирбааит. Абыржэааны, асезон ианаамҥоу, советски соиуз акаҥы ҥаа зэыр дыҥазар зегы хыҥҥны Аҥсныҥа иана-ауа аамҥазы, акаҥҥцэа еимазкуа дубахыоу уара?! – Иҥсахы ҥыжэжэон Зураб. Акаҥы дсызшэырхиа ихэар, екстра-класс араҥа дҥамҥшаауаз.

– Аҥсны дызымдыруа дызустада Сергеи Сергеи-иҥа Фас-ба.

– Уажэ дызбама, ихызыҥҥы Сафер Сакэыт-иҥа ауп, аха уи хыаам. Ииуазеи?

– Убри иааигеит ҥыҥы акаҥҥцэа. Азэы иара изыхэан, егы Виктор Ҧахэыцович изыхэан. Хара Бақыр-иҥа иа-агара ҥанцоз, абас иахҥахуп рхэан, иржэша, ирфаша, азэгы дырҥырхагамхарц, уахь уаф дымнеирц рыдысҥан, ирасхэеит ҥшыҥык рхэы уаҥа Ҧахэыцович дахыҥноу инаҥа-ны идырхиарц, нас, уаха, уаҥы шэарыҥара ицаҥэо, уаргы, ажэабжыҥа иазхэалаша Бақыр-иҥеи Сергеевич ркаҥҥцэа ухэа ҥаидтэаларц, иахфарц, иаажэырц. Акэац аажэит, абысҥа бзиа ибоит рхэан, уи уны икнаҥауп, ҥсызи шэарах жьи, арахь ирыҥрыҥыртэ иахмырхиаз ҥаа иҥоузеи, сааит иар-бан сааҥу шэанызнеиуа ҥаа. Шампанскиу кониаку, изҥаша ркаҥҥцэагы даргы ирылсыз, рыхэдацэаҥа ҥибакаауа, ажэеимаҥра иафуп. Еимаркуазеи?! Акаҥҥцэа! Убри ауп сара зегь реиҥа сеилазҥауа. Араҥа, уара акаҥҥцэа ахаҥа еимар-куеит, дара ҥыҥыа ахаҥа ҥшзакэа, азэы аҥыҥ дузза иаха-гылоу, апартия знапаҥы иҥоу, егы иакэзар иахыгы зылшо имҥхыазазакэа шаҥа иҥаху зыҥыба иҥызҥауа!... Еимаркуазеи,

уара, еимаркуазеи?! – Ғарсхан уажәоуп иангәеиғаз, Зураб иқьаф аағанатқартә ижәны дшықаз. Игәы иғатқәкьаз еиҳағыи инархәон. – Хымш рақхьа Серге... ихьз шпоухәеи! Сафер, уаҳа назтахым ахьз. Сафер урт акахқцәа шыңьа иманы да-наа, абасоуп икоу, абри ауаф даараны дыкоуп, дшәарыцарц даауеит, ишахәтоу шәипылароуп, икашәтқәәша аниҳәа, ҳара уи ипылараз иағакхәаз, бзиа иибакәоз ҳзымдыруа ҳақазма архиара ҳалагеит.

Сиазцаауеит Сафер, арт атыңхацәа ашыңьа рахьтә уара иутәу дарбану ҳәа. Руазәк, аиаша уасхәап, уоыза иакәзарғыи дылхушьаап, убасқак дыңшзоуп. Ари аус ғыц иалағаз азә лакәымкәа дықам, ажәак лоухәаанза иңхеипхеиуа ахш зқәу лзамоқкәа хәацыхәаңшыхоит, дыңхашьаны дыңсуеит. Игәастеитиара абжыис Сафертәкьағыи дылцәыңхашьаны акәу, игәы лызцоу, данлацәажәогыи иажәакәа дышрыцкларшуаз, данлыхәаңшуазғыи Анана-Ғәында длыхәаңшуазшәа ишықаз иңшышьа. Иблакәа рыла абри лоуп сара стәы ҳәа дансирба, сгәы иаағашәеит... сгәы иғашәа закәыхи, Сергеи икоу уасхәап, уара утәы дцәырымгакәа, еғыи диутар еиғьуп, мамзар, уажә дызбама, уарғыи дудыруеит, ачыс еишәа дахауртәар, дышуртәаз анаңш-ааңшра далагоит, иреиңьу ажьыхәта, ажәашәәкьа абакоу ҳәа, анцәа иара изыхәан иишаз даеазәы ицәигоит ҳәа иңхьазоит. Арақағыи убас иқалоит, Сафер, уара утәы дуцәигоит анысхәа, ариғыи дудыруеит, сара сгәы иаағакхаз, сара истәхароуп ҳәа икоу азәы иоуп, данцәажәогыи дубоит, зхы зымхакәачроу азә иоуп, еснагь длахғыхуп, ишызбоз шәаңьхәафык сакәызшәа амамеиқәара неиғәтәеит. Ишысхәоз еғыиқалеит. Алаңшра сара исымазароуп ихәеит Ғахәыцович, апартия знапағыи икоу, – Ғарсхан илимҳа интеиҳәеит – исыхьша, иухьша, сыңхәыс, схәыцқәа, уарғыи уңхәыс, уңкәын ирыхьша ацәғьамыцәғьара зғаша, ихәы шырхиаз араҳь изғытцша! – цсеивгараны дегьаакәыңсычхаит. – Сара изыстахузеи, уара, дара реимак. Абыста макьана икнаххуама, шәанбанеиуеи ҳәа сразцаарц сахьааниз, арақа уаатәеишь, Зураб. Зураб-Зегьраб уара угәы ишңаанагои, алаңшра зыхәтоу ҳауа дарбану, аңшәма Сергеевич иакәу, асас Ғахәыцович иакәу ҳәа сыхтаркит. Ирхәауа цьушьома досу

дызустоу, азэы матцурала акрал са соуп хэа дшыкоу, егыггы, укралраггы уарггы шэшеибгоу счыба шэтатэоуп адунеи ахас иамоу сара соуп хэа адэы дшыкэу. Излахэаахэтэу асасдыкылар ауп. «Уара арака уацшэымоуп, уабатэи ацшэымоу, уабатэи ацсуоу, асас сара сзеилахауа сахубаауазар», – ихэеит Тэхэыцович. Узеилахауа зеипшроу еипш, абриак соумхэан – ихэеит Сергеевич. Икалаз умбои, уаанза лара лзыхэан зеггы акы акэызтгы, лыкэаиара аамыштыхыггы даекалаггы дшигэацхоз анылба, лара акахпыфыц, акэыцш, ацшза сиумтан, сара уара уоуп истаху хэа ихэда лнапкэа акэлыршеит, амзар, сызтадыргылаз афы... Уазхэыц, Тарсхан, уара уцарауаоуп, укэышуп, абас ауафы изыруама, алацшра зыхэтоу хауа дарбану, уара ихэхэа, хус азбафыс уахзыкала хэа абри афыза ауафы итаргылар аиашоума, ты поими, сеилкаа, Сафер уоуп ахэсахэыцкэа аазгаз, алацшра уара иумазароуп схэар, уацэы ашыыжымтан обхсси, народни контроли, раикомы обкомы зеггы арака иштэоу убап. Сара материально, ответственный человек, сеимгэаххаа абахта сыштаку убап, уи сидгыланы, алацшра Тэхэыцович имазароуп, сарггы сналахэаахэтны, ари дсасуп, асас уцхэыс длеилахарггы мап умкыроуп схэар, исзиуа удыруоу Сергеевич, абри итыц дыкэтца, шака утаху устоит хэа головорезк инаиеихэоит, зынза даасылгоит. Ииашаз, хаилзыргоз алацшра дара атыцхацэа ирымаза- аит схэар акэын, аха уи злоухэозеи сара Сергеаи хочу хэа ихэда лнапы акэлыршахэеитеи. Сшэыкэхышоуп, шэхаткы, шэыцсаткы, шэфыцыеггы бзиа шэызбоит, шэфыцыеггы зыда цсыхэа сымам шэоуп, сара наф соушэышыт, сус ашка сымцар ауам, акэац жэцэоит, абыста табылуеит, шэхэы ансырхиа- ша сзынашэыцха, схэан, схы кны сдэылкэеит. Ахи ахкэажэи еивтасын, ахтныцхэыс дрыбжыпцааит ихэеит, иумахахэеи? Уара узоуп изысхэо. Уахь умнеин. Усымбеит, сумбеит, акгы уздырзом, акгы сыздырзом. Сцеит, уцеит.

Днеирц ахытахыз афны ашка акэымкэа, аблра далтызшэа инеиуаз Зураб дишыклацшуа, изакэ еидароу изымдырзо – еидара хыантак икэхан дгылан Тарсхан. Абжыаацны игэанала дзацэажэалоз амза днафэцшит. Акгы ианамхэазо, егыпхамкэа егыхышэашэамкэа, иаразы иафало,

ицэгъоуроума, ибзиароума зегъы азеипшны ашьхақәа ирхакнахан. Иламыс зырхәымго уск ақатцара дшафыз иақәыркыз ауафы игылашъа акәын имаз Тарсхан. Уиазцаар еитеихәартә макъана цқъа еилырганы имамызт, аха ажәван ааимкъазшәа, иаалырқъаны дунеик днагәылапшит. Ихыхы иааигарц итахымызт уи адунеи. Ианиархәалакгы имаҳазшәа кәитцон. Ианбыкәу, атоурых ағы ианбақаз аамтак, зегърыла ауаа ламысқәа ажәлар ирхагыланы, игәы дтахәыцлон усеипшқәа раан. Рнапхы цқъаны, ркалт азы рҕынкыланы, рхатқыс ажәлар иаҳа иртахны, амц рымхәауа, анапцхара, ацәгъаршра ашәиақ еипш икоу ахәынтқарцәа анахагылахыоу. Ахәынтқарра зыкоу ауафы иуафымра, игыгшәыгра аанкылара азыхәаноуп. Ламысла, уафрала, аламысдара, ауафымра аанкылашъа амазам. Ихамчузеи, ауаатәыфса убас ҳаишеит. Ус анакәха, иқартцаларц ирыхәтоузеи ауаа ламысқәа? Ажәлар рыцхраара. Изла? Ирхагылоу рыҕерымаданы, иахьынзарылшо ацәгъара рапыркәкәарала. Шәкәы быгъшәыла дзыпхәази, ақәығцәа иархәози ихахы иааимгаргы, ихатәы цстазаара мацарагы ианахәоз рацәан Тарсхан. Аибашьрағы ипсадгыл азыхәан ашъа катәаны дхынхәит иаб. Мышкы ипсы имшьеит. Ажәлар рус, ахәынтқарра аус бригадирс дқартцаанза зны арахә ихьчон, даҕазны аҕага кны драшәон. Иара имхы арашәара иахыпцаргы, рапхъаза аколнхара амхы ирашәар акәын. Нцәахәыс хәа иман апартия, дамцданыхәон. Цатқакыла ухәар уимшьуаз... Дабакоу саб? Рхы дархәаны, аҕықәтцаршә анхалак еипш, дықазамызшәа иааилгеит. Абри ағырпштәы шимазгы, уақәытц артцафара узфәу, Ақәақа уиас, сара уаасыцхраалар, саргы суцхраап, хәа Виқтор Тәхәыц-ипа ианиеихәа, еидихәыцлақәаз рацәахан, дақәшахәтхеит. Ушпәкоу, ани аду ааигәа иуеихәараны икоузеи хәа хәтыр иқәызтцоз дызфәу аус дақәырхырц ртахны, цәылатцарала иацәажәоз ифызцәа ираҕеикуаз акакәын: «Сара изысыфәу ахәтағы цәгъарак ихәоны ишәахәхыоума?! Егъирахь, сара исыздыруам, сара сақарагы ацәгъара ззырухәада. Шәнеишь афны, шақа напфымта сзышьтоу жәбап. Виқтор Тәхәыц-ипа ихароузеи урт рымфәа ахькхаз. Дара, ажәлар рхата ирхәо шәахәхыоума, абасеипшикоуафымтақәа аашәымкыпхырауам хәа, уи аамта

ааирууп. «Ус еипш аамта архарара дшацхраауаз аниархэалак ифызцэа, хырқыагас ипшаауан даеакы – иаасашэараза, уаха цсыхэа сымам, хытцакыртак шаарцэызгалак, уаха уи азыхэан калам ааныскылауа жэбарым, насггы уеизггы-уеизггы идьжэбалазеи убри ауаф цэгьарас, иара итып афы даеазэы днеир, иахаггы деицэахоит».

Уажэы Тарсхан изаатыз убаскак даргачамкит, дыцэаны данаапш даеа дунеик афы днаагазшэа. Сыркэатцып уаанза издыркэо, исархэакэахьоу, сыблала избахьоу, аха иахьа абрака иахьа мацара... Сызэу закэызеи?! Ацензу-ра иашьтуам, иркыпцхьуам, исычхап, аамтакэак калап хэа сырзыпшуп иаазфыз, егьаамта каларггы акыпцхьра иапсам. Урт апцоуп напымыцкьала. Ма иаазфыз зеггы схала мап рыцэкны, ипыжэжэаны икасыжьроуп, мамзарггы иаарлас-ны, уатэытцэка, уахатцэка инаркны снапы срыцкьароуп. Апхынра асакьахэымтазы, ашэарыцара ианаамтазам, ахэарцсарра агэтаф икашэтцозеи рахэара ацынхэрас, сара, сара схата игэы змырфьыгыша, акрыфараз агэахэара изташа ауафы изаагарафы срыцныкэауа, апсымыцкьа, апареи ахэсеи рыда хэыцырта змазам, Сафери иареи акахпцэа еимар-куа, сара снейны ауада сутароуп хэа ... дарбан афьстаахэы сымфыхызкьаз...

Иаха-иаха ахафы ахалашаауа, ашьахэа ирхыкны ахаракхара иафыз амза иахаггы ишарлашозггы, игэафггы мчыла ихэаеуаз лашарак шфыхазггы, икэлашьцаны акэын дышгылаз Тарсхан. Зегь реихагь уажэы иара дырбарц, иааигэара иказарц итахымызт фыцьа ауаа, ипцхэыси ичкэыни. Убарт реипштцэка зьда димамыз лакэын ианггы, аха уи иаха лыгэхьаа зыкымыз, лхатца дахьдырзыз, лара аусура дахьамыр-хыз, атыпэнтэи уаа мееикэак, цэгьахэафцэакэак ирыхкьейт акэымзар, зеггы зкэиаау апашэ азыхэан кыынаак ухэар акэым, иахаггы далаехэауан лычкэын Виктор Тэхэыц-ипа да-хьимадоу. Зынзаск даеазэуп ипцхэыс.

Ишьа қытан, уака инхауа афафа уаа рхэашьа, еада хьартан, аинститут ианалга, хатей-пцхэыси ианейбага, акраамта усурта анырмоу ашьтахь усура иахьцаз. Тарсхан ихы дакэгэыгуан. Идыруан, усеипш ақыта кфаха иацу ауадафракэа: хэынтэала

итәу амҗақәа, афымца лашара аныкамла, ателехәацшра, архышәашәага ухәа ишрылхәдахоз, аоны азын уфноушәа ишыхышәашәахо, ацхын уфнакәкуа ишшоуроу. Уртқәа зеггы иара ақыта иаазаз, дшыхәыңыз иаб дантарк, иан аусура дана-мырх, аетымра иаңыз ауадафракәа иреихамызт, ифыцымызт. Даеа аазаран илымаз ицшәма. Аҗажәиҗәабатәи ашықәсқәа раан Ацсынғы итәы-ипха иаукахыз, аха Урыстәыла зынза амла иаганы ауаа антәара ианалага, амлакра иарырхаз ауаа рыла итәит Ацсны. Убас иаанагаз дышқәыцшз аз инаркны арака иаазаз азәы иакәын Тарсхан ицшәма лаб.

Данышеидас ацсуа пхәызбак дигеит. Ахшара иоухьаны аибашьра ашътахь ицшааит итынхацәа. Волга ахықәан, Саратов ақалақь афы инхауаз. Лара, Тарсхан ицсықәара Марина-Мадонна, Ақәа ланшыцәа дааныркылеит, лани лаби рахь сасра дцон даауан.

– Марина-Мадонна, уха барггы сарггы аапхьара дук, дуззак җамоуп, – ихәеит дгәырғьацәа Тарсхан, аурокқәа рышътахь иахыфназ ауадафы данааи, лара заа даахьан, – ашкол агәашә сахьаатыңыз, сыцшызар ақыта анапхгара зеггы икәшаны дгылоуп азәы. Дызустада абри акара изыцәнымхо сгәахәт, аха сара изшәым, изхам, артәф гәаф иааигәара сназышътуада, егьабастаху, аха ибымдыруеи сыгра баацс, уск анаароулак, харантә акәзарггы рыхәацшра, ирхәақәо азызырфара бзиа избоит. Сынкылыцш-кылзырфуа рааигәара слеишеиуеит, уааи җаипылап хәа иахәаны днаргазар акәхарын, җашкол адиректорггы уа дрылан, дрылоуп акәым дабеитаху хәа бцаарауазеи, реиха имцагьежьқәо, реиха ицыхәаршәшәақәо рацхьа дгылоуп. Ирхәақәазггы саҗауеит, аха сцәытыцшны досу рхафқәа срыхәацшуеит. О, Марина-Мадонна, сгәанала амцақьақьацәа иреихау актиор ацсабара дахылымцзац. Дзымцахырхәо зынзаск бихәампшын, бара бызхәацшра амцақьақьаф ихы-ифы ауп. Уи аеацсахуеит ани дзымцахырхәо ихы-ифы аешацсахуа иакәыршәаны. Лахьеикәралала акы ихәозар, ариггы илахь еикәылоит, длахьыххар – ариггы даалахьыххоит. Абас снарҗацшы-аарҗацшуеит, иара изыдгьежьылоз дшыздырызггы, дысзымдырзашәа җастеит. Уажәшьтан иааилыцқәар

аңсшәа иасхәарц збаны исымоуп. Еи, уара, Гаррик уакәзами?! – ибжыи насықәиргеит иара. Сгәеитәзаап. Сышқа ифәаихеит. О, Марина-Мадонна дарбан кинорежиссиору уи асценариа тыхны имазарц зтахымхауа. Абарт әуаа зеггы, ақытсовет амазаныкәгаф, аколнхара ахантәафы, итакыра зеггы иман, абарт зеггы абри әуаф иибада, зыхъз ихәада хәа иаанаңшит, еимдоит, дабакоу. Азәггы дырбом. Уи ихъз хәаны аңсшәа зеихәаша уаф дыкам арака. Дгылоуп азәы, реиха иғаруанхафы иатқыс деицәаны деилахәаны, ихы-иңы ибла саркыакәа ирханха, аңша наисыр даашьтпаан дшагара. Дыкам дара рзыхәан арака азәггы дыкам. Аха ари әуаф рынцәа ду иуам. Инапкәа рхаха дааиуеит сара сышқа. Гаррик уабакоу, уабасцәызи?! – ихәан сааигәыдихәхәалеит. Уажәшъта ишпакарцои, азәы дышгылаз гәарымтар амуит. Рызеггы убас исыхәаңшуеит. Марина-Мадонна, убарт убри аамтазы изласыхәаңшуаз аблакәа рыла бара сыпсыкәара адунеихаанггы бсыхәампшыц. Дылбааны дырзааит ани ғнызкъ шықәса уажәаңхъа зхы рыхтныртцаз. Сара сгәы дызлахәаз басхәап Виктор Тәхәыц-ица?! Сегәааигәыдихәхәалеит слымхаггы интәихәеит: «Уара хастуденттә шықәсқәа раантәи сөыза, арт ироумхәааит уара, зны ханстудентцәаз уара иуфыз ажәахә сара истәызшәа сшапхъаз, убри ала ишалагаз скариера?!» Игәалашәоит ибымбои, ихамыштзеит. Ицшра-исахъада уаха акгы илазам хәа баша изаххәон.

Убри аены, убри ауаа избахеит Тарсхан уинахыстәи ицста-заара.

– Ари сара сөыза иоуп, – ихәан, еилагылаз даарылаңшит Виктор Тәхәыц-ица. Ианбыкәыз уареи сареи хәaneiфызцәаз, хаибадыруан ауп, уаха акгы, – ихәеит Тарсхан игәанала, аха цъеи ихәарын, уимоу абарт әуаа, еихаразак аколнхара ахантәафы итакыреи иареи, уафыс димпхъазауа тәамбашакәа иацәажәалоз, зыхә идыршәоз амфы аагарафы шәсыцхраа анихәа, уажәааигәа ихыччаз, убарт ишрахауаз абас еипш икоу әуафы ду сара дысфыззоуп хәа ахъаххәаз иахаггы деигәыргъеит. Убри агәыргъара шимац иман адырфаеынггы ашьыжымтанзаггы. Адырфаены ашьыжымтан ашкол ашқа ицарц ицшәмеи иареи аеиилахәара ишафыз:

– Мариночка – Мадоначка, Таганачка, Ростовчаночка.

– Ростовчаночка акэым, аха Саратовчаночка, мамзарггы Волжаночка, – дыхэмарны, ихэашыа инацылцеит ларггы.

– Ишцабгэацхеи уахатэи хэхэылцаз, хакрыфара-чара?! Сара схыхггы исзаагомызт, абрака, ааада унацшыр, ашы-ха цэеикэарақеи, алада улацшыр, ее, нахыынза амшын цэыхэхэыреи раамышыха уаха акгы ахыутахым инхо ахэса абасеипш икоу афатэка рыкаташыа рдыруеит хэа. Афара, уаха акгы. Иара, Виктор Тэхэицович, аинститут афэти сшыза, ибзианы икаимцеи, ачеицыйка ахыкарцо уацца, упшэмаггы даагала хэа барггы бахынеипхыаз? Баша изаххэои ипшрада акгы илазам хэа. Ибымбои, барггы бышнапхыатэыз ихамыштзеит. Абзиара ихаштзом, уиггы нацца. Ибымбои, сныхэафа аникыз сара исзуухыоу абзиара схашт цыушыома ихэеит, егы, ацэгы ихабжыархэаз, иказамызшэа ихаирштит.

– Ацэгы ухэоу?

– Ааи, адепутатрахь акандидат изкны изшыз ажэахэ иара ианиахта, данацхыа, дангэарта, дышхтцааны амарду-ан дафагалло дрыма иандэықэла, уара ухы акыр цнакоит хэа акэу цыушыома Тарсхан иишыз дахцацхон, ихатэы гэаанагарақэа акгы имазам, иара иитэым ашэак ацитцазом итаутэо арыжэтэ ацшшыа иазхэо атэца деипшхоит хэа дыухыччоит хэа иархэеит. Ацэгы хабжыархэеит. Ускан дгэааит, дсацэажэазомызт акраамтаггы, аха, ибымбои, ацэгы ихаирштит, бзиара хэа акыр хабжыазар, убри ауп игэалашэараф иааникылаз. Исхаиршт мацароума, Акэака уиас, аусурта узысыпшааит, уажэазы наукатэ усшы еитцбыс уалага, нас, адиссертация ухыап, хуцхраап, еихау атыц уоуп ихэеит. Ауадақэаггы ситоит.

– Абаскак абзиарақэа зеггы узыкатауа, дызуцэнымхоз-еишь уи ауаф, убри уазхэыцу?

– Уиггы ихэеит иаахтны. Абзиара ду сзыкаутдахьан, сарггы уара узыхэан бзиарак кастарц стахуп ихэеит. Усоуп ишидыруа, сарггы асвидание сымоуп, ауаф ду ицылара атқыс Марина-Мадонна лыблақэа анартацшроуп. Иаха еиггысшыоит, дысзыкоуп хэа иасхэаз цыыбшыома ажэахэ дапхыарц ианиахтэз, уара уеипш икоу, зхатэы гэаанагара

змам, зыцшрада акгы злам иоуп уи аус ианаало хэа, хаѡнутѡка иара изыхэан иасхэакэаз натэахны, иаархэны, зынзаск даѡаки наиахэаноуп дшықэхаргылаз. Иара уажэоуп данполитикхаз, аха сѡызцэеи сареи усѡан хполитикцэаханы халгахьан. Убри акы, иѡабуп аласеихэарц. Ѣбагы, ицегы сзитахугы сцэимзазеит. Ишудыруа, Акэа, Қарт, Москва, еи-зара хэычы, еизара ду, хаакэымтцзакэа цэажэароуп хазѡу, уара уажэа беиоуп, ухшыѡ царуп, насгы апоезиатэ бызшэа уѡоуп, сажэахэкэа рыѡраѡы ишсыцхраауа ихэеит. Иа-ахтны исеихэеит, – руада ашэ надыркын, аштэ интытцит, ашкол ашѡа рхы рха, анаара иаѡаланы ианнеиуаз убри ашьжымтан рацхьаза ипцхэыс илеихэеит, ашьтахь Тарсхан ихазы акырынтэ ихэауа, иѡаитцзакэаз риашагас ирзыѡаитцоз ахшыѡцзак. – Ахэынтцарра, Марина, иѡамлар амуазар, апартиа ада цсыхэа хамам рхэазар, ирыдыркылазар, еснагь иѡалоит анапхгаѡцэагы, убри ахэынтцарреи, убри апартиеи ирхагыло. Уи збоуп, ажэлар рус рылахь иануп. Ус анакэха, ламыс сымоуп, схы акыр пѡаѡоит хэа ишэыпцхьазауама, убри ахэынтцарраѡ инхауа иѡаитцарц ихэѡоузеи? Сара шаѡа рыла сазхэыцыз бдыруоу убри? Ауаа цсыццкэа, ауаа ламысқэа, рѡыпцхьакны акэымкэа, ирылшо зегы ѡартцароуп ахэынтцарра ѡаларц ажэлар рзыхэан, иахагылоу ауаапсырагы идырѡатцаларц азыхэан абзиара. Виктор Тэхэыц-ица акомѡарраѡ даныѡаз иара курск аѡы идтэалаз иѡызак цхырааѡыс иара ишѡа дне-игеит. Убри ѡенак дыѡны дааит сара сѡы. Тарсхан, сукэхышхоуп, Виктор Тэхэыцович форум дук аѡы дықэгылараны дыѡоуп, иажэахэ аѡы иалазароуп, хэѡак ашэѡэыѡѡцэа ѡарацэеи анаукатэ усзуѡцэа қэыпцшқэеи ирызкны, усыцхраа, еицахѡып ихэеит. Иабатэи еицыѡроу, уатцэы ашьыжымтан уааи, има-зеины иѡалоит схэеит. Амашынкаѡ, икыпцхыны х-ѡаѡык сырмзеит. Иалтызеи? Бамызѡауеи, иалтызи? Зыстатиақэа рымкыпцхькэаз анаукатэ усзуѡцэа қэыпцшқэак, аредакция ашэ иандэылѡаанза наѡ ипцхартцоз ѡыцѡа апоетцэа қэыпцшқэеи рымѡа ааснырит, рыхызыкэа иажэахэ иахьаласѡаз ала. Абзи-ара ѡасымѡаеи?! Уи иара Тэхэыцович зынзаскгы издырзом, ицхырааѡ иѡит хэоуп дшыѡоу. Уажэы, иара асеипш атып ду аѡы даныѡала, сара агэра ганы сыѡоуп инапала ицегы абзиарақэа рыѡатцара шсылшауа.

– Сшәоит, Җарик, сшәоит – уара уфашьазар хәа – имахәар аанылкылеит, – сара сацәшәоит, Җарик, уара, реиха бзиа узыз-баз, уцстазаара убри иазкызароуп хәа исыңхьазо, убафхатәра, ушәкәыфәра иакәымк азууп хәа. Хәаказааит абри ақыта кәахафгы, егьоурым, уара, сызлаухәо, убафхатәра тоумырхан. Уи илшарым атхгы аматц ауа, амшгы иазышәахәауа. Сара сымацара соума, азәырфы иуарымхәахьей иуфхьоу бафхатәра дула ифуп хәа?! Изырымкыңхьуазей? Изымкыңхьуада? Иаха хзыдтәалаз, угәыдызкылаз, убри иоуп изымкыңхьуа, убри дызхагылоу...

– Издыруеит, Марина, издыруеит, аха сеилкаа барггы. Абфхатәра хәа акыр сылазар, абыржәоуп иахаггы ашәартә иантагылоу. Ари абнеикәарафы ахаңы ххәытцызгаша рахәыцк сымпыхьашәан, уиггы бара ибгәаңхом. Фышыкәса хышыкәса рыла адиссертацияггы сыхьчоит, ауадакәаггы хәаеит, нас наф сыбпыртцуеит.

– Уара ушәкәыфәны аңсабара уашеит, Җарик, икам-ианым рымацара ракәым, зыңсы тоу ауааггы излафазам ала, зынзаск даҭеакала икоушәа иузбоит. Ацәгьара ихаирштүеит, абзиара ихаштуам, иара инапала абзиара ихаштуам, иара инапала абзиара сирфатчоит... Җарик, сара сацәшәоит, сацәшәоит, убарткәа зеггы уара иузбақәаз иреиуазар хәа. Уара дшудырқәо рыла акәзам, зынзаск даҭеа уафызар хәа сацәшәоит Виктор Җахәыц-иңа. Аинститут хантәз, дышпаңшзоу хәа азҭабцәа избахә нархәа-аархәо исахахьан акәымзар, уаха дсыздыруамызт. Сара сзыхәан, икалап сфашьазар, аха ахатца иеилкаагас исымоуп фба: акы, аңхәыс дышлыхәаңшуа, фба, акранифо икрыфашья.

– Нас Виктор Җахәыцович дышпахыси уи бңышәара? – дналазтәаит маңкгы атәы налаңаны.

– Угәы иамурггы, дцеит дынзаакәрыланы.

– Ишакәым дбыхәаңшуама? Ибцәыззом уи аганахьала дсыздыруам. Аихабырақәа, аматцурақәа бзиа ибон, убри ауп издыруа.

– Сара соума, хаматц зуаз атыпхацәа роума, дышры-хәаңшуаз, иңшышья шыфаз, инытцак иихәоз ашәақәа ухәа... Уака инацитцеит, Җарик, уи икрыфашья. Ачуан италаз ала

млашь акрафозшәа, акәац иһнапык рыла икны дахьацхауаз, икышәкәа ирыкәйтәтәәоз ашшеи изамәақәа ирылхәаәоз апхзи еилаәәон.

– Бара ибхаштит баныцәа, апсуаа ачкып ала акрышырымфо, – ихәеит днаыхәмаршәа.

– Апсуаазамыз егырт, уака ихәдтәалаз?! Виктор Тәхәыц-ович икрыфашья снахәапшыцыпхьаза, сцәытцыпшны сахәа-цшуан инафс итәаз анхаф бырг икрыфашья. Асаан иантцаны акәац шаақәдыргылаз, иаразнак, зегы рацхьа днамтасит Виктор Тәхәыцович, рацхьа импыхьашәаз ажыхәтә игәампхейт. Уи наф иналаитцейт, даеаки аалихит, днахәапш-аахәапшит, фәтцак аалицәцәан, уигы наф иналаццаны, ирейхаз даеа жыхәтәк егьяалихит, исаан ашкә анагаха амтәкәа, ишиашаз ихәпыцкәа налаирцейт. Уинахыс саатыбжак акара хәхәабжыггы иахауамызт. Ишпәкаитцей анхаф бырг? Уара ушәкәыфшны, уәурыхтцәафшны, ианутцарауей апсуаа рыкрыфашья. Виктор Тәхәыцович ипсы иманы асаан дананытц, иаха иааигәаны иара иацхьа иахыкәгылаз азыхәан, анхаф бырг асаан аашьтихын, иааигәа-сигәа итәақәаз инарымтцаикит иалшәх, ишәфа хәа, иара ихәы алихаанза, егырт, изымтцаикызггы, иалампшзакәа, дара рганахь иказ, инаихатцгыланы, ухәи-уфәи еигымхааит хәа дныхәаны, жыхәтәк аалхны рсаанқәа инарныртцон. Сара игәастейт даеаггы. Асаан шьтихны изкыз, иаха еигызггы ажыхәтә изынхейт, избанзар ианызхлакгы ипсыцәгьара ааникылауан. Ишпәифоз анхаф бырг – фәтцәкәак ифаанза, Виктор Тәхәыцович, абафкәа рыла иантәы, исаан рыпсаххьан. Изхара анифа, ипсы аниоу ашьтәхь, бсаан акыр бзанысцарц бтахума, Марина Ивановна, ихәахт. Имгәажә антәы нахыс даеа хәиуан гәахәарак апыжәара агазар акәхап, иблақәа нарыларкәацәо хәсақәа рыхәапшра далагейт.

– Исцәыбымзан барггы дбыхәапшкәазар?

– Ицәоушьяргы сарггы лапшыла акыр сеипхышьяааит, аха ихәаз тәк хәа акгы анимоу даеазәы далихит. Уи дыш-лыхәапшкәәоз... Аныхәафәкәа ааникылацыпхьаза Хрушьов икайтцаз, Брежнев иихәаз... хәа... Убриакара ирыцхау хәцәуап, апхәыс лныхәафә анихәауагы, ес икайтцалакгы апартия

азбахә налаитцойт. Сгәанала, уи апхәыс данлыкәаиоуггы апартия абас ахәеит ихәозар җалап. Сара уи изыхәан гәаанагарк сзышьақәгылоит: иңсы тоуп, адәы дықәуп х-уск рзыхәан: аматтура, ахәса, акрыфара. Мап, рапхәа акрыфара, нас аматтура, ахпәтәи атып ағы ахәса.

– Рапхәтәи атып ағы ахәса ахымыргыло бара, хәарада бгәы иалсит... – алаф ашҗа инициеит Җарсхан.

– Сара исзынхаз агәаанагара иашоу ииашаму еилука-арц утахызар, акы уасхәоит, иҗаца, нас иубап. Уиазцаа абас: Виктор, иаххәап, бзиа дубеит пхәыск, мамзарггы аамтала хәа дугәапхейт, лара иуалхәеит: иухәауа сакәшахәтхейт уматтура шытоутцозар хәа. Иулшоу апхәыс лзыхәан уматтура ашытәцара хәа уиазцаа, нас иихәо уахап. Зхы еилагаз иеипш духәапшуазар убап. Акрыфара, аматтура бзиа, ахәса.

– Аиашатәҗа җаитцойт, уахаггы иҗоузеи аңсҗазаарағы, – лхәеит ипхәыс, лхәашәа иатцыжжуан гәалақәакгы.

Амза ттәааза изхазсо-зсоз аңсҗацла амҗан длеиҗеиуа, ипхәыси иареи реицәажәара анигәалашәа, ианеихишьа-ла иара, Җарсхан, Виктор Җахәыц-иҗа изыхәан иҗаитцахәоу, ацынхәрас иибақәахәоу, псеивгарала амза деитәцапшын, диашан Марина, диашан ихәеит, аха уи лиашара иара изыхәан иахаггы ихәантәз еидарахейт. Шықәсык шышықәсак рыла ауадақәа уахтәп ихәан, иабақәоу, хәышықәса ирықәуп, исытаны далгеит анаасхәо аамтәзы, инеихеирштҗеит. Изаҗарзаалак дысмыцхраазейт адиссертация ахычараан. Ианысыхычоз аҗены, иаалырҗканы, зеггы аахәын, адәағы иҗеггы аматериал еизигаанза хәа... аҗел днасызтггы атоурыхтә наукақәа ркандидат хәа ихычаны стәазаарын. Аеоист, ихы, уаха акгы. Ирасхәозеи сыпхәыси схәыци... Лани лаби рғы данбанзақәоу... Уахатәҗа исеихәааит, зыргылар иағәқәоу рҗынтә, иарбан җну ауадақәа ахысҗо...

Иҗырхатаны, ашацахәа иҗынеихейт Җарсхан, зҗенҗырқәа алашара алпхоз, ирхәоз изеилымкаауа, зны ишытыцуа, җазны инкабо, ағбжыы здәылыҗуаз ағәтәы җны ашҗа. Аҗны апхәақала инагза-аагзаны иаман абартца. Алашара аҗнуҗқа акәын иахыаркыз акнытә, адәахыы игылоу аҗнуҗқа иҗноу ди-бон, аҗнуҗқа иҗноу аҗенҗыр далпшы акгы ибартамызт.

Ғарсхан ихы иатәеишьомызт аҗенцъыр даалцшыны афнацшра. Рацхъа имцыхъашәаз ашә ыртрысны даахеит, убаскак иласны иаатит, иҗақшарц егъааигымхеит. Ғыцъа атыпқацәа астал иадтәалан. Руатәа шәпарақәа ркынза ихтын, ргәыпқәқәа абжарақынза иаапшуп. Ататын иахон афыцъагы. Рацхъа иқәгылан ашампан фы атәцәқәа. Ажәәқәак нархәәқәеит атыпқацәа, аха ирхәазгы имырхәкәа, иаргы ацшәа рамхәәкәа, дшыфнашылаз еипштәкәа, ашацахәа ишьтахька даахынхәын дындәылцит. Ахауа цқъа наиҗасын, ицсы аавигеит. Ихы изнымкылакәа уаанза ихыыз уажәы ириашарц – ашә днасны, снейр каломә хәа дразцааны дыфналарц иаха иҗынкыланы, ашә данаадгылоз, имырдуцәәкәа, аха иркәцаны убас ағьбжы баацсык, цәхара ажәәқәак алатцаны игеит, ашә дасырц Ғарсхан инапы ахынышьтихыз даанхеит. Абартца дықәгыланы даанаскыан, аҗенцъыр дналыцшит. Арахь, аҗенцъыр ашкә иааскыаганы игылан фатәыла итәны ирхиаз астал, дара, Виктор Ғахәыц-иҗеи Сафери ауада агәтаншәа еиҗанагаланы аицәхара иаҗын. Ғарсхан иахақәаз ажәәқәа рыла еиликааит ахәсақәагы шеицәхақәоз. Уамәк зцазымкуа еимакы ыкоуп, сара сырбар реимәк иахагы ирласны атып иқәырцоит, икалоит ахпатәи иахагы датахызар хәа избан, деиҗаахынхәын ашә ағьеф-ағьеф хәа днасит, аха азәы анҗиҗуа хәа дымцшыкәа иаартны дныфнашылеит.

– Абар, ихәа, ихәа абри итәы, ихәа иара ишиахауа! – Ғарсхан днаицхылан, имәхцә ғарс Виктор Ғахәыц-иҗа ишкә диманы иҗынеихеит Сафер. Ғарсхан иееимыз, ихәымғараз уск дшалахаз акара ицәа иалашәеит, ицәымҗхеит, аха Ғарсхан иееилыхны ишьтахька ацашьа, убри афны зегы ааныжь ацәыбналашьа дақәымшәеит. – Харкәатцып егырт зегы, нақ харкәатцып! Уаангыл, Ғарсхан, ахәаха сыт! – даҗын зычхара иахытхьаз, афы зылсхьаз Сафер, изнапык ала ишикыц, инапы аларцс Ғарсхан имәхәар шикыз, егы инапала, иҗынаигзан, ақыркырхәа ауатка атәца интаҗәаны интаирпкеит. Абаацс дузеикәкуазар, нақ дузгозар хәа Ғарсхан инапқәа наиирбеит Виктор Ғахәыц-иҗа. – Умнапкәа-шьапкыан, уаангыл, сара иусырбап сылахәмарра зеипшроу, цқъа, уихәәпши, ари дызустада?! – Ғарсхан имәхәар ноуишьтын, Виктор Ғахәыц-

ипа инапы иѣакуа инацитцеит иаха-иаха зѣынкылара зцѣызуаз Сафер. – Дызустада ари? Абрака укѣтѣоуп, аа уахѣапш, абрака укѣтѣоуп. – Тарсхан ихѣдацѣал инапы ныкѣишѣит. Убаскангы иихѣара, икаитцара дакѣымшѣеит Тарсхан. – Сара, уара иудыруама, сара бзиа дызбон, ларгы иудыруеит, лгѣы сызцахѣан абри иахѣша, апшза, акѣыга, апсыцкѣа. Ари дызлыцыз изакѣ таацѣоу удыруоу? Ихѣта дтадырхеит, аха иахѣагы иѣхѣапхѣыз ажѣлар ирхѣоит абри иаб, – имаикырц дакѣихырц дналагеит Тарсхан, аха Сафер ианимуы, ихѣааит, игѣы икѣычар иеикѣкра иаха имариахоит ихѣан иѣааникылеит Тарсхан. – Иан дудыруоу, лызбахѣ уахѣахоу?! Уи баша рѣаѣым, акѣыта зегѣы дрануп. Аѣахмадацѣа, иудыруама, аѣахмадацѣа рхылѣацѣа рхѣх, илеихырхѣаноуп апшѣа шлархѣо. Ари зынзаск даѣа уаѣуп, уареи сареи хѣаамышѣахѣ, иуахау, даѣа уаѣуп, иламыс даѣакуп. Сара сымѣа здыруан, схѣы здыруан, схѣы! Сара махѣыс слѣѣаамызт абри иан. Иара игѣхѣаа скѣым, уара дахѣудхѣалоу азыхѣан мацарагы... Иан лымахѣара сара саѣсамызт, иуахау?! Сара исгѣапхѣоз, исѣѣѣаз Баѣкыр-ипѣа Хѣараз иѣѣа лакѣын. Ари иара ихѣта икѣнагоит изууа, икабинет аѣы азѣы данидикы-лалак еипш, ишѣамхѣы еикѣыршѣ акресла дныкѣтѣеит Викѣтор Тѣахѣыц-ипѣа. Уи иѣынчра иахѣагы амѣа ицранѣтѣон Сафер. Ишѣаизууи, аиаша иахѣа ишѣаизууи? Сара исурѣацѣарѣ уа-налага, мап ануѣѣыск, даѣа цѣоукѣы рыла иѣаутѣеит. Уара, Тарсхан, дуаѣу цѣышѣаны зѣмѣац ууа, аа, абни, уара иудыруама адиссертѣацѣа анухѣчѣоз?! Абри иоуп, аа, уус ыѣѣазырбгаз. Акомѣада кѣаитѣеит, удиссертѣацѣа наѣ инѣѣытѣарѣжѣыт.

– Иазхоуп уажѣшѣта, иазхоуп! Уизымзырѣын Тарсхан, иуахауа уздырѣом! – дѣѣаѣѣеит Викѣтор Тѣахѣыц-ипѣа. Тарсхан идѣыруан уи атапанѣа шныкѣаигѣоз. Иакѣым акѣы салаѣшуеит игѣахѣын, иахѣаз агѣхѣаа мкѣкѣа, рыбѣжаѣаказара иѣыназѣикѣит. – Узустада, уара, уабаанагеи! Удѣылѣкѣаны уѣа абыржѣытѣѣѣа! Акѣонсерв иагрѣашѣоу ахѣынаѣ чѣах! Уажѣраанза уѣаскыр акѣын. Уѣахѣѣѣагы уаргы шѣеибамбааит! Иуманы уѣа аѣыѣѣагы. Дара уреипшуп уаргы!

– Дарбану, уара сара сѣеипшѣу?! Шаѣантѣ иузнѣагахѣыз аѣахѣѣѣа?! Еснагѣ алаѣшра уара иуман, абыржѣы зѣѣѣык алаѣшра сара исѣмаз, абри сара дѣсгѣапхѣоит анысхѣа ухѣы

еиланагеит. Уара сара саткыс узлеиғузеи?! Исахәеишь, сара саткыс узлеиғузеи уара?! Сара соума аконсерв хәынап?! Аконсерв зауад аҥнытә заҕа умоузеи уара?! Уара удолиа еихау сара стәы акәу? Аиаша хәа, аиаша ари хара хтәы иоуп, уара удолиа акәу сара стәы акәу еихау? Упартиягы уаргыы абраҕа шәтәтәоуп, аа, иубома, абраҕа шәтәтәоуп!

– Абарт ажәақәа рзыхәан, Сталин ихаан акәызтгы, укнаханы уишыуан! Иахзиузеи, уара, Хрушьов, ажуликцәа хзынкылом! – аҕатын дахарц далагон, ианамуы, наҕ иршәит Виқтор Тахәыц-иҕа.

– Сталин дыҕазтгы раҕхәа уара уакәын икнеихауаз. Узустада, уара?! Сара саткыс узлеиғузеи?!

– Сара сухәоит, Тарсхан, наҕ ддәылганы дга абри, иакәым халибахаанза. Дга наҕ, ддәылга, усқырцкәа! – дыхәхәеит Виқтор Тахәыц-иҕа, иҕыбахыгы инапы ағынаирхеит.

– Ишҕа, сара соума алеиҗш усыҕаҕыны идәылуцо?! Абарт улымха ҕылақәа, арт иубома арт?! – Сафер днеин Виқтор Тахәыц-иҕа илымха ааникылеит, – абарт улымхақәа саркәа-да иубараха укабинет умбауа иҕахҕап иуҕахызар?! Иаххысыз апартконференциаан сара исеиҗшқәоу Қарт хҕаны, уаҕа ирызхаша рыҕаны, уантәи Москва хҕаны уаҕагы ирәажны, упсы ғыхны хмаазтгы, уаанрыжыуазу иаххысыз апартконференциаан?! Уҕыҕ ағы уеиқәырхаразы шаҕа хшәаз инаҕахҕар сөызцәеи сареи, укабинет удәылкәаноуп ушҕо!

– Сара истахым артқәа зегы сахарц, истахым. Шәыҕыагы шәеиҗшуп, шәыҕыагы, шәыҕыагы!.. – иҕсы еивҕахан, иажәақәа ихәлахон Тарсхан.

Ашә ныджыыланы дандәылкәоз иахаит убасеиҗш иҕаз ажәақәак, абартца даннықәхх, урт ажәақәа урызхәыцыртә ихағы ианааи, иаргы арыжәтә афәи аҕатын ләеи дрылтны, хауацкәак аниҕас, иҕсы аавиган, иеааникылеит: «Алажәеиҗш иугәыдҕаны усшыуеит ихәеит. Изхәаз Виқтор Тахәыц-иҕа иоуп. Уи еснаҕ атапанча иҕыба иҕоуп. Аҕстбара кәлоит», – ишьҕахыҕа даахыахәит. Ирҕысны дахеит ашә. Дандәылҕуаз ианкыдикшала, ашнуҕқала иамаз аҕаҕа ылашәан, изаамыртуа иакхьан. Ашә дадхеит, дасит, аха ишизаамыртуаз аниба, аҕенҕыыр днадыххылан, ааигәара игылаз аҕәардә

дныкәгылеит. Апенцьыр асаркьакәа дрысны, иаашәырты, снашәышът хәа җытырц акәын, аха, асаркьа далпшны иибаз, изҗымтүа, ибжыи ихәланаршәеит. Виктор Тәхәыц-ица инапы ыртәины, атапанча имхра даҗын Сафер. Атапанча тькоит, амашәыр калоит, ихәан, ипсы изеит Тарсхан. Ихы-иҗы еицакьахан, ахьаа баапс иареикәатцәон Виктор Тәхәыц-ица, иаха-иаха ихы-иҗы кәыцьмахон Сафер. Рнапкәа цибатцәтәо акраамта ианеикәтә ашьтахь, уаха анилымша, атапанча азгыи акәым, амашәыр калом хәа агәра ганы, аха ашәымтак изаа-из уи агәаанагара нак инаихкьеит атапанча руазәк ишьтихыр шыкало, амашәыр акалара макьана ишахырдам даназхәыц, арахьгыи ихаҗы инцәыркьа-цәырасуеит акылпшра шыпхашьароу, дыфналаны хататас реикәыкра шихәтоу. Адыршәыла еица дналапш дныфнапшит, иахьнеибагахьоу гәатаны, нас икайтцаша избарц. Уажәгыи иибаз еицах, ибжыгыи ихәланаршәит, дахьыкоу икайтцашеи, акгыи изымдыруа даргачамкит. Атапанча импытаргәгәа, атцхага инацәа атцак икын Сафер. Виктор Тәхәыц-ица ифнапык шьтыхны дгылан. Ибжыи тәхәаены, аарлахәа инытцак акәын Сафер ишихәоз. Ажәакәа изеилымкааит Тарсхан. Виктор Тәхәыц-ица изнапык шьтыхны ишикыз, егыи инапала иеикәа амака аапиртлеит, иеикәа наишьклаижыит, макьахәаранахыс тцака иеанааилих, ирмақаруа Сафер иикыз атапанча ахы дтапшуа, ашьшьыхәа нак даанахәын, изкәа Сафер иеирханы дынхырхәеит, изнапык ала уи ихы ашьтахь атапанча адкыланы, егыи инапала иеикәа аҗацә ааиртлеит Сафер.

Тарсхан идыруан уи афыза акьаад ишанимтцоз, ихамыштырц, җымтак аҗы истаххозар хәа иитцәахкәашаз ракәымкәа, нак ирласны ихаирштыша ишреиуоу ибла иабаз. Мап, ибла иамбеит, пхыз баапсноуп ишибаз хәа ихы агәра аиргарц далагеит. Акьаад ианитцашам, аха уеизгыи икалазеи, иара, Тарсхан ихата ихъзеи анафсан? Ламыс змоу ахатца изыруз Сафер Виктор Тәхәыц-ица изиуз, ма изызуз дишьыроуп, ма иеишьыроуп ихата. Убри атыцан, икалазеи, иара дынцәатцаххуа, днагылауа, ипсы иманы дыфны данцоз, афны абартцаҗынтә, дхынхәырц, даангыларц афыцьеггыи еикәҗтышьас, еидгылашьас ироузеи? Азнык азыхәан икалаз изымдыруа, дзадымтцуа

апенцъыр адыршэыла зны дазпшуа, җазны далпшуа
икалатҗкыаз, Сафер Җахэыц-иңа изиуаз дымҗашыахуа иа-
ниба, иезаны дцарц, дыбналарц аҗардэ албаара данна-
лагоз, иоуразоуроу деитцас дахыкыцъкыцъуаз иахкыоу,
ишыапы аҗардэ амаа икылашэоу, ишыҗазаалак, икаҗашыа
убас иҗалейт, ишытыбжы цэҗазахеит. Пшыынапха амарду-
ан ашҗа деихейт, Виҗтор Җахэыц-иңа изыруз зыхыыз иара
иакэушэа, азэы дйбаанза, дыбналарц. Игэалашэо убри ауп,
зны пшыынапха, даҗазны даныҗагылалак деитакаҗауа, амар-
дуан данналбаа, рымцакэа цылашыцааза игылаз апсатцлакэа
рышҗа днейт, аха амҗа уахы ишыҗам, урт рнаҗс ишыбна-
роу, ишышыхароу, царта хытҗаахырта шимам ихаҗы ианааи,
даакэҗежыбаан, цакҗа ихы рха ддэыкэлейт, уамакҗы дымна-
скыацызт абарцаҗынтэ җыцъа ахаҗаа рыбжыкэа аныкэдыргаз.
Издыруада Виҗтор Җахэыц-иңеи Сафери раҗмызтҗы?
Изҗыз еитцанамырхазааит, иаххэап, аха атапанча? Аҗыҗа-
гэҗаахэа сышытыбжы анга, ишызбаз анеилыркаа... ахымзҗ
зиргаз дицэымшэакэа... убри аамтэзытҗкыа урт еидызкылаз
шизеилымкааз еицш, Җарсхан изеилымкаакэа иаанхейт, иа-
анхейт урт уаанзаҗы, уинахысҗы еидызкылауаз, иахыҗаз,
иахытҗаахыз, еивыхшыа рмоуа еилысхыз рдашэҗа.

Ихаимырштыр акэым, ийбазҗы иахазҗы аҗбаад ианцаны
еикэырхатэуп хэа Җарсхан иипхыазаз даҗакуп. Уажэы иблала
ийбаз, дызлапшыз, илымхала иахаз аухатҗкыа цкыа уазхэыц,
ишэа-иза акэым, имбазазшэа урт аҗыцъаҗы иидыруаз
аамышытахы уаҗа акҗы ацымлазшэа иахыихаимырштыша
дашытан, излаихаирштышаҗы ицшааит, аха адырҗаҗыны, еҗа
икэицарц далагазарҗы, ийбаз иблакэа ирыхгылауа, иахаз
илымха итаҗуа, зегы рҗырҗыцны игрымсыр анырымуй,
иҗнуцкҗа зегы убас еитанакит, изаанартит даҗа дунеик, ихаҗа
ихы даҗакала инарбейт. Уи еиликааит ихы иатэаимшыашаз,
ихы ианаимыжышаз шыаҗак шыҗаитцаз, иаарласнҗы иани-
мыриааша дышкылнаго реиха ирейцэоу аҗы, дышнанаго ихы-
игэы ахшэараҗы, насҗы ихала, инапала иштәирхо анцэа
хамтас иитаз. Ианбыкэу рапхыаза ианеихызгаз убри, ииаша-
мыз ашыаҗа, схата сызнапхаз. Сызшаз исатэеишыаз ахамта
атцкыс схы аикэырхара... Ускан ашкол аҗы аихабыратэ

класскәа рҕы стәан, сангы даакәымтцзакәа схы италгалон акомҕарра салаларц, сара уи сцәымҕны цәҕарак кәзцахыоу еипш исыпхьазогы акәмызт, аха гәныхәтыстала акәзаргы еилыскаауан сҕазхәакәо ишреиуаз. Уии сареи хәинымшәо, ичхауа сшааиуаз, еитах анцәа акыр сылаитцазар исыхчап, сыхгы сыхчап хәа, аинститут аҕы акомҕаррагы апартиагы сцыхәа кылырхәхәаны инадсырбеит.

Исыдырцакәоз кәстцон, ажәа рымаскуамызт, урт сара исзыриаишом, баша амала схы ацәҕара асыргоит схәон, цаны, кәышраны икастцаз, сыкәра анааи, ашышьыхәа сналцит акомҕарра, егыгы салаломызт Виктор Тәхәыц-ица иакәмызтгы, иумыхәозариуцырхагам, саргыуцхыраара иаха исзымариахоит анихәа, насгы убаскәк ирласит, уафцасгы сақәшахәтхаанза абилет сҕыба итарцахан. Урткәа хәам, сара сакәым, Шолохов дузза уахь дахыпхьазалоуп, уиакәым иусу дызустада ҕыхьшыртас искыз?! Дызустада?! «Анцәа акыр сылеитцазар еикәсырхап, сыхгы сыхчап», – снанагет ахаҕы – иаасыпхьан, исыкәгәгәаны, хара хтәы иоуп хәа сыпхьазаны исыдыртеит Москвантәи иаауаз, апартиатә усзуф ду ихцәажәара, шәыбжы ишәта хәа... Бзиа избауеи сареи хәикәшәараны хәкоуп, дзыхшаз рахь дцоит, днаскәасымгар ауам хәа ҕарпас икастцаз, схы ацәызгарц исызбаз, ибашоуп, уи сара сыламыс азыхьчом. Уафцсы иабеибауеи, издыруагы азәык шыҕыак роуп, аха схәта? Схәта исымдыруеи икастцаз? Ажәахә аафны, Виктор Тәхәыц-ица инаитан, снапы сызәзәеит, сыцкьоуп схәан, сыбналеит, сцеит сажәабжыкәа рыфәра.

Абас ицстазаара еихшьалауа, ишьаҕакәа дрызхәыцуа дышнеиуаз, иибаз иахаз данзацәымца ипхәыси иареи Виктор Тәхәыц-ица изыхәан реицәажәарагы анацла, Тарсхан адыр-фәеныцәкәа избеит еикәыхзарц урт, ихибамшьаакәа ааибышьа змам, еибахьчарц иара еидиргыларц, еинишәарц дызла-газ – дызшаз дыззишаз, амаалыкь уси, ихәта ааигәа иааишьтыз ацьныш иусхәуп. Исыкаитцогы стәхым, ихәтагы, ашыҕагы уаха сыбла иамбароуп хәа Виктор Тәхәыц-ицеи Сафер Сакәыт-ицеи данрызхәыцуаз, Тарсхан издыруамызт дара еидтәаланы избаны ишалгахьаз иара илахьынца, икарцарцгы рызбеит еснагь рускәа злакарцәц ала – даҕа цьоуки рнапала.

Сафер атапанча харшаланы иҗакны, Виктор Җаһыи-иҗа
ихаҗара даналаеһеоз аамҗазы, ибла иабаз даҗеибналарц
иҗанынаихоз икаҳара, аҗыҗа-гәгәаҳаа ишытыбжы бааҗс
абарҗаҗы агара урҗ ашыҗа рыхдыррахы иархынҳеит, рхаҗа-
қаагы ззыҗшзамыз ашқагы икылнагеит еиннаршәеит, еид-
накылеит.

– Җаһыиҗегы хҗахеит, – ихәеит ихыиз аҗкыс ауаа ира-
хауеит хәа иаҳа ихәыцуаз Виктор Җаһыи-иҗа. Ртапанча астал
икәикшеит Сафер, иуҗахызар иахәҗангы ухыс, сара сушыыр-
гы уара аҗсра аҗкыс еиҗеуу узызухеит хәа алеихәарц.
– Уаргы уҗсы ахынзәҗеу иухымҗуа... Зегы ибеит. Сара
дыздыруеит. Иахыа уаҗеы иҗаимҗаргы, иаарласны зегы,
акы аанмыжкәа зегы ақәад ианиҗоит. Апартиәә еизара
маҗқәа рҗы знык ынәә днасыҗхеит, нас ашызқәа исархәеит,
уара, ари уҗхырааә дыҗәраҗеу, изакәызеи даақәымҗзакәа
икәади икалами еикәихуам, иаххәа зегы аниҗоит, хара еҗа
ххәоит, нақ дахҗырга рхәан, уахы инаҗхыара сақәыҗит. Анышә
дамандаз, ма данкылҗшыз дахбазҗгы, мамзаргы ишытыбжы
анга дхазкызҗгы, ма дыршәаны, ма дыргәыбзыҗны...
Имхәарц, имшырц... Арыжәә уиааины уқан акәымзар усеиҗш
кауҗомызт, Сафер. Ларгы уаргы шәеибамбааит, акахҗқәа
зегы азәроуп, дабаҗаху, аха... хҗахеит, Сафер... Сергеи Сер-
геевич, хҗаһыагы хҗахеит.

Иамеигзакәа аҗара иҗара, мызкы иахымгакәа игәҗыха
анагзара – ауада бзиа иәнаҗара, җыц еиҗа иахәарҗшны адис-
серҗация ирхычара ухәа, җимҗырц, иҗсы иахимырзаярц иҗсы
ахынзәҗеу, даныкамлагы мышкызны азәы иахарц қәаадкгы
ианимҗарц азыхәан изыкарҗақәаша хәа ирызбақәеит акымкәа
әбамкәа, аха акаҗы изаанымгылеит, еихарак изымуз Виктор
Җаһыи-иҗа иоуп, ашыҗахы, адырәауха, ашәқәыәәы Адамыр
Арҗанба имәа данықәырҗа, еиҗах еидшылауа ианеимарк-
ианеимҗарк иахымҗауа избаны иаакылсит акы – ибзгы
уаҳа амхәарц, икаламгы уаҳа ақәад иакәимкырц азыхәан
амәа икәырҗаз Адамыр Арҗанба иаргы днаишыҗаргаларҗә
икәҗатәуп, акаҗашыәуп зызбара иаҳа ирзымариахаз.

– Сара издыруеит уи акаҗашыа, – ихәеит Сафер. – Латҗаҗәас
иаргаз ахышықәа-ашәарыҗақәа. – Анҗ, ашәарыҗараҗ иуҗхра-

арц иҕаз, иацы илашэарыца ишытарцало азэы даасыдгылан, уара, шэшеицэажэоз збон, иареи хареи қытак ҳаицалцит, аха ашкол дшалгацэҕыаз дцеит, уиаахыс азэгы дхаздыруам, уара иаха дудыруеит, дзеицшра уаџузеи, уаџы игэра игартэ дыкоума хэа дсазтцааит Тарсхан изыхэан. Изхухэаазеи анысхэа, уажэы, ауаа шыкоу умбои, Сталин итиҕыаз ргэы макыанагы имааицац, изхысхэаазеи уиоуп, дааҕымтцзакэа ақбаад акы аництоит, хара, зыбз зызтамкуа, абна ибжынаххыоу, иаххэо азэгы иахазом хэа агэра ганы икоу егэа ххэоит, уи зегы ақбаад ианцаны ианналеитца, хаҕазамкэа хаақэырхуеит, сџызцаагы саргы даххэадахкылаз иахцэымҕханы хакоуп ихэеит.

– Уаха зтахымоуп, уаха назтахымоуп, – Сафер иихэаз ахы ахыцоз еиликаан днахынхалеит Виктор Тэхэыц-ица, – уиоуп еиқэырхагасгы икоу. Уаҕа саргы ухы сархэа иутахызар. Аҕацшықэа изрицозеи, аа, араҕа дааны дыкоуп Виктор Тэхэыц-ица ихата, уи инаиасхэеит, иџны инаиитоит, нас дзакэу жэдыруеит, уаџсы диеигзом хэа, иутаху рахэа... аҕацшықэа даарыцхыаны ирыдитцоит хэа нацца... Цхырааџыс димоуп, хэа, дыцэҕахэаџуп хэа... Ихы иааташэо, – дхыантаза, дҕыбаса диман Виктор Тэхэыц-ица. Атапанча, ашэарыцараз иааигаз абцар, ахраҕыарақэа, ауаџы итархашыа хэа иидыруаз, ашэарыцара ианцалак, уаҕа ма уаџсы ианимбо аамтазы, мамзаргы машэырны иҕалеит хэа иипхыазаз инаркны, ахшыџ зызбара алшауаз зегы иаарласны, акакала инеидихэыцлеит, аха уаха цыххэа ыҕамкэа, убри аамышьтахы дача еиқэырхашыак имамкэан ианиба, иажэақэа акакала дырзаатгыло-аарзаатгыло ихыанта-хыантаза, ус иаахиркэшеит – уара, аконсерв хэынацқэа, уара, сара, Тархэына, хџык, абарт хахџык хҕынтэ руазэк иаарласны адунеи данызаароуп. Иара анҕимт, уареи сареи хџыцыагы хақэхеит, мап анакэха... Иуахауама, аконсерв хэынап, ма са снапала ахыкэалаа, уара иудыруеит, сара ибзианы схысуеит, снапалатцэҕа ахыкэалаа угэатцэахы итаиршэуеит, мамзаргы, иахагы имариоу... Шаҕа маат иапсахарызеи ухы? Уца, успырцқэа! Уалацшны, иутаху алх. Успырцқэа!

Сафер иҕаитцаз даххэны акэымкэа, дааицэшэаны акэын дышгылаз. Хахџык хҕынтэ хуазэк иаарласны адунеи даныц-

роуп, уи иашоуп, аха избан сара? Тарсхангы ихароузеи? Дапырхзар иара ихаҭа хәа, дҕәыбаса итәаз Виктор Тахәыц-иҭа днаихәаҭшит. Иихәақәаша игәатҭаҕы убасҕак еилашуан, урт зеггы рхәара далагар, изиузгы азырхакәа, насгы уеиз-гы-уеизгы азәы данытдыр акәзар адунеи, абраҕа, аҭсра аҭкыы еицәоу ахызиуз, абри ауадаҕытҭәҕы ихы изнымкылакәа, диамхашыыр хәа дшәон, ашә ныдижылан, иеиқәа цқәа еибар-куа, аҭх далала иҕынеиҕеит, аха ахауа цқәагы иазымхәаҕеит, уимоу, уаанза игәанала иихәақәоз, уажәы, азәы иеихәозшәа, ибжыы тыганы рхәара дналагеит, ихәон, иқәшахатым азәы иеихәозшәа. Пхәысыжәк, кахпыжәк лзыхәан ари аҕыза из-ура иаҭсам. Еснаҕ алаҭшра сара уара иустон, абыржәы затҕык алаҭшра сара исымаз анысхәа, саргы суаҕзамыз?! Дкахпу, дкахпыму уара изуҭахыузеи, сара дысгәаҭҕеит, иҕалоит бзиа дызбазаргы, ааи, ааи, бзиа дызбазаргы, сара ахаан азәгы бзиа дсымбац, сыпхәысааҕашыагы шыҕалаз удыруеит, дысгәаҭҕеит, сылгәаҭҕеит, нас Бақыр-иҭа Хараз дузза иҭха уара дуццома, уара, анымха-хымтәа Сакәытыжә иҭа хәа хыччартас саныхтоук... Азәгы бзиа дсымбазакәа снйазаароума. Аҭхәыс лымацара лакәзам еимахкыз. Аконсерв хәынаҭ ихәахт! Иара дызустада? Апартиатә хәынаҭ! Ибзиоу, ииашоу, реиҕа сҕы аныскычуа иуасхәаҭ? – арҕаш здысны ицоз аҭха даннықәла, арҕаш ашҕа дыпшуа, убри акәызма изеихәоз, ибжыы иахагы инаҭиҭеит, – илеигәйдтәан дышыны, абасгы ҕаитҭеит хәа... аузбартаҕ, зеггы ирахауа. Исцәымгуп рызеггы, сабхәагы аҭха днаргыланы. Урыцхаишьоит хәа ахыасхәаз азыхәан дсыцәгәаит сабхәа, ареволюционер ду, сақәыжыцәаит иреволюция. Саб имаз зеггы анимырх, днымха-хымтәаны даныҕартҭа, сара схыччара иалагеит анымха-хымтәа иҭа хәа. Анцәа иҭышьоуп, дшымыцхәыз аниба, иҭсы штәз ихала ихы анышә иеиҭеит сабхәа. «Уажәы Қартынза снабжысуеит, уажәы Москваҕа амҕа хақәлароуп», – ателефон иантыҕлақ Тахәыцыжә иҭа ибжыы акәзам сара сзеигзо, уи қәадыжәк еиҭшны исыпхәазом, сара схоуп сзеигза, схы.

Аҭха дықәгылан, арҕаш далаҭшуан. Амза ашьхақәа ианрывтала, алашыцара иаха-иаха ажәпахара иаҕын. Еидара

хьантак дшатцамыз ихы агәра аиргарц дафын Сафер, аха иауа-мызт. Иарбан еидараз издыруамызт, аха еидара даеа еидарак-гыы ацлара ишафыз ибон. «Дабананагеи, дабахабжынагалеи Тарсхан?! – ихәеит, аха ибжыы ихатагы цкыа имахаит, аршааш ашытыбжы иналазит.

Абжьбатәи ахы

Ибла иабази, илымха иахази Тарсхан убаскак ишьара дыкәнакьеит, тынч ихала днатәаны азхәыцра итахымызт, дегьацәшәон. Абжьаапны цәгьак, бзиақ анибалақ, ианиахалақ, ақьаад антара иаңсоу иаңсаму, насгыы ишаницаша – етнографиатә материалзар, акгыы мңсахкәа, ишааиахаз иантатәуп, ишымтак афы ихы иаирхәартә икоуп зигәахәуа ажәабжызар, икалаз хтысзар, мамзаргыы азызырәра иаңсоу хтхәаазар, иара иаха еиғхап злаигәахәуаз ала еицарсны ианицон.

Уаха ибла иабазгыы илымха иахазгыы, уажәы, уахазы, ма-кыана иицахыз акы затәык акәын: шака изырласуа иаарласны ихарштра, акгыы имбазеит, изакарзаалақ акгыы имахазеит.

Ахышьцәа-шәарыцащәеи иарей ахъеицыщназ ауадафы данааи, дара, ахышьцәа-шәарыцащәа цыоуку астал иадтәалан ататын иахауа, даеа цыоуку акаруатқәа ирықәиан рнапқәа рхы иатцатаны. Ргәалакарақәа злеибаз ала арт рыгәқәа тынчын, ирхәақәозгыы ирлахґыхгаз ажәабжықәазар, илафқәазар акәхарын, рхырғқәа рхалашауан, еибарч-чауан. Тарсхан даныщнашыла, рыччабжыи рцәажәарагыы ааикәртәаны, инеихәаңшы-ааихәаңшит, аха уи зыхкыаз гәрамгарак акәымкәа, иара, Тарсхан инеишьеи, насгыы ифынңшылара шыкази рыла ирхаирштит. Уащцас азәгыы аңсшәа иамхәакәа, дааикәкыашан, ишьтахь имака иавтаз ате-трад жәпа аавтцәаны, ашәыра интаижыит, ахы ааидгәалашәа, дацәхасны акаруат инхәыцаитцеит. Астал днадыххылан, уака икәгылаз ауатка акыркырхәа атәца интаәаны, цкыа уащцсгыы диґамңшыкәа, ажәакгыы мхәакәа, инаихәлатәан, дахыцо изымдырзо данындәылкыоз:

– Икәшәзеи, уара, ари ауаѡ? – ихәеит ахьшыцәа руазәк, ихәеит иаарѡацашәа, иара изыкыз ихатә цқьа иахартә ишихәаз мѡашьѡ, ашәхымс данынхыцуаз дегьааннакылеит Тарсхан.

– Ажәеицшыаа иахьа акгы иимтазар акәхап, – уи инаиа-таикит даѡа хьча-шәарыцаѡык.

– Ха-ха-ха! Уи бзианы иухәеит. Ариггы дшәарыцаѡуп...

– Аха хара дызлахаицшым, ари дзеишәарыцо ишәарахым, игыгшәыгым. Уцо уаауа, икалазеи, иахьантәарак баша ушәарыцауазма? – ибжы Тарсхан инаишыклаицеит. Тарсхан абартцаѡынза днеихьан. Даатгылеит. Ишьтахька шыаѡақәак ныкатцан, ашәхымс дныкәгылан:

– Сирманшәалеит ажәеицшыаа, даараза сирманшәлеит, абраанза, хәдацәахы, сара атәы сылатцара атқыс, шәара шәызѡу... – икьышәқәа қәацқәацон, – шәара шәызеггы шәыз-устцәоу шәазхәыцыр иаха ишәзеигын! – ашацахәа ишьтахька иааныжыны, амардуан дналбаақьеит ахьшыцәа-шәарыцаѡцәа рыччабжықәа шишыклаѡуаз.

Тарсхан уажәнәтәгы гәныхәтыстала еиликаауа далага-хьан адырѡаҗены, иаха тынч зеггы анеихишыаала дзызкылсу-аз: ицсшыара мшқәа аантәаны, ицхәыс, ихәычы, иара ақалақь ашқа ишаахнхәлак, адырѡаҗенытәкьа дынкылсны Виктор Тахәыц-ица иеихәоит уи изыхәан игәы иааѡу зеггы. Убри инаркны, иара, Тарсхан ихатә ицстазаара зеггы даѡакала дахәапшыроуп, даѡа мѡак ианитцароуп. Уи зеггы уатәы, уатәашьтахь, уаха, ихы абеигари уаха, излаихигарызеи уахатәи атцх? Ихы игәалашәазараахыс уаха акара ауаатәыѡса рыхәымгарақәа изымаатыцызт, уаха акара игәгы рыхшаны дқамлацызт, аха уаха акарагы азәы, дызустазаалак цьара азәы иацәажәара даргәақуа дқамлацызт. Ахьшыцәа-шәарыцаѡцәа рахь дхынхәырц, уажәраанзатәи реицәажәараѡы ишзеили-бамкааз нарахәаны, днарацәажәаны, икоу абри ауп, шәхы пату ақәшәтцозар, уахатәкьа, уаха шыта ишәзықамтцозар, уатәы, ашара адәы ианаақәло, амѡа шәықәлартә ишаацәылашалак, сара сшәыхәоит сшыамхы арсны, шәца нақ, шәхынхәы шәып-сасақәа шәшыамақәа рахь... Иахьа дызлеилискааз ала, уи сара исхәауа дазхәыцыртә дықам, икалап сара сгәытцхәәеи

схъаакъеи башазар, иара итэкъа рааста. Уи, амилат ргәадурә хәа ззырхәауа, иахъа дзеипшыдаз хәа уаф дуазтаар, мам-заргъы уатфәы, сымшынца иахъатәи хәицәажәара ананыстцә дзеипшраз хәа ианыстцәзеи? Ихаҭа дызташәаз дацәцарц, дазымхәыцларц, псеикхәырхагас Адамыр днeihьынхәлеит Тарсхан. Мчыла, ииулак убри изхәыцрахъ даниас, иаҭхъа даагылеит, аамҭа бзиақәа раан иуафәра мфәсызтгъы, аиҳабы дызмоу, анцәа димоуп хәа ззырхәашаз абырг. Акгъы уаимхәазаргъы, дсасны дутаар, уҭстазаара аҭеитанакып. Абри азыхәа анцәа иишаз, дзеипшраз иахъа? Иарбан еиҭырцшроу ианаалауа? Зыҭба цәақәрылаз ауаф. Убастцәкыа аныстцәп – зыҭба цәақәрылаз ахатцә. Амшын агәеиужьра дхын. Иара итәын адунеи зегъы. Амра агылара – гәазырхаган, атцх неимаханы, ажәфәан – еитцәа, каччарала иантәлак, ихәыцрақәа хәаак роуамызт. Агәра гатцәкыаны дықан, уафҭсык иахәсабала дызшаз, дзаазаз амшын аҭшәымас дамоуп, аҭхәыс бзиа лшәындыкәра амаза шылымдырра, амшын ацәгъагъы абзиа-гъы идыруеит, игбагъы ахаан цәақәрылашъа амам хәа. Аха... игәыҭра. Дзыхшаз, дзаазаз, зыкәтагъ зфауа аҭсыз иафызаха, ицәнагеит иара ҭстазаарас имаз... Дызхытцит. Ақәара цәхәыра дықәгылоуп имацара. Амра агылара иара изыхәан гәыргъара ацым, ажәфәан иадтәатцәало аетцәақәа хьантәрамзар акгъы рыцрытуам.

Абасеипш Адамыр Арҭанба данизхәыц ашьтахъ, Тарсхан ихы агәра аиргеит убри ауаф, игба даақәыргыланы амшын ихықәгылоу, уусқәа уара ишухәауа иҭам, макъана уҭбагъы хыуп, амрагъы аетцәақәагъы макъана уара узыхәангъы иҭоуп хәа иахәара зыхәҭоу, изуалу иара иоуп, иаарласны егыҭаитцароуп хәа ҭатцашъасгъы иамоу акы затцәыкоуп, иара еипштцәкыа аҭстазаара амшын цәқәырцара иҭнашәахъоу, иажәа хаа, иажәа ҭәыш иахәроуп. Ажәоуп, ажәа, уи дызташәаны дыҭоу иалгашъас иамоу ажәа затцәыкоуп.

Дзеипшрахарызеишь убри аус азыхәан ант, ахышьцәа-шәарыцафцәа реиҳабы, абчарах Соулах Раҭба? Қарала Адамыр иатцкыс деиҳабымзар деитцбым. Дахьынзеилыскааз ала, дануацәажәо, заҭәра аурмыжъуа аҭеиҭ еипш, ихшыф аанкылауа, ииҳәауа уара иузеилымкаархәагъы дацәшәауа.

Аха урт еикқыршәашыас, еидырцәажәашыас ирымоузеи. Убри кәзшыас иеиҥаша дшазхәыцуаз, ибла даахгылеит даеазәы, даеа быргк – Бақыыр-иҥа Хараз. Адамыр идагыы, иара, Тарсхан ихаҥагыы иаха ибла иабазгыы, илымха иахазгыы наҥ днарылызгаша, Адамыргыы иаргыы уатцәтәи амш иаңыргалаша иакәны дидхәзеит ауаатәыџса ирылцхәыз убри ауаџ. Аџышыа сақәшәаны иансызџы, атқкыс еиғыу ажәабжь Чеховгыы изызбуам – ашәкәыџџы иџымҥа аперсонажи иареи реикқыршәара. Избоу – ихтхәау афырхатца иакәым, абарт хаипш адәы иқәу ауаџ, аха асахьаркыра-документтә џымҥа фырхатцас иамоу ауаџи, литературатә фырхатцаны уи дкәзцәзи реиңылара, урт реицәажәара, рыбақәа реихәаңшышыа мацарак. Уигыы акәым, уара, ажәа азкәза ду, сара ауаа сырдыруа сқәзцәз уара уоуп, иҥабуп хәа иеихәар... Сан изласалхәалоз ала, Бақыыр-иҥа Хараз ихьз-иңша атыгара, нас, уи ахьз-аңша ихы иархәаны ақыҥа ашытыхра, уимоу, иара, Бақыыр-иҥа Хараз дыдмырзкәа иеикқырхарагыы зыбзоуроу Адамыр иоуп. Ашәкәыџџы изыхәан уи еихәу иарбану – уажәа цсеикқырхаган хәа иахар.

Иҥан, ихәеит, хәынтқаррак аҥы аҥаки ахкәажәки. Рахтынра шықәсыкгыы аҥыуаџ дзакәшомызт. Рахтны тыпхацәа, рахтны арпарцәа рыматц руан, ихәеит, аурта рибамто. Рыпсасеи ршыамаҥеи цџа рымамызт. Агаҥа дара иртәны, иреиҥыыз ашыхақәа рыхьз рхын. Ҧык бзык иахәоз, бла иабоз, цхыз иалашәоз акгыы рыгмызт аҥи ахкәажәи. Урт ирыман даеакгыы, амали амазареи иреихәу, аҥреи ахкәажәреи ираџсуа. Урт мышкы шыыбжыаанза еибамбар ипсуа бзиа еибабон, рыпсқәа еихәлан, ихәеит. Абас зегьрыла анцәа игәаңханы адәы иқәыз аҥи ахкәажәи, ихәеит, иззшаз анцәа иалхәдаитәит, ихәеит, аҥра ахкәажәра атқкысгыы еихәу, еҥа мал, еҥа ма-зара ахтнуцаргыы иузаамхәо, ихәеит. Урт дрымамызт ахшара, иалхәдан анра-пара, абра-пара иацу аигәыргъара. Еихарак ахшарадара хьааргон дара аныҥамло аамҥазы рахра зырто даныҥамло. Иаха-иаха рықәрахь инаскьон, иаха-иаха ргәырџа-рхьаа иазхауан, ихәеит, аҥи ахкәажәи. Уахык аиартә дылаиомызт ахкәажә лшыапқәа арсны, аныхацаҥа аҥаңхьа дымматанеикәа, ашыжь шара даңымлацызт, абри ашҥа

лхы рханы, анцэа димыхэацкэа ахшара лцэа далашэарц, рытэфаншыап имырзырц. Убас ишааиуаз, ихэеит, ахкэажэ уахык дахынышъталаз убас пхыз илбеит, ихэеит, пхызла дылтаан, убас леихэеит, ихэеит ацаимбар: «Сара издыру-еит, ахкэажэ бара бзыргэафуа, иназоит, ахкэажэ быгэтыха, быматанеира анцэа ду иахаит. Бара бцэа далашэоит атцеи, быхшараурагы мариахоит. Аха убарткэа рзыхэан, ахкэажэ, бара икабтар акэхоит акы. Ибыхшауа атцеи, бара, ахкэажэ, бара бнапала дбаазароуп, аназзеицэа дахырыбымто акэым, бара бгэыпхэы ахш дахьатцабтогы азхом. Бтцеи дөеидасны, имышэхэы аамхны, иара игэапхаз атыпха даалхны, ихэеит, апхэыс дааигаанза, бара ахкэажэ, быпхзашала иаабрыхуа афатэ, ма иара ифабталароуп, уи афатэгы, бара быматц шы-руа еипш, бара, ахкэажэ, бара бхата даеа уафцсык аматц иру-ны, убрака ибырто ала дныкэыбгароуп, ихэеит, бтцеи. Знык, имшэхэы аамхны, апхэыс данааигалак инаркны, бара бхы бақэитуп, ихэеит.

Ахкэажэ лыпхыз дшаалцыз, ихэеит, лшьамхкэа нарсны аныхачаца афапхьа дфагылан, иааухэаз зегы шынасыгзо ала тоуба зует, ухышьаргэытца сакэыхшоуп, уаргы инагза исоухэаз, ахшара дсагэашьа, лхэеит.

Абри атцх, абри амш инаркны, ихэеит, лышыкэс аатцаанза, ахкэажэ ахшара длует, ихэеит. Ахшара, аха ахшарақэа зе-гы еипшума! Зегырыла дызшаз дигэапханы дшишаз мфашьо, алапш цэгьа илапш ицэйтцэахыртэ дыссирын, ихэеит. Ахкэажэ лыхшароура ашьтахь, лымч ааины, лшьапы дшаакэгылаз ацааимбар илеихэахьаз, ишынасыгзо хэа ларгы тоуба илтахьаз акэын, ахтны хэсақэа реипш лчааилахэаны, дце-ит, ихэеит, матцура. Ахтныпхэыс лыматэақэа лшэылтцеит, ахэыркицэа ршэыра шытылхит лысаби ифатэ злаалга-ша, ихэеит, аха ахкэажэ дшахкэажэыз цэахышьас иамаз, лныкэашьала мацарагы дырдыруан, ихэеит, насгы ари ажэабжь, ахкэажэ ахшара дшаалоулак нхафык, уафцсык ифнатахы матцуфы пхэысс дцараны дшыкоу ахтынрафы ирылафхьан, ирдыруан, ихэеит. Уажэы ахкэажэ ахтныпхэыс лыматэа ажэмыжэқэа лышэтца, лартмаф лазқэынтца ақытца далала, иарбан фнатоу иалсхра хэа лфаныналха, цьюуки,

анхацэа ахкэажэ лхата матцуфыс дсоуеит, сарггы, исыхшаз-ггы, урт ирыхшогы, ахкэажэ лхата матцуфыс дызмаз хэа хыхыгэхэалап хэа, дара рышка дымфыхытырц, агэшэкэа лзаадыртуан, ихэеит. Дача цыоукых, ихэеит, умат луеит, уарггы уи умат ахынзалуа ахкэажэ лхата матцуфыс дсы-моуп хэа уехэалап, аха уи умат луеит лысаби, лцэа иалцыз имшэхэы исаанза, апхэыс дааигаанза, уинахыс, имышэхэы анаисалак адырфаченыцэкьа апхэыс дизааргоит, ахкэажэ дхынхэуеит лахкэажэрахь, ускан уара ишцауцсыхуо, илхаштып угэахэуама уфны анылурпссоз, уматэажэкэа аныл-урзэзэоз хэа, илыцэшэаны, ргэшэкэа адыркуан, ихэеит. Аха анхацэа ирхаштит, ихэеит, дара ракэымкэа, алапшра лара, ахкэажэ ишлымаз, ихэеит. Ухацоуп абри афната алсхит, абрака амат сулар стахыуп ахыылхэаз акэша-мыкэша. Цьара, фыцьяра, хыцьяра инакэылкуеит, аха излалгэампхаз здыруа-да, илгэампхо дышнеуаз, гэшэк даавалеит, ихэеит. Агэшэ дааталан, ашта дынтапшит, анхара-анцыра днахэапшит, ихэеит, абрака илгэапхеит, ихэеит, ахкэажэ. Анхара-анцыра бзиа имоуп, аха ихата, зымат бурц бнеиуа уафы цсымыцкыак иоуп, дыцнышуп, ахкэажэ, уи ифната хазбатэашыауам хэа лархэеит, иргэагыт, аха зныкыр ахи ахкэажэи, егья ажэа кэыга ихэарггы, рнапатцака икоу рхэатэы иазхэыцхыоума, дара ирхэо картцароуп, арахыггы, иумбои, иаха-иаха афылгэанарпхон, иара, апшэмаггы ихы лгэаирпхон, ихэеит, ани, лылапш зыдхалаз анхара. Уиакара заххэарызеи, ахкэажэ, ихэеит, абри, апсымыцкыа ифны матцуф пэхэысс лхы калтцеит, ихэеит. Иахья шар хэлаанза амат луеит, ахэлара ианналага-лак, ихэеит, ахьтэы фаетон агэшэ иаадгылон, лхэы илфаша-илжэша налифон зымат луаз, лахтынрахыы дхынхэуан, данаа-игоз еита уахь амфад дныкэлон, ихэеит, ахкэажэ.

Абас ишыказ, иаанит, зеггы ззыпшыз амш лаша, ихэеит, ахи ахкэажэи рыцкэын затфэы имышэхэы исартэ изхаит, ихэеит. Имышэхэы шааисаз адырфаченыцэкьа, нан, уажэшьта атэра дтыга уан, иахьатэкьа пхэыс даага, даага уара иугэапхо, усоуп ацааимбар ишсеихэахыоу лхэеит, диашьапкит иан-ахкэажэ, ихэеит. Ах ипа игэапхаз, ахкэажэс бкастдоит хэа зеихэаз ицымцоз дызустадаз, иара игэы зызцаз аченыцэкьа

дааигеит, изымтодаз, аеныцәкы ачара иуит, ихәеит. Пхәыс дааигеит ахкәажә лца, пхәыс дааигеит, аха иааигада? Абни, лара, зыфнатафы зыматц луаз, апсымыцкыа ипха дааигеит. Ахтынра-уаа ирузма ари! Хәхкәажә иматц анылуаз иахзычхауамызт, илаххәаз хамтакәа дахыцаз хгәы иалан, уажәы уигыы азымрхакәа, ахи ахкәажәи аныкамло инаркны хара ахкәажәс дхауа аңынышь ипха, ахас дхауа, апсымыцкыа имахә, хара ари афыза хзычхауам рхәан, дад, ажәлар џагылан, ихәеит, ахгыы, ахкәажәгыы, урт ирыхшазгыы, рызеггыы рахра иахырхәеит, ипхартеит, ихәеит. Хара хшыкамло хәхра знапафы инхажыуа уаф дахтынхом, хәхра ытабгоит хәа дхәыцны илатәамыз аус афы лхы наганы, матцуфы пхәысс лхы катцаны, ахра изынхажыуеит хәа дгәыцны зцеи дзаазаз, уажәы, дшымгәыгзоз ала исхәеит, ахгыы, лара ахкәажәгыы рыцсы штәз рахра иахырхәеит, ипхартеит, изыхкыада? Абаскак лхы аңыка ыкәыхны илаазаз лцеи! Хәаак амамызт ахкәажә лгәырџа. Уаха илзымычхазо даннеи, уахык данышьталоз дызшаз ихатә шәипхыызс икоу зеггы наизышьтны дышьталеит. Ацәа дантанагалоз, дынтанагалеит апхызгыы. Ажәџан далхәхәа даакылсын, лхафы дныкәтәеит аңаимбар. Анцәа уггыы уи ифәлоуп дышцәажәо, иускәа зләкитцо.

– Ибыхзеи, апхәыс, агәалакәа бымоуп хәа иахаит хәзшаз, сыбызырџеит, – ихәан фәаитит аңаимбар. Ахкәажә хәа акәымкәа, иара изыхәан уггыы зеггы еикароуп, иуаапсыроуп ауп, уаха акгыы, апхәыс хәоуп дышлацәажәо.

– Исызиахәа агәала дузза шсымоу, сгәахы ашәы шашәитцаз. Уара уакәзамыз, аңаимбар, ахшара бцәа далашәоит, атцеи дбыхшоит, аха матцуфыс бхы катцаны, быпхзашала дбаазароуп хәа сазхәаз? Матцуфыс схы кастцеит, дсаазеит, аха иахзиузеи иара? Аңыныш, апсымыцкыа ипха пхәысс дааигеит, хәжәлар ари рычхауазма, хәзеггыы хәпхартеит, хәпсы штәз иахцәызит хәхра. Уажәраанза, аңаимбар, анцәагыы уаргыы ишәызкызтгыы сныхәапхыыз, уажәшьта сара скынтә шәара ишәызкхоит ашәипхыыз, – лхәеит ахкәажә.

– Бара, апхәыс, – фәаитит, ихәеит, аңаимбар, – анцәеи сареи хәкәым бызгәааша, бара базгәаа бхы, бхы иазыбымуз акгыы бмыхыт. Анцәа ибзааицхаит, сара ибасхәеит атцеи

данбоулак, быпхзашала ауаџсы иматц уны, иаабрыхуала дбаазароуп, убаскан еиқәхоит шәахра хәа. Бара имал-имазара быхнахын, аңсымацкыа, аңыныш иматц буан, аңыныш имбхуаз ала ибаазаз, аңыныш диеицшхон, уаха дзеицшходаз, пхәысггы уаха иааигодаз аңыныш ицха лаамышытахь, ихәан, бымш аабзиахааит хәа, дахынтәааз, ажәџан дналәшәкәа дцеит, ихәеит, аңаимбар.

Реихәаңшышьа, реицәажәараџ еибырхәауа, акгы иеиџжыырц итахымызт.

Иңеишьеит реицылара иара игәы иаанагоз еицш, гәырғала, цъеибашьарала иахыыкамлаз. Уимоу, убасшәакәа игәы иаанагеит: Адамыр Бақыр-ица Хараз даниба, зыцсы тоу, ибзианы иидыруа уаџсык иеицш акәымкәа, иказам, адунеи ианыцхыоу азәы инаур акәызшәа иааџналаз.

– Аа, уара уоума?! Уааи, уаскыа арахь, – ихәеит, дегыи-мгылакәа, астал дшадтәалаз, икаламгы шыкыз, ашышьыхәа даахьахәны.

– Уеилахан, избоит, уххь згеит, Адамыр, аха Тарсхан дансыхәа, саргы, сгазарала, уахак иаамта ицәхарзргы баша ицәызрым схәан...

– Уааи, арахь уааи, сыузыцшын, уажәраанзагы уаауаз цыисшьон, – ихәеит Адамыр, ихәашыа убас икан, дзацәажәоз дуаџсны акәымкәа, инаур итаазшәа, дыззыцшызгы убри анаур акәызшәа. Аха Адамыр ицшышьагы, ицәалашәашыагы рапхыа, азнык азыхәан, ажәа аимакра ашқа ииасны, «дызлаз аңхыз» далтаанза дзеицшраз азыхәан, атцх агәы инахысхәанеицш, Бақыр-ица Харази Тарсхани Адамыр дааныжыны иандәылтц, рыпхьартақәа рахь ианцоз даеакалоуп ишихәоз Бақыр-ица Хараз. Ииашахазгы убри ауп. «Ханнеинахысгы дышхацәажәоз, дышхахәаңшуаз гәоумтазеи? Еиҳарак сара. Еиҳарак закәи, сара соуп ус дызхәаңшуаз, ус дзацәажәоз. Аңсрада гәыгырта змам, уахгы җынгы аңсцәаха дышизцшыз игәақхыоу, сааит, абар сахыықоу, сааит узгарц хәа аңсцәаха данитаалак дшицылара дыспылеит, дышиацәажәара дсацәажәеит. Убри азыхәаноуп саргы иахатыр зысымбаз». – Даеа мшқәак исазазтгы, салгон абрақа уск саҗын.

– Сара сумыхәәцзар супырхагамхацызт, хәтыр зкәу Адамыр Алмасхан-ипа. Уажәгы сзаиз убри азыхәаноуп. Сара, уххь згеит, иуахәхьазар, уимоу абзиа кастоз цышьаны, агәрагатәкьаны, ацәгыара аматц шызуаз анырба, сыцстазаара ецныхәа баапсык иафыха, ауаа рфы сыбла сызцәырымго саныкала, изгәагышаз сзымгәагыт, ахатцара сзымхеит, Адамыр Алмасхан-ипа, аха ахатцареи агәагыреи сызхеит даеакафы – сыцсы штаз ауаа схы рцырызгеит, – ауада акәакьафы игылаз адиуан дныкәтәеит Бақыр-ипа Хараз. Царсхан игәеитеит уи ус зихәаз. Итахын Адамыр дызлоу «апхыз» далхны дирхынхәырц, иаиз анаур акәымкәа, дышуафпсу. – Уара, уххь згеит, иугәалашәозар акәхап хаикәшәарақәа, хаицәажәарақәа. Убаскангы иуасхәеит, уажәгы еица иуасхәахуеит, хәтыр зкәу Адамыр Алмасхан-ипа, итабуп идуззаны исзыкаутаз азыхәан. Цыншықәра ныстырггы исызшәом убзиара. Абзиарафы икоума, уара улоуп сыцсы штоу. Иугәалашәоит, аколнхара ахантәафис сыкан. Аоблигация мыждақәа раахәаразы аплан ихәкәыз сзынамызгеит. Шәанацәалбеит, ауаа цәхархәит. Ирфо иржәуа рымам, – дагыагылеит Бақыр-ипа Хараз, араикомәф абыржәы ахәара дафызшәа, – арахә ракәзар, рцыгәкәа рымтиуазар, уаха акгы рызымхеит, шәрылгеит, ихшәыртәеит анхацәа хәа саныкәгыла, стакразы ашәкәкәа реикәыршәара иалагеит. Ашьтахь, иугәалашәозар, уара уфы снеит. Абасоуп икоу, сзыхдыркьоггы абри ауп анысхәа, убасканоуп, мшәан, уареи сареи хаибадыррагы аналага. Уара уааит хқытафы, уцеит араикомәхь. Убри ауаф иус сара исышәт, депутатк иахәсабала сара сиязцаауеит анухәа, уара мап уцәызкуадаз. Ашьтахь, ишудыруа, статиа хәычык ушит исызкны. Ари ианбыкәу? Аибашьра анеилга адырәашықәсан, 1946 шықәсазы акәын. Унапы мшын, Адамыр Алмасхан-ипа, хқытагы саргы мышрақә ихәхькысуан унапы, есаира хаигьхо хқынаххеит, – даахынхәны дааин, адиуан деитаныкәтәеит. Иганахь иеавакшәа дтәан Царсхан. Ижакьа еилачыра инапкәа алшыуа итәаз Бақыр-ипа Хараз днечиәапшит иара иакәу иакәыму еиликаарц итахушәа. Арахь дааигарц иара ифы даннеи, зынзаск даеакын иихәоз. Дызустада, ианбыкәу игәы итәтәкьоу анихәауа?

– Исгәлалашәоит, Бақыр-иңа Җараз, исгәлалашәоит, – ихәеит Адамыр. Иааңсахны, зыхтра иңәуадафыз иблақәа ааирыцқәеит. Икалам астал иқәыршәны даагылеит. – Уара иухәаз гәыкала иухәоушь? Агәра сызгом, – длагылеит еидара хьантәк датқә. Дызлаз маң-маң алтра дағын. – Хҗағы да-агап ашәкәыџы, зымра аташәарағы инеины инхықәгылаз. Исхәаз, изуз, сзыхьчоз, сзыхьымзац, ацәгьа бзиа хәа ианеихи-шьаало... Уара узустада? Уи ашәкәыџы ишәкәык афырхатца.

– Уи сара исхаштуама?! Убри азыхәан мацарагы сиеи-хырхәаны итабуп хәа уасхәароуп, – ихәеит Бақыр-иңа Җараз. Еиҗах уаанза иихәаз акәзамкәа зынзаск даҗакуп иихәаз. Сиеихырхәаны итабуп хәа иасхәеит ихәозма, уара узыхәан абаскәк абзиарақәа кәицәхьеит, дызлазбаз ала, уадафра бааңсык дташәеит, уаргыи уицхраарц ууалуп, иузкны ииџхьоу ашәкәы мацарагы зыңсоузеи анысхәа, ажәа цьбарас икәз зегыи нациҗон, иңҗәаны икасыжхьеит уи исзикиз ашәкәы ихәеит.

– Хҗынаххап. Абас ашәкәыџы иңҗәзаара анеихишьало аамтазы, иуасиат ажәа ихәарц дшафә, дааџналеит иџымтәк афырхатца. Уи абасеиңш икоу персонажуп, егырт иџымтәқәа рфырхацәагыи реилкаара мариоуп абри ауаџ дызустоу уды-руазар, убаскәк еизааиҗәоуп, анык илыхшаз ахшарагыи ус изеиңшхарым. Дааџналаны дааигеит уи. Дызустада? Сара суазцаауеит, Бақыр-иңа Җараз, узустада, иаа, ишсоухәара, узустада, уабаанагеи?! – ихәеит ибжыи џҗаны Адамыр, наң дипырицарц итахны. Еибадыруеиҗҗәи, аибадырра мацара акәым, Адамыр иџымтәқәа рзыхәан зыңсы тоу персонажны дҗалеит Бақыр-иңа Җараз. 1946 шықәсазы раңхьаза иара изыхәан статиа хәычык иџызар, уиаахыс сынтәа 1986 шықәсазы иҗит џынџажәа шықәса, ари ңҗәзаарак ыкоуп, Адамыр иреиңу иџымтәқәа анаҗиҗаз абарт ашықәсқәа рыџынҗқәалоуп. Икәыңшра, иуаџра рҗәымта ашықәсқәа изыдхәалоу ауаџ, ихатә деиҗасзамзаргыи, убарт аамтәқәа ахыгәалаиришәо азыхәан ма-царакгыи. Хәтыр ақәиҗар ауан, иихәо иаанагозеи, ишҗеилкаатәу хәа Тарсхан игәи дтахәыцуан, изқәиҗара издыруамызт.

Длеиџеиуа ахәҗәи кәканы апапирос дахауа, иажәа ина-циҗеит Адамыр:

– Сара суазцауеит, Кыраз иалаз, Нестор Лакоба ихата идцакэа назыгзоз, Асоциалисттэ Цы афырхата Бақыр-ица Хараз, сара абас суазцауеит: иутахузеи, узсыцрымтцаузеи? Иаа, узсыцрымтцаузеи?!

Тарсхан убаскак ицэымыгхеит, ажэакгы мхэакэа, Бақыр-ица Хараз имахэар нтарсны дахеит, хцап, наф хаипыртцып хэа ирбауа, аха Бақыр-ица Хараз, уажэраанза тынч инацэакэа злишыуаз ижакыа иаафарбагыны иааникылеит, иблакэа мцацшык нархыхэхэылан, икышэхэагы аакэацкэацеит.

– Саншыа ду, Адамыр Алмасхан-ица, сара соуп Бақыр-ица Хараз арахы даазгаз. Иахыа, иугэалашэоит, ацхафы хаицэажэара. Ханеипыртцауаз гэала хыантакэак урытцазшэа збеит, – ицегы днеицагэгэаны, дыштэаз ҫааитит Тарсхан. – Сара соуп шэеикэшэара еиҫызкааз. Разкыла абрака хаикэшэеит хара, Ацсара ақытантэикэа. Уатэы Виктор Тахэыц-ица шэарыцара иццарц иааз ахышэа-ашэарыцаоцэа, Сафер Сакэыт-ица, шыкэса ыынѡажэи жэаба хара хкыта иахагылаз Бақыр-ица Хараз, сара уажэы уака сынхом, аха саргы, иудыруеит, Ацсаратэуп, уара, саншыа ду, еицырдыруа хашэкэыѡѡы Ацсаратэымзаргы, хкытаҫ изныкымкэа унеихэеит хара ихалиааз азэы иеипш ухапхызоит. Шэара шэѡыца шэеикэшэара мацара акэым, хара иааны иѡоу Ацсараа зегы хааикэшэаны, хнеидтэаланы, хнеицэажэар...

– Иахурхэозеи, дад, уххы згеит, хэатэыс ихамоузеи? Сара исхэашаз схэахэеит, ари, – инапы Бақыр-ица Хараз инаикэикит, – дахыызбо азы иахэо цышыаны иааугаз, ацаршеи икаитцаз кайтахэеит. Уара иухэашеи икаутцашеи урызхэыц, убриакароуп уара иулшауа.

– Абрака нцамтак узаазгеит, ихшыѡырцагоу лакэуп. Уажэааигэа ианыстцеит, – итетрад бгыцкэа ицыба иааиган, Адамыр инапѡымта истол иныкэитцеит. Итаххеит еица уи ирыдамхаргы дрыпхарц. Икалаз идыруазтгы, ацхашыара даиаины уи инапэы иааникыларц, цэахэакэак рыпхыара акэым, игычуазаргы игон аухатэкыа, еикэирхон, аха Тарсхан аа-ибышыа змамыз ааирбырц дахыаҫыз иахкыаны, Адамыр инапѡымта акэым, ихата ихы изеикэмырхеит.

– Ҳарқатцып егырт зегы, ухх згеит, Адамыр Алмасхан-ица, – Ҷааитит Бақыр-ица Ҳараз, ижакыггы ноуишьтит, – уареи сареи айбыхәатә җамазами? Сара ауаа рыла сызтампшуа, схы анысзымгәаг, сыздыруа уафсы сахым-баша хәа сахықәтыз, абар, уажәшьта хәышықәса раахыс аҗапы саххәытдоу, ишсоухәара, Адамыр Алмасхан-ица, уареи, уара уеипш зеипшуи акгы шәхаразами? Ейбыхәатә җамазам хәа даауеит, ибара сахъааизгы иатәеишьом. Ихаргылауа баагәароуп, азқышықәсақәа ирықәлахоит, җынат тәартахоит хәа агәра ганы ханыказ, уи абаагәара аргыларәҗы еихау ахахә шытыхны иалазтада хәа еимахкуан, уажәи абаагәара абгара ианалага, сара уи ашьапы зкыз иреиуоу, уа хәатәыс ишәымоузеи хәа уаауеит, саныфнала, хәиуанк аҗараггы пату сықәумтцеит, сара соума утәарта иаңсам, узхамытгылоз?

Иихәо иҶамшәо даанхеит Адамыр. Аилкаара мариан: асеипшқәа ихәауа димбацыт Бақыр-ица Ҳараз.

– Убрак уиашоуп, сәтоумтқан. Уаңсам хәа акәзам сзу-хамтгылаз. Уи ахәара маҷк иуадафуп. Сара сахыказ, уара уа-хъаанагоз, сызлаз... Изаҗахызеи, ухацгылашьа сақәымшәеит, сәтоумтқан. Уажәшьта хәлацәажәап абаагәарахәа иухәаз. Сара ибзианы исгәалашәоит уара иухытца. Къаразаа абна ианылаз, зеижә шықәса раан, жәаф уртагылан, уажәи цшыынфажәи хҗа ухытцеит. Шәара ишәыргылаша шәыргылахъан, иҗашәтцаша җашәтцахъан сара саниз. Уара узыхәан сара раңхъаза астатиа хәычы анысфуаз, 1946 шықәсазы 23 шықәса сыртагылан. Иуасхәап исыххыоу, уара узыхәан изыфыз? Саргы ақыта иаазаз уафуп. Сани саби цәнархәхъан ашәахтәи аблигациеи.

Ашықәс анынтәоз, рҗабаа иахтнытны ироуз акы затәык акәын – иаахәны ауал рықәшәон. Сзыхдырҗыо абасоуп анухәа, ауаа ргәаҗра здыруа азәыдцәыртцитсхәон... Сқәыпшын, сгазан, хыхь-хыхь избоз азсырхиеит, инартцуланы сазымхәыцит ухы-утыхәа. Фажәи жәибжъ раанггы, Аңсара уахагылазамыз? Ари, – Ғарсхан инапы наикәикит, – ари иаб дандырзуаз 1949 шықәсазы ақыта знапәҗы иҗаз уара уакәзамыз?!

– Иашоуп, сара соуп, – дазыгәдуны Ҷааитит Бақыр-ица Ҳараз, – урт ашықәсқәа рзыхәан мацара акәзам. Совет-ски власт, раңхъаза Аңсара ианааиуаз раңхъа сгылан, апар-

тия сшаламызгы еиҥыскаауан, акомҥаррагы раҥхыза
Аҥсара еиҥызкааз сара соуп. Сара иахыагы срылан Кы-
разаа иманы абна данылаз, абастеи шыхала Нхытҥа дан-
цоз, ишыапы тцәазшәа, алаба дантаны, азиас дырганы
ишытра сахыалахәыз. Сара, ухх згеит, Адамыр Алмасхан-иҥа,
сытхзаша здыстаз, сытстазаара зыхтныстаз абаагәара сгәы
ахшәама ахымшәама, уи сара исусуп. Иашоуп схатагы из-
беит ахахәтә баагәара ацынхәрас, алтә тәәан шыҳаракыз,
аха сәеҥныхәара, ухх згеит, азәгы азин имам, избанзар, аб-
зия ҥахташт хәа агәра гатәҥыаны хәҥан. Убри акы, өбагы,
иахынзасылшоз срыцхраауан снапатҥа иҥаз.

– Сибраҥа ишәмышытыз, ишәцәынхаз, аха ант, Сибра атцаа
иашәыргоз?!

– Убри иаб, Тәмел Трамба иакәзааит, уаанза идырзыз ракә-
зааит, дарбанзаалак азәы изыхәан Бақыыр-иҥа Хараз дтеикит,
ашәҥәы изалеитцеит хәа уаҳауазар, убраҥа сыламыс цқамзар,
адыд-мацәыс абратәҥыа сыхәнатәааит. Ииашоуп, исзымыхь-
чеит. Хрушьов иануишыт, ихынхәны иаакәазгы, убри ауп
исәеҥныхәаз. Иршыз ахырышызи еиҥәханы ихынхәыз
рыбла сызхымтшылауа, гәнаҳак сыманы акәзам сара ажәлар
сызрылтыз. Сара исыхыз, сытстазаара сгәы ахзыршәаз
уасхәеит, амаалық дияазоз цышыаны ацныш дзаазаз
сифызахеит. Уаангыл, исараза. Уара ушҥа схынхәеит. Ииашо-
уп, уара иаҳа уқәытшуп, Аҥсны асовет мчы анышыақгылаз
зынзаскгы умизацызт, аха иҥамыз усҥангы уеицш зеицшыз,
ҳара, атапанчеи аарлаҳәа анапынтареи раамышҥахь акгы
ззымдыруаз абарт ауаа ирхәозеишь хәа зҥы хҥапшуаз? Урт
еицҥакны иҥашәтцә ссируп хәа аниархәа, харгы иаҳагы
агәра хгеит.

– Икашәтцә ссируп зымхәаз ирҥеицшхазеи? Уи зумхәозеи?

– Сара еиҥауасхәахуеит, азәгы дысмырзит. Егырахь, иа-
шоуп, акулакцәа рмал рымхра инаркны, исыдыртцоз ҥастон.

Уара уакәзамыз сзырехәоз, уара уакәзами, иуасхәақәаз
аамтә ианаалом хәа, наҥ иаважыны исымхәақәоз антаны,
ахтәы иатцә соуртә аҥнынза сыхыз тызгаз? Уара уашәа, уара
уажәа зыкыз рхатарнак соуп сара, сухаштма, Адамыр Артанба.
Утх аабзиахааит! – дцарц ашә ахь иҥынеихеит Бақыыр-иҥа

Ҳараз. Абзиа җаитқаз җыишыан еицәаз шыҗаитқаз збаз Ғарсхан, азнык азыхәан Бақьыр-иҗа Ҳараз днаишҗалеит дицны дцарц, аха нас акы ихаштны игәалашәазшәа даатгылеит.

– Ҳараз, Адамыр, усҗашәымтдан, шәара... Шәара шәәфыҗагы, иаццаны иихәаз, ажәа җыбарақәак иқышә иаақәыххит, аха аҗыҗегы рықәра дазпшы иеааникылеит. Ашә аҗынза инеихыз Бақьыр-иҗа Ҳараз днаихызан, импытцәраауа, иҗантхыз, исахтан палтақәа амахәар днахынхалеит.

– Сара сымахә, исзынхаз сыпҗазатә лхатца, уара урыцхасшьоит, папа, урыцхасшьоит ихәеит. Сара соуп ирыцхашы, сара абык еипш уаабоит хәа зархәауаз ақыта зегы убри ианасмыжыт сымахә, – ихәеит, Бақьыр-иҗа Ҳараз. Ғарсхан идыруан уи имахәи иарей аханатәахыс иахыцаз зыхҗақәаз. «Абыржәы дахыҗоу узымдыруандаз, иахыа мацара сыбла иабаз, слымха иахаз азхоит, саргы, уара уеипш, схыкны сықәтырц азыхәан» – Уара, – уажәы иблақәа амца нархыхәхылан, Адамыр дкылкааны днаихәапшит, – иашоуп, уара, Адамыр, усыцхрааит, ашәарта санҗагылаз унапы суркит, аха изахамхәозеи ашәарта сахҗагылазгы зыхҗаз? Схазы акыр сҗахны, акыр сашҗаланы акәызма? Уҗамыз сыҗны, ублала иумбей сара нхарҗас исымаз. Сымахә, Сакәйт-иҗа Сафер, анымха-хымтәа иҗа, унеиш иҗны, Ақәа! Изалаҗ иҗнаршәу ауархал иаҗсазам сара сынхара зегы. Шәанаҗыалбейт, зынза иххартәеит анхақәа, ашәахтәи, иблыша аоблигацией маҗк ақара иаагшәырха ахысхәаз азыхәан, апартия салцара азтәара җықәдыргыларц акәын, уи уаналырца, иузыпшу, иудыруейт, бахтоуп. Убасқан уара усыцхрааит, иуҗыз астатия хәычы, иҗахәит, дуззак даапхейт, шәааихылапш, абри дхантәаҗы цәгьам ихәеит. Иашоуп, уи зегы рзыхәан иҗабуп хәа уасхәоит, аха, угәы иалымсын, Адамыр Алмасхан-иҗа, сара сыхыз шаҗа итугоз, убасқак уи уара ухыз тнагон, баба дукәыхшоуп. Сықәрахы санней ауп, сызҗыз зегы избашаз анызба, аха усқан, сызҗу зегы ссируп хәа санықаз, уара иухәарауаз, Бақьыр-иҗа Ҳараз, узҗу закәызей хәа. Сырхәаразы ирейгу ажәақәа рыпшааратәи усқан хәыцырҗас иумаз, уажәы сахубогы узычхауам, – иажәақәа зны иааҗбарахон, аха иааиртатон.

– Шәфәцәгәы, шәаазырџи, сара ишәасхәо издыруазеи, аха, – ацәыцхашьара даиаины, ицсы штәцәкьоу ахәара ишаамтәз ибон Тарсхан, аха дшалагара, иихәашаз издыруамызт, – ишпашәасхәари, еңныхәас ирибәтараны икоузеи атла аңашәи амахәи. Шәфәцәгәы, иара саргы, хәзегы аамтә иахәхаз хауп, – ргәы иаахәап хәа ауп ишихәаз акәымзар, устәкьа иара ихы рылаитдар итахымызт, – хәззегы еилахәу хауп.

– Убри ауп, Тарсхан, рыцхарасгы икалаз. Иахзеилмырго еилысит ацәгәи абзиет. Дахгап дналкааны, аа, абри, нас уи ашәа ззухәо сара – инапы Бақыр-иңа Хараз инаиқәикит, нас итацкәым ратәаны игәышпы иадкыла, ашәа инациттеит, анхацәа рзыхәан ицсы тоуп, ирыцхаишьоит, дрыцхраауеит схәон, сажәакәа иреиғыу иара изкны астатиақәа зџит, ашәкәқәа тсыжыт. Аңашәахь сымнаңшзеит, Тарсхан, аңашә. Ахтәарафынза иназгада урт, ирыцхаишьооз анхацәа? Сымахә, анымха-хымтәа Сакәытыжә иңа ихәеит. Имаз уеизгы имхны, днымха-хымтәаны дказтада Сакәыт?! Ма, абри иара ифызцәа роуп. Дара рацкыс сеиғыу ңыушьома сара?! Убартқәа рзыхәаноуп, Тарсхан, иахьа иухаштма ацхафы иуасхәаз.

Тарсхан игәы дынтахәыцит: «Иахьа уара урт ажәакәа иаасоухәатцәкьаз убас сыркатызтгы, избазгы збомызт, исахазгы сахауамызт».

– Ицсы таны дыказтгы, зегьакоуп шәара шәаткыс деитцбызаауан саб, – иажәа дналагеит Тарсхан, аха акы ихәарц итахны Адамыр инапы ифышьтихыз аниба иеааникылеит.

– Аа, уахәаңши абнауафы исахьа итаны игылоу абни, – инапы Бақыр-иңа Хараз иқәкын, – абни думбои, абни иоуп уара уаб дзырзыз, уабгы дирзит, уангы аматцура дамихит, уара ухаґагы, анцәа исылаитцаз, амаалықь иеиңш ихьчатәу сыхьчоит, еиқәсырхеит, мџак аитџит хәа, уара ухаґагы, дад, Тарсхан, аџстаа иматц умур ада цсыхәа умамкәа уґазыргылаз, уигы, зегь, аа уихәаңши, абни иоуп, наф, анцәа даахәаны сухәоит, дыспырга.

– Сара икастцаз уара исаеңнумхәалан, уи сара схала схы иаеңныхәаны салгахьеит. Уара иба уара утәы. Ускан, сацәшәоит, уара ухы иаеңнухәаша иахагы еихахап хәа?

– атыр хэа даакэгьежъаан, ашэ ааиртит Бақыыр-ица Хараз. Еиниршээрц, мамзарггы ицеггы еицэажээрц, цъара акафы иааибагарц итахны акэмызт, ихата афыцъеггы ажэакэак реихээрц итахны, Бақыыр-ица Харазггы иаанкылара, Адамырггы иажэа цъбарақэа рыхера иеыназикит Тарсхан, аха иара ишка даахъахэын, – иабыкэыз сахъауугоу, абри иеипш икоу роуп сара иахаггы исзымчхакэа сызцэыбналаз, успыртц наф, уара уабахабжъахеи, – ихэеит, аха абартцахь данындэылтц, иаалырфъаны даагылеит. – Уара, ала цина еипш, зеггы ирымтагьежъуа, Зураб хэа азэы дыкыми абрафа?! Думдыруеи? Убри инаифытцкьеит. Уара акыр удыруама? Ииашатцэкъаны ара дыкоума сымахэ? Думдыруеи, Сергеи Сергеи-ица Фанба. Сакэтыжэ ица Сафер, ацсышэала иухэозар, дубама дыкатцэкъоума абрафа?

– Дыкоуп, – ихэеит Тарсхан, – шэарыцара иааз, ани, адуи иарей абнахъхы еицыкоуп.

– Исхэо уахауама, дад, уажэраанза сара сзыхэан Адамыр иихэаз зеггы башоуп, убарт, афыцъа реидтэлара иадкыла-ны иухэозар, убри сахаануп, ахэара иацсам... – ифынеихеит, амардуан данналбаа, даатгылан, – уара, уан, арцаф ду, асалам сызлышэф. Анцэа ибоит, сара сыбз алам лхатца итахара, уиашоуп, дысзымышъчеит, аха егырахь сыцкъоуп. Даеакы, дад, сызлаухэо, ани, атурбаза цина дубозар, исызиахэа, иаха дцеит, ахацахьы дхынхэит хэа, – ибжы аархэычны, – ани иахь, узырфи, уаха иара иахь уоңамлан, – ихэеит Адамыр ишка инапы рыххауа.

Адыршаены ашыжъымтан, икалашаз аныкала ашътахь, Тарсхан игэалашэоит уи иахь уоңамлан, ихала дыказааит хэа, Адамыр изыхэан Бақыыр-ица Хараз ицантаз иихэаз ажэакэа. Ицэа иалашэама, мамзарггы дшыказ гэатаны, идырма Адамыр иигэагыраны дыказ? Икаитцааит, уицырхагамхан хэоума уаха импан умнеин зихэаз? Ажэабжъ бзиа асиужетыкоуп, ирзтэым, иантатэуп хэа игэы дынтахэыцит Тарсхан, ашэкэыффы, ахшара рацэа ран длеипшха, азэымкэа, фыцъамкэа аперсонажкэа апцстазаара ахыркэшарахь даннеи, зеггы бзиала хэа анреихэа аамтазы, ифырхацэа руазэк, зеггы ирхатарнаку, иаха иаарылукааша, днеиуеит дызшаз – ашэкэыффы ифы. Урт реипылара,

реицэажэара... Ашәкәыџы ибеит иперсонаж, аамта иафыр-
хатцаз, абри шәиειицшхароуп хәа зыхыз афәр ирархәоз,
ауаа рыбла дызхымцшыло, ихы агарта имоуа данымыцхәха,
дшыбналаз, уаџысы иахь дцәырымтцуа ихы шитәхаз. Дызшаз
ашәкәыџы изыхәан ари иаанагозеи? Асиужет уажәытцәкәа
ианыстцап, нас, сшаахынхәлак, иркыпхышам, атыжыртәф
ани, исыдгылауа, аха, сара сеицш, бзиа змам, исгәацхеит,
ибзиагәышыоуп, аха, икәхтцарызеи, кыпцхышәа амам, итцәахы,
егьырт уоымтцәкәа инарылатца ихәап, нас саргыы убрака сгәы
аасыртынчып.

Уара иухәауа анцәа уи иуцихәозароуп. Ус акәымкәа, уара
ианухәауа, анцәа ианимаха, аџстаа иахауеит. Ажәабжә аси-
ужет, ииашатцәкәаны изеицш тетрад жәпа антцара дахызеит
Тарсхан, дшахыз, ишанитцаз еицш Ацсуа баагәара азыхәан
иипшаакәаз, иахақәаз, ишанитцаз еицш амџан иибаз абаа
хыгәгәартафәы аџырақәа зыхыз ахахә кәапс иааркәаф-
ааркәафны акәзаргыы, ишанитцаз еицш, убрака, ихаґагыы
илахынтца ахыызбахаз ацсааитцакырта, ашыхақәа рыгәґаны
икоу атурбаза «Абзагә», урт антцамта цыпцәахақәа рыла-
гыы уаџы еиликаартә икоуп иара, Тарсхан ихата ишизаатыз
изымдырзоздачаадунеик, убри иабзоураны иарадшыхынхәуаз
анцәа дыззишатцәкәаз ашка. Атетрад жәпа, машәыршәа,
альпинистцәақәак ирымпыхышәеит. Амузеи афәы, иахыры-
моу, убасгыы ажәаны инарыцыртцеит. Азнык азыхәан хґәы
иаанагеит хара хәанза уака инеиз альпинистцәақәак, хара
хапхәа дара шнеиз алахдырырц иртцәахит хәа. Ахахәқәа
рейкәґарафәы ибжәаршәын. Ацша нак ибжәанацалоу, убаскак
иманшәалаханы ибжәаршәын, асгыы ақәагыы акгыы знеи-
уамызт иара афәы, цаны, антцамтцәкәа излархәо ала, изтәыз
ицәызижыґеи мызкгыы мтыцт. Ажәала ианқәоу рыла маца-
ра акәым, аґыхымтцәкәа иантцоу рылаггыы, издыруада аму-
зеи азыхәан акыр иацсазар хәа иаахґеит. Аилкаара мариан,
альпинистцәа ирымпыхышәәз атетрад, адакәафәы иназгаз.
Уи змака иавтцаз Тарсхан Транба ацакәа данкәаны даннеи-
уаз, имака иавтшәеит, пыґтраамтак урт ахауа еицалан. Даґа
цстазаарак, ирызбарц амџа ишықәыз, иаха иласыз, ацша
иагеит иахыґаґаху, ахахәқәа рейкәґара иныбжәашәеит. Даґа

дунеик ашқа диасит егы цаканза инеизггы, ихата иатккыс
иаха цсынтра бзиа аиут итынхаз, аха уи атэы зынзаск дачеа
тоурыхуп. Уажэазы хара ххынхэып дахынхажьыз ашқа.

Уаанза изса-зсо, змацацаа ирылагэыргыауа атакэажэ
хахэы шла илфызаха, аетцакэа ирылаз амза ттэаа-тыпха,
нан дшэыкэыхшоуп, уажэшьта ажэван шэара ишэымаз,
сара цсшьара сцеит хэа, аетцакэа ааныжыны, ашьхақэа
инарыцалан, ажэван иацэызхьан, Тарсхан Адамыр иуада
данаадэылтц. Аценцьыр иалпхоз афымца лашара ашта ар-
лашон, аха уинахыс, Бақыр-ипа Хараз дназлаланы дцаз
алашьцара убас ижэпан, шыафак узеихымгауа. Аштафы иа-
нааи, иеихэаша, дызлаирхынхэыша шизымдыруазггы, да-
аникыларц, дирхынхэырц, урт ашыца ахацаа устцакэа
еипырымтырц, Бақыр-ипа Хараз днаихьзан, имахэар
днахынхалеит Тарсхан.

– Икоу уасхэап, дад, – дахьникылаз игэы иахэан, тынч,
гэтахэыцрала ғааитит Бақыр-ипа Хараз, – ашыа ицаша, дад,
ада иалагылом, ихэеит. Егыа кауцарггы, иауам, ада иалтчны
ицароуп. Иузынымкылаша ужэахыр атцаргыланы, баша ама-
ла, дад, ухэда хумжэан, – алашара зылпхоз Адамыр иценцьыр
ашқа инапы наирххеит, – ании сареи хазларыцхахаз, хазфыз
зеггы шбашаз аабейт хфыцъеггы. Иара сара исхараитэуеит,
уара уоуп ацашэқэа хэа, сара иара ихарастэуеит, атла сара
еитасхазарггы, қэапсатас, мра кацхарас иамаз уара уакэын
хэа. Агацаа шаакэххлак, нас, уи аены инаркны, адунеи афы
акэтагы былгыо икалоит, зеггы рыпсы штоу цыанат роуеит хэа
иаххэо шаххэоз, хшааиуаз, дад, хагацаа хэа уаф дыкамкэа,
адэышкэагызафэ ханаакылс, аргамаду иаабейт, агацаа ракэ-
замкэа, ххатақэа хзыкэтэаз амахэ апкара хшафыз. Ххы хаған,
дад, ххы. Сара дысзымышьчеит уаб, иреиггыз хабригадир,
апта, Сталин иеипшыз апта ажэван хнафопохыз иахыбаз
зыпхыз иакэдырзыз уаб, уақа, дад, хқытан, иахьаггы агац-
агацхэа ибжыы улымха тнахуа ауаа дрылагыланы дцаажэоит
уаб ашэкэы изалазцаз, убастцакэа инхоит-инцуеит җажэи
жэибжы раан ауаа зырзуаз, урт зеггы, ицьюшьаша, ишцаубо
ихынхэны иааз, иузымышьчаз хэа сачепныхэара иалагеит.
Реиха зыбз тазыкқэодаз? Реиха знапқэа ашыа рыхьшыз. Уара,

ашьяжәфы, Советски власт аагаразы сара сықәпозар, иаахәуа шыбзиоу хәа агәра гәтәкьаны сықан, аха уара? Ашьяжәфы, уара? Угәыла мазала ашәкәы изалатцаны дзырзыз, уара уо-ума сара стәы зхәауа хәа сфықәгылар, дасу дзакәу ахәара сфалагар... Сыңсы штәз зегьы срылцит, сусгы, ауаапсырагы, зегьы сгәы рыхшәеит, ишынеибакәу зегьы...

– Суқәшахәтуп, хажәлар рцас-рқьабз уазхәыцны, ауаа зтиуаз, изырзуаз рыхьз-рыжәла ахьумхәаз...

– Убартқәагы, дад, Тарсхан, убарт, ауаа зырзызгы, убас-еипш ацәгыарақәа ахьыкартаз, убриггы зхарада? – инапы на-ирххеит Адамыр иуадахь, – думбои, абнии сареи хауп изхароу, рапхьа сара, нас Адамыр, иара иеипш зеипшыз, – ихәеит.

– Сара сухәоит, иутахызар, ишубо, абыржәы сшьамхы асырсует, сухәоит, агәра згоит дшудыруа, исахәа, дызустада саб дзырзыз? Ауафцсы иакәым акәты ахы сзыхтәом, цәгыарак илсхуам, аха издыруазаанит, – ихәан, дгытцәыгытцәуа диҳәеит Тарсхан. Иқышә инықәыххит иаб дзырзыз деиликаарц зитахытәкьаз ихәарц: акьыпхь ала ауаа дыдирдырырц, иеааникылеит.

Еикәарены ифәхәаны ижәфа ихшьын Бақыыр-ипа Хараз иуапа. Имш лашараз, итхы лашьцараз, ашоура ыказ, ихьтаз, еснагь, дахьцалак уи ицзар акәын иуапей, аңса цары зхаз алабашьей, Тарсхан изтаара ицәыхьантахан, дынкахәыцуа дгылан. Иуапа аапиртлан, ижәфа интаирцеит. Иаҳагы илахь ашқа даалахан, инаихаиршьшьит иуасцәа хылқа.

– Уаб дзырзыз деилукаарц утахуп акәу, дад?

– Сшьа зует хәа акәым, иуасымхәей, сара акәтытәкьа ахы сзыхтәом, аха дыздыруаз...

– Акы суазтаашан, дад. Иахьа, сара сааргарц, акрахьифауа ажәабжьқәа иахәауа, ани, аихаб ду, апартиатә усзуфы игәы кастцаларц санааргоз... Сара аара сзакәшахәтхаз, иасхәарц исызбақәаз даеакуп, аха уиакәым сызфәу, убарт, саагаразы инеиз, уара узрыцыз, дад? Сара ибзиан дыздыруеит, уафцсы бзиак иоуп, уаидтәала хәа, уара, дад, уара узсыхәаз? Уара ибзианы дудыруама уи?

– Ааи, дыздыруеит, иара ифьтәкьа аус зуам, сара атцара-еилкааратә еихабыс сыкоуп, аха уии сареи хәизааигәоуп...

Уажәраанза ҳаизааигәан. Аха уи даеакуп. Иуцәыззом, сегыиц-храалоит...

– Уицхраалоит... Аҳы, уи бзиоуп. Уаб дзырзыз деилу-каарц утахуп, иутахызар акәхап, дад, уангы лусура дамыхыз дызустоу? Уаб хатца еилкыак иакәын, уан лакәзар, апцстазаара хәхшыџтра... Ацеи бзиа дырхылтцаап сгәәхәт иахьа, аҳаҗаҗы шәаннеи, хәнеибадырқәа, хшыџла, дад, дыцәгьамзар акәхап, аха, дад, угәы иалымсын, макьана уса-бира уагымзаап, – җааитит Бақыр-иҗа Хараз, – уаб дзырзыз, уангы лматцура дамыхыз, ухала иузымдырзои? Сицхраауеит хәа узҗу дызустада? Адамыр ибаџхатәра зызкыз? Изызкыз сара, уаҗхьа игылоу сыпцстазаара? Уца, уцх аабзиахааит! Абри зхысхәааз еилукаар, мџас узқәылашагы нас иаҳа иудыру-еит. Азәыр дуазцаауазар, дцеит хәа сызрахәа, – илабашьа ытцакшо иҗынеиҳеит, аха шыаҗақәак данаанаскьа, даатгылеит дзырџуа. Апсшьартә гәтәы џны хәыцқәа руак акынтәи, имырдуцәакәа, харазантә иааџуазшәа, еиқәшәаны, рыбжьқәа еинааланы ашәа рхәон ахацәа.

– Ант, иумдыруеи, апсаратәқәоуп, уара уқытауаа, ахьшь-цәа-шәарыцаџцәа, убарт роуп ашәа зхәауа. Уаала, хнеип дара рышкә. Ари аџыза атх лашьцараха узлацозеи, – ихәан атаҳмада днаидыххылеит Тарсхан.

– Зынза усабиума, уаҳа акгы узеилымкаазеи?! – ихәеит Бақыр-иҗа Хараз, аха урт әжәқәа хәан, абду ишиеиҳәара еипш имаҗа гәакьа иуапа еипш еиқәатцәаз атх иналазит атаҳмада илабашьа ашьтыбжь.

Зны итаауа, нас ашьха харакырак ихалозшәа, ашьшьыхәа ишьтытцуа, ашәахәабжь ааџуан. Уи «Ахра ашәа» иаҳацыпхьаза дунеи җыцк изаанартуа даткәон Тарсхан. Ашьа аҗыхра, аешьа изыхәан аешьа игәәкәра, ауаџытәыџса иахьынзаилшауа даеа уаџпсык, даеазәы бзиа ибара, ихы ихтынтара... Убри абзиа-бара ду, агәәкәра цәгьа иахылтыз ашәа... Иапызтцаз ауаџ, уа-хык, тхы затәык азыхәан игениз уаҳа иагьнимтдыр акәын, иихәашаз ихәеит әжәк ала, дцар акәын... Убри ауаџ, зашәа зыпцстазаара ахтнызтцаз изыхәан иџызар әжәабжь, ашәа ахаҗа еипш, иегьлахьеиқәтцагоу, аха иегьгәышьтыхгоу әжәабжьхон. Абри ахшыџцак рапхьа иблокнот ианитцеит Тарсхан ақыҗае аус

аниуаз, ашьтахь, усура ақалақь ахь диасхьаны, ихала дшы́каз, уахык, раґхьа ашәа игәы иқәыџуа иалагеит, нас игәалашәеит антцамта икаитцахьаз. Рґцаџыс аусура иалагаз иґґхәыс (анцәа диныхәароуп, аусурґа аґшааразы длыцхрааит Виқтор Тәхәыц-ипа), асаатқәа нағзаны ишлымазгы, илоуаз ауалафахәы аарлахәа азәы изхон. Ушәкәыџџраґы, уцара усураґы иаха ахақәитра уоуп, ахәыцгы изеигьуп хәа иґґхәыс лани лаби рахь аамтала, уадақәак рыртаанза хәа данца, ихала данаанха, руада тшәа хәычы иаамыцхәхома ухәо аґынза иґбаатыцәхеит, аха уи тбаатыцәын ґынла, аґенцьыр аґнйтә иааґшуаз ажәџан анытбаатыцәыз. Уахынла, имацара затәык данаанхалак, аґенцьыр далґшны дызтаґшуаз ажәџангы лақәуан, итшәахон, иуадагы атзамцқәа еидылама ихәо аґынза ихәыцхон. Анцамта икаитцахьаз иханарштит ашәа ахата игәы иқәыџуа ианалага. Дџагылеит. Пытрак аґенцьыр дадгылан. Уажәы-уажәы аґтақәа нархыло усқан иаалашьцон, нас ирыцәцон итґәааза иааґшуаз амза. Иґенцьыр анаџстқәкьа рыґеџыштырхуан ашьхақәа. Убрахь, абант ашьхақәа рыгәґаноуп, абасеиґш иказ тхык азыхәаноуп ианыкалоз урт аешьцәа рыдрама. «Ахра уалкьар, уґыхха уцар, исыбаргузеи, уаа», ихы итаґьежьуан ашәа ажәақәа. Адунеи изықәу иреиґеишьауа ауаџ ибла ишабо дтахоит, аґгы дызихәом, дгәақуеит, дбылуеит, амца ицроуп. Убри агәақра, ахәштаара амцабз шалтцуа еиґш, дызбылуаз убри амца иалцит иаацәыригаз ашәа. Ажәабжь аџра далагаанза дазхәыцит хшыџтақ хадас еиґарц ииґахыз. Амузыкаума, ашәкәыџџроума, исахьагыхроума, аказара зегы ауаџытәыџса игәакашәоуп, ихәыцра гәгыхеи аґстазаара аиашеи, аихымцеи ашьантцеи реиґш, аказара игәатцаґы ианеинкьалак, ирхылтцуа ацґхьқәа роуп аказаратә рґеиамта. Егьырґ зегы аџстаа иажәоуп. Агәақра ґахәным гәашә дынартаґшит уажәымзар уажәы сашьа дтахоит хәа ахра иатцаґшуа. Аухатқәкьа аџра далагеит Тарсхан уи ажәабжь. Иахьзитцеит «Тґхы затәык агени» хәа. Ажәабжь ахьз аґы хыхь аетцәа ықәыргыланы тәка иналбааганы иарбоуп ихы ишаирхәаз анемец шәкәыџџы Стефан Цвеиг иџымтақ ахьз. Ииашаны, агәатцәатқәкьа дтаґшны еиликааит ажәабжь арецензиа кәзтаз Адамыр. Акьыґхьра азыхәан ақәшахатрагы имамызт. Агәақроуп ашәеи ажәеи зхылтцуа хәа зхәауа ажәабжь

шәкыпхь ихәар, ихәта иааишхьаз зеггы мап рцәикыр акәын. Убри азыхәаноуп уи иифыз дзахымгәааз Тарсхан.

Ашхьа данылбаалак, инапшымтәкәа ахьытәаху иан лҕы дцаны, ажәабжь «Цхы затцәык агени» иагыриашатцәкьоу, иаццатәкәоу хәа имшынтәҕы нцамтәкәакгы рыкатцара дахьзеит Тарсхан.

Ахрышь дахьылапалаз имагәкәа рышьтыбжь илабашьа ашьтыбжь атцх иналазын, ақытауаа, ахьшыцәа-ашәарыцаџцәа рышқагы дизнамгакәа, Бақыр-иҕа Хараз данца, ашәа-хәарагы анааикәтәа, иҕаитцара, дахьцара изымдыруа, акраа-мта дынкахәыцуа дгылан Тарсхан. Адамыргы саргы, ламыс-ла иаххәозар, хҕыцҕеггы иахзыразхеит аҕсабара, еипшыз еидарак хҕыцҕеггы хәтцеитцеит хазшаз, аха аҕстазаара иара атәы ҕанатцеит, иара иатахыз амџа иҕәнәтцеит хазшаз ихәитаз. Адамыр иакәым, сара схоуп сзызгәааша. Уи иҕстазаара азикит ихәкара зыгәра игоз аматц аура. Итрагедиагы зыхкьаз убри ауп, дҕааимбарыз цышьаны, аҕныш иматц шиуаз ибеит имра аҕашәамтазы. Аха сара сатцкыс иара иаха дызлеиҕьу, уи аматц иуан бзиа иибоз, зыгәра игоз, сара исыцәтәыму, ала бзиа иабараха алаба, схәыцаахыс исымоу аматц аура саҕуп. Саҕын, ааи, ааи, саҕын. Абастәҕкьа схәароуп, сшаашьхнытцлак иҕабуп исзыкаутаз азыхәан, ақалақь ахь сиасра уацхрааит, аусурта сзупшааит, саргы исылшоз ала суцхраакәеит, хәитоуп, умш аабзиахааит хәа иасхәароуп Виктор Тахәыц-иҕа. Иаргы, иахьа исаҳәзи, избәзи, сибацыпхьаза иааигәалашәо, иаргы изеиҕуп уаха имҕан сықәымлар. Урт рааигәара умне-ин хәа еснагь иуасхәон, сеигәырҕоит уажәы ухала уи уа-хьызыкылсыз лхәашт. Марина, сара с-Марина, с-Мадонна. Сбықәшахәтхом акаҕы. Сара ишҕабасхәари, ахраҕкьарақәа рыда цстазаара амоума ақәасаб? Агаҕака иналбаауеит, аихадақәа ирыхкьашо, аарла иныкәо аҕьма ацкыс еицәаха иааумпытахоит, убри сафьзахоит уахь санбыцца. Агәра зго-ит, Марина, бани баби, дара срыхшазшәа, сышрыдыркыло, саамта зеггы сышәкәҕыра иазыскыртә зеггы шысыҕкарто, аха усқан, Марина, сзыхь башахеит, иҕабеит. Бара бзыхәангы, ахәычы изыхәангы абзиара ҕастоит схәан, иамуит. Абас, иа-хьагы, саб дантаркыз хкаимыжыт, дхацхраауан, сан аусура

даанамхэо, дылхамтгылеит, ланшьа иоуп, сара сфымтэкэа ркыпхьра дакэшахатымхазар, уи иара зыгэра ганы дыкоуауп, ахатарпыс бзиа иибо апхэызба дылхымбаара, иара дызхыбаауа сара итысшэаауеит, хэарада, дзакэшахатхом, аха мап ицэкра азин сымам, удафрак дтагылоуп, сицхраап Адамыр схэан, иахаггы еицээз кайтеит. Абарт агэтахэыцракэа рнафс, уи имшынца антара дахьзеит Адамыри иареи атыхэтэанзатэи реикэшэара, цаны, аицэажэара хэа азхэара удафуп, избанзар, Тарсхан егырыла инартбааны дазхэыцзарггы, Адамыр иихээз ажэакоуп, ажэа затцэык.

Даахынхэын, Адамыр иуадахь дынхалеит. Бақыыр-ица Харази иареи дэылтны ианцоз еицш, уаха иеимыртысзакэа, инапы ихы иатцаргыла, деизкэыңы акресла дшыкэтэац дыкэтэан Адамыр. Акы затцэык даеакала иибаз, уаанза еикэырцаб астал икэыз анапшымта, ихарбгыараны икэыпсан. Бақыыр-ица Хараз даасымгар акэын, ииашамкэан икастеит хэа ажэакэак неихэакэеит Тарсхан, аха Адамыр җимтзеит. Дфагылан, атэца абжа ауатка нтафэаны ижэит, ача аңыах днафшын, наф иныкэитеит. Тарсхан ижэырц егыдимгалеит. Ататын дахо, аңенцыыр дадгылан.

– Сафоумтцан, Тарсхан, сафоумтцан, – ихэеит атыхэтэаны.

Ихала даанхар иаха изеиңып хэа избан, уцх аабзиа-хааитхэаггы иамхэакэа, ашышыхэа дындэылтцит Тарсхан. Абартца дегныкэгылеит, иаразнак изфэнатит даеа цстазarak. Урпыртц, наф икажь, урцэыбнала, Тарсхан, убарткэа зеггы, ухы ухаршт, учча-ухэмар, укэаша, лбаа арфаш ахыкэ афэнтэ иаафуаз атамгыар музыка уазызырф, Феиа-Фатима духадырштып уафа икэашакэо атыпхацэа.

Шта хэычык иафарауи акэашарта дэхэыпш. Асценатартцеит гэкэак неидсаланы. Аоркестра афы ихэмаруаз арпарцэа, ашэа зхэоз апхэызба ухэа, рызеггы зынзаск икэыпшцэан, ашытахь излеиликааз ала, Балтика афыкэ афэнтэ иааз студентцэакэазаарын. Урт аалозаап абас еспхынра, рыцсгы ршьоит, кэрышькэакгы дырхауеит.

Акэашарта ашта азааигэара даннеи, иеааникылан, икэашоз рылапшра далагеит иидыруаз азэыр дыканы длышьтазшэа. Аамтала иахыкыафуртаз абрафа иаха дигэалашэеит, дааины

ибла даахгылеит Феиа-Фатима. Убас игэи дытдалеит, цашьа имазтгыи, уха дааимпшаар иузоумызт. Илеихэарын, агэра лиргарын хшеимфалацэам еилкаауп, хаипыртца иаамтоуп, еидахбалаз абзирақэа хгэалашэарафэи еиқэхархап хэа еибырхээз зегыи шбашоу, ус иаармарианы реипыртца шхы-дароу. Дафэйтроуп ахатцаарахэа иапшылгыз. Асеипш агэахэарақэа еихарак ианизцэаыртдлоз арыжэтэ анифакэалак акэын, уажэи арыжэтэ агэамагыи баны дыфамызт, аха иибазииахэзи арыжэтэ илсызшэоуп дшыкартаз.

– Уажэи, ахкэажэцэа, ахцэа! Шаазырфэи, шэаазырфэи! Уажэи ишэыласхэоит акэашара шкэакэа, – даатгылан, инаци-цеит ақыачақы, – убаскак ишкэакэоуп уи акэашара, уафцы инапы зкыимсыц, уафцы икыишэ иамгэзыц, абант, ашьхақэа рхыцэқан икэу асы иафызоуп. Атыпхацэа, ишэырфэиха арпарцэа, шэрыпхэа акэашарахэ!

Уафцы икыишэ иамгэзыц асы, – игэи интэихэеит Тарсхан. Кыадк иантатауп. Изахауаз еилыркааит, ргэи иахэеит. Иихэауа икаитцауа ихата агэра игауоушь абни ақыачақы?! Издыруада аиашатцэфа здыруа убри иакэзаргыи. Анцэа дишеит амш лашара далагэыргэаларц, атцх лашыца далацхацэларц. Апсуа баагэара иара изыхэан итцатэтым, адиссертация ахчаразы адэныкатэ аматериал еизгатэтым, абаа хыргэгэартафэи афэи зну ахахэ ибар атцкыс, иуалафахэи кэрышькэак изацыртцар иаха еигыишьоит. Иахэа хэлаанза абарт дрылаччоит, уха азэи илыциршоит. Иара изыхэан кыафуртоуп адунеи хэа убри дышизхэыцуаз, акэашацэа акыр дырзааигэахеит Тарсхан, инацэакэа налшь-фалшьуа, ихахэи ныпхэахэан, азэи сналыпхэандаз ааигэахэт.

Иаалыркэаны ччараха исит: ахэа-шэарыцаф Сатбеи пхэызбак длыцкэашон, изнапык лыбгэзара иакэырша, егыи лнапы инапсыргэытца ианцэаны, анцэа дицхэозшэа игэишпы иадын, ицэоушьаша хэа егыикамызт, урт рыкэашартафэи, узырччашаз даеакын: иаакэымтцзакэа ирывагэежэуан, ирыцкэшон Сатбеи илашэарыца. Зны аеынканажэуан агэишпы афада ирханы, нас еица ифатцкэаны, рыцкэшара иналагон. Тарсхан уи днапхэеит иара ишка инеирц, аха иара ахы нырнаа-аарнааны, апшэа ицкэашоз ирыхэапшуан.

– Уара, цэгъахэарамзар уаха акгы узымдырзои, наф иуманы уцарауеи абри ала, – ихэеит Тарсхан ихы наиқакны Сатбеи, икэашауа иаңхъа ианааи. Умшэан, исхэаз ари илмахэзеит, хбызшэа лыздырзом.

– Укэашаны уалга, нас хайцэажэап, – уаха акгы изымхэеит Тарсхан, асеипш ицэаңеыгаз ажэа изырхэаз изымдырит. Автобусаң ханеицаауаз?.. Иахъа ашыжьымтан ханеикэшэаз, ханеицэажэаз? Сизымдырызар, азэы дихшашьалазар? Акэашара ишаалгалак хайцэажэап, аңма фыи ихышэшэо, абни ацэыршэага иоума!.. Иңсахы ңыжэжэо, днаскъаны дыңшыи Тарсхан. Акэашара шкэакэа ианалга, ңсеивгарахэа камцакэа, даеа кэашарак архэара иалагеит аоркестр. Акэашартэ дэхэыңш зырлашоз афымца лашара иаңны, ажэван лашьца иналазфон ашэа зхэоз аңхэызба лыбжьы. Фымца шыакак амцан, гэыңдык аңсшыащэа иаакэшаны игылан. Убарт ырышка ифэинеихеит Тарсхан. Рыгэца инышьтацаны, идыргэежьюан апатлика. Ишыгэеж-гэежьюа, азэы ихы икэакны иангылон, нас изыргэежьюаз убри дгэыдикылар азин иман. Абарт хашьхакэа рыгэцаны, абрака, ғытыбжьы ахынзанауа абри агэыргыачча, қыафла аамта ахыгара, сгэанала, абни ахыча-шэарыцаи сареи затэык хауп аңсаратэқэас иалахэу, иалаңшуа, арахъ хара афыңеггы хшеицэажэаз убеит, хшеицэажэаз хэа, сара ицэгъа ңыаракыр исхэахъаны... Тарсхан ихахыгы имааизеит уи Виктор Тахэыц-иңеи Сафари ркынтэ ишаауаз. Акэашарақэа ианрылгалак, Сатбеи диацэажэарц, ицэаңеыгоу ажэа еихэаз азыхэан ма аминауатра шытаицарц, мамзаргы... Аха акы ишаалгалак даеакы иалагон.

Дшыңшыз, зеггы иаарылцын, Сатбеи уи аңхэызба диманы ифэинеихеит. Икэасқэасуа ирышьтан алашэарыца. Аңсатлақэа ахашышы, инахараны ацэытдлашыцарафэи игылаз фнык ашэа аадыртын иныфналеит. Ирышьтацало амардуан инхацалан, абартца инықэыххит ала. Ашэа шадыркыз, иара шымыцхэыз анаба, сара сахыинармышытыз даеазэы днеир калом ахэозшэа, иаахынхэны амардуан аханы инықэтэан, ырыхчара иалагеит. Изакеузеи сгэы иалсыз, азхэыцразы иаңсам иихэаз ажэа. Азэы дихшашьалеит, мамзаргы зыбз иафаз азэы, стетрад ианыстцало азыхэан цэылатцара-лаф

еикэатэак ихээзтгы, иара иашаз ыишыеит. Азэыр ицэгъа схаахъазар, азэыр дыснапхахъазар, сара схоуп зыцэгъа схаахъоу иснапхахъоу, егырахъ, ас еилкааратэ, анаука-еилкааратэ институт афёума, алитературеи акультуреи знапы алаку роума, сара сыздыруа зегъы ирдыруеит Виктор Тэхэыц-иц сышидхэалоу, иажэахэкэа рыфараан сышицхраало, иара ифы сышнеило, аха ыыцъа шеицэажэо снарыдгылар, ари хара хтэы иоуп, ицэахзо хамам аамышътахъ акгы смахац, сара сзыхэан уаха кынаак рымхэазо ифёума узлоу, ахаан акгы соухэазом хэа шафанта исаепнихэахъоузеи Виктор Тэхэыц-ица. Сара цкъа сибо дыкамызт апхэыс лыгэхаагара зыхшыф еиланарсхъаз ахъча. Ажэеицшыаа имаршэа уицаант, уаха дахъыманшэалахаз идныхэалатэуп, иацсам, исатэам атак иасхэоит хэа абрафа изыцшра.

«Ахъча Шака ирахэ има, Сака лааигэа ихъчалон...»

Сыцсымзар, абчарах ихаца иоуп ахапа зхэауа. Ашэагы, ажэагы, иара, аламыс ахатагы абартфёоуп хытхыртас иахъа-лаго. Зегъы лкажыны, апхыз баапс еицш наф зегъы нухарштны, Тарсхан Трамба шэкэкэак, карандашькэак нтацаны уартмаф науфэынтца абарт...

Ашэ аартны дныфналеит. ыыцъа астал иадтэалан, уаанза ихэмаруазар акэхарын, иаартны астал икэын анард. Соулахи дафэа быргки рнапкэа рхы иатцатаны, акаруаткэа ирыкэиан. Астал иадтэалакэаз, иаха ишкэыицшкэазгы, иагыхамтгылеит, инаихэапшын, ркышэкэа наф инадырхэит, егырт акаруаткэа ирыкэиаз, иаха ибыргкэаз, инаихатгылан, ашэа шырхэац ихэауа, рнапкэа наидырбеит дыфналарц, днарыдтэаларц, ашэагы рыцихэарц.

«Исхароузеи, ирылантэаша, иргэапхазар са сфырпын»...

Дасу иицахыз ацакы ритахуан арт ажэакэа, аха рызегъы аччапшь рфыкэнатон, абыргкэа хьанарпшуазар акэхарын ирафсхъоу ахъ, афарацэа – рапхъафа.

– Сатбеи иоуп хэа сыфёоуп уаха афырпын азырхэоз, – ихэеит Соулах, инафс икэиаз ахъча бырг. Иблакэа убас игыз-малын, макъана убас мцак рхыхэхэылан, амца ду ахъеикэыз ахэштаара унычэаапшыр, изакэ мцоу еикэыз шудыруа еицш, уи дзакэыз аилкаара марин. – Азыхъафы сцаны санаауаз,

снапшызар, икәымжә кьәф бгъаауа, азәы дигәыдыхәхәала, скәашоит хәа акрымерыма дафуп.

– Дыкрымео, уаҕәытцишь, уи хара хакәашарақәа рзы иут-ххар ахышьыцба дафызоуп, аха ант рыкәашарақәа, реид-гыларақәа иара иабеидыруеи...

– Уи идырфатә еигъхаант, ишәхаштма ашәарыцаф шәары-цара данцалак избахә ишаламцәажәо, шәиҕәатц, – ибҕа дныкәтәеит Соулаҕ. Ҙарсхан игәеитейт: агәабан ахыхь ау-апа ыкәыршәны акәын Соулаҕ дшыкәиаз. – Шакъеи Са-къеи нас Сатбеи, здырфатә хиаша, ишәарыцара ухәа акы игәаланаршәеит, шәзырфәла, шәзырччаша акоуп, ишәасхәоит. Аха уи ашҕа сиасаанза, хасас аказы сиязтаауеит, – Ҙарсхан ишҕа дынхәхәит, шәеицны анахьхьы, фнык ашҕа шәнеи-уазшәа збон, дызфәу хәа иудыруазеи Бақьыр-иҕа Хараз, ахаҕы дтыганы ишәырхәазеи?

– Хара хашҕа дшымааиуа убоу иара?

Хара хашҕа дааиуандаз, ажәлар дрылтцны дыбналозма!

– Ихатә дизымдыруазаргыы, избахә шәахәхьазар акәхап ашәкәыффы Адамыр Артанба. Дара ибзианы еибадыруеит. Убри ифы хәкан, нас дцеит, – ихәеит Ҙарсхан.

– Ишҕа, дабацеи?!

– Дцеит, зынза дцеит, ихәпахьы.

– Аиашатәкьа кәитцеит.

– Бзиарас икаитцахьоу убри реиҕуп. Шәахәаҕш, уара, Нестор Лакоба ихаанаахыс советски власти апартиеи зхы рыкәызтоз, аиҳаб ду иааз идтәалара иатәамшьакәа, мчыла, дыргәыбзыҕны дызтаҳәуаз аҳаҕахьы дхынхәны дцеит, хара хазфәу уахәаҕш, уара?

– Уиҕалагахма убри? Ашәарах изылахца акәым, сара мыж-да, еицырхашышьы изаахцап, иара дахьыказам иахмышьтуеи, – ихәеит абчарах Соулаҕ, – шәзырфәы, арт зегьы шәатцкьыс сара сеиҳабуп, сызхаану иаҳа ирацәоуп Бақьыр-иҕа Хараз ианиаамтатәкьаз, ифәхәатәы кәло хқыта данахагылаз икаитцахьоу шәасхәап.

– Шәажәа хыла иҕыскоит, – фәаитит Ҙарсхан, – ашыкәс еикәатәакәа раан, ауаа ирзуазу?

– Ашәкәы рзалацаны, исыздыруам, агәнаҳа сызхәом, дад,

азэы дирзит хэагы смахац, амала итарккээз, рус анырызбуаз, азэы ататын апашэкэа аада ирханы еитоухауан, даеазэы Птацкыала душыырц азыхэан хэа, анцэа идырп, еилымгарас икоу зегы, дызлатаркыша еикэиреаеоз, усзбарақашэагы акы карымтақэоз, убарт азэгы дшифамгылаз здыруеит, уи сара сызхаану ауп, – ихэеит Соулах.

– Уикэатц ихьаршшара! – ғааитит егы абырг, – ани, аибашьра аламталаз злагарахьчас ихамаз, ихьзи ижәлеи схэарц стахым, иара азлагарафы дахьыцэоу, ипхэыс Бақыр-ипа Хараз длылатхаңуеит хэа изырымхээзеи? Уахаанзами? Ашътахъ дыдмырзи хазлагарахьча? Иара иоуп, уаха дзырзыда?! Ихьымзгыршьеит, ирхэом акөымзар, азлагарахьча иматацэа роуп Бақыр-ипа Хараз дықэызцаз. Шәшизпшу шөымбазои хэа раухэо ианалага, дыршьыр, иахагы... идраргамон, иархэеит хабла уеоумырбан хэа.

– Убриггы ахьынзайашоу сара исыздыруам. Сара издыруа, атыркэцэа рахгара далахэын, раншьцэа апсуаа ыкан, рахэшьапацэа ыкан, рхатақэагы ахынхэра иалагеит... – илахырыз ажэабжьк реихэарц иртахыз Соулах дналагеит: – Сара ишэасхэо ухэан-схэаным, схата сызлапшызоуп. – Тарсхан идыруан ахьшьцэа-шэарыцафцэа ражэабжьхэашъа: реиха ихтхэау ажэабжь зхэауа, иажэабжь шака имцу, убаскак изахауа ишиашатцэкьоу хэа агэра диргарц далагоит. – Аибашьра иаламгацыт, дыпжэароуп уаф дылхымшазеит ипхэыс, ихьз злархэаша уаф дитнымхазеит. Аибашьра ианалагатцэкьа дыргоит. Шықэсыкгы мтыцкэа ашэкэы ааит дыштахаз ала. Рыцха, ипсата бзиахааит, ижэлаз зышөтахузеи, ихьз мацара шэасхэап. Кысоу ихьзын. Иашэахэареи икэашареи рзыхэан мацарагы хқытаф деицырдыруан. Акыр аццаны исхэозар, шэара... шөихааным, аха, аа шөиазтцаа, ди-хаануп, дигэалашэоит Парна. Думдыруаз, уара, иузымдырша иакэхааит? – Иара иаамышьтахъ иаха ибыргыз ихы наиқәикит Соулах. – Уидышпасзымдыруаз, сара сеитцбын, гөацс сыкан, аха сицхьчахьан анихэа, Соулах иажэа инацитцеит. – Дарбан хьчоу, апхэыс илыхкьаны, алақэа змыршыц, атцхабжьон изышькламхысыц, аха ахэса рзыхэан Кысоу ихылаз ахьз афызатцэкьа хьчак изыхэан лакэк афгы ирхэо смахац. Дзыхдыркьаз төым

пхэыск лакэындаз ухы икәукрын. Арт зегы ахәса шаажәгаз еипш, Кыасоугы пхэыс дааигеит, ачара иуит. Иара, псаҭа шкәакәа, уажәы дызбо ҕысшьоит, ихәхәда еихаҕацаза, даннйкәо имахәаркәа идхны икын, ижыашәкәа убасҕак итҕацаан, ацә қша атәыҭа дламҕасны, иаархәны инкаижьу-ан, уахыхәапшуа, уафы хьантак иоуп, днахәны-даахәаанза ишаны ихәлоит ухәарын, аха ицәа-ижыы убасҕак изыласын, дҕыруан даныкәашоз, аҕышыкыл ишыапы кылаикзомызт, егъа иҕы харакызаргыы, дфышытыҕан днакәтәон. Афыза изыхәан ихы деигзомызт, аха ашьхаҕа арахә рыманы иан-цоз ахышьцәа, Кыасоу игара рҕахымызт. Ижәдыруеит, уажәгы инханы иҕоуп уи аҕас, аха сара санычкәыназ, уи аҕас еи-лазгаз, унапсыргәытцәҕ хәыц ыкәиараха, ишыапы ашьха икәиргылар руазма – аҕхәыс ашьха цәхәыраҕ, ахышьцәа ахь-цо дырго ишҕаҕалоз. Урт агаҕа иаанхон, ҭба, хҕа мза рырахә рыма, абыржәы хара ишыҕахҕаз еипш, ашьхаҕа ицон. Има-цара дыказаргыы, зыкыгы арахә зимбарыз Кыасоу, абрагыцәа уқәлар, ихала дрыхәон, аха иазуҕахузеи, арахәгы уаргыы шәылкажыны, шәыҕамызшәа шәааихаштуан аҕхәыс ихы данааҭалалак. Ашьха цәхәыраҕы, иабыкәу, ҕыыма, ахаҕынтәи удәықәлар, реиха зшьамхы цару, ҭаха ҭымш ныкәа ахыб-жьоу, арахә иманы дшыкәу, аҕхәыс ихы данааҭашәа, арахәгы, ифызцәагы, зегы лкажыны, есс, дылкылахәаша дцон агаҕаҕа. Ахәсеибацәа имоур хәа ушәозу, агыруа уҕаҕа еицакьоуп хәа ддырзуан хәа, азәы ииашамкәан ухәыцуеит рхәеит, ҕазәы амал умацәоуп, амцхә акрифоит рхәеит, ҕазәы Нестор Лако-ба уфны дааихьан рхәеит, изыхдырҕьаз иудыруазеи! Ҷажәак еихысхәаалоит, дзыхдырҕьазеи, аа, абри арҕыс иаб, ҕамел ҕрамба, иҕхыз дахдырҕьеит, аҕа еиқәатцәа ажәван иаҕаны пхыз избеит, шәанаҕьалбеит. ҕаҕақьала исәхьа аман убри аҕа ахьааихәаз, дабакоу?!

– Убри дзырзыз ифыза ауаа шыкоу удыруаз иәхьагы... уцәажәар, уаргыы иудеипшхар ауеит.

– Азәы ашәкәы ноузалеитар, уаргыы унаишьтаргалеит ҕамел ҕрамба.

Уажәадагы иҕеиҕахьан ҕарсхан арт ауаа, реиха рхы иакәитуп, реиха имшәаша иреиуоуп абасҕак шҕхьоугы,

агәйткыара, агәрейбамгара, рҕынкыланы ацәшәара рзынханы ишыказ. Ицҕеишыауаз, ҕажәи жәибжә иахаанны акәым, уи ашытахь иикәазгы убас икан. Убри даназхәыцлак, урт ашықәсқәа раан икатдоу дача цәгьарак хәа хшықәзцарак дазкылсуан. Ирейгьқәаз налкәшәауа, ауаа андырзуаз, имышхәбзазаха иҕауан агәйткыара. Еитцагылеит гәйткыарала иаазоу абицара. Схатагы исымоуп уи. Сшыапы сықәиргылар, дсыцхраап ахыасхәоз аамышытахьгы, сышәкәыццараҕы сырҕагылауа, арахь, иахьазы, аамталахәа ахьзцаны акәзаргы, Виктор Тахәыц-ица сахьидхәалоу, рыцәшәарей, насгы адунеи иакәлахоит, хыбгалара рықәым сара схан хәа, сшыхәычыз агәра ахьызгаз, сшыхәычыз сахьрыцәшәазоуп. Убри агәйткыарагы саиааирцоуп иахьа избаз, исахаз...

Игәтахәыцра еипнаркҕеит Соулах иччабжә, ицәхараны иказ, ихата дарччеит.

– Ахацәа андырз, ахәсеибацәа рыла итәит хқыта. Азәы дымцсыкәа, дачазәы бзиара ибом хәа, урт рырзра тхацьрахеит Кыасоу изыхәан.

Башахеит. Иахагы деицәахеит Кыасоу. Иааигаз апхәысгы лышәыртацәа уонапык ирымпыцамзо, лиарта узавымсуа, уамак лакәын, азәыр днылкылозар, Кыасоу абри днылкылоит рхәеит. Уажәы иаха агәрақәа ноурыжыит, чанабак цшааны, зынза умнеиргы акгы уархәом, аха ускан, аибашьра аламталаз, абаандаҕы ибаргәыз аколхозник иаамышытахь, аҕны хамхқәа уахынла иахрашәон, амш лашара аколхоз иазкызар акәын, ахәса ачаиртаҕы ахшара дроуан. Уага дызханхаша... зегы. Ахьшыцәа, харахә ахьахбоз аамышытахьгы, ацьыкәрей аплан хакәын. Ахәса ианаацәылашоз ачаирта ихгылазар акәын. Ихатагы дыцәамызт, уацҕсгы тынч ацсыха иитозма, Бақыр-ица Хараз, цьанат имчацоз. Иахьа аусура дагхеит, уатцы дагхеит, уатцәашьтахь лхы ҕахәа лгәы ҕахәа, лыблақәа тақәаха днеит Кыасоу ипхәыс. Илыгхеит, ачаирта дышху дыцәоит. Хшара длымам, аҕны, анцәа ицьшыоуп, чымазаҕ дырзышытам, икалазеи, илыцалазеи? Бақыр-ица Хараз акы ивсуа дыказма. Иахаит абасоуп икоу хәа. Длыпханы дигеит Кыасоу ипхәыс. Ибыкәшәазеи, ибыцалазеи, зегы аус аныруа, бара ачаирта балаианы быцәоит, ибыгхеит,

ацажэара былшом рхэеит, бзыниазеи анихэа, ларгыи, еиҕамск, бзыцэҕыак лакэын, арахыгы лгэахы кыдымгылахыаз, сара стыңан уара упхэыс дыкандаз, нас избарын ачаи шҕылхуаз, усура дышнеиуаз. Уаха шаанза смыцэазакэа исыршоит, сихэом, дыспырыжэга сшэыхча лхэеит. Иабейтахыз, ихамыждараз, апартия дахыалаз далхын Кыасоу, цсаҕа шкэакэа. Ках, ари аҕыза иаханы икалозма Бақыр-ипа Хараз. Акоммунист, зегыи рҕыи зегь рыла ауаа зҕыцшлаша, хынкылашыак ааизымдырзо, уаха шаанза ипхэыс длылатхаҕыуа, лара, ыыҕахык рыплан казҕашаз, ачаирҕа дышху дыцэауа, ахэынҕарра аплан еитцейкауа, ахлымзаах изаагатэуп Кыасоу! Бца, бхатца, аҕадажэ, сара сияцэажэоит ихэеит. Апартеизара ыыҕатцаны, абни, сара абзиара ишэзыуз шэаҕсам, сгэи шэыхшэеит ауаа зхэауа, уара, дад, угэи иалымсын, Тарсхан, аха дуаҕу ышыа, ауаҕы аамыҕашэа, Адамыр иҕыи узыцны указ Бақыр-ипа Хараз, адырҕаҕынҕаҕыа апартия иалаз ыыҕык ааизигеит, дипхыаны днеигеит Кыасоу. «Икалазеи, узсыпхыазеи?» «Изакаэзеи, уара, аҕадажэ, ыынкылашыа узымдырзо, ххы амца акызар, арцэаха анхамам, хаплан анейҕахо аамҕазы, хчейҕыхцэа ирейҕу азэи улылгеит, узҕу закаэзеи?!» хэа, – длеизыҕҕеит. Кыасоуҕы дшубаҕатҕаҕыа дыкамызт, аҕаҕым ахыахэо уск аҕыи акэызтгыи, азэи ишыҕах дгылозма, уаҕаҕыа дшылаишыҕуаз здыруеит, аха ахшыҕи ажэа ҕаҕеи ахыаҕахыз, шэсызжыом иара ихэатҕаҕыоу, мамзаргыи ихэарц рҕахны, ашыҕах абызхэацэа иацыртцоу, аха ибзианы исгэалашэоит абри аҕоурых ааргэаладыршэацыпхыаза, рызегыи неицҕакны, Кыасоу иихэаз хэа ианацыртцоз:

Хзыниазеи, уара, хаҕҕэа асаҕат рҕашэҕахыан, уажэшыҕа хапхашыараҕаҕыи асаҕатҕэа рыдкнашэҕалома! – аҕыҕо ааҕиргеит, ихэеит, Кыасоу. Ихэазаргыи, иара имхэакэа, ус игэарартцазаргыи Кыасоу даҕаҕыҕуан, аибашыра иалагеит, дыргеит акэымзар.

Шэзырҕла, ахыа Кыасоу иус уаҕа инымҕэазеит. Апартеизараҕыи избаны ишыҕырхит Кыасоу ипхэыс длыкэиҕызарц асабша, амра анынҕашэалак инаркны амҕыша амра гылама, ашыыбжыаама, шакаамҕа иҕаху. Еҕыи абжыааҕны, ашыыбжышаанза ачаи ҕыхра данымнеи, мамзаргыи ацэа лыгны даннеи, апартия

далырцоит, ддырзуеит Кыасоу. Иааит аңхынра. Арахэ ашьха икарцеит, ихэеит. Амѡа икэуп ѡаха, хаха. Абар уажэшьта егырыгым ашьха цэхэыра ихаларц. Ёнак ашьжымтан иѡагылеит, рыматэакэа ґархэеит, аекэа ирыкэыртцеит, ачхынцыкэа рхы ашьхака идырхеит. Убри аамтэзы, аа, шэанацэалбеит, иахэа закэымшузеи, дыхэхэеит Кыасоу. Изакэузеи, сабшоуп. Асабша, уатэгы амеыша! Шэырахэгы шэаргы шэеибамбааит, сара сыпхэыс слыкэитуп иахэа амра антэашэалак инаркны! Еес, уатэы дубар даахэ, дыѡт Кыасоу агаґака, иѡныка.

– Блала ибаны, шыамхыла еимахдаанза анцэа уимшыит, – ихэеит Соулах иаамышьтахэ иаха ибыргыз. – Шака ацутэазгы уара иубап, аха акы затэык, ииашаны иухэаз Бақырица Хараз убас дегыкатэґыан, уи саргы ибзианы сахаануп. Латан амхы анылоутдалак даины, удгыл удишэалон, тэалангы дааихуан, уцыкэреи аңашэк, амарца, акомхоз дгыл ахэ имцазааит.

– Уиазыхэан дыбзиан, ипсатэ бзиахааит, Брежнев, иузго га, унадырхха-аадырххаргы удгыл унахама, урахэ имыцхэны хкэак рыцлама, удырззомызт.

– Уи азыхэан удырзуам, аха егырахэ, убз азыхэан...

– Ғыстзом, уара, апсэазаара бзиа сыт, – абарт ажэакэа зхэаз ишка даанапшит даґа хычак, инацэа икышэ иадкыланы, убз уґы итэагы хэа наиирбеит, дцэытцыңшын, Тарсхан ишкагы даанапшит.

Аабатэи ахы

Икалаз рахан, ауаа анеизыѡѡы, ишшара ишахэан. Ғыц иа-аиуазгы иреихэоз уаанза иихэахэаз акэын ахыча-шэарыцаѡ Сатбеи, аха уаанза изахахэазгы, иґыцу акыр ацитцозар хэа, еица инаизызырѡуан. Иара, шэанацэалбеит избазоуп исхэо, егырахэ сара исхарагэышыоузеи ихэарашэа, ихы-иґы хэацы-хэапшыа, иблакэа гэытґыарала итэны, илашэарыца аґапырхэа иахаз импыттарґэґа, иара алашэарыца ахатэгы апсы заны, апшэма ишыапкэа аґерыдырґэґала игылан аѡыцэегы еибахэчауа. Изтэауазгы имазтэауагы рахэара дналагон:

– Уахынла ифасхәоит слашәарыца. Ашара адәы ианаакәло, иаусмыштыр аузом, атыңафы ханыкоу, сацәшәазом, аха арака исцәыргычыр калоит схәан, саргыы уаха сыштыамлазеит. Иара ишыхәмаруаз, абри афны ашытахька ицеит, егнавалейит, иарзнак ашра иалагеит. Сыбжыы акәсыргеит, сақәцәкьейит, ауаа макьана ицәоуп, иарфыхоит, иауам, иакәыцуам, сышкагы инеиуам. Ус сгәы иаанагеит, ацың, мамзаргыы ахәыңшқа атла иқәнацалейит хәа. Аха ашышыа сгәамңхейит. Ацың атла ианықәнацалалак ашышыа уажә избамә, инхыш-аафышуейит, маңк акара ахәмаррагыы алоуп абжыы, арака ииуейит ифыцу ажәа абжыы ңымтәәзо, ифны иаасыдыххылоит икутәыуо. Икалазеи, иабазеи абри хәа афны ашытахь снавалазар – абрака данааилак, ашыаршыаф икәыршәны асы иахь инапы наирххон, идыруан ирахәз шырзымхоз, иаргыы игәы ирдон ицегыы инагзаны ихәар, – снаңшызар, азәы атаалым кайтарц атла амахә дахьынхалоз ңысышьейит, ашаха убартә, ашара адәы икәмлацызт. Сыбжыгы насыргеит, еи, уарбану хәа. Азәгы аңфимтоуп, цәгыарак шыкалаз сцәа ианалашәа, снайтаххны даасыртцысызар, дабакоу, ихәда ашаха ахатцаны ауафы дыкнахауп, дыхьшәашәахьейит, далгахьейит. Дыкнахаижьтейи, иңсы ихытцижьтейи акыр цуан, аха иеаныкнеихатцәкьаз сақәшәаргыы, сара агазәжә, икныхшыа сақәымшәозар акәхарын, икастцара сзымдырит, сегзымхәхәейит, уара, сфы акит.

Сағбеи ишәеихәаз абрака данааилак, уажәшты шәара иацышәтца хәа аанаго, ифызцәа днарылаңшуан. Урт зегыы еицырдыруаз, ирхәозгыы акы акәын, аха икалаз абасоуп, ашәкәыффы Адамыр Артанба иеишыит, деихабуп, иахәатәуп хәа ауафы данизынарышты, данааи Виктор Тахәыц-ица, Сағбеи иихәац хәаны, иажәа даналга, ишыкайтца, уажәшты шәара иацышәтца хәа ифызцәа данаарылаңш, уара уоуп ахәара зыхәтоу, хабчарах хәа зегыы Соулах ишка инхьахәит.

– Дад, знапы ханыңшыло, хаихабы, сааукәыхшоуп, – фәаитит уи ихтарцагыы неихейтеит, ихәхьыз убеит, хәахәы зхәауаз, хтоурыхкәа зыфуаз ауаф дахзымхьчейит. Иара иакәзу акыр идыруазма, абасоуп, акаамет калейт, шәгыл, шәанаңалбейт, абнака, аңсатцлафы ауафы дыкнахауп хәа,

ипсы еихәлахо, Сатбеи дыфны даннеи... – иҗалаз убит, хаибарыфны хааит, дыкнаххит, абраҗа дыштыҗтеит, хәсақәак ашьаршьаф иқәдыршәит хәа иахәаны даналга, ицәажәашья харак идушәа аҗааҗсахын, усгыи нациттеит, егыртгыи иааицдыргызит. – Хара, дад, хәеибытаны хтәан шәарыцара хцоит хәа иахья. Уаҗа иҗалоухзеи, акыр хәҗсоума, шәарахк узылаҳцарын, иухаршьрын. Сара, абри ацәҗа иубо, иахь-сзымдыруа тың ыҗазам, амшә уҗахызма, ақәасаб ашьра иаҗа уеилаҳаума...

– Скажи, чтобы старик заткнулся, что он болтает против всех, – иҳәеит Виқтор Ғахәыц-ица. Ихы Зураб инаиқәикын. Зураб, азыршы иқәтәазшәа Виқтор Ғахәыц-ица днаидҗан, днаидпәлеит иааигәара днеианзагыи иқьышә Соулаҳ илымҳа ашҗа ирыхха, иус, хәарада, ихы ихтницозаргыи инаигзон, аха ихыит амҗақьақьащәа аиҳарафык ирыхыло, ахәыцха имазацт, дыццакцәеит, иаахәыцҗацәеит. Ипышә абчарах бырг илымҳа инҗеикын, аурыс бызшәа: «Заткнись» иҳәеит. Абырг, аурыс бызшәа аганахьяла, уан хәа ацәхареи, унеи уааи хәа ажәақәаки раамышьтахь уаҗа ззымдыруаз, Зураб иеиҳәаз зынзаск даеакала еиликааит, ари ажәа дзацәажәоз ауаф ихьзыз җышьеит.

– Ибзиоуп, дад, исаҳаит, – иҳәан еиҗах Виктор Ғахәыц-ица ихы наиқәикит. –Хара, ауаа машьцақәа ахышьцәажәқәа, хәҗмақәа ргәархра ауп хәзфә. Царада иаадыруазеи, аха, дад, уара убаскак ууаф дууп, убаскак ухьз-уцша нафхьеит, хәргыи уаадыруеит, – ибжыи иаҳагыи инаҳараикит, уеизгыи-уеизгыи атуристцәа ирахарц иҗахызшәа, – сааукәыхшоуп, дад, заткнись, хара уаҗа хьыңсоузеи, җышькылк хкуеит, ашәарах ылаҳцоит...

– Аҳ илатҗащәа хәрфызоуп! – иҳәеит Сәтбеи.

Уи ииҳәаз имхәазазшәа, ибжыи иаҳагыи инышьтихын иажәа инациттеит абырг, Виқтор Ғахәыц-ицагыи имаҳазшәа кәиттеит.

Амала, дад, заткнись, уара иушьырц иуҗаху амшә ақәу, ақәасаб ақәу хәухәар, уаҗа акгыи хҗахзам, абчарах ихьыз, ажәа заткнись хьзыз җышьаны ишеиликааз идырит Зурб-Зегьраб, ашшаҗыч аҗа ианазнеиуа еипш, дытрысны деиҗа-

наидыххылеит, илымха дынтахэйтхэйтит, «Җах!» ихэан, ибз наихэләшәеит абчарах.

Ашьтахь итетрад ианитцоз, аригы акыр дазхэыцит Җарсхан, дегьрызыкылсит хшыөзтцаарак. Ахьча-шәарыцаө қәыпш, уақа, ах илатәәцәә ҳарөызоуп хәа иихәаз әжәа имхәазаргы, ашәарах ылцаны, Виктор Җахэыц-ица иршыра дшазықаз аханатәгы избеит, уи ицәәжәаз абчарах иоуп, деитәкушәа, уигы, арахь ашәарыцара аитцәкыараз дцәәжәеит. Ахәарпсаррафы, насгы уажәааны, асеипш аматцура иахагылоу ауаө дизышәарыцо, ҫырғаза қатцаны, зеггы идирхаит, убри аамышътахьгы абчарах иакәым, саратцәкыагы издыруеит: шәарыцара иан-цо, ашьыжымтан акәым, мышкы шыбжьоу ашәарах рызбахә алацәәжәара иакәытцуеит, ашәарах алымха итәсуеит, агәы аеннатцит хәа, хамцар иамугәышьөзар, хцап, аха әжәеипшәа маншәалара ҳақәйтцарым хәа акәын дышиацәәжәоз.

Анапхгаөы зегынцъара, зегь рфы дышнапхгаөу, зеггы иара ишидыруа иаразнак аарпшра далагеит Виктор Җахэыц-ица. Адамыр дахьыөназ ауадафы ацсы дахьықәыртцаша дыр-хиарц анрыдитца ашьтахь, зеггы ирбарц азыхәан ишықәйтцоз мөашьө, даҫазы иааигәара дшынаимышътуа, Адамыр иеипш икоу ашәкәыөөы ицсыбаө атцәгылара иара изыхәан ишхьымзгу ала әжәәкәак наццаны, днеин, ижәөахырқәа инапқәа нарытшны даашътихит, ҳара дхат, ҳара даагоит зхәәкәазгы дримтеит, имуит. Ишьапахьала ацсы даашътихит Сафер. Шьәқәкәак роуп урт ацсы дахьнаргаз, нас ахьшъцәа-ашәарыцаөцәа днарыртцит. Убригы игәаларшәаны итетрад ианитцит Җарсхан. Виктор Җахэыц-ицагы Сафергы ирды-руан ацсы дышътызхуа реиха изааигәоу итынхацәа шракәу. Ижәбома, ари ҳара хтәы иоуп, ҳаргы иара ҳаитәын, ҳазтаху абасоуп, тынхатцасоуп хшизыкоу ицсы ахьынзәтоу, данпслак ашьтахьгы, абар, шәыблала ижәбоит, хнапы дықәыргыланы дшымөацааго. Даҫакгы угәаланамыршәар, уамырхэыцыр ауамызт иқалаз. Адамыр рыцха, шақа гәыкала-псыкала ашәа азыхәауаз, ихакара шақа агәра игауаз, адунеи афы псыцқьарас икоу зеггы шақа апартия иадихәалоз, убасқак қәцәас иман, иара ихәашьа, рсабрада рфихуан, ацсыцқьақәа Саферраа, уажәы, иара ихы анапырига, реиха бзиа иибози,

реиха ицэымгзи итагылан днаргон, хыцъеггы дахзеилоуп, хыцъеггы деицахтэуп рхэарашэа, днаргон, Адамыр рыцха, ицстазаара ыаханымызтэыз аыцъеггы. Ашэа ззихэози реиха иыбараз иажэакэа ззикуази рнапкэа еикэдыршеит, еивиааз атлакэа рпашэкэа шеилысуа ишеилало еипш.

Апсы данышытырх, шыафакэак анаакарца, даатгылан днасыхэапшит Виктор Тэхэыц-ица. Инапшуа уажэшыта хэатэы рымам, тынхара изызуит, дышытысхит, уажэшыта уааи, нак дсымх, иабастаху апсыбаф рыххауа ахэон уи ипшышыа. Блала иухэаз еилыскааит, аизаракэа рфы сара сфала акэзар ушцэажэо, арака иутаху адырра иатахузеи, уажэытцэка апсы думыздоит, уара иааутаххо анагзара азыхэанамы сара анцэа сзишаз ихэозшэа, Виктор Тэхэыц-ица днаидыххылеит, инапкэагы ааирмазеит апсы дрымидарц итахызшэа, аха иеааникылеит, даеазэггы днаимышытит, ихатагы димимдеит. Ипсы антэз уара узыхэан акэын изтэз, ихэартууп, уатэз цсыбаф. Виктор Тэхэыц-ица днаидтын, апсы ишыапкэа зкыз Сафер Сакэыт-ица, мамзаргы иусурафэти ихыз ала иухэозар, Сергеи Сергеи-ица днаивагылеит. Уака димидарц итахушэагы каимтцеит. Сафер дынхэапшы Тарсхан днаихэапшуан. Ари ауаф, сеигэыргэцэа зыпсыбаф назгауа, уара иубеит, зеггы шианасыжыыз, ианасыжыуеит игазара, имдырра. Дкэыпшын, исабира дзаламтцкэа далан, рыцха. Иугэалашэоит, зеггы инадирбеит, – ижэбоит арт инапшымтэаэоуп, иеишыаанза амца неикэцданы, инапшымтэакэа иблит.

Уажэакэызшэа Адамыр иеишыит хэа аниаха, фэпхэа игылакэаз дрыцэхасны, уфэпсык амца далигозар акара дыфт, Виктор Тэхэыц-ица ифархь ааилижэеит, ажэжэахэа аццышэкэа дрылеимдо, акэаад цыблыхакэа реизгара дналагеит, аха урт зеггы иреихаз напсыргэытцак иакарамызт, иалгахан, ибылхан. Иипшаакэаз шикыз, апсы дахыкфэз ауадахь дыфит. Икаитцозеи, деилагама хэа ишынеихэапшыааихэапшуаз, дыфны, дхақыпсыкыуа даахынхэит.

– Икаитцазеи?! Икаитцазеи?! Хашцеишыи! – еицах ацыблаахакэа рылеимдара далагеит.

– Икаитцазеи умбои, ашаха ихэда илахатданы, иеылыкнаханы иеишыит, – ихэеит Сафер.

– Ҷумтын, уара, Ҷумтын! Хәтәыс иумоузеи уара арака! – иқышәкәа цысуан Тарсхан, аццышәра дылеимдон.

– Уара, уажәоума угәатәа анеилысыз, дыкнаҳхит, дышь-таҳцеит, дышьтаҳхит, даҳгеит, Ҷымт угылан, уажәы, иңсым-таз ақбаад ибылуан анырхәа... Ихы еивкызаап, уара, ари...

– Иблит, инапшымта иблит, гәыкалатәкәа ишыз убриак затәык иааишәыз зегы хымпада, ираңнагон иуасиат әжә.

– Икайтцахәыз зегы убри реиғьуп. Сара санаатәкәа исаҳаит ара дшыкоу, дысҶамхандаз хәа схы пхьаскуан, изышәцәыззарызеи. Ас шыкайтцоз, иишыз инапала, ихы дырны ишибылуаз здыруазтгы, шьтәак изысшыуан, – ихәеит Сафер.

– Ашызцәа, – Ҷааитит, еизаз даарылаңшын Виктор Тәхәыц-ица, – икалаз жәбоит. – Апартиейи ажалари дрыңхит зыгәра газ, рыматц зуаз атҶеи бзиа, еицырдыруаз ашәкәышәы, адепутат Адамыр Алмасхан-ица Артанба. Уи хара даҳшыза бзиан, дхаргәажәшан.

– Ииашоуп, дад, иашоуп, даанза умнеиааит, – ихәеит Соулаҳ иаамышьтахь иаҳа ибыргыз ахьча-шәарыцаш

– Икаҳцаша хазхәыцып, – иажәа инацитҶеит Виктор Тәхәыц-ица, – ишуасхәаз еиңш, Тарсхан уара, иаакалаз, ишаакалаз зегы шны ишьтых, аусурахь исызнаг.

– Изышәуеи иахьназгои уара иуусым! – ихәеит Тарсхан. ИиҶахым, игәампхо, мамзаргы иңырхагахо акы аниаҳалак ишыкайтцац еиҶах икайтҶеит Виктор Тәхәыц-ица: имаҳазазшәа ныкайтқан, уаанза ииҳәоз инацитҶеит.

– Уара, иухьзузеи, атурбаза аусзушәы?

– Зураб сыхьзуп, уххь згеит, ҳаибадырхьеит, уажәадагы... – ладагы-шәадагы дынхыхәа-аахыхәо дааин иеидыңсало даагылеит Зураб-Зегьраб.

– Уара унеины даҶа шыцака наганы аңсы иматәакәа наидкыланы ддәылга. Сара акоманда Ҷастоит сыслужебни машынала Акаака дыргарц.

– Аиеи, дад, аиеи, ибзиараха анцәа иуңигалааит, – ихәеит Соулаҳ иеитцбыз ахьча-шәарыцаш.

– Иахәтоу зегы Ҷаҳамтои, – ихәеит Сафер.

Ихазы итетрад ианитҶеит Тарсхан, убри аамтазы ихәарц,

иҥаитдарц иахәтаз, аха ишизымхәоз, акгыи шызыҥамтцоз, ихы ишанеимыжыуаз, аха ихазы ибла иапыраикуа ишыҥаитцаз, иламыс ианахәаз акы: ииашатцәҥыаны иааҥалаз зеггы, иреиҥыу аустцааф иеипш, шәҥәы-быҥшыыла ишыҥихит, иаҥыақәиоит хыхь иақәиоыз: «Антамта амузеи архив азыхәан».

Аҥсы данырга, ианааҥынчраха, Виктор Ҥахәыц-иҥа Зураб днаскәаҥханы, ажәақәак илымха инҥаихәеит, нас иара дцеит дахыионаз аонахыи. Зураб ахышыцәа-шәарыцаоцәа ааизиган:

– Шәуазәк шәаангыл Виктор Ҥахәыц-иҥа амәақәа иирбарц, дымәапигарц, егырт уажәнатә шәца, шәдәықәла, – ихәеит.

– Иабыкәу, дад, хәхыцо?..

– Ҥабацахуеи, хәзаргаз ухаштма? Акруҥатцо, ушыҥатцо, машынала уго-уааго изушыҥоу, узыртыху ухаштма? – ихәеит Сатбеи.

– Иоухәара уасхәап, дад, уи аихабы? – Ҥарсхан излеи-маҳазацыз ала ибжыи ҥацаза ҥааитит Соулах, – иҥалап иара изымдыруазар, аха ашәарыцара, дад, ари қыафуруп, гәыргәароуп. Аҥсы амәа дықәцаны, шәарыцара ацара ихгыи иатәеимшыааит, дарцхашьоит, харгыи иахатәеимшыааит.

– Ишҥа, шәара шәзаазгаз аус мап ацәышәкуама?! Дшәарыца закәыхи, амшәқәа, абҥабқәа ишыып хәа шәыҥоу, уи шәарахк ашыра атқысгыи ашәарыцара ахатоуп бзиа иибауа, анҥшааҥшра, аимдара, ишҥашәасхари, аҳауа цқәа афара, – дрыхәо-дырчо, даанәпарқәычы-шыапырқәычит Зураб.

– Зураб, уаазырои, уара хәаас изыҥауцозеи, – даарыдгылеит настха дгыланы еибырхәоз заҳауаз Сафер, – ара хара хауп зеггы. Хәзеггы аҥсаратәқәоуп, уара, Зураб уда. Сара сызгәаламшәо схы шәсырдырып. Сара Сакәыт Фасба иҥа соуп.

– Уахдыруеит.

– Уажә уаабама.

– Шәеимак сара исызбауеит. Арт наҥ иоушыҥ Зураб. Аихабы иихәаз умаҳазеи, ашәарыцара қыафуруп, гәыргәароуп ихәеит. Адамыр иеипш иҥаз ауаоҥсы бзиа данхәаҥха аенытцәҥыа шәарыцара хамцар амуа иҥоума, – ихәеит Сафер.

– Ааи, аха, уххь згеит, Сергеи Сергеевич, сара исыдитцеит, – ибжыы алабжыш налыжжит Сафер.

– Сара иасхэоит, хьаас иҕаумтцан, иацы иахшыыз ашьтэа ашьтахьтэи ашьапы нханы иҕами, убри лтатцаны иахзыжэ. Афызцаагы уахь иҳазнаг.

– Мап, дад, уахьгы хазнеиуам. Иахьухэаз итабуп, – иҳэеит Соулах, – уара, аферым, егьа умхэан, анхафь ишьа улами. Сакэыт рыцха, анцэа дрыцхаумтэын, аха дзынҕьа-зынҕақэаз рзоуп изысхэо. Уажэы анхара бзиа уара уоуп, хэарада, иҕазтцо, Сакэыти сареи шыта хажэит, уи халшо хажоума, шэара шэабахаану иабажэдыруеи уи имал имырхаанза дшынхоз, ифны крыфартас, тэартас-гылартас ишрымаз. Цэгьахэарас ишэыпхьазаргы, сызхаану, сыблала избаз, исахэзоуп исхэо. Абри иаб, – Сафер инапы наикэикит, – Сакэыт икэымжэы еипш хэа ауаа изырхэо аҕынза днеит, афнгы адэахьгы, аи-башьра калаанза инаркны иахьа уажэгы, икэыршэ-царшэны, аҕацэқэа цыттаза, кэымжэы цэышкоуп ишэу, иара ишиму-аз, уакэытц хажырфаауеит шихэоз, шықасыкгы цуам, анцэа диньхэартэ, Сафер афны иргылеит, уаанза изгылаз акэаскьа, цасхэа ахьб ахабаан, икэиршэит, акэымзар, аҕыц ақэимтцеит, ашьаҕақэа атцабаан, уртгы уаҕа ишатцагылаз, икамхэртэ даҕаагы рытцаиргылақэеит, иматцурта анткьыҕы, атцаргэақэа аиҕеит. Иеан аҕтыс иахшаз, иаазар афны ахьз-аҕша, иара иакэым, аҕсараа зегьы хазлаҕхэаша, хазлацэыртца, длагэтасны иҕины, реиха инадиу, азлагара ҕы ааихэеит, ихата иакэзар, усура дахьнеиуа, иахьа хэлаанза ибз даасуеит акэымзар, ихэо хэа акгы ҕаитцазом. Ааи, усоуп уажэы дшыҕоу. Аха дышцаҕаз абант, Бақьыр-ица Хараз рацхьа днаргыла-ны, абант имаз зегьы имырхаанза? Дарбаныз Сакэыт иацхьа дгыланы рашэара ицоз, Сакэыт иеқэа ирымазкуаз дарбаныз аеқэа ззаазоз. Иаштахь имфыхытцыз азэыр азы иржэны ашта дытижьуазма, афы жэуа – афы, афы зымжэуа – ахш хартэы.

– Афны изсыргылеит, немецки афныматаа фнасыргылеит, зегьы изыҕастцеит, аха акаҕы иамуит, исишэымхит икэымжэы, – дааччеит Сафер, – сан, банацьалбеит, даныцэалак амца илақэыжьны иблы икэымжэы схэан, аҕыц изыззахит, иуам, хаамта иаҕаху абри ауп, абри сшэызароуп иҳэоит.

– Уара, аферым, уаб ишыа узынханы у́казаап, – ихәеит Соулах. – Ифызцәа даарылаңшит. – Еиҥа дыбналахма Сатбеи?! –

– Уи ила ажьа акит.

Алашәарыца аңшәма данацәыз, Ҥарсхан идгьежьылон, инаидыффылан, нас ишыапаҕы аеырқьақы инатәеит.

– Иахьала амҕа хзықәлом, – ҕааитит Соулах, ахәлара ихәқәнакуеит. Уатцәы шаанза хәхьча-тыпқәа рахь хцап. Азәы дымцсыкәа, даҕазәы бзиа ибом рхәеит. Ицсаҥа шкәакәахааит, Адамыр ицсра гәнаҳарак аҕатцара хәцәнахьчеит. Иахьантәарак ипхызу илабҕабоу сзымдыруа, бжьқәак сгәы иқәыффуан, иухъзеи, Соулах, узҕу закәызеи, уажәааны, ани аҕеи анеибаазо аамҕазы, уажәааны ашәарах ашыразы уабцъар шцашьтухи, ушәарыцароуп, игәы нҳархарым схәан... Аа, иххәаз шәахаит. Аңсы амҕа днықәҕаны шәарыцара хцап ихәеит. Хшибара хаибеит зынза...

– Иара, Соулах, иара иоуп. Дшубо дыкоуп. Аха аргамагы акәымкәа мазала ицхраауа ишцарызныкәатәу?! – ихәеит азырҕратцәкыагы ускацәак ирҕахымкәа, настха игылаз ахышцәа-шәарыцафцәа афыцъа рахьтә руазәк. Абасгы рхәеит, Ҥарсхан игәеитеит блала данеибадырбоз. Уажәы иаамҕам. Уаха, тынч ханаатәалак ирасхәап хәа игәы дынтахәыцит. Мазала цәгьахәафушәа... Еилибакаароуп, уаха акгы. Урызгәаартә иҕам. Иҕалоит, харада, цәгьахәарала забацәа дырзыз иреиуазар, ирасхәар акәын уажәраанзагы сматцура хада аамышьҕахыгы цхыраафыс сахьыкоу, аха усқан рыбз иахәаңшны иахьсахауа ицәажәомызт. Уаха ханаатәалак уи зегы ирасхәакәаша, сызразтәакәаша рацәаны исымоуп, уатцәазы исхәакәаша рацәоуп хәа, ахышцәа-шәарыцафцәа уаҕа ишгылаз, иара днарылцын, итетрад имаҕахы иаавтхны, хазы, тынч дахьтәаша хәа иҕанынеиха, ала шәарыцагы наишьтәлеит. Иаасгәалашәеит, игәы дҕахәыцуан Ҥарсхан, ицсаҕа бзиахааит, Адамыр исеиҳәаз. Абасоуп, дсыцхрааит, ақыҕаҕынтә арахь снеигеит, аусурҕа сзипшааит саргыы сла-ицхраалап иажәахәқәа рыфҕаҕы, сара изысымфыргыы усгыы азәы изифлароуп, сара ма цәгьарак сыфрым, цытфыкгыы срыцхраап анысхәа, даапышәарччан, абыржәы исахауа цыысшьоит: «Исрыцкьоит, сара исеиңшны, ауаа ирфуа

иҥастойт», – иҥеит. Изхиҥааз сзымдырит усҥан, бзиа-
рас иҥастаз, ишааиҥаатҥаыз ианыстейт. Иҥалап убасҥан
данҥшыло далаҥахыазтҥы иахы аҥылашамтаз иҥаитаз
ашҥа дназгаз амҥа. Убри итрагедиа иазкны акы ҥызар.
Иазхыиҥтәуп. Иахыала уаҥа азызбуам скәапей-кәымпыл.
Сзыхыиҥуа акы затҥыкоуп: ирласны иаандаз сыҥкәыни
сыҥхәыси. Амҥан хашнейуа абаа хыргәҥартәҥы аҥырақәа
анны исыҥшааз ахаҥ ҥаҥс аашытаххуейт. Убри мацараҥы
азхойт сдиссертация ахычаразы.

Сышытахыҥа, адәхыиҥш ахыаантәо, аҥсара еихашышы
ибнароуп. Иаасыкәыршаны убас иҥынчроуп ҥытҥа-ҥытҥа
ажәҥан иатҥсны иҥо аҥтақәа рышытыбжы саҥауа ҥыышыойт.
Саҥхыатҥа иҥаҥа ҥҥараны илашытуп. Абри ашыҥа
иахызузейшы хәа Соулаҥ саниазтәа, исеиҥааз аҥцара иаҥсоуп.
Уаҥа, ахыҥқәан уаныҥхалалаҥ, шта хыыҥк иааҥараны,
дәхыиҥшроуп. Агәтатҥа ишытоуп, иҥеит, иҥаҥсза, ахаҥ
ду. (Еҥиашатҥаны, абан иахышытоу уи ахаҥ). Азәҥы из-
дыруам уи ахаҥ уаҥа иназгаз. Иалҥаны ианы иаҥхартә,
ааиҥа-сигәа шыҥа аҥҥынҥылам. Ирхәойт, аҥааимбар, иаа-
ҥаны илзышыҥеймтейт хәа. Адәхыиҥш, дад, Анана-Ҧында
лыдәхыиҥш хәа иашытоуп, ахаҥҥы Анана-Ҧында лыда
уи адәхыиҥш аҥы анеира, уи ахаҥ аҥәтәара азин имам
ауаҥҥы. Даараза ҥсыҥҥаҥ, гәнаҥаҥ ҥазымтазаҥ днейр,
иҥаҥгыр ианалыжыр здыруада аҥымзар, адәхыиҥш зшы-
пы ныҥзәыргылаз, аҥшатлаҥ даашыҥҥаны дыбҥанатойт,
ахаҥ иныҥәтәаз, адыд-маҥыс исны, иара убратҥа дашыу-
ейт. Иҥартәхыоу, абар, уажәшыта сара сажәит, саныҥкәыназ,
раҥхыаза ианызбаз еиҥш, иаакәыршаны игылоуп аҥымзар,
ашта дәхыиҥш хыыҥаҥы атлақәа, раҥым, шыаҥымзар, иара
ус машәырынҥы тиаа бааҥсыҥ ыҥәианы иубазом.

– Ус ишыҥоу уара излоудыруази, Соулаҥ, уахы умне-
ицар? – аҥы налаташәа тцара бзамыҥкәк наистейт, убри
сазыхыҥозшәа.

– мХарантә снаҥшны, дад, харантә снаҥшны, – иҥеит
абырг. Ушҥасазтәази хәа аанагон иҥашы. Абри ашытахы,
ахы ҥшза ашҥа санаауаз, ситашыиҥуа снаизхыиҥит Соулаҥ.
Ииашамкәан слазейт сара сан. Аиашатҥа ухәозар, ии-

ашамызт, зынзаск ииашамызт уи лыртцафратә усура. Хыхь азәы дыкоуп хәа акәым, иарбанзаалак цъара мчык ыкоуп хәа ахәыцкәа ирзеиталхәаша – абри акәын лаазарафәы реиха ихаданы илипхъазоз, иахъа, лыпстазаара ззылкыз атеория лхата цәгъамзар бзиа анылзаанамга, ашәыкәкәеи акалами раамышътахь акгыи зымкыцыз, лнапкәа бахәи еагеи рыда акгыи акра дакәитымкәа даныкарта ашътахьгыи, изакаразаалак лгәы меитасит, зыгәра лгац агәра лгоит. Мчык ыказамзаргыи, Соулах узлаитцашыцша ихы идыруазараахыс агәра игоит Анана-Гәында лашта хәа тыпк шыкоу, уахь анеира шыкамло...

Абырг иажәа инацитцит.

– Рапхъаза уи атып азбахә сабду иансеихәаз, аабака-жәабака шыкәса ракәын исхыцуаз, убысканоуп рапхъаза ашъха санааргазгыи. «Анана-Гәында лаштахь шәымнеин», – инахашьтархәон аихабацәа апсаса хрышъталаны ханцоз. Лара ашъхакәа рынцәахәы, лызбахә ианалацәажәоз, имфамжә сазызырфоландаз ухәарын. Уи знык иналфәпшыз ипсы ахьынзатоу даеа пхәыск игәы лхылараны дыказам, убаскак дыпшзоуп, убаскак деинаалоуп, мрәшәа дкачцоит, мзашәа дкапхоит рхәон. Ашътахьцәкьа игәагыи хазнеиуамызт, ма апшатлакә хашьтпааны хабғанатцоит, мамзаргыи адыдмацәыс хашьуеит хәа хшәон, аха абаскак зызбахә рхәоз, уанлхәапшлак инаркны даеа пхәыск угәы шылхымло удыр акәым, узхара данубалак ашътахь улашәхоит хәа уархәаргыи, иауам афаст, ухы узынкылазом. Сызшаз сгазара саҭаумтцан, – илахьы ицъымшыи ааизатәит, – икахьцоз, шәара ишәасымхәаргыи, сызшаз усгыи идыруеит. Анана-Гәында лаштахь хцон хәезаны. Ашта ааигәара ханнеилак, аасра хнылашәон, мамзаргыи атцлакәа ршьапкәа хәерывакны хкылпш хәпшуан ахахә шкәакәа ашқа. Дыказамзааит Анана-Гәында хәа азәгыи, ахышьцәа апхәыс лылабара иахъазгәышбуаз рызбазааит, цкьа тыпк, пшьа тыпк ыказааит рхәазааит, аха сара шыкәса ханфәажәа иреихамзар иреитцам сара убри лашта, убри адәхәыпш сныкәыпшызараахыс, ҫышыкәсака рапхъа схәыцра аасгәаланаршәон, ишыкоугыи збап схәан, ханыхәычыз ишыкахьцоз еипш, ааигәара снейны, атцлакәа срывпшыны, сныкәыпш-аакәыпшит ашта. Ишаакац,

АҘЫШӘАРА ДУ ШЦАЦ ИЦОИТ

Ахтысқәеи агәтәхәыцрақәеи

**Октябрь 1, 1993 ш.,
ахәаша, Ақәа**

Еснагь еипш, ацәылашамтаз саапшит. Ақәа хуадафь схала сыкоуп. Сыцкәынцәа афьыцагы макъанагы аибашьрахтә ихнымхәыцт. «Хашьцәа» ахьсыграсуаз, сцацхафь ашьяршәы ахьсыгрәтәоу, акашне акәыршаны сымгәа фәсхәеит. Саргъанап анацәкыарақәа ахьпырқаз иаасыхьлоит. Схы иахьбасыз, азад алакшошәа, зны-зынла саатрысыртә иаасыхьлоит.

Сыццакыроуп, иахьынзасылшо ирццакны ақәад ианыстцароуп сыблала избаз, исхызгаз.

Сахаанхеит ацсуа жәлар зыкәшәаз аңышәара ду. Еилалеит ө-цәаныррак: агәырға дуи агәыргъара дуззеи. Гәыргъаралагы гәырғалагы цышәароуп.

Аиааира ду рапхәтәи Амш.

Ханыхәыцыз, арыцхашьара захьзуанахьымдыруаз, ххәблафь ахәыцқәа акәчарақәа аанкыланы, алагъан итацхуан. Адаул хасуазшәа, «тррам-тррам» хәа алагъан хасуан. Азнык азыхәан икәыутәыуо рыбжьқәа гон акәчара гәаққәа, нас ианаатынчхалак алагъан хәафәхон.

Акәчара гәаққәа, цюуки зынзаск ицсызшәа икапсон, да-еа цюуки, афь иашьызшәа инхышәт-аахышәтуа, иахьцо рзымдырзо, иныкәа-ааныкәоит рхы тфьаны. Ирхагьежьюа игә-жәажәон ақәарт.

Хрыхәапшуеит, хаччоит, хаччоит.

Игәытшәаагоу абри асцена сыбла иаахгылеит аценцъыр садгыланы ақалақь Ақәа сахьалапшуаз. Ажәлар зегьы ишыкоу, сара рыцха иабаздыруеи, аха ибзианы издыруа акоуп – алагъан итакыз акәчарақәа среипшуп.

Анака-арака автоматла ахысыбжьқәа гоит. Аилкаара удафәуп – игәыргъаны ихысуоу, мамзаргы Ақәа зәытәахны икақәоу ҳағацәа ирыкәшаны, иргәыдтаны иршьоу. Ашьхақәа рганахьгы анака-арака аткәацыбжьқәа гоит.

Амш бзиоуп, ацшагы асуам, аха игэрымуа «шшы» хэа, – абжыи гоит амшын.

Адэи иаакэлэит ашара, Аиааира дузза, ахақэитра рацха-тэи амш.

Иахэа хэашоуп. Ицёушэаша, амш еиқэатцэа, «хашыцэа» афашистцэа анхақэлаз, нанхэа жэипшы, 1992 шықэсазы убри аёынгы хэашан. Ииашаны ихэоуп – аира зшаз, ацсрагыи ишеит, мши-цхи реицш еицуп.

Акалендар сахэацшын, саргыи ахэашаёны сизаап ацёи-лашамтаз, убас саауеит – бзиарак анызбалак, инагзаны салагёыргэаанза, иаразнак сыжэоан ацта жэпақэа нахацоит, нас, сгэи арыгэғэарц, сыжэоан аацқахоит, иухоумырштын, ацэгёеи абзиеи рышыхэа еивцоуп хэа хыхынтэи азэи фитуашэа.

Иара, сгэабзиара зыхтныстцаз Ацсны ахацагыи убасшэоуп ишыкоу алахынта уаназхэыцлак. Иугэаланаршэоит ажэа-цкак: «Ацшатлакэ самыргарёаруандаз – егыагыи стэыр-цссарын» – рхэозаап атцлақэа.

Амра атыо ианаклак, бцар зку зегыи атыо еихсуеит. Ирхэоит, шэ-хык ркынтэ хык атыо иакэшэоит хэа. Ацсны атыо ианакы, ислышоз ала, «сабцар-сажэа» ала саргыи се-ибашыуан. Еихарак «ахысра» саёын Ацсны антыц. Акыпцхэ, арадио, ателехэацшра Урыстэылеи уи антыци. Даёазнык агэра згеит Урыстэыла акыпцхэ амч шамоу. Иаазгоит фырдштэи хэычык.

Гэдоутэ агоспиталь акны дыхэны дышытан атаратэи еибашыоык – Цычыкэа Кэыцниа. Иганаёи ииаз инапы наи-кэикын:

– Ари, Ахэбоуп, дуашыоуп, хэицеибашыуеит, еибыхэаны хэкоуп, хшыапы хшаакэгылалак, хцоит аибашыра, – ихэеит.

Дсыздырзомыт. Ацшэа иасхэеит. Цлоутэи Ахэбан. Дахэ-нанагаз сим азцааит. Камчатка аус иуазаарын.

– Ацсныка, аибашырахэ саазгаз ура уоуп, – ихэеит лафшэа.

– Узлаазгоз, дад, ухаца усыздырзэме?

– Уара, уашыак акыртқэа дыткэаны дыргеит, дышэкэы-ооаап, аа, уахэацши, – ихэан, фэаитит сёызак, иаасир-кит ура узыхэан изныз агазет «Литературнаиа Россия».

Санапхьа... Адыршаеныцәкьа, сашьцәа ақыртқәа индыртцәо, сара сеыцәахны. Ахымш рыены Гәдоутә сыкан, – ихәеит, ихәны ишьтаз аибашьџы Зураб Цьамфер-ица Ахәба.

Егыашатцәкьаны, Атаратәи Акәатцнией иарей ршьапы ишаакәгылаз ейтәх аибашьра ицеит. Уи афакт хәычы исгәалазыршәаз, дачазнык агәра згеит, шака амч амоу акьыпхь. Баша имхәеит, Гитлер, Москва анахгалак, Ашта қацшь аҕны Сталин иапхьагы дыкнасхауеит Еренбург хәа. Идыруан шака игәгәоу ажәа. Ақыртүа фашизми, апсуа патриотизми ажәала аибашьра иафын жәашықәсала. Абцар анткьа, ажәа иахагы аеаргәгәеит. Иаалыркьаны ақәыцма анаңылалак, ала афы акуеит. Убас рыхьит патриотцәас иахапхьазоз апсуа царауаакәаки, шәкәыџцәакәаки. Рфы ахьакыз мацароума, ргәы цан, зынзаск реыртцәахит. Иранахажьып ашәыргәындакәа. Иугәаларшәа Пушкин ду иажәакәа: «И милость к падшим призывал». Урт ашәыргәындакәа наҕ уркәатц. Узызхәыцша дачакуп.

Ииашатцәкьаны агыгшәыгкәа-нацистцәа цьоукуы ныртцәаны, еихараџык ықәахцама?

Даара иуадаџуп агәрагара.

Цәгьамзар бзиа уаџ дахыччом хәа, исгәалашәеит иацы Гал, Егры ацха азааигәара хаибашьџык исеихәаз.

Зхы тырымкьацыз, Гәылыпшьтәи агыруа нхаџык даа-кәымтцакәа иреихәозаарын ижәлар: «Шәакәытц! Шәакәытц! Шәаакәымтцакәа ахәхәара шәаџуп «чвени митца, чвени митца» хәа. Шәаакәымтцзар, апсуаа ишәгәаладыршәоит хәхьынтәааз, апсуаа рыдгьыл аҕны хшынхо.

Иреихәеит, иреихәеит, аха азы иаго, хәхәабжыы иахауам хәа, изахауадаз. Ишыхәхәац ихәхәон «чвени митца! чвени митца!» хәа. Ргәы тқьаны, еижәыланы, Егры ацха ианықәс, ижәлар даарылапшын: «Абзамыкәкәа! Шәаакәымтцакәа шәмышәхәози «чвени митца! чвени митца!» хәа. Апсуаа иахдырбеит хәпсадгьыл ахьыкоу! – даарылахәхәан, џнапык рыла адгьыл днас-насын, абар иахьыкоу «чвени митца! шәхы ианышәкьааит, чвени митца!» – ихәзаап.

Исазхәаз хаибашьџы иажәа даналга инацыстцеит иухамыштыша хшыџцакык:

– Ағала ихцәаз деитанхоит, тынхала ихцәаз – дыхтәазеит. Изхысхәаауа, сара сынхара-сынцыра иныкәыцшышәаа иргеит хаґацаа, аха сара сеитанхоит. Дара абаґоу?

Гитлерихаантәи анемеццәа ирыхыыз ачымазара зәәґкы – фашизм, ирхәышәтәит СССР ажәларқәа ршьала. Исгәалазыршәаз, Е. А. Шевардназе СССР адәныґатәи аусқәа рминистрс даныґаз, М. С. Горбачев иарґбажәәс даниваґылаз, ацсуаа ґәыцшык, унеишь-уааишь хәа зархәоз, иацәажәарц инеит ицсы ахыишьоз Пицунда. Иархәеит иаахтны ақыртқәеи хәреи хәизыґазаашьа иаха-иаха ишеицәахо, иахьакәым хашнанаго, ақыртүа фашизм аанкыламзар, Қырттәыла ахаґа атыша иґарыжьюеит хәа. Иара иихәазеи? «Сыжәлар чмазаәуп». Иґалап убасқан ихы иґашәазар, ижәлар ихәшәтәырц ацсуаа хшьала, аха усқан иара ихаґа ишьа-ида иалалахьан азәәґкы ачымазара – фашизм.

Ачархәаә, анкьа зны хәтыр зкәыистцоз, Аґәа анахґоз дыбналары Қартґа ицаз, Лорик Маршьаниа, тынхацәас иґауцаз ақыртқәа ииашатцәкьаны бзиа иубозар, иаахтны ирахәа: дара шәрацәаәны, еихарак аинтеллигенция шәычмазаәуп, шәчымазара шәхәышәтәаанза Қырттәыла иаха-иаха атыша иґахауеит. Шәчымазара, азәәґкы – афашизм иахкьаны, реиха бзиа шәызбоз ацсуаа аґацәас иґашәтцеит, иншәыртцәарц шәрықәлеит, шәрабашьит. Шәатцахеит. Иаґахаз ақыртүа жәлар рақәзам. Иаґахеит ақыртүа фашизм. Шәеышәхәышәтәыр, шәчымазара мап ацәышәкыр, уацәы иґашәтцаз аґацәа шәара шәахь рґы дырхоит. Аха, Лорик, иреихәазом, избанзар, дара рчымазара иарґы идырхьит.

Ишырхәо еипш, ақәтаґь былґартә, аәныматәа аґанахьала, икказа иґацәуп Аґәатәи суада. Сзеипшзуеи? Ала-ґьала! Адашьма сықәианы сыцәан. Иабаґоушь уажәы сыцкәынцәа Беслани Дауґи? Ғалынтәи Ғәдоуґаґа ран лахь ицоу... Схахьы исзаагом, аґәра зґарц сґахым, изласархәаз ала, хәибашьыәцәа пыцшык Еґры ацґа иқәсны Жәырґыґґа ицеит хәа. Сыцкәынцәа урт ирылазар? Исахаз иашатцәкьюмашь, Мраґыларатәи афронт акомандир Мираб Кышьмариа Ғыртәылаґа дцеит Ғамсахәырдиа диацәажәарц. Иеихәозеи? Ғыртәыла хазы хәынтқарраны иґашәцә, хара ацсуаа хшәыцхраауеит, Қырттәылеи шәареи шәхәаа, хара иахкуеит хәа, – иеихәазаап.

Сыцкэынцэа сышрызхэыцуаз, иасгэалашеит, сантакыз, шэ́кэыѿы еиграбаак ау́хэан-схэан гэараитцон ицкэын дышишьтаз дыркит, дтаркит, дара рахь диасит хэа, саныхынхэ, адца итаны даарышьтит хэа. Аламысда, сызшаз сшыа иуеит, псышьацэ́гъа уоуааит, иузеилкаауам, зыхшара бзиа изымбо, бзиа ибазом ицсадгьылгы. Сыцкэынцэеи сареи ихалшо ала Ацсны хэхьчоит, уара иухьчоит умгэа, ацсыцэ́гъа, зымгэада хэыцырта змам атцыхэабаба, ахцэы-баба.

Аценцэы́р садгыланы, А́кэа салапшуеит. Ацшатлакэ антэа-лак еипш, а́хауа тынчуп. Амш каххаа еилгоуп. Хэафны ацхэа игылоу, еихагыла рацэала иргылоу афны аштафэы, аидара машынакэа адыргыланы, афныматэакэа ақэцара иафуп. Сфыза ду, Ленинград инхо Рауф Аиба хар амамкэа иситаз ацаракэа Лыхны истцэахит, шэ́хы иашэырхэа хэа рахэаны стаацэа; сыцкэынцэа шаахынхэлак, убарт ацаракэа, аа, абант, афныматэакэа амашына иакэызтцо ирыстар, хазхара афныматэа сзааргоит. Схы итэшэаз ахшыѿцак, сыбжыы тыганы, азэы иасхэазшэа, саа́қацшьхан, саанацшы-аацшит, сзызхэыцыз гэнахароуп. Иахэа хэымшуп А́кэа архэра, аимтэара иафуйжэтеи.

Ацсуаа ххэыштаара, хэхтнықалақ убас хазны́кэоит, А́кэа акэым, Қарт хгазшэа. Дасу ии́таху каитцоит. Дарбанзаалак чынуафык фитзом. Амарадиорцэа-ацсацэа ишэ́таху кашэца хэа иоурышьтит. Фныда-гэарада иаанхаз, иаарымазгы аи-башыра ма иалаблыз, ма ақыртқэа идырхэыз, а́гацэа руадакэа рыфнқэа аанкылара, рыфныматэа иахы́рго, ииашагэышьоуп.

Сара сыфны ублыр, уара уфны умысхуеит.

Уи еилкаауп. Аха ахэынтқарратэ мал аимтэара, уи иаана-гоит ахэынтқарра а́пашэқэа ахыцэ́цэара.

Иахзеипшыз а́га хаидикылеит. Ханааидгыла, аиааира дузза хгеит. Убастэ́кыа хаидгыланы хнеилар, иахцэы́зхыоу ахатэы, ихыи́пшы́м ахэынтқарра хауеит.

Аибашыра ианалага, а́енытэ́кыа, ашы́бжыышьтахь, теле-хэацшрала дықэгылеит В. Г. Арзынба. Уи иқэгыларала ацсуа жэлар агэра ргеит а́пыза дышроуз, Ацсны дауит еиқэзырхо атцеи, аб. Узыхшаз уан лхаткы хцааит, рхэеит Ацсны зтахыз зегыы. Иара ишьтахь, а́ены, август 14, 1992 шықэса рзы

телехэацшрала дыкэгылеит «Аидгылара» анапхгафы С. М. Шамба. Агэра ганы сыкоуп иара убастэҥа, аиааира ду амш аены, иахыа иамузаргы уатэы, уатэашытахь, иажэа ихэап хэа В. Г. Арзынба. Иихэарызеи хэа иҥы итапшуеит ажэлар. Ацсуа жэлар дроуит амилаҭ рфырхатэ. Аҥа иҥагыларала ахыз-ацша игеит, игеит убасеипш хызы-цшак, ацсуа жэлар ыканатц ирхамыштүа. Уажэшыта иацхыа ишытоуп даҥа цышэара дук – иоуз ахыз-ацша аикэырхара.

Жэытэнатэ аахыс, иарбан еибашьразаалак архэреи афырхатцареи еицуп. Александр Македониатэи абриаҥара аиааиракэа злеигоз? Архэрала. Ихатэагы ир дрылагыланы идырхэуан атэым тэылақэа, атэым жэларқэа.

Азтаҥеа иааикэымтэо «ашшы» ахго ашытыбжь шго еицш, убастэҥа иааикэымтэо «аууы» ахгоит, игэрымүеит амшын. Уи мацароума? Зеилкаара уадау хтысқэак мѡапысуеит Ацсны ацсабара атыхэтэантэи шышықэса раахыс. Аибашь-ра иацааиуаз ашықэс аан, уафы иҥеишыартэ, аарыхра ду калейт ақытақэа рҥы. Аарыхра иашықэсын. Ацақэа ирзым-куа, агарта рмоуа иҥалейт аҥыкэреи, убастэҥа иҥжэаны иҥалейт аҥыд, ажь, ашэыр. Уртқэа мацароума? Аибашьра алагамтаз хэоны, сашьейтцбы итаацэеи иареи, хани ахыыкоу снейт избарц, «шэырахэ-шэышэахэ шэышцакоу?» – хэа саниазтаа, ацха афара згэы ахшэаз ицаажэашыа итаны, ус ҥааитит: «Абгақэа ирҥааит, сзыкэшэазеи, уара, сыҥмақэа рызегы азарақэа ѡба-ѡба рыхшейт. Есымчыбжыа шэаала, азарақэа шэзысшылоит». Изейцшрааз иаххысыз азын? Асы, атцаа!

Сара схаан убастэҥа знык ахыта баацс калахейт 1949-1950 азын ашықэс аан. Хматцурта аатцра уцагылар, ухы иқэсуан икнахаз ашыашыалқэа. Ауафы назааза, ишыамхы ина-хысуа, ибахтэаза, иласкэантраза ишытан асы.

Иҥьоушыаша, абри афыза азын цэҥа шыкэзгы, ашкол аус ауан. Ашыжымтан, сани саби ишырымуаз, ашкол ахь сцейт. Ианызмуза: «Уаха цхьара Таииа-ицха Ниусиа улыцны дара рахь уца», – ихэейт саб. Таииа Кэытднией иареи еишыцэас иҥаибатцахьан. Убас егыҥастцейт. Ниусиеи сарей дара рахь хаиццейт. Ауаха убасҥак асы ауит, хара ахэыцқэа ашкол ахь

хармышьтит. Асы ақәыхга... уажәы җыаракыр асы ақәыхга ыҗоушь? Убри азынгы ажелар рзыҳәан җышәаган.

Саб ибзиаэаны игәалашәон асду анауз. Излеихәоз ала, агәабзиара аҗаарын. Рыҗхарақ еиҗш акәымкәа, ныҳәак еиҗш, иаҗылеит, ирхыргеит асду. Аҗсрақәа, ачымазарақәа да-ара имаҗаарын.

Ауафы ашәарта бааҗс дантагылалақ, имч-илшара, игәамч, уимоу, ахәыцрагы җынтә-хынтә еихахоит, иаҗлоит.

Иутахума аҗырҗштәы?

Ақыртүа нацистцәа сыткәаны санырга, аҗарс сантақыз, шәыпату схы иқәуп, знызатәыкгы сымгәагы смыхыт, сыхгы. Исәартцоз закәыз? Часа кәымпылки, тәыцақ азы хышәашәа. Абри акәын исфоз мызкы аҗара. Сымгәа иаднакылеит аилаҗ сан исылташәа. Аҗарс атзамц иахыкәкәон азы, иаҗломызт, иагхомызт. Аҗәартаҗы хәкәтәан. Адәахыгы еикәжәаны иҗаауан, зны илеиуан асы лас, даеазны – ақәабаа-сабаа. Ақыршыкәса раахыс, иҗыҗсаауа сшыапқәа абафқәа сыхыуеит. Абри «акурорт» аҗны сахынзатақыз, зныкгы исгәаламшәеит. Саныхынхә, абартқәа схәыҗқәа ран ианласхәа: «Уара, иузеигызар, уахы еиҗа ухашыҗып», – лхәеит лафны.

Хыхы ишысхәаз еиҗш, ауафы ашәарта бааҗс дантагылалақ, имч илшара җынтә-хынтә иаҗлоит.

Иутахума даеа җырҗштәык, схәта сзыкәшәахыоу? Сышшәаз, ари деилагоуп, схы җиеуеит ахәартә аҗынза ишназгаз амшә ахәта?!

Исхыҗуан жәиҗшь шыкәса. Аҗхын аҗсшыаразы ашкол аҗны, мызкы шагыз заа хәурыжыт ачаи мыжда җәххларц, аҗанҗ хәазаларц, аҗатын еиҗаххаларц, амра ангылалақ инаркны инташәаанза аусура, аусура... Хәаҗәымҗзакәа аусура, ахәынҗқарра атәитәыхқәа... Ақытауаа еиҗахзеиҗшыз усың, аха «ажәлар раҗа» җыдала хәтыр «хәкәнатон» җыаханым иҗаша аколнхара.

– Ххәыҗы зынза ибҗа җырҗәоит, ашәкәы аҗхыара акәым изышыҗымхуа аҗынза днаргоит, җыара дхашыыртоуп, – лхәеит сан. Ускан аҗәеинраалақәа, астатиақәа рыфәра салагахыан. Убри аҗнытә акәхарын, сашыҗәа, сахәшыҗәа ратҗкыс, иахә напы сыдыркылон.

Акраамта иалацэажэон сахьыршьтыша, ианамузах, мыз-
кы а́кара. Ауацэа, атынхацэа рахь срышьтыр, азин рызтодаз,
иаразнак ирхэон «дезертир» хэа. Хбаандашын. Ирызбеит
аколнхара ацсаса срыцны ашьхака срышьтырц. Ахьча дхауан,
Дапуан.

Абас скалеит цьмахьчафьыс. Сгэыргыатцэа срыцны ашьхака
сцеит. Хқыта, Атарантэи, Азфыбжьа, Дранда, Мархьаул, Дал,
Цабал... Ашьха ххалаанза, фаха-фымш хапхьаны, ахымш
рыены хафхалеит, ашьха Чхалта.

Хаазгаз анца, хаанхеит фыцья – Шыаликэа Дапуа, ауаф
бырги, сареи. Иара аибашьра ихигахьан, ичхара даара
имачын. Азыс аума, ашьтэа аума, игэампхаз акы карцар,
алаба рыхха дрысуан. Фык змаз ашэакь ескынгы ижэфа
ихшыын. Фенак ашьжымтан, изыхкьаз сыздыруам, хтып
хапсахроуп, хцароуп хыхь дафеа шьхак, Шьюудыд ашка ихэан,
иаахамаз афеи инакэахцан, ацсаса, иара апхьа дгыланы, сара
– рышьтахь, ихапца хдэыкэлеит. Ашьыбжышьтахь хафхалеит.
Цас ауазшэа, икыдыбганы ақэоура иалагеит. Икалаз, ихахьыз,
шықэсқэак цхьаны, изфит инейцыхны ажэабжь «Аибашь-
ра еилгахьан» хэа ахьзцаны. Ацсынгы итрыжыт, еиҥаганы
тираж рацэала итрыжыт Москва. Еиҥасхэом, уака ихэоу
иҥалатцэкьазоуп.

Ажэакала, ацсра иацэшэаз, абзацэа ахьыржуаз днана-
геит хэа, аусура ибҥа цнатэоит хэа срыцхашьаны, сызшыу-
аз сиццаны ашьха срышьтызаап, иабардыруаз сани саби.
Изыхкьақээз зегьы ахэара изатахузеи, анемец фашист иапхьа
дгылазшэа, деилагеит, деилагазеит, ашэакь ааихицаан, ин-
харшалан, аа, абар, абар датцоит, сышыны скаижьуеит. Убас
сыфит, анышэ сыцалазшэа. Сыбналеит. Сдэыкэлеит афныка.

Уи сзымхазшэа, амфан сахьаауаз, амшэи сареи хайфахаит.
Хайфахаит амфахэастафьы. Цака – абгарра, хыхь – анаа-
ра. Ацыг еицш хыхь, сшыапқэа ирытыкькьоз ахахэ ссақэа,
сышьтахь иааиуаз амшэ иаахо иалагеит. Ибыбын, шытахькьа
идэыкэлеит, илбаауа, илбаауа, ацста илтабганы ицеит.
Сеикэханы, сеибганы афны санааи, сшыара саныкэла, исыхьыз
анрасхэалак, сажэабжь хсыркэшон «амшэ шсыршэаз» хэа
сыгехэо. Уажэы саназхэыцуа, схы сазтаауеит, убасқан, амшэи

сарей ханейфеаха, дарбану иаха ишээз, амшә акәу, сара сакәу? Ацыг еипш, анаара икыдлада? Сара. Реиха ихәхәодаз? Сара, абас схы сазтаауа, еилыскааит акы: иаха ишээз, иара иатцкыс игәгәоу дииаиуазаап.

Ажәәқәак ақбаад инаныстцан, суада ашә усгы иакзомызт, агыч дыфналаргы ииго хәа акгы фнам, ус иныдыстцан, амшын ахықәахь сцан, саалеифеин, еиҫа цәахәәқәак наныстцарц салагеит. Сзыхынхәыз – издыруада галынтәи ихынхәны иауазар сычкәынцәа? Издыруада Шәантәылака идәықәлазар?

Ииашаны ианыстцеит «иааикәымтәо ашшы» ахгоит хәа амшын. Ухыпшылар, зызхара зфаз агыгшәыг еипшха, еикәышышы итәтәоуп. Арахь «адуы» хәа абжы тыфует, тыфрак иҫаханы игәынқыуашәа. Исгәалашәеит, шәыпату схы иқәуп, аибашьра ашыкыымтәзы, уахык, атхыбжон, быжықәак саадырпшит. Атх сналазыршит. Икалазеи? Сычкәынцәа ран, ахыза лхы иакәтцаны, дгәынқыуа атәыуара дафын.

- Ибыхзеи, бара, акыр быхьуама?
- Хәцкәынцәа... Хәцкәынцәа... иабакоу?
- Иабакоу бымбои, ахацәәқәа ахыкоу икоуп.
- Убас игәрымуазар амшын?

Сахьгәакуаз, иахьагы имфәпысуа ахтыс фәастәқәа исмахарц, исымбарц «сеыстәахырц», хыхь ишысхәаз еипш, еиҫах азхәыцра салагеит иахьатәи амш – ахәаша.

Ашәкәы цшья, Абиблиа излахәо ала, зыпсы тоу зегы Анцәа ишеит ахәашаены: «Нас Анцәа ихәеит: азы иахылцааит азы цстәқәа, зыпсы тоу аҫсы: адгьыл ахыхь, атцарақәа цыруа икалааит, ажәфан хыгәгәара иалаланы. (Убас иагыикалеит). Убри ашьтахь Анцәа илцхала азафы ифеиеит шәагаала еиуеипшым азы цстәқәа, ажәфан афы ицәыртцит ахәы зкәу еиуеипшым аҫсаатәқәа. Анцәа ибеит уи шыбзиаз.

Нас Анцәа урт илцха ритеит, абас нарышьтахәаны: ишәызха, шәыфеи, амшын тшәыртәаала, адгьыл афы аҫсаатәқәа рацәаны икалааит. Икан ахәылцаз, икан ашыжь: ахәбатәи амш».

Агәра згарц стәхым, ииашатәкьаны аибашьра – аибарцсра, анибарцәара, ақәибахра, ахибарцәара хшалгаз. Агәра сызгом, сгәабзиара зыхтныстцаз, сшья зызкастәаз, гәакрыла ишоу, аҫсуа жәлар шеикәхаз, уи мацароума, саргы сеикәханы...

Зныкымкәә аңсәәхә ибла сәәпшы... Схы сәзәәуеит: сеикәзырхәзеи? Издыруада, хыхь исгәаласыршәәз, зыңсы тоу зеггы Анцәә ишеит ахәашәены хәә... Хәзшәз иихәәз, икайтәз, аибашьра иалагаанзәгы, аибашьра аангы, иахьагы, сыңсы тәнатцы, исхәахьейт, есқынагы исхәойт – аибашьра сәәагылаууп. Ақыртқәагы, харт аңсуаагы, хәзеггы хьыхәан, аибашьра рыңхара дуззоуп, иааиз изыхәангы, иатхәаз изыхәангы. Нацизми аңсреи синонимуп. Нацизм иадгылаз – аңсра дадгылейт. Уи аибашьра зырцысыз, Хәзшәз диәагылейт. Сызфьиз, сыззықәпоз гәәтаны, срыңхашьаны сеикәйрхәзар?

Ишысхәәз еиңш, изныкымкәә аңсәәхә илакытә сытә-пшхейт. Анарцә ашәхымс аңны саннеилак, изыззарызеи, исхәон сгәанала: «Мышкы зәтәык иадамхаргы, сахаанхәндәз хәгәцәә риааира».

Хәжәлар рыгәтыха, рхықәкы хәда нарыгзейт шыакатәарала. Иугәаланаршәойт әжәәңкәк: «Ақьиа ишьа Анцәә иуейт». Дхәцхрааит. Хәикәйрхейт. Уажәшьтә? Хәңхьака?

Анацәситцәә иахшьуаз хшьит, иаанхәз ықәахцейт, аха... Абрыскьыл атырасқәә рңашәқәә ытихуан. Анацәситцәә рңашәқәә мақьана игәгәоуп Аңсны.

Улахь иану уәқәшәойт хәә, здыруада убәсәқәа алахьынтә рымазар әжәларгы?

***Октябр 2, 1993 ш.,
асабша, Ақәә***

Атәацәә ааилатәо иааилашәшәхьейт. Ауадафь схала сы-коуп. Акәтагь былгьо, узықәтәо, узықәио ухәә, аңшатлакә ааәнагьежышәә, изакәызаалак ынымәтәк ынагылам. Иааәна-гылаз зеггы, аенышыбыбжьон иаадәылганы иргеит афашистцәә.

Сыңшәма Лыхны дыкоуп. Даара сшәаны сыкоуп сычкәынцәә Шәантәылака, ма Ажарака әжәыларәхь ицар хәә.

Полевой командир Отар Барганцья изласеихәәз ала, Егры ақьынтә ашәанцәә рықәцаразы ицоит. Ирасхәахьейт сычкәынцәә, шәара шәаангыл хәә. Иухәо зәхәуада! Абыс, нцәахәыс дрымоуп хңыза ду. Иара иихәо иаха ирахәуейт, сара исхәо аңкыс.

Алахьынтца, еиѳах алахьынтца!

Иахьа, асаат жәаѳа рзеиѳш, аѳел дысзасын, снейт Аѳәа ақалақь аиѳабы Нодар Ҳашба иѳны. Ҳаѳыр еиқәаѳѳоижьѳеи акыр шықәса ѳуеит. Аибашьраан ибзиазаны иеааирѳшит. Чынуаақәак, анахьгьы арахьгьы хәа «ихәмаруан». Нодар иа-ахтны, уимоу, иаахжәаны хәагаѳәа дырѳагылан.

Аибашьраан атқыс еитѳамкәа, аидара ду датѳалоит хѳыза ду. Иусқәа иаѳа-иаѳа иуадаѳхоит. Аибашьраан, мши-ѳѳи реиѳш реиѳдыраара мариан дарбану аѳынха, дарбану аѳа. Уажәы? Ҳара-ѳара хәиѳаѳар кәлоит. Хѳыза ду ѳынѳәны-хынѳәны аѳәыѳара ааирѳшыр аѳәхоит, арахь идгылаша аѳәыѳаѳәа маѳѳеит. Иара иѳаѳа иакәым, харт, аѳсуаа зегьы даѳәа ѳышәара дуззак хәаѳагылеит.

Аибашьра иарѳыхеит, жәашықәсала «иѳәаз» аѳсуаа ре-ибашьышья, ргәымшәара, рхьамѳѳра, ахьз-аѳша, убастѳәкья иѳыхеит хѳәа иалаз ауаѳымра, аѳсымѳѳәра, хѳәзхәоз ашахақәа – аламыс, аѳсуара иаѳа-иаѳа аѳыѳәѳѳәара иаѳуп. Акымкәа, ѳѳамкәа аѳакткәа – ақырѳкәа рмал еимакны еибарѳсит, иаѳы аѳа иабашьуаз. Аибашьраангьы иѳыѳахьан аѳсымѳѳәра.

Исгәалашәеит, аибашьраан Гәдоуѳа дааны дыѳкан кәара-бахтәи ерманы журналистк. Мышқәак хәиѳын, сиѳѳхраауан.

– Мрагыларахьѳәи аѳронт аѳкнытә иааз ѳааѳәарак сраѳәажәар сѳахуп, – аниѳхәа, дызгеит Бамбораѳа. Амѳан иасхәеит ақыѳа аѳоурых. Жәытәнәтә аахыс уи аѳабла Лыхны ақыѳа ду иалан. Сталини Бериеи рмилаѳ Қырѳтәылантәи иаага-ны индырхеит. Лыхны иаамырхын, қыѳа хазны иѳкарѳеит. Бамбора, ахьзгьы рыѳсахит Орѳъоникизе хәа. Рынѳара-рынѳыра, аѳсуаа иѳагырѳханы, аибашьра дара ирхыргазшәа, зегьрыла ирыѳѳхраауан. Иахьнеилак дара рзыѳхәан ашәқәа зегьы аар-тын. Уахәаѳш, аѳсуа нѳаѳәа, егьырѳ ақыѳақәа рѳы ишынѳақәо, уахәаѳш, уажә хәхьѳо, ублала иубап аѳыѳынѳаѳәа рыѳнқәа заѳароу. Шьяѳаѳыѳхьяза амилаѳеирыхра, иѳѳкарамра. Сталин изыѳхәан иѳкан ѳ-милаѳк – аурысѳәеи ақырѳкәеи, егьырѳ зе-гьы иара изыѳхәан иуаазамыѳт. Ленин зышьяѳа икыз, иѳѳѳы еихеиѳаит. Ашьяѳаирѳѳит ахырѳгалара. «Ажәларқәа риашья-ра» ишыѳатѳәкьяз еилукаарѳ азыѳхәан, уажәы хәхьѳо Бамбора ѳырѳѳштәы бзиоуп. Еиѳшуп Бамбореи Ашьяѳа Кәрабахи.

Аерманцэа шэйдгыл, азербайцъанцэа ирырцеит, «аешъара» рыбжьарцеит. Иалцыз удыруеит. Убастцэкъа картцеит лхаа. «Хаташэымтдан, «хашыцэа» шэахынтэааз шэхынхэы» хэа, – нарархэан, «хатыр» рыкэцданы икэырцеит.

Хнеит сашъа ицаацэеи сани ахынхоз Бамбора. Ажурналист акраамта длацаажэон сан. Илхэоз анидзон. Ацыхэтэан: «Ишэхэеит, шэынхара-шэынцыра шэагацэа ишырыблыз. Ишэхэеит, уажэы, арака шэахынхо, шэзыфноу ақыртуа ифноуп. Аибашъра анеилгалак, шэгэы ишпаанаго, шэқытахъ, шэхаблахъ уахъ шэхынхэуоу, арака шэаангылауоу? – анихэа, сан лылабжышкэа хакэкэала фэалтит: «Хлакэа рытра сара исызхоит, убри сыфналоит. Иумбои ари изакэ хану?! Сара еиха еигысышьоит ахатэы латра, скытафы!»

Ххынхэны ханаауаз:

– Карабахтэи анацэеи уара уан илхэази акоуп: «Ага ифны аткыс еигысышьоит схатэы латра», – шака ибзианы илхэазеи. Уажэы, аибашъраан, уаха цсыхэа шэымам, ауаа анхарта-анцырта рымам. Аха аибашъра ашытахъ икашэца, хара, аерманцэа икахцаз.

– Икашэцазеи?

– Ирбганы икэаххит, хадгыл хамазкыз, хагацэа рыфны-рынхара, – анихэа, сара лаф еикэатцэак иасхэеит:

– Фынфажэа, фынфажэижабатэи ашыкэс аамтала, аренда хасабала ирахтеит. Аренда азыхэан ашэахтэ шэатэыми?! Ацара ацымхэрас рыфнхэа рымаххит.

– Еилыскааит улаф. Аха шэацхэака ишэцырхагохит, устэкъа кашэтар.

Абри ахшыфцак ду иахэатэуп хцыза.

Октябрь 3, 1993 ш.

Сфыза гэакъа, аурыс шэкэыффы, апатриот иашатцэкъа, «Литературнаиа Россия» аредактор хада, гэыкала-цсыкала Ацсны бзиа избо Ернст Сафонов ател сизасит.

Сыбжыы аниаха, сара ажэакэак схэаанза, ибжыы лахфыхза, дгэыргатцэа:

– Молодцы! Молодцы, абхазы! Ишэыдысныхэалоит! Адунеи зегыы ирахартэ афырхатцара дузза аашэырцшит! – иб-

жыы тыфит ателефон – аиааира аныжэга аены, ашамтазы, сгылаанза, арадио сазызырфит. Ашьтахь телехэацшралагыы иахдырбеит, нас аредакция аҕны саннеи, аусзуоцэа хазеггы хааизан, Ацсны ныхэаны атэыцақэак аанахкылеит. Рызеггы сазцаауан уара узыхэан, деибганы далтцма хэа. Иудыс-ныхэалоит! Иудысныхэалоит!

– Ерик, сфыза гэакыа, уаргыы иудысныхэалоит. Хара хиааира уара ухэта ду алоугалеит. Иудыруеит, афашистцэа анхақэла аены инаркны, шэгазет номерцыцхыаза хзыхьчоз астатиакэа анышэтон. Ернст, уара рацхыа унаргыланы, средакция гэакыа аусзуоцэа зеггы итабуп хэа сызрахэа. Иара убас итабуп хэа сызрахэа, реиха хангэакуаз, ацсреи абзарей хантагылаз аамтазы ихадгылаз, ихацхраауаз Урыстэыла аинтеллигенция рызеггы, рызеггы итабуп хэа сызрахэа. Сызэра га, иахзыжэуз абзиара иаххаштуам, шэара шэакэмызтгыы, хақэырхуан афашистцэа.

– Сфыза, сашыа, иудыруеит, доухала шаҕа хаизааигэоу, иахтны иуасхэоит даеакы, – иажэа инацитцеит, – харт, аурысцэа, хаамтазтэи хтоурых ианылоит еикэатцэоу цэахэаны, ани, Кремль итэоу ххада иҕаитцаз. Ампытцахалаоцэа ианшэықэла, раанкылара мариан. Иара илшон, ацсуаа шэымацара шэакэым, ақыртүа жэларгыы ирзеигыын. Ижэдырузааит ацсуаа, ирейгыу аурыс шэкэыоцэа, аурыс интеллигенция шэара ишэыдгылеит. Хара, аурысцэа хазтахым, шэаргыы шэыртахым. Москва уанааилак, иусырбоит, уара уеикэырхаразы, Ацсны ацхыраара азыхэан иаарышьтуаз ателеграммақэа, асалам шэыкэқэа, – ихэеит:

– Сыхызала, рызеггы идуззаны итабуп хэа сызрахэа. Даеазнык агэра згоит, уара ужэлар, аурыс жэлар адоухатэ мал рацхыа ишдыргыло. Ихьантоу хаамтазы, нахьхы, цыара инхоз, илшоз ахэычала, доухатэ мал хэыцқэак аңызтаз, арыцхара данақэшэа, убри дыргэалашэаны ицхыраарц иалагаз, уо ианахэо даара ирацэоуп. Цыдала уара, сфыза гэакыа, сызэра га, ацсуа жэлар ирхаштуам иҕауцтаз аус дуқэа, – схэеит.

– Уареи сареи итабуп хабжыам. Ибзианы исгэалашэоит, анхацэа қыақэа уани уаби. Уаб илафқэа схаштуам, ицсатэ шкэакэахааит. Уан дышцақоу?

– Саша икны дыкоуп. Уареи, уцшәма Лиалеи, нас упха, умахә, хьыццәа ухәа хәхьейкәшәахьаз, ацәыцақәак ахьаанахкылахьаз, сахьиз, сахьааззз сани саби рынхара-рынцыра, кәытцара затәыккы аанырмыжыт афашистцәа, ирыблит, иалгеит, иршьит, иршъзеит схабла хәычы. Макьа-наггы уахь дхамгазацт хан, сацәшәоит, аццышә днахагылар, дахыцсаар хәа. Схырхәаны еиҭах, даеазнык иҭабуп хәа уасхәоит сеикәырхара уахьацхраауаз.

– Сара сакәым, ацхьащцәеи, авторцәеи рыхьзала телеграммк ахасабала, иухәақәаз иааркьафены, иаашьты. Ацсны мацара акәым, Нхытц-Кавкази, Краснодартәи атәылафәцәи корреспондентс ушыҭац указаауеит. Иахьышәла, хазыцшуп.

– Иҭабуп, хәарада, сакәшахатуп. Аха Ерик, сгәабзиара уашәшәырахеит. Афашистцәа ахьсыграсуаз, сцацха пыржәеит, гематома, ашьыршәы сыгратәоуп. Мазала зцәа зтәымхаз, изцәахуа ацхьыс слеипшуп. Акашне акәыршаны сныкәоит. Уи ацқара мариоуп. Ишәартәу даеакуп. Автомат ашьхәала схы иахьасыз, зны-зынла, азыз алакьакьозшәа саатрыслоит, иаа-сыхьлоит. Пушкин ихәашьала, «мой друг бесценный» Ернст, слахьынцәа убас ианын, сахаанхартә, сыблала избартә, абара мацара акәым, схатә салахәыртә, ацсуаа рҭоурых афы икалаз, икарцаз атоурыхтә хтыс дузза! Снацшны акәым, агәтатәкьа салагылан, иудыруеит. Макьана анаҭа-араҭа ахысыбжькәа гоит, аха инеизакны аибашьра еикәтәеит, ихышхыцәаны илеи-уаз азеибафара, хәычы-хәычла атыц атәтәара иалагеит. Ускан, иудыруеит, исылшоз кәсцәеит. Ужәшьта, сгәанала, уалцшьас исыдуп Ацсны ахақәитразы иҭахақәаз, разкыла еикәхақәаз, сыблала избакәаз, исывыршьаакәаз ацкәынцәа, атыцхәцәа рзыхәан афәра. Иуцәыззом, афәра салагахьеит икалатәкьаз ароман. Уи ароман акны, хәарада, иааркьафены акәзарггы, уара ухафсахьаггы аарпшхоит. Уиггы уалцшьас исыдуп.

– Сара икасцәеит исыхәтаз...

– Даеазнык иуасхәоит, Ернст, Ацсны аикәырхаразы ухәта алаугалеит. Хәра хзыхәан, ууацәа, қартәа цьоуыкы қәцәас иуоуит, уиггы здыруеит. Аиааира дузза шахгазггы, иудыруеит, сфьыза, аибашьра қалаанзаггы сарггы есқынаггы сафәгылашын аибашьра. Иатцахазггы, аиааира згазггы, қазеггы хзыхәан траге-

диа дуззоуп, еихарак амилат мацқәа рзыхәан. Аха ихәқәланы, хашьра ианалага, ишқәахцоз? Ххы хәхьчон ацсуаа. Ерик, даеазнык иуасхәар стахуп акы. Хара ацсуаа хзыхәан аґацәа уоуит. Аха уи аамталоуп. Ақыртқәа мышкызны еилыркаап афашизм ишықәнахуа. Уареи сареи хазґагылоу, иудыруеит, ақыртұа жәлар ракәзам. Хаґагылоуп ақыртұа нацизм, – анысхәа, Ернст инацитцеит:

– Уаґагы, Анцәа ицъшьаны, иґоуп ақыртұа шәкәыџџцәа агуманистцәа. Иудыруеит, сыпшәма Қарттәын. Санаауаз, сџыза қыртұа шәкәыџџык снаскьеигон. Адәыґба аанґасыртаґы хәхьнеиз, иназа-аазаны алозунг дузза кнахан. Ианузеи? Ухаґы иузаагом. Сыблала избазоуп: «Русские, не уезжайте, нам нужны рабы и проститутки!» Сџыза, ақыртұа шәкәыџџы ипсахы еибакны, ґааитит: «Это позор Грузии! Грузия идет к гибели».

– Ернст, ацсуаа ирхәоит, Анцәа ицәымґхаз, атынха ґас дґаитцеит. Иудыруеит, иґам даеа милатк, ацсуаа раґара ақыртқәа хәтыр рықәызтцоз. Иубоит ишхазныкәаз, – сала-нагалан, инацыстцеит, – иудыруеит, Альберт Камиу афашизм азыхәан иихәаз. Иааркыаґны ихәеит, убас еґахьзитцеит ироман «Чума» хәа, азџа-ґкы. Даара ирацәаџеит уи азџаґкы зы-хьыз. Убас ичмазаџеит, реиха ирзааигәаз амилатқәа ґацәас иґартцеит. Аґоурыхиадыруеит, ацсуаа рцъабаа душалоуақыртұа хәынтқарра аґацара. Ақыртқәа еиқәзырхаз Урыстәылоуп. Урыстәыла акәмызтґы, ма Иран, мамзарґы Тьрқәтәыла иа-лазаауан провинциақ ахасабала. Уажәы иаарыкәыршаны аґацәа дырхаит. Уажәґы аринахысґы еиыншәашыа амазам Қьрттәылеи Ацсни, Қьрттәыла ахәынтқарратә идеологиас иґацаны афашизм. Сыґәра ґа, уи сзырхәо ацәанырра акәзам. Ахәынтқарра ахада даналырхуаз, ґамсахурдиа лозунгс иман: «Қьрттәыла, ақыртқәа рзыхәан мацара». Абри аџыза ахшыџдара зхәаз, ахеивґыа идгылеит алхыџцәа, абжықәа иоуит. Шыаґақәак ґартцеит абґаларахь. ґамсахурдиа иатцкыс иахаґы деицәахеит Шеварднадзе, иахаґы ихьит ачымазара азџаґкы, чума. Ерик, Ацсны дақәлаанза, азы стапшуазшәа, иаарыцқьаны мызкы шаґыз, урыс бызшәала, аґазет «Абхазия» ианыстцеит статиақ Шеварднадзе изкны, «Уажәшыта уара

хара уахзызыршы», хәа ахьзцаны. Убри сыстатиафы исхәеит: «Иуабжьызгоит акы: аимпериа ду шхурбгалаз, убастәкьа ихырбгала «аимпериа хәычгы». Иудыруеит, Андреи Сахаров Қырттәыла азыхәан «аимпериа хәычы» шазихәаз.

– Убартқәа рзыхәануоп уара уткәаны уанрымаз иналу-кааша ашәкәыџцәа дуқәеи, аңхәаџцәа кәығәцәеи уеи-кәырхаразы рыбжы здыргаз. Шәара, аңсуаа аиааира жәгеит, аха Қырттәыла афнытқа даеазнык аиааира агеит афашизм. Еиғхарцшып Гитлер ихаантәи Германиеи хәамтазтәи Қырттәылеи. Германия анатцаха, иаразнак мап ацәыркит афашизм. Қырттәыла, уажәтәи аибашьраан, ианатцаха, иңыоушьаша, афашизм иахагы аеаргәгәеит. Адунеитә апрогрессивтә агуманистцәа рыбжы дыргароуп афашизм иштанархо, раңхәака итегы арыцхара дуқәа шырзаанаго ақыртүа жәлар, – ихәеит аурыс шәкәыџы Ернст Сафонов.

Хәицәажәара ханалгоз:

– Ахшыџчымазара азџафкы раңхәаза идзырхыыз, сгәанала, «ажәларқәа раб» (иашаны иухәозар, ажәларқәа рпалач) ақыртқәа рцеи Ыугашвили иоуп. Қажәижәаба шықәса агәра диргон, ақыртүа иаткыс иңшзоу, ақыртүа иаткыс икәышу, ақыртүа иакара ахатцара злоу адунеи афы даеа жәларык ыкам хәа. Рхы тикъеит. Даргы, даара имаџымкәа агәра ргеит убастәкьа икоуп хәа. Ернст, иузаазгоит ҫырпштәык. Ақыртүа журнал «Мнаџоби» ианылон сповестк. Аредактор хада аиаша ухәозар, иара ихәта дгуманистын, дышәкәыџы бзиан. Уибар итахуп анырхәа, сцеит Қарт. Хәтыр ду сықәцаны сидикылеит. Ател аашьтихын, пытџык аредакция аусзуџцәеи, изааигәаз рышәкәыџцәақәаки ател дырзасит, асас дахь дахтоуп, аңсуа шәкәыџы кәыңш хәа нареихәан, пытџык еизигеит. «Иповест хкыпхъеит. Даара иахгәаңхеит иџымта. Абәхатәра бзиаза илоуп» хәа, – дналаган, сзаңсам акара сирехәеит. Ихәон, хәарада, қыртшәала. Еицырдыруа қыртүа шәкәыџык диазцааит: «Даңсуоума?» «Ааи, даңсуоуп». «Ианышәцаз аџымта, ииашатәкьаны, иџымта бзиоума?» «Даара ибзиоуп». «Аңсуа аџымта бзиа изыџуама?» – ҫааитит, хәарада, қыртшәала. Азәгы имаимкит. Убасқан даеазнык агәра згеит, ақыртүа интеллигенция шычмазаџу. Аурысцәа –

ахәакәа, аңсуаа – абнауаа, ауаңсәа – агәамсам. Ухафы иузаа-гару абри афыза аидеология хәынтқарратә политиканы. Ерик, сөыза гәакыа, икоуп аңсыуа ажәаңқак: «Аашышь анцәыцәы, абга иаңхарц, абнахь ицеит». Қырттәыла анцәыцәы, аурыс-амшә атәартә иаңхауа иалагеит. Амшә, иудыруеит, иачхауеит, иачхауеит, аха игәааны ибыбыр атыфара итыцыр, Қырттәыла аразкы ҕеихом. Ани, икнархаз алозунг: «Русские, не уезжайте, нам нужны рабы и проститутки», иаахәны дара ирыхыыр калоит. Ажәала имхәакәа, аңсәзаараф икарцар калоит ақыртқәа рзыхәан аурысәа. Аа, уажәнәтә иаалагахьеит, иудыруеит, иубоит ақыртқәа рцеицәа иреигькәоу Қырттәыла икәцны, Урыстәылака ацара иафуп. Еихарак изыхкәои? Рхы рызныкәгом. Хара аңсуаагы ххы хазныкәымгар, хус ҕеихом. Апатриотизм хәикәнархеит, аға данхақәла. Аха атынчраан апатриотизм иаарпштәуп даҕацъара – аусура, амаашъара, – саланагалан, сыгәтыхақәа аниасхәа, хазхара хәнеицәажәа, даҕазнык итабуп хәа наиахәаны, хәицәажәара абас ихсыркәшеит: «Аифызарей аиааирей цсык еицырхоуп».

– Уңшәма Лиудмила, уцкәынцәа Беслан, Давид сызгәйдкыл, гәыкала-цсыкала сыхъзала ирыдныхәала шәиааира дузза! Молодцы, аңсуаа, ақыртәу фашизм абга цышәцәеит! – ател ибжыы тыфуан сөыза ду.

– Лыңсәта шкәакәахаит, уңшәма, сара сөыза Лариса Мелик-Нубарова лыгәтыха назеит Аңсны, аңсуаа аиааира ргеит. Асалам сызрыт уцкәын Ваниа, ашәкәыфара абафхәтәра ссир злоу уңха Марина, салам сызит умахә. Ерик, даҕазнык иуасхәоит, уажәраанза исхәаз ахшыфцак: «Аифызарей аиааирей цсык еицырхоуп».

***Октябрь 5, 1993 ш.,
афаша, Лыхны***

Аибашъра анцоз, азы шыцәоу избар, блеихакәысрак иналагзаны инеикәысыпхъазон сзыргәакуаз: «Стаацәа, стынхацәа! Аңсны, нас саргы, сухәоит хәикәырха!»

Азы шыцәаз избазшәа... Мамзаргы аибашъра ианалга, сыкәынцәеи сарей абга хдылазшәа, мышытабзиала, хәибганы халцит.

Ащстаа ылымха цыгәоуп...

Ашышьыхәа ашә аартны сныфналеит сычкәынцәа ахыцәаз ауада. Шаанза Ақәантәи сааит Лыхны. Ацәа иалоушәа уажәоуп ианыфагыла амра. Сычкәынцәа афыцъеггы итаҳәахаа ицәоуп. Раб дыцсны, рқатақәа аурыжыызшәа, ржакықәа рҕачы сахърыхәапшуа, ииашатқәкыны, еибганы цыаханым ишалцыз агәра згарц срыхәапшуеит, срыхәапшуеит...

Рхаҕы атзамц иадгылоуп, амца иагаша, автомат мыждақәа. Афыцъеггы рабцар рхала ирыцшааит. Афыцъеггы уразтаар, еибырхәазшәа атакс иуархәо аоуп: «исыцшааит». Иаана-гозеи исыцшааит? Иахынтәааргаз саҳахъеит, аха ҕыстуам. Аихабы ифызцәеи иареи Гәдоутә арратә бцар ахыцәахыз иақәланы иргеит. Егыи, – аитцбы, уигыи ифызцәеи иареи, автоматқәа иахынтәааргаз иахыагыи исыздыруам. Сычкәын дыргәыбзыҕны, автомат имхны Гиви Агрба истеит. Гәдоутәка даниас, уака иаарласны автомат ицшааит, усгыи уажәи ажәа «исыцшааит» зеггы зхәо ажәахеит. Сычкәынцәа ианыхәыцыз, рани раби ирхәоз аныкартоз, цыара кәрышык каршәны ирбар, изтәыда хәа аҕытра иалагон. Уажәы, сара саткыс, Арзынба иихәо иаха ихартоит.

Цака, адашма икәжбуп акәалзқәа. Абартқәа срыхәапшуа, сыблақәа аацәаакит. Сгәанала ахәара саҕуп: «Шәаб дшәы-кәыхшоуп, сышәмырпқашъеит. Ишәыхәтаз кәшәтцеит. Саргыи шәысмырпқашъеит. Цыаханым ицааит абри афыза агәәкра ду хзаазгаз! Кремль итәоу абгалац ател аашытыхны, узҕу уакәытц хәа наиеихәар Ахышла... зықкыла ауаа еикәирхон. Преступник! Разрушитель! Аиааира дузза шахгазгыи, зегыакоуп иахыагыи саҕагылаоуп аибашъра, аха уаха цсыхәа хамамызт».

Ирхәоит, Анцәа уащтас дишеит ашыстаа, аха нас дашы-стаахеит. Иухыи, узашыстаахазеи хәа ианиазтаа: «Издыруа зеггы ахәара саналага, сашыстаахеит», – ихәазаап. Убри сыхыр кәлоит, издыруа зеггы ахәара салагар...

Арахь иаакәымтцзакәа схы итаҕежьюеит ажәытәзатәи римтәи апоет-философ Гораци иихәоз: *«Надо сегодня сказать лишь то, что уместно сегодня, прочее все отложить и сказать в подходящее время»*. Абыржәы ихәатәуп ажәлар рзыхәан ажәа затцәык: «Шәәанышәкыл!»

Ҳағациа Ақәа анырга, Ақәа иқаз амал иахәаеит. Ҳаргы, убас ҳахыр қалойт. Альберт Швейцер ифун: «*Это нелегко – оставаться человеком в той жизни, в которой мы живем*».

**Октябрь 7, 1993 ш.,
ақшаша**

Дәғазнык сазыхынхәуеит исхәахьоу ахшыфқак хәычы. Аибашыра қалаанза, ашықәс антқамтәзы, еихшыаала хәыцқәак аныстқон сымшынца ақны. Изыстахыз? Исхамыштырц, схазы. Аибашыраан ашықәс аихшыала амза ашқа иаазгеит. Уажәы, аибашыра ашытахь, иаха еиғызар қалап мчыбжык афныцқала избаз, исақаз, Ақсны имфәпысуа ахтысқәа, схатағыы исхызгаз, избанзар, аибашыра атқыс еитамкәа ахтыс дүқәа мфәпысуеит, аха излеипшым, аибашыраан иаха иаахтны, аргамату иубон. Уажәы убла иаха итдарызароуп, иахағыы улымха иахароуп. Имфәпысуеит убас хтысқәак, уажәы ажәлар еихарафык ирзе-илымкаауа, аха нас, аамта анцалак, ирзеицәахар қалойт. Иахьа итцит мчыбжык ҳашта итәлеижытеи амшапы – аныхәа ду, Аиааири дузза.

Ажәван ҳалоуп, ҳпыруеит мтәыжәфада, уи гәыла-ңсыла, аха цәала-жыла адгыл ақәнықәара мацара акәым, напышьашәала ҳаилалеит. Аимтәара убасқак игәғәахеит, ушәаны афны уздәылымцуа. Ахақәитра зауз аибашыцәа рақәзам. Ахақәитра дузза рзаахгеит амарадиорцәа. Ақсны зырхәуа.

Архәрақәа ртәы нас ианыстдап.

Ажәытәангыы иқазар акәхарын ашәыргәындақәа. Исгәа-лашәеит, ағациа анҳақәла, рхы шымфәпыргоз «хпатриотцәақәак». Уаанза ахухуқәа ишуан еизарацыцхьаза. Ахысыбжь анга, абга зпылаз алақәа иреипшхеит, рфы акит. Рфьиртәахит. Гәдоутәка инеиртә алшара шықазгыы, Ақәа рғааныркылеит. Ирхәеит цьоуқы: «Уахь ҳазнеиуазеи, арт уахьгыы инеиуеит» хәа. Зегы драпысит «патриоткак» – тақәажәы-хшыфқак: «Иахтынцзоуи иатныцзыи еифысуам» хәа, – салхәеит Ақәа анахға, атәл санылзас. Сара, афашистцәа сырғагыланы ицәажәоз, арақа сфы акит, исхәо сғамшәазт,

ател ныкәыстцеит. Аңсымтәкәә инарыңлеит абасеиңш икоу ашәиккакәә.

Аиҫахара иаҫуп Аңсны еиқәзырхази зхы мацара иашытоуи.

Аора саҫуп сроман «Ахамыштыхә». Исылшо убри ауп. Дасу алахынтца шимоу еиңш, убастәкәа алахынтца рымазар акәхап ажәларғы.

**Октябр 9, 1993 ш.,
асабша**

Иахә, еснагь еиңш, ацәылашамтаз санааңш, сымгылакәә акраамта сазхәыцны исхәеит схазы: «Ажәлар русқәеи ахәын-тқарратә зцаарақәеи ура азәгы унапы ианимтазеит. Аға данхақәла, ажәлари ахәынтқарреи рус знапы ианыз ауаа, дарбанзаалак азәгы ажәак ихәаанзагы, ажәлар рхала абцар шытыхны ампыцдахалаџцәа ирҫагылахан, рус рхала ирдыруан. Убасоуп уажәгы. Ура, акалам зку, уажәзы иууалңшыоу акоуп – узтагылоу аамта изеиңшроу ахаҫсахәа ақәад анцара. Анцәа иңшыаны, уцкәын аитбы игәабзиара хар амам».

Амашына ибзианы иныкәигоит Даут. Сан амашына днакәыртәан, дхаманы хцеит Аҫарака, хахыинхоз, иқәаңтахаз ххабла, Аҫара ахәы ашқа. Асасаирта акәасқәа, аматцурта, аца, ажәбоура, ацматра, акәытцара, ахәатра... Аццышәхнахагылеит, акызатцәык еиқәханы игылоуп аказарма. Акәасқәа аџбатәи еихагыла аҫны, уадак алхны, сыхыз ахтцаны, сара истәын. Аџыга астал, хар амамкәа абиблиотека, снапылаџырақәа, акыпңх ианылахыази, инагзаны иџымзгы, еиҳарак сгәы ззыбылуаз, аҫаацәаратә архив, ҳаџны иааихыз ашәкәыџцәа, ацарауаа, ахәынтқарратә усзуџцәеи ҳареи еицтыхыз афотоқәа, асалам шәыкәқәа... Саб иңцтазаара даналтц, бзиа иибоз акәадыри, ағәрей, ишәитцоз ауапәи суадаҫы икнахан, зны-зынла иааныскылон инапала икаитцаз аҫамчы. Сара сзыҳәан даара акыр ацанакуан ҳаб, «ажәлар раға» дантарк, акгы шихарам ала хан лыхызала ишытәқәаз ашшыпңхызқәа, имачын, аха акыр уззхәоз саб дахытакызынтәи иааишытқәаз асалам шәыкәқәа. Уақа ирылан, ҳаб дантакыз, дыңсит ҳәа иаарышытыз ашәкәы

еикэатцэа, аха сыңсы тоуп хэа иаишьтыз асалам шәкәы. Цьюкы изыруан, иара инапала ижәла нанитдон «Ахба» хэа. Уара «Ахба» хэа уоуан, нас «Ахбоума» хэа алаф анилаххлак, сара «Ахба» акэзам, исыжәлоуп «Ахәба», ашышьа рцаант аурысцэа, – ихәон.

Абартқәа зеггы рыццышә хнахагылеит. Ахәбақәа зеггы ракәым, Атара инхақәо ртоурых иуоыр, аңсуаа жәлар зеггы ртоурых убла иаахгылоит, еихарак Урыстәылеи Кавкази реи-башьра. Азеижәтәи ашәышықәсазы, Ахәбақәагы хналатцаны, хара ххабла, таацәара затәыкгы ыкамкәа, иршыуаз ршыт, иаанхаз ирбаандаоны икәырцеит. Уажәы ирыблит «аимпериа хәычы» схабла. Икыуцәыуо, аарла аңсы таны, итцыхәаршәшәо иаахадгылеит хгәылацәа Киутаа рла.

– Уарггы сарггы хайңшуп, оныда-гәарада адәы хәқәуп, – лхәан ала ахы аалшышьыт, лылабжышқәа рыцқьо сан.

Хаб инышәынтра аҕны ханнеи, анышәынтра инарыцқьо-аарыцқьо:

– Шәаб ибаргәуи абартқәа зеггы иахымбаз, – лхәеит сан, аха нас илхәаз иухамыштша ажәоуп, – нан, хгәылацәа иахыыкам, убри ауп зеггы иреицәоу.

Аштәа хтыцәанза, хматуртәа аҕны, ахәыштаара ахыыказ, еимыртто, деимсо-деимдо, хымаатәак лцәызызшәа, илулак-ггы, ацыблыхақәа, аццышәқәа лцшаант чуан хәычык, аҕәйд жәыга. «Уара гәаҕ, шаҕаоы акраҳәауцахъаз» – лхәеит, лычуан рыцқьо, – исыманы сцит, – анылхәа, бабушка, сара исырки, – ихәан, иаалымихит Даут, – нан, хазшаз хрыцхаишьеит, ххабла ауаа еикәханы халцит. Аштәа хантыцуаз, дныхәа-ныцханы агәашә налырkit хан.

Машынала хәанынахха:

– Нан, Набжьоуааи, Адлеиаа рхаблақәеи, аңсра иахьақәшәаз хнеины хрыдашшылароуп, – лхәеит, аха лхәашьала, адашшы-лара мацара акәым, назаза хқыта дшалтцуаз аилкаара мариан.

Хәаҕацәа ауаа иахыыршыыз хәхьнеилакгы аҕоуп – агәырәа ду, ашәы, аонқәа цәара зынза иблуп, даҕацәара ихыблаа-ҕыблаа... Таацәарацыпхъаза ахатәы тоурых дукәа... Агәымшәара, афырхатцара, аңстазаараз ақәцара, аңсреи абза-реи ахьеиҕагылаз...

– Нан, Азѡыбжъала хцап, Дапуаа хрыдашшылап, – лхѣеит сан, Аѳара ханалцуаз. Убас егыѳахѳеит. Избахѣ хнала-цѣажѣеит, ашьхаѳа сызгалоз Шъаликѣа Дапуа.

– Алемсаа дрыцѣан, ақыртѳѣа дыршыт, – лхѣеит, сан Шъаликѣа изыхѣан.

– Дыршыт, аха дышѳаршы! Иѳсы штѳаз, атѣѳѳ дѳтарыжыт, – сѳхѣеит ибзианы издыруаз.

Хныдгылеит сѳыза Валико Ыыкырба дахьынхоз. Уаѳа, Азѡыбжъа, ақыѳаѳы анхара бзиа иман, иѳааѳѣарагы уаѳа инхон, аха иара Аѳѣа атакси даѳѣтѣан. Раѳхъаза хѣибадырит Дранда аѳырмакыѳѣы. Ашьараѳѣа хѳиуан, ханыхѣычыз. Атѳара ду имамызт, аха ашѣѳѣѣа бзиа ибон. Имашьына ескынагы ашѣѳѣѣа ѳан. Аѳорум «Аидгылара» дацхраауан зны ѳарала, еихарак имашьынала. Хѣарада, игѣаѳ рыман ахалдабаа, хгѣылаѳѣа. Ахалдабаа рашьѳѣа анааи, иѳѣгыѣа хѣаны, Валико Ыыкырба иаргы, иѳшѣмагы, ихшара, ишынѳааѳѣаз иршыт.

– Нан, уѳызѳѣеи уареи шѣызыѳѣѳоз назеит, шѣахаанхеит, хара, аѳѣѣажѣѣа хшѣыкѣыхшоуп, – лхѣеит ан, анду атѳара змам, анхаѳ ѳхѣыс. Агѣышѳѳыхга ажѣаѳѣа лхѣон, арахѣ уажѣы-уажѣ иѳѣаакуаз лыблаѳѣа аалрыцѳѣон, хѣааира ду иахааным-хаз, зыѳѳѣазаара Аѳсны иахѳнызѳѣаз хѳынхаѳѣа рыхьызѳѣа еиѳѣылыѳхъазон.

Ахалдаба ханалсуаз:

– Хѣеиѳыка шѣзымгааит! Уахѣ, шѣыѳсадгыл ахѣ шѣахъѳѣаз, уаѳагы шъаза-гѣазаны ишѣѳыѳѣаит, – лхѣон, ибылны игылоу ѳнык лбаѳыѳхъаза. Илгѣаласыршѣеит айбашьраан, Гѣдоуѳѣ даныѳѣаз илхѣаз. Нанхѣа азыхѣан, формалла еинышѣарашѣа акы ѳартѳѣаан:

– Нана, айбашьра ааныркылеит, ақыртѳѣеи хѣреи аинышѣара хѣѳуп, – анысхѣа: – «Нан, аѳсуааи ақыртѳѣеи рызегы еинышѣаргы, хара нан, аѳарааи, азѡыбжъааи, абарт хѳзшьыз, хѣхзырѳѣаз, рыѳсы штѳаз, ѳны иѳнакны иаларыблыз, аѳсуаа рыхѣа хыѳѣѳѣаны, атѳѣы иахѣѳаны ақыѳа иалаз, нан, абарт, ахалдабааи хѣреи хѣинышѣаны, хѣидынхало, нан, ѳѣѳашьѣас иамоузеи?» – лхѣеит.

– Нана, лыхъз зыѳѳахузеи, ѳхѣыск, айбашьра ѳалаанза, аѳѣабаа ду лбахъан. Аа, уажѣы хѣаѳѣѣа Аѳѣа анахѳѣырга,

далцыртə алшара шлымазгы, Аќəа даангылеит. Сара схаќа Гəдоуќантəи ател сылзасит, ауаа реитныпсахлаара иафə бтел истап, Аќəа балигоит, бəырхианы быќаз анысхəа, Нана, исалхəаз бдыруоу? «Уахь, Гəдоуќаќа сызниеуазеи, арт уахьгы инеиуеит», – лхəеит.

– Нан, лгəы цеит, дшəагəышьеит, – лхəеит лычкəынцəа хшыки, зматəцəеи еибашьуаз шыќаса пшыыншəжəа иртысхьаз ан, анду, цара змам анхəа пхəыс, нас инацылцеит, – нан, ала-хьча, абжьаапны ахуху хəа ишуаз, иаалырќьаны абгеи иа-реи еифəхар ахəхə ахəлашəазшəа, афы акуеит. Убри лыхьит ашьыргəында, зызбахə умоу аќакəажə.

Аибашьраан лхы шымшəапылгоз еилкаауп. Лəылтəахит. Аха хиааира ду ашьтахь, лареи сареи аќьабаа еидахбалəхьан, пəсатəи лќьабаа сазхəыцны, илыдысныхəаларц, Аќəа анахѓа, ател сылзасит. «Иахтынцоуи иахтныцзыи еишысуам», – лхəеит, изхылхəааз, итахазеи хиааиреи рзыхəан.

– Нан, илыдырзомызт зынзаск хшыќəырхуаз, – лхəеит сан

– Папа, ател улзамысыр акəын, – ихəеит сычкəын, аибашьшы.

– Уаанзатəи лќьабаа?..

– Папа, лќьабаа лара лхала анышə иалтєит, – ихəеит Даут.

Алымшəанык сазхəыцуан изакə аамтоу дызташəаз хќыза ду. Зəызтəахыз ухы иќəукып. Иаахтны иахфəгылаз, хѓацəа ирыдгылаз, уртгыи реилкаара мариоуп. Ишпəрзиуеи, ивагылоу чынуаќəак, ифəфы ифəччо, мазала иамхра иашьтаз, Ацсны атира иафыз? Аиааира ашьтахьгы, иахьагы хѓатира иафуп.

Октиабр 31, 1993 ш.,

Шəача

Шəача ахəшəтəыртафы дышьтоуп сычкəын аитбы Даут. Цəала-жыла ичымазара мацара акəындаз. Ичымазараќəа акым, шбам. Дзыцəом. Иреицəоу чымазароуп. Аибашьра-ќьаханым... Схəаѓагы исхароу рацəоуп. Итцгыи сəырѓəғəаны, ашны дааныскылар акəын. Иќəра ахьмачыз мацара акəым, ушрала, ќазшьала абцьар иара итəымызт.

Абцъар мыжда... Аибашъра ианалага, аухатцѣкѣ дсыцѣеит. Адырѣаены айхабыра рхыбра аѣны сахънеиз, сыѣшызар, Да-
ут автомат кны дгылоуп. Хыхъ, ахыбра ду аѣны дтѣаз цѣашъа-
ны Арзынба!

Иааѣымтцзакѣа сыбла ихгылоуп абасеипш сахъак. Ханыхѣыцыз, сашъеихаб Котики сареи аѣачча ршѣшѣаны, иѣаѣѣаны аѣапшъа иѣажъны ауатка харшуан. Дѣхѣыпшк аѣны иѣѣылан аѣаччатцла дуззак. Унеицыпшъаза, есѣкы-
нагъы, рлымхѣакѣа кыдцаны, рыбаѣакѣа цымцымуа иам-
тагылан аѣѣакѣа. Хѣчча цырак анкашѣалак, рызегъы еибарыѣны иамтцасуан. Сашъа Котик аѣаччатцла дыѣѣлон алапѣкѣа кны, аѣачча иѣѣыбарц. Сара алаба кны иѣхастцон аѣѣакѣа-аѣсымтѣкѣа. Абарт аѣѣакѣа-аѣсымтѣкѣа даара исгѣаланаршѣоит хчынуааѣѣак, убас ирызныѣѣоит хѣѣкѣын-
цѣа-аибашъыѣѣѣа.

Акабинетѣкѣа зегъы еимыздеит, схырхѣо срыхѣеит, Шѣача-
нза сызлаѣаша сышѣт хѣа.

Анцѣа диныхѣартѣ, Сократ Цынцѣал шѣ-маатѣк сѣѣеит Шѣачанза снанагартѣ. Амц зымхѣо, ибзианы издыруа исеи-
хѣеит, жѣамш-жѣохѣмыш рыѣнутѣкала, служебнаиа машъы-
наѣа «Волгаѣа» хѣа-цшъба аархѣахъеит, ачынуаа рзыхѣан. Уиадагъы афактѣкѣа раѣѣоуп угѣы иамыхѣаша. Убартѣкѣа урызхѣыцыр, убасшѣѣѣа сгѣы иаанаго салагеит, аибашъра ашътахъ, адырѣаеныѣѣкѣа инаркны, иахъакѣым хкылызго мѣак ханылеит. Аѣсынгъы, хѣыза ду ихѣагъы, хѣзегъы амахѣ ѣа ханыѣѣылаз, аѣсреи абзареи ианеиѣѣѣоз, аѣѣыѣара дузза ааирпшит хѣыза, ишѣаѣахѣтари хѣа аѣѣлар дахъразѣааз. Аус ауртѣ иѣаитеит, аѣсуа жѣлар еиѣѣырханы иаазго, ахѣынѣѣарратѣ уасхыр:

«Аѣѣлар рус аѣѣлар ирызбуеит».

Убастѣкѣа уажѣы, хѣааира ашътахъ, аа, мызкы аѣара цит, дарбанзаалак чынуаѣык аѣѣлар рзыхѣан аѣѣак рым-
хѣѣт. Аѣѣлар ааизганы, ирыдныхѣѣаланы, нас, иахѣѣап, абас дразѣаар: «Хѣааѣымтцзакѣа абас еимахѣѣѣалома, ахибар-
ѣѣара, архѣра, аѣычра, хѣра-хѣра аибарѣсра хѣѣызаауама? Ишѣѣѣѣѣеи, аѣѣлар?» – хѣа абас рус рнапы ианѣазар... Иѣѣѣѣѣ хчынуаа? Аѣѣлар дара-дара еибаѣѣалаит, хѣра хѣѣы

хауааит. Ушәаны ушны уздәылымтцау аҕынза хнаргахьеит амарадиорцәа, шәаангыл хәа азәгы иреихәом.

Ухафы иузаагару абри афыза афактқәа. Ацәагәага атрак-торқәа ақытқәа рҕынтәи иааганы, Цсоу ацха иқәганы, Урыс-тәыла иртиуеит.

Уахънеилакгы ахәынтқарратә мал аимтцәара иафуп. Ахәынтқарратә малзами азауадқәа, афабрикақәа, ацехқәа, астанокқәа.

Акыр шықәса раахыс аус иуеит азанаат еидгылафы Гәбаз Алиоша. Илабжышқәа хәкәкәало исеихәон абри афыза афакт. Абәа хәа ахыырхәышәтәуа, С. Чанба имәа антцәамтәфы иҕоу, зегърыла еиқәшәаны иҕаз, айбашьраан еиқәхаз, уажәы арб-гара иафуп.

Убастцәкыа лылабжышқәа хәкәкәало санхәыпҕа Маиа Сангәлиа-пҕа исалхәон Гәдоутә изфәу. Аенышыбжьон архәра иафуп асанаториа «Волга». Убри аҕынза инеит, «Дом брако-сочетание», азагс ахыыкарто, ахыбра ссир иаафназ зегы дәылганы ианырга, уажәы аценцыырқәа, ашәқәа рфыхра иафуп. Алафгы алырхуеит азагс захтәхузеи хәа.

...Сынкахәыцуа снейуан. Хәзқәымгәыгуаз аамтә баацсык хаштә аталара иафуп. Сыбла иаахгылеит сычкәыни сарей Шәачаҕа ханаауаз, Адлер избаз. Атачка аатцәақәа ақәтцаны днәиуан еидарагафык, дишьтагыланы днәиуан Григори Ашьхаруа, ианиаамтәз реиха ибеиаз ахатца нага. Ацсшәа анааибаххәа, инахавсит аидара машыынақәа, рызегы тәны.

– Урыхәацш, абарт амашыынақәа рызегы Ацснйтәи иа-ауеит, – илахь еиқәны фәаитит Григори Чагә-ицә, – Ацсны еимтцәаны агара иафуп, – нацитцеит иухамыштыша ахшыцтәк, – мал-мазара мацара ақәзам. Иаха-иаха хҕархоит ауаа кәыҕацәа, ауаа ламысқәа рыла.

Исгәалашәеит айбашьраан Даут исеихәахыаз:

– Папа, хара иеибашьуа, Ацсны хмыцхәхоит, – нас урыс-шәала инацитцеит, – после победы мы будем изгоями обще-ства.

– Ус шпоухәо! Ацсны шәара, афәрацәа ишәтәуп, – схәеит игәы сырғәғәрц.

Уи аамтә сара салапшхьеит. Германиеи СССР-и реибашь-ра ашьтахь, рҕагылазаашьа зеипшраз асовет уаа еибашьцәа?!

Ихэаркьиуа игэаран, иаха-иаха ичычихон аинвалидцэа. Иаха-иаха ибеихон иатцахаз анемеццэа, избанзар дара афашизм мап ацэыркит, хара, асоветуаа итцеггы ишьтаххит сталинизм.

Иахьа, сабхэында, Сангэлиа Заза аус ахьиуа ауараш зауад афны, иара убрака аус зуа ацсыуак, хшеицэажэоз, ус җааитит:

– Абри, уабхэында, – инапы наикэикит Заза, – аибашьраан, арака мазала иаахэаны, Ацсныка ишьтуан автоматкэа, ацаацханы. Уажэы Шэача иааганы, мазала атира иафуп автоматкэа.

– Аибашьраан рхы иадырхэеит, уажэшьта итины рхы иадырхэааит, – ихэеит лафны Заза.

– Макьанаггы аамта ыкоуп ауаа раанкылара. Абыржэы ишцо ицозар, иахьакэым хкылнагоит, – схэеит.

Аибашьрей ареволиуциеи ахьейцшкэоу рацэоуп. Европатэи ахэинтқарракэа зегь реиха ареволиуциакэа картахэеит апортугалцэа. Ишны ишыткэацуа ахахэ, убасткэа «иааткэацны» ареволиуция картцеит ажэлар. Рнапхгара зеггы ршьуеит, иаанхаз ыкэырцоит. Уи зеггы картцоит иаарласны, ацшатлакэ еипш. убасткэа иаарласны еикэтэоит. Ареволиуция кэзтаз рызеггы рыфныкакэа рахь ицон. Афара-ажэра, акэашара-аччара иалагон. Икэырцаз ашьшьыхэа иаахынхэны атып дукэа ааныркылон. Ареволиуция инаттахон. Убарт, апортугалцэа хрейцшхар? Хиааира нахампыцышша ицар?

Ажэфан абри гэанамтэозар,

Нас, ацэгьара збартэада!

Дача знык агэра згеит Нартаа ражэабжыкэа хара ацсуаа хзыхэан Абиблиа ишафызоу. Нартаа ражэабжыкэа еизакны итыжьзар, адунеи зеггы хайлыркаауан изакэ милату ацсуаа. Уака зеггы хэоуп: хабзиара, хацэгьара, ахатцара, агэымшэара, аламысдара, ауафымра. Агацэа ианрыкэлос аешьцэа Нартаа аайдгыланы, аиааира ргон, дрыхьчон ран Сатанеи-Гэашьа, дрыхьчон рахэшьа Гэында-Цшза.

Агацэа ириааины, дара-дара анааизынхалак, дара-дара аибарцсра иалагон. Убаскак иҗаастахон, ранггы рахэшьаггы пату рыкэтцара иакэытцуан. Амал-амазара еимаркуан, иаххэап, ианеимарк, ибгартцеит, ицшьоу арыжэтэ зтаз ахацшьа.

Альберт Швейцер иихээз, ақьаад ианыстан, сұьыба итастеит лассы-ласс снапхьаларц. Абар иажэақэа: *«Это не-легко – оставаться человеком в той жизни, в которой мы живем».*

Ноиабр 1, 1993 ш.

Ҳашьара аҥны иналукааша хатан Михаил Чала-ица Ахэба. Ацсны адукатцэа реихабыс аус иуан. Иман цаки пхаки, Жореи Лиудеи. Ашыцьеггы машэырла итахеит. Анцэа ицьшьаны ирыхшаз ыкоуп. Иара, Миша акыр шықэса цуеит ицстазаара далцижътеи. Ицшэма, хтаца Бабуца, Михаил Тэмыр-ица Бҕажэба иахэшьа гэакьа лакэын.

Деибгоума, лматацэа еиқэхама схэан, сныкэланы сцеит иахьынхоз Ақэа, Чалбашь ацха азааигэара. Ашны кэыбаса еи-лажьын.

Дыздыруз агэылацэаггы азэггы дсымбеит.

Икэыбаса еилажьыз афнафы цытраамтак стэан схы кны.

Иаасгэалашеит, енак, аус ахьиуаз сахънеиз Михаил Чала-ица исеихээз:

– Ани, сабхэында. Илшоз абжа аиҕабжаггы каймтцеит. Иматцура ду амцхэ дахнацааит. Илшоз анысхэа, – даахэыц-хэыцын, иабхэында гэакьа, Михаил Тэмыр-ица Бҕажэба хэа ихъз ижэла наихэан, – абас хьынбанла ацсуаа ртоурых да-нылон илшоз кайтазтггы. Иуасхэоит икалатцэкьаз, – иажэа инацитцеит Миша, – енак ател дысзасит, акы хнацхап, насггы аказы суацэажэарц стахуп ихэан, сналбааит амфаду ашка. Дааит. Амашына дицтатэан хашьа Циба Ахэба. Хайуара акэым, дара анкьа зны ашкол еицтан. Есқыынаггы еицын хайуацэахаанзаггы.

Химаны дцеит Мархьяул аресторан ахь. Афатэ-ажэтэ ааргаанза, абжыаацны аткыс инартауланы гэтахэыцрала ус фэаитит:

– Ижэдыруеит, шэара шэакара исзааигэоу, реиха зыгэра згаша дсымам. Шэфы иаагыхны макьана азэггы иашэымхэан. Ишэасхэап Хрушьов исеихээз: «Қырттэылеи Ацсни ре-

имак иаарласны исызбуеит. Ацсны Кырттэыла иалхны, Урыстэылатэи Афедерация иаластоит. Тоурыхла, экономика, политика ухэа зегьрыла ирыгэгэаны, унапы атцэны исызнага. Иаарласны икэцэ ихэеит, – Никита Сергеи-ица иажэа даналга, акраамтэ ҕымт дхэхэацшуан, нас ус ҕааитит сабхэында, – Ишцакастари? Сшээзтаарц азыхэаноуп шэзаазгаз.

– Шэара иашэхэеи? – снаиэзтааит хашыа ду Михаил Чала-ица.

– Хрушьчов иихээз кауцар, уара уцсы штоу, убака дыргылоит апсуаа! – ххэеит хгэыргыатцаа. Иажэа даналгоз еиҕеихэеит, – икаимтцеит, илшоз каимтцеит.

Ацсацэа ххатақэа хақэхра, хапсадгьыл хамхра мацара акэым, хтоурых хамырхырц иаҕуижьҕеи шэышықэса иреихауп.

Агэаҕ рыман, еикэхамашь Басла иху ахахэ цха, схэан, сгэанала, Ацха кацшь инаркны сёынасхеит сыблала избарц, насгьы агэра згарц стаххеит афашистцэа ртыфра ииашатцэкьаны иштэцэыз. Сызну амца ахата атоурых ду амоуп. Ахыз еимакны, атызшэа акэым, ашыакатэара калахьан. Ацсны аихабыра Самсон Чанба ихыз ахыртцеит. 1947 шықэсазы Бериа иааганы инирхаз ақыртцэа ирымуйт. Адфылакэа кыдыжэжэаны, ахдхэыс Тамара лыхыз ахыртцеит. Уи ахыырбоз апсуаа икыдрыжэжэон. Амца ахыз мацара акэым, Чалбашь ацха, Венеция ацха хэа жэытэнатэаахыс изыхьзу, иаапсахны Тамара лыхыз ахыртцеит. Адфыла аныкартцалак, апсуаа неины, аргамату икэакэаны икарыжьуан.

«Хашыцэа» пхьатэи хдеицш мацара акэым, ихамырхуан хжэытэгьы.

Ишысхээз еицш, Красный мост инаркны, атыхэтэанза шыапыла санысит. Цыара-цыара «ул. Царицы Тамара» хэа ианын, цыаразатцэык избеит «С. Чанба» хэа анны.

Аоны дукэа, аоны дуззақэа... Итацэуп, итацэуп... Срыкэыхшааит хаибашыыцэа! Агыгшэыгкэа ртыфра тадырцэит.

Чалбашь ацха инаркны атыхэанза, қыта дук атқкыс еиханы инхон аҕыцнхэцэа, цба-хца таацэарақэак ракэын инхоз апсуаа. Убарт цба-хца апсуаа таацэарақа рзычхауамызт.

Ихэатэуп даеакгы. Бериа ихаан иаганы инирхази, Бериа данықэзаа ашытахь, Ацсны ачынуаа ақыртқэа ааганы индырхаз даара акыр еихауп. Уи аганахьала Ацсны ртиит, иртізеит Гэйлрыцшыи, Ақэа араиони, араион анапхгащцаа ацсуаа.

Урт иреипцқэоу иахьагы атыц бзиақэа рахь инеир калоит.

Адокумент излахэо ала, Ацсны ақыртқэа нхон 400-нызкыш, аха апрактикакны шынтэ еихан. Абас ианырацэаха ауп хара, ацсуаа ханымыцхэха. Еиха-еиха рхыцхьазара иацлон, еиха-еиха аеаргэгэон афашизм.

Исгэалашэеит агыруаки саби еибырхээз.

Еимаркыз сгэалашэом, аха еибырхээз хаштшыа амам.

– Бизиа, Бесарион, – дихыччоша ґааитит агыруа, – уара, иухоумырштын, хара, агырқэа, шэара, ацсуаа шэатцкыс, жэантэ ратцкыс хайхауп! Хгэаар уахыки-енаки рыла шэызегыи шэықэаххуеит, – инапсыргэытца днатэхэеит, – аа, шэиит, шэаакэаххуеит.

– Шака рыла шэара еиха шэеихаузеи, уара, агырқэа? – цасхэа диаццааит саб.

Ишнапык ааидикылан:

– Аа, иубома, жэаба?! Жэантэ реиха хайхауп, – ихэеит иеырцагыаны агыруа.

– Иумдыруеи ахэа, ахэан?! Ахэан иахшоит жэаба, жэаагыи ашыарақэа. Ашыарақэа рызегыи бгак иафоит, – агыруа ифыakit. Ааныка уааи хэа иамхэакэа, саб агэашэ наиркын, ааныка хфынаххейт. Исхамыштырц итахызар акэхарын, даангылан, ус ґааитит, – Дад, иухоумырштын, агыруа айфызара издырзом. Агыруа ма уара ухэда дыкэтэоит, мамзар уара иара ихэда укэтэазароуп. Шэеикараны, шэеивагыланы аицныкэара, айфызара анцэа изимшейт. Ишцакам, дара ркынгыи икоуп ауаа бзиақэа. Аха хара хыхь иаауеит иреицэақэоу. Иааит ирфо-иржэуа рымамкэа. Ианбеиаха, иумахаи дышцэажэоз? Иахэатэын, ашыышь анцэыцэы, абга иацхарц абнахь ицеит хэа.

Ноиабр 5, 1993 ш.

Гэатцэа зызтоу игэы цжэаны дыцсып, убри ашыа еицэа-жэарак сыман иаха, атцх акырза ицаанза.

– Дызбар сҭахуп, дысзааиааит, – хәа сзааицхан, хәарада, ашырхәа сҭааиласхәан снейт Шьалуа Денис-иҭа Инал-иҭа иҭыны. Агәатдәыхь ихьын, аҭыны дышьтәзаап ҭажәа мшы ра-ахыс. Хҭоурых атҭаара, аетнография, хлитература ухәа, инеизакны аҭсуаразы зхы аҭыыка ыкхәызххыоу, мшаҭены даныҭагыла инаркны, иахьа уажәраанза, аҭсуа жәлар рыхь-чара дахырҭкыаны, алабақәа ишыклатцара ада, бзиарак зым-бац, уртқәа изымхозшәа, ичкхәын затдәы аибашьраан дҭахеит. Иҭшәма Мира Константин-иҭхә, атцарауаҭ, аҭсуаа хзыхәан даара аҭыабаа збахьоу, ақыртҭа пхәыс, дарбан аҭсыуа пхәысзаалак лышьтәхь имгыло, рыпхә затдә лакәзар, хәхьз ҭызгаша, абас иҭоу аҭаацәа, шәышпдәҭоу, шәыпсы ҭоума хәа, дарбаанзаалак чынуаҭык дрыдымҭаалеит. Сара исыхәтәзгыы сзыҭамҭеит. Снейны срыдашшылар акхәын.

Ҷырғәгәала ахәара сыман, ичкхәын иеикхәырхаразы акгыы алымҭцит, аха иҭастаз. Хара хорганизация «Аҭсны аинтели-генция» анеиҭахкаа, Олег Шамбеи сареи ашәкхәы ҭыны, снапа-ла В. Г. Арзынба иҭеит абасеиҭш атцакы аманы: абҭыар зкуа хамоуп. Хрыхзызаап абаҭхатәра ду злоу хәчкхәынцәа, адҭа ҭашәҭа имцарц. Еикхәаршәаз сара сизаҭхьеит. Убра данын Ш. Д. Инал-иҭа ичкхәын Адгәыр. Ихьз-ижәла анысхәа:

– Азәазәа ахшара змақәоу аибашьра ирмышьтәаит хәа априказ ҭасымҭахьей, – ихәеит, – инацитеит даеакгыы, – Шьалуа Денис-иҭа «мой духовный отец», аспиранту-рахь сзышьҭыз, амҭа сыкхәызҭаз иара иоуп. Дахьыҭазаалак дыпшааны, сыхьзала иахәа, ичкхәын аибашьра дымҭааит.

Иихәаз ҭастеит. Адгәыр дыпшааны, Арзынбеи сареи хәицәажәара иасхәеит. Ианиасхәазгыы издыруан исхәаз акгыы шалымҭуаз. Сычкхәын аихабы схаҭа сицны, дныхәа-ныпхьаны аибашьра дсышьҭит. Уи дганы санаа, сычкхәын аитцбы, уара аҭыны указ хәа засхәаз, дыбналаны аибашьрахь дҭахьан.

Иасхәеит Шьалуа Денис-иҭа ичкхәын Гагра анышә да-намардауаз сшыҭказ, сыблала ишызбаз ауаа шырацәаз, ахалал ажәақәа ибзианы ишырхәаз. Иасхәеит, иара иакхәым, Аҭсны зегьы дшапхаз ичкхәын. Илабжышқәа хәкәкәало: «Хәимырҭхашьеит». Нас хәлацәажәеит сзызнеигаз, иитәхыз, дзыргәаҭуаз.

– Уара еилукаауеит ари еипш уахэара шака исцэуадаф, аха уаха цыхэа сымам, – ихэан, җааитит Шьалуа Денис-ипа, – ахақым дсыхэацшит. Умч кацсеит, уарганизм цыкэкэеит, уфатэ еигумтэыр калом. Кэрышык аңара җамам. Ашыақари ахэшеи умфар калом ихэеит ахақым. Сара ашыақари ахэшеи рҗама схаштхэеит. Сухэоит, аминауатра аццаны, исахахэеит Ацсны аинтеллигенция рхеидкыла ушаагылоу, кэрышыкэк шэыманы шэсыцхраа. Сара уажэшьта ацстазаара иалысхуа-зеи, аха амлатэкьа саганы сыцсыр стахым. Сыцкэын итаҳара сзымхазшэа, икыпхым сусумтакэа рыблит. Ацсуа институт анырбылуаз иналаблит. Хцарауаф Сергеи Зыхэба сара скны дыкан.

– Иара иоуп исазхэаз сыжэбар шышэтахыз, – схэеит.

– Убри исеихэеит, уаргыи уусумтакэа рыблызаап. Афа-шистцаа цхьакатэи хцеипш җамхра мацара акэым, ихамыр-хыр ртахын хжэйтэггы. Иуасхэоит даҗааки. 1918 шықасазы, ақырта меншевикцэа Ацсны ианахаца, Ачачбақэа рхатэи архив Цығарда иганы ирцеахит. Убрака ипшааны, ирыблит. Хцоурых абылра иафеуиҗтеи шэышықэса иреихауп, – ихэеит Шьалуа Денис-ипа.

Ханеипыртцауаз иасхэеит ихалшо зеггы шыкахтцо ацхы-раара иоурц. Исхэеит схазы – абзиара ашьтахь бзиара ыкам хэа. Имариазоуп Ацсны абзиабара, имариазоуп бзиа рбара ужэлар, угэыла бзиа ибара иаха ихьанцоуп.

Иаха Шьалуа Денис-ипа иасхэаз, иахьа инасыгзеит, суал-цшьа сшэеит. Хорганизация акны ихамакэаз кэрышыкэк сцыбыа интацаны, снейн, сияцаажэеит Леонид Лакрба, хчин-уаф. Иасхэеит хцарауаф ду, ицкэын затцэи айбашьраан дыш-таҳаз.

Л. И. Лакрба имашына хлакетэан, хцыцьеггы хцаны дах-беит Шьалуа Денис-ипа. Аихабыра рыхьзала аңарақэа иитеит, харгыи хыхьзала сара истеит кэрышыкэк. Итаацэа иритеит документк, асклад акнытэ афатэ роулартэ.

В. Г. Арзынба даара икэышны икаитеит атып ду ахь дахь-неигаз Л. И. Лакрба.

Ноиабр 6, 1993 ш.

Макъанагы цкъа агэра сызгом Ацсны иќалатцэќьаз. Хацхыз иаламшэацыз сахаанхеит. Шэышыќэсала изыќэцоз ацсуаа рнапала, хыла-хшыла, махэфала иќартцеит ахыпшымра. Ацсуаа рдоуха дахшеит рцыза ду. Ахыпшымра уи убасеипш иќоу шэыр циаауп, уааќэымтцзакэа, азы атыпан, иатцаутэалароуп ацхзы. Уи иазымхар, ашыа цкъагы аццаутэалароуп. Уи анузыќамтца, ааршара иќэнакыз ашэырцла иафызыха, ахшара иалагоит.

Ажэытэанза, ацсуа хэынтцарра анхамаз, данхамаз Ацсха, абыржэы еипш, убаскангы мрагыларахь, мраташэарахь, ашад, алада, иаакэыршаны аимпериакэа адэахьтэи агацэа рыла акэымкэа, ацсуа хэынтцарра ашынцќала ихыбгалеит. Ацыхэтэантэи Ацсха иашьцэа иблакэа тырхит. Убаскан Ацсуа хэынтцарра «аблакэа» тырхит ацсуаа рхата.

Сацэшэоит, иихэаз иашахар хэа аполиак шэќэышэы, афилософ Ежи Лец. Уи иишэуан: *«Чему учат уроки истории? Уроки истории учат, что люди не обращают внимания на уроки истории»*.

Ноиабр 8, 1993 ш.

Иаасгэалашэеит апоет, ажурнал «Алашара» аредактор Алыќьса Цьонуеи Ацсны аобком актэи амазаныќэгаф Миша Бѓажэбеи еибырхэаз. Еимаркыз захтахузеи. Асекретариат аќны азцаара ыќэиргылеит М. Бѓажэба А. Цьонуа иматцура иамхразы.

– Иухэтоуп, уамхтэуп, – ихэеит абарбаршы актэи амазаныќэгаф. – Апартия иацаху ќауцазом. Ихаухэозеи?

– Хочется работать, – ихэеит Алыќьса Нестор-ица.

Еиыншэеит. Хацыр еиќэырцон, еицныќэон. Исгэалашэеит ирыхьыз даеакгы.

Миша Бѓажэбеи Алыќьса Цьонуеи асасцэа рыманы Цлоуќа Алыќьса Нестор-ица иќытахь, итаацэа рахь ицеит.

Алыќьса иан лыќэра дун, дзымгыло дыштан.

– Ди, бышцаќоу, бѓабзиара шцаќоу, бышцаќоу? – хэа шынтэ-хынтэ ибжы рдуны фааитит Миша Бѓажэба.

Ллымхақаа аанылкылан:

– Нан, сукәышхоуп, акгы, акымзаракгы сахазом, – лхәеит Алықса иан атакәажә.

– Ди, иахыбмахауа иахагы ибзеигьуп, – ихәеит Михаил Төмыр-иңа.

Исгәалазыршәаз, самышыцылахьаз, шаанза сәагыланы, ма ажәабжык, мамзарггы инейтыху ыымтак инацыстон, нас схы анааңсалак, ахәынтықарра матцурахь сәынасхон.

Жәашықасала сзышыцылахьаз... Шаанза дақьақәак нацыстеит сроман «Ахамыштыхә». Аееилахәара саналга ашытахьхоуп ианысгәалашәа, сусура сахьцо хәа акгы шықам.

Исхәеит схазы, Алықса Ыьонуа иажәақәа: «Хочется работать» «Хочется»... Аха убацои?..

Аиааира... Ахьыңшымра... Ахақәитра... Рызеггы қашәс ирымоу аусуроуп. Аңашә қысехар, ашәыр зәамло атла иафьзахоит.

Иацы аңармыкьафь сахьнейз, ҳаикәшәеит анхәф бзиа, ауаф кәыш, амал-мазара атқыс, адоуха мал иаха ихаракны иахәаңшуа Жьужьа Ақәбей сарей. Хшеицәажәоз ус фәаитит:

– Шәыххь згеит, аинтеллигенция хшәыкәгәыгуеит, даара шәгәышәеаныз, ҳаихабы иааикәшаны атәара иәфуп аңсымтәқәа, аламыс змам ауаа, даара сацәшәоит дахцәырғар хәа, – ихәашьа убас иқан, иашьа гәакык, мамзарггы ианшьак удафрак дақәшәаны дицхраар итахушәа.

– Жьужьа, исхаштуам ҳағыр исықәутқаз. Атқәара аңнытә саныхынхә, афны снаганы ашәишәи сзушыт. Уи иаанаго ицәгәамкәа еилыскаауеит, – абартқәа рыштыхь иасхәеит, уаанзаггы сзырхәыцхьаз, – Жьужьа, анхацәа зеггы шеиңшым удыруеит, убастәкьа еиңшым аинтеллигенцияггы.

Ашытахь акыраамта дрылацәажәон имфәпысуа ахтысқәа.

– Аңсны аңтыт, Аңсны азыхәан гәыкала аңхыраара иәфү, иаарыштыуа абақоу? – игәы қыжәжәон Жьужьа. Ҳағәцәа Аңсны иазааргаз атқыс еицәамкәа аңәгьарақәа ирфуп ҳара хтәқәа, аңсымтәқәа. Урт рхы иадырхәоит ажәлар рааңсара, – анхәф нага игәы қыжәжәо далацәажәон хтагылазаашьа. Ганкахьала агәыргьара, даға ганкахьала – узыцәшәаша.

Ноиабр 9, 1993 ш.

Аибашьраан Члоу, Мераб Кыышмариа иштаб аҥны саныказ, хаибашьыщэа санрацажэоз, зықарахь инеихьаз, исеихэаз, икалатцэҥьаз қбаад хэычык ианыстцан, истцэахын, иахьа машэырла исымҥыхьашэит. Санапхьа, азнык азыхэан, наҥ ипжэаны икасыжып, наҥ иаххахарштып схэит. Ақбаад аарҥэычны икасыршэит.

Пытк анцы, иаашьтысхын, еиҥах сапхьэит. Иахэозеи? Ахлымзаах. Исазхэази, ахлымзаах иакэшэази рыхьызқэа, рыжэлақэа аныстцазаап, ианыстцазаап иахьыкалаз ақыҥагы.

Уртқэа аҥахым. Аха икалатцэҥьаз аҥоурых иазынхароуп схэан, ишаныстцаз, ажэак ацымцакэа ихьыцэылааит иахьа.

– Апозициахь ҳаҥан, – ҥааиҥит, сара сеиҥштцэҥьа зықарахь инеихьоу Д.Т.К., – ҳара, апартизанцэа, ҳаҥацэа рааигэара хшыказ, ҳара ххабла ақыртқэа алалеит. Изланеишаз амқақэа дзырбаз деилахкааит, даҥсуоуп, ианалхца дрыцны дцеит. Ихьз зутахузеи, ачархэаф. Ишуасхэаз еипш, ҳара апозици-ахь хшыказ, ххабла иалалеит афашистцэа. Ҥара ицэҥьамкэа хаибыҥан. Аиҥахысра бааҥс калеит. Ххабла афнқэа зегьы амца рыцрартцеит. Хқыза, ихацеибашьуаз, ахы иаҥалоз, ахэагыла иазнеиуаз агэымшэа, иан лыфны амца ацрартцеит дыфнакны. Ашта ханаатала, аҥакэажэ лыхэхэабжь ҳахаит. Амҥы фны, абензин ақэыртэазшэа, амца убаскак иамҥеханакит, аҥакэажэ гэаҥ, цсышьацэҥьа зырҥаз, амца лалгара уафҥсы илшомызт. Лычкэын, хқыза, ихы шхаз амца қбоуқбад дажэлеит. Химҥасит, дахкит, дкахажьит, хаикэҥеит. «Сышэшьы! Сышэшьы!» – ҳэа дыхэхэеит. Дахмышьҥит. Дхампыҥкьеит. Амца дажэлеит. Имаҥэа амца акит. Еиҥах дахкит. Асы шыҥан, ихэхэеит, химҥасны асы дылажьны, дыркэымпылуа иҥахҥалакгы амца харцэеит, дшыхэхэац дыхэхэоит: «Соушэыж! Соушэыж!» – ҳэа. Арахэ еипш, дкагэаны дахкын. Деикэхархеит. Мшқэак аатцхьаны, хқызагы дҥахагэышьеит. Дыҥсаанза иихэаз схашҥуам: «Пыҥфык сыҥсы иастеит, сан лшьа зуит».

Аҥакэажэ афны дыфнакны, амца даларыблит. Усеиҥш афакҥқэа шаҥа уҥаху.

Ихэагымхаша хҥыза ду ихьз-иҥша адунеи иахьтцэеит. Уи ихы иархэаны, агэра згоит, егырт ахэынҥқаррақэа рҥынҥтэи

гәыпфык аустцаафцәә, аиуристцәә, аполитикцәә, азин-хьчафцәә ухәә Аңсны иааганы, адокумент ду шытихуазар акәхап.

Аиааира, ахыпшымра еикәзырхақәо рапхьа игылоуп акы – аиааира згаз аңстазаара бзиа рытара.

Иахзеипшыз аға хаидикылеит. Уажәшътә хаидызкылода?

Алыцәха ауасәтра италар, ауасақәа рыфара ацымхәрас, рызеггы рышьра иалагоит. Хара-хара аибарпсра, ақәибихра хәфуп. Уахынла Ақәа узымныкәо ақынза хнеихьейт. Еимахкуазей? Ахәынтқарра амали, иқәахцаз хәгацәа рмал-мазарей.

Цасаггы исхәахьан, уажәггы схазы исхәойт: иахьынзаулшо ацәгьа-мыцәгьара уәфәгыл. Аха умч нымхозар, уаха улым-шо ақынза унеир, угәы каумыжын, иузаанхойт акы – ухаҭа ууафара, ухаҭа уламыс аикәырхара.

Новабр 15, 1993 ш., ашәахьа, Ақәа

Анцәа ииныхәаша, ленинградтәи сфәыза Рауф Аиба, ухы иархәа хәа исиҭаз аҭарақәа рыла, имарианы, ихәзхаша афнымәтәа ааххәейт. Анхара-анцырафгы цьара иухәозаап ашәкәыфара. Аңсыуа пхәыск, цкьаггы дысзымдырзо, хшеицәажәоз, «сзыдтәало асталгыы сымам, сызлакьыпхьуаз амашьынкаггы ргахьейт, исзаанхаз, тлак садтәаланы акы антцароуп», – анысхәа, сызкәыфәуа асталгыы, ифьыцза акьыпхьа машьынкаггы сара иустойт лхәан, иацы иаахгейт.

Афьыцынхәцәа... Шықәса хынфәжәа ирзааигәахьоу афьыцынхәцәа... Азеижәтәи ашәышықәсазы Аҭара инхоз Ахәбақәа хәзеггы хәхтәейт. Иршьуаз ршьит, иаанхаз ыкәыр-цейт. Иқьапҭахейт.

Ҥырқәтәылантәи сабду даныхынхә, ақьапҭафьы, атцла амцан дтәан.

Афьыцынхәф...

Сталин, апалач ихаан, сани саби ирымаз арахә-ашәахә, азлагаратқьа налатцаны, зеггы аарымырхит, сан лхәашьала, акамсамолаа.

Саб, «атрацкист», «жәлар раға», абахта аҕнытә даныхынхә, аҕыцынхәф диеипшхеит.

Декабр 27, тьыпх, 1992 шықәсазы, Аҕара ахәы инеит «Бое-вики малои империи».

Аҕәә инхоз, ахатәы ҕны змаз сашьеиҳаб, убри иҕнғыы ҕәыбаса иргеит, арахь иара, аинвалид, ишьапы хтәоуп.

Саргыы сшубо сыҕоуп. Царта амамкәә аҕарра. Сычкәын Даут изыхәән ахәшәкәә сзаамхәо... Стагылазаашья ибзианы издыруа Рауф Аиба исеихәеит учкәынцәә арахь, Ленинградка иаашьты, аус ахьыруша сймоуп ихәеит. «Папа, хара хәи-башьуан Аҕсны ханхаларц», – рхәеит аҕыцьеҕы.

Шәышықәса иреиханы Аҕсны иаакалаз арыцхарақәә зегы хара, Ахәбақәә ишьаартәыраха ихәҕрысит, ацшатлакә рапхьаза хара иаххаҕон.

Уажәы Аҕара Ахәбақәә рқьапцәкәә...

Уаҕәытц ажәытә!.. Зхы атып икәу, ихәҕы изаагару ацсуаа ргәымшәара, иргәаҕыыз, иҕартцаз уажәтәи хәибашьраан. Цәҕьарамзар уаф дахыччом хәә, иуасхәап сыблала избаз. Аҕәә, Бельи мост иаақәсын, амҕа ианыршәланы ашьхака рхы рханы аҕынанахеит ампытахалаҕцәә ртанк.

Ажья шьыга ашәәкь кны, ҕәәк-ҕәәк хәә деихсуа дашьтәлеит хатцак. Ипатронақәә анынцәә, ишәәкь рыхха, ишимчыз атанк дасуа-дасуа ишәәкь ҕәыбаса инкаижьит. Ишьтахь даахәын: «Шәәбакоу?! Исышәт, цьара акы сышәт!» – хәә дыхәхәеит.

Амтц зыцхаз акамбашь еипш, адгьыл ртысуа ицеит афашистцәә ртыҕрахь.

Абартқәә урызхәыцыр, еилукаауеит адунеи аҕны иҕамлацыз ацсуаа иҕартцаз. Ихәқәлаз, хара хәтцкыс ҕынҕажәантә инаҳаиҳаны, уигы азымхакәә, хәҕнытцка Аҕсны иаланхоз хара хәтцкыс хынтә еиҳаны, насгьы бцьарла еибытаны... хара ажьашьыгала... Аҕатликақәә ахәшә тапсаны, азтачы ацсыз таршьуашәә...

Абри аҕыза амч еикәатцәә иаиааины...

Ирхәоит, аурысцәә рыцхрааит хәә. Хәҕацәә ирмыцхраа-зоз америкаа, англиаа, анемеццәә, Украина анационалистцәә!..

Аиааира аҕеит аҕәымшәара!

Уажәы?

Аңхьахә згаз аеыѿ, ағәра аанкыланы, иларга-ѿаргоит аеыхәацәа, мамзар ихәжәоит аеыѿ.

Дәеа мѿак хазнылаша, ажәйтәи афәтәи ацҭа ахцара, уи-ггы цышәара фыцуп.

Ноиабр 16, 1993 ш.

Суада андырхәуаз, иртәхымыз ашәкәкәа акәакьаф еила-рыжыт. Иахьа сышрылацшуаз, қбаадқәак сымцыхьашәеит. Аамтә бзиа анықаз, Ағара ханынхоз, хҳабла анеибгаз, ченак хшеицәажәоз, аҭахмада Омар Бигәаа исеихәаз ақбаад ианыстцазаап. Изызкузеи? Хашәкыѿѿы ду Самсон Цанба иаб атцыхәтәан дшибаз, дахьибаз.

Иахьаггы иуанахәо рацәоуп. Убри ақнытә, усқан ишаныстцаз, убас иааныжьны ихызѿылааит.

– Самсон Цанба ду итәы уаналацәажәо, – фәаитит Омар, – сара Самсон итәы акәымкәа, иаб рыцҭа Кәагә итәы уасхәарц сҭахуп, атцыхәтәан данызбаз, дахьызбаз. Усқан сқәыцшзан, Очамчырақа сцарц Адача сгylan. Аидара зларго машьынак, Ақәақа ахы рханы, Очамчырантәи ишаауаз, абрақа, Адача иа-ангылеит.

НКВД рыматәа рышәтцаны, абцъарқәа кны, ѿыцъа хыхь иқәгылан. Руазәк амашьына даақәтцын, акрыфарҭахь ифь-неихеит. Егьиггы дналбаан, уажәы-уажә дхысыр иҭахушәа, иѿнапык рыла абцъар кны длеиѿеиуан. Амашьына ачарт ашқа снацшызар, абар акаамет, саб иашьа Бигәаа Алиас ачарт ахығәрафьтәқьа ишьапқәа иҭацсаны дтәоуп. Ихы дааѿахеит. Ифь ааиртын, азба акәу, амлакра акәу, акы дшаргәақуаз аил-каара мариян. Еилыскааит саб иашьаггы иарггы амла ишаку-аз. Аѿыцъеггы аҭахмадцәа рымчқәа кацсахьан. Акрыфарҭаф снейн, чахык аасхәеит. Сѿытцра иҭакны, амашьына ааигәа-сигәа слеиѿеиуан. Астраж нақ инацшымтә инақәыршәаны, амашьына снапы нхырхәхәаны Кәагә рыцҭа инаисыркит. Даасыхәацшит гәақ.

Абыржәы дызбо цьысшьоит, ижакьа еиқәышлаза, иблақәа хьаала итәны, аҭахмада, атцыс агәы нызмырхацыз, ажәлар раҭа хәа цсышьацәгьа иртеит. Дшыршьыз удыруоу? Убри

афыза азэы иҕаитцоит хэа агэра угарым. Амца дычэхэатцаны, дышдырхэаэоз дыршыит аҕахмада.

Уажэы даҕеагы уасхэоит. Самсон Чанба ду иаб, уажэраанза хазлацэажэоз, даара дуаф тынчын, дынхафын уаха акгы. Аха Кэагэ иаб, Кэаташь ихьзын, акыр шықәса старшынс Аҕара дыҕан. Даара ибзианы иееилеихэон. Җамак иман, аразын цқьа иалхын аҕра, иеиламхауаз дарбаныз. Кэаташь данҕсы, ичкэын Кэагэ иныҕкэигон. Ишысхэаз еиҕш, Кэагэ дырбаандафны аусхэартаҕы даннарга, писарс иҕаз, Кэагэ да-айдгылан, иҕама иҕэнихит, уара усгы уршыуеит, изуҕахуеи хэа. Аҕама изгаз итцэахны иман. Ашэиҕхьыз иқэшэеит. Чкэына затцэык диман, амашына дашыит. Пытк аатцхьаны, иара ихата ашыж данааҕш, иҕхэыс дыҕсны дшықэыз ибеит. Иара адаб-ла исын, дзымгыло, дзымцэажэо, ихала акризымфо, иффы го аиарта дылажьын акыр шықәса. Уажэы дахьынхоз қяпҕоуп. Исхаштыз, данҕсы, аишэамаҕа анықэыртцоз, иабардыруз изтэыз, аҕама ықэыртцеит. Самсон Чанба иаб, Кэагэ иҕама рбеит итынхацэа. Иаатыҕцит. Иртцэаху, изтэыз Чанаа ирыртоу, исызуахэом. Издыруа убри ауп, усқан ауаа ламысқэеи ауаа ҕэыҕацэеи, изыхкьо рзымдырзо, икыдцаны иршыуан.

Декабр 27, 1993 ш.

Иаарыцқьаны ицит хымз, Аҕаа хҕеижьҕеи.

Аҕаа ахада иаамышьтахь, егырт Аҕсны анапхгафцэа ры-зеггы макьана Гэдоуҕа иҕоуп.

Иацы снеит избарц хредакция ахыбра ахыҕказ. Цюукы афнымҕа дэылыргон. Даҕеа цюоукы ашэқэа, аҕзамцқэа ашэы-гақэа рхьыршыуан.

Убри иаҕын афбатэи аихагыла аҕынгы.

– Шэзфузеи? – снаиазцааит рнапхгафы Ерик Аршба.

– Абри ахыбра Аҕсны ахада аус ахыиуша хэа иалырхит.

– Цаса аобком ахыҕказ ахыбра дузза еиҕзамзи?

– Ишҕеиҕым, аха уаҕа аремонт иҕэҕэаны иаҕахуп, – ихэеит Ерик.

– Араҕа иҕаз аусхэартақэа абацои? – схэан, еиқэы-сыпхэзеит уаҕа иҕаз аорганизацияқэа: ашэқэыфцэа Реид-

гыла, журналкэа «Алашара», «Апсны аказара», афорум «Аид-гылара» ухэа жэеиза организация еикэысыпхэзэит.

Аргамату ирбейт апсуаа ирхэахыз: «Ахьапарч зхылцыз иахэлаггуан».

Скабинет акны иаархэны икажын аихатэ сеиф. Аибашь-ра ианалага, асеиф иакыша схатэы папкажэеи аредакция аусзуфцэа рдокументкэа, насгы афны исымаз спаракэа асеиф итацаны, ацапха аркны Гэдоутакэа изгеит.

Цыукуы срыхэан, асеиф аахархэит. Ацапхазатэ сфыба итан.

Иамуит. Имаатит. Ибжырххэан. Асеифкэа аазыртуа зны азэы даазгеит, нас дсыпшааит даеазэы. Ирзаамыртит. Асеифгы атоурых ду амоуп. Макеахэаранза, уаха идуум. Икатан азеижэтэи ашэышыкэсазы. Нестор Лакоба итэын. Иара, Нестор Аполлон-ица афбатэи аихагылафэы икан икабинет. Дналбааны, абри асеиф ахыглаз, убракэа ауаа иди-кылон. Венециантэи иааганы ауацбаак ашэ катан. Уамашэа ипшзан. Ашэ аафыхны, акопия ахыхны, Акэа иуадафэы ауацбаак кайтахэан Шамил Лакоба. Ашэ ахатэ, иааизакны ауацбаак ишыкац икан. Салаехэон Нестор ду дахытэалоз акабинет тэартас-гылартас иахьсымаз.

Аихабыра ахыбра ду андыргыла, асеиф ргарц иалагеит. Ирзыштымхит, Нестор идоуха иамыштыуазшэа. Цапха затэык акэын иамаз. Сара исыртеит.

Ишызымуаз, аусуцэа аарган, инархэы-аархэуа, ирулакгы адэахы идаылыргеит. Аштэфэы икарыжыит.

Иафаршэны мап ацэыркит асеифкэа аазырткэоз. Уаха цсыхэа амам анырхэа, агаз ала ицызко срацэажэан, ианпыркалак афныцка итоу амца амкырц аведра азна азы сыргылеит.

Азатэ ахэда цыркшэа, сжыы цыркозшэа, уаха цсыхэа анысмуу, асеиф гэак, ашэ аатапыркеит.

Аргамату иаасытытит сыбзамыкэра. Акэаад илахэаны, арахэыц ала ифахэаны иаатызгеит аажэихэба-аажэихэба ицоз асовет паракэа жэибжы нызкыи хэышэ маат. Сыцкэын аихабы изыхэан амашына «Волга» изаасхэар стэахын. Цхэыс дааугар, хамтас иустоит хэа иасхэалон. Амашы-

на ахә ала исыртарц аиҳабыра срацәажәахьан. Лафымкәа, ииашатцәкьаны, пцхәыс дааугар, амашына узаасхәоит хәа ажәа истахьан сыцкәын. «Абзамыкәра» зысхәаз, сцарақәа Гәдоутәка агара ацымхәрас, арака иаҳа еиқәхоит, ҟымш-хымш рақароуп, нас ххынхәуеит схәан, иаансыжыт.

Уара иухәо, Анцәа иуцихәароуп. Атацагы дабақоу, сцарақәагы, асовет мчгы, сгәабзиарагы, саб инхара-инцыра... адунеи нахәы-аахәит.

Амашына ҟыц аасхәоит хәа еизганы, ицәахны исымаз апарақәа рыла чахык узаахәом. Амал-амазара аауеит, ицоит. Хҟархеит доухала. Уажәнатә иахныпшуа иалагеит харцарцәа, хтыпцхәцәа, аҟәыҟацәа, аламыс, ауаҟра, хәпсуара еихазхашаз ахьтахаз.

Сазыхынхәуеит иааҟәымтцзакәа схы итаҟежьуа зцаара дук. Жәеиза доухатә хәыштарақәа иаарымхны, иахышәтаху шәца хәа идәылцаны, «ах» итәартә аҟатцара шҟеилкаатәу? Идәылырцаз аорганизациақәа рызегы Аҟсны ахада идгылара мацара аҟәым, анцәахәы иеицш итацшуеит. Рызегы рҟышә итасны рдәылцара... Аилкаара сыхшыҟ азхом.

Издыруа аоуп, ирацәаҟны рҟы нханы иҟоуп аинтеллигенция рзыхәан. Иуахауеит, иҟыртуам, иабақоу хинтеллигенция хәа.

Иахзааиз аамта аилкаара даара иуадаҟуп. Иахгаз аиааира дузза аҟстаа дахыччозар? Хара-хара хәиҟажьра даҟызар?

Декабр 29, 1993 ш.

Цыра сапхьахьеит акитаицәа ирымоу ашәицхьыз: «Уаханхааит переходный период» – хәа. Убри ашәицхьыз хәхьзеит асовет уаа. Ихәашхәаша еилаҳаит аимпериа дузза – СССР.

Адунеитәи атоурых излахәо ала, империақәа анеилаҳалақәа, ахәынцқарра ссақәа, ажәлар мацқәа зынзаск адунеи ианызаауан. Убри аамта хтагылоуп хара. Аҟәыҟара дузза аахмырпшыр, милацк ахасабала хәқәзаар калоит аҟсуаа.

Аимпериа дузза аилаҳара мацароума. Ицытәцәеит ахәынцқарра зықәгылаз аҟашәқәа. Пытҟык аиҟызцәа хәизан хәлацәажәеит хтагылазаашьа зеицшроу. Убас иҳазбеит, хҟыза

хиацәажәап, ажәлар реизара мәаҭахҭап хәа. Ахшыџҭак хада: Ацсны еикәзырхаз ахацәа рнапы ианцатәуп хәцсадгьыл хәычы аразкы.

Декабр 30, 1993 ш.

Хымз цит ахақәитра, ахыпшыфра хауижьҭеи. Сентиабр 30, 1993 шықәса Хара, ацсуаа хҭоурых дакыа ҧыц аатит. Иа-атит шыаартәырала. Хәычы-хәычла алцра хәҭуп ауафымра. Аибашыра – уафымроуп, ламысдароуп, хшыџдароуп. Аха уаха цсыхәа хамамызт. Азыхәашь хәцалеит цыпх, нанхәа жәипшы азы. Хархаанхеит аҭоурыхтә хтыс дуззақәа.

Ацстазаара ахатә ццакны цхыаҭа ицеит, ажәлар рҧахәы зхәаша аҭәыҭацәа ашыҭахыҭа иаанхеит.

Азхыцтра анааикәтәа, аҭәараш хәақәгылеит иҭахцәо хзымдыруа. Аха аибашыраан зхы зыхычоз, зхы иашыҭаз, уажәгы изыҭыц иаҭуп. Бцъарлеи, каламлеи, ажәалеи еибашыуаз, убасшәа угәы иаанагоит, абарт ауаа иаха-иаха иҭартцәо рзымдыруа аҭәараш иқәгылоушәа.

Схатә сызҭеи? Газет бызшәала иухәозар, даҭеа аамҭак еипшымкәа, иахынзасылшо, есены инацтауа аҭра саҭуп сроман «Ахамыштыхә». Иҭахаз хәцкәынцәа рҧаҭхыа харт, еикәхаз хәцсы ҭанаты ауалцшыа хадуп. Иарбану ауалцшыа? Иҭартцәз аикәырхара. Уи азыхәан, Анцәа ицышыаны, дхамоуп аполитикатә, ахәынҭқарратә цыза. Аха даара хҭархеит адоухатә цызацәа рганахыала. Убри, иҭацәыз «аирыз» дыртәырц иалагеит зхәҭақәа доухала иҭацәу ауаа. Доухала ибеиоу – ацсуара ныҭкәызго иоуп. Ацсреи абзареи ханықәгылаз зеызтәахыз уажәы ацсуара алацәажәара ла-мысла азин имазам. Абартқәа урызхәыцыр, азыхәашьқәеи азыхықәеи аилаҭәара иаҭуп.

Аҭәыҭацәа ирдыруазар ақәап, аха сара цкыа исзеилка-ауам, хазхаанхаз аамҭа. Дасу ииҭаху аҭатара – абри аума ахақәитра?

Ахыпшыфра? Уи азыхәан ирхәахыеит: «Зцыба уҭацшуа, иҭы уҭацшуеит».

Ианвар 2, 1994 ш.

Ацсны анака-арака хысыбжыкээк гозарггы, иааизакны тынчроуп. Дасу ихы дахэоит. Еихарак хныкэгашьас икоу акоюп – иааумпыхьашээз мтарсны, Ацсны иналганы атира. Цхэыск лыткы арахэыц аталгычунан. Еикэхархаз, агацэа ирымпытаххыз хапсадггыл хэычы аимтцэара хэфуп.

Арт амшкэа раан, саакэымтцзакэа схы сазтцауеит: «Хеикэырхашьас икоузеи? Ууафара, уламыс еикэырхагашьас иамоузеи?»

Хэшэыс икоу акоюп – акггы сахауам, акггы збазом, сдагэоуп, слашэуп. Уи катцашьас иамоузеи?

Ашыкэскэа, ахэынтцарракэа, аконтиненткэа срылсуа снанагеит, сыбла иаахгылеит (аа, абар, исыхэо!) Африкатэи ахэынтцарра Тунис. «Хара хыхьыкоу дыказам», – сыблала дызбеит убри ифыза ауафы. Заа исхэоит, ситцашьыцит.

Ишысхээз еипш, Африка ааадахьзатэи акалт афы Тунис ахтныкалакь асасааирта сынанан. Ескынаггы еипш, шаанза саапшит уи аеынггы.

Асасааирта уггы аценцыйркэа аатзом. Асаркы салцшны ажэван снатацшит. Ацтакэа ыыт-ыытла рыешаны, цыоуки ижэпа-жэпаза, рлакытакэа еикэатцэа-еикэатцэаза, уажэы-уажэы акэаршфы афеанахоит угэахэып, инахараны даеа цыоуки иаха илас-ласны, уртггы ыыт-ыытла ажэван иатцакэашон, аха рыкэашара уеигэыргьаратэ икамызт. Угэы иаанагоит, ажэван еимаркуазшэа, аха «реибашьра» адггыл иазеигьхо, аа, уажэы-уажэы икыдхафаны афеанахоит акэа – ацсхатцага, урт ацтакэа инеилало-иааилытцауа ажэван ахынзеимаркуа, сара шаанзатэи акалакь сналацшып схэан, ахаргь насфытцракны, цакэа, асасааирта сындэылтцын, афеацхэа иказ абахча ашка сфынасхеит.

Иткэацызшэа иаалыркыаны идыдуеит, имацэысуеит, арахь абахча акны, ашыацракэа рфы, рнапкэа рхы иатцатцаны цыоуки тахэахаа ицэоуп, иаапшкээзггы, рнапкэа рхы иатцатцаны, ажэван иатцацшуа, тынч итэоуп.

Акэоура ианалагалак, иахьцо рымазар акэхап сгэахэт. Азэыр ишытоушэа, иаха арака изыршаз, арцарцэакэак ангыла, ирытцаршэыз агазеткэа аадырфын, нас рыхфыкгы ашыацкэа

рнапкәа рыхышыа, ирыхышыа, шәгыл, шәааңшы рхәозшәа, ашыаңкәа «рырґыхара» иаґуп. Изакаызаалак гәамк ыґамкәа, иаарыцкәаны, илахґыхза абаҳча интытцны ицеит.

Ашытаҳь иэбеит, егьырт иааңшкәазгьы убас иазныкәон изыкәиаз ашыаң. Аңсабара ишазыкоу еиңш акәхап, ауаагьы дара-дара шеизыкоу – ҳатыреикәтцарала. Ғагыреикәтцарала анысхәа, иаасгәалашәеит иаха акинотеатр аґны избаз.

Акино ҳахәаңшырц ҳцеит еицыз ҳаңшыґыкгьы. Азал аґны, хнаскәаны ашытаҳька ҳтәеит, аиґагаґ лыбжьы азәгьы иңырхагамхарц. Аха аиґагаґ лцәажәара ҳтаҳымхеит, избанзар, ҳазхәаңшуаз акино аилкаара мариян, ғымт-ңсымшь ҳахәаңшуан.

Ғаңхәа итәаз аґарацәа, иаахәаңшын, рхәашәала еилукаартә, ҳашәңырхагахоит рхәан, иґагылан, инаскәаны итәеит, уи иґартцаз инацыстцеит иацы ҳазхәаңшуаз амосаика иазку амузеи. Уи аґыза амузеи, аґазацәа излархәо ала, адунеи аґны иґазам. Аекскурсия мґаңызгоз, алаф налатцаны илхәеит, афранцызцәа-аокупантцәа ҳалашәгәалашәыршәалап рхәан, абри амузеи катцаны иаанрыжыит лхәеит.

Абаҳча аґыхәахшәа, аҳаргь сымпытцакны, арымз сныкәтәеит. Снаґс даґа рымзк аґны, зықәрахь инеихәаз хатцак дтәан. Даара иґарны, аа, абыржәы, аибашьра ашытаҳь, сара сшеилахәоу убастцәкәа деилахәан. Ахамы еиңшны, хыхь ишәхарцаз, ишьамхкәа иахьрыкәыршәыз, иубон ишкылыжәжәаз, ишхахәаз. Ихәхәы ижәґахырқәа инарықәсуан, ижакәа аушьтын, ишлан, итцәған. Инапсыргәытца иантцаны акы аниґон иикыз аблакнот, нас ихы ґышьтыхны ажәґан днатцәшуан, бла иамбоз цюукы «драцәажәон». Иңшышьа... уи дыґамызт адгьылаґ, арымз икәтәан ицәа-ижьы. Ихы-ихшыґ, игәы-иңсы зегьы цон, ицазон аңтақәа еимаркуаз ажәґанахь.

Ақалакь иаҳа-иаҳа, ашышьыхәа ацәа иалтцуан, аңстазаара ғыхауан. Азы ақәтәага амашьынакәа амґақәа рызәзәон.

Аңьармыкь сналс-аалсит. Уажәшьта шыжьыхәафара иаамтоуп схәан, асасааиртаҳь саныхынхә, ҳамґаңґаґ-еиґагаґ Адулла дааихәан, дахзыңшын. Сҳаргь аниба, ччараха исит. «Ғагыр зқәу ҳасас, ақәа леиуандаз, уаҳа иаҳтаҳыз.

Иаарыцкыаны жәымзы цхъеит қәацк ажәѡан иалымшәеижь-теи. Арт ацтақәа иаақәымцзакәа ҳаржьоит. Нақ ига, уномер ақны иааныжь», – иаасиркит дызхыччоз аҳаргь.

Иухыччо урылачча. Иахьынзауаз еиҗаганы иасхәеит ацсуа жәаңқа: «Ишыдыдуа еиңш ақәа ауам».

Ианвар 4, 1994 ш.

Нацәкьарала иупхьазар ауеит, убриақара ауаа мацуп ақалақь Ақәа ақны. Анақа-арақа иупылақәоггы реихараѡык такәажәцәоуп. Уртггы идырцәкәыкәыз ауарбажәқәа иреи-пшуп. Дарбанзаалак азәггы духәапшзом. Иркузеи? Атачка-қәа. Аидара шытыхга машынақәа убозар, урт ма аѡнымаҗәа-қәа рақәцара иафуп, мамзарггы ақәцәанза иҗәны иақәцаны иргоит аѡнымаҗәақәа.

Убас угәы иаанагоит, тәым қалақьк афы изтәу иҗәны, ихын-хәны иаанза, иаахампыхьашәо зеггы аимцәара ҳафүшәа.

Дачакггы. Аилкаара уадаѡуп, шыбжьаанза азәык-ѡыцъак упылозар, ашыбжьышыҗахь зынзаск иҗәцәуеит Ақәа.

Абартқәа срызхәыцуа, ақалақь салаланы сышнеиуаз, длахфыхза, харантәи сыхьз хәаны даасцылеит апоет Вова Ахьйба. Уаѡҗас ацсшәа еибаххәаанза, уаанза дазхәыцуазар акәхарын, ибжьы рдуны, ус җааитит:

– Ашәкәыѡѡцәа аныхынхәлак, еизарак анхаулак, убра-каггы зеггы ишрахауа исхәоит, аа, абыржәы иуасхәо. Аибашьраан ҳазеггы Гәдоуҗа ханыказ, иугәалашәома, унаганы, иуацәажәеит ақапшьқәа, кегебеиаа. Дара ирыхкьаноуп сара сзычмазаѡу. Есқьынаггы исцәымгын, дунеихаан рааигәара снейуам. Аха уарггы сарггы ибзианы иахдыруа шәкәыѡѡык, ихахәы шбабоу еиңш убасцәкьа аҗыхәа баба змоу шәкәыѡѡык схы дылҗаланы, схы җикьан, агәра сиргеит уара Арзынба иамхра уашьҗоуп хәа. Арзынба дузза, иамхра иашьҗоу дхамбароуп схәан, КГБ ақны аус зуа азәы иасхәеит уара узыхәан. Схы җикьеит аҗыхәа баба, цәгьахәаѡыс скаи-цеит. Ауаа ишырбо сиҗажьцәоит.

– Хьаас иқаумҗан. Уара агәабиара анцәа иуиҗааит. Хәтыр сықәуҗозар, сухәоит, азәггы иоумхәан, аизара ақынггы иум-

хэан. Сыцэгъа зхэаз деилыскаахъеит, итабуп иахьсоухэаз, – схэеит. Вова изыхэангъы, сара схазгъы исхэеит сгэанала: «Анцэа ицъшьоуп, аибашьра иаарласны иахъеилгаз. Даеа цытрак хазегъы Гэдоутэ хакъазтгъы, хара-хара хакъаибыхра халагон. Жэаха мза ацсуа патриотцэа рхы-рпсы иамеигзо, хага хэымга ифагыланы еибашьуан. Аха убри аамтзы, хага данхақала аены инаркны, аибашьра анцозгъы, аибашьра анеилга ашьтахьгъы, иахьагъы ацсевдопатриотцэа рхы-рыпсы, рыцстазаара зегъы ацсуаа хара-хара хаифажьра, хаичырчара иазкуп», – абасшэа схы сацэажэон, нас инацыстцеит азэы иасхэозшэа, – «аибашьраан хпыза ду деимаркуан хагацэеи хпатриотцэеи. Уажэы, аибашьра ашьтахь, деимаркуеит ацсымтэкэеи апатриотцэеи. Абартқэа зегъы цышэара дууп. Аиааира згодашь?»

Ианвар 10, 1994 ш.

Ацсны афнытқа имфдысуа ахтысқэа еилукаарц утахызар, унеины Ацсны агэашэ унадгыл уахыки ченаки рақара. Агэашэ хэа сызфэу Цсоу ацха ауп. Уақа иупылоит Ацсны ааныжъны иқэтны ицо ацсуа патриотцэа, аибашьраан абцъар кны Ацсны зыхьчоз. Ахэынтқарра хэа акыр хамазар, ахэынтқарра аадырхэит амарадиорцэа.

Цсоу ацха афны акраамта хаицэажэон хаибашьфы ду Валери Харчлааи сареи. Ахбиук хагацэа икарыжъыз, ирыблыз авертолиот итан ичкэыни иареи. Анцэа ицъшьаны, афыцъегъы еикэхеит. Ичкэын игэгэаны абылрақэа иоуит. Уажэгъы Москва ахэшэтэыртафы дышьтоуп. Аидыслараан аби аңеи еицэызит. Ацкэын деикэханы ашьха данылбаа, цытрак Гэдоутэ ахэшэтэыртафы дышьтан, ашьтахь Москва дрышьтит. Иара Валери ихата, акыр мшы-цхы дкьаланы абна дылан.

Ихатагъы ицэа-ижъы, ихы-ифы, инапқэа былны, разкыла деикэхеит. Ажэакала, аргамату дызбеит цъаханымынтэи иааз ацсуа хатца. Иара ихатагъы, ичкэынгъы рлахьынцда уазхэыцыр, убла иаахгылоит Ацсны ахата алахьынцда. Уи аибашьраан. Уажэгъы еипшуп.

Даеа еипыларак сыман иахьа Ацсни Урыстэылеи рхэаафы.

Ианиаамтаз унеишь-уааишь хәа зархәоз, Ацсны аобком абиуро иалаз, академик Б. А. Лапини сареи акраамта хәи-цәажәон.

Аибашьраан иааникылаз апозициа аилкаара мариоуп. Шевардназеи Ельцини дрыдгылар, ақыртта фашизм ихьчоит хәа аанагон. Иаахтны ацсуаа дрыдгылар, амаамынкәа рпитомник Адлер икоугы, Ацсны икоугы ирпырхагахон, насггы ихатаггы имѡакәа ркуан. Дызфыц дафын – амаамынкәа рпитомниккәа реикәырхара. Иус ду бзианы инагзо дааиуеит.

Иахьа дзыкәз Ацсны?

Адлери Акәеи икоу амаамын питомниккәа акны еидцаны акатцара, Адлер икоу апитомник хадара аманы.

– Акәа иаанхаз, еикәхаз амаамынкәа ныкәгатәуп, насггы аусзуѡцәа-атцарауаа ауалафахәы роулароуп. Урткәа Ацсны иалшазом. Уажәы икоу агарра иаха-иаха иазхауеит. Шәара шәыззыкәңаша шәтцеицәа реикәырхароуп хәа, –фәаицит Борис Аркади-ица, – абасеипш агәаанагаракәа расхәеит Ацсны анапхгара.

– Иахьынзеиыскааз ала, еидцаны, акны акатцара. Ус аума? – цкәа еиыскаарц сиязцааит.

– Уи актәи авариаант – апитомниккәа еидцаны акны акатцара, Москва иатәны. Уи аныргәампха, ирыдызгалеит аѡбатәи авариаант. Анапхгара Адлер иканы, Акәатәи апитомник акәшас акатцара.

– Иахырхәааи?

– ѡ-кәардәк урыкәтәар утахызаап хәа сархәеит. Ирзеиымыкааит Ацсны шака иазеигькәаз, еихарак аэкономика аганахь. Мышкызны шәшьапы шәаныкәгылалак, хазы шәцап хәа расхәеит. Уиггы ргәампхеит, – хәнеипыртцуаз инацитцеит, – шәиааира сеигьыргьеит.

«Акәыгәцаа ырхара зеггы ирылшом», – схәеит сгәанала.

Ианвар 15, 1994 ш., Шәача

Шәача, ахәыштәыртафы сыцкәын Даут дахьышьтоу, иахьантәарак хәидтәаланы хәицәажәон. Иахгәалахаршәон аибашьра аналагоз аены, ашьжымтан данаапш иибаз апхыз. Уажәы игәалаиршәо даналага, ишихәатцәкьаз иаасгәалашәеит уи ашьыжь еикәатцәа.

– Папа, мама, ижэбап иаарласны аибашьра камлозар, иаха убас пхызк збеит, точно, иаарласны аибашьра иала-гоит. Аибашьрафы иаххаагақәоуггы рацәаны избеит, аха атцыхәтәан, мы победим. Мама, папа, Бесики сарггы, ҳазеггы хаибганы ҳалтцуеит, – ихәеит усқан.

Исгәалашәоит, Шәачантәи Ақәақа санаауаз, автобус ақны пхәыск исалхәаз апхыз. Лара доурысуп. Лхатца дермануп, Ешыратәуп, хәык ахшара рымоуп. Аихабы жәохә шықәса лхытцуеит.

– Ақәа ҳара ҳтәқәа ианырга, адырәәенытәқәа сааит Шәачантәи, – лхәеит.

– Быкамижьтеи итцуазеи Ақәа?

– Аибашьра ианалагашаз, мчыбжык шыбжъаз, Ешыра ааныжыны, ҳцеит Шәачақа, – лхәеит.

– Шәразқы иагеит. Ұ-мцак ирыбжъахаз иафызан Ешыра, – схәеит.

– Аибашьра ишалагоз здыруан, – лхәеит апхәыс.

– Ишқа, мчыбжык шыбжъаз аибашьра ишалагоз бдыруану? – иааңьасшьеит.

– Ааи, издыруан. Схатца дысхыччеит, имуит, аха сара исымуит. Уара уқаз, ахәыцқәа сыманы сцоит Шәачақа анысхәа, иарггы дхашьталеит. Апхыз. Пхыз избеит, – ғаалтит хәык ахшара змоу ан, – ус пхыз избеит, хатцак, ачерқьес матәа ишәуп. Ажәван далагылоуп. Ажәван ақта хьантәқәа атчачуп. Аптәқәа руак убасқак ижәпоуп, убасқак ихьантоуп. Абни ахатца, ачерқьес матәа зшәу, нақ ақта дагәтасуеит, дагәтасуеит. Аптәқәа иара ижәлоит. Илашьцаза ихацоит. Ишимчу дагәтасуеит. Ианихаңалак, иххәаны инкаижьуеит. Еиҥах иааины инеихацоит. Дгәақуеит абри ахатца. Аиқәңара иафуп ахатцеи ақтеи. Ишимчу нақ данагәтаслак, амра маңзак иаакылыпхоит, аха еиҥах ақта еиқәатәеи иареи аиқәңара иналагоит.

Сааңшит. Схатца иасхәеит сыпхыз. Аибашьра иазхәоуп, хымңада аибашьра калоит Ақсны анысхәа, дысхыччеит. Сарггы агәхьаа сымкит. Аха адырәауха даәа пхызк збеит. Уи агәра снаргеит ииашатәқәаны аибашьра шықалоз.

– Еиҥах, ани, ачерқьес матәа зшәыз ахатца пхыз дыббама?! – схәеит лафк налатцаны.

Мачк даагэаан:

– Шэарт, ахацэа, харт ахэсақэа хапхыз агэра жэгазом, апсабарей харей иаха хаимадоуп, – лхэеит.

– Ус акэыз. Саґабымтдан, лафны исхэеит.

– Иуасхэап уи апхызггы. Сышьтахька азэы дсышьтоушэа, ишсылшо сыфны сцоит. Дэеиужык сықэуп, сцоит сгэақуа, сыццакуа. Саахьапшит. Сышьтахька исышьтоуп асы... ааи, ааи, асы! Ацаа! Сапхьака сахьынапшуа шыацроуп. Сышьтахька, сызқэа иаахькысуа исышьталаны иаауеит асы, ацаа. Уажэы-уажэы исыхьзоит. Сцэырханы саапшит, – лхэеит апхэыс.

Афны сахьааизггы, саақэымтцакэа сазхэыцуан сычқэыни, аурыс пхэыси ирхэаз апхызқэа. Урт рыдаггы, исархэахьан айбашьра иадхэалоу апхызқэа.

Уазхэыцыр...

Азлагара алуқэа цыгэуеит.

Издыруада, сарггы, ашықэсқэа сдырцагэызар? Цаса, суафра атэымта сантагылаз, исжыыз-исцэаз, истынхаз азэыр акыр дақэшэозар, ма пхыз избон, ма сцэа иалашэон.

Даут даныхэыцыз, хэбака шықэса анихыцуаз, Акэа хаштафы дыхэмаруан. Сара хуадафы адиуан сықэианы ашэқэы сапхьон. Сылацэа нтааит, пхызла, сыпшызар, даа-иуеит Даут. Дыччоит, арахь ихафынтэ иаауан ашьа, илахь иахьыкэкэоит.

Сцэырханы саапшын, сыфны сналбааит дахьыхэмаруаз агэарп ахь – хгэыла пхэыс длыманы дааиуеит Даут. Аанда данхыцуаз дкахан, ихы кыдкьазаап.

Абар апхыз. Зынзаск ассир избяхьоу, сыпхызи сцэала-шэарей аргамату деиқэнархеит саб.

Уи шахатс дамоуп саншьа ица Алиоша Коғониа. Ашахатра акэым, иара ихата далахэын.

Ари қалеит 1976 шықэсазы, аапын аамтазы.

‘Енак ашамтазы пхыз дызбеит саб. Ихьыз сзымдыруа дгэақуеит, иңсы изеивгом, аарлақэа иблақэа зны иаапшуеит, нас инеиқэиңсоит. Акы ихэарц, ифы ааихихуеит, иауам, ажэак изхэом. Хшеибарххоз, дшыскыз, сцэырханы саапшит. Сгэы ытңны ицон. Пытрак сышьтан, сгэы сызмыртынчит. Сыңсы сыхэлахо ианалага, сцагылан, сцааиласхэан, ашышьыхэа

сыйдәылтдын, амшын ахыкә ахь сцейт. Пытраамтак слеи-
өеиуан. Ашарагы адәи ианаакәла, аоныка схинхәит.

Адиуан сныкәиан, сәасыртынчын, сҗахәахаа сыцәеит.
Еиҗах аҗхыз. Еиҗах избац. Саб аҗсра даҗушәа, инапкәа
рхаканы сеикәырха ихәозшәа, иҗы кны иблакәа таауа
дысҗыҗшуа... Ихыыз сзымдыруа, дгәаҗ-цәаҗуа... Дгәаҗуеит,
иҗсы ихәлахойт. Иҗы ааиртуеит, ажәак изхәом, хшеибарххоз
дшыскыз, сааҗшит.

Сгәы җыҗны ицон.

Пытрак сиан.

Сгәы сзымыртынчит.

Схата сыҗсы сыхәлахо салагеит.

Амш каххаа еилган, җхарран. Аусурахь сцейт.

Скабинет сыөнатәоуп.

Астол акгы ыкәым. Астол җацәы ссахәаҗшуаз, астол икә-
гылоушәа сыбла иаахгылеит аҗоубыҗ – акәыба. Идуцәам.
Акәыба дҗоуп саб. Инапкәа игәы икәҗцаны, иблакәа хәаны...
Аа, абар аҗсы...

Аҗел аашьҗысхын, сизасит Алиоша. Аус ахыуаз ихарамызт.
Снеит.

Сәасыртынчын:

– Умамида лбыста уамеилахәзои? Шыбжьон аҗсшьараан
хәзцар бзиан, – схәеит.

– Иахьа хәашоуп. Уаҗәы, асабша хшынтаацәоу хцап,
аҗсызгы хкып, – ихәеит Алиоша. Иара амашына ескынгыы
иман.

Ианиҗахымха, аусурахь схинхәит. Азәы дниуеит, дааиуеит.
Астол снахатәар, еиҗах сыбла иаахгылоит саб дызҗоу аҗоубыҗ.

Исзымычхаит. Еиҗах Алиоша аус ахыуаз снеит. Аусура
аамҗа макьана ишыказгыы, ианысыму, имашына хнакәтәан
хцейт Аҗараҗа, сани саби ахынхоз.

Агәашә аасыртын, ашҗа хҗалаанза:

– Шәмашына уаҗа игылаз, арахь шәааи, шәааи! Уааи,
нан, уааи, уаб аҗсра даҗуп, – хәа җылҗит сан амандаринаҗра
аҗнытә.

Хәыҗьегыы хәшит: «Иҗалазеи? Иҗалазеи?!» хәа, – җыҗуа.

Дзымгыло, иблакәа аарла иаартуа, ажәак изымхәо
дышьҗоуп саб амандаринакәа рыҗаҗа.

Даашытпааны амашына дынтахтан, иахьынзалшо ирлас-ны амша ҳақәлеит ахәшәтәыртахь даҳгарц.

Ғәылрыцшь ҳналалоны ицеггы деицәахеит саб. Аилкаара мариан Ақәанза дышзымнеиуа.

Днаҳгеит Ғәылрыцшь ахәшәтәыртахь. Имцсыша аҕма арасатәы азылақәуеит хәа, ҳманшәалахеит, аҳақымцәа, амедеиҳәшыцәа иахтахыз зеггы ықан.

Иаразнак дыдрыцқьеит. Амандаринақәа ахәшә рықәитәон, атцармақьа, ахәынапшьыга ухәа ихәләтәеит.

Саб есқынаггы алаф илан. Данеиқәха, ицсы анааивига:

– Шәсыдызцалазеи, нақ анарцә сцахьан, аҳақымцәа мчыла сшәырхынхәит, – ихәеит дпышәарччо, ақхыз хаа ибазшәа, нас деиқәзырхаз аҳақым дихәапшуа, инацитцеит, – сеиқәзырхаз шәызеггы ашнынза шәсызней, ҳааибаныхәап.

Иқалатқәбязи, ақхызи ацәалашәареи анысгәалашәалак, саақәымтцзакәа схы сазтцаауеит: «Иаанагои? Ишцәилкаатәу?» Ақсабара амазақәа тахтцаауеит. Хдунеихәапшра иаха-иаха итбаахоит, ицаулахоит. Аха ауафы ихата иеилкаара иаҳаггы иуадафхоит, амазақәа зеггы рақхьа дгылоуп. Ари ахшыфтак рақхьаза сазкылсит ицеггы санқәыпшыз, Москва аинститут сантаз.

Сахәшыцәа рқнытә агәыбжьанытә Тина хатца дцахьан, дсымбеижьтеи шықәсык ақара тхьан. Лцәа лтәымкәа дшықаз сыздырзомызт.

Уахык, қхыздызбеит снапы дантцаны, дышьтыхны дыскушәа, арахь снапқәа ашья рыхьтатоуп. Лара дсыхәапшуеит, ажәак лызхәом.

Астудентцәа хзеипшынхартәи ақошьтеи еизааигәан. Издыруан, шаанза асаат хәба рзыхәан иаадыртуан.

Цәашьас исымаз. Қбақа, хқақа саат слеифеиуа суада сыфнан. Аамта анааи, сцеит ақошьтахь.

Ател шытихит сымахә, ақсшәа анааибаххәа:

– Сахәшья дықоума? – снаиазтцааит.

Дыпхашьяпхатцо дышцәажәоз аилкаара марианы:

– Упату схы иқәуп сара иахьысхәо. Уахәшья ахшараиуртафы дышьтоуп, убрахьынтәи абыржәы саафналеит. Иудысны-хәалоит, аеҳәшьяпа дуоуит.

Ашьтахь ицегъы цкъа еилыскааит. Пхыз данызбоз убри аамтазоуп ахшара данлоуз.

Апхызкъа...

Ацәалашәарақәа...

Абарт апхызкъа анысгәалашәо, даҭа зтааракгы еснагь исызцәырцуеит.

Изыхъазеи, пхыз изысымбазеи, ма цәалашәарак гәны-хәтцисла изысмоузеи ишықало сыпстазаара зегь аазырхәыз аибашьра хлымзаах?

Абас схы саназтаа, ани, уахгъы-ҭынгы ицәам, сеиқәырханы саазго агәлымха интафит бжык: «Изухауршти, зныкымкәа, ҭынтәымкәа пхыз иубахъаз, уани уаби рыҭны амца акны ибылуашәа? Уи апхыз аптазаараҭы ииашаны иқамлеи? Уца Атара Ахәықә, утал уашта гәакъа. Аццышә унахагылап».

Иааизакны уажәазы апсацәа хзеипшрахаз уазхәыцыр, уаз-кылсуеит улахь еиқәызташа хшыҭцакык: даара имацхеит ухы рыдуныхәалартә иқоу атаацәарақәа, ус анакәха, уаацәшәартә ақара ипсыҭеит, ххәынтқарра Апсны.

Ианвар 21, 1994 ш.

Адунеитәи атрагедиа акәзааит, Апсны хәыцы атрагедиа акәзааит, абартқәа зегъы рхыгара, рычхара иаха имариоуп ауаҭы ихатәи трагедиа ахгара ааста. Зегъы дыриааиуеит, зегь рҭы қәпарала, хи-пси рмеигзарала ихәтаа алеигалеит, ихәта игәатцаҭы агәырҭа хьантә антәм, уи аганахьала даныгәгәоу, дантынчу. Ихатәи анысхәа, убрақәа. Ихатәи хәа сызғугъы ҭбаны аеашоит. Ихәтацәқъа, иаххәап, чымазарак ихьзар, мамзаргъы дзырпхашьаша акы дақәшәазар, зегъы дыриааи-уеит иҭнәтаҭы, итаацәараҭы даныманшәалоу.

Иузаазгап ҭырпштәык.

Сбаандаҭны, иахьа, уаха, уатцәи санбаршьуеи хәа ана-цистцәа рнапаҭы санықаз ахыгара, ачхара иаха исзымари-ан, абыржәи, ахақәитра ансоу ашьтахь, сыцкәын ичымазара иахьаны атагылазаашьа ахыгара ааста.

Апсны арыцхара рыжәа иқәлеит хәцкәынцәа, аҭарацәа. Итахаз тахеит, иаанхаз иқәақәа-чақәаны, рыпсихика убасқак

ицсычеит, ахақәйтра ашьтыхра рылымшартә аҕара. Иреигъу ныхәапхьызуп: «Уфнытҕкала анцәа уиныхәааит, иухшаз рыцә-гъара Анцәа иуимырбааит!»

Аибашьра аан Ацсны аихабыра хрышьтит Иура Воронови, Иура Анчабазеи сареи аинтеллигенциеи ауаажәлари реи-пыларахь. Убарт аипыларақәа руак аан, иналукааша аурыс шәкәыџы В. В. Конецки ххала хәнеицәажәоз, хрыцхашьаны игәы иаланы ус ихәеит:

«Вас мало. Их слишком много» хәа, – ацсуааи хәҕацәеи рзыхәан.

«Маленькая кошка загнанная в угол, превращается в тигра» – схәеит, нас иахәара салагеит, шаҕантә аимпериакәа хәқәлахьоу, аха хәиқәханы хәаиуеит.

Адагъ шыхәхәо амаҕ аҕы иҕаңалоит. Ажәларқәа иаақәы-мтцакәа аҕынчра, аҕынчра хәа ихәхәоит, арахь иаақәымтц-закәа инибартәоит.

Ашәкәыџы-афилософ-асатирик Ежи Лец шаҕа ибзианы ихәозеи: *«Чему учат уроки истории? Уроки истории учат, что люди не обращают внимание на уроки истории!»*

Абри сгәалазыршәаз, иахьа Шәача, автобусқәа раан-гылартаҕы машәырла хәиқәшәеит қыртуа бзиаки сареи. СССР ажәларқәа рыжәџа анеибытаз, хәҕсадгьыл ду анытбааз ухәа, аамта бзиақәа зегьы иаалырқьаны ихынхәызшәа, ахка хабжьазамшәа, хьыцьегьы азныказ иаххәо хәғамшәо, хшанханы шәымтақәак хәихәапшуан.

– Батоно, Цьума! Уара уцсы тоума? – анарцәынтә саазшәа, ицъашьаны, дсеигәырғьаны ҕааитит.

– Саргы ицъасшьоит сыцсы ахьтоу, – схәеит.

Иарзнак исгәалашәеит ижәла – Миндиашвили.

Аибашьра ашыкьымта. Ткәарчал саныказ, афашистцәа срымпыташәаанза, уахык агоспиталь аҕны снейт. Апалатақәа рқны ихәны ишьтақәаз хәибашьыџәа снарацәажәа-аара-цәажәеит. Убасқан исахаит рызегьы зхәышәтәуаз ахақьымцәа-ахирургцәа шқыртқәаз. Ауха аишьцәа Миндиашвили Нодари Омари сыцшаан срацәажәеит. Дунеихаан исхамыштүа исза-анхеит сахьа хәычык. Руазәк Миндиашвили ихалат аҕьыба иааҕигеит ачабра акы ылахәаны.

– Шәәхәәпш, абри амузеи аҕны итәахтәуп, – ачабра иаагәылихит наҕсыргәытцак иаҕараз амгәал аҕыыка ахышыны. – Абыржәы дыхәны иааргаз аибашыҕы, аоперация зызуаз, иҕыыба итән. Ҡаха-ҕымш раахыс абри аҕын фатәыс имаз апозицияҕ дахытәаз.

Уигыы ҕгәалахаршәеит иахыа Шәача ханеикәшәә.

– Шәара, аишыцәә ишәасхәаз сзыҕамтцеит. Ханеикәшәә, ханеицәажәә ашытахы сзыкәшәәкәаз зегыы ахәара иаҕсам. Цсуак иахасабала шәуалцшыа сыкәын, – анысхәә, уаанза дазхәыцуазар аҕәхарын, ҕааитит:

– Уаргыы, шәызегыы аҕсуаа хуал шәыкәзам. Хазегыы, аҕсуаагы ақыртуагыы ауалцшыа хакәуп Аҕсны аҕаҕхыа. Хзых-шаз, хзаазаз хзымыхычеит.

– Ма иҕымтақәә урыҕхыахыеит, мамзаргыы избахә уахыазар аҕәһап, дыҕан полиак шәкәыҕы-философк Ежи Лец хәә. Ақыртқәеи аҕсуааи хәизыҕазаашыа идыруазшәә, ихәон абас: «Аҕурых иахнарто акызатҕәыкоуп, акымзаракгыы шахнамыртцо». Ақыртқәеи аҕсуааи зныкымкәә еибашыхыеит. Зны еибарцсуеит, нас игәыдибакылоит, нас еиҕах еибашыуеит, нас еиҕах еиышәоит. Абас хәауеит шәышыкәсала, – схәеит.

Абас акыраамта хәицәажәон. Иҕхасшыон, симазтцаазеит аишыцәә руазәк дарбаныз Нодар иакәзу, Омар иакәзу. Аха ибзианы издыруеит акы: ақыртқәә рчымазара ианалтцлак, аишыцәә Миндиашвилиаа ирылаҕхәә иалагоит.

Ианвар 22, 1994 ш.

ҕакәажәык аҕыта зегыы лхыаан, лара уаҕы дигәәлашәомиызт хәә, азәыр дсазтцаауашәә, нас акыр сзахәошәә, Шәача сахытәоу, сгәәкуа сазхәыцуеит хаксуа шәкәыҕыра алахыынтца.

Фактла иухәозар, аибашыра ианналага аҕны, раҕхыа иаатҕыаз ахы аҕсуа литература аҕәтцәахы итәшәеит, иашыит.

Агазетқәә ирнылаз жәеинраалақәәк рызбахә умхәозар, аибашыра иалагазар аахыс лабзк иаҕараны аҕсышәала шәкәы затҕәыкгыы тымтыыт. Аҕсуа шәкәыҕыцәә хәаанхеит уаҕоу дызхаанхаша – ххатақәә хаксы штәз, хазҕыыз аус аҕыцәара.

Изхысхэаауа, ахэынтқарра ашыақэгылашыа шыақанкыла аеаңсахит.

Асовет мчы шыақаңарала иааит, шыақаңарала ицеит.

Иахынзақаз, ашәкәыџџәа рзыхэан принцип затәык аман – сара сзыхэан иутахызар амыткәма хәала.

Абартқәа сышрызхәыцуаз исгәалашәеит, асоветтә социология ашыақәы, уажәы Урыстәыла академия иатәу, асоциологиатә институт адиректор, аспирантура дантазаахыс аиқызара ду зыбжьоу, апрофессор Владимир Иадов, дызсызтааз:

– Асовет мчы ахаан иказма аңсуа шәкәыџџәа арежим иаеагылаз? Иаххәап, Солженицын, ма Мандельштам, Ахматова, Цветаева реиңш икақәаз?

Изтаара даара итаулан, аха аилкаара мариан, избанзар итицаар итахын уажәтәи, Асовет мчы анца ашытахь, иааиз аамта хшазыкоу. Хаицәажәара мөаңысуан Ленинград, иуадағы, хаибашьра анцо аамтазы.

– Володя, – нас маңк лафны, – «мой друг бесценный», узтаара ду атак ақатара азыхэан иудыруазароуп аңсуа жәлар аөажәатәи ашәышықәсазы ртоурых.

1921 шықәсазы Ар қаңшы Аңсны ианалала, аңсуа жәлар абсолютно реихараөзак иреигәырғыаны ирпылеит, анхацәа роума, тауади-аамстеи роума, еилых қамтақәа, избанзар дрыман еицырзеиңшыз аға – ақыртүа меншевиқәа, аокупантцәа.

Ар қаңшы икәырцеит аңсуа жәлар рағацәа. Асеиңш ахақәитра назгаз, хәарада, ирыдгылеит ашәкәыџџәағы. Ашытахь, сталинизм аиааира анага, аңсуаа џ-мцак ирыбжьахеит. Мрагыларахь ақыртүа фашизм, мраташәарахьтә Кремль, абольшевиқәа-акоммунистцәа рыштаб. Аиаша ухәозар, аөбағы ртахымызт. Икоуп аңсуа жәаңкак: «Амшә иакыз, «баба, баба!» ихәеит», даеакала иухәозар, дызфоз амшә, ахы ашышьра далагеит. Абрақа икоуп аңашә, аңсуа шәкәыџџәа асовет режим изаеамгылаз – схәеит.

– Убри азыхэан акәхап аңсуаа изеигәырғыоз СССР ахьхыбгалаз? – ихәеит Владимир Александр-иңа, иналукааша аурыс интеллигент.

– Устәкә акәым. СССР аиқәырхара азыхәан рыбжы ртиит аңсуаа. Аха асовет режим анкаха, аңсуаа еиҥах ҫ-мҫак ирыб-жыахейт. Қырттәыла аиааира агеит афашизм. Кремль ргеит абандитцәа, акриминалқәа, аңсымтәқәа. Узыдгылода? Иҕоуп аңсуа жәаңҕак: «Стәар – уаб дысшыуейт, сгылар – уан дысшыуейт», – иуҥаху алх! Аңсуаа иалырхит Кремль. Иузаазгоит ҕырпштәык. Ельцин атрибуна данықәгыла, ишьтахь дгылан аңсуа бандитк, авторитет дуззак. Аңсны данаа, иҫны снейны дгәыдыскылейт, – анысхәа, дхышәтны дкахартә дыччейт сҫыза ду, – Владимир Александр-иҥа асалам сызит, асалам, – ихәейт лафны итәны.

Ҳиааира ду ашьтахь, телла хәнеицәажәоз, адныхәаларақәа рышьтахь, иихәаз ажәа ҕәыҕақәа иаха-иаха инартбааны еи-лыскаауа салагейт.

Ихәейт иааркыаҕы:

– Ахеиқәырхара! Шәхы еиқәшәырха! Шәхы шәақәгәыҕ!

Ах, шаҕа ибзиаз, Аңсны антытц ихамақәоу ауаа ҕәыҕацәа, Аңсны иаағаны, еиңылара дуқәак рымҫаңғара.

Аибашьра ашыкыымтәз, сыңшәмеи сарей, Гәдоутә абағәаза ааигәара, Замостианскаиа хәа иахьашьтоу ахаблаҕы, итацәыз удақәак хрыҫнан. Аҫны қыртуак итәын. Аибашьра ианалага, Урыстәылаҕа дықәтцны дцейт.

Хара хәәналаанза, уаҕа иҫназаарын Гиви Допуа икоман-деи иарей. Данцоз исзанижыыз маҕәақәаки еимаақәаки хамта дук еиңш среигәыргъейт.

Инацыстцәп даеакгы. Сҫыза бзиа Вова Гәымба иҫныҕа, Мгәызырхәа сганы ацәамаҕәақәа ситейт. Ицкәыни сыцкәын Беслани еицеибашьуан.

Сыңшәмеи сарей хәәнан схәахит. Еихарак лхала дыҕан. Уахгы-еынгы ағәашә ахь аңшра, арахь лассы-лассы иааҫуаз ахысыбжықәа. Ешырантәи атҕәацыбжықәа.

Аибашьра – бҕьарла...

Аибашьра – каламла...

Аҫбагы ххаагейт.

Уажәы?

Зеилкаара удаау, даеа ңышәара дук хашта ағалара иаҕуп.

Ианвар 23, 1994 ш.

Анаңьалбеит, издыруада, хазшаз дрыцхаишьазар, игәа-бзиара еиғхан, Шәәча дахьышьтоу ахәшәтәырта аkyнтә доурышьтит сычкәын, ианшьа Шәарах икны дыкоуп. Иахьа әтел дысзасуан.

Раңхьа дсазтцааит: «Папа, уара угәабзиара шңакоу?» хәа. Идыруан, азаз алақшазшәа, зны-зынла иаалыркһаны схы аасыхьлоит. Арахь иаафәымтцакәа схы-сгәы итагьежьюеит, сахьязом, ирласны ифны салгароуп сроман «Ахамыштыхә».

Убасшәагы сгәы иаанаго салагеит, амцхә ахтныстцеит хәа иағгаз аиааира. Убас амцхәгы ахтнитцеит сычкәын Дауд. Әтел дахьасыз убаскак сеигәырғеит, атх ашарахь инеиаанза сызмыцаәзеит. Зани заби зтахым, зыхшара рыгәхьаа зкым, длыфхагаахо аңхәыс бзиа дзымбац, дад, уи Анцәа димшеит, дуафьбжоуп. Аңсны бзиа избоит, аңсуара Анцәа иныхәааит хәа лассы-лассы изфәку игәра умган, иаашәартахар, ихы аикәырхаразы зегьы ачархәара рзиуеит.

Изыззарызеи, агәра згартә знызатцәыкгы сгәы итамшәеит ақыртқәа хәқәлоит, аибашьра ду калоит хәа. Ажәалагы ихәон, пхызгы ибахьан сашьа Муңьа.

Аибашьра иалагаанза џбака мза шагыз абасеипш апхызкәа ибеит. Ишихәаз ианыстоит.

– Атарәа пытфык хәицыхуп, Акәәка хцоит. Мархьаул хнеи-хьаны ажәлари амашьынақәеи еилыхо, еилысшьа рмоуа, хәа-рыдгылеит. Хәангылеит.

Пхьакагы шытахькагы хрышьтуам, абаандаџцәа хәр-фызахеит. Ус, сыңшызар, Мархьаул ацха азааигәара, фыцха дианы, адгьыл илымха надцан, азырыџра далагеит Мира Цецхалазе (ари аңхыз ансеихәоз сашьа Муңьа аибашь-ра аламгацызт. Атарәа сыкан ускан, иңсы тан Мира. Ашьтахь анаистцәа дрымпыхьашәан, дыргәәкны дыршьит, ижәла ма-цара азыхәан).

– Уаа, Муңьа, Муңьа? Ара уааи, ара уааи! – фитит Мира илымха адгьыл иадкыланы, – уааи узырфы, рышьтыбжькәа сахауеит. Адгьыл атцан, ашышкамсқәа еибашьюеит, аибарпсра иафуп. Узырфы, узырфы, дара рееибытаны Акәәка идәықәлеит. Акәәа зегьы шышкамсла итәыхит. – Абри егыихәеит, деихеигәо

дѡагылеит Мира. Сихѡапшызар, иоуразоуроу иқѡпапаны дыркуп ашышкaмскѡа. Адгьыл уқѡиа, уаргьы уқѡиа ихѡахын, сыхтѡеикит. Исымуит. Хшеибарххоз, саапшит.

Аибашьра ақалара шықѡсык ақара шагыз, иуасхѡап, дѡеа пхызк избаз.

Кѡыдры аѡеиѡшаны иқахуп нақ-аақ азы авсуа, агѡта иб-жъаханы иқаз ақѡарафьы иқѡгылахуп сыцьмақѡа шынеибакѡу зегьы. Хѡи, Анцѡа иниртѡааит, уахь изгозеи схѡан, азы сѡеалажьны сырит. Азы сегьырит, сышьтахька сыпшызар, аргамаду ахѡашьра иафуп азиас. Ахѡашьра мацароума, иаха-иаха иацло иалагеит.

Хѡи, ахьымзг згоит, цьмабаақѡак ихы рықѡитцеит рхѡоит азы сагар, акакала ирго атқыс, азы иаласыжьыр, изыруа ырыр, ѡынѡажѡа ахьықоу, рыбжа ма ирыргьы сара исызхоит схѡан, сыцьмақѡа еидцаланы сѡарытѡаьан, азы иаласыжьит. Изсо рѡынархеит. Акгьы азы иаанамхѡакѡа, иѡырит. Ақѡара нырцѡ иагьѡықѡгылеит, ишызбоз, ақѡара азааигѡаратѡаьа, бахѡык, абахѡ дуззак ѡышьтыцит. Кох, абахѡ ааимкьеит, аха изакѡызеи еимкьаз, асаса раханы, гыгшѡыг баапсык иаѡызаха. Асаса иткьаны иаахуеит амцабз.

Сыпшызар, сыцьмақѡа атрым-атрым хѡа иѡышьтыцѡа-ѡышьтыцѡаны амцабз ахьыткьѡ абри асаса атѡалара иафуп. Тырк-тырк-тырк хѡа, сыцьмақѡа акакала асаса интѡало мацара, иаасымпытѡазит.

Сцѡырханы саапшит.

Уажѡы, ишубѡ, сыцьмақѡа рымацара ракѡым, цшь-шьапык зцѡу ацгѡытѡаьагьы хѡамкѡа, ханхарагьы былны хѡалцит аибашьра.

Ауаѡы имазақѡа ируаку – апхыз – иадхѡалоу дѡеакгьы аныстѡар стѡхуп.

Шѡача ацьырмыкьѡе снейт мчыбжьык уажѡапхьа. Сыцкѡын Даут дахьышьтѡу ахѡышѡтѡыртахь изгарц, ашѡыркѡа аасхѡап хѡа.

Хѡсақѡак, зықѡарахь инеихьаз, апсуа цьыкеи асызбали рти-уан.

Ашѡы рхьыссы, ирыцхѡахѡа, еидашшыло еицѡажѡон агыршѡала. Саргьы агыршѡала сразцѡаит ацьыка зыцсоузеи хѡа.

Мап, аиааира згаз исахъа сывамызт, иатцахаз ихыччогы сиеипшмызт.

Шыкәса ыынџажәижәаба ракара зхытцуаз, лцәажәашьала атцарагы змаз, цсабаралагы игызмалыз ацхәыс быргк ус ҫаалтит:

- Ацсныка уаныхынхәуа уабанзаци? – лхәан, днасазцааит.
- Акәака.
- Гагра уалсны умци?
- Ааи.

– Гагра дынхоит ацсыуак, ижәлоуп Бениа, ихъзуп Вова. Ицхәыс Бабулиа лыхъзуп. Убри Бабулиеи сареи аус еицаау-ан ахәыцтәы бахчафы. Аибашьра иалагаанза, шыкәсык акара шыбжъаз, енак аусурафы сахънеиз, сгәыргъатцәа Бабулиа ус наласхәеит. Лареи сареи аеҳәшыцәа реипш пату еикәахтон. Лара, Бабулиа, ацсуа цкьа, сара – ашәануа.

– Бабулиа, ихъа убриакара агәыргъара сымоуп, схатцар, ашампанџы аахәаны, баргы ибсыржәуан, саргы сеасыршьуан. Шыкәсык акара хәфны аремонт хәзфыз иацы халгеит. Хуастацәа цеит. Афны еилсырган, иахъа ицкьаза сындәылтит. «Бара, икоу басхәап, –ҫаалтит Бабулиа, – бареи сареи шака хәтыр еикәахто бымдыруеи? Сара бара бзыхәан абзиа шыстаху бдыруеит. Бгәы иалымсын, аремонтгы баша икабцеит, афны ахатагы баша ибымоуп. Амалмазара хәа акыр бымазар, зегы тины ахы аахә, аразын, ма абриллианткәа ухәа, бфьыба итацаны итәахы. Шәарт, ашәанцәа, ишәыкәтцышьахо сыздыруам, аха иаарласны Ацсны шәыкәтцуеит, убас цхыз избеит» – лхәеит.

– Схы еилагарц егысыгымхеит. Бабулиа, ари афыза ажәа баапс сара исабхәеит, аха уаха бфы иаатыхны ибымхәан, ианаараха, схатца дыздыруеит, дагыруоуп, агыркәагы, харт ашәанцәагы азәы дбеигзараны дыкам, быршьуеит схәеит. Лара ус нацылцеит, ашәанцәа шәымацара шәакәым, бабхәараа, агыркәа, ақырткәа, шәызегы Ацсны шәыкәтцуеит лхәеит еицах Бабулиа.

Ацсуа цхәыс исалхәаз кастазтгы, фныда-гәарада, исшәымкәа-исхамкәа, аа, сқанцъыр, ацъыкеи асызбали рыла хәпсы тоуп хшынтаацәоу, – лажәа даалгеит лылабжышкәа рыцкьо.

Жәаха мза иалагзаны, Ақсны икалаз арыцхарақәа, агәаҕ-
рақәа, ртәы Лев Толстои иақара иузыуазаргы, ынфықәра
нутдыргы уахьзом.

Февраль 1, 1994 ш.

Ажәытәан, Ақсуа хәынтқарра анҳамаз, Ақсцәаха, хәарада,
Ақсны атерритория артбаареи, рыжәлар, ақсацәа рхыпхьазара
излацлашеи ирышьтан.

Ақсны кьақьа... Ақсны Ду, Ақсны хәыцы... Аиаша заҳам-
хәозеи: иқан Ақсуа империа.

Ұныцқала ианхыбгала, Ақсны иахагылаз ахцәа – Чачаа,
Ширван-шахаа Ақсны атерритория армачра мацара акәым,
хықәкы хадас ишьтырхқәаз рапхьа игылан ақсуаа рымч
армачра, рхыпхьазара агырхара.

Адуinei атоурых ақны икамлацыз калеит Ақсны. Ахцәа
рыжәлар ағацәас ишьтырхит, атәытира (работорговля)
ақшыргеит. Иааитцагылоз асабицәа, арахә реицш иртиуан,
иртиуан зыкьыла.

Ашьоура... Ақәибакхара... уртқәагы ирыдгылащцәан ахцәа...

Алахтра... Ашыра...

Иааркьафны иухәозар, шәышықәсала ахцәа, афеодалцәа,
тауади-аамстеи ақсуа жәлар еиқәзырхашаз шамаха ус бзиақ
карцомызт.

Аурыс империеи ақсуа жәлари еиғазыжда? Еитах дара
ахцәа, афеодалцәа, тауади-аамстеи.

Ақсны еиқәзырхаз Қылышьбеи Чачба дызшыда? Иара
итәқәа.

Урылаехәартә зызбахә ухәаша сара сғанала, Ақсуа
хәынтқарра кәзтәз Леон Ащбатәи, Асовет мчы анааи Ақсны
иахагылаз Ефрем Ешбеи, Нестор Лакобеи роуп. Абартқәа
рыгәтыхәқәа, иззыкәқақәоз наигзеит Владислав Арзынба.

Геноцид шәышықәсала...

Геноцид адәахьтәи ағацәа рыла...

Геноцид ҳафныцқатәи ҳағацәа рыла...

Геноцид Бериа ила...

Абартқәа зегы хыганы... Зегы ҳариаины...

Сацәшәоит ҳаипшхазар хәа ихәжәаз аеыџ...

Узыкәгыҕша акоуп – Аҗсны еикәзырхаз, ахәынтқаррагыы еикәдырхеит – аҗсуа жәлар. Ахыбгалара ахыкәәҗкны ханнеи-лак, ҳаикәзырхо мчқәак цәыртцуеит, ҳазшаз мчык ҳаиталоит.

Ишәартақәоу раҗхәа игылоуп абҗьар мыжда ашыцылара. Даара-даараза ирацәаџны итәахны ирымоуп автоматқәа, атапанчақәа, уимоу, иртәахит агранатаршәгақәа.

Анцәа иҗышыаны, аибашьра еилгеит, хҗыза ду Аҗсны даха-гылоуп. Хҗыхьчаша ар ҳамоуп.

– Изутахузеи, ахатә малеипш, итәахны изумоузеи? хәа, – сара сиязтааит сқытаґы командирс иҗаз руазәк.

– Арзынба игәра шҗазымгои! Аха зегьакоуп хара ххы хәхьчалароуп. Аибашьра иалагаанза, иудыруеит аорганаа наҳалалан, ажьа шыыгақәатқәкьа хзаанырмыжкәа, бҗьарс ихәмаз зегьы хамырхит. Иумдыруеи, афорумаагыы цьоукы харжьеит абҗьар ҳамоуп, ҳаикәшәоуп хәа. Жәынгы-ґангыы Аҗсны еикәзырхо ажәлар роуп, – ихәеит.

Изхаххәааз, Ачадара иҗалаз арыцхароуп. Аибашьра зегьы зхызгаз, еибганы иалцыз, аҗаацәара далаларц аеазыҗатцара дшаґыз, аа, мышқәак раҗхәа анышә днамардеит. Дызшыы-да? Аибашьраан ивагылаз дишыит машәырла. Арыцхара уаҗа иаанымгылеит. Машәырла уақәшәагәышьеит, ҳацкәын уаҳа илахь ианымызт, ҳацкәын итыҗан уара уҳамаз хәа иархәеит иишыыз иҗынхацәа. Аха иара убасқак игәнигон, ихы илагәыдҗаны иеишыит. Агәырџа еитагәырџа. Аҗныш иизбаз, абҗьар иашьцылаз иара ада цсыхәа имамшәа ибо далагоит. Ихаҗсыхәоузеи?

Февраль 2, 1994 ш.

Абраҗа ианыстақәо иудыруазеи, мышкызны азәы имҗы-хәашәаны дапхьар, абри акәызма хәыцыртас, хәаас имаз ихәар җалоит, нас инацитцап, ажәлар, ауааҗсыра, аиааира дузза шыргазгыы, ргәатцәахы ашәы анакәыршаз, анышәынтрақәа ианрызҗырымцуаз аамҗазы, иара, ашәҗкәыџџы далацәажәоит ала, аџны зыхьчоз ала.

Хҗынҗаацәоу ҳахҗәаны Гәдоуҗа ханыҗаз, ауа иуа, кьын-тыжә маҗа хәа шырхәо еипш, сыҗшәма луацәа рыџны

хаѡнан. Иара гылан азиас хэычы Гэдоу ацха ааигэара, ахабла
Заместиански хэа иахъашыѡу. Аѡнгы агэарпгы шаны
икан, ажэакала аѡны ѡ-гэарпк аман. Аѡбатэи азбжаѡы дын-
хон қырѡуак, пхэыс шэпажэпак, ллымхақэа дуны, иѡағаны.
Илыжэлаз зегь реиха иѡъашыатэын – Цавѡавазе лыжэлан.
Убри ада уаха изакэызаалак ақырѡуара хэа акгы лыламызт.
Ақыртшэала «гамарѡьоба» аамышьтахъ ажэак лахауамызт.

Лхатѡа дерманын, дыпсхъан, лыпха жэабаѡа-жэаѡаѡа
шықэса лхыѡуан. Лықэра атқыс деитѡушэа дубон, дхэыѡуп
ухэартэ дыкан. Абарт хгэылаѡэа, ани апхаи ирыман лаки
цгэыки. Ала араѡэаххыреипш еикэатѡэан. Кавказтэи авчаркеи
даѡа лажэлаки ирыхшазар акэхарын, инашѡан. Иааркьаѡны
иухэозар, зегьрыла ла бзиан.

Хара агэылара ханыѡнала, акраамѡа хэаигэара иааиу-
амызт ацгэы, фатэқэак амѡоупсар, изгаша ахэшэ ахѡазшэа
иалакьысѡмызт.

Зны-зынла аанда икэтэаны убас иаапшуан, шэабаанагеи,
шэызуѡѡэада, араѡа усс ишэымоузеи хэа ахэарѡа аѡахышшэа.
Аха хэычы-хэыѡла ихашыѡылеит, зынзаск хара хэхъ ииасит,
убастѡѡа ихашыѡылеит алагы. ѡыара ханѡоз ихашѡашуан,
гэыбзыграла ихаишуан ханыхынхэлак, еихарак ус аѡатѡара
иалагеит апшэмапхэыс лыпхаи лареи ыкэѡны ианѡа ашьтахъ.
Уинахыс ацгэи алеи апшэмаѡэас, ѡѡтазаарас ирзыкалаз хара
хакэхеит.

Аѡэа апсуаа ианахга, аѡныѡѡа Аѡэаѡа ххынхэит,
ихашыѡылаз алеи ацгэи ааныжыны. Мчыбжык аѡара антѡы,
саннеи ала-нашѡа иаапкыз ѡушьарын убасѡак игэыргьеит.
Чахык намѡасыршэын, агэашэ ашѡа сѡанынасха, аѡа аѡара
иаѡэыѡын, убас бжык ѡнагеит, ахы шыѡатѡаны иѡѡѡэуон.

Иѡѡѡ ѡшьымз.

Иаѡы Гэдоуѡа сыкан. Чахык аасхэан, алеи ацгэи збарѡ
снеит. Ацгэы ыѡазамызт, даѡа апшэымаѡэақэак апшаазар
акэхап. Ала штэаѡ итэан абартѡаѡы. Ихъшэашэаза «апсшэа»
санахэеит, сыбзиабара уапсамхеит ахэозшэа. Ахы аасшы-
шыт, аха ахы шыѡыхны исѡампшзеит. Ашьшыхэа инаскъан,
аблақэа хъаала иѡаны исыхэапшуан. Агэарп санѡыѡуаз
«уаргы саргы хэгэнаха рымазааит, рыбақэа адунеихаан

аччапшь рхымлааит бри афыз аамта хтазыргылаз» – схаон сгәанала.

Абриггы ңышәароуп. Сызшаз ухышьаргәыта сакәыхшоуп, сеикәырха уафык иеиңш!

Февраль 4, 1994 ш.

Уаф кәыгак иихәаз:

– Амаалык дызшаз ус иеихәеит: «Абз устеит уцаажәаларц. Аха ахшыфгы устеит, ихәатәуи ихәатәыми еилукаарц».

Имахаит. Имуит амаалык. Дшафыц дафын: иааидыруаз зегы ахәара дакәымтцит.

Ианимуза: иахьарнахыс умаалыкызам, уафыстаахоит, – ихәазаап дызшаз.

Абри ахәамта иахьа исгәалашәеит. Ихәатәуи ихәатәыми...

Еснаг еиңш, ашара саатк шагыз сгылеит. Ауадафы убаскак ихьтан, акалам узымкыртә. Акәа леиуеит Акәа ақалакь, ақыта иафызаха, шытыбжы затәыкоуп иалыфуа – арбагькәа рфьтыбжы.

Иацы, ирхәоит, Гал акәша-мыкәша хара хтәкәа гәгәала идрыцкәеит хәа. Аибашьра еилгеижьтеи 25-фык хачкәынцәа тахахьеит абри араион акны. Арахь Кәыдры афхаа усгы ише-ибгаз иргеит хагацәа.

Жәытәнатә аахыс, еибашьрацыпхьаза еснаг еиха-еиха имацхоит Аңсны атерритория.

Атерритория мацара акәым, ххатакәаггы еиха-еиха хмацхоит.

Убас ишыкоуггы, ажәлар ркәыгара хшеикәнархо агәра згоит. Шаkantә ақәзаара акынза хнеихьоузеи, аха хаикәханы хааиуеит.

Февраль 5, 1994 ш.

Сызшаз срыцхаишьан, ахәшәтәырта дтытцит, игәабзиара ашьақәыргылар аефуп сычкәын Даут, дхәахәа-чахәаны аибашьра иалтцыз.

Ампытцахалафцәа иахшыуаз хшыт, иаанхаз ыкәахцеит.

Уажəшьта?

Иаха-иаха аеыргəгəара иаеуп ауафымра хафнытқа.

Ағба аангылар иаразнак иадчабло иалагоит амыдагыцаа. Убасқақ ирацааны иадчаблоит, ағба зымтысуа иршьахауеит. Абасшəа сыбла иаахгылоит ауадафреи ауафымреи. Ауафра-аңсуара – аламыс аиааира дузза агеит Аңсны аға данақəла. Уажəы ххала ханаанха, ахьз-аңша злағгаз амыдагыцаа адчаблара иаеуп.

Февраль 10, 1994 ш., аңшыаша

Иахьа ашьжымтан абрақа, Шəача сабхəында Шəарах икны сахьыкоу, ателевизор аеасцан, аеаха-дагəа иеипшха исыхəаңшуан. Арадио «алымха» сыртəин, иеаха-еихаткачза иаасымпытəхеит.

Ашьтахь, ақалақь акны еилыскааит икалаз – азабастовка қалазаап. Даара иаасцаымығхеит. Еилкаашьа змам хтыс бааңсқаак мөаңысуеит Урыстəыла.

Сара сполитикым, аха иахьынзаздыруала, таацаак аеы еихабык дықазароуп. Хəынтқаррак аеы азəымкəа, шыцамкəа апрезидентцаа қалашьас ирымоузеи?! Урыстəыла аусура иакəытцит арадиои ателехəаңшреи, ихауа ауалафахəы маңуп хəа. Хара аңсуаа ажəа «ауалафахəы» ххаштхьеит шықəсык аахыс.

Изыхьақəаз рацаоуп. Рхəара, реиқəыңхьазара иаңсам, аха атыхəтəантəи амзақəа раахыс исылаены икоуп аңстазаара агəахшəара, агəақара, иаакастцо абас икатцатəуп хəа мчыла схы иасырқатцойт акəымзар, акгы сгəы азтам. Издыруада, аибашьра сарцагəны, аңстазаара агəама сцаыззар, ишəартоуп даеакгы: сгəы рыхшəазар ауаатəыфса? Анцаа исумтан убас аилкаара, ахшыф-кəығара, ауафы дзакəыткəьоу снаигəылапшны дызбартə. Ацець итуго азыхь уазымхəыцкəа ижəла, хыхьынтəи утаңшла ацець. Аца итоу ура иуусым. Икалоит азыхь угəы ахзыршəаша ацазар, иаххəап, ацець амат қазар. Ауафы ихшыф инарбойт ихатагы дызустоу, аха игəы камхарц. Анцаа изишеит даеакгы. Дзакə уафыткəьоу ихарштны, дуаф бзиоушəа ихы ижбойт. Убасткəьа ибо-

ит ауаатэыѡсагы, излаҕам ала ишьтыхны дрыхэаҕшуеит, еихарак харт апсуаа, избанзар еихараѡык лакэхаѡцэоуп, убри азыхэан акэхап, хфольклор ухаҕы иузаамго аҕара из-беиоу. Иацтэи амш ххаштыр, уацэтэи амш хазымхэыцыр, ахаиуан хаипшхоит. Ахаиуан аҕсы тоуп иахьатэи амш ала. Уахьынхала, ухы иархэа иахьатэи амш рхэеит ажэытэзатэи римлианаа (аурымцэа). Издыруада, абри ахшыѡцак аныр-хэоз, рцэа иалашэахьазтгыи римтэи аимпериа аилахара шааигэахахьаз?

Уажэы апсуаа хаизыҕазаашьа зеипшроузеи хэа ухы уаз-цаар, аҕак иаша ухэозар, угэы иахэом.

Еицахзеипшыз адэныҕатэи аҕа хаидикылеит.

Аиааира ду ашьтахь, хаҕсадгыл Апсны хара ианахтэха, дасу ихы дашьталеит. Иахныҕшуа иалагеит адоухатэ ҕызацэа даара иахьмацхаз.

Сызҕуи? Сроман «Ахамыштыхэ» ахылаара, адокумент ҕыцқэа агэылатцара, имыцхэны изыѡқэаз амхра, аркьаҕера. Ароман дукэа раамта цеит, ицазеит.

Антамтақэакгыи ҕасцақэоит, хаамтазы Апсны зегь реиха ихьантоу жанруп апублицистика, зегь реиха ишэартоуп, уааҕэымтцакэа ахэаццышэ уаҕагыланы уныҕэалароуп.

Иаазгоит ҕырпштэқэак. Апсуа кариеристк изыхэан изѡын, нас иҕыжэжэаны икасыҕсеит. Ахшыѡцак ѡ-хэҕакны ишан. Актэи ахэҕа – атыҕ ду ахь анеиразы ақэцара. Аѡбатэи – иматцара ду ицэымзырц азы иааилшо зегьы аҕатцара, уахгыи-ҕынгыи азхэыцра, дытҕэаны дамоуп аегиозмра.

Изырхэои, дад, адунеи аахэит хэа? Адунеи ахэҕа акыр миллион шықэса раҕхьа ишыҕаз иҕоуп. Амра ахьгылац игылоит, иахьташэац иташэоит. Азиасқэа амшынахь ишцац ицоит. Инахэаахэуа ахэынтқарра ашьақэгылашья ауп. Ахэынтқарра аҕанапсахлак, иааиз аамта ҕыц ианаалаша ахымѡаҕашья ҕыцқэа цэырцуеит, аиааира агоит. Асовет мчы ахаан, амалмазара атқыс хэҕыр ақэын адоухатэ беиара.

Иааиз аамта – даара ҕышэара дууп. Даара иуадаѡхоит милатк ахасабала хаикэырхара!

Ибзианы ихэоуп: «Азыхэашь уеоутар уахэаеуеит». Иупсы-хэои аамта ҕыци уареи шэеиҕацэахар?

Аеы ашыапы пцээр, ахы кыдкыаны аеашыует.

Аамта хьанта – уигы аамталоуп. Даара ихьантоуп аамта хьанта аеанраалара. А. Пушкин ихэеит: «... В мой жестокий век восславил я свободу!» Иреигъаз апсуа поетцаа ашәа азырхәон ГУЛАГ, усқан айбатира шәтыкакачуан. Уажәы – ааитдагычреи аитдашыцреи инацлеит даеакгы – атдартыша.

Ипсыгехеит хцас дуқаа.

Азәы ифеацхьа ухырхәозар, даеазәы убга еиурхароуп. Убри азыхәаноуп апсуа азәгы ифеацхьа ибга зиеимырхоз.

Хиааира ду хахнацааит, агәырәа иазымгаз, агәыргыра дагеит, ихэеит.

Ихэеит тахмадак: «Дад, ацәгьа-мыцәгьа уаеагыланы иахынзаулош уқәдала. Аха уаха сылшом ухәартә афынза унеир, усқан иузаанхоит даеакы – ухата ууаәра ахычара».

Инацитцеит даеакгы: «Дад, ауафы ламысда изыхәан угәашә аауртыр, уара уахь иааиуаз ауафы ламыс угәашә давсны дцоит».

Маи 4, 1994ш., ахаша

Акәа хгәылара инхон аурыс таацәарак. Цкәына затцәыкдрыман, дышқәыпшаз дықәцны Урыстәылака дцеит. Ирыжәлан Анашкины. Лара апшәмапхәыс, хәзегьы дшахдыруаз абас акәын: даакәымтцакәа цәгьахәафык, ашшфык, зегь драцәхауан, зегьы иреисуаз пхәысын, еихаразак дыхтакны длыман Миша Булиа. Апсны абылтәы еихабыс дықан. Дбеиан, агартә имоуа аңара иман.

Анашкина лхатца, еснагь ар рыматәа ишәын. Абласаркьа еикәатцәакәа ибла иатаны, ихы шытацаланы, азәгы апсшәа еихәазомызт. Афыцегьы рықәрахь инеихьан. Германиеи СССР-и реибашьра иалахәын, аорденқәагы рыман. Убри акнытә, ауаатәыәса зегьы дара руал рыкәны акәын ишрыхәапшуаз, аха ауаатәыәса дара рыпсы тоуп хәа икәзамызт. Уи дара аргәауан. Зегьы гацәас ирыпхьазон. Еихарак даакәымтцакәа иашшуаз лара лакәын.

Абас ишааиуаз, аума иакәлыршәахьаз, игәы аангылан, иаалыркьаны ипцстазаара далцит Миша Булиа.

ихаҭа изыхэан акәымзарггы, ма ихшо, урт ирыхшо ирпылап.

Уажәы исгәалашәеит даҭеакггы. Акыртцуеит. Ҷнак, хатцаки сареи хшеицәажәоз, ус ҭааитит:

– Уара, абри ажәлар, җызас, еихабыс иртәху дысзеилым-кааит. Анымха-хымтәа, агәыхәы дырхагылан, азхарамфа, дабахтәху рхәеит. Дтәы-дыҗха, абыста еикәтцаны изфоз, абегия дырхагылан, тәи-млашы еилибакаауам, ари хара дахтәым рхәеит. Уажәшьта еилкаа иртәху?

Ашьтахь, ажәаҗкак нацитцеит. «Азәы азы даанахәеит. Анцәа! Анцәа, усыцхраа, усыцхраа», – анихәа. «Сара суцхраа-хьеит. Анапкәа устеит! Ашьапкәа устеит, инауҗкәа-аауҗкар азы уруеит. Ухы уахәа», – ихәеит дызшаз. Дасу ихы дахәароуп. Иуасхәап, иҗалахыоу ажәабжык, – ихәан, иажәа инацитцеит, – ажәытәанза, ахәынтқар ихааноума, асовет мчы анааи раҗхәтәи ашықәсқәа рзыхәаноума, ишакәхалак, тауадк аштә дталазшәа ианихатцгылоз аамтазы, дыҗан, ихәеит, нхаф бзиа-ак, Дахар захьыз. Иарҗысра дынтысит, шықәса җынҗажәа дыртагылеит. Дынхоит, аха дышҗанхои! Иҗсаса узыҗхьазом, ишьамаҗа аеыф дызрыкәшом.

Икәаскыа-асасаиртә, инейтых-ааитцыхыз иматцуртә, ина-ныра ухәа ракәзар, җба-хҗа таацәа изырызымхарызеи!

Абартқәа, абартқәа зеггы инапала иҗаитцеит, ауастара инаркны, ахәса бзиақәа реиҗш, аутратқәкәа җаитцон. Ишырхәо еиҗш, акы злаз зеггы илан. Ажәакала, зеггыла Анцәа дигәаҗханы дишеит. Аха имамызт зеггы раҗхәа игылоу, уаха зыда җсыхәа ыҗам җхәыс – димамаызт. Инхара-интцыра ду дқәықәма-шәықәмаха ихала затқәык дахын.

Дызтахыз иаеҗнырхәон: «Иҗауцо зеггы зутахузеи! Уаныҗамло ухәыштәара еикәыцәозар?» – хәа. Иарггы: «Сызшаз сылахь данимтцеит» – ихәагәышьон.

Абас дшааиуаз тынхак дизкашәан, җхәыс дизихәарц дала-геит. җхәызба бзиақ җыара дилаҗшыхәт. Длацәажәан, рыҗны инейрц, еибаирбарц дақәиршахәтит Дахар.

– Уара дуқәнагоит. Лыҗшра-лсахыа бзиоуп. Уара уатцкыс деиҗымзар деицәам, убас иҗоу нхаф бзиақ дигҗауп. Зыҗхзашала акрызфо таацәароуп, – асеиҗш ажәақәа аниаха:

– Атынха иихэо соухэеит. Сақәшахатуп. Ианухәа, дыбзи-
азар акәхап. Хцап, даабап, аха рыцхарак сыхыт, иаасараза,
– ихәазаап Дахар.

– Иухъзеи? – ҕааитит итынха.

– Урыхәапши арт снапкәа. Урыхәапш, ишухәаз икоу таа-
цәаразар, ачеицыка хзыкартцозар акәхап. Хнапкәа хазәзәарц
аирыз ала азы лыманы дааир, лара снапкәа дрыхәапшыр, хаи,
аеышапхыц иафызаха, имса мацараха, изакә напкәоузеи имоу,
сцәа-сжыи иахькысыр иаацәнажәжәоит лхәап, сырпхашьагаха
сабоугои, иаасараза ҕымшкә-хымшкә, снапкәа цсыхәак рзы-
зуп, – ихәазаап Дахар.

Җаха-хаха роума, цәамҕахә кәимтцеит уи ауаҕ, апхәыс да-
згоит ихәеит, амыргәырҕа ихы итәлеит.

Даалаган, ицәацәаза, амсақәа рытча икәз инапкәа ахаз
изааитцеит, ихәеит.

Аеыхәхәагала игыҕеит, ирыцкьеит.

Инапкәа зыфан, даакәымтцакәа аматәа зызәзәо апхәыс
лнапкәа иреипшитәит.

Снапкәа уажәшты сырцәыпхашьом анигәахә, итынхеи иа-
реи цеит цхәысхәара.

Ишырхәоз егыкәлеит.

Апшәмацәа зегрыла хатыр ду рыкәтцаны ирыдыркылт,
ачеицыка дырхиет.

Аишәахь шәааи анырхәа, лара, Дахар изырхәоз апхәызба,
ампахьшыи лмахәар иахаршәны, аирыз кны дааит. Инапкәа
илырызәзәеит Дахар. Снапкәа пашә-пашәза ишыкоу цкәа
илбарушь хәа инапсыргәытцакәа нархәы-аархәуа инапкәа
изәзәеит Дахар.

Аишәа-чыс инахатәеит. Ачеицыка хатыр ақәтцаны акрыр-
феит. Лафкәакгы рхәеит. Ихынхәит аҕныкә. Исалхәаша
уажәшты дазхәыцхьеит, лажәа сахап, дақәшахатзар, ағхәара
пыстәап ихәан, хымшкә анаатц, стынха дынсырхап хәа
игәакуаз ақяҕариа иныкәыршәны дцеит апхәызба лахь.

– Дышпаббеи, ибхәозеи? – хәа длазцааит.

Дыпхашьазаргыи, атак кәлымтцар ауамызт.

– Ицәажәашыала, хшыҕла дкәадамзаап. Дахьноугалак
дыпхоушьартә дыкам цшра-сахыалагыи. Аха сгәы еихызышыуа
акы идызбалеит.

– Иҗалазеи, изакәызеи?

– Амал-мазара имоу зеггы аазрыхыз иани иаби ракәһап, урт мышкызны ианыҗамло хара хныҗкәызгода? Иара акру-ра ицәымҗзар, сара снапсаргәытцакәа иаҗа иҗаҗоуп иара инапсыргәытцакәа рааста. Ахкәажәцәа рнапкәа реипш, икәаш-кәашза иҗоуп. Аеага зымҗац, хаиуанк ауац тызымгац, сара сныҗкәигоит хәа сызицгагәышьом, – лхәан җаалтит.

Аҗаҗгәариа икәатеиах җцәауа, ччараха исит.

– Бақәшахатха, бицца! Мчыбжык ашьтахь иббап изеип-шрахо инапсыргәытцакәа, – ихәазаап.

Еилибакааит.

Маи 6, 1994 ш.

Ақыртүа нацистцәа иахшыуаз хшыт, иаанхаз бҗыр-шытыхрала ианыкәахца, шәахынтәааз шәца хәа анраххәа, ажәакала, уф гәышья хәа, рыбҗа ааитдыхны рыжәфан гәакья инацпашит аҗсуа жәлар.

Җаҗанымынтәи ихәахәа-чахәаны ихынхәкәаз среиуоуп сарггы. Иахьантәарак сыбла иаахгылон сахьак.

Атыс ачалт ду иацпацалар, ачалт ақәхар, аха, насыҗла иацпраар, еикәхар, раҗхья иабо атла амахә икәтәаны, игәытҗкәа-җсытҗкәаха изтыцпрааз ачалт иахәаҗшуеит.

Ачалт изатцалаз, излатцпрааз, излеикәхаз акымзаракгы аздырзом, издыруа атцыс анцәахәы, Ажәеипшьяа иоуп.

Абри атцыс иугәаланаршәоит хәибашьра алагамтәи анцәамтәи. Уи ахтыс дуззасы аиашатҗкәа здыруа азәызатҗык иоуп – хҗыза ду Владислав Арзынба. Ахәашьяггы идыруеит, аушьяггы идыруеит. Иара, жәлар рҗеи, жәларык раб, Москва аус аниуаз избахә саҗахьан, дыҗоуп җарауаф дук хәа. Уаҗа акгы.

Ибзианы исгәалашәоит раҗхьяза ихьз-ижәла хәаны, Аҗсныҗа иаагара ханалацәажәоз.

Уи маи быжьба, 1988 шықәсазоуп.

Аредакция аҗны, акабинет сыфнатәан...

Ауаҗаҗ җшза аман. Аҗхья астал хәыҗы ргыланы, илаҗкәыз акресло сыкәтәаны, материалкәак срыпхьон.

Аены анышә дамардон атцарауаф ду, апсуа патриот ду Г. А. Зизариа.

Аматериалқәа саарыпхьаны, нас асаат жәафә рзеипш, еибәххәахьан, аредакция аусзуоцәа хәзегьы апсрахьы хцарц, шыьтцәрак ашәтқәагьы аахгахьан.

– Сыфәналар каломә? хәа, – ашә аартны даафәналеит, хатцәк. Схы сымфәахәзәкәа:

– Уфәнал! Усгьы уфәналахьеит, – схәеит.

Схы саафәахәзар, сапхьа дгылоуп Апснытәи Обком актәи амазаныкәгаф Борис Виктор-ипә Адлеиба.

Изыззарызеи, саақапшхьеит, исхәо сфәмшәо саанхеит. Ашәтахь:

– Борис Виктор-ипә, шәмазаныкәгаф атәл дасыр шәара шәахь сымнеиуаз, шәхәтә шәышпәауаз! – схәеит.

– Заа сдәылтцит. Шәапыла саауан. Издыруеит, иахьа анышә дамахдоит Гьаргь Алыкьса-ипә Зизариа. Хәицәажәап, нас хәиццәп схәан, сымфәахьтцит, – ихәан днатәеит. Аредакция аусушья, иара ибзоураны ихәуз ахьбра ухәа, уамак зтәазымкуаз зтәарақәак ханрылацәажәа ашәтахь, ашәахь днапшын, – ашә арки, аказы мазала суацәажәарц стахуп, – ихәеит Борис Виктор-ипә, – иихәаз аныкастцә, ус фәаитит, – ауаф дудхәпхеит. Аха, иудыруеит апстәзаара пстәзаароуп, азиас иафызоуп, иара атәы кататәуп. Мыш фынфәжәа уи алацәажәара тасым, апсуаа иахтәым, аха нас избатәуп Зизариа итып ду афкны икахтцә, уажәнатә хәзхәыцроуп.

– Ишәхәо зегь рыла ииашоуп, – схәеит.

– Сызуазтцарц истаху. Дудыруама Москва икоу атцарауаф Арзынба?

– Ифымтәқәак срыпхьахьеит. Хәиуацәоуп. Итәтцә Ахәпхәуп. Чыдала хәеибадырзом. Амала, сфызцәа атцарауаа Роман Чанба, Боча Ацьынцьял, Иура Воронови еизааигәоуп. Избахә акырынтә хәлацәажәахьеит, – схәеит.

– Фызарак ахәсабала хәицәажәара рамхәакәа, апсыжра ашәтахь зызбахә ухәаз, егьыртгьы, зыгәра уго, унаразтәа-ааразтәа ргәы ишпәанаго хәа. АбНИИ адиректорс Владислав Арзынба икатцара, – ихәеит Борис Виктор-ипә.

Исыдитцәз ишсылшоз икастцеит. Ашәтахь еилыскааит, сара сеипш, азәырфы драцәажәахьазаарын азтцара рызбаанза.

Аңсуа институт адиректорс даныҕартца, мышқәак аатцханы, иусуртаҕы снейт. Ҳаибадыйрит.

– Аредакциаа исыдыртдан, сааит суацәажәарц, – схәан сцыыба иааҕызгеит машыынкала икыпхыны азцаарақәа зныз ақбаад, – сара азцаарақәа усталап, икауцо аҕакқәа ақбаад ианыстдоит, – схәеит. Даапышәарччан, арахь исырки, – ихәеит.

Ибла нахигеит.

– Абарт роума иумоу зцаарақәас? – ирхынхәны иаасиркит, – укаламгыи уқбаадгыи уцыыба иҕаз.

– Баша саама?

– Уцшәма, ссөйза, санхәыпха асалам сызлыҕ. Уатцәашыҕахь арт узцаарақәа рҕакқәа ифны иузынасыштыуеит, – ихәеит. Егыашатцәкыаны, адырхаҕены сызихәаз астатиа фны, машыынкала икыпхыны, аредакциахь инаишыҕит. Иаарласны еиҕазгеит. Аномер аҕны иқәхаргылеит.

Изыхкыақәаз еилкаауп. Истатиа знылоз аномер ҕымтзеит, ишеибгаз амца қбауқбадиалабит, ма азеибафара иахәлабгеит.

Убас ахыт хредакциа иамаз, ибеиаз архив.

Икоуп хаштшы змам даҕаакгы. Иашоуп, хаштшы амазам, аха назаза иахцәызит хыцхызара змам хдоухатә мал.

Мал-мазарала ихцәаз деиҕанхоит, доухала ихцәаз дыхцәазеит. Аха икоуп даҕаакгы.

Ашыха зыхь уафы хәымгак икыашыыр, азыхь цқба ҕабоит. Аамҕа анцалак, азыхь цқба даҕаацара аҕыцтра иалагоит.

Иканатц ашыхақәа, икалоит ашыха зыхьқәа... Убасоуп ажәлари рдоухатә мали.

Инацҕатәуп даҕаакы. Ахәынҕқарра ашыақәгылашыа асисте-ма аҕанапсахлак, реырыпсахуеит иаланхо ауаапсырагы.

Асовет мчы ахаан, иаланхоз ауаа рхы иагырханы ахәынҕқарра иацхраауан. Убри иахкыаны ахәынҕқарра аҕарҕәҕеит, аха иахаштит изыргәҕәаз, цашәс иамаз – асовет уаа. Ирыбжыз ацха аныблы, иаахәит, даахәит, аеыпсахра далагеит асовет уафгы.

Иаха-иаха аиааира аго иалагеит хи-цси, аегиизм, дасу ихы дашыҕалеит. Убаскак илакәит, игәыла ифны амца акызар агәхьаа имкуа аҕынза.

Абртқәа, абартқәа ирыхкыаны, хиааира ду ашыҕахь Аңсны

еикэзырхаз пытѡык ыкэтны ицо иалагеит. Уажэазы уи апро-
цесс азхара иаѣуп. Уигы пышэароуп, пышэара ѣыцуп.

Шака игэҕэаны, шака ииашаны ихэазеи апоет ду:

Счастлив, кто посетил сей мир

В его минуты роковые.

Ииун2, 1994 ш.

Урыстэyleи Кавкази реибашьра еилгеижьтеи, 130 шықаса
атра иазкны Нхытц-Кавказынтэи иааз асасцэа хаманы
хцеит Очамчыреи Ткэарчали. Ткэарчал декабр 14, 1994 ш.
афашистцэа Лата итадырхаз авертолиот ахышьтыпрааз атыц
аҕы абака шыргылахо зхэауа ахахэ шьтарцеит.

Икан амитинг. Анаҕалбеит, мышкызны иакэйтпрушь Ацсны
ашьра! Ацсуаа гэаккэа, иаакэымтцзакэа рыдгьыл ашыа ныкэ-
тэауа иаауеит.

Ацсны ахьз иаанаго ѡбаны ирхэоит. Ацсы зну атэыла,
ацсуаа зну атэыла. Иацуцдар ауеит даҕаакгы. Ацсы зыхтынтцоу
атэыла. Уажэы ажэлар гэакын, убри акынза инеины икоуп,
даҕа мацкоуп, нас ирхэар ауеит: аѡстаа ихэхааит ари адгьыл,
хара хзымҕацозар изахтахузеи.

Асасцэа иааз дрылан казак быргк. Уи ажэа анирта:

– Ацсуаа шэфырхатцара аҕацхыа сшыамхы асырсуеит, –
ихэан, ииашатцэкыаны ишыамхы аирсит.

Ииун4, 1994 ш.

Аамтакэа мѡасып азиас еицш. Атакар иаршыз ххы-хахшыѡ
хьшэашэап. Срыцашыцуеит убаскантэи атоурыхтцааѡцэа
хара хаткыс дара иаха иахьырдыруа.

Дшыцэаз ихы цены даацшит хэа шырхэо еицш, хазеггы
шыыбжьон хашта агэта дыштагылаз хбеит ампыцахалаѡ.

Ииун 28, 1994 ш.

Иацуха, атцх агэы еиѡнашахыаны, цѡоукы ныѡналан, иказ
зеггы хыла-гэыла иаархэны, амца нацратцаны ирблит «Ацсны

аинтеллигенция» рессоциация иатәыз ауадақәа. Хқақа миллион маат ыхә ашәкәкәа ццышәыртәит. Хәарада, хара «хтәкәа» рнапала ҳағацәа икартаз усуп. Уи бзиазаны жәытәнәтә аахыс ирдыруеит ақыртцәа. Убри азыхәаноуп изырблыз Аңсуа институт архив, Лакоба имузеи, изырблыз ахатәы архивкәа. Икәырхырц иртаху ажәлар, рыкәхра иалагоит рдац-пашә ала. Ажәытәанза ҳалацәажәарым, аха ажәаатәи ашәышықәса инаркны иахьа уажәраанза урт, мрагыларатәи хгәылацәа ацәгъара иахзырухьоу ҕык-бзык иазхәом. Аринахысгьы ихағрызаауам. Ақыртцәа – қыртцәоуп, аңсуаа – аңсуаауп, урт штак еицтанхашьа рымам.

Ииуль 20, 1994 ш.

Ашжьымтан шаанза амшын ағы снейт. Амшын тбаа дузза, ақара еиужьра зегьы схала сыказар стяхын, сегьгәыгуан уащпсы дызбом хәа. Аха абар хаттак амшын дтоуп дызсауа. Аибашьра қалаанза, абас ашжьымтан санааилак, «хашьцәа» азәы ицәаара санахьцшлак, сгәалақара аабжьысуан. Уажәы анцәа ицьшьаны, аңсуаа рфырхатцара ду иабзоураны, урт азәгьы дықам. Зегьакоуп абни ауащы, амшын дузза зымацара итазсоз, дызусту шысзымдыруазгьы, адунеи цәгъара хәа акгьы шысзимузазгьы, ицәымгграк насылсит. Ацәымггра! Избан? Сара истәума амшын? Исымеикыма? Ацәкәырца аққага снықәгылеит, амшын сеалахаланы. Уи ауащ амшын кәанда дтазсауеит. Дцеит инахьхьытәи ацәкәырца аққага ақынза, инапы нахьиркьысуеит, даахьахәуеит, дызсо дааиуеит аранза, арақагьы инапы нахьирсуеит. Амшыни иарей гәыдибахәхәалоит. Ицәа-ижьы арғәгәоит, игәы-ицсы артаслымуеит. Уееилых, утала, уеамада амшын уаргьы! Мап! Абри ауащ изгәаара сгәатцағы иаағыхаз, иазхауа, иазхауа мацара, атцысха аншәуа еицш, сгәатца иаатцагылеит. Сыбла дахьамбаша, изулак снаицырцит.

Ихаразаны ақара сахьаваз сгәы стәхәыцуан. Ахысыбжь икәтәарала мацара аибашьра дзальымтцазаап ауащы. Аибашьра далцит, дацәцеит, деикәхеит хәа анухәаша убасқаноуп, гәагла, цәымграла итәу игәатца агәбылрахьы, ақыиарахь ианиаслак.

Ацәалашәара

Ацсны Ацъынцътәылатә еибашьраан Ешыра ахәаа нкыла-ны итәан ыцъа айыызцәа, аспортсменцәа Иуана Сангәлией Руслан Таркылы. Урт еишыцәак реипш еибабоижьтәи акыр шықәса тәует, убри акнытә, хәарада, азәы машәыр ихьыр хәа егы дихзызауан. Ёнак шаанза, ацәылашара иеалакны, аибашьыцәа, зынза ахәаа резааигәатәны итәаз рхәы игарц ддәықәлеит Руслан. Дындәылцит, азәы дицәхасызшәа, атҳарцәхәа ацәа даалтит Иуана.

– Уабаци?

– Хәибашьыцәа рхәы згоит. Иаха акрымфазакәа иаан-хеит. Аснаиперцәа убасқак ихысуан, азәгы рхәы изымгеит, – ихәеит Руслан.

– Уаагыли, – даатқьеит Иуана, – аа, уст, ухы кәапәи абри ахатца, – акаска неихаитеит, лафкгы наццаны, Руслан ихит. Имуит, аха Иуанагы имуит, мчылатқьа ихеитеит, ицсгы еиқәирхеит. Дышнеиуаз, аснаипер данхыс, Руслан илахь афьтқьа акаска иақәшәеит, ахы арблақьеит, дахәит, аха ишысхәаз еипш, ицсы еиқәирхеит.

– Уара уцсы схоуп, уара акаска мчыла исхаумтаргы, схы аасхиуан, – ихәеит Руслан.

Убастқьа рыхит сычкәын Беслан иызыей иарей.

Аибашьра ашыкьымтаз ёнак жәыларак ахь ицон. Аштаб акны иаанхоз иыза Гиа Харазиа ус ихәеит:

– Уахьцо даара ишәартәуп. Акәа араион афн дуқәа ркны иқәтәуп аснаиперцәа. Шәкылкааны ишәеихсуеит, – ихәан, иара ишәыз акәылзы ааишәихын, – аа, уст, иушәтца, – ихәан, ишимуаз инаишәитеит.

Иахьцаз, ииашатқьаны, аснаипер – афашист дкылкаа-ны Бесик диеихсит игәытқьа иақәкны. Ахызатқә акәылзы иаахан, итанареылеит, икәа итәшәеит. Иыза деиқәирхеит, еиқәирхеит сытқәаншьап.

Ииуль 29, 1994 ш.

Иаха ахәылпаз цытқык хәаикәшәан, хәхьейцәажәоз апсуаа архәыцәа икартақәо хәа убасқак ацәгыарақәа

сархәеит, иаха уаџтас сызмыцәеит. Иахьаггы сшьара сзы-
қәымлац. Издыруада, ауаатәыџса шыоуқы-шыоук аңсабара
ихәымгақәаны иашазар. Абзиабара иалақоушәа иахқәақәо
баша ххы итахқәаазар?

Аха, сгәанала, иқалаз даеакуп.

Азы ужәыртә иқа-иқам, ишакәхалак итынчза итатәан
азиа. Ахақә дузза тахаит. Азия еиланарџынтит. Азыхьқәа
иалақәазггы аақшит, ихәәены иамаз агәамггы халеит. Абас
иқалеит қара хзы аибашьра. Хажәлар иаарылаз зеггы аақшит:
асаби илабжыш еиқш ицқьоу рыбзиабарақәаггы, ухы-угәы
ахзыршәаша рыцәгъарақәаггы.

Аха уахәақш даеакггы. Имра шеишеиха ицәырцит аңсуаа
рыбзиарақәаггы. Адунеи зеггы ирдырит аңсуа иңсадггыл
азыхәан иңстазаара дшаеиғзо. Уаџы ихақы изаагом
аибашьрақы аңсуаа иаадырқшуаз афырхатара.

Аңсадггыл абзиабара – аа, абри ауп ауаџы иламыс
ахьынзақараку шәага-загас иамоу. Ус анакәха, аламыс ықоуп,
иғәғәоуп, иқаракуп аңсуаа ққы.

Мацк инацәқәырқа-аацәқәырқарггы, хақә хәычык
налашәарггы, иқан, тынч атра итаиан азия. Атқан иататәан
агәам, ақьашьра. Итқхәрааны иалалон азыхь цқьақәа. Амра
анхыпқалоз иблахкыгаха ицырцыруан, ажәван ашәшьы
анхылоз алакытца арцәгьон. Ацәгъараггы шыақәгылахьан
абзиарақәаггы тышәынтәалахьан. Абас ишааиуаз, ахра бганы
иалақайт азы. Еилаџынтит. Азыхь цқьа иалақәоз акәзар, уиггы
аақшит, итқәахыз ақьашьраггы. Абри аџыза асахьа ухақы иа-
аиуеит иахьатәи қаңстазааразы.

Декабр 8, 1994 ш.

Исзымдырзо мчык насытцасын, изыхьқаз сзымдырзо,
сцәырқазшәа, шаанза саақшит. Сахьцо, сахьыццакуа
зынзаск сазымхәыцзакәа ажәжәақәа сәааиласқәеит. Сахьа
еиқәатцәақәак сыбла иаахгылон.

– Уабаци? Цқьа имшазац. Бзиароу? – днасазцааит сың-
шәма.

– Иаарласны сцаны сан дызбароуп.

– Жәацы, асабша уҗамзи. Иахья, ашәахья, аусура мшха, пхыз убоу?

– Пхыззам. Азәы ғиҗызшәа, ажәақәак сғәы инықәөит, сан акы даргәақуашәа. Сцароуп, сцароуп.

Снеит сашьейтҗы Муҗья иҗааҗеи ҳани ахьынхо Влади-мировка. Ауҗрағы амандарина ғырхуан. Уаөҗас аҗсшәағы рамхәакәа, снаразҗааит:

– Хан дышҗақоу?

– Хар лымам. Дымгылазаҗт. Дыҗәазар акәхап. Шаҗа ибзи-аны уаазеи! Уаргы улаҗәажәа. Даара хьяас илымоуп атәым өны ҳахьыөноу, Аҗара, ханхара-нҗыра ахьырблыз. Нхашья змоуша «хашьҗәа!» Хара хзықәшәаз еиҗәақәоу иақәшәеит ауаа. Иаха дышҗталаанза дҗәыуон, ихалшоз ала лгәы харғәғәеит.

– Акәаҗа, аөныҗа дызгап, – схәан, ашырхәа сныөналеит хан дахьышҗталоз.

Аиарҗа җаҗәуп. Дыҗазам. Хшыө еиқәаҗәак схы иааҗа-җежыт, Кәыдры дҗаланы дырны дҗазар, машәыр лыхьзар? Ханхарҗа рыбаанза, ханхон Кәыдры нырҗә. Уахьынҗәи уааҗшы уажәы иахьынхо убон.

– Уара, хан дахьықоу шәзымдырзoi?! – схәеит иаасықә-лашьцаны, сҗәалашәара иҗеҗы амҗа аҗраланы.

Җазегьы хазы-хазы аимдара ҳалагеит.

Иаарласны лыхәхәабжь геит сҗаҗа Еҗери, Муҗья ипхәыс. Сыөны снеизар, абахҗа атыхәан атҗла амахә аҗны дыкнахауп, хан, фөык хзыхшаз. Хҗаазаз.

Даашьҗҗааны дыкнысхит. Днышҗҗасҗан мчыла лғы ааихых-ны, лғәҗәхәара салагеит. Еғы снапала лгәышҗы сақәығәғәо-сақәығәғәо. Слымха надыскылеит лгәышҗы. Дыҗсит шысхәоз «тыкә-тыкә» хәа, аарла иуахартә аусура иалагеит лгәы.

Лыблақәағы аатит. «Абри аөыза сымбакәа заа сыҗсырауаз», – шысхәоз, саргы сыҗсы ааҗалеит.

Даашьҗыхны аөныҗа днахган, дышҗҗахҗеит.

Аарлахәа лыҗсы ааивыганы:

– Истахым, нанраа, истахым атәым өнағы сыҗсыр. Алаҗра шәызмыргылазoi, Аҗараҗа сыжәа, – лхәеит.

– Аөнымаҗәахә еизаагахьеит. Хәөналарҗә өнык харгылоит, иаахараза, – ихәеит, уаха акгы злымшоз Муҗья.

Иаарласны агылацэа еизеит. Ааигэа дынхозаап мед-
еҳэшьяк. Гэырқәак лылалцеит. Хәшәқәакгы ллыржәит.

Еизаз агылацэеи ҳареи агәрп аҥны ҳылоуп. Иахгәала-
харшәон Муңеи итаацэеи ҳани уахь нхарахәа ишнанагаз.

Кәыдры нырцәҥа, инапы нарханы:

Шәыфн ду ашамтаз амца аҥны ианбылуаз, ари аоны
апшәма Коте Дгебуазе җитын, агылацэа ҳаизигеит. Акыр
шықәса рацхәа ицхәыс дыцсхьан. Ихамыждараз ицкәын
затәы Дранда асклад аҥны аус иуан. Аибашьра ианала-
га мшқәак аатцхьаны ашәанцәа дыршыт. Ихала дыҥан,
– җааитит агыла аерманы, – ишысхәаз еицш, шәыфн ду
амца анакы, ҳазегы ҳацшуан: «Шәыцшы, шәыцшы! Беса-
рион ионы рыблит сашьцәа, қартәа. Хара ирзахуз даргы
иахзыруеит ацсуаа. Рынхарақәа ҳамбли, даргы ҳанхарақәа
рбылуеит».

Мышкызны ақыртуа-ацсуа еибашьра атоурых анырыуа,
фактк антара, хымпада, иахәтоуп схабла гәакьяҗ. Иҥала-
цәҥьаз. Убасцәҥьа, сгәанала, илацәажәара иацсоуп Ацсны
ииз, иаазаз қыртуа нхауык.

Хҗабла ампыцахалащәа рнапахы ианаарга, ацәыла-
шамтаз ҳаоны ашьтахь, абнараҗы инеит акомандир Вадим
Бигәаи Муңеи. Хәоны штабс иҗартцеит. Ирфон, иржәуан,
қяф руан.

– Ишцақахцари, Муңа? – ихәеит Вадик. Ирыман граната-
миот затәык.

– Сара исыркы. Хҗабла зегы былны сара сыоны еикә-
сырхома! Сыцсы җаны исызрытом! – ихәан, агранатамиот аа-
имихын, ҳкәасқьа ду афбатәи аихагыла атзамц агәтатәҥьа
иақәкны деихсит. Убасқак иткәацит, убасқак ирласны амца
акит, ашәақь хәшәы зтоу ауалыр иақәшәазшәа.

Автоматла аиҗахысра. Вадик иҗәгәаны дырхәит. Хҗабла
аены иалцит.

Хан, ханхара аццышә данахагыла убасқак ихәалгеит,
лыбжы мырдукәа, деитцәкьа дтәыуон.

Мышқәак антцы, лыблақәа ирыгхеит аарлахәа дныкәартә.
Сҗаастаха сықәхо атқыс лхәан, лхы лгәаҗыт.

Зызбахә схәаз ақыртуа нхауы Коте Дгебуазе, ампы-

Гәйлрыпшь араион Владимировка ақытан, Аҫара ханхара анырблы ашьтахь сани сашьей ааны иахьынхоз, ргәйлара қыртуа тахмада бзиақ дынхон. Иҫынхаҫәә аибашьра ҫалаанзағы, шықәса ҫажәә уажәәпхьа иқәтны ицахьан, да-анханы дықан иҫаҫәә азәы, шарамшак, хазы, днахараны инхоз. Аҫахмада даараза анхара бзиа избоз, анхашьағы здыру-аз уафын.

«Сара сықәтуаны сҫалозар, сынхара уара иузынсыжьуеит» хәә, – сеиҳәахьан.

Уажәәаигәә дцеит иҫсадгылахь, Қырттәылаҫа.

«Абри инхара аамтала акәзаргы, сара исышәт, сахылапшлап, ашәәхтә шәәтәызар исшәалап, дачатас исымаз» хәә, – расхәеит араион администрацияҫы.

Убри аҫәша аиҳаби сарей акраамта ҳаиҫәәжәон. Дқәыпшуп, 32-33 шықәса ихытуеит, убри аҫнытә уамашәә иҫьасшьеит, асовет биурократия аҫашьа данбахьзей хәә.

«Исышәт» – схәеит. Иара ииҳәәц иҳәоит: «Иуахҫоит, ама-ла Аҫәантәи ашәҫәы аага уаҳа даҫәаҫьара адгьыл шумам, нас уҫааҫәә шаҫафы ыҫоу ала» иҳәеит. «Шәкыла аҫнқәә ҫаҫәны, анхартақәә қьаҫтаха игылоуп. Аҫхастахара иафуп. Маат шәнаҫом».

Исхәаз сара исзынхеит.

Амал ҫаҫашьас, ҫара рхашьас, харт, иаҫтәи асовет уаа иахдыруа акызатҫәыкоуп: аҫьычра.

Изыхҫьазей?

Жәашықәсала еиҫагыланы иааиуан асовет уааи ахәын-тқаррей. Ахәынтқарра дырхәуан шьоуқы... Дара ахархь уаагы иахьагы уахагы иазхәыцуан ахәынтқарра излаҫаҫьычша, изладырхәыша. Абас еиҫагылан иааиуан СССР хьбгалаанза. Уи инаҫданы, зуасхыр тбааз ахьбра аиҫш, иҫәыбаса еилаҳаит ахәынтқарратә система.

Иааиз ахәынтқарра изакәытә мҫоузей изныла? Иахь-зырцеит адемократия. Агәыларантәи сгәыла ифьтбжьы саҳалоит: «Наполеон! Наполеон!» хәә. Ус ихьзитцеит иҫкәын даниз. Иаҳахьан дықан хәә хәынтқарк, Наполеон зыхьзыз. Дымгәыгуаз, сгәыла гәәҫ, ихәычы ианизхалақ, Наполеон диеипшхоит хәә.

Ианизфитлак, абоура зрыцкьо, ачкэын шарамша, ихъз хэаны инацитцит: «Уааи, уааи, уара, аеада!»

Март 30, 1995 ш.

Аибашьраан гəымшəарыла зхы аазырпшыз хайбашьыџцəа ахамтақəа рнапəфы ирыртəит. Аинтеллигенциеи дарей реицылараан, експромтла акəымкəа, заа ақьаад иантцаны дахьацхьаз а́кнытə агха сса-мыссақəак амазаргьы, иааизакны, ибзианы дықəгылеит хайхабы.

Ткəарчалынтəи, вертолиотла, Нхытц-Кавказынтəи Гəдоутə саннеи аенытцəкьа, иара дахьтəаз снеит. Адкылартафьы дтəан алитератор, афорум «Аидгылара» иалахəыз Рауф Ебжьноу. Дџагылан, апсшəа анеибаххəоз, игəастəит атапанча шикəныз.

– Узшаз абцьарс иуитəз каужьма? – схəеит лафшəа. Еиликааит изхысхəааз – атапанча атцкысгьы амч шамоу – ажəа, акьыпхь.

Адкылартафьы ирацəаџны игылан ицшны. Рауф исеихəеит хайхабы ишицоу сасцəа дуқəак, чынуаакəак.

– Аамта аниоулак, уатцəоума, уатцəашьтəхьоума, сидикылар иасхəаша рацəоуп, – шысхəоз, икабинет ашə аатын, џыцьа аинралцəа аадəылцит. Иаргьы дрыцын. Сицьыхагамхарц на́к саанаскьеит.

Сгəеитəн:

– Анцəа ицьшьоуп уеикəханы уахьыхынхəыз! – ихəан, уаџ гəакьак иеицш, сааигəыдицхəхəалеит.

– Срочно ус хəа акагь сывам, амала иухəаша фактқəак здыруеит, сахьы́каз сыблала избақəаз, аамта ануоулак... – ахəара сшфьыз, инапы сыжəџа иқəтцаны, икабинет ахь сныџнеигалеит.

Ицəгьамкəан издыруан ажəа мыцхəы шатахымыз. Иааркьаф-ааркьафьны ахəара салагеит: Цьаба Иоселиани ихатə дахьтəоу, рыштаб Очамчыра иахьы́коу, абоевикцəа еихараџ-зак зустцəоу, ргəалақьазаара зеицшроу, мрагыларатəи аф-ронт а́кны хайбашьыџцəа еихаразак изырткəо хəа, – абас ацəажəара сшафьыз иаалыркьаны, ажəа баапцк сыфшəазшəа, дынхьахəын, иџнапык ишьамхқəа инарықəтцаны, изышь-тымхуа еидарак иқəхəазшəа, ихы ларкəны даатəеит. Исхəо

сҕамшәо саанхеит. Ихы дымѡахазакәа: «Уиацәажәа Влади-мир Аршба» ихәеит иааркыаҕыны.

Март 31, 1995 ш.

Аибашыраан еиҕкаахаз аинтеллигенция ахеидкыла, алахәылацәа хайкәшәан, ххыбра хәычы аҕны хайдтәаланы хайцәажәон. Азцаара ыкәгылан, ауаа ҕыцкәа ралатцара.

Иуадаѡу усхеит.

– Иаҕсам ауаа мыцхәы хатыр рыкәуцойт, – ихәеит, апре-зидиум иалоу руазәк.

– Иумоума аҕырҕштәкәа? – снаиазцааит.

– Ушҕарзыҕоу абарт ашәкәыѡѡцәа? – ихәан, ѡыҕа ашәкәыѡѡцәа рыхызыкәа, рыжәлакәа аахтны ихәеит.

– Аѡыҕаҕы хатыр рыкәстойт. Ишәкәыѡѡцәа бзиақәоуп. Аѡыҕеҕы аехәаҕхызыкәа рзысхәахейт, – схәеит.

Хайцәажәараан ҕымтзакәа дтәан, сѡыза гәакыа, х-органи-зация аустав зѡыз Олег Шамба.

– Зызбахә ухәаз аѡыҕеҕы узашшхейт, – ҕааитит Олег. – Иухаштма, х-организация Аустав ѡны, ура унапы атцаѡны, ашәкәы атцаны иахтеит аиустиция аминистр Сергеи Смыр. Иааникылейт, инапы атцаиѡуамызт. Дыкҕацаланы даныхтәск, иухаштма ихайхәаз? Уѡызцәа ашәкәыѡѡцәа хзашшит, рыхызыкәа-рыжәлакәа нахахааны, – дрызгәааны даацәажәеит Олег.

Уака, уаха халамцәажәазейт. Ашытахь, акахуа хжәырц хан-ца, саакәымтзакәа сазхәыцуан иихәакәаз.

Алик, аҕсабараҕ ишыҕоу еиҕш ашыац ҕшқа, аѡѡы хаа зыцрытцуа ашәткәа, убастәкыа, иудыруейт, икаҕышыѡуп амыркыҕыкәа, амаҕкәа, – ҕаастит, акахуа снахәо. Еихарак исхәон схазы. – Ауааҕы убастәкыа акәхап аҕсабара ишах-шаз, ауаа кыиакәеи, ауаа харамкәеи... Арт аѡмчык еснаҕ еиҕагылоуп. Ауаа кәыҕакәа иаармарианы еилыркаауейт до-усы дзакәу. Сара зны-зынла исцәеилаѡашьойт. Изыхкыо, сгәы исытданахәо азхәыцра ацымхәрас, еихарак сацныкәойт сыхшыѡ затѡык. Ари ахшыѡцак, Алик, раҕхыаза еилыскааит уажәааигәа. Америкатәи этнографк итйцаауан аборигенцәа

ртас-ркъабз. Жэларшытрак рпыза диазтааит: «Ушпарзыкоу ауаа шкэакэақәа?» хәа. «Шәара, ауаа шкэакэақәа, хыла шәхәыцуеит. Хара ххәыцуеит гәыла» ихәеит абориген.

– Хшыџтақ дуззоуп. Азхәыцра иапсоуп – ихәеит Алик.

– Убри америкатәи аетнограф ишәкәы санапхьа, еи-лыскааит даеақы. Убарт, америкатәи аборигенцәеи хара апсуааи хәхьеизааигәоу даара ирацәоуп. Иумдыруеи, апсуа данцәажәо лассы-лассы иажәа иалеитдоит: «Убас сгәы иа-анагоит» хәа. Ихәазом «сыхшыџ» хәа. Ихәмоуп даеа ссирк: «Блала еицәажәоит» хәа. Агәтахәыцрақәа рышьтахь, еиҭах хнарылацәажәеит иахзашшыз ашәкәыџцәа. Иахгәалахаршәеит, ханикәыгәгәа, ханикәамтцза, хуства ина-пы аҭафны, «зызбахә шәасхәаз мазазааит» ихәеит. Ажәа иахтеит ишахамхәо.

Алик бзиа ибоит апсуа жәапқа: «Агха змам уишьталар, ҧызада уаанхоит» ихәеит. Саахәыц-хәыцын:

– Уара, иухәаз ажәапқа даараза иҭаулоуп. Агха змақәоу ҧызас акәым, ешьас думазаргы, агхақәа ихаҭа изымдырзо, иҭаитцәкәо уара иахагы иухәалоит, иуцхраауеит. Иуҭахума аҭырпштәы? Асапын ашәах еипш ирчыми Шевардназе иҭәыҭара? Ус акәзааит, дҭәыҭоуп. Убаскак дҭәыҭоуп, иза-кәызаалак агха хәа акгы имазам. Анцәа ажәџан дылбаазшәа, ршьамхы арсны имҭцаныхәеит қарҭаа. Пыҭџык апсуаагы ҧыза гәакьас дрыман. Ирызгәамтәоз ибзамыкәра, игха дуқәа хара ихәхәеит. Дполитик дузтгы, гха дуқәак имамызтгы, Қырттәыла хшалаз хәанхон. Арзынба СССР депутатс даныҭаз, асессиа аҭны данцәажәа, иугәаламшәои, «Анцәа дахзааишьтит, дзыхшаз иан хлыкәыхшоуп», – рхәеит апсуаа. Аенытәкьа дхәауит аҭыза иашаҭәкьа.

Апрель 7, 1995 ш., ахәаша

Иацы акраамҭа хәидтәаланы хәицәажәон Б. У. Шьынқәбеи сареи. Иихәозгы сахауан, ихатәы ҭсҭазаарагы сазхәыцуан.

Даараза еизааигәоуп Иоганн Вольфанг Гиотеи иареи. Ане-мец поет дузза, ишәкәыџџра адагы аматцура ду дахагылан. Б. У. Шьынқәбагы ҧажәа шықәса ракара «дхәынҭқарын».

Ащыцагы еиларызон рышәкәыѡѡреи рматцурақәеи. Гиоте иаамта дахыхәхәаны, акыр инахараны иақхьақа дыпшуан. Дызхааныз «ахцәа» рґақхьа дхырхәомызт. Уимоу, дара рыцхарак рыхьыргы, хьаас имамызт, нхащык инхара иблыр, игәы иасуан. Еихарак иахьейцшым, Б. У. Шьынкәба дызлиааз, гәыкала, цыкала бзиа иибоз ахәынтқарра аилаҳара даханхеит. Поет дук иаҳасабала, еихарак, деиқәдырхеит ажәлар рхәамтқәа.

Апрель 12, 1995 ш.

Имгычуа реипш, саргы аңара азыхәан сцъыба атца тацсуеит. Ашәкәы аахәара шуадащызгы, мазарак ахтныстеит, иаасхәеит Игор Марыхәба еиқәиршәаз ашәкәы «Абхазские письма» (1947–1989).

Изызарызеи, еихарак изаасхәаз – уақа иагәылоуп 1967 шықәсазы гәыцщык иахщыз ашәкәы. Иаразнак игәастеит, хашәкәы ианатцаҳәуаз, азбахәгы имаҳазацызт, ЦК КПСС ианрахтәоз аґенытәкьа амѡан дҳахьзаны, знапы анызтаз азәы.

Кремль аусзуѡцәа иҳархәеит итцегы ишәыркьаґ хәа. Убас егыкахтцеит, цсыхәа ахьынзамаз еилацаланы иахѡит. Хаззықәпоз, ажәлар иҳадыртцаз ахшыѡтцак хада, хәарада, ианахтцеит: «Абхазия не может более оставаться на автономных началах в составе Грузинской ССР».

ЦК КПСС аґны Кавказтәи ареспубликақәа рхылацшра знапы ианыз В. В. Василиев ханидиқылаз, хәзегы хазлацәажәоз Қырттәыла алтцра ада даґа мѡак шыкам ауп. Шәкәыѡщык иаҳасабала угәы иалоузеи хәа иансазтаа, афактқәа ааганы салацәажәеит Л. П. Бериа имѡацигоз амилаттә политика иахьагы амч ду шамоу.

Жәлар реизараґы иалырхыз, ЦК КПСС аилацәажәараґы Анцәа ииныхәаша, рызегы ибзиазаны ицәажәеит. Абартқәа зысхәо ЦК КПСС архив аґны, хымпада, иґоуп хаипылараґы иаххәақәоз астенограмма. Уи мацароума! Атәурыхтцааѡцәа ирыцшааша даара ирацәоуп.

Сызлацәажәо, адокументқәа еидызкыло ашәкәы аґны, сгәанала, ихәатәымызт, иҳацыз щыца ауаа, хәаныжыны,

рыезаны Акәәка ишыхынхәыз. Убас икоу агхақәа каломызт ашәкәы ишахәтәтәкьоу икатәзтгы. Асса-мыссақәа раткыс акырза еихауп ашәкәы абзиарақәа. Убри азыхәан аикәыршәә-атыжъы идуззаны итабуп хәа иахәатәуп.

Апрель 13, 1995 ш.

Иацы анышә дамардон Иура Лакоба. Аиуара-атынхара, мамзаргы аифызара хабжьаны акәым. Хаамтазтәи афырхатә дыцсызар, сышпамцои схәеит. Снеин, снеихагылан, атынхақәа снарыдышшылан, ацсшәа наиахәаны снаивагылеит В. Г. Арзынба. Ацсы дыкәыргаанза исзымычхазт, сцеит. Иара, ацсуаа зегы еицахәеипшу хпыза ду, ашьтахь исархәон, ацсы анышә дахьамардоз Лыхныкагы дрыццеит хәа.

Ацсны аибашьра калаанза абри афыза ацсыжра салацшхәеит знык. Уи изкын машәырла итахаз Жорик Мишаипа Ахәба. Уатәы анышә дамардоны уахеипш, атцхыбжәон иаахалафәит, шәнаскыа-ааскыа хәа, ауаа ргычреи рышьреи азыхәан абна илоу Мырхәлаак дааиуеит, аифахысра калоит, дыршьуеит, ддырбаандафәеит аорганаа хәа.

Апап иеипш, ижакыа оушътны, ицәышыз плашь дук ишәтаны, шыца арцарцәа ивагыланы, даеазәы ишьтахь дгыланы даахавалт, ашьшьыхәа дыфхалеит ацсы даахыкфаз. Ахыбра иакәшаны игылан Ацснитәи афарацәа-абжысцәа. Ах дыфхалан, ах ду ифәцхыа ишьамхқәа наирсын, илахь ицымшь изатәит.

– Данылбаауа дыршьуеит! – ихәеит азәы.

– Дәахәаны дыргоит, – ихәеит егы.

Сыблала избарц стаххеит икало. Жәафыла, инаскыа-ааскыаны игылан амилиционерцәа. Ашьшьыхәа дфарылсны, изыпшыз амашына дақәтәаны данца, акыр днаскыханы, еикәырццакны ахысыбжықәа геит.

– Дыршьит! – ихәеит азәы.

– Дызшьадаз?

– Аорганаа!

– Игәырғаны ихысит дахьцаз, – ихәеит даеазәы, – амилиционерцәа шыца ишьхәеит. Гранатла деибытан. Харгы ханирцәон.

Ауха Ақәа иреихаз асасаиртә «Абхазиа» итәны иџнан СССР абандитцәа. Азәымзар азәгы дырзымкзеит. Рыхшыџ хада Жорик Ахәба анышә данамарда, ргәы ртынчны дасу ртерриториякәа рахь ицеит. Атерритория зысхәа, СССР хәтә-хәтәла ишаны ирыман.

Ухәан-схәанны исаҳахьан, Жорик итыџ ааникылоит хәа Иура Лакоба. Ақәа дантарк, аучилишьче стән, сашьа итыџ аа-нызкылаз дызбап схәан, иус ахьырызбоз снеит, Верховный суд ақны, Красный мост ааигәара ахыбра ду ақны.

Ахарақәцара идыртцоzi, икаитцоз атакқәагы уажәшьтә исгәалашәом, аха ахаан исхамыштәа исзаанхеит убра, аузбарафәы икалаз.

Атыхәтәантәи ажәа хәа, хәа аниархәа, ахырқьиара, мамзаргы икаитцаз ацәгыарақәа дрыхьхәны акәымкәа, ҫырхәала ажәеинраала ахәара далагеит. Ажәеинраала акәым, инейтыхыз апоема. Аузбаџцәа шанханы изызырџуан. Иаргы даланагаланы даҫхьо-даҫхьо, иаҳа-иаҳа ашьшьы-шьшьыхәа аҫенҫьыр ашқа днаскьа-наскьо даназааигәаха, абжьас даџызаха, ашыџтәхәа дџаҫқьан, аҫенҫьыр кәыбаса иганы, дууаза дыҫеит, ахҫатәи аихагыла ақнытә. Агәарҫ ақны иҫшны игылазаарын иџызцәа машьынала. Даныҫа, плашь жәпак иҫакны иркын, данылаҫала, даалахәаны, дымҫарсны дыргеит.

џажәак еихысхәаалоит.

Автомат ашьхәала схы иасны, сыҫсы маҫханы, сыхдыр-ра сзымдырзо, сырбаандаџны ақыртәа фашистцәа санырга, абандитцәа ркомандир Ыбаба Иоселиани сареи хәнеицәажәа:

– Саныцкәыназ абахтә стакын, дсыҫтакын аҫсыуак, ихьзын Иура Лакоба, –хәа ҫааитит, – даара дуаџ кәышын.

– Ауриацәа реиҫш, убас дыкоуп иашьагы, аха икәыҫара уаџҫас ихы изархәом, – анысхәа, дсазҫааит аџыҫьегы уды-руама хәа.

Изаакәрыло аҫыц дахьынхалоит хәа, ҳаҫацәа рҫыза иахәара салагеит, хыхь сызлацәажәоз Иура ажәеинраалала рхы тқьаны, аҫенҫьыр дкылҫаны дшыбналаз. Насгы сеигәырғьаны иасхәеит хшеиџызцәоу, мҫыла иртәны иаҫысҫеит иара дтаркаанза иахзеиҫшыз ус бзиазақәак

харҕышшәа. Ихсыркәшеит: «Соуушьтыр, дыңшааны шәысалам истоит, иасхәоит шәышсыцхрааз».

Җаизыхынхәып, зыңсаҭа шкәакәахаша, Иура Лакоба, иңсыжра аены убаскәк ауаа рацәан, ажәлар рҭеи дук дыңсышшәа.

Аңсрей абзареи ханҭагылаз аамҭазы, ҳдыза ду иҕаитҭаз аҕәыҭарақәа иреиуазар иахьа иҕаитҭаз? Аус бааңсқәа ирҕыз ауаагы ҳацхраарц, иҳавагылартә аҕаҭцара уи хаҭцароуп. Агазет «Сегодня» Иура Лакоба изкны ианырҭеит анекролог-астатиа. Уиала еилукаауеит Аңсны анҭыҭ иавторитет шыҳаракыз. Иаазгоит цәахәақәак: *«Он считался одним из старейших и авторитетнейших российских «воров», считался одним из лидеров абхазского преступного мира»*. Ухы уазҭаауеит, аңсҭазаараҕы иаңшәымақәада? Исылшо аоуп, схы иасырхәап ажәытәзатәи аурымцәа римператор ииҳәахьоу: «Измени свое отношение к тому, что тебя волнует и это перестанет тебя волновать».

Апрель 16, 1995 ш.

Аҕәа аиааира ашҭаҕы имҭапысит акыр нызқьҭык злахәыз амитинг. Уи азкын Аңсны Урыстәыла иадлеижьҭеи 185 шықәса аҭра. Даҕазнык иаахарҭшит Урыстәыла ада цыххәа шҳамам.

Амитинг аҕны дцәажәеит ҳпоет ду Б. У. Шынкәба. Еснагь еиңш, иажәа цшза ухнахуеит. Иамуазар акәхарын, аха ахәашьа цшааны, ажәақәак ихәар ҳарҭшзон Чечентәыла имҭапысуа аибашьра аанкылашьа, ҳара, кавказаа зегьы ҳгәы ишалоу. Уиадагы, даҕазнык агәра згеит, ашәҕәыџҭреи аполитикеи еилагзашьа шамам. Иаххәап, абри даара иңырхагахеит аџажәатәи ашәышықәсазы иналукааша ашәҕәыџҭы ду «Дон ҭынч» зҭыз М. А. Шолохов. Ихьз-иңша даара иланарҕәит ашәҕәыџҭцәа рзыхәан Б. Пастернак ииҳәақәоз ажәа бааңсқәа, атрибуна дукәа рҕнытә.

Ашәҕәыџҭы, иажәа мацара акәым, ихатәы цсҭазаарагы абырҭқал икылихлароуп, шә-блак ирыҭашәоит иџымҭақәа, шә-блак ирыҭашәоит ихатәы цсҭазаарагы, еихарак, аңсуаа ҳҕы.

Маи 3, 1995 ш.

Даара хатыр зкәутдаша ауаа нагакәа иаагәоүдартә рдунеихәапшра аеыпсахра иафуп. Рхатәы интерескәа иаха ирызхәыцуа иалагеит. Ахеикәырхара. Ухы узамыхәар, азәгыи уиҗахзам, ахәынҗарра дара рзыхәан иказам. Зынзаск рнапкәа пдыртлеит хчынуаа. Рыпсҗазаара пашәс иамоуп формула кыәк: «Ускан ус аҗахын». Абриала рхы дыркыиалоит рапхыака. Аха инартдауланы иҗәаху даеакуп: «Сыканатц истаху касталап, саныкамло ирҗаху рхәалааит». Асеипш икоу ахәыцракәа, ахымҗапгашыакәа апсуаа ирыцәтәымуп, хажәлар ахынзаздыруа. Уажәы хазнылаз амҗа сацәшәоит иахыакәым хкылнагар хәа.

Маи 20, 1995 ш.

Макыанагыи цкыа агәра сымгацт, Апсны зегыи акәым, еихаразак, Акәа, хара, апсацәа ишахтәу, хшақәитү. Схала ақалақ салаланы сышнеиуаз, Администрация аҗхыа, мрагылара аганахыала ишытоу абахча сныҗдалан, агәташәа игылаз арымз сныкәтәеит.

Уахынапшаапшлак, ауаа даара имацуп. Изыхкыакәо сыздыруам, шамахамзар, иуцылазом афарацәа, еихаразак атәфцәа, астудентцәа.

Цәгьамзар бзиа дахыччом хәа, схала сахытәаз, ацәытҗаччара салагеит агорсовет аҗхыатцәкыа сҗызаки сареи кыртцәакәак иахзырухыаз анысгәалашәа.

Еибаххәоз сгәалашәом, аха хабжыи тыганы аҗсышәала хцәажәон, еихарак зыбжыи дууз сҗыза иакәын. Хара хатцкыс еихабацәас хацәакәак хавсны ишцоз, руазәк даақәгьежыаан, ажәак мхәазакәа саҗхыа игылаз сҗыза диҗасит, «маимумни» хәа наццаны. Егьырҗ ркыатеи пцәо иаххыччеит. Хара, ашкол хәыцкәа ихалшагәышыоз, хшәан, хәибарҗит. Ххатәы бызшәала хыхыцәажәоз хыхыркыаны шака цәгьара хзырухыааз, хашыцылахыан. «Рыпсы сакәыхшоуп, хшыа зуз хәцкәынцәа!» схәеит, сахытәаз сгәанала.

Снатцәпшит аҗтцла. Убри атцлагыи хтыск аасгәаланаршәеит.

Апсны ииуа ашәапыцыаҗ зегыи кыртуа тиаакәазаарын. Схы

еивѣязшәа схәйтхәйтүа сцәажәон схала: «Аа, абри аѣ, Администрация аѣхәа игылоу, ашыапаѣы, аѣанаѣы иадѣыланы, иарсын плакат хәычык. Иахәозеи? «Грузинский дуб». Аурыс бызшәа ибзианы издыруаз анаѣхәалак: «Дубина» рхәалон ирхыччаны. Уажәы инаѣыстеит: «Дуба дали дубины».

Агәалашәара цәыршәагакәа наѣ испыртцырц, гәалашәара пшзак ашѣа сниасит сатѣапшуа, зынѣы-пхынѣы ииатцәаза игылоу ашәтцла олеандр.

1965 шыкәсазы, ажурнал «Молодая гвардия» ажәаѣатәи аномер аѣны иркыѣхыит сажәабжъ «Туган».

Мѣамш хәа цакыс иатаны аѣхәажәа иѣит Вл. Лидин.

Владимир Герман-иѣа Лидин хинститут аѣны асеминар мѣаѣигон. Дәеакала иухәозар, рцәѣыс дсыман. Иара ихатә дышәѣәыѣ бзиан, еихаразак иѣуан идумыз ажәабжыкәа. Иѣымтәкәа тираж рацәала иѣытцлон. Иѣымтәкәа реизгакәа хә-томкны иѣытцхән. Идырра даара иѣаулан. Азеижәтәи ашәышыкәсазтәи аурыс интеллигентцәа рцәа ихубаауан. Иѣаулаз, иѣбааз идырра маѣара акәым, ихымѣаѣгашәала, аѣсышәала иухәозар, дуаѣаамысташәан.

Сзыпсам аѣара хәтыр сыкәитцон. Аѣсны акырынтә даахән. Иналаршәны иѣытцшәалон аѣсуаа хѣагылазаашәа хәаас иши-маз.

Исхамыштүа исзаанхеит ѣенак, асеминариа аѣны, иажәа ииалѣаны иихәаз, аа, абри, уажәы сызѣапшуа, ашәтцла азыхәан ихы насыкәкны иихәаз:

– Шәара шәѣы ииуа ашәтцла, ашәѣәыѣы иѣызоуп. Ахауа ишанаалаша иѣалоит ашәт, зны ишкәакәаны, дәеазны ииатцәаза, мамзарѣы иѣаѣшьза. Убасшәоуп ашәѣәыѣы аѣѣазаара дшахәапшуа, ишидикыло.

Ашәѣахъ дсазѣаит уи ашәтцла удыруама хәа. Иасхәеит схәыѣаахыс ишыздыруа, сахыиз, схәыѣра ахымѣаѣысыз скыѣаѣы ишыѣоу аѣсуа ахѣәа рынхартә, убраѣа ишгылоу ашәтцла олеандркәа.

Ишысхәаз еиѣш, сажәабжъ иазкны аѣхәажәа ахыѣыз азыхәан, хамтәк истароуп хәа сышхәыѣуаз, иаасгәалашәеит зызбахә хәихәахәыз, бзиа иибо ашәтцла.

Ажәа мыѣхәы заѣахузеи!

Ишәхымс санхыт, сара сзыхәан ажәа пхақәа иихәаз азыхәан идуззаны итабуп, иихәаз аехәаңхызқәа срыңсахаит хәа атабуура ашытахь, ашәт-цла олеандр шытцәрак наисыркит.

– Сарңысра шәырхынхәит! – ихәеит даара игәы иахәаны Владимир Герман-иңа.

Иара иакара ахатәы библиотека змоу дсымбац. Даараза ирацәаны иман, рнапы атцәны ашәкәыџцәа дуқәа иртахьаз ашәкәқәа.

Халацәажәон М. Горкии иареи реизыказаашьа, шакантә дицхраахьаз. Сарғыы иасхәеит Максим Алексеи-иңа Аңсны изныкымкәа дшаахьаз, ажәа бзиақәағыы шиџхыоу Аңсны иазкны.

Хашцәажәоз, – Аурыс бызшәала иуџлартә иудыруеит, изумыџуазеи урыс бызшәала? – днасазцааит.

– Астатиақәа зыџлоит урыс бызшәала. Аха асахьаркыратә џымта сзыџзом. Сахьаркырала схәыцуеит сани саби рбызшәала, – ашытахь иасхәеит, схәыцра иадхәалоу хтыск, исхызгахыоу.

– Ишәахьазар акәхап, Аңсны икоуп арацәа ахытдырхуа, индустриатә қалақьк. Убрака дынхон итаацәараз саб иашьа. Иара сияазон саныхәыцыз. Аурыс школ стән. Иаахакәыршаны инхоз зегы аурысқәан. Схатәы бызшәа, аңсуа бызшәа, аарла еилыскаауа ақынза исхаштит. Ахқатәи акласс салгахьаны, аџныка, ақытахь саб сигеит. Дхынхәит абахта ақнытә. Ажәлар раға, атроцкист хәа дтактын...

– Ашәкәыџы изыхәан уара абиография бзиа умоуп, иуџыша даара ирацәоуп хәа, – җааитит апрофессор.

– Ишшәасхәаз еиңш, уака, аурыс бызшәа аамышьтахь даҗа бызшәак ахысмахауаз, уажәы, саб сахьааигаз, сахьиз, ашкол сталаанза сахьынхоз, аңсуа бызшәа аамышьтахь даҗа бызшәак сахауамызт. Сгәтәҗы итәахыз җыхеит, аңсы талеит сани саби рбызшәа – аңсшәа, – иҗыашьаны дзырџуан спрофессор, – хәарада, ижәдыруеит Иван Сергеи-иңа Тургенев ибзианы иихәаз аурыс бызшәа азыхәан: «О, великий, могучий, правдивый и свободный русский язык». Сыгәра жәга, ашәкәыџы изыхәан даара-даараза ибеиоу бызшәоуп. Сани

саби ибзианы ирдыруеит ажэлар рхэамтэқәа, алакэқәа, ажәа-бжықәа, насгьы урт тәуп кәығарала.

– Иугәалашәо, ацсуа жәаңқақәак сзааугару? – днасазцааит абырг, аинтеллигент.

– Аихабы дызмам Анцәа димам, – схәеит ацсышәала.

Псыхәа ахьынзамаз, ҳаицхырааны ианеиҥаҥа, – Достоевски иихәахьоу ахшыҥҥак ду даара иазааигәоуп: «Если нет Бога, значит все позволено», «Если не чтить старшего, для тебя нет Бога!».

– Иататәахуп ахҥатәи атәкҥы: «Ах думамзар, Анцәа думам, ах – аҥыза, анапхҥаҥы». Достоевски иихәахьаз анышәхәа, исгәаланаршәеит Лев Толстои ироман «Анна Каренина». Хымҥада, ижәдыруеит, епиграфс иҥаитцеит Лоренс От Стерн ихшыҥҥак: «Нити добра и нити зла так переплетены, что нельзя вынуть одну нить не повредив другую». Сара саб, аҥхьашьа аҥышья зынзаск иззымдыруаз, лассы-лассы ихәалоит ажәаңҥак: «Ацәҥьей абзиеи, жьи наҥхыци реицш, рышхәа еивҥоуп» хәа.

Иахьынзасылшоз ианизеиҥазга ашьҥахь, акраамҥа хрыла-цәажәон ажэлар рхэамтэқәа.

Сырҥаҥы аҥыҥа-ашәҥыҥы, даараза игәаңхазар акәхарын, ақьаади акалами саҥхьа инықәиҥан:

– Иухәаз ацсуа жәаңҥа «кто не имеет старшего» ацсышәала исанҥа анихәа, типограҥиатә нбанла, сашьклапшуа ианысҥеит: «Аихабы дызмам Анцәа димам». Даҥазнык изеиҥасхәеит акымкәа-аҥамкәа атәкқәа шамоу, насгьы инаҥысҥеит иара иазааигәоу даҥа жәаңҥак: «Аихабы дзыҥсоу анудыруа, даныҥам ауп». Уигьы нбанҥаҥыла ианизеиҥазга, ацсышәала ақьаад изанысҥеит.

Хәнеиҥырҥуаз иажәақәа қьиарала иҥәны, ус ҥааиҥит аурыс шәҥыҥы:

– Даара шәиашоуп шәхатәы бызшәала шәахьыҥуа, шәықә-ҥиарақәа среиҥәырҥоит.

Ииун 11, 1995 ш.

Дарбану сгәалашәом, философк ихәеит, амшынҥақәа инадыркны, аҥаацәара иазку асалам шәҥәқәа инадыркны, ақьаад

ианыло зеггы, мышкызны аҗхыащцаа ирымпыхыашәоит хәа. Уи ахшыащцак иашазар, схы сазтааит, ус иҗалатәҗьозар, ицәҗоу, ибзиоу? Ахәара уадаәуп. Лев Толстои ду, шамахамзар, есены иәуан амшынтақәа, аха аиҳарак трыжьзом. Атыжыра анысхәа, ашәҗыащцаа рышәҗыащцы, адунейтәи аклассикатә литература анцәахәы, асахьаркыратә җымтақәа имоуп жәабаҗа том, атыжыра иаҗсам хәа архив аҗны итәахуп.

Абартқәа сызлацәажәо, ҳаамтазтәи аҗсуа шәҗыащцы иана-хәаша даара ирацәоуп.

Асовет цензура, хәарада, ашьямтлахә иаҗызан, аха иаман бзиарақәакгы. Сахьаркырада иҗсыҗыз ааннакылон. Уажәазы, алитература азыхәан, итҗәацыз абомба иаҗызахеит. Адамба анытҗәацлак, азы-цқьа иалаҗаны ихышхытәо аҗынанахоит агәамсам зеггы аманы. Абыртқал даҗызахароуп аҗхыащ. Аха хара хҗы аҗхыащцаа хыҗхыазаралагы иаҳа-иаҳа имаҗхоит, иаҗхыоггы рҗама даара илаҗәуп. Лассы-лассы иуаҳалоит зынзак измыҗхыац аҗымтақәа дырҗәо.

Амшынтақәа санрылацәажәа, исгәалашәеит Баграт Шынкәба амшынтақәа рзыхәан исеиҳәахьаз. Изласеиҳәаз ала, амацтура ду аҗы дахьынзақаз, абиуро аилатәара инаркны иибоз, иаҳауаз, хьаас имаз зеггы аниҗозаарын. Исхаштүам ииҳәаз ажәақәа: «Уаҗа аума рнуп. Макьана кыҗхышья ры-мам».

Ганкахьала исгәаҗхеит ииҳәаз, аха иахышәартақәоуггы рацәоуп, еиҳаразак ачынуащ ду изыхәан. Изгәамтазакәа, иаахәны иара ихата иҗагылар җалоит. Аиаша алацәҗа иаҗызоуп. Иурҗыхар, ухаҗа иуцҳар җалоит.

Анхәа роума, аусуцәа роума, рызеггы шеиҗшым, убасцәҗыа зегьрыла еиҗшзам ашәҗыащцаагы. Излеи-җшымыз ашәҗыащцаа дуззақәа Л. Толстои Ф. Достоевский? Л. Толстои иааирҗшуан аурысцәа җаларц шитахыз, абас иҗалар җалон хәа. Ф. Достоевски иааирҗшуан аурысцәа шыҗатәҗыаз. Рхатақәагы рхатәы җстазаараҗы дҗыли жәҗани реиҗш еицәыхаран. Ашыҗра зынзагы иламызт Ф. Достоевски. Иҗсхыазгы, зыҗсы тазгы азәымзар азәы ира-наиҗыуамызт ахьз-аҗша дуқәа Л. Толстои. Абартқәа ирых-җьны, еицәажәазомызт җыҗыа ашәҗыащцаа дуззақәа.

Аңсуа шәкәыѡѡәагы, рѡышыа шеицәыхароу еипштәкәа, рхатақәагы руаѡышыагы даара еицәыхароуп. Дәеакала иухәозар, еипшым баѡхатәралагы уаѡралагы. Ибзианы дыздыруеит шәкәыѡѡык, ауаа шака еиѡаижьуа, шака еичир-чо убаскак ихәозар акәхап ишәкәыѡѡраѡы!..

Аңыныш цынышрак аныкайтдалак, аңааимбар сииааит хәа дгәырѡоит.

Икоуп дәеа цюуык, шәкәыѡѡәақәак, дәеа шәкәыѡѡык изыхәан цәгыарак кәрцар, ихатәы шәкәѡыра иацхраауеит хәа зыпхәзо.

Доусы дзакәытәкәоу ааңшыртә иааит аамта ѡыц. Ганкахъала, узеигәырѡаша аамтоуп – ахақәитра. Аха дәеа ганкахъала, даара ишәартоуп. Аеынкылар! Уаамтеи уареи...

Хатә-нагак, – баасзыѡѡи, – ѡааититипхәысалеишәәцәгыа ихы налықәкны, – бзықәтәоу аеы, баахъахәны ианахәтоугы ианахәтамгы кәмчыла баслар, ибызгәамтәзакәа, беы быцәоит. Бкамчи бкәадыри бзаанхоит.

Ииун 22, 1995 ш.

Аредакция аҕны схала стәаны, гәтахәыцрақәак сыблакнот ишаныстцоз, сѡызак дааѡналан, иаахжәаны лафшәа:

– Изутахузеи иуѡқәо? Иумбазои ауаа зѡу? Амал-амазара архара, уаха акгы иазхәыцзом, – ихәеит.

– Азәгы дамыпхәозаргы, исымѡыр сгәы иауам, – схәеит, – иумбои, ақәаади сареи хәицәажәоит. Убриала сгәы сҕычуеит. Дарбанзаалак азәгы ахшыѡ исыртарц сашьтазам, сзыргәакуа акоуп. Схазы еилискаарц стәхуп изакә аамтоу хазхаанхаз.

– Аѡстаагы издыруам, – ихәеит сѡыза, – ааи, иумбои икалаз, иаалыркәаны Чечентәыла иакәлеит Урыстәыла. Аа, шықәсык цит, аанкылашыа амам.

Ииун 23, 1995 ш.

Ашәкәыѡѡы иахъа итагылазаашъа зеипшроуи асовет мчы аан изеипшрази сышрызхәыцуаз, иаасгәалашәеит саб идхәалоу хтыск.

Аңынңытәылатә еибашыра Дузза ашытахь акәын.

Уамак цуамызт саб доурышытны дхынҳәижьтеи, афныкагы аири, итаацәа рылапхьара азин иртеижьтеи. Арахә-ашәахә, афатә-ажәтә ухәа зегьрыла хқацсаны хакан, ицәдырхәыз атроцкист итаацәа ихагмыз хәа иказ.

Җнак хәфны днеит аколнхара ахантәафы.

Иеы ахьаца амцан инфахәаны, ашәшыраф ишынатәаз, днахыкәша-аахыкәшо акәымкәа, иаахтны ус җааитит:

– Басариан, ус бзиақ удызгаларц сааит. Шәнафс, Чачаа раштафы сыкан. Атың сахәапшит. Зеиҗбақмоуп. Арахә азын иахьчалаша абнақәа ааигәоуп. Аңхын ашоура аныкало азиас ааигәоуп.

– Атың баша алырхуазма Чачаа дуқәа, – иччашьала дааччан, лафцас ихәеит саб.

– Икоу уиоуп, Басариан, араиком ихадитцеит ахәақәа раа-зарта аферма еиҗақкаарц.

– Ианышәтца, ирхәаз кәшәымтцар ауама...

– Убарт ахәақәа уара унапы ианахтцарц хтахуп.

– Унапы ианахтцарц шца?

– Ахәақәа хзухьчалар...

– Аа, уиоума узааз... Цәыцак аанкыли, уи нас халацәажәап, – ахьжәлақәа нацданы, абыста зуаанза, шәааибаныхәала лхәан, сан иаалгаз афы атцәа интаитәан, ахантәафы инаиир-кит саб.

Аңшәма ианижә, асас иатцәа кны ус җааитит:

– Сара ушызбо удыруеит, Басариан. Анцәа иңышьоуп, уеибганы ухынхәит. Аколнхарафгы, ишубо, егьа аус уургы, акгы шәахтартә хакан. Зегьы ашәахтә иагоит, ма аблигация. Ахәа бзиақәа аахәаны иаахгоит, афатә рыгхархом. Ахәынтқаррагы уахәап, уаргы ухы уахәап. Уара иутәны хәанк нарылоутцар, иаахшо утилап, – дафын ахантәафы.

– Ижә, ижә, уатцәа ыжә, – уажәы игәаара иаха ихыцсааны, иеынкыланы җааитит саб.

– Мамоу, сатцәа жәаанза сыззааиз аус збаны халгароуп.

– Уи збоуп. Уатцәа аанкыл.

– Ушақәшахатхоз здыруан. Аракоуп, уааигәароуп.

– Изакамызеи, уара, сзықәшахатхо?! Ахәахьчароу? – деи-

лашәаны днеләпшит хасас. – Абарт убомә? – сашьей сарей инапы нахақәикит хаб, – иандухалак, цъара изцәырымтца, рылахь ада пцәаны, ахәахьча ипацәа хәа еибадырбо, ирхыччо... Уара ушызбо удыруеит, аха уи афыза сәтәоумшыар акәын, – асас дыштәаз, саб дөагылан, дындәылтны дцеит.

Сазыхынхәып абри сгәалазыршәаз. Амалқәа зегъы ратқыс еихау малуп аб ихшаз ирзынижъуа ахъз-апша. Абри ауаф ипацәа роуп хәа гәадурала, еигәыргъаны раб избәхә анырхәа, уи еихау егыікам ахшара изыхәан. Аби уи ихылтцыз ахшарей реизықазашъа еипшнушьалар әуеит ашәкәи уи «иахшаз» афымтәкәеи. Ахшара ианынаифәпшлак, раб дшааргәалашәо еипш, апхъаф инапәфы афымтә анааникылалак, изфыз ауафы ихафсахъа иапхъа иаацәыртцеит.

Абафхатәра дузза аамышьтахъгы, Лев Толстои иитәит дафәакгы – ахыпшымыра, ихыпшымызт игәы-ипсы, дхыпшымызт маллагы.

Иааиз аамтә ғыци, ашәкәыфәи, ахәынтқаррей реизықазашъа шпәкәло?

Ашәкәыфәра мацара акәым, цқъа ихаздырзом зегъ реиха ихадоу – аиааира дузза згаз әжәлари ахәынтқаррей реизықазашъа.

Исгәалашәеит В. И. Ленин иихәаз: «Мы Россию отравляем, мы должны теперь Россией управлять».

Ииашоуп, ахәынтқарра аадырхәит абольшевикцәа. Иззыкәпоз ағба иакәтәеит. Аңскы уафцас ирзымкит. Анархиа иамеханакит. Убри анархиа дахылтцит Пәтақъала – апалач, адиктатор.

Ииуль 6, 1995 ш.

Арт амшқәа рзы цәгыарақәак сзеиләлеит. Фымш-хымш иаакәымтцәкәа илеиуаз ақәа, зны ақәаршфы иафызәа, дафәазны ахапшъа атә пәеызшәа, икыдыбгон.

Азиасқәа, арфашқәа... Ирхәоит жәафык ауаа азы ишыт хәа. Лассы-лассы сықәлагәышьон хәфны ахыб, иахькылсқәоз ақәыршәра сәфәгышьан.

Акәа убриакәра азы хытцит, хара хәхынхо афынтәи хгәыла

анышь дақәтәаны, ажәәқәа аатщыа аґошыа аґынза даа-
уеит.

Узыздаалак ирхәо аґоуп: ашьрақәа, архәрақәа, ақәы-
ларақәа ухәа, ағәнаҳарақәа иґахґо рзыхәан хазшаз дхаз-
гәаит хәа.

Сыблала избеит, ауафы ихала иешизнымкыло. Иуроу
аґы ағәра аґоумкыр, ихәжәаны иґсуеит. Ауафы ма игәґоу
азакәан дааннакылароуп, мамзарґы дааннакылароуп ила-
мыс, иуафәра. Ажәа «ґхашьароуп» зынзаск илаґәит. Аибашьра,
ареволиуциа, ағәаґқәа рхышхытәара. Ахархь уаа иаарылоу
амееирақәа зегы арґыхоит. Шәеаанышәкыл хәа разхәаша
дхамазам. Аґәыґацәа ажәа рымырхит. Даара ишәартоуп
Аґсны еиқәзырхаз харґарцәа, иргаз аиааира рґәы ахшәар
хәа сшәоит.

Ашара саатґ аґара шаґыз иеишьит сахәшыаґа – шықәса
әажәижәба ирґаґылаз, аибашьфы, иґаацәараз, ахатарґыс
ґәымшәышә. Иара идаґы, аешьрақәа итґәы иґалақәахьеит
хиааира ашьтахь. Изыхьақәо царадыррала итґаазам.

Ииуль 11, 1995 ш.

Иаха сықәын аитґы, исґәамґхоз аґы ґаитцәкәан,
сахьнышьталаз ґхыз дызбеит саб. Дгәааны дсыхәаґшуан.

Ампытәахалафцәа ирыблыз сымшынцәкәа рґны ианын саб
идхәалоу ґхызк. Исхамыштырц абраґа ианыстґоит.

Саб дыґсижьтәи шықәсқәак тхьан. Хґәыла Гәызба Киути
иарәи хәтыр еиқәыртґон, анхара-анґыраґы еицхыраауан.
Еицәажәаны цәык-цәык раазон. Ацәағәара, амхы аґалара,
амґы ааґара ухәа, еивакны рхы иадырхәон. Хәхьынхоз аан-
да хабжьан, ишырхәо еиґш, амца еимаадо хәигәылацәан.
ґшьык ахшара иман. Иґхәыс Раика лыхьзын. Дшысабиз
лани лаби ґсын, лиешьара Бигәаа драазеит. Ан лґәыбылра
ахьлыґыз аґнытә, хара хан «нана» хәа лалхәон.

ґнак, – Нана, – фәалтит сан лхы налықәкны, – иаха Пыґа
(ус иаххәон), хаб, ґхыз дызбон.

– Аґхыз бзиа ббалааит, нан, даанза шәымнеиааит шәшын-
таацәоу зегы.

– Пыҕа, иҕсы сакэыхшоуп, иара, сасра данцо еипш, иб-зианы иеиилахэаны, арахь, шэара шэхь шэымхырта дтагылахуп. Хара хамхаҕы арашэара хаҕуп сыпшэмеи сареи. Ишэымдыруеи, нана, сыпшэма Патагэа хэа иеихэон. «Патагэа! Патагэа!» хэа, – ҕитит, абыржэеипш исахауеит иб-жыы. «Патагэа, арахь уааи, арахь, сара сахь!» хэа, – ҕитын, нас арахэыц кэаркэашьк, атыхэа иара икны, ирууааза иршэит. Ишааиуаз, сыпшэма дамтасны иааникылеит. Арахэыц, икапшыза, атыхэа икуп Пыҕа.

– Иукума акэаркэашь?! – ҕитит Пыҕа.

– Искит! – ихэеит сыпшэма.

– Уажэшьта убри куа, икуа сара сышка уааи ихэеит Пыҕа, нана, ишэымдыруеи, ихэатэы дахыдомызт. Арахэыц икуа, икуа мацара, аанда дынхытцын, Пыҕа ишка длеин, еицны ицеит. Сара сахыглаз саанхеит.

– Нан, бхэыцкэа раби бареи шэеигымхааит. Цхыз иббаз иара иаткыс нышэцааит, – ажэа хаала лгэы лыргэҕэеит.

Хгэыла данца ашьтахь, – дара ескыынагы амашэыр рыкэуп. Анцэа дрыцхаишьааит асабицэа ирылатэоу Гэызба, – лхэеит аҕхыз аалцэымыҕхан.

Ашьтахь исалхэеит, ииашатцэҕкыаны, убарт хгэылацэа амашэыр шрыкэыз. Гэызба иашьеихаб Ирод ихэзын. Аррантэ даныхынхэ, Ткэарчал ашахтаь усура дцеит. Арацэа шыцихуаз, ахахэ-рацэа ихы иаахан дашьит. Рабгы машэырла дтахахьан. Ишыкалаз абасоуп. Хқыта, Атара ашкол дыргылон. Акыырымт Азэыбжыантэи уардынла ишааигоз, ауардын хышэтын, иҕрасит. Дахыцсааит.

Хгэыла цхэыс Раика илхэаз аҕхыз калатцэҕкыеит мчыбжыык аатцханы. Чарак акнытэ, икыаф катцаны дшаауаз атцхабжыон, рыфны ааигэара абахэ далыфрны дтахеит.

Ашэира аума, агэнаха аума, аныха ухэа даусы иара итэала идырып. Ианыстаз икалатцэҕкыаз ауп. Атыхэтэан узеигэыргыаша, Гэызбеи Раикеи Киутаа рцыхэтэа бзиахеит, ирыхшаз, урт ирыхшаз Анцэа ишихэара икоуп.

Иудыруазеи убас лахынцак амазар Адсынгы?!

Ииуль 11, 1995 ш.

Анцэа иҳэааит сѡашыауа, аха атыхэтэантэи аамтэзы иааха-
иаха агэра зго салагеит, процентла иугозар, хаихараѡык,
хампхашызакэа иаартны иаххэоит амц. Ас хѣынаххар,
хазтахугы ирхэо иалагар калоит – «рызбахэ сумырхан,
ирхэо хэам, ируа уым».

Абри асаат азыхэан хаикэшэап хэа еибышэхээр, реиха
ианеитцаха, саатк еитамкэа дагханы днеиуеит. Ус бзиа
азыхэан шэеицэажээр, узақэгэыгзом. Уижьоит. Амцхэара ла-
мысдароуп хэа ахэара хақэытып. Хаақэымтцзакэа «ацсуара»
хэа иаххэо, иаха-иаха итакыдахоит ауаѡра анацым. Аибашь-
ра калаанза ицэгыа-ибзиа итышэынтэалан. Уи еиланарѡынтит
ихалахаз аибашьра. Адоухатэ гэамра шака иуцэахуа, иахагы
игэамхоит.

Абартқэа зхысхэаауа иаазгоит фактқэак.

Хаибашьра ашыкыымтэзы, Ленинград инхоз ацсуаакэаки,
еихаразак, Ацснытэи ерманыки амедицинатэ палаткақэа хпа,
иатахқээз зегы наццаны иаарышытит. Ахцагы Шэачанза
иааит. Ленинградынтэи иаазгоз, Шэача издызкылоз, уинахыс
изгақээз сашыталан исыцшааит рыхыызқэа, рыхэлақэа. Изгаз
Ацсныка иааигеит ѡба. Акыр миллион иацсаз амедицинатэ
палатка-госпиталь руак тины ацара ицыба итеитцеит. Дача
фактк. Идуцэам ацбақэа аахэаны иаахгоит хэа хақэыргэыгны,
миллионла хцара рыманы ицеит Урыстэылака. Иаархэазшэа,
ирымырхызшэа, амцқэа еикэыреачеаны хцарақэа рцыба
итартцеит.

Аха иарбан иааиразаалакгы, иазытэахзом Ацсадгыл
ашэартэ иантагылаз зыжэлар ирытэагычуаз, дачакала иухэо-
зар, анацэа ргэатца итацсоз алабжышқэа цыоукы хы-разынны
рцыбақэа ирталон.

Хаикэырхаѡцэа агэра ганы икан, хиааира ашытахь, ант
ахэымгақэа ирыхэтоу иакэдыршэоит хэа. Ацэгьюра ахыр-
хэра афхэара амазам.

Хыхь зызбахэ схэаз ауаа ирыхэтоу аус рақэыршэара зегь-
рыла иаамтоуп.

Агэра згоит убас егыкалоит хэа.

Ииуль 29, 1995 ш.

Арт амшқәа рзы, ҕык итытсуа, даҕа ҕык итало, инеимдо ахәара иафуп лаф еикәатцәак.

Ахшыџтақ заа исхәап: алафгы абжа иашоуп.

Зынзаск хмеибарцсырц азыхәан, Ацсни Қырттәылеи ихабжыағылоуп Урыстәыла ар. Аурысцәа, ихәеит, ргәы аныптцәа, рышьтахька иааскызаап. Амџа аадыртит.

– Хадгыл ашка хнашәышьт, шәнаскыа, шәахпыртц шәым-хәоз, шәааи, агәашәкәа аахартит! – рхәазаап Ацсны ахәаа-хьчаџцәа.

Хаха-хымш икказа иартын, ихәеит, Ацсны ахәаа. Икәахцаз рыхынхәра ацымхәрас, иаанханы иказ ыкәтцны ацара иафын, ихәеит.

Агәафрагы амлакрагы лафла ирхыргоит ажелар.

Ари алаф еикәатцәа уаџ ианахәо рацәоуп. Ишцеилкаатәу архәыџцәа, аимтәацәа рнапқәа зынзаск иахьпдыртлаз? Иосиф Сталин итеория анагзара амџа ханылазар? Ауаџы шака дгархо, убаскак ах ихәура дталоит, нцәахәыс дихәапшуа, иара изыхәан ашәахәара далагоит.

Абри далапшхьан Л. Н. Толстои. Убри азыхәаноуп изихәаз: «Нельзя жить и считать себя правым, когда каждый день ешь хотя бы сухую корку, а есть люди, старики и дети которым нечего положить себе в рот».

Схәыркыиуа, снапқәа рымтакуа хчынуаакәак рҕапхьа сымгыларц, цыпхгы сынтәагы Гәылрыпшь араион Владимировка ақыта аҕны, сыпшәмагы сычкәынцәагы амхы лахтцеит. Цыпх аҕықәреи, аҕәйд, апамидор, анаша хтынхацәа хрыцхраартә иаахрыхит. Сынтәа иахагы еигыны илахтцеит. Сыпсы танатцы, ачынуаа рҕы стапшуам.

Рҕыба стапшыр, рҕы стапалар акәхоит, рхәура старцалоит, аҕацәа сызрабашьуаз – ахатәы хақәитра – сцәыргоит хара хтәкәа. Ирыздырзом чынуаакәак ацсуаа изакә милатү. Атәымуаџ ихәура итамлаз, дзыхшаз иани иаби рхәура дталазом.

Цюукы агәра рымгацт И. Сталин «дзыхшаз» исистема шықәзаахьоу.

Иахдыруан аматуртаҕы амца шеикэйтцахыоу, иахфаша аҕатара далагахыейт хан. Аамта ианааларта хаилахэан. Сашеи сарей ханышталоз, хқалпадқәа аахашьхны, изәзэаны ахәыштәара ааигәара икналхауан. Хқалпад затқәа шақантә иқәлыршәуаз анцәа идырып. Урт ағәалашәарақәа нақ ипхатаны, уажәы сгәы иқәыџуаз саб ифытбжыы акәмызт, иаақәымтцзакәа сгәы иқәыџуан иашәахәабжь. Убриала сапылоит иахьатәи амш. Ихьантәзаргы, амш ҕыц аира ауаџы иира иаџызахоит. Аџбагы урпылала, гәырғьарала, ацстазаара абзиабарала.

Ацсабара иахзаанашьтуан амш ҕыц, амш лахҕых. Хаб инацицон аткыс ейтәмыз – ағәыштьыхра, аенынтәарак хзырпхалаша.

Уртқәа рақәым уажәы сзызхәыцуа. Ицстазаараҕы цәгьарас иаақаз зегьы ихигахьан. Ицсы штәз, дыңсхьейт хәа ацсцәа дрыларыжьхьан. Ибжымхырц азыхэан, ихшаз ихәыцқәа рбара-раазара азин имырххьан. Нхаџтас дынхар-дынцыр руамызт. Ус шақа? Нас, иабааигеи, илазтцзеи убасеипш ағәамч, шәахәарала ашьыжь шара дапыларта еипш? Хымпада, дзакылсит қәығара дук: егьарыла ихьантәзаргы, зегьакоуп, ацстазаара еихау акгы ықам. Егьарыла идырлашьцарц иалагазаргы ауаа, адунеи иаақәло амш лашара еихау акгы ықам. Ацсра абла итаңшхыоу иоуп издыруа изыпцоу ацстазаара, амш лаша.

Даеакгы аанакон ашьыжь шара шәахәарала амш дзакылоз саб: дызтагылаз аамтагы, шыыцрала, харамрала дызцәымгызгы дырхыччон, дшаттамхаз дирбон.

Уртқәа даеакала илхәейт сан: «Акрыздыруа иаатцраҕы ацсра цстазаарак иапцоуп».

Август 27, 1995 ш.

Сахыз, схәыцра ахьымџапысыз сқыта гәакыа Атара, ахабла Атара Ахәы, хаҕацәа ирыблит декабр 26, 1992 шықәсазы. Убасшәақәа икалейт, ргәы иалсрым, егьырт ахаблақәа зегьы рааста, даараза ибеиаз хаблан. Еихаразак изыбзоураз, адгьыл мчын, аха иаалоутцаз марымажаха ииуан.

Иаазгоит ғырпшык.

1947–1948 ашықәсқәа раан, зынран, даараза ихытахеит, ахацәа дуқәа ршыамхы инахысуа, асы шытан. Хматцурта аатра хатцагыланы, ацынцыыхәақәа реипш, икнахаз ашыашалқәа хазпымеуа, алабақәа рыла хаарысуа икәыбаса илаҳашытуан, убас итаауан.

Ацсны зегы сыздыруам, аха ааигәа-сигәа ақытақәа, Азғыбжәа, Кындыг, Кәтол, насгы Атара егырт ахаблақәа зегы рфы инықәаа ицеит амандаринақәа, еихаразак, алимонқәа. Хара ххаблафы, машәырлагы шыапы затцәыкгы мөазеит.

Уи еихаразак изыбзоураз адгыл акәын, атиаақәа азы рытатәомыт, адгыл малачырын. Инацлеит даеакгы. Ахықә уқәгыланы, еихаразак, ахәылқаз, амра аташәамтаз агаҭах унапшыр, ицырцыруа ухыпшылоит амшын. Уи ахауа цха атиаақәа, хәарада, ирыхәон, иахьчон. Даараза ианаалон аза-хәа. Атара ахәа рфы ачандараа рфы иафызоп рхәон.

Ажәацкак еипш ирхәон хара ххабла азыхәан даеакгы: «Атара ахәы, Атара ақыта, ауаса акьамашәышә иафызоп» хәа.

Амал-амазара еихаразак изыбзоураз, арахә рзыхәан да-ара иманшәалан. Адгыл тацәқәа рацәан, Ацсны ақытақәа зегьрейха иамоуп абна, зынгы-цхынгы ирфаша роуан арахә.

Хыхь исхәаз азын хышәашә аан, ацсаса, еихаразак, еиқә-нархон ашәч зқәыз атцлақәа цканы рылажыра, ашыамакагы аматә ихыкакааны ирфон.

Уртқәа, хәарада, акырза атцанакуан, аха хара ххабла иа-маз абеиарақәа рацхәа игылан ахшароура. Таацәацыцхәаза фшык, быжьшык, аафык ахшара рыман, еицлабуазшәа.

Хара ххаблафы акәын иахьынхоз Чанаа.

Анцәа ицышыаны, ианырацәаха, инаскыаны, егы ахаблахь, Набжьоу ахабла ашка инаскыаны инхеит цытшык. Убрака диит Самсон Чанба – ауаф ду. Ххабла хәыцы иалтит ашәахәацәа, акәашацәа, ателехәацшра арежиссиорцәа, аредакторцәа.

Ишысхәаз еипш, убри зегы нықәццышәаа иргеит хчеи-цыка иаазаз хгәылацәа ахалдабаа.

Абартқәа сгәаларшәо, сылабжышқәа сгәатца итацсо,

икъапѣахаз сѣабла гѣакъа, анышѣынѣтракѣа рѣы саатгыланы, снареихырхѣаны, ѣанаѣ гыларѣас ишѣоуааит хѣа «снара-ѣаѣжѣо» сышнеиуаз, сгѣысеанѣзамкѣа, сызкѣымгѣыгѣзоз ѣны еихагылак агѣашѣ снадгылеит.

Ахѣабла зегы аѣкныѣ ѣны затѣык еикѣахазаап. «О, апшѣма!» хѣа, – ишапѣ еипш, аѣыѣтра аѣымхѣарас, агѣашѣ аартны, аныхабаа ашѣхымс схыѣышѣа ашѣа сынѣталан, ажѣѣан снаѣапшны, сныхѣа-ныпхѣаны, сылахѣ-сыѣѣымшѣ затѣуа, ѣымѣзакѣа акраамѣа сгылан, гѣынхѣѣыстѣала агѣра ганы сыѣан азѣымзаразѣгы дахымызѣ хѣа аѣны еихагыла ду. Ибзианы издыруаз акакѣын, апшѣмаѣа Жора Бичѣваиа иѣкѣынѣа аѣыѣѣегы Гурами Леониди, айбашѣра ианалага аѣны инаркны, иааирала еилгаанѣа бѣьаршѣѣыхрала еибашѣуан, анѣа иѣьшѣаны, еибганы иалѣит.

Сшымгѣыгѣзоз, аѣнеихагыла иахыхѣхѣоз ауаѣьаѣ алѣатѣа сылапш наѣшѣеит. Азныказыхѣан лапшѣащѣараз ѣыысшѣеит. Самышѣѣылахѣаз агѣашѣ савсны сѣаѣыпхѣаза, ескѣынагы ихѣхѣаза, зны иѣѣышѣа, даѣазны еикѣараза ауаѣьаѣ илышѣшѣо, ажѣѣан иатѣахѣмаруан, амѣасѣы умѣахыѣа ахѣарѣаѣахушѣа.

Сара сеипш, иара, апшѣмагы дшымгѣыгѣзоз, ашѣ аартны абартѣа данаакѣгыла, иѣьашѣаны, ѣымѣзакѣа, инапсыргѣыѣа илахѣ иаадкыланы дсыхѣапшуан, иибоз сынаур акѣышѣа.

– Избоит, Жора, избоит иупшышѣоу! Сара схѣагы иѣьа-сшѣоит сыѣсы ахѣѣоу! Анѣа иѣьшѣоуп, хѣзшаз дузылыпѣеит, уѣкѣынѣа еибганы иахѣалѣыз! схѣан, – назаза еиѣѣызхѣаз ауаа хреипшха, хгѣыдеибакылеит.

Илабжышкѣа хаѣѣѣало, иаргы исыѣиныхѣалеит сыѣкѣынѣа еибганы иахѣалѣыз айбашѣра.

– Ахѣыхѣкѣа реипш, схала аѣны сахуп, апшѣмапхѣыс Аѣѣаѣа дыѣоуп хѣа, – дналаган, нас еихѣаразак далаѣѣаѣон, машѣыршѣа ишеикѣахаз рыѣны. – Иумдыруеи, хѣѣн ду ааргыланы, ихыбны, ашѣѣа, аѣенѣьыркѣа ѣахѣахѣан, хѣра хѣѣналаанѣа ихѣѣалеит «хѣашѣѣа». Иаахамаз зегы ѣнан хмѣѣурѣа. Зегы убра иналаблит, – ашѣѣахѣ ихѣеит апѣѣазаараѣы акыр ѣѣазкуа хшыѣѣакык, – абри хзыѣнатѣоу аѣны блындаз, еикѣахандаз ххѣабла. Аѣкѣынѣа ѣнык дыргы-

ларын. Ҳағацәа анҳақәла, хҳабла зеггы ҳаикәнархеит абна. Иумдыруеи, шәан ҳазеггы «нана» хәа лаххәон. Уара, аҗены да-хьяанагаз сыздыруам, уцкәын айтбы Даут ианду дыштыхны абна дылигеит, арахь асы шытан шыамханынза.

Акраамта ханеицәажәа ашытахь, аҳабла, ақяпта хналс-валсит.

– Иаанхеит хнышәынтрақәа, уаҳа акгы, – ихәеит, игәатдан-за дқәыпсичханы.

– Ҳағацәа аиааира ргар, хнышәынтрақәа ықәырхуан, на-заза ихамырхуан ихамоу ажәытәрагы.

Акәығацәа еилыркаахьазар акәхап, аха сара цқя исзеи-лымкаацт Ацсны иқалатқьаз.

Сентябр 2, 1995 ш.

Ауалыр арыптә амкьар, итыцәраауеит «иҗакыз» амаҷар. Изтыцәраауа азәы ижәындаз хәа акәзам. «иахьҗакыз» азымычхәит, уаҳа акгы. Убасшәоуп изанысто сымшын-цақәагы, уеизгы-уеизгы азәы иахандаз хәа акәзам. Сара исхәоит схазы, сгәы скычуеит. Азәыр хьаас икуама иацы сахьықаз. Ешыра анышә дамардон Саша Аҗзба. Аибашьра калаанза акәызтгы, хтыс дук еипш иааҳалафуан. Хашьцылеит ацсра. Саша акыр шықәса аус иуан аурыс газет «Советская Абхазия» акны. Цсырзха амшын акны иҗеикәабон. Цьоукы, ацәкьа кыдцаны ихысуан автомат ала. Ахы иаахеит. Дызшыыз дқажьны ицеит. Машәырла дтәхеит рхәеит. Уиала аус адыркит. «Ипсыз дыпсит, иаанхаз тәхкуама?» – ихәеит ҳаамтазтәи ами-лиция аусзушы.

Уажәшыта еилкаа изакә аамтоу иааз?!

Сентябр 8, 1995 ш.

Ари ахтыс сеиҳәеит акабарда ҳақым Руслан Ахмедов. Аибашьраан Ткәарчал ахәшәтәыртағы аус иуан хирургс. Уахынла-еынла хәа еилых имамызт, ихәны иааргоз аибашьцәа рыпқара, реикәырхара дағын. Сиазтааит:

– Лызбахә уаҳахьазар акәхап апоетесса Саида Делпха.

сшьамхқәа урықәгылоуп, сыжәәқәа укуп. Убри афото, машәырла еиқәхан, уажәааигәа сахәәпшуан. Убрака, хәхәмарны итәхамхи?! Уажәы даеакала еилыскааит уи афото ацакы. Уара сшьамхы ушықәтәаз, убастәкьа «ашьамхы» хәқәтәан асовет хәынтқарра. Ашьамхы хәқәтәара мацароума. Хныкәызгоз ахәынтқарра хнапқәа акәыршаны иахкын. Афото акны сыжәәқәа шуку еипш. Даеакала иухәозар, ахәынтқарра хныкәнагон. Иаапсеит, иажәит, узаазаз уани уаби шажәуа еипш. Еилышәымкаауеи, сыззкылсырц истаху? – снарылапшит.

– Доусы ихы ныкәигароуп, ихы дахәароуп, – ихәеит уаанза ҫымт итәаз азәы.

– Уахьиашақәоу рацәоуп. Аха, сгәанала, инацтатәуп даеакы. Ухы мацара акәым, ауаа ирыхәаша даеакгы кататәызар акәхап, – ҫааитит, зыпцтазаара зегьы аказара аизхара иазку, кәашарала адунеи иахысхьоу Кандид Тарба, ашьтахь инацитцеит даараза сзеигәырғьоз, – мшқәак рапхьа сыкан Владислав Арзынба икны. Сзышьтоузеи? Еиҫыскаар стахуп акәашаратә ансамбль Ацсуа кәашарақәагы налатцаны Нхытц-Кавказтәи хашьцәа рыкәашарақәа рыла еиқәыршәаны арепертуар. Ахшыотцак даара игәәпхеит Арзынба. «Уалага, иахьынзаҳалшо хуцхраауеит» ихәеит.

– Узлагаз, Кандид, даараза ацак ду амоуп. Аибашьраан, агәәкраан ҳайдгылан. Атынчраангы ҳайдгылароуп, – ихәеит азәы, – аха уи инацитцеит зынзаск даеакы, – мышқәак рапхьа телехәәпшрала дықәгылеит Владислав Арзынба. Еснагь еипш, дцәажәеит кәығарала итәны. Аха убрака исзеилымкааз, уажәааигәа Гагра аицылара имазаарын. Азәы ихәазаап аизараҫы хәхьцо ҳаздырзом хәа, абна лашьцара дылаҳазшәа.

– Саргы сахәәпшуан Владислав Арзынба телехәәпшрала икәгылара. Адунеи азна сгәы иахәеитацсышәала дахьцәажәоз. Егьырт ачынуаагы убас ацсышәала ицәажәалар, – схы наласырхәит ҳаицәажәара, – ани, Гагра аицылараан, хәхьцо ҳаздырзом хәа иазхәаз, Арзынба ацак иитеит, ихәеит ишхамоу аконституциа, уака ишану хәхьцо. Ижәдыруеит Арзынба ду сшизыкоу. Сахьидгылаз азыҳәан, автомат ашьхәала схы

иасны скажъны, исыгърысит. Җажәак еихысхәаалоит. Ипсаҗа шкәакәахааит, дықан Гари хәа Шьякырыл, нхаф бзиаак, аиуара ду хабжъан. Дашъязомызт, ишырхәо еиңш, анышә ифон, убаскак крушын. Җын дук иргылон ахыбра акынза инаганы, нас иаалыркыаны ихирбгалон, җың аргылар далагон, зныкымкәа, җынтәымкәа. Ихъуааз? Дача җнык еиңшымыз аҗны иргылар иҗахын. Дангәакза аҗыхәтәан, данааңса, иргылеит зегъ иреиңшу аҗны замана.

Сентябр 11, 1995 ш.

– Абарт, аңсымтәкәа, дара рзыхәан акәызма сара сзеибашъуаз?! – ихәеит, аибашъраан избахъаз хатарпыск. Ихъз-ижәла схәар, ианыстдар, ихъз-ижәла схәароуп Аңсны араион напхгаҗыс икарҗаз. Инаҗиҗеит, – аибашъраан дыңгәхәаҗыны. Җыңа-хык ахъаидгылоз днарыдгыланы, ирхәакәо дақәшахәтүшәа, ажәакәак нарылато, реиңәажәара иеналаирхәуан, нас днарҗырҗны, акахуажәырҗаҗы днатәон, ар рымаҗәа ишәҗаны, зны-зынла автоматгыы ихәда инахшъны. Иахауа зегъы иҗегъы наҗҗаны, рыңгәа иеихәон еихабык. Дызыкәңоз наигзеит. Аҗың җаҗаҗы днатәеит, – иихәоз сахауан, аха арт амшкәа рзы, уахгы-җынгы гәҗыхас-хәыҗырҗас исымоуп сроман «Ахамышҗыхә» ашъалашъын ахъшъра. Инеиҗыху аҗымҗа азыхәан, дача җыоуки рзыхәан исыздыруам, сара сзыхәан зегъ реиха иуадаҗу раҗхъа игылоуп, ашъалашъын ахъшъра зыхъзысҗаз, амыҗхәкәа рамхра, җсыхәа ахъынзamoу аилаҗалара. Уажәы инасзаҗеит сызкәымгәыҗоз. «җаханым» ханыҗаз, хәзегъы анык хлыхшазшәа, хашъибахуан. Хиааира ашъахъ, иҗегъы хәидгылоз җыысшәон.

Сзаңәажәоз аибашъы, аҗыхәтәан иихәаз зынзаск сшъара сықәнаҗеит:

– Аандакәа аңҗыржәа, ахәа млашъкәа зҗалаз ауҗра аиңшара иаҗуп уажәтәи х-Аңсны.

Схы сназҗааит: «Уара, абырг, хеиқәырхашъас иумоузеи?» Аҗакгы җасҗеит исыхәаша «иубахъоу абзиарақәа угәларшәала».

Сентябр 12, 1995 ш.

Аңсны иҗалеит арыцхара дузза. Аңсуа жәлар... Ааи, ааи, инатшыны исхәар стахуп «Аңсуа жәлар» хәа. Дара ирыхшаз ртеицәа дукәа рапхәа идьргылақәаз аурыс царауаф, аңсуаа хзыргәф, ажәахәаф, ауаф-гәымшәа, Владислав Арзынба иаргәажәа Иури Воронов, иаха, асаат жәба рзеипш, автоматла инаигәйдцаны, дышыны дьлкарыжыт иуада ашә аңхәатәкәа.

Ашамтаз ател дысзасит ацарауаф Валери Бигәаа. Еигәылацәоуп.

– Иңсы штаз ахәшәтәыртафәы дахгеит! – анихәа, уаха иихәақәаз сазымзырфәкәа, ажәжәахәа сәааилахәаны снет ахәшәтәыртафә. Иңстазаара далцхәан Иура. Угәы зкычша, ианиеихс, аорганәагы, хаибашыфцәа аңкәынцәа аухатәкәа дызшыз дырkit. Изласахаз ала, дызшыз азәы даңсыуоуп, егы дчеченуп.

Уи афызәа җамлацызт. Рапхәазатәи аполитикатә уафшыроуп. Дызшыз иаарласны рус збаны, ашыауга рықәтцаны, аеныцәкәа инарыгзароуп. Анцәа иумхәан, аха ус иҗамлар, уи иаанагоит, иахзымдырзо мфак ианылеит хәа Аңсны.

Сентябр 21, 1995 ш.

Азхыт зцалаз циаак сафызәхейт, убаскәк сшыара сыкәнакәейт сфызәа ду Иура Воронов ишыра. Даара иғәғәаны еиҗкаан уи итахара. Иалахәуп, хәарада, қартаа, аха даара гәварас иукуейт Аңсны афныцкагы уаа дукәак алахәушәа.

Ацарауаа изларыпхәазоз ала, А. Чехов ифымтақәа рфәи иуҗылозаап аа-нызкыфк аперсонажцәа рхаҗсахәкәа.

Ус анакәха, уи ашәкәыф ду, аа-нызкыфк рхаҗсахәкәа дреипшәхәан иара ихәта. Ауафы қаршеи избахә уалацәажәозаргы, ауафы цоура ихаҗсахә уалацәажәозаргы, зегә акоуп иааурцшуа уара ухәта утәоуп.

Изхысхәауа, Иури Воронов атыхәтәантәи имфәхь да-нынаскьаргоз, Владислав Арзынба исыдитцан, ахәлал, ажәа исхәаз, ифны сапхейт. Азәырфы исархәейт ажәа бзиа ихухәааит хәа. Хәарада, изкын сфызәа гәакәа. Аха иныцәкны

исхәап, исхәакәаз еихарак схаҭа исызкын. Азәы ихьаа узеил-каауам ухаҭа хьаа умамзар.

Иури Воронов аибашьраан иаргьы саргьы ххьаакәа ахьеикәшәоз мацара акәмызт хайдызкылоз. Хайднакылон, аибашьра ҭалаанза, СССР ахаан, хқыцьеҭы хәхҭакны хрыман «аҭаҭшькәа».

Зыҭсҭазаара аҭсуаа ирыхҭнызҭаз, ҭьанатигылаша Иури Воронов, ииашам акыр схәозар сшьамхы иахысаанза иаҳауеит. «Аҭаҭшькәа» иқәланы данеимырдоз, ахлымзаах анизааргоз, сара исылшоз ала сидгылон, игәы сырғәғәон. Иаргьы, аибашьра ашыкьымҭазы, апрель 25, 1993 шықәсазы, Гәдоуҭа ханыҭаз, аоппозиция ҭаитцеит, ихҭхәааз ахарадҭарақәа сыҭауа, кегебеиаа ансыҭхьа, ссөызцәақәа аҭсацәақәак хара-хара иансывсуаз, ажәала акәым, сара сзыхәан Иури Воронов ифит аехәаҭхьыз астатиа.

Асеипш иҭоу афакт иуанахәо даара ирацәоуп.

Иара иеипш зеипшу рзыхәан аҭәыҭацәа ирхәахьейт: «Уаргьы духәойт, ихгьы дахәойт». Аурысцәа ирхәейт даеакала: «Живи и дай жить другим».

Сентябр 22, 1995 ш.

Иаха аҭсуа телехәаҭшрала иахдырбеит адокументалтә телефильм «Азыхь ашҭа амҭа». Иазкуп схабла гәакьа Аҭара Ахәы. Асценари сара изфит. Иҭылхит ххаблаҭ ииз, иаааз Заира Бигәаа-ҭҭа. Даара уиеигәрҭьаратә дцәажәейт анхаф-абырг, аибашьра иалахәыз Иура Адлеиба. Ибзианы дцәажәейт ххаблаҭы командирс иҭаз, игәғәаны ихәыз Вадик Бигәаа.

Аҭсуа хабла ҭшза, доухалагьы, мал-мазаралагьы, зегь рыла ибеиаз ршьит хәҭацәа.

Сахьозар, мышкызны инейҭцыхны изфыроуп ххабла азы-хәан.

Аҭаратәи Ахәбақәеи абжьуаа рах Гьаргь Чачбеи еигәылацәан. Ацха хҭаны, ажра ду рыбжьан аанда ацымхәрас. Ажәытәзан Ахәбақәа Кәыҭбақәан. Ауафшьра иакәшәан, иахьынхоз Нхыҭ ааныжьны, Нхыҭци-Аахыҭци рхәааҭы инхейт. Иахьынхоз ашьха ашьапаҭы иахьагьы уи ашьха иахьзуп

Ахәба-ишьха (Гора Ахуба) хәа. Ашьтахь илбааны инхон Псхәы.

Апсны ду ашқа ианылбаа, Ахәбақәак нхара-нцырас Аҭара иангылеит, даҭа цыоуки нхартә-нцыртас иалырхит Цлоу. Аҭара ианхаз даараза зхы иахәоз еишьцәазаарын. Аазара, агәыпхәыхш, аицныкәара ухәа, даараза еизааигәан абжыуаа рахи дарей.

– Аарлахәа исгәалашәоит, хҭа-пшьба шықәса схыцуан абжыуаа рахк, Ёаргь захьзыз данцсыз, – игәалаиршәон саб, – еихаразак исгәалашәо, даныржуаз зынран, асы шьтан. Хазегьы, хара, ахәыцқәагьы хшыапқәа хтны аҭыабарафы хгылан. Иара абжыуаа рах (ус изырхәон, аха ахра рымырххәан аурысцәа), ажәлар хәтыр ду икәыртцон, аха икалеит арыцхара дузза. Ацара дузза змаз, Урыстәыла иадгылаз, аинрал-леитенант, апсуа царадырра алартәафы, иихәоз еихарафык ирмаҳаит абжыуаа. Иихәоз змаҳаз Қыелешьбеи ду иеикәырхаф, Апсны знитаз амҭа иафәгылаз, амҳаҭырра рзыкалеит.

Аҭаратәи аҭахмадцәа, инытцакны ирхәо саҳахьан ах Ёаргь ицкәынгыи амҳаҭырра дагеит, аха ашьтахь, мазала Апсныка дхынхәит, анхацәа дцәахны дрымән, ицстазаара даналт, мазала, уахынла иаб иганафы анышә дамәрдеит хәа. Ашәкәыффы изыхәан ари еиҭу асиужет абууҭшаауеи! Уи адагьы ажәытәгыи афәтәгыи апсуаа ирхыргахьоу, хсахьаркыратә литература аҭны даараза имачуп аиашатцәкыа аазырпшыша.

Аиашатцәкыа ахәара, аҭра аамҭа анааи, ажәа ахәтыр лақәит, апсуаа хҭны мацара акәым, зегьынцъара, еихаразак Европа.

Октябр 11, 1995 ш.

Иаҳа-иаҳа агәра зго салагеит, иахьакәым хкылызгаша амҭа анылара ишафу шыоуки. Иахцәеилафашьо халагеит хаз-тахуи хазтахыми.

Иаазгоит ҧырпштәык.

Ибзианы издыруеит аурыс таацәарак хатей пхәыси, афыцъегьы хакьымцәоуп. Иара, Виктор Лиубимов, невропотологуп, ипхәыс, Светлана, ахәыцқәа зхәышәтәуа хакьымуп. Цыцъа ацкәынцәа рымоуп. Рыцкәын аихабы Москва амедицинатә институт дтоуп.

Ишынтаацээз икэырцеит, айбашьраан А́кэа ахэышэ-тэыртафэы аус жэуан, хагацэа шэхэышэтэуан хэа ахара рыд-цаны.

Ишынтаацэоу икэцны ицеит. Игэыргьатцэа ирыдыркыле-ит Воронеж. Аусуртакэа рырцеит. Зыда псыхэа хамам ауаа анхзымыхьча, хиааира ду хнапала итахархоит.

Октябр 12, 1995 ш.

А́кэа иуадафэы ицстазаара далцит, атцарауаф ду, шыа-ла-далагы, уафралагы иаамышташээз Шьалуа Инал-ица. Ауафэы игага шицу еипш, Шьалуа Денис-ица, дани аэны инар-кны инаишыклацало ишытан акы атцкыс ак еицэаны ахатэы гэырөөақэа.

Ажэлар рага, атроцкист хэа дтаркит иашьеихаб Ипполит. Ухафэы иааг, уи ша́ка ицырхагаз ицстазаарафэы атцарауаф Шьа-луа, инацлеит, аиаша тэахны, аамта ианаалаша ахэара.

И. Сталин данцсы, ацарда еикэатцэа анкаха, хцарауаф ифит реиха хьаас имаз, аусумта дузза «Апсуаа ретно-куль-туратэ тоурых азтцарақэа». Итыцит Л. Брежнев ихаан, 1976 шыкэсазы, аха ахра ауан И. Сталин итеория – ажэлар мац-кэа ртоурыхгы хэычуп, ацеипшгы рымам, ажэлар дукэа ирылазвароуп.

Зызбахэ схээз аусумта азыхэан, аумаза изааргеит Шьалуа Денис-ица. Изтцаара иалацэажэеит, иакэызбеит Апсны аоб-ком акны.

Даеакы.

Акыпцхь ианымлацыз инапфымтақэа аус ахьиуаз, апсуа институт акны иналаблит ампытахалафцэа А́кэа рнапафэы ианы́каз. Ухафэы иааг, итагылазаашьа зеипшраз, знапфымтақэа рыццышэ иахагылаз атцарауаф бырг!

Инацлеит иреицээаз агэырөөа дузза – ичкэын затэы ай-башьраан дтахеит. «Апсуа бызшэа здыруаз цыышыон, аха сазымхэыццыт иааного ажэа агэырөөа агэы афара, сгэы өеит», – ихэалон, цыанат гылартас изауша, зыжэлар гэакьа зыцстазаара рыхтнызтцаз Шьалуа Инал-ица.

Аифырпшра иуанахэо рацэоуп. СССР-и Германиеи реи-

башьраан, аиааира дузза агент СССР. Аха атыхэтэан, аргамату инахэы-аахэит. Аиааира згаз ахэынтқарра кэыбаса еилахэит. Итхаз Германия убаскак ашыапы икэгылеит, реиха ибеиазоу хэынтқаррахеит Европа. Уи иханахэо даара ирацэоуп.

Ацсуаа хтоурыхтэ, хетнографиатэ царадырра хартэашыа змам ацэыз дузза аиут: ицстазаара далцит Шьалуа Инал-ица. Хэарада, ахалал ажэа бзиақэа хэаны, анышэ дамардеит.

Шь. Д. Инал-ица даниуаз ициит ацсуаа ргэақрақэа зегыы. Ажэлар рағацэа хэа, ауаа нагақэа, атцарауаа, ашэкэыѿѿцэа, ажэакала, акэығацэа анындыртэоз, иашьеихаб дтаркит. Иара, Шьалуа Денис-ица цэала-жыыла дрымшыит, аха игэы дтырчацеит, ицара-дыррафэы хаштшыа змам хтыс баацсын изтцаара анырызбуаз Ацснутэй аобком акны. Иалацэажэон иусумта «Ацсуаа ретно-культуратэ тоурых азцаарақэа». Убрака иихэаз, ирызбаз акыыпхь антара, хэарада, зегь рыла иахэтоуп. Убастэқьа икыыпхьтэуп Иура Воронов адоктортэ диссертация Москва ианихьчоз ақыртуа царауаа изааргаз.

Шь. Д. Инал-ица иаамта «дашыт» изныкымкэа. Агэырѿа дузза дақэшэеит, ицкэын дтахеит. Аибашьра анцоз, аинтеллигенция рхейдкыла рыхьзала В. Г. Арзынба иахтеит ашэкэы Шь. Д. Инал-ица ицкэынгы далатцаны, атцарауаа фарацэа аибашьрахь имышытырц, аха дара ирымут.

Шь. Д. Инал-ицеи Иу. Воронови рыпсы штэз «иршыит» хағацэа. Акыыпхь ианымлацыз русумтақэа, ѿба-хпца томла итытцшаз, Ацсуа институт анырбылуаз иналаблит.

Изаазарызеи Шь. Д. Инал-ица ицстазаара иалтцра арццакит даеакгы, ибзиазаны издыруеит даараза анапы шигыз. Афатэ-ажэтэ мацара акэым, ахэшэтэқьа злааихэашаз има-мызт.

Икататэны иаанхеит акы затцэык: Шь. Д. Инал-ица иусумтақэа ртыжыра. Ихьз-ицша шака ишытытцуа, убаскак аеаргэгэоит ххэынтқарра қэыпш.

Ацсрафэы сахыглаз, даеакала сазхэыцит, анкыа зны сзыпхьахьаз Ницше иажэақэа: «Художник не терпит действительность». Самыпхьац, ихэоны исмахацызт, Шьалуа Денис-ица абольшевикцэа рдиктатура ирехэаны. Даргыы иара изыхэан

ажәа хаак рымхәацызт. Аңсны мацара акәым, адунеитәи акультура уазхәыцыр, афырқштәы рацәа уңылоит, акәығацәа, еихарак, ажәа азқазәа, раамтеи дарей еинышәомызт. Аамта – ауаа роуп. Ишңаизныкәеи акәығацәа ркәыға Со-крат? Иңстазаара зеиңшрааз Езоп? Гәәкрала, рыцхарала. Уакәыт ажәытәза. Ананамгара, ағарра иңстазаара аркәәфит, адунеитәи амузыка зырбеиаз, аашәы инареиханы аңтамтақәа аңызтаз Вивальди. Хаамтазы, асовет поет ду Мандельштам зынзаск қсышәацәға иртеит. Хара, аңсуаа хкны? Аңнышқәа раамта иаңныкәаз, рнапала итадырхеит аңсуа шәкәыфәцәа Л. Лабахәуеи С. Чанбеи.

Аха, иухоумырштын, ишыкоу даеа кәығарак. Уи ихәеит ашәкәыфә ду, афилософ Ф. Достоевски: «Смирись, гордый человек!»

Октябрь 25, 1995 ш.

Сыбла иаахгылеит Азфыбжәа, Атара, хаблақәак, Кындығ ухәа, ағацәа ирцәыбналаны, аңсуаа ашәха қытақәа рахь иан-цоз, аидара мғангага машынақәа рыла цыоуы ирыманы ицон рлақәа. Цығарда ааигәара инеиуаны, амашына ана-ангыла, аңматра ашә анаауртлак, аңмақәа аңтыппуа еиңш, амашына акнытә, ахусухәа ишуа, илбаакъеит алақәа акымкәа, фбамкәа. Рызегы азныказыхәан амашына инадкыаны, еимбғыжәаа ифит, ашәтахь, иаанаскыан, иаахәны амашы-нахь аңшра иалагеит рыңшәмацәа аауеит хәа игәығны, аха амашына ачарт наркны, алақәа ааныжыны ицеит ахтәацәа. Цытраамтак алақәа амашына иашыклаңшуан, нас дасу рхы ахынахоз абнара илалеит, ағәра ргахьазар акәхарын, амәақәа цәғарамзар бзиара рзаанагом хәа.

Атара анысхәа, иахынзәздыруала, уиакара идуз ақыта Аңсны икамызт. Азфыбжәа, Кындығ рыбжәара амшын акынза Атара иатцанакуан. Ашәха ағанахәала, Кәтолнза иназон. Асовет мчы ахааноуп ианахьзыртәз Атара Армианскаиа хәа ақыта. Дара, атаратәи аерманцәа, атағын аадрыхларц азыхәан иааз-газ Лакраа ракәын. Иахьагы еикәханы икоуп Лакраа ртағын шытацарта.

Ацсны Ацынцътәылатә еибашьраан, атаратәи аерманцәа, афарацәа рхы ырҕыазар акәһап, имацымкәа хаҕацәа ирыдгы-
леит, убри иахкьаны, Атаратәи аерманцәа ирацәафны икәтны
ицар акәһеит. Хыпхьазарала еихаз қыта ыҕамызт Очамчыра
араион аҕны. Иара ақыта, ажәйтәан даҕа хьзыкгы аман –
Асар рымға хәа иашьтан.

Зегьрыла аҕацсахит, ицеггы аҕыцсахра иафуп Ацсны.

Октябр 28, 1995 ш.

Исхәо ахшыфтак ҕыцым. Ирахахьеит, еиҕархәахьеит. Аха
ухаҕа уаназхәыцлак, иҕыцушәа, уара уда даҕазәы ихаҕы
имааизшәа убо уалагоит, насгы иаха агәра угоит. Иарбану
иара ахшыфтак? Ацстазаареи агәил шәти даараза еицшуп.
Агәил аҕы, махәта хәычык аҕы еилагзоуп ацәҕеи абзиеи.
Ацшзагы аҕаастагы. Ацшзара ссируп. Афәы лаха-лахауеит.
Аха ашәт зәфоу амахәта иалыхәхәоит амаҕкәа, ақәыцкәа.
Аҕаастара.

Иуанахәои?

Афбагы Анцәа ишеит. Еицишеит. Афбагы иара итәуп.
Ажәларгы иапыртцеит ажәаҕка: «Ацәҕеи абзиеи рышьхәа
еивцоуп». Еинымшәаларц аиҕарагы рыбжьоуп.

Абарткәа рзыхәан акәһап афарацәа рзыхәан ирево-
лиуционерцәоуп хәа зырхәо. Афарацәа ирылоу абзиа-
ра, ацшзара, ацсыцкьара изанышәом аҕаастара, ацәҕа-
мыцәҕара ашьтахь, рықәрахь ианнеилак, ацстазаара
закәыткәыоу аилкаара ианалагалак, иконсерваторцәахоит,
агәра ргоит, ауафы ихаҕагы ацәҕагы абзиагы шилоу.

Итацшақыу абри ахшыфтак сазкылсит, сроман «Ахамыш-
тыхә» аперсонажк сышизхәыцуаз. Аибашьраан иааирцшит
иааилаз абзиарақәа зеггы. Иара изыхәан рацхьа игылан
ахьз-ацша. Агәра ганы сыҕан, ахатара, ауафәра иара ициит
хәа.

Уажәы? Аибашьра ашьтахь? Илаз ацәҕарақәа зеггы
аацшит. Дызфүзеи? Архәра, аҕычра.

Инахаркны уазхәыцыр?

Ацсымтәра.

Сроман аперсонаж изымхеит шыала-пхзыла ирхаз ахыз-ацша, иҥаххеит амал-амазарагы.

Ишҗеизууеи?

Октябрь 30, 1995 ш.

Җаамтазтәи сахбак.

Аҗармыкьяҗ. Аҗсаатә ахыртиуа атыҗ. Исымбацыт аҗсуа тыҗхаҗә акәйтқәа ртиуа. Тақәажәцәқәакгы наскыны итәоуп ашәишәикәа, акәатақәа еидҗахәаланы. Узхәаҗшлаггы ашәи ршәуп.

– Ари зыҗсоузеи? – арбаҗк анааштысх, изтәыз сналыхәа-пшызар, сшанханы саанхеит. Абар ртафыс исымаз, зықәрахь инеихоу аҗхәыс бырг. Акәйтқәа ахылтиуаз ааҗхалшьеит. Саргы иҗастара сақәымшәеит.

Аҗсшәа ааибаххәеит.

– Иумбои сызҗу, артафы! – лхәеит, – аибашьра мыжда, аибашьра! Аҗкыс еицәахеит Асовет мчы ахьхыбгалаз!

– Иҗалшозеи? Аамта аҗаҗсахит. Асовет мчы аазгаз ихдырбгалеит, – схәеит, лтагылазаашьа снахашшаан, – акәйтқәа рытира мацара акәым, акәтаҗкқәа капанны иртиуа иааит аамта.

– Дара, истиуа акәйтқәа, сара истәу җушьома! Даеа җоукуы ирымхәханы, җәрышықәак аҗцаны истиуеит. Абри саҗуп сабшала, мҗышала, абас дныҗкәызгоит сыҗшәма аинвалид, аибашьраан иҗәғәаны дырхәит, дызныҗкәазом. Абжәаҗны – ашкол ахь.

Артаф... Ауафра улазаазо...

Җашҗақало җаҗхьаҗа?

Октябрь 31, 1995 ш.

Аурыс газет «Советская Россия» иануп инеитцыху, иаарту ашәкәы, җырттәыла КГБ еиҗабыс иҗаз И. Георгазе Е. Шевардназе иахь ииҗыз. Аҗсуаа зеггы хшәа кәапеила итазшәа, иаҗхьаз инеимыркьо, еигәырҗатцәа азбахә рымоуп. Аҗәа уахьнеилак: «Уаҗхьама?», «Сышҗамыҗхьоз!», «Анцәа диныхәааит!» – рымшуп.

Жәахәарада, ҳағацәа рыџныцқа хыла-гәыла ианеилоу, рыхәдацәақәа антибакаауа узеигәырғаша усуп. Аха арака узызхәыцша даеакгы кәлеит. Сара сацәшәоит абасеипш икалар хәа: Қырттәыла азмах итаҳаит, хәдацәахы ахәынтәа илагылоуп, ашәа кашуп, аха урт убас амџа икәлар ауеит, иаха-иаха, ашышы-шышыхәа азмах иалцуа, иаха-иаха рәыдрыцқо, избанзар, дшыкәашу зымзо ауаџы, иахәа акәымзаргы уеизгы-уеизгы иеирыцқалоит.

Ҳиааира ду ашытахь, хара хус иаха-иаха еицәахо иалагеит. Хара, ахыз-ацша дузза згаз, азыхь акнытә, иаха-иаха азмах аталара ҳаџуп, ицшоу, лағырзыла ҳкәабаны ҳазлытыз аи-башьра хәынтәала акәашьра ҳаџуп.

Изыхкәозеи?

Ашәақәа ирхыцпраауеит ашәауардын, ахра ауеит ажә-џанаџ. Аха ашәауардын аацсаны адгыл иныкәтәоит. Убас иаацсазар ҳаламыс, иалшо зегы кәцаны, ихәжәазар, ҳаи-кәырханы ҳаазго ацсуара?

Ноиабр 7, 1995 ш.

– Изхысхәаауа, нан, – лхәан, уаанза ҳазлацәажәоз инацылтцеит сан, – иумдыруеи, нан, ауаџы деикәырханы да-азго агәыгра ауп. Уаха сылшом ухәартә акынза унеир, анцәа иумхәан, аха агәыгра, ушымгәыгзо, ацсы ааталоит, уаргы уааикәнархоит. Иуасхәап, нан, исаҳахьоу.

Анхәеи атацеи еибаргәааит, ихәеит азәы. Атаца, цхәыс гьатамахжәак лакәзаарын.

Анхәа, атакәажә рыцқа, лымахцә данкны, дыркәаскәасуа, аатраџы дналган, ацәыкәбар ахьлеиуаз датцафалхәеит, дыхьт-шыны дыцсырц, ихәеит.

Аухантәарак атакәажә гәак лыцқәа еихамгыло дшыхь-тшьюаз, дымцсыкәа иаалыршеит.

Ацх тәца, икәасзысны ицеит, ажәџан еилгеит, амра џа-гылеит.

Агәылацәа даагдыртлеит атакәажә гәак.

– Банацәалбеит, иаха ахьта иказ ала, цсеикәырхашьас икабцазеи? хәа, – иналазцааит, ихәеит.

Атакэажэ ус җаалтит:

– Аоны аатра акнытэ ашыака уанцшлак, нан, абнеикэара унылапшуеит. Убри, абнеикэараҗ, Анцэа диныхэартэ, ныкэафыз, хычак иакэзу, амца изеикэын иаашаанза. Сахынапшуаз, нанраа, избон, убри амца сарпхагышыон, – лхэеит.

Лажэа даналгоз сан:

– Убас, нан, хараза еикэу амца иафызоп агэыгра.

Ноиабр 9, 1995 ш.

Сызхаанхаз аамта иаaidкыланы сназхэыцыр, убасшэа сгэы иаанагоит, ианеитцаха, фышэ-хышэ шыкэса схыцуашэа.

Сахаануп аимпериа дузза СССР, адунеи зегыы зырхыц-хыцуаз. Сахаанхеит уи аилахара.

Җырпш хэычык.

Атара Ахэы хэхынхоз, хэоны ашытахы абна-ккараҗы игылан ацътла дузза. Узатцамцшуа убаскак ихаракын. Фыцэа ахацэа рнапкэа акэшомызт, убаскак идуун.

Жэытэнатэ аахыс убри ацътла амцан ныхэартас ихаман. Убас ныхэартас ирыман хэабацэа рабацэа, Атара инхоз Ахэбацэа.

Икэалейт ицэоушыаша. Саб ипцстазаара далцит апрель мзазы. Мызкы мцыкэа, цшатлакэ акэым, изакэызаалак цшак асуамызт, акэа, асы хэа акгыы ыкэамызт. Иаалыркэаны җенак, хэцэу лытцыфрын, агэарахэа илкахэит.

Иахэкахауаз, иаакэыршаны игылаз атцлакэа хыжэжэаны инейланажыт, цэоукуы зынза ицнажэеит, ахаан изымгыло.

Убри исгэаланаршэеит СССР-и, аимпериакэеи рхыбгала-ра. Урт анхыбгалоз, ирымпытцахаланы ирымаз амилацэ ссацэа зынза икэзаауан, иатцапсуан.

Хашцакэоу иахэа?

Даара ирацэахэит, иаалыркэаны, агэыхы аарыхыны, апсрацэа. Изыхкэо аибашыра мацара акэзам. Ихэантэхеит ауаа ирыкэлаз аидарацэа. Иахэынзабзиаз, иахэынзацэгыаз – уи даҗа тцаароуп, иалашыцылахэан ахэынцкарратэ система, формациакала уи афныцка ахныкэгашыа рцахэан. Иаалыркэаны уи

хыбгалеит. Ашышыаа аиасра ацымхэрас, енак ашыжымтан ханаапш икамызт СССР, икамызт «ум, честь и совесть нашей эпохи». Ахныкагаша ыыц итатэхеит. Уигы азырхакэа, зынзаск еицээз калеит – иацтэи аешыцэа – ажэларкэа аибарцсра иа-лагеит, урысшэала иухэозар, икалеит «настоящая гражданская война». Анака-арака аибашыракэа цоит.

Асистема ыыц ауаа еишнэозар агарцэеи абеиацэеи хэа, аибашыра ашытахы апсуаа дача еишшарак рдеицшхеит. Еица-хаит аламысдареи, хаикэырханы хаазго апсуареи. Хашта иааталеит хазыпцшзамыз пышэарак, пышэара ыыцк.

Ноиабр 11, 1995 ш.

Апсни Урыстэылеи рхэаафы сыкан. Ёазнык агэра згеит, ахэсакэа рыбга икэлеит хапсадгыыл адеицш. Ацбармыкыае унеир, ахэсакэа, Урыстэылантэи афатэ аазго – ахэсакэа. Арахы игэышытыхгоу ажэак рахауам.

Ауафы амлеи ахытэи ичхауеит игэышытыхгоу ажэа иахар. Хчынуаа, ицэагэо ацэ иакэтэоуамтц иашызахеит. Апсуа хэсакэа акгы ирмышэазаргы, ранацалбеит, абаскак цыаханым хыыз-газ ианамузах ажэа цхакэа роухэалар. Иаха-иаха хиеицшхо халагеит ажыа шкэакэа зкыз. Ара избо афарацэа атаацэара иалалома?

Уажэааигэа, ирхэоит Афон апсшыартафы абыргцэа итааит хэа хчынуаа дук. Амацура ду ашка ишеигаз азэы избыхэ иархэазаап абри ауаа инапхы цкыам, нак дупырга хэа. Иара, хчынуаа ду, ус реицхэазаап: «Дыкан, Камо хэа революцио-нерк. Убри Ленин дидкылан диман амал ахыааигоз азыхэан. Абыргцэа дрылазаарын Смыр Чыкы, атцарагы змоу абырг. Ари ашыза аниаха: «Шэаала нак, хахыааз хэа егыкам», – ихэан дындэылцит, ихэеит.

«Ацара сасуп, ахшыа апшымоуп», ихэеит Дырмит ду.

Уицэымшэан акэыга, уи уара утэгы идыруеит, иара итэгы.

Уицэымшэаан абзамыкэ, уара умацара уакэым, уи иара ихгы дапырхагоуп.

Уицэшэа зажэа кэышу, зус газоу. Уи ауаа иааихэо – Анцэа иажэоуп. Иаакантцо – ашыстаа, ацныш иусуп.

Ноиабр 18, 1995 ш.

Сызхаанхаз аамта ахафсахьяк.

Исгәалазыршәәз зүтахузеи, ақыпхәа сыбла иаахгылеит: 1993 шықәса алагамтазы акәын. Сыткәаны сахыйказынтә схынхәын, Члоу ақытан, аштаб акны сыкан. Агуманитарта цхыраарахәа иаартиз аматәа акәын исшәыз, исышәыз. Скуртка акалткәа хыжәкәыжәын. Икьахә-кьахәза исышәыз сбатинкакәа убаскак ифаастан, Члоу салаланы сышнеиуаз, абатинка цыфрит.

Ихьтоуп, асы шытоуп, аччахәа ицаауеит.

Уажәы Очамчыра араион акны комиссарс дыкоуп, ускан Члоу ақытсовет деихабын, ахшыф змоу, абызгы зфәу хаттоуп Кәаста Царулуа, убри ахатца телк ицшаан, сбатинка, ацсы ицламхәа анеихафархәо еипш, еихафеиҳәеит. Пытк сцахьаны еихыфрит. Апозиция акны снеиаанза, схынхәгышьеит. Ар рыматәа рышәны, абцар ацымхәрас, ачамгәыркәа зкыз тыпхацәакәак ааспылеит. Инеихәацшы-ааихәацшын, атахмада ихы цеит рхәазар акәхап, инасывсит.

Иахьа акы сыгуп анысхәо, убри асахьа аасгәалашәоит.

Ноиабр 24, 1995 ш.

Еифырпшрак.

Сфыбакәа амандаринакәа тацсаны, еидара хьантак сатцазшәа, сынкахәыцуа ақалакь Акәа салаланы сышнеиуаз, ибзианы издыруаз хатцак дааспылеит.

– Уахьца уаалеит! Исаҳахьеит Тьркәтәыла ушыказ. Иуба-зеи, иуахәзеи? – снаиазцааит.

Исаҳазарц истахкәаз ракәымкәа, зынзак даеакы сеиҳәеит.

– Иуасхәап сыблала избаз. Ихьз-ижәла зүтахузеи, хчин-уашык ипха хатца дцеит. Деихреитцоаап. Илатәоу афныматәа Урыстәылеи Ацсни икамзаап. Ипхәыс афныматәа аалхәан Тьркәтәыла, ағба ақәцара иадынтәалеит. Абриакара ацара абааигеи хчынуафы?

– Аилкаара мариоуп – схәан, сфыба иааңызгеит мандарина цыракәак, – абарт сфыба итарцеит Кәымф Ломиеи Нели Тарпхаи. Дара рфынтәи саауеит. Руадафы ифнацсоуп,

Гәйлрыцшь цъара илартцазаарын, аҕәйд, аҕықәреи. Рәы-
цъагы рыцстазаара азкуп хлитература, хбызшәа аизырхара,
аикәырхара, рычкәын затәы деибашыуан. Ашыцъагы ироуа
ауалафахәы азәы иифаша иазхазом, – схәан, инацыстеит
урыс бызшәала, – равенство – фольклоруп, ҕаташәа амам,
ааха ариаҕара аикарамра ҕамлацыт. Ахцәагы рматцуцәа
акрырҕартон.

Ноиабр 26, 1995 ш.

Ныхәоуп. Аусура иамшым, абжәааҕны аус аауазшәа. Аҕсны
Аконституция иамшуп. Шықәсык ахытцит. Асаби аныҕәара да-
лагоит шықәсык анихытцлак. Убасҕаноуп ианеилукаауа дцыр-
кыу дцыркыму.

Хконституция излахәо ала, Аҕсны Ахәынтқарра – Аҕсны
Ахада ихәынтқарроуп. Амцхә ирацәаны азинқәа имо-
уп «Аҕсха». Уи ашыза Аконституция рымазам амонархцәа,
ахцәа. Ажәларгы ирзеицәахоит, иара, Аҕсны Ахада ихаҕагы
иапхәаҕа изеицәахар ҕалоит. Ауафы даанызкыло мчқәак
ыҕазароуп. Иааиҕаху, ихы иааташәо аҕатцара азин иуҕар, их-
гы ҕаирхоит ихәынтқаррагы изгәамтазакәа ихыбғалоит. Из-
хыбғалазеи СССР дузза? Гәаанагара затәык ахра ауан. Ахра
ауан партия затәык.

Декабр 12, 1995 ш.

Ишеит, ихәлеит.

Уцстазаара мышкы ахытцит.

Марцхлак иадамхаргы бзиарак узыҕамтцит.

Ихәаумган.

Уахыки-енаки цәгыарак ҕаумтазар, убригы бзиароуп.

Асахьаркыратә литература саҕәытцижыҕеи акраатцуеит, аха
апублицистикаҕы аky насхәақәон, ҕахәхәагас исыман. Уигы
саҕәытцит. Саҕәытцит мчыла.

Азлагара аангылар ауеит азы аҕабаны, аха иаангылар ау-
еит азы аҕангы.

Сара сызлагара хәычы азы аҕарбаны, мчыла иааныскы-
леит.

Исхәеит сказы: «Ғумтын, абзамыкә!»

Сғәи икәыуеит даға бжык: «Избан, сзыбзамыкәузеи?!»

Еиғахаит схи-сихшыи, сгәи-сыңси.

Ҳаззыкәпоз ҳазшаз иҳағәеишьеит, аха...

«Ахәанаа ңа дроун, агара роуам».

Ҳара, аңсаңәа хзыхәан инаңлеит даға рыңхарак: хтас-хқыабз бзиақәа уааңшәартә иләкәит. Иаҳа-иаҳа амч роуеит иахзеиңәоу атдас-қыабзқәа.

Иаха Ленинграднтәи әтел дысзасуан сәыза ду Рауф Аиба.

– Шәышңақәоу? – ибжыи нтыиәит әтел.

– Иуасхәарызеи?! Азын ашьтахь, атәа анзытлак, ахәда кыынааза иағыло ашәт иафызоуп Аңсны, – схәеит.

– Ухата, ухата ушңақәоу?! – хәаас сқаңаны ғааиңтит Рауф.

– Ааршара икәнакыз аңиәа сафызоуп, – схәеит.

– Ирхәозеи аинтеллигенция? – днасаңцааит.

– Излеиңшымзеи агазеи акәыши? Агаза ииҳәо акәыш ичхауеит. Акәыш ииҳәо агаза изычхауам. Уаҳа иуасхәарызеи?

Ианвар 28, 1996 ш.

Иааигәоутартә аеиңсахра иағуп аламыси аңсуареи хәа хзышьтоу. Иаҳа-иаҳа аиааира агара иағуп хи-ңси азхәыңра. Баша ирымхәеит: «Аңәґа кәзцогыи – ихазы, абзиа кәзцогыи – ихазы».

Ишңаңсыхәоу ақыара?

Мышқәак раңхәа чарак акны сықан. Еидтәалақәаз тамадак далахит. Хатқак диныхәон. Еиҳаразақ инатңшыны иара изы-хәан дахцәажәон иқыара. Сарґы ибзианы дыздыруан уи ауаф. Ииашатәкыаны уаф қыиоуп. Ашьжымтан дупылар, аәнынтәарак угәалақәзаара бзиазаауеит.

Аха ақыараґы иаңзароуп акәығара. Дқыиоуп, аха дгазоуп хәа анаңырца, уиґы аҳарамра атқыс уамак еиґым.

Хтамада ииныхәоз, асасңәа аниңаауа даара деигәырґоит. Днаулаҳәатңаны ашныка умәахигоит, уахыртәаша изымдыруа, дуваґежьюеит. Аха иаарласны игәоутоит иңхәыси иареи ишеибаркәынд-кәындуа. Икалазеи? Иңхәыс гәак икалцара лзымдыруа, днапыркәычы-шыапыркәычуеит. Илыхзеи? Асас

дымѡахигеит лхатца, арахъ лара инаимтцалыргыло хѡа акгыы
лымам, убасѡак дѡаруп, избанзар лхатца даашьяѡуп, инапы
нышьтыхны акгыы иузом.

Аѡбабаа уасхырс измам, зѡашѡѡа ѡеим ашѡырцла
иаѡызоуп, абгыы ѡшзазаргыы, акгыы аѡѡалазом.

Февраль 14, 1996 ш.

Абазаѡа ажѡаѡѡак рымоуп: «Бзиара злам, цѡгыарак ыѡам»
хѡа. Аѡара, сахыз, схѡычра ахьымѡаѡысыз ханхара зегыы
хаѡаѡа ианырблы, сан аѡныѡа даазган, уажѡазы сара сѡны,
Аѡаа дыѡоуп. Сызхара дызбеит. Ажѡлар рѡѡамѡаѡа бзианы
илдыруеит, ишьа лымами Иуа ду Кѡаѡѡаниа!

Иаха исалхѡаз хѡамѡак, ишаалхѡаз ианысѡеит.

Дыѡан, ихѡеит, нан, нхаѡ бзиаѡ. Зѡеиѡыѡа дууз, хыла-хша-
рала уѡаа зегырыла Анѡаа дыззылыѡхаз.

Абри ауаѡ, нан, лхѡеит, кыырса адырѡѡѡены, амш мышьѡа-
бзиа хѡа изышьѡу, аѡшѡма ихѡаѡа шаанза дѡагыланы, раѡ-
хѡа шыапымш-напымшла хѡа иѡааѡа аниныхѡо, ихѡеит,
ашарѡаз дѡагылазар, ашѡа дныѡыѡш-ааѡыѡшзар, ихѡеит,
шыапышьѡаѡак ибеит. Асы ѡѡашѡа иахышьѡаз, дыѡшызар,
ихѡеит, шыапышьѡаѡак ануп.

ѡыоуѡы иашѡа инѡыс-аѡысны иѡеит, ихѡеит. Ари агѡылаѡаа
раѡым, аешья ѡѡѡагыы аѡшѡма игѡашѡ иара иаирѡаанза
дахымнеиуа, ихѡеит, даараза иѡеишьѡеит, иагыиѡымыѡхѡеит,
ихѡеит.

– Хѡи, сара сгылаанза, сѡѡашѡ дѡаланы имышьѡа сыѡѡыр-
шѡаны, дызуѡѡада иѡаз, – ихѡан, абри ашьѡа дхыланы, дишь-
ѡѡеит, ихѡеит.

Дѡо, дѡо, акыр деимдахьаны, агѡѡара, абна лашьѡара
днылаѡшит, ихѡеит.

Убри аамѡазы ѡыѡѡѡыѡкгыы иаѡаит:

– Уара узышьѡу хара иаадыруеит. Уѡа ушьѡахьѡа. Уѡны уахь-
неиуа, уѡааѡа зегыы уразѡаа абасеиѡш: амал акѡу, ауааѡсыра
раѡѡу иаѡа ишѡѡахузеи? хѡа, – нас аѡак иуархѡо хѡааѡѡа.

Дааит, ихѡеит, ари ауаѡ иѡныѡа. Иѡааѡа ааѡшхѡеит, аха
имгылазаѡ, изыѡшуп.

– Уабакоу, бабадухеит, ишыкаутцац еипш, заа угылеит, ашта уталеит аонкэа рышэкэа аауртуеит хэа хапшны хиоуп, хгылом, хкарахеит хшыпшыз, иухъзеи? – инаиазцааит, ихэеит.

Итаацэа, ичкэынцэа, ипхацэа, иматацэа, зеггы җаиргылан, инеилартэаны, ус дразцааит:

– Ацааимбар абас шэзааицхаит, утаацэа рҗы шэнеицэа-жэаны, иалшэх, иарбану иаха иртаху, амал акэу, ауаа ракэу иалырхырц иртаху хзаарыцхаит ихэеит, нас ирхэо ритоит, – ихэеит, ацааимбар. – Ишэтахузеи, иалышэхуазеи? – дна-разцааит.

Цыоуку ахы хтахуп рхэеит, цыоуку, арахэ хайтааит, дача цыоуку – аоны, анхара...

Таца еитцбы хэычык ааигэа ионы днанаган дыказаарын, убри ланхэыпха ус налалхэеит: «Бабаду ацааимбар иеихэааит җажэак: ауаапсыра, ахэатэеикэшэара. Уаха атахзам» хэа. Ари лабду иалхэеит, ихэеит. Атахмада дцеит, ихэеит, агэаҗара, абнараҗ ацааимбар ибжы ахыахаз, ихэеит.

– Иутахузеи, узыхэозеи? – җитит, ихэеит, ацааимбар.

– Ауаапсыра, нас ахэатэеикэшэара, уаха акгы стахым, – җааитит, ихэеит, атахмада.

– Уажэааигэа тацак дҗыцны уоны днанагеит, убри ацаа-имбарцэа даххылцит. Уца, умалгы умаз, ауаапсырагы уоу-еит, ахэатэеикэшэарагы җалоит уоныцка хэа, – наиатаркит, ихэеит, ацааимбарцэа.

Сан лажэабж даналга, хатэы гэаанагарак нацылцеит.

– Нан, иумбои, аа, абыржэтэи хайбашыраан хайқэнархеит ахэатэеикэшэара.

Февраль 29, 1996 ш.

Ацсуа телехэапшрала ажэакэак схэеит. Ихэатэыз абжа аитабжагы сымхэазеит, аха исхэазгы иагдырхеит. Ибжамеамны ирышьтит. Асовет цензура ацсы тоуп. Ишэартоу дачеакуп. Иацтэи асоветуаа, атэитыхкэа, иаахтны ацаажэара хцэызхэеит.

Ишпакаитцеи Моисеи ижэлар Мысра атэра ианацэига?

Җынҗажэа шықаса ацэхэыра иманы дықэын, атэра злаазар-рацал ааины ипсаанза, зхы иакэитны иаазоу еитцагылаанза.

Март 18, 1996 ш.

Ашыыцра бзиа, ашыыцра баацс... Аѡбагы еилазѡаны схысгэи итагыежыуан арт амшкѡа рзы Шѡача сахьынзаказ.

Асовет мчы ахаан Шѡача, Урыстѡылатѡи апровинциатѡ қалакь хѡычы, адоуха аганахъала, амкѡыба иаѡызан, итацѡын.

Акѡа, азы итыршыыз кѡапеишѡа итѡын зегърыла. Иахѡап, шыкѡсык, сезонк иалагзаны цшыба-хѡба спектакль ыкѡнаргылон Ацсуа театр, убастѡѡыа иаакѡымтцзакѡа аспекталь ѡыцкѡа ыкѡдыргылон аурыс театри, акыртуа театри.

Акыртуа театр анысхѡа, ѡажѡак еихысхѡаалоит, уажѡааигѡа Аурыс театр хавсны хнеиуан Акѡа. Хаадгылан:

– Иугѡалашѡома, ари ахыбра акны, акыртуа театр аныказ. Апхѡа акыр мшы-тхы итѡаны азабастовка картцон акыртуа националистцѡа. Еихарак итѡаз агыычѡеи акахцѡеи ракѡын. Цѡоуку аѡара рыртон, уахынла акрырѡартцон, – ѡааитит, исыцыз сѡыза.

– Иззыкѡѡоз карымтѡеи! Дара рнапала ртеатр назаза ашѡ аркны, аурысцѡа ирыртѡеит. Абгахѡычы шкѡакѡеи, амшѡеикѡатцѡеи анеикѡѡа, апсуаа ибзианы ирхѡахѡеит: «Мышѡкѡыш дѡѡышуп» хѡа, – схѡеит, – аха инацыстѡеит хѡаас исымаз, – акыртуа театр, азы тцалаз ахѡыштаара иаѡызахеит, аха хара, хацсуа театр? Асовет автономиятѡ республикаѡа рѡкны ирымакѡаз атеатрѡа иреигъыз хаман, Анцѡа ицшыьаны, иахѡагы ихамоуп уи ахыбра, аха ахыбра зутахузеи, бжышыкѡса раахыс икѡдыргылахѡоу спектакль затѡык ауп. Уигъы узеигѡыргъаша акѡым.

Сазыхынхѡып сызлацѡажѡо иахѡатѡи Шѡача.

Даара срытцшыыцуеит шѡачаа.

Иацы сыѡан ацирк акны. Иахѡа сыѡан ацѡыргакѡѡа ссир акны.

Санкт-Петербург Аурыс музеи акнытѡ иааргазаап хѡык асахѡатыхыѡѡа дуѡѡа: И. И. Шишкин, М. К. Клодти, М. К. Маковский рапцзатѡѡа.

Азал акны, слеиѡеиуа арѡиамтѡ ссирзакѡа санрыхѡацшуаз, схы итагыежыуан хшыѡцакык. Мал-мазаралеи доухала абеиареи абанзеидхѡалоу?

Анхара-анцыра, аѡатѡ-ажѡтѡ, аѡеилахѡара ухѡа, ажѡакала,

амал-амазара аганахьала зегьрыла ибеиазма Италиа иалиааз асахъагыхыѡцѡа дуззақѡа, иаххѡап: Леонардо, Рафаель, Микеланджело, Тициан, Боттиччели, апоет дузза Данте?

Ҳазыхынхѡып, Шѡача ицѡыргақѡцоу асахъагыхыѡцѡа рацтамтақѡа рышқа. Рыхѡыкгы иит, рырѡиамта мѡапысит азеижѡтѡи ашѡышықѡсазы.

Хыпхъазарала имачаз тауади-аамстеи раамышътахъ, егырт зегъы даараза иғарын. Аха Урыстѡыла ахра ауан доухала абеиара.

И. И. Шишкин иапцтамтақѡа рќнытѡ, еихаразак исгѡацхеит «Аи-Петри». Иугѡаланаршѡоит Ацсны ашьхақѡа, еихаразак Сакъан. Ацсатлақѡа рыккара уцацшуеит.

Цақыла даара дизааигѡоуп М. К. Маковски, еихаразак иапцтамта «Ацсабара азгѡыбылѡы». Урт дырцѡыхарам М. К. Клодти. Уи иапцтамта «Аурыс қыта» иахъа итихызшѡа ауп ишыќоу.

Ажѡакала, Аќѡа ааста, Шѡача Парижхеит.

Уажѡазы Ацсны амхы бзиа латцоуп, адгъыл кѡазафъы, ибзианы арашѡашъа ҳақѡшѡар.

Март 27, 1996 ш.

Гѡтахѡыцра хѡычык.

Агѡра згеит: аибашъра иалахѡыз, изхызгаз, згѡыцѡ атѡымағ алахаз атла даѡызахоит, ицсы ахынзатѡу дзацѡцом, изынхоит.

Убла ихыцуам: ашьа зыцрашу, ишыны икажъу уѡызцѡа, агѡытќъареи агѡағи ирбылуа аибашъѡыцѡа, фымт, ззамѡақѡа алабжышқѡа рхыкѡкѡѡ, амедеихѡшыцѡа.

Ишпаќауцѡи, дара, хтыпхацѡа азѡырѡы зыхнымхѡит, уара уеикѡхан, адѡы уқѡуп. Ухы уаеицгеит, ухъамцит.

Иубеит ацсра. Иухароузеи?! Аха зны-зынла ухы агарта умоуа гѡыкраха иусеит. Аимдара уалагоит уѡызцѡа абыржѡы-абыржѡы инауцыртцызшѡа. Агѡра узгом даѡакгы: аибашъра уаха ишыќам. Уимоу, иахъеилгаз угѡамцхошѡа уќалоит.

Уеанаауртынчлак, еиѡа иужѡлоит агѡыкра, агѡхъаагара. Еиѡах ргѡаларшѡара иувыршьааз уѡызцѡа, еиѡах...

Абыржәоуп, айбашьра еилгеижьтеи шықәсқәак цхьаны, иа-
неилыскааз шақа ахьаа агьылоу А. Твардовски иажәеинраалак...

Сапхьеит сеиҭапхьеит, нас еиҭазгеит.

Абар иара:

Издыруеит, иҕам исхароу

акымзара акгы,

Иахьымааз егьырт,

айбашьрахьтә еибганы,

Иқәыпшаз цьоукы,

цьоукы қарала еиҳаз,

Айбашьра адәәҕы

назаза иахьынхаз,

Реиқәырхара шсылшоз,

аха ишысзыҕамҕаз акгы,

Шьҕа иҳәатәу уи акәым,

аха уеизгы, уеизгы, уеизгы...

Сапхьеижьтеи акыр шықәса цуан, агәра ганы сыҕан, ай-
башьра анеилга иаарласны иөит хәа. Шақа иҕьасшьазеи, ай-
башьра еилгеижьтеи жәеиза шықәса антцы ашьтахь ишифыз
анеилыскаа.

Ус анакәха...

Уаҕацәа ирылымшеит ууафара ашьра.

Март 29, 1996 ш., ахәаша

Аҕсацәа хдоухатә культура аҕоурых ианылоит ари амш,
еиқәатәоу мшны.

Идыру усуп: акультура ахкқәа зегы иреихау ажәа ауп.
Ашәкәы Цшья аҕынгы иҳәоуп «рапхьаза иҕан хәа ажәа».
Ажәа алоуп ауафара шалагаз.

Ажәа изырҕеио, изызхауа ажәлар рҕаҕыц хәамтәоуп. Рҕаҕыц
хәамтә иахылцит афыра, ашьтахь асахьаркыратә литература.

Аҕсуа фыра, аҕсуа сахьаркыратә литература хамамызтгы
1921 шықәсазы Аҕсуа хәынтқарра хаузомызт. Хыпхьазарала
хара хатқыс акырза еиҳан агырқәа, аха Еидгылоу ареспубли-
ка мацара акәым, автономиагы рмоузеит, избанзар дрыма-
мызт Дырмит Гәлиа иеипш иҕаз.

Уажэы, ажэлари Анцэеи ирыбзоураны ихауз ихыыпшым
Ацсны Ахэынтқарра, изхылцыз, цашэс, уасхырс иамоу ацсуа
сахьаркыратэ литература ауп. Уи хара хзыхэан анлгэыпцхэыхш
иахзафызоуп. Уи зырфеио, хэарада, ашэкэыфщцаа роуп.

Аибашьра... Ареволиуциа...

Иахьеипцхэоу даара ирацэоуп. Ғырпштэкэак. Ареволи-
уциа ашэахэаф, «Буревестник революции» хэа ззырхэоз
М. Горки, ареволиуциа ашытахь, ихы кны, Урыстэыла кажьны
дыкэцны дцеит.

Апоет ду, апоема «Жэафа» зфыз А. Блок, ареволиуциа
ашытахь иихэазеи? «Россию я люблю ненавидящей любовью».

Схы сазтцауеит: «Анцэа иумхэан, аха уан гэакыа деилагар,
ишцалзууеи?» Иухоумырштын ирхэахыоу: «Зан дыкам изыхь
мхатэ адэахыы икацэоуп».

«Сара исылшоз афытра акэын, ишсылшоз ала фыстит, аха
имшазар сара исхарагэышыоузеи?!» – ахэеит арбагы.

Март 30, 1996 ш.

Сан дызхааныз, илдыркэоз ажэахэацэа, ашэахэацэа,
акэашацэа ухэа хашрылацэажэоз, ус фалтит:

– Ацхьарца азырхэоз зегь реиха дреигьын Ацандаратэи
Жана Ачба. Хайуацэан. Длашэын. Дшылшэызгы, афы
дакэтэаны, Ацандарантэи Кэтолынза днеикэахьан, Атарагы
даахьан.

– Шэызлеизыказ? – сналазтцааит.

– Санду Маршьян-пхан (Сан лан, сан Атэмаа-пхан), Ата-
ратэын. Маршьян Шыырмбеи иахэшья лакэын. Сан Ми-
нушья лыхзын, лахэшья гэакыа Ацандара ачаа дрыман.
Убри, Атэратэи Маршьян-пха илыхшаз иоуп Жана Ачба,
ацхьарцархэафы, алафхэафы. Тауади-аамстеи ибз иацэшэон.
Анхацэа хатыр ду икэырцон. Ирхэоит, данцсы иваржит хэа
ипхьарца, – лхэеит.

Ацыхэтэантэи лажэакэа – «данцсы иваржит ипхьарца»
– хэа илхэаз, азаз еипш сгэы инасит. Жэытэнатэ аахыс
тоурыхла ахэыцра хцэымгын. Даара ифэоушьяртэ икоуп,
ацсхацэа дара ртэы зхэаша акымзара акгы ахьяаным-

хаз. Иабакоу рнышэынтрақәа? Икалап агәра ганы иказтгы, анарцә ацстазаара ыкоуп хәа? Убри азыхәан акәзар, Жана Ачба ипхьарца зиваржыз? Ималқәа иреигьыз иара иртеит, аха идьрхәит аарцәы икақәоу.

Угәы иахәаша, тоурыхла ххәыцра хаамтазы акырза еигьхеит апсацәа. Даараза сеигәыргьеит, Гәдоутә иахьейыркааз аибашьра иазку амузеи. Убастәкыа амузеи аифкаара иафуп Ткәарчал. Ахәыштаара хада – Акәа, ихахьыз хзымдыруа, иаха-иаха атацәра иафуп, анышэынтрақәа, уаха акгы. Иааизакны иухәозар, доухала атацәра хафуп, реихаразак апсуара акны. Хчарақәа рфы, апара ашәара, иуфо ахә ушәоит, уаха акгы унатом хчара. Ажәа «афыхтыпса» иаха-иаха иаххаштуеит. Аха сақәгәыгуеит апсуара – ацашә еибгоуп хәа.

Маи 17, 1996 ш., ахәаша

Сфызцәақәаки сарей хаикәшәан, акраамта хаицәажәон. Хьаас ихамоузеи? Апсны аекономика шытыхьас иамоузеи? Хнапхгафы, хпыза ду, иааикәыршаны идиртәалароуп аекономистцәеи аиуристцәеи. Урыстәылеи Апсни реизы-кәзаашьа иаха еигьтәтәуп. Кремль иахәо кәхәмтар, иаахәкәыршаны хгәашәкәа адыркуеит.

Азтаарақәа, тезис хасабла, ақыад иантцаны, сара исыдырцеит В. Г. Арзынба сияцәжәарц. Еихаразак ихәатәуп анхацәа ртагылазаашьа атәы.

Хаилатәарафы халацәажәеит, Апсны аинтеллигенция ахеидкыла ашкә ауаа ыцқәа рыдыркыларц. Ихәадахкылеит атцарауаа, асахьагыхьыццәа, анхацәа нагақәа.

Маи 18, 1996 ш., асабша

«Ажьа абахә иацәгәышуан, абахә ажьа ыкасгы аздыруа-мызт» – схәан, шаанза сфәгылан, тезис хасабла изфит хпыза ду иасхәақәаша.

Мчыбжык, жәамш рыфныцқала, ибзианы издыруз, истынхацәаз, зуафра итагылаз пшьык (Роф Кәагәаниа, Шлатр Таниа, Иван Абыхәба, абафхатәра ду злаз апоет Кәаста

Герхелиа) ахацәа ргәы иаганы, рыцстазаара иалцит. Урт сара издыруаз. Исзымдыркәо шакафы!

Икалазеи?

Атла иалыфрыз, амат ицхаит хәа, аибашьраан ихахьыз хзымхошәа, апсцәаха дахчычеит.

Иаха, иаалашьцахьаны, Кәаста Герхелиа дахьыкфәоу хцеит пытфык. Дахьынхоз афни Акәа амилициеи аанда рыбжьоуп.

Аштәфы хашгылаз, адунеи ткәацызшәа, хырзаманк цжәеит. Амилиция ирылаткәацит ныртәагак. Абандитцәа реихсма, дара ирцәыпжәама, Анцәа идырп. Азәы, излархәо ала, Кәакәаскьырын, уаткәьа дашьит, даеазәы иблакәа тнахит, Бигәаауп рхәеит, егырт ахәра гәгәакәа роут.

Ахауа убыскак икәыкит Ацсны, уцсы ухәлахоит.

Уажәы хашцо хцозар...

Ианвар 2, 1997 ш.

– Дыкан, ихәеит, нан Кыга хәа, Кәытциак, – фәалтит хашцәажәоз сан, – ачеицьыка ду змаз, ақәра бзиа нызтыз уаф кәыган, ажәйтәи афәтәи дырхаанын, ацәгъеи абзиеи ибахьан. Абри иазтцааит:

– Кыга, ура ухаан аамта акырынтә аеетанакит. Ахәынтқарцәа азәымкәа ыцьамкәа иуафухит. Уара узхааныз аамтақәа рахьтә зегь реиха еигьыз, зегь реиха еицәаз арбану?

Акәыга ду Кыга даахәыцхәыцын, ус фәаитит, ихәеит:

– Дад, гра змам ауафцсы дыжәбахьоу? Усеипш дыказам. Грак-грак зегьы ирымоуп. Бзиарамзар цәгьарак хәа иламкәа ауафы Анцәа дишазом. Убри иафызоуп аамтагьы, ахәынтқаррагьы. Гракәак змам, цәгьаракәак злам ахәынтқарра, аамта ауаатәыфса икарымтцазац, аринахысгьы ирзыкатоу сыздыруам. Убартқәа уаф дазхәыцны, исхәо убри ауп, дадраа, зегь реиха еигьуп ура ухы зынурнаалаз аамта.

Ианвар 5, 1997 ш.

Статиак зфын, искьыпхьын, атызшәа гәгәаны иалцит.

Цьоукы сызгәааит. Даеа цьоукы гәыкала исыдырныхәалеит.

Аха урт ракәым сзырхәыцыз. Ииашатдәкьяны сара сзыхәан абзиа итахуп хәа издыруаз азәы ус фәаитит.

– Изутахузеи абасеипш икақәоу рыфара? Ифәла ажәеин-раалақәа, алакәқәа!

Угәы иауазар, иихәаз иашоуп. Убас наиаґаскит:

– Дасу Анцәа дшишаз дыказароуп. Узшаз иугәаирпґхар, мап ацәумкын, иґатца. Сара исыфәеит сзымыртынчуа, сзымырцәо. Исхәоит, сгәы-сыґсы асыршьоит. Узырфәи, фактк уасхәоит, чхашьа амоума абри? Иаххәап, иаха, иахьа, Аґәа бжеиҳан афымца лашара хәмазам. Хәиқәылашьца, хәиқәыхьшәашәа хәәнқәа хрыфәноуп, арахь хуалафахәқәа кәтык мчыбжьык иазымхаша хартоит. Хәпхьаґаґы акырза шықәса еиґхәзом. Изыхьзозеи? – снаиазцааит. Фымтдсыхәәпшуеит, зхы еивґьаз азәы диґылазшәа, инацыстцеит, – аибашьра еилгеижьґеи пшьышықәса ирықәуп. Иаҳа-иаҳа хґархоит, шыґахьґа хґоит. Абарт хзыргәаґуа азцаарақәа азбара ауама? Иауан. Иуза-азгоит фактк. Хәиаaira ду ашьґахь, шықәсык цәанза, усқәак сыман, икабинетаф хәидтәалан хәицәажәон Аґәа ақалақь аихабы Нодар Хашбеи сареи. Амазаныґәаф даафәналан: «Нодар Владимир-ипа, ант, хәасцәа ааит, адкыларґафы игылоуп», – лхәеит. Нодар дааигәырґан:

– Иаашьґы, хзыргәаґуа уаауп, – ихәеит.

– Асасцәа дахьқәа уґазар, сара сцап, дафәазны хәицәажәап, – анысхәа, имуит.

– Амаза хәмазам. Утәаз, – ихәеит. Иаафәналеит фыґьа ахацәа. Пшра-сахьала аилкаара мариан ишоурысцәаз. Сна-скьяны стәоуп. Сырзызырфәеит. Еибырхәозеи, изаазеи? Иртахузеи? «Аґәа-ГЕС» шыақәдырґылар рґахын. Асметаґы кәртцахьеит. Ианышьақәґылалак, Аґәеи, Аґәа араиони афымца лашара азхоит. Уажәы инаххуа хґилоит Урыстәылаґа. Дара ироуаз? Фажәиґәаба процент дара иргалон, афәхәара аґаны. Афәхәара анынцәалак, ишеибґоу хара иахґахоит. Владислав Арзынба деигәырґеит. Ус бзиаи? Уззхәыц шаґа ихәхәоз? Аус аахыбґалеит. Знапы ианыз чынуафык ихирбґалеит. Иара ихаґа иґаххеит фажәа процент иоуларц. Ибзамыґәу дбеиахәзом. «Шәусқәа башоуп, иаҳа-иаҳа шәґархоит, аґара архашьа шәыздырзом ахәынґқарра азыхәан», – рхәан,

индәылтны ицеит. Аҕаа-ГЕС иаимтәаны иамаз зеггы аамхны, Тьрқәтәылака иртїит. Убасҕак еимыртәеит, ахаан иузыҕамтцо. Асеицш иҕоу афактҕаа ҭәэзами? Ихәатәэзами? Сырҕәатцып. Алакәҕаа зыҭлап, усоума?

Даахәыц-хәыцын, ус ҕааитит:

– Иҕоу уасхәап?! Уцәа иалтдыр атцысха, аҕхәара ааироуп, ишәыроуп, нас ицжәароуп. Уаанза иучхәроуп. Заа ицукар, убасеицш чмазарак артцысыр ауеит, уахыцсаар калоит. Цҕаа уазхәыц иуасхәаз! – ҕааитит сҕыза.

Иацсоу иацсаму азхәыцра?

Ианвар 6, 1997 ш.

Сан лхәамтҕак. Ишаалхәаз ианыстцоит.

– Асаби диит. Ҧымз-хымз ихытцит. Зынзак изхәзом. Ды-шиз дыҕоуп. Ирхәоит, нан, убри ачымазара ахәшә амоуп хәа. Иаалаганы асыс ршыуан. Ацәа ргәаҭаны иахырхуан. Ахәы адәахыы ирханы, асыс ацәа шеибгоу асаби дҕьантазза дтарцон. Уахыки-ҕенаки дтан. Иааишәырхуан. Асаби уаҭцсцас изхара иалагон.

Иуасхәап даҕааки.

Дыҕами, нан, ауаҕы даныцәоу зыхәда абжыы гауа? Аҕырҕ-бжыы хәа иашытоуп.

Ажәытәан убри ачымазара абас ирхәышәтәуан. Агыгшәыг иахәыз араха, иаххәап, ацә, ажә, ишыны, аҕырҕы аацырҕон. Аҕырхәа ашыа маауеи? Ишцхоу убри ашыа ржәуан. Ихәда абжыы агара иаҕәытцует рхәоит.

Ицеггы инацылтцет ажәытәан ацсуаа ирымаз ахәшәҕаа.

– Нан, иаххәап, ацхәыс ахыхь лымоуп. Санхәа, шәанду, шәаб иан, Адапуа-цха, ахыхь баацс цылгеит иаалырҕкыаны. Уажәеицш, нан, ахаҕымцәа абаказ, аха иказ акы лыгдырхетит лыцкәынцәа. Акгыы лмышәеит. Лхы лхытцны ицо илыхыуан.

Цхәыск дыҕан, Мсыгәда лыхьзын, Наатәын, илыжәлаз абоутаху. Абни ацхәыс дылхәышәтәит шәанду, санхәа.

Даалаган ахчы, атцысхә хчы, аҕафын илталцан, хчыцкәатцас, чуан дук илтажыны, азы латцатәаны, агәарахәа илыршит.

Ишны ианалга, лхы иачхартэ ианаахьшэашэа ахчы лаганы, санхэа лхы инталырдеит. Убас калтон мышкы хынтэ.

Исгэалашэом, нан, усызхьом, хымш ракэу, цшьымш ракэу, шака мшы икалтоз, дыкказа дааллыргеит.

Дачаагы дшалацэажэоз, ажэацкак лхэан, даара исгэацхан ианыстдеит. Абар иара: «Абза ацсы ибла хифоит. Ацсы абза ибла хитуеит».

Иуанахэо шака ирацэоузеи!

Убри сшазхэыцуаз иахьаанага сзымдыруа, исхэеит схазы: «Ууафны уира – уи комедиоуп. Уахьыкказаалакгы. Ацсны уир – драман, ажэытэан. Уажэы уир – трагедиоуп».

Февраль 9, 1997 ш.

Хыла-хшыфла мацара акэымкэа, гэыла-цсыла, цэаныррала утагылазаашьа хьанта уанышэаны уаналгалак, афагылара, упстазаара айгытэразы ацэпара уанакэытцлак, аха ацстазаара ахата угэы ахымшэакэа иузеикэырхозар, ушымгэыгзо дуней фыцк, дуней ласык узаатуеит.

Цаса угэы цызжэоз, ушьақыгыгэара хазгалоз, уажэы угэалакара иахагы еигьнатэуа иалагоит.

Иаазгоит фырцштэык.

Сгэы цнажэон Акэа азы аныкамлоз, алашара андырцэоз, амфакара рфы ахэынцэеи агэами ирылажыны афатэ ахьыртиуа ухэа, уафцсыс зхы зыцхьазо цстазаара изымто зеггы.

Уажэы, иахьа ашьыжымытан, ианаацэылаша аведракэа аашьтцааны, ахцатэи аетаж акнытэ ашаца-шацахэа сналбаан, агэарц акнытэ азы аазгеит, афымца лашара шыкам зынзаскгы исхаштит, сшьақыгыгэара шытымтит. Абас акэхап ақыахи икыахиара дшанышэо, атэы атэра дыштало. Аха разкыс икоу, уи ианышэом ауаа кэыгацаа, ауаа нагакэа.

Итцеггы. Уафцсык иеипш ажэларгы аацсоит, аха нас ргэамч еица ифыхоит. Хзыкэгэыгшагы убриоуп.

Март 1, 1997 ш.

Ацсуа телехэацшрала сахэацшуан Ацсны ахада икэгылара. Ақыта нхамфа аусзуфцаа реизарафы дцэажэеит. Цаса-

тәи ицәажәарақәак рааста уажәтәи ицәажәара акырза еиҕын, иаха ажәлар ирзааигәан. Изыргәаҕкәоу, ирҕахкәоу, ахәынтқарра иахәтақәоу ухәа, аихабыра рганахьала иааихәақәаз раамышьтахьгы, даараза ииашаны ихәеит хара, аҕсацәа, хааизакны ихагқәоугы. Аус шахамуа, хшеишьа-шәалоу, азакәан хшазымхәыцуа, ашәахтә шахамшәо, ухәа ахшыџҭақ иашақәа ихәеит.

Март 12, 1997 ш., ахаша

Хынџажәа шықәса схытцит.

О, даараза ихьантоу еидароуп.

Қарас иҕоу – агәабзиароуп. Уи ағанахьала хар сымазам. Хаҕацәа сыткәаны саныргоз, автомат шьхәала схы иахьасыз, азаз алакшошәа, схы аасыхьлоит. Сцацха ахьтапыржәаз, Акәа, аџбатәи ахәшәтәырҭаҕы сыџеҕыскеит. Сҕызкәз даҕсуоуп, Вахтанг ихьзуп, Тьжәбоуп. Изгәамтазакәа, ада ссақәа џба ҕиказаап. Убаскәк ашьа сыцәцеит, сыҕсы маҕхо аҕынза снейхьаны С. Лакобеи Л. И. Лакрбеи џызцәақәак рыцны сырбарц иахьнеиз, иаразнак игәартәит аҕсра сшаҕыз.

Иан доурысын, иаб дагыруан. Зазава ижәлоуп, убри сеикәирхеит. Иҕыккәз сдақәа изахит.

Сымшира, иааркьаҕзаны, таацәашәала иазгәахтеит.

Сызлиааз аамта, хатыр ақәысҭар шыстаху, икастқао ласы-лассы сара исзеицәахоит. Абри зхысхәаауа, иахьа Москва телехәаҕшрала сахәаҕшуан акино «Ахәсақәа».

Аҕысхә каршәны ианубалак, аҕыс шугәаланаршәо еиҕш, сызхәаҕшыз акино асценари зџыз Ирина Велембовскаиа илыдхәалоу хтыск аасгәалашәеит.

Уи ашәкәыџџи сареи хәибадырит Алитературатә институт сантаз. Лышәагаа дуцәамызт. Иаамыцхәцәоума ухәо илыцын, аныкәара лцәуадашын.

– Уажәабжықәа срыҕхьеит. Аус ахьызуа унеи, – анылхәа, снейт ажурнал «Знамя» аҕны. Апроза аҕәшаҕы аус луан. Даараза гәахәарыла, хатырқәтцарала слыдылкылеит.

Даараза леазылшәеит дсыцхраарц, аха еҕылымтцит, ацензура иааннакылеит. Лара, Ирина Велембовскаиа сналыҕхьан,

лыфны снейхан. Еихаразак сзыргачамкыз, лыфны избазоуп. Москва ацентр аҕны, лыфны иаакэыршаны абахчара еихашышы, мап, бахчаратдэҕыаны акэымкэа, анапы згу апарк еицшны, уимоу, ибнароума ухэо ашэапыцап еихашышы, кэарч фын дук дыфнан. Иубартэ иҕан ишжэйтэзатэыз рынхарта. Аха зегь реиха сзыргачамкыз – абиблиотека. Зсеминар аҕны сыказ, ашэҕэыффы, апрофессор Вл. Г. Лидин иуадакэа рфэ снейхан. Убри иҕны аамышытахь исымбацыт убриакара идууз ахатэы библиотека.

Ажэа – ажэа ариуеит рхэоит. Убастдэҕыа азухэар калоит ашэҕэгы. Ашэҕэы – ашэҕэы ариуеит. Уи афыза «аира» ашэышыкэсақэа атахуп. Ажэйтэан ацсуаа хҕны ахра ауан ажэлар рхэамта, ажэа ахата. Уи аныпсычеха, итацэыз атыц ааннакылар акэын ашэҕэы.

Хэамтазы ашэҕэы ахыҕам афнафэ амкэыба иафызоуп.

Март 16, 1997 ш., амёыша

Ажэйтэан ацсабарей ауафи шака еизааигэаз уанахэоит иахь сан исалхэаз.

– Амшапы наскэоит, иааскэоит, аха еснагь амёыша иакэшэоит. Амёышанзатэи ацшыаша иахьзуп чачхадыл хэа. Абри ацшыашазы, чачхадыл аены, ирхэоит, нан, абахчаф алзынрак зтыфара итаатэаз абгахэычы аацэытыцуеит ашамтазы. Атыфара ишаатыцлак, шаанза амра гылаанза, иахыҕказаалак азы цшааны аеакэабоит, аеарыцкэоит. Убри аеакэабаанза, шаанза угыланы, рацхьа уара уеукэабар, ирхэоит убри ашықэсан афстаа дупырхагахазом, уааигэара дааизом хэа.

Ацэылашарей ааилашэымтеи ирыдхэалоу даеакы салхэеит сан лахэшьа Машыка.

– Ацэылашамтаз, нан, цсы зхоу зегьы рацхьа ифыхоит ауарғанць, даеакалагы «амакьа цыс» хэа иашытоуп. Абжыы хааза афытра иалагоит. Абас иапылоит амра агылара. Амра анташэо, амш анынтэо, игэытшыаагаха фнатуеит даеа цсаатэк, нан, уи ацсаатэ хэычы иахьзуп «акьу» хэа, фнатуеит кьиуу-кьиуу хэа.

Сназхэыцит харт, Ахэбақәа ажэйтэтэи хажәла Кәығба. Иа-хьагы икоуп аңсаатә акәығба хәа. Дара, Акәығбақәа иахьа-гы адыргасахьас ирымоуп аңсаатә акәығба.

Март 28, 1997ш., ахәаша

Еицәоу умбакәа, еиғу уздыруам, ихәеит.

Анцәа иитәыз атәылағы ииз, харт, асоветуаа лахьын-цацәгьақәа, хазтагылаз, ихаңсҭазаашьаз хханарштит, хааины еицәаз аамта хантагыла.

Ус дишеит ауафы дызшаз – иаңтәи амш дахьтәуоит, дацәы-харахаципхьаза аидеализация азиуеит, уаңтәи амш бзиахап хәа дақәгәыгуеит.

Бырзентәылатәи ажәйтәзатәи афилософ ду Платон шака ииашаны ихәазеи агәыгра азыхәан: «Агәыгра – измыцәо ауаа ирыңхызуп». Аха иароуп зкышықәсала ауаатәыфса аазго. Гәыгра дула шака ухы ужьо, убаскак иласхоит ужәфә иқәу аидара, шыжь шәаңшь уеигәырғьо уалагоит. Абри акәзар ақәыгара? Кәыгара хәычык сылазар еилыскаарц азыхәан, схы сназцааит:

– Указшьақәа рахьтә реиҳа иуцәымгузеи?

Атак:

– Сычҳара ахьмачу.

Дәеа зцаарак:

– Зегь реиҳа бзиа иубауа?

Атак:

– Ашьыцра бааңс ахьсылам.

Схы сназцааит дәеакгы:

– Дарбану икәыҭоу?

– Зыбзи зыхшыфәи жьи наңхи реиңш еидхәалоу.

– Дарбану ибзамыкәу?

– Зыбзи зыхшыфәи иҭеи итәартәи реиңш еицәыхароу.

Инацыстцеит: «Дкәышзар, дычҳа абзамыкә. Акәыш уара уичҳауеит».

Абас схы сшацәажәоз, ашәхымс даалагылан:

– Усыцаала, ҭәанат ҭәаханым алаңшрагы устоит, – ихәеит Аңсцәаҳа.

– Анарцә сызцозеи, ара, аарцәы икоуп җанаџгы җа-
ханымгы, – схәеит.

Март 30, 1997 ш., амҗыша

Ажәйтәи аҗәтәи рахәтыреикәтара, арыҗхаибашьара ухәа
хшалацәажәоз ус җаалтит сан:

– Иумдыруеи, нан, ххабла Аҗара Ахәы, хәҗәцәа ирыблаанза,
амца еимахдо хәигәылацәан Бҗииааи хәреи. Уажәы, анцәа
иҗышьаны, җытшык ыкоуп дара. Урт зхылҗыз, рабду Кәнач
ихьзын. Бҗииа Кәнач хәа ақыҗаҗы деиҗырдыруан. Апсасеи
ашьамаҗеи убасҗак иман, ичеиҗыкагы убасҗак ибзи-
ан, аҗыла дымҗахыҗыргы, Нхыҗынтәи асас дитәазшәа,
ашьтәа лкажыны ишыуан. Иҗьиара, иразра, хәзшаз ибеит,
дирҗеиет, аха уи итәы акәым уажәы зызбахә сымоу. Кәнач
ипхәыс Кәыҗниа-пхан, Арифа лыхьзын. Пшра-сахьала уа-
мак далаҗамызт, дегьҗыркыуан, Арифа җсәҗа шкәакәа, аха
убасҗак дыпхәыс разын, дымныхәакәа дцәажәазомызт. Җнак
иҗалҗаз шәасхәап Арифа. Ааҗынра анниаслак, аҗхын шаҗа
иааигәахо, шаҗа ишоурахо, ишыжәдыруа Кәыдры мыжда
хыҗуеит, нырцә, аарцә еимарҗызааны аҗыҗанахоит, насгы
ишҗахыҗуеи? Мазаала иҗхауа ала иаҗызоуп. Уанҗало аҗсы
заны, ахахәҗәа ааҗшуа илеиуазар, аҗәҗа унеиаанза ихыҗны
иужәлар ауеит. Абас иаалырҗыны азхыҗра зыжәлаз азәы азы
даанахәеит. Җыла дыҗан иара. Иҗгы иаргы азы ихнәҗеит.
Кәыдры ахәы иҗәгыланы иҗшуеит ажәлар. Еилахәашьза,
нырҗәи-аарҗәи еимарҗызаны, хәхәи-мҗыхәи еигәыдҗауа
илеиуеит, аха ишҗалеиуеи Кәыдры! Ишьҗнаҗаз аҗуаҗ иҗгы
иаргы зны инзааҗәрылеит, дашьит, дыҗам шухәо, нахь-
хы җара дааҗәырҗуеит, нас еиҗах дынзааҗәрылоит. Ауаа
гәжәажәоит, аха җалашьа рзыҗаҗом, излаиҗхрааша рызды-
руам. Убри аамҗаз Кәнач ипхәыс Арифа лшьамхы җарсны,
лыбжы җыҗыны Анцәа диҳәеит, аныхәагәҗа лыҗәылҗеит:
«Иа, анцәа сызшаз, азы иаанахәаз абни ауаҗ азы дамшыкәа,
деибганы далга, иҗсы аҗымхәрас хәыҗ еиҗәәҗәа злам ауа-
са җсәҗатәыс ишыҗаҗҗо сҗоубоуп, җәҗахьа зует» хәа. Азы
иаанахәаз иҗеи иареи еиҗәнаҗеит, аҗы зынза изааҗәрылазет,

иарггы дыкам, дашыт шырхәо, зны дынзаакәрыло, нас аар-
ла даацәырцуа, дгәакзаны, ииулакгы ахыкә иеықәижыт, зе-
ггы еигәырған ицхрааит, ахәахы дхаргалеит. Азы ифыцуан,
убаскак ихәлатцәахьан. Ускан амацәа азыхәан иоугархымыз,
изакәыхи, иматәа рыпсахып хәа указу, уапак икәыршаны
днадыртәан, иматәакәа рызәзәеит, амца иехәатцаны идыр-
беит. Уажәшьта иарггы ицсы антала Арифа афәтахьа икалцаз
налыгзарц даналга, ус фәаитит:

– Иаасараза, афнынза снабжьысуеит, иаарласны сыха-
бар бсырхауеит хәа. Кәтолтәын иара, Темраз ихъзын, Кәа-
ғәаниан. Иеы азы иагахьан, аха Атарантәи Кәтол шыпы-
ла дрышьтуазма. Ёык ааизырцшаан дрышьтит. Имчыбжь
аатцхәанеипш Темраз дааит, аха дышцааи! Арифа лызынмацәа
кацаны, ауаа ицны, аеыхәа ивакны, ахәса ркәадыр нақәца
илзааигеит. Кәнач ауа-ацынха еизигеит, ацә лкажьны из-
ишьит, Арифаггы лныхәагатә калцеит, лгәыпцхәы дадырцхаит,
дхәыпцахеит Темраз. Есышықәса амшац азыхәан, ма иара
даауан ахамтақәа иманы, ма саназзеи лхәы хәа хаа-мыха-
ак лзааимтир иузомызт. Изуасхәазеи, нан, абри ажәабжь?
Ақыара, агәыразра зегьакоуп иззом, ицыхәтәа иазеиғхөит,
иумбои Кәначи Арифәи рцыхәтәа бзиахеит, насггы, нанхеит,
ажәытәан усцәкьа игазамызт, аиғарара атқыс аиуара, ацынха
ирхара акәын изышьтаз, баша ирымхәеит: «Ацла гылоуп
пашәла, ауафы – тынхала» хәа.

Апрель 19, 1997 ш., асабша

Ахацшыа анхуртлалак, акәапәи цкьала, афы цкьа нтацәаны
иужәуеит, нас зны-зынла еирызла, пқалла итыганы асасцәа,
уцаацәаггы хәычы-хәычла идуржәуеит, иаатарцәны, ахацшыа
итоу афы анынцәалак, уеузынымкылар, укәапәи ах аагара иа-
лагоит, уафы изымжәуа.

Ианаамтоу аеаанкылар...

Ауафы мацара иакәым, ацсабараггы ианаамтоу аеазаа-
нымкылар, хазшаз хаицәымгхеит рхәо иалагоит ауаа.

Изхысхәауа, ауаф гәыраз, ауаф кәыға дтәаны избуазар
изызбарымызт убасеипш иказ зынра бзиан сынтәатәи азын.

Ахауа мыцхэы ипхацэамызт, амцхэгы ихьтацэамызт. Ашэа-пыцъап иаарычхартэ а́кара итцаит, даараза ицсые́кэаз ра́кэымзар, ашапыцъап «ишьтырхыртэ» а́кара асы ауит. Зны иауит ибыбышза, иласкэантраза, еазны, ихьантаза, ицэаакза.

Абас ишааиуаз, аапынра ааигэахара ианалага, заацэаны иаамашь, абхэаса́кэа, а́ха́кэа, атама́кэа у́хэа иажьарымашь, нас ахьта рысыр калоит хэа уаф дацэшэо ишы́каз, аапын аа-ира а́еааннакылеит.

Уи бзианы и́канатцеит ша́ххэоз, иа́ха-иа́ха иаланахалацэо ма́цара, даараза иа́цэыцэгъахо иалагеит аапын ааира. Абар, иахьа апрель зеижауп. Икыдхеаны а́кэа леиуеит, а́хауа акэзар, апиджак узымхо ихьшэашэоуп, акуртка́кэа ршэуп ауаа. Зыхшароура цэгъахаз а́цхэыс илфыхахеит аапын аира. Иауам, ишьа́цэырххоит, а́цхэа и́кэымло а́еы иафыхоуп. Абри азыни, абри аапыни уанрызхэыцуа, нас уха́фы ианааугалак А́цсны атыхэтэантэи ашы́кэска́а рзы́хэан иахнага́кэаз, ша́ка еипшугеи угэамхэыр ауам.

Апрель 27, 1997 ш., асабша

А́цсуа хэ́шэ́кэа рзы́хэан сан иахьа исалхэаз аны́стоит.

– Ужы́ы чмазафханы и́табаауазар, ажц аб́гы аа́фыхны, амцабз инахуркы́оит, иааурканзоит, иахьтабаауа ина́кэ́тцаны иаа́фоухэар иаргьоит.

А́фбатэи ахэ́шэ.

Абжы́нтц шыапкэа, рпашэ́кэа х́да инеи́цэыхара-неи́цэы-хараны ии́кэаз аатцхны, ибзианы иаа́кэа́кэаны, азы на́цдаутэоит, иааи́тцаурпхьоит, атэ́ыцак азна ужэуеит.

Абри хэ́шэыс иамоуп аха́цэа ры́зкамтэ́ара (адено́ма).

Иа́цы А́тара чарак а́кны сы́кан. Фы́цъа аха́цэа еи́цэажэон:

– Аибашьраан уа́гоу дызла́цшыша иа́кэ́шэеит има́цфымкэа ата́ацэара́кэа, рынхара́кэа ны́кэы́ццышэ́аа ирблит а́га́цэа. И́коуп ахэ́ычкэа, ргэ́ы т́кьаны, ишэ́ан, иала́цсуа ачыма́зара́кэа тыргеит, – ф́ааи́тит а́зэы.

– И́ха́цсы́хэ́озеи? – дна́иа́зца́аит а́фбатэи, – аны́хэага́тэ ќах́цеит, Е́лыр-ны́ха хам́цагы́леит. Уа́ха и́ка́х́цари?

– Ан́цэа шэ́ихэ́оит. Уи зегы́ы б́зиоуп. А́ха иры́хьзеи, цы́тфы́к иры́хьзеи, Ан́цэа дызхарым́цозеи?

- Ишпа, Анцэа дышпахарымтцой?
- Мап, Анцэа дхартцазом. Анцэа дхазтцо ауафы, Анцэа игэы иамыхэо каймтцароуп, узыхшаз данычмазафха ддэылуцазар, думбазар, уи Анцэа гас дкаутцеитоуп. Узгычуазар, уи Анцэа гас дкаутцеитоуп. Атакэажэ лынхара амца ацроутцазар, Анцэа иакэзам, афстаа инапафы укалеитоуп.
- Наф уафэйт. Ишэасхэоит хзырччаша. Пхэыск, ихэеит, жэабран мгьал зны ианаафхэылхуаз аамтазы, ихэеит, ашэафхэаф ашта дааталан: «Баб дыпсит», – ихэазаап. Апхэыс ашырхэа лматцуртахь даахынхэын, лжэабран мгьал ашэындыкэра интатцаны, апсрахы дцеит ихэеит. Лаб дахыылцэызыз, амыткэма иналалцеит: «Шэындыкэрак азна агэырфэа змоу упха мыжда, сабацари са-баа», – ихэеит.

Маи 11, 1997 ш., амёыша

Иацгы иахьагы сан иаалхэакэоз анытцон. Абар дара.

– Уихаанми, нан, дугэаламшэои хқытан инхоз, – лхэан ихыз лхэеит Б.К.

– Дышпасгэаламшэои, ашкол сантаз, ифны апхьа хаиасны ханцоз ханаауаз, шэымфыхытц, шэааи, атама, атэа шэфа хэа, – хазфитуан, хамфыхигон.

– Убри, нан, ирхэоит, даныцкэыназ, абга дакэтэан хэа. Уи зегы ирдыруан, ицэшэон, иашта италар ртахымызт. Ашьтахь, ипсаца шкэакэахааит, дыпсхэеит, дихэышэтэит Шьяаб хэа Кэытцниак.

– Дихэышэтэит бхэоу? Ахэшэ амоума?

– Иамоуп. Абга иакэтэоу хэышэтэышьяс имоу акы затцэык-оуп. Убри ахэшэ идыруан Шьяаб.

Фенак Шьяаб ус иеихэеит Б.К.:

«Уатэуха ианаахэлалак, азэгы уеимырбакэа, афнынза усызней, стаацэа сасра ицан, иказам, схала афны сахуп. Хаатэап, хаицэажэап. Уск азыхэан устахуп» хэа, – иеихэеит. Уааи хэа иархэо акэым, аарла апсшэа зархэоз Б.К. ари афыза ажэакэанда аниаха деигэыргэеит. Ианаахэла абга длакэтэан дцеит Шьяаб иахь. Абнараф фыара инаиртэан ибга, уа хэылбзиа хэа Шьяаб ишэхымс дынхытцит. Шья-

аб ихэыштарааҕы агэгэахэа амца еикэтцаны иман заа. Б.К. дшаафналатцэҕыаз аҕың хэа днаимтцасын, амца днахирҕыеит, абгахэыцкэа илаз наилблааит. Уи акэхеит, дыцкыза даалцит. Абга ақэтэара дааҕэыцит. Зегьрыла дуафцсны дааҕалеит, зыңсаҕа шкэакэахаша Б.К.

***

– Нан, аңсҕазаара жэынҕы-ҕанҕы есқьынҕы ихэантоуп, еихарак уажэы ацэгьарақэа рацэахеит. Аха зегьакоуп аңсҕазаара иара атэы иагоит. Аус злоу, нан, абасеиңш аан, ауафы игэы мцароуп. Абри ауп зегь реиҕа ишхэартоу. Иумахэхэеи, ажэ анкаҕа, агэы анца изымгылеит, ихэеит.

***

Оыңыа ахацэа ҕыжэланы ишнеиуаз, нхарҕак иаавалелит, ихэеит. Цкы инҕаңшы-ааҕаңшит ари анхарҕа. Ашыыж шаанзан. Анхафы ирахэ-ишэхэ анеилиргоз иаамтан. Ари анхафы ирахэ дрылан, ихэеит. Анхара хэа иахҕаху ииҕаху зашэа дынхаша, убас дынхоит, ихэеит ари ауаф.

– Хаи, ари ауаф еҕыа уаҕи быстеи ифахьеит, ианаңьалбеит, – ихэан, ҕааитит, ихэеит, иеыжэыз амфасцэа рахьтэ руазэк.

– Изакэызеи иухэо?! Абыста – уи еилыскааит. Аха ауаңшцаифо, уара, унаңши, иматцуртоума, икэасқьоума, аңшзара икны иаго, иашҕатцэҕыа, унаңши, убас ицкьоуп, ухэы ықэтцаны иуфап. Уара ауаңш ифоит хэа уаауеит, – инаимеикит, ихэеит еҕыи.

– Изхысхэааз уара иузеилымкааит. Асеиңш иҕоу анхафы бзиа абз цэҕыа, абз ҕыашькэа ихыырымшыыр, дырҕыашыырц иаламгар рузом. Убри, абз ҕыашыы, ауаңш иафызоу имычхазтҕыы, имфазтҕыы, абас дынха акэым, еҕыараан дыхцэахьазаарын, убри ичхаит, убри ифеит азыхэаноуп абыстаҕыы зифо, – инаиҕеикит, ихэеит ифыза ҕэыҕа.

***

Басариа Шыагэ хэа дыҕан, нан, Кэтол.

Иуахэхэязар акэхап, Шыагэ дажэахэафын, ауафы дыңцэазар деиңишыуан. Ииэхэоз бзиан, нан, иажэа ҕэыҕан, аха иажэа пату ақэызтцашаз даҕеакгы далаҕан Шыагэ.

Бзиамзар ахаан уащҕсы цэгъара изиуамызт, ихы иагирхон акәымзар, азэгъы итәы дашьтамызт.

Уабду, нан, Кәағәаниа Едгы абни Басариа Шьагәи ирыхь-хьоу уасхәап. Уабду атла дықәланы икаиғон. Махәта дук анааңиқоз, ихжәаны ианлеиуаз аамтазы Шьагә икамбашькәа ааигәа ихәузаарын, камбашьк натцалазаап. Амахә абға ила-ахан, абға аапнатәеит. Ишпақаитқоз уабду?! Ахәда ахәызба латцишын, акамбашь ишьит, ацәа ахихит, иааиғыхны иганы аоны иныкнеихаит. Днықәланы дцеит Шьагә икны. «Шьагә, абасоуп исыхьыз, укамбашь сшьит, ма уаха ахәылбығеҥа, мам-заргы уатәы ашьыжымтан, уара ианузыманшәалоу ашаха уманы сыфны унеи, унарылақшны скамбашькәа иреиғу акы аалхны ига» хәа, – иеихеит.

– Уца, Едгы, аоныка, снейуеит, камбашьк ағгы саангылом хәа, – лафк наиахәаны дишьтит. Ахәылбығеҥан, қақшызар, аеы дақәтәаны даакылсит Шьагә, ауафы қшза ихы-иғы ихаччо.

– Иабақоу, уара, скамбашь акәац, зеггы ыфаны уалгахьо-ума?!

– Абар, Шьагә, иахькнахау.

– Иааиғыхны, аатқәкәа инартатаны, скамбашь абжа аб-нака аеы исзахшьы, иаанхаз абжа, қалалс ишәоуааит, шәара ишәфа, – ихәан, уабду егәа ихәандазгы имукәа, икамбашь абжа иманы дцеит. Абас иқан, нан, ажәйтәуаа, ражәа пату ақәын, избанзар аус ағгы ихәыдамызт.

***

Қхәыск дықан, ихәеит, қарк лакәзаарын, рыцха. Лытқы ана иқжәан, ара итлан. Абри ақхәыс дышнейуаз азы данынхықәгыла лразқы иакын, анцәа дылзылықхан, азы шыцәаз илбеит, ихәеит. Азы шыцәоу абара, нан, ари разқы дууп, аха аразқы шықоу умбои, нан, иааины угәашә илагылоит, ихәеит, ианаамтоу агәашә аартра уақәшәар, уашта итаужылар, аразқы уоуеит, мап анакәха, угәашә инавсны ицоит. Ари ақхәыс қаргы, азы шыцәаз ианылба, илхәаз қалон, абзиара дуқәа лхәар қамлоз, аха лдырра уиақара икамызт. «Иа, Анцәа сызшаз, сытларақәа зеггы еималааит», – лхәеит. Лара газла хы итаз лытқы атларақәа рақәын. Анцәа ас данихәа, азы

шыцәаз избаз илхәоз ҕамлоз, лҕы неимашышы ицеит, ихәеит.

***

Нан, ажы зқәу уамак рзынтцзом. Ажыжә нышәуп. Анышә уқәхар, умажәыр уабаци.

***

Зхы замхабзиам дарбану, нан!
Реиха иҕыҕкәугы, диашахәтәаза дыкоушәоуп ихы шибо.
Акамыршшатқьагы, нан, ишпахәеи? «Ауаҕы
дыткыыткьасшьоит акәымзар иҕы сҕалон» – ахәеит.

***

Анацәхкәырша хәа иҕами ачымазара? Апырпыл... Аңсуа
пырпыл ца ахоутдар иаабзиахоит.

***

Асатдарел хәа чымазарак ыкоуп. Ауаҕы инацәкьарақәа
ирыхьуеит, ажы ақәнахуеит, ишнеиуа анацәкьыс зынза
иҕшәоит. Апраскьиа хшла ижәны, иақәырцоит. Иахәшәтәуеит.

***

Ажәйтәан абхәында, деихабызаргы, ақкәын хәа иалхәон
аҕаца. Анхәыпқа длыпхьон атыпқа хәа. Тацак, ихәеит, ақалақь
аҕы лабхәында дылцәыззаарын: «О, уара, ақкәын, ақкәын»
хәа, – ҕылтуан, ихәеит.

***

Санду лашьак, нан, Маршьан Баз аапкра ахәшә идыру-
ан. Ирхәоит алақәа зыраапкыша ахәшәгы идыруан хәа. Уи
лимыртцеит санду, иахәшьа, аха алаапк зыцхаз ихәшәтәышьеи,
иара, иаапкыз алеи, нас иаҕьашьыз арахеи рыхәшәтәышьа
лиртцан, сара илҕысцааит. Алаапк иаҕьашьыз, изыцхаз
абас дырхәышәтәуеит. Аҕьамқаз шыапқәа хҕа аатцыхуеит.
Иахьытцыхыз аҕьыка ытцарыцсоит. Уаха иҕәәкәаны
еитцадырцхоит. Ашьжымтан ижәуеит какалда. Фырцьанк
ижәуеит. Дарзәар ахш идыржәуеит. Егьырт иаапкыз ала, ма

арахэ абас ирхэышэтәуеит. Ахэа алыхәта гәзала ирхәуеит.
Абыста иааларшышыны ирфәрцоит.

***

Ацыркь изхара ныкәара калазом.

***

Нан, аңсуа мыцхәы уафы еилыххоуп, уафы цых-цыхуп. Саб
рыцха убас ихәалон: «Аңсуа игәтцәа адәахыы идкнахалоуп,
уатцәы икалауа иахыа игәы иасуеит».

***

Ғынла, амш каххаа, амра кажжы ишыцхо арахэ каауа
игәарлар, амшмышәла калоит.

***

Иаха пхызла саныкәашоз бнапы зеиныбымкьоз хәа,
алыгажә итәкәажә длеисуан хәа.

Маи 14, 1997 ш.

Иацы Члоу ақытан ихыркәшан уажәы Аңсны зеггы
иазгәартоз Б. Шынкәба 80 шыкәса ихыцтра. Сарггы ажәақәак
схәеит. Уи акәым уажәы сзызхәыцуа. Газарак сыхыт Б.
Шынкәба иаштафы хашгылаз, члоуааи сареи хшеицәажәоз,
алабашыақәа кәзцо, амхатцәкәа кәзцо ухәа, анапрыхкәа
кәзцо азәыр дыкоума хәа сышразтаауаз, аңсыуа хатца бзи-
ак, атра цшза итатцаны, аңсуа хәызба икәынны: «Абри иеипш
ахәызбақәа кәзцо аңсуа дыкоума?» хәа, – снаиазтааит.
Иахәызба аатыхны инсирбеит, ииашахәтцәза, Анцәа ихаҗа
иҗапхыагы зхы лазмыркәуа, аңсуа иеипшха. «Аңсуа хәызба
акәтцәкьоушь, анцәа ицышьоуп икәзцо ахышәымоу», –
анысхәа, имака ааиртлан, атра ааикәныхны, ахәызба нтатцаны
хамтас иситеит. Ихъзуп ари ахатца, аеыкәтәаф, анхаф бзиа
Мамиа Логәуа. «Уажәшыҗа уареи сареи хшеизыкоу, насггы
хаиуацәахашыа шыкалаз уасхәап, – ихәан җааитит, – сара сан-
ду, саб иан Ахәпхан. Ахәаа шәлеишәақәа зеипшроу умдыруеи?

Лагәуаагы иаттахарц ргәы итамызт. Сабду, анапеимдахькәа рытаны, аргам дихәарц Ахәпха ауаа лзынаишьтит. Мапгыы ххәом, ааигыы ххәом, гәалас икашәымтдан, мышкәак иаахашәраза, нас хажәа шәзынахацхауеит хәа реицхәеит Ахәпха лаб. Алагәуа дахьынхоз, дахьцоз дахьаауаз ааиликаан, дсымахәхарц иакәызкыз дзакә уафу еилыскаап ихәан, уахык амфа изикит. «Хәи, узымцеит, абыржәытцәкәа унапы уоаха, уткәоуп, усапыс» хәа, – дыныкәыхәхәан, атапанча наиҗаикит. Алагәуагы блеихаҗәысрак иалагзаны, итапанча аатпааны Ахәба инаикәикит, уаатцысит, ухы ааухысхуеит хәа. «Уацсуоуп, сымахәра уацсоуп, уара ианутаху атацаагацәа нашты», – ихәан, Ахәба ифныка днықәланы дцеит. Абас сара андус дсоуит уара уахәшьаду Ахәпха.

– Уара, ахәаа ртәы уаналацәажәа, Ахәбаки Цәапуаки ирзеибаухьоу шәасхәап, – җааитит хәицәажәара иазызырфуаз быргк. Арагәацшь иалхыз алабашьа икын. Ацсуа матәала деилахәан. – Ахәбаки Цәапуаки еифызцәан, аха аифызцәа ззумхәара икоузеи, аишьцәа шеибамбара еибабон. Цхынрак азы Ахәба ашьхака дцеит. Ацәапуа бзиа дибейт, дылҗынтцәауа длеилахаит Ахәба иахәшьа. Ларгыы убастцәкәа бзиа дылбазаап. Аифызара, уи шныкәгатәу ухәа зеггы аарханарштын Ахәпхаи Ацәапуеи еибагеит, рынасыц еилартцеит. Ахәба ашьха дахьыказ иахаит икалаз абасоуп, амахә бзиа дуоуит, уахәшьа хатца дцеит, Ацәапуа дигейт хәа. «Хәит, ишцакаитцоз, сара сашьцәа рапхьа дыргыла-ны дызбон, ешьатцас сызхәацшуаз сахәшьа дышҗеигоз» – ихәан, иҗы тоуган длақәтәаны, иахәа, икама, итапанча лаикәынтца ирдыд-ырмацәысны, ашьхәнтәи дышзахәоз дфалбаан, дышиашаз Ацәапуа игәашә даадыххылейт. Ихьз хәаны ианҗит, Ацәапуа иахәшьа ссирк дыказаарын, ашырхәа лашьей лтацей рҗы дныфнаххын, шәара шәцәырымтдын, игәы шны дыкоуп, иацәажәашьа сара избап лхәан, лашьей лтацей ныфнакны, Ахәба днәипылейт, лыхцәкәа кьларуа, лыблакәа тыпхаауа.

– Дабакоу башьа?! Хәифызара азы иазтәз. Ихы ихысхып алахша, имгәа тсырбган! – ихәан, дхагаха агәашә дадгылоуп ари Ахәба.

– Уаасышьтуам! – лхәан, агәашә алыкә ыларшә иалыркит Ацәапуа иахәшьа.

– Соушьт, хаала сцом! – ихэан, Ахэба иеы даасын, дууаза агэашэ дѳахыѳан, аштэ даакэыххит.

– Сумшыкэа усышьтуам, аѳныка унасышьтуам, – лхэан, Аѳбапуаѳха, иеы агэра дахынхаланы илцит.

– Соушьт!

– Изуам!

– Соушьт, бара!

– Изуам, сыѳсы таны!

– Ибымуазар ибыкэнаго сара издыруеит, – ихэан, дыш-еыжэыз Аѳбапуаѳха даашьтѳааны иеы ахэда даакэикын, есс, уцаларгы уцала, Аѳбапуаѳха дымтарсны, пхэысс дигеит.

Маи 16, 1997 ш.

Хѳдас-хѳабзкэа рзыхэан иухамыштыша сан исалхэакэаз аныстап:

– Адунеи, нан, ауаатэыѳса зегы еиташьыцрала еибаркуп. Ашыыцра аныкамла – пхэака ацара, аизхара зыкалом.

Иаххэап, нан, аицалаѳа. Ишѳарзырхэои? Ахэтдысха рыбжьоуп рхэоит. Еиташьыцуеит, атдысха алцызшэа, ртэартэ изыкэтэазом, еицлабуеит. Аха, нан, икоуп ашыыцра бааѳс: еиграбаау, ихараму ашыыцра. Угэыла ажэкэа ѳба имазар, уара иантэ хѳа. Иаргы хѳа анитѳар, уара уиташьыцны иантэ хэба.

Уаб иашьа, нан, Нырбеи хэа иасхэон.

– Кэыцьмахану?

– Аиеи! Нырбеи бааѳсылашэа аѳы дакэтэон. Аѳырыѳ-ракэа раан аѳхэахэкэа игахьан. Ырыѳрак аѳы азэи иареи еиваѳны инеиуан, зны иара днаѳысуан, нас – егы. Абас ишнеиуаз, имазкуаз аѳыкэтэаѳ иѳы ѳышыацэыхслеит. Дѳахкьан, дцаны дкахаит. Нырбеи атаххэа уи ауаѳ иѳы агэра даамтэасын, ивакны иманы иѳылеихеит. Иаамѳахыѳыр имукэа, уаха егырт азэгы дихьымыгзакэа, иара дантэлоз егы иѳыѳгы иманы дтэлеит. Аѳхэахэ иара иртэоз егыгы иртэртэ икаитцеит. Абри ауп ашыыцра бзиа, аицлабра бзиа.

* * *

Ажәйтәан, нан, иабакәз асапын, нас ауаа рҕеырымкәабазоз, амаҕаа рмызәзәазоз, иабаргоз? Аңсуаа, нан, асапын дыршуан. Уи шҕадыршуаз, излырхуаз? Ахәарз... Изахьзу удыруама ахәарз? Ахәа азы. Амжәа мҕеы иацрытца ахәа иаха еиҕьуп, ишкәакәахоит. Ахәа алыхәта ҕааҕа икылырхуан, ирхәуан. Ачуан илҕаҕсаны ахьурзы еиңш идыршуан. Иаҕытцауаз азы ашша иаҕартәон, ахәашша ада, егьырҕ арахә рышша. Абни ахәарз ала идыршуан ашша, идыршуан ижәпаханза. Ианаахьшәашәалак шашәала иҕырҕон. Абыржәтәи асапын аҕкыс еиҕыны амаҕааҕы азәзәон, ауааы иҕеыкәабаразгы еиҕыыз ҕалаша ыҕамызт.

***

Шьам хәа дгьылк ыҕан рхәоит, нан.

Убрака ауаа убаскак иҕеиазаап, ираҕәаҕазаап, Шьам дгьыл иамкуа иалагеит, арахь еиҕытшәа рымам, уаха ҕаргыы иҕам Шьам дгьыл.

Ас ианыҕала, ауаа амкуа ианалага, хазшаз ус ихәазаап: Еиҕытны, инахара-аахараны инхааит, дасу дахьцо, дахьынхо аҕың Шьам еиңш ибалааит! хәа. Убриаахыс, нан, дасу дахьынхо адгьыл Шьам еиңш ибо далагеит рхәоит.

***

Иуасхәап, нан, аҕи аҕьиҕи ирыхьыз. Ах ауааы дизааишьтит аҕьиҕи: уаха иҕаҕаны далгааит аеҕәа шәкы рҕеимаакәа, уаҕы ианаашо, шә-еык аҕеуаа сыманы ныҕәара сҕоит, санааитцаирха, ианааҕылашо шәеимаак аныҕамла, ихы хҕәаны икасыжьуеит, – ихәеит.

Аҕьиҕи ас аниаха, игәы цеит, акьыжыхәа еимаҕәаны аҕыуара далагеит, шә-еык ирызхаша аеимаакәа ҕаҕашьас исымоузеи, сыңсра ааит, уаҕы ианааҕылашо сыкнаханы сишьуеит ах, сызхишьааша иңшаарц азыхәаноп акәымзар, заманалатәҕа идыруеит, уахык иалагзаны шә-еык рҕеимаакәа ракәым, иазхаша аҕымаҕтәҕаҕы ҕаҕаша шамам ихәан, ихы кны, дхырқәакәо днатәеит, ихәеит.

– Уара, иухъзеи, уанацьалбеит, ухатцазами?! – җаалтит ихәеит ажьи ипхәыс. – Згәы цаз инасыпгъы цеит рхәоит. Уатцәы ашьыжьымтанынза хәа ах иуитаз аҗхәара аҗынза икалаша иудыруази! Ушьтал, уцә! Гәнаха җаумтцазар, уара уанпсыша, уанбзиахаша зызбуа ах иакәзам, уи, сара исеихау азәгъы дыҗам хәоуп адәы дшыкәу, аха, иара иатцкыс инеихау даҗазә дыкоуп. Уца, ушьтал! Уатцәы ашьыжьымтан аҗкәа ршьапкәа злаучаҗо аҗеимаакәа ах иҗоубыт алаучаңарц уҗаххаргъы уздыруам лхәеит. Егъиашатәҗьаны, ажьи иҗьиара ибеит, ихәеит, зегъы збо, зегъы зымчу. Ауха иааикәшәан дылхаббала дцеит, ихәеит, ах, ажьи иҗы иааит аҗьаҗиацәа еибарыфны, уала абааңс, уеиимаа цәымаҗкәа уманы, ах дыңсит, иҗоубыт чапатәуп хәа.

Анцәа иишаз зегъы, нан, дыргак-дыргак рымоуп. Арбаҗгъы иара адырга амоуп. Ианунатауа баша иунатазом, аky ахәоит, иахәо здыруада акәымзар. Ус рхәоит, азкы данилак арбаҗ аика аапҗаны иалцуа ашьала азкы икыркы урхәыхәыр, нас арбаҗ иахәо еиликаауа дҗалоит хәа. Уихааными, дугәаламшәои Лука Гәыҗьуа, хгәылара инхоз? Ирхәон, убри дани, ирхәо иашазар гәахҗап хәа икыркы арбаҗ аика ашьала идырхәыхәит хәа. Даныфәидас, дцәажәартә даныкала, җенак арбаҗ анҗнаҗы, иан ихы налыҗәикын:

– Нана, абни җызтыз арбаҗ иахәаз бдыруама? – ихәан, дналазцааит.

– Арбаҗ иахәо абаздыруеи, нан! – лхәагәышьеит иан.

– Нана, – ихәан җааитит, дгазамыз, дхәычымыз, – Арбаҗ убас ахәеит, хәпшәмапхәыс лашьа дыңсит, ашәаҗьхәаф амфә дыкәуп, – ихәеит.

– Унан, ашьа уҗашәааит, изакәызеи иухәо?! – лхәан, ахәычы иҗьышә дҗасит

Маңк ашьа иҗыттит, убринахыс иҗгъы акуа далагеит. Даанза умнеиааит, дугәаламшәои, Лука данцәажәоз маңк иҗы акуан, насгъы убри нахыс Анцәа даҗәитымкәа дҗаитцеит, арбаҗ иахәоны иахәуаз ахәара.

Иуасхәап, нан, сара исыхьхәоу. Сахәшьа гәакьа Кыкьала даныпсышаз аламҗалаз, хгәыла, Бигәаа Цыгәыз, ипхәыс, Шьыдгәа Дапуаңха илеихәеит. Лара исызлахәом, азин сымам,

аха иаарласны Макбулиа гәырѡа бааѡсык дақәшәоит, хәа. Ус егыѡкалеит, сахәшәа дыѡсгәышьеит.

***

– Ацәгыара ѡаутѡар узыцәшәода, нан? – днасазѡаит сан.

– Азакәан, – схәеит.

– Мап, нан, уицәшәала Анѡәа.

Ашьѡахь дсазѡаит:

– Абзиара ѡаутѡар узыцәшәода?

– Азәгы.

– Мап, нан, абзиара аныѡаутѡалак ауаа урыцәшәала!

Маи 20, 1997 ш.

Иарбан хәынѡѡарразаалак беиахоит иаланхо ауаа анбеиа-халак. Абеиара – мал-мазаралагы, доухалагы.

Адоухәтә беиара аганахьала, аѡсуа жәлар рышьѡахь игылам ажәлар дуқәа, миллионла ираѡәоу, иаххәап, абырзенѡәа, аурымѡәа, аурысѡәа. Адунеитәи адоухәтә мал иаларгалейт аѡаѡыцтә хәамѡақәа, қәрала акыр зқьышықәса зхыѡуа. Иаххәап, Абрыскьыл иххәау алегенда, Нарѡаа ражәабжьқәа.

Уааигәырғьаратә ибеиоуп архитектура аганахьгы.

Аха аѡсуаа даараза иѡаруп амал-мазара аѡны.

Изыхьазеи?

Аѡсуа жәлар рѡоурых зегьы нарѡаулань издыруейт сьызхәом, аха ицәгьамкәа издыруейт сара схылѡшьѡра.

Сьызхылѡыз изныкымкәа, иѡынѡәымкәа ахѡәарақәа ирықәшәахьейт.

Ажәытәанза, Аѡсуа хәынѡѡарра аныѡаз, аѡсуаа хыѡхьа-заралагы ианыраѡәаз, уажәтәи Аѡсны иахьзын Аѡсны ду, Нхыѡ-Кавказ иахьзын Аѡсны хәычы.

Аѡсны хәычы аѡны инхон Акәыѡбақәа. Уаа нагақәан. Акәыѡбак иѡхәыс Маршьанѡхан. Иабхәында гәакьа лѡәа ѡиейт иахәшәа.

Ианеиликаа, ауаа ишырбоз, ѡамала дишьит. Иѡны дааин, иѡаитѡаз иѡхәыс илеихәейт: «Башәа дысшьит, ишыбѡаху, ма бѡа башьѡәа рахь, мамзаргы бсыѡны баала, сара схымѡәар

ауам» хәа, – нацданы. «Сашьа сирпхашьейт. Уахьцо суцуп!» – лхәан, дицны ихтәейт.

Акраамта инхон Нхытци-Аахытци рхәаафьы. «Ахәаафьы инхо» хәа рзырхәон. Дахьынхоз ашьхагьы иахьзуп «Ахәба ишьха» хәа.

Уантәи дыхтәаны Ацсны ду ашқа дылбааит. Дыфеиет, изхаит. Цьоукы нхара ицеит егьырт ақытәкәа рахь, иаххәап, Цлоу, Цабал.

...Атара ақытан иаанхаз, рызегьы амхацьырра иагеит. Рынхара зегьы ццышәыртәит ампытцахалащәа.

Сабду, саб иаб Кыағәса Тьырқәтәылантәи дхынхәит. Ҷыц анхара далагеит. Сара сиит сабду иргылаз ахатә кәаскьа аҕны.

1973 шықәсазы, хара хьык аишьцәеи, хәарада, рапхьаза иргыланы хаби, хааилаланы, напеилацсала, џбаны еихаргыланы ихаргылеит аџн ду. Ихаргылеит аказарма, аматцурта, абууракәа, ахәатракәа, ацьматракәа, аца ду.

Ихаазейт абахча, таацәа дук ныкәызгаша.

Абарткәа зегьы зхысхәаауа, мал-мазарала хбеиаханы ханаакала, адгьылтысра иаџызаха, иаахамаз зегьы ныкәыццышәаа ицеит ақыртү-ацсуа еибашьраан. Аҕәа инхоз сашьеихабгьы саргьы, иаахамаз зегьы аибашьра иналазит. Ағәыцәхәы хаакәтәейт. Исцәалазит скытафьы исымаз адача. Иаакәыршаны еиҗаханы, шәиџынџажәихәаба мандарина шыапы еиҗасхаз ашәыр рфалахьан. Иныкәзаа ицеит. Ажәакала, Атара инхоз Ахәбакәа хазегьы хәхнартәейт уажәтәи аибашьра.

Абарткәа зхысхәаауа, ахәынтқарра беиахазом, ианғархалак аҗаацәаракәа.

Ииун 8, 1997 ш., асабша

– Аибашьраан хара Ачадара ханхон, – лхәейт ерманы цхәыс быргк, – ақыртцәа рнапатцака хакагәышьан. Сыҗахмадеи сареи хакәын аџны иахыз. Хшәазызо хәџнан.

Ҷенак џыцъа агвардееццәа хашта иаатәлейт, равтоматкәа харшаланы.

– Шәызмилатда? – Ҷаартит.

– Херманцәоуп, – ххәеит.

– Амла ҳакуеит. Акрахәашәтә! – рхәеит.

Ихәхтәгәышьёз?! Ихәмаз рәхәтцеит.

Аибашьра иаха-иаха еицәахон. Афатә ихәмаз зегьы нтәеит. Схатцеи сареи амла ҳакны, апсра аҕынза ҳнеихьаны, җенак, ант, акрызхәхтәз ақыртцәа еиҗах иааит акрахәашәтә хәа. Ирхәхтәз акымзарак акгы ҳамамызт. Схатә иааисуа дыркәәкәеит, дахыцсааит. Ант уааума?!

– Амца иалуго амат уцхәуеит, – схәеит.

Ииун 29, 1997 ш., асабша

Аеыџ, аеы ццышә бзиа, аеыуаџ аҗәра ауижьыр, ашша аҗраҗеуеит. Иахыцсаакәогы калоит. Еихаракгы хьаа баацсны ирхыргоит. Цкьа акрызыфом. Азытәкьа цкьа ирзыжәуам. Аарла иныкәоит рыбҗакәа ырхәаны. Ашьа ркәатцуеит. Аха иш-неи-шнеиуа, ашышьыхәа иалтцуеит, иацәцоит.

Убарт, аеыццышәкәа иреипшхеит хтәс-хкьабзкәа, ҳала-мыс, иааизакны ҳацсуара зегьы.

Изхысхәаауа, иахьа ацсуа чарак акны сыкан. Анхаџ бзиа аҗаца диоуит, ичкәын пхәыс дааигеит. Иааигаз аҗацагьы дацсуоуп. Узеигәырҗаша усуп. Аҗацаџызцәа, лҗаацәа рыхьз-ала, аҳамтәкәа ахьааргаз хтәс-хкьабз иатәуп, аха ажьымдыр иаџызахеит икартәз даеакы – арпхашьага – џ-столк ирзым-куа иааргеит афатә-ажәтә.

Зегьрыла ҳаахәит.

Ишпеилкаатәу абри? Асовет аамтә аныкәз, иҗарызгьы дбеиазшәа ихы уирбон. Уажәы ибеиоугьы дҗарзоушәа дхәд-цәуалоит.

Февраль 15, 1998 ш., амьыша

Иацы, Цьгьарда ақытан, цсхәрак аҗы сыкан. Абрака ианысто ажәабжь ихәамтоуп анхаџы, ашәарыцаџ, аибашьџы, џынџажәижаба шықәса ирҗагылоу Едгьы (Едик) Амчба. Акәац ахьыржәуаз, абыста ахьыруаз, амца ҳакәшаны хгылан. Ихы наҳақәкны, ус җааитит Едик:

– Ари иакара ишэарыцаѡ ду уажэы абжьюаа хѣы дмачуп, – слымха інтєихѣеит, сааигѣа игылаз, алѡа иблақѣа ианыртала, ихы наќѣа-ааќѣо исывагылаз.

– Ашэарыцара иара атэы удыруазароуп, – иажѣа наигзон Едик, – иара атэы ѣауцароуп. Ашьхақѣа ртѣас-рќѣабз рымоуп. Ус рхэоит, Ажэеипшь дтѣхмадоуп, ддагэоуп, иахэзом, иухэо захауа ипќѣа лоуп, нас ипќѣа лаб иалхэоит хѣа. Сара уи шиашоу агэра згоит. Уатѣы ианаашо шэарыцара амѡа сықэлозар, сахъ-цо акыр соуоу, исмоуоу уаха издыруеит. Уаха сахънышьтало пхыз избоит. Пћэызба қѣыпшк, акасыш лхатцаны, лыблақѣа лхаччо, ажэак мхэакѣа, атѣа ааслыркуеит. Ислыркуа атѣа хэычызар, исоуа ашэарахггы хэычуп, идузар абѓаб ду ааз-гоит. Ус акэымкѣа, уатѣы ианаашо шэарыцара сцараны, уаха сахънышьтало Ажэеипшьаа ипќѣа пхыз данысымба, атѣа ан-сылмыркы, башоуп, баша амѡа сықэлорит. Апхызыжэ акыр адыруама хѣа шаќантэ сцахъоузеи. Зныкггы акггы сзаамгац. Сапхъатѣќѣа игыланы сеихсуеит. Башоуп, исзакэыршэазом, ма зынзаск сылапшггы итѣашэазом. Аха, уиакэым уажэы ишэасхэарц истаху, уара иуѣатахэуп, иуѣатахэым хѣа уажэраанза араќа излацэажэоз ауп.

Шықѣса ѡажэаќа цуеит уажэшьта. Сѡызцэеи сарєи, ићал-шоз ала хѣеибытаны, хѣеит шэарыцара. Сыпхызггы бзиан. Ибзиан хѣа пхыз ишызбатѣќѣаз сныќѣандаз, апсыцѣѓѣара смыхъызтггы ашьтахъ зсықэшэаз сақэшэомызт. Ажэеипшьаа ртѣыпќѣа тѣакоуп ислыркыз, шэарахк сылтєит, аха сыпсыцѣѓѣара сызнымкылеит. Хѣеит неиртѣа ахъынзamaz акатѣарахъ. Абѓабқѣа ѡба еицны, ацаќѣа иаѓаланы инеиуан. Апхъа игыла-ны инеиуаз агэытѣќѣа иѡақэыскын, уаатѣќѣа исыртэеит. Ис-зымхеит умбои. Иашьтагыланы инеиуазггы ласышьтїт. Сѡыза хара дыќамызт, ахысыбжъ аниаха дааит. Ацѣа анахысхуазггы игэастєит абѓабқѣа руак, атѣа, акакач ахазшѣа иаакэыршаны ахѣда шкэакѣан, амаќа шкэакѣа ахѣда иахазшѣа иќан. Рцѣақѣа рхаххит, иаахгєит. Ани, зыхѣда амаќа шкэакѣа акэыршазггы аѡызаггы рцѣақѣа рќацаны аќацѣафы инадыстєит. Уиакэхєит, сышэарыцара атѣыхѣа птѣазаап, сара иалыздырааузеи. Сце-ит, сеїтѣацєит, сцєит, сеїтѣацєит, стѣацѣа схынхэуан. Шэылаѓырз смоуааит мцык алатцаны ишэасхэозар, абни, ахѣда-маќаш

анысшь амчыбжь азыхэан сеиҥацеит, аа, уара, саҥхьатҕа
избоит ақәасаб. Сеихсуеит. Башоуп. Адырҕаҕы еиҥазбеит
даҕаҕара. Иацы исыхьызгы хьымзгысшьоит. Смыцкакыкәа,
ахы, егы акәымкәа, ашҕы иарбаны схысит, башахеит.
Схынхәит. Пхызла атәа сзырклоз дааспыртцит. Лцәарагы
сахьпшуам. Зегь акоуп изуам. Даҕа ҕытк анты, сеиҥацеит
ашьхаҕа шәарыцара. Еиҥа башахеит. Ашәақь рыхха сасыртә
ашәарах саҥхьа игыларгы, иауам, исзақәыршәом. Уи ашықәс
ус иниасит. Аткыс еицәамзар еиҕымхеит адырҕашықәсангы.
Шәарах цыркыкгы сара исҕаҕахәымхеит. Анакә ҕаҕа кастас
иларшәны пхыз исзааиллозгы днаспыртцит, днаспыртзеит.
Абас сшыҕаз, саргы ашәарыцара саҕәытҕәышьароуп схәо
аҕынза снейханы, иҕсаҕа бзиахааит, дыпсхәеит, саб уак диман.
Ешыратәын, Аҕзбан. Дшәарыцаҕ дуун, аҕаимбар диҕызан,
ашьхақәа ртәы, ашәарахқәа ртәы уи ишидыруз издыруа сара
уаха дсықәымшәац. Абни хәҕны дааит сасра. Сара сыцкәыноуп,
шықәса ҕажәижәаба сырҕагылоуп, иара абырг азамана иоуп,
аха ашәарыцаҕцәа анеикәшәалак, еиҕабы, еицҕы амазам,
еиқәлацәоушәа ашәарыцара алацәажәара иалагоит.

– Мачк аҕара аидыҕхәаларагы... Бгахәычы цәаҕабаак
зшьызгы бга дуззак ишьызшәа... – ҕаастит схамыждараз,
ашьшьыхәа сзырҕлар сызкыдаз, аха сыбз мыжда ҕагылома!

– Уи шыҕоу умбои, ашәарыцаҕцәа хәмацара ауҕахәу
ус иҕоу, иашоуп, харгы аҕхәара хдыруеит аха. Шәара,
ашәкәыҕцәагы, абзиара ххәааит, аха сара изҕыз еиҕа
еиҕу зыҕхәада хәа...

– Хәитоуп, хәитоуп, акгы сызхәом, – хәаибарччеит,
хәидызгалаз аус ишлахьеиқәтцаразгы. Аибашьра зегы
зхызгаз, убраҕа еиднагалаз зегы иахҕынхаз хатцарҕыск
иҕызцәақәаки иареи ажәа анааимарк, илаигәйдцаны дыр-
шьит. Иршьыз имашьына рҕычхәан. Ирытырхит. Иаргы
дыршьит, амашьынагы амца ацратцаны ирыблит ашьтахь.
Уажәы, усгы Аҕсны усоуп ишыҕоу. Зтәы ргаз ҕимтроуп, из-
банзар... Еилкаауп. Аҕәыш ихалагы ибоит хәзҕагылоу,
агаза иоухәаргы изеилкаазом. Уи захҕахузеи, иаххәеит
хәа изахауада. Хазыхынхәып Амчы Едгы (Едик) иажәабжь.
Исыхәтаз насахәаны, иажәа инацитцеит.

– Ишысхәаз еиңш, ҳаидычәалома, ҳагәтыхақәа еибаҳ-хәома, ишакәхалак, еиҳабы, еитцбы хәа еилых җамтқакәа, ашәарыцаџцәа ханеикәшәалак, ҳагәтыхақәа реибыхәара халагоит. Иара, саб иуа, Аџзба, иқәрахъ дышнеихъазгы, макъанагы дшәарыцон. Ааигәа данықаз, Ажәеипшәаа исатәеишъаз хәа иажәабжықәа хәаны даналга, иасхәеит сара исыхъыз. Цқъа ишәасымхәазеит. Сара абант ақәасабқәа аџба, руак, зыхәда амақәа шкәакәа акәыршаз анысшъуаз исыцыз сџызагы, ашъха, ижәдыруеит, џызада ауаџы днықәом, уигъы, сара сеипштәқъа, дмачқәикноуп дшықоу. Абасоуп иҳахъыз, абасоуп хзықәшәаны ҳақоу хәа иасхәеит абри абырг. Уџыза дысзаагеи, иқашәтқаша сара ишәасхәеит иҳәан, сцан, сџыза даазгеит.

– Дадраа, шәџыцъегъы, шәымдырра иахқъаны, аиакәым қашәтцеит. Ишәқатқахәымызгы шәамхашьит. Абни, амақаш ахәда иакәыршаны хәа дызфыз ақәасаб Ажәеипшәаа ртыпқәа илтәын, лара илхатәын. Апқъа игыланы инеиуаз шәара ишәылтеит, аха шәара, шәхы шәызымкылазт, лара илтәызгы шәамхашьит. Иқалаз қалеит, уажәшъта хфыхшъас ишәымоу акоуп, шәааланы шәышәара иназо ацәашъқәа қашәтца, шәысныхәеит иҳәеит. Ханацәа ҳашәара инеиуа ацәашъқәа дхарқатцеит. Хәи хнапи ааҳарзәзәаны, ҳашәара иџеиуаз хцәашъқәа ҳаққъа иџаргыланы, ашъхақәа ихы рха абри ауаџ убас ҳаиныхәеит, убасеипш ажәақәак иҳәеит. Уара, иҳәеит, абна илоу, цсы зхоу зегъы ирхылапшуа рынцәахәы, Ажәеипшә-Жәеипшәыркәан, уара, зегъы зымчу, адунеи азна иразу, ацәгәеи абзиеи еилзырго, уара удагәоуп, улымқәаа ирахәуам, аха упқәа, Ажәеипшәаа дуқәа шәыпқәа, амра еиңш икаққо, амза еиңш икаччо, дасу иқатқахәы изтауа, абарт аққәынцәа рымдырра иахқъаны аиакәым ирыхъыз, ииашамқәан иқартқаз азы иақабымтқарц ибыхәеит хәа даалаган, сара ишысхәо аума, ажәа хыркыла ҳаиныхәеит. Хцәашъқәа амца надиркит. Шәыгәнаҳа шәыхуп иахъарнахыс, шәымдырра шәаталтқом иҳәан, хноуижьит. Абри акыр аццаны, ма имцны ишәасхәозар, Ажәеипшәаа ртыпқәа уаҳа қатқахәы сылымтааит. Абырг ныҳәа ҳагәнаҳа анаххих ашътахъ, сџызеи сареи хнеицәажәеит, инеибаххәеит шәарыцара ханцаша. Ауа

сегьнышьталеит, анакә тәҗә далпхаауа, лхы-лҗы лхалаша-
уа даасыдгылан, акы хәычны, егыи иаха иаакәаданы җ-тәак
ааслырkit. Ианаацәылашоз амҗа хныкәлеит. Макъана акыр
хныкәароуп, макъана ашәарах абакоу шаххәоз, аҗнытәкба,
амш нымтәацкәа, кәасаб дуки, кәасаб хәычыки хәтәалшьейт,
зхышьыргәйтә сакәыхшаша. Абри уажәы хәзлацәажәо, зе-
гыи нцәахәык-нцәахәык рымоуп. Ажәеипшьаа, абна илоу
рынцәахәы, иуҗатхәу ануиталак ашьтахь, иузымхакәа,
ацсымтәра ухьыр, уаха умоуа укаитойт.

Абыржәтәи хәибашьрагыи, абри хиааирагыи абригыи
нцәахәык дамоуп. Ихәитәз жәбойт, шәыбла абзия абалаайт.
Аиааира дузза хәтәеишьейт. Аха ацсымтәра хәхьыр, ихәутәз
хәзхом ххәар, ихәтәеишьәз хәхибаар кәлойт. Ускан агәац,
абчарах хәа еилых кәйтәзом, хәзегыи... Анцәа хәхаанумтәын
уи амш!.. Шәаала, ацшәмацәа шәааи рхәейт, изыхәтоу
сыкәмалк нхәтәп.

Март 3, 1998 ш., аҗаша

Иацы гәыпҗык ашәкәыҗҗәа ацсуа школк акны хәкан.

Ацсуа бызшәа аныхәа мҗапыргон.

Абри еипш афеномен шакантә сазхәыцхьоузеи, аха атак
сзыпшаауам.

Аибашьра анеилга инаркны, ацсуаа хәҗныткә зегь реихә
апыжәара ду амоуп акәашаратә кәзара, нас – ашәахәара.
Даараза шытахькә инхейт ацәажәаратә баҗхатәра, зынзаск
еицәахейт ацсуа җыра, ацсуа шәкәы.

Иацгыи убри убон.

Ацсуа бызшәа амш азгәартон, акәашара, ашәахәара
аамышьтахь, ма тәҗык, мамзаргыи ртәҗык ажәеинраалак
дамыпхьейт.

Уиадагыи, абыржәы акара ацсуа бызшәа азыхәан ажәа
тләпкакәа рхәауа исмахәыцт. Ацтәзаараҗы ацсуа бызшәа
азыхәан апырхага кәртәо сахаанымхәцт.

Абас ухәыцуа уҗыноухар, даараза угәы иамыхәаша
агәаанагаракәа урызкылсуйт.

Хрыцхаракәа зегыи рацхәа игылоуп зынзаск даҗаакы – хгәы

иҫоу дҕахны, ҫҕеы иҫазам аҕара. Уи ҫашыҫылахыан асовет мчы ахаан. Аамта шыаҫанкыла аеаҫсахит, аха ҫара, ауааҫсыра атәитәйхра ҫазтымҫит. Еилкаашы змам зы хәашыык ахықә ҫақәгылоуп.

Уигыы ҫышәароуп.

Март 12, 1998 ш.

Иахы саниз иамшуп.

Сызшаз, гәаҫтәаҫра сыгимыжъзаргыы, ихыышыаргәйтә сакәыхшоуп, иахыанза сааигеит.

Ашамтаз иееимыз ҫхызк збеит.

Зынрахуп. Асы шытоуп, иҫаауеит. Зиаск ахықәәҫ, аҫаф ҫарак аҫны, шыҫыа ахәыҫқәа хәмаруан. Хәычык дфалшәан, изыхҫааланы иҫаз азы дҫахаит, дзааҫәрылеит. Сцәырҫаны сааҫшит.

Даара сазхәыцит сыҫхыз.

Схәыҫра, сқәыҫшра ашҫа ииазгеит сыҫхыз. Схәыҫра ахыымфәҫысыз сҫабла, Аҫара Ахәы қыаҫҫахит. Убасҫәҫыа ақҫаҫҫахара иафуп актәи аклассқәа рфы сахытәаз аҫабла Аҫармара.

Ус уфыноухар, сызлииаз аҕәынҫҫарра дузза иҫәыбаса еилаҫаит.

Сҫаҫа исылшаз раҫәам, аха фыҫғәғәала исҫәар сылшоит, баша адәы сықәмызт, зынзаск иҫәнысшыартә иҫам сҫыбаа.

Аҫәа аҫахуажәырҫа «Брехаловка» ҫәа изышыҫоу аҫны еиҫәажәон шыҫыа ахаҫәа:

– Уҕеы ишҫаанаго, – фәаитит руазәк, – дарбану реиҫа ирыҫҫау, аҫәыҫа иакәу, абзамыҫә иакәу?

Дааҫышәарччан, фәаитит егы:

– Абзамыҫә уахыҫҫашыҫҫәаша раҫәоуп. Иҫоу-иану акгы изеилкаауам. Иархәо аамышыҫҫахь акгы издыруам. Игәгы иҫәагы тынчуп. Илахыҫцәгыоу аҫәыҫа иоуп. Иҫоу-иану ибоит, еиликаауеит. Ииҫәо азәгы иаҫауам, мамзаргы иҫәар руам, – ихиркәшеит абас, – аиашаҫәҫыа ухәозар, Анҫәа дигәаҫҫаҫәҫыаны димшазеит иара, ауафы иҫаҫа. ҫаишеит дҫалахәмарларҫ.

Маи 16, 1998 ш., асабша

Сыңшәма лан Лакәәпхауп. Хашцәажәоз, лафла, ус җаалтит:

– Уажәтәи аҗар, нан, аламыс рымазаант хәа хәаҗәымтцакәа иаххәоит, ихтәхкит. Аламыс рызтозеи, ажә, ахаиуан ахш алоуп ишаазоу. Ан лгәыпхәыхш ршыа иаламлазеит. Ауафы, нан, иан лгәыпхәыхш иацны илалозароуп аламыс.

Август 18, 1998 ш.

1967 шықәсазы СССР Октябртәи ареволиуция 50 шықәса ахытра азгәартон. Гәдоутә Акультуратә хан аҗы, жәлар реи-зараан, дықәгыланы дцәажәон «Къараз» аиҗкаафцәа руазәк Аиба Цыагориа, ус җааитит:

– «Къараз» анеиҗахкаауаз изтахыз мацзан. Абжеихарафык хәаигәа иааизомызт. Уажәы, ианыбзиаха, зеггы иртаххеит «Къараз» иалан хәа рзырхәаларц. Ускан иабаказ?

Аиба иихәаз исгәаланаршәеит уажәтәи хәибашыра, хәаи-ра. Аибашыра анцоз, абга зпәхалаз алеиңш, уажәы, шыоу-кы-шыоука аҗәыҗацәа хәа ирыпхьазо, уахынеилак, ажәа уа-фы иртом. Ирзеилкаазом ирзырхәо: «Уажәа аңсы иажәоуп» хәа.

...Апстазаара – азиас аҗазсара иафызоуп.

Умч ахынзатоу азиас уаҗазсаны пхьаҗа уцалоит. Умч иа-наагхалак, уаанхоит пхьаҗагы шытахькагы узымцо. Ушнеи-шнеиуа, умч ицеггы ианагхалак, азиас шытахька уаго иалагоит, атцыхәтәан, иара, азиас шцац ицалоит, ицоит уара иноухысны.

Сентябр 25, 1998 ш.

Цәгырамзар бзиа уаф дахыччом хәа, ахага иеиңш, схала сызхара сыччеит, Апсны ахәынтқарратә банк хада анапхгафы, адепутат, миллиардк еиханы аңара ғыычны, дыбналаны Урыстәылаҗа дцеит, иеитцәахит. Чынуаа дуқәак рыла, абжықәа иоузшәа, аңаршеи документқәа еидыргәагәаланы, депутатс дқартахъан. Аибашыраан Гәдоутә қытәк аҗы иҗытцәахны дтәан. Ииашатцәкыны, Москва атцара ДК далгахъан, цшра-сахъала уиеигәыргьаратә дыкоуп, аха имамызт зеггы иреихау – ауафара.

Дыбналаны Урыстәылаҥа данцоз, ажәа аанижьзаап, шәыс-пырт, шәыскәатц акәымзар, сҭашәкыр, шәара ачынуаа шаҕа миллиард шәгычыз зеггы сҭәоит ихәазаап. Егыашатҕьаны, ицәшәазар акәхап, наҕ иҕәатцит. Игәы ртынчны дтәоуп Москва.

Иҕалаз иугәаланаршәоит ажәаҕҕа: «Ахшыҕ – аҕшәымоуп, атцара – сасуп». Ажәа «ахшыҕ» атыҕан идыргылар «ауаҕра» иаҕа ианаалоит уажәы иҕалаз Аҕсны. Узырччаша, аҕыч ицәшәаны дрызтакуам.

Инахзацлеит даҕа рыцхарақ. Дгылгы жәғангы хара, иацтәи асовет уаа ихаҕахеит. Иҕалеит аарҕара бааҕс. Аи-башыраан хҕтала хаҕнашәеит, уажәы – аарҕарала.

– Хара, абыргцәа, аҕахмадацәа, ихаҕсыхәозеи? – хәа сияз-цааит, исықәлоу сҕызак.

Исеихәеит алаф еиқәатцәа:

– Ихәхәтоу удыруоу? Аеада анажәлак, алымха ианкны, иргәыбзыҕа, ижә-жәо, абахә инықәдыргылоит, уҕсаҕа бзиа-хааит, уҕбабаа бзабаала иахҕылалааит хәа иныхәа-ныҕхьаны, илагәтасны ибҕарцоит.

Иихәаз хнахычча-аахыччан, ус ҕааитит:

– Иумдыруеи, ашәарах абнаршәыра илоуп. Уахгы-ҕынгы агәаҕанызароуп, мамзар агыгшәыгқәа иааимыржәжәоит. Угәуҕаныз, сҕыз! Иухоумырштлан абнаршәыра илоу ашәарах ушаҕызоу!

Октябр 15, 1998 ш.

Актәи Асовет хәынтқарра анышыақғылоз раҕхьатәи ашықәсқәеи, иахьатәи Аҕсни ахьеипшқәоу рацәоуп.

Урыстәыла ахәынтқарра ҕыц адәы ианаақәла аҕны инаркны, изқәыгәҕәоз, зыжәахыр иқәгылауаз, дац-пашәс иа-моу хәа ишҕтнахыз зустцәадаз? Реиха зеилкаара маҕыз, реиха здырра тшәаз, аҕсуаа рхәашьа, зыбз ада зыхәламыз, ахархь уаа ракәын. Аҕәыҕацәа ықәцаны, абзамыҕкәқәа рыла ахәынтқарра аргылара иалагеит. Иабакылнагеи?!

Аҕбатәи. Абольшевикцәа ахәынтқарра анаадырхә, ихәгу ихәбзоу, хәҕха-цха ахәара халагар, антыц аҕацәа ирахәуеит,

ихэатэзам, ицэахтэуп рхэан 1922 шықәсазы, иапырцеит ацензура бааҕс. Иалтзеи? Азѡа ззаз, иан дагеит.

Иаазгаз аиҕырдшрақәа иуархэои?

Октябрь 18, 1998 ш., амеыша

Акы халацэажэон, лажэа иналатцаны, ус ҕаалтит сан:

– Иугэаламшэои, нан, уаб данҕсы, аҕсыжра аены, иханы дтэаны, амыткэма лхэон аҕхэыс кэыҕа, хтынха Шыйдгэа Дапуаҕха. Лыбз цэгъан. Уара уихааным, гэылак дхаман, Бинакэыкэ ихъзын. Дычмазаѡны дышьтан. Дылбарц днеит Шыйдгэа.

– Ушҕакоу? – лхэан, днаиазтцааит.

Ачымазаѡ Бинакэыкэ иҕапан инапы нақэикын:

– Аа, абрака иҕагыежъаауа исыхъеит, аха бара бцасхэангы сыҕсзом, кэыдк боуаз цышьаны баша бааит, – ҕааитит иаргы, алаф злаз Бинакэыкэ.

– Акэыд, уанҕслак акэым, уҕсы антаз иахҕауцдомызт. Уиа-кэым ихъаау, иабаухъаауеи, ишҕаухъаауеи? – дыхталкит Шыйдгэа.

– Аа, абраткэба, сҕапанткэба иҕагыежъеит, – ихэагышьеит Бинакэыкэ.

– Аха-хаи, акы уацэымшэан. Саргы саб данҕсышаз, аа, абасткэбоуп ишихъуаз, умшэан, – лхэеит Шыйдгэа.

– Ах, сыҕсымтазы рацэа бысиааит, – ихэеит Бинакэыкэ. Егыашаткэбаны, ахымш рыены дыҕсгэышьеит.

Ашьтахъ, хашцэажэоз, исалхэеит даҕеакгы сан.

– Акыр здыруа дагыуандаз, дагыуағандаз рымхэои, нан? Акыр здыруа аҕаца, акгы ззымдыруаз ланхэыҕха дышлырҕшзас уасхэап.

Аҕаца аҕны дыкамызт. Анхэыҕха лбацэа ааит. Акэты рзылшыит. Ирзылзит. Атэынцэлаҕь мыркъазакэа ирымталцеит асасцэа.

Аҕаца данааи, дыҕшызар, атэынцэлаҕь мыркъазакэа изны ишрымтаз лбеит. Али-ҕси рыла даҕеа кэтык аалшыит. Атэынцэлаҕь лжэит, амцаҕы иаалырқаҕшыит. Ашэ ркэыҕны иагэылатцаны инарымталцеит. Егыи идмырбазакэа инары-

мтыхны илгеит. Асасцәа атыпқа халхыччап хәа еибыхәо итәан, атәынтәләгъ аапырқазар, ашәырқәыч агәылоуп.

– Хаи, ари дыбзиазаап, атәынтәләгъ мырқьазакәа имы-зәзәазакәа ихамталцеит хәа баша еибаххәон, – ихәеит асасцәа реихабы.

Абас, нан, акыр здыруаз атаца ланхәыпқа бзамыкә длыр-пшзеит. Инацыстап, жьра-цәарала ихәуаз, пхәыск илхәаз, илыхьыз. Ланхәа дыпсит. Атаца лзыхәан: «Илыпсыхәоузеи, шыта дыхтырц дыкоуп, дзакәытәкьоу ауаа ирбоит, хлыр-пхашьоит, ланхәа лакәын даакәымтцзакәа дцызпсауаз», – рхәон ауаа.

Октябр 25, 1998 ш.

Абри амчыбжь афнытқала, сыблала избаз, агәра згартә исахаз, сдыргәатеиртә сзызхәыцкәаз рахьтә иаха иналукаа-ша иреиуоуп абарт.

Очамчыра ақалакь афәтәи С. Басариа ихьз зху ацсуа школ афны имфәпысит ацсуареи ацсуа бызшәеи ирызкыз аныхәа.

Ахатца илабжыш аауеит, анцәа иумхәан, аха агәырфә баапси, агәыргъара дуи раан. Афбагы сара исхызгеит Очамчы-ра, шықәсқәак ирылагзаны. Агәырфә – амчымхара иахкьаны. Ақыртуа нацистцәа сыткәаны санрымаз, акарцер сантакыз, сыбла ишабоз, кәтолтәи ардыс Алик Лашәриа итәартә ачы-ра ахәызба алартцеит. Акраамта иалатцаны икын афашист. Ашьтахь, иаалихын, егы итәартә ахәызба алаитцеит. Сара сы-лахь иакәкын атапанча. Иаасыкәыршаны игылан автоматкәа харшаланы. Анафс, ацсуа тахмадак играсуа, дыркәафәо-дыркәафәо, дыршыт. Ахәхәыхәа рфәархеит сылабжышкәа. Агәырфә, амчымхара. Ухы атәыуара еихәу атәыуара калазом.

Уажәы хиааира ду ашьтахь, агәыргъара дузза иабзоураны, сылабжышкәа нхафәкәалеит Очамчыра. Истаху, сызтаху, убри афыза алабжыш Анцәа ирзааигалааит!

Ацсны цьаргы исымбац усеипш имфәпыргауа ацсуареи ацсуа бызшәеи рныхәа. Апацхаткәкь ашкол ауада дук афны инадыргылан, икнархаит архнышьна, ачуан, атзамцкәа рфны икнархаит ахмачырқәа, ачамскәылкәа, ашәарах ртәыфәкәа,

рцәакәа, ажәытәзатәи абцъаркәа, икнархаит ачафыр, атубар, апырпыл, аңыш, ахәысхәа. Арцәфы инеимда-аимдо ацәфцәа дразцәауан ырыхъзузеи хәа.

Ашьтахъ хныфналеит дачәа уадак. Асценаф иаашьтыхны иахбартә икәын афымаа, ахымаа, ачамгәыр, ацхьарца. Аинструменткәа ырыхцәажәон ацәфцәа. Спектакль хәычык-гыы ыкәдыргылеит. Ирыцхьон ажәеинраала бзиақәа. Ашәа-хәара, акәашара... Хамтас ырыстеит ацсуа шәкәкәа. Гәыкала ажәақәак схәеит.

Ишәмахахъеи абырзен мифологияфы Феникс захъзу ацсаатә иаххәааны ирхәо алегенда? Ацсаатә Феникс, ахы ам-цабзи иреипшха, икацшьюаркалеиуеит ацшшәы. Уахәацшыр, ифымцәаазо амца ацроу цыушьоит, убри ацсаатә ацсра, аду-неи анызаара шааигәахо анабалак, ахала ахы амца ацратцаны аәабылуеит. Иццышәха инеикәацсоит. Ашьтахъ, аццышә иали-ааны, еицах амцабзи ахьфәежыи иреипшха, иааблахкыгахоит ацшшәы, ацсабара арцшзо. Феникс алахьынтә рлахьынтцоуп ацсацәа.

Ноиабр 12, 1998 ш., асабша

Шака ииашаны ирхәозеи: иуеихабу, акәра ду змоу, хатыр икәуцар, хатырла уазныкәеит ауп ажәытәра. Ахәыцы пату икәуцар, уихацгылар, пату ақәутцеит ауп цхьақатәи аамта. Еицырдыруа абри ахшыфцәк мариа сзырхәаз, сшымгәыгзоз, иахьа телехәацшрала избаз ауп.

Фынфажәижәабатәи ашықәсқәа рынцәамтазы, Акәа иа-аны икан ацирк. Игъежъза, ихаракны иргылан хыбрак. Хыхь ххаланы хтацшуан. Мотоциклла атзамц дкыдланы абрака дтагъежъуан цхәыызба кәыпшк, уамашәа ицшзас, зыхцәкәа дууз, зыччацшь мра-шеишеиз. Исгәалашәоит, зны аучилишьче афнытә хартәф цхәыискгыи дхацны хцеит. Ашәтқәа ааххәеит. Мотоциклла атзамц дкыдланы дтагъежъуа, иаха-иаха фәада дхало, хааигәара данааилак, ашәтқәа харшәуан. Амотоцикл аруль аушьтны, ашәт дамтасуан, нас ашәт шылку цәка да-нылбаалак, лхы хылтуан, лыхцәкәа қамызуа иналықәыпсон. Слыхәацшит изныкымкәа, ифынтәымкәа. Ақалақь зегыи,

Наталиа Андросова хэа антцаны, афишақэа рыла итэын. Хаатгылан, лыпшзашыа цыашыо хлыхэацшуан. Лыхыз-лыжэла ахаан исхамыштүа сгэатцафы инханы икан. Иахыа теле-хэацшрала Москвантэ лара илызкны адырратара ыкан. Апхэыс бырг пшза, ассир! Аха ари зегы сзырхэо даеакзоуп. Хаи, шэанацъалбеит, амотоцикл дақэтэаны ацирк афы ихэ-маруаз, ашэтқэа зызхаршэуаз апхэызба, аурыс император Николаи Актэи дихылтшытраззап, имаца-имаца лакэзаарын, лыжэлацэқьагы Романова акэзаап.

Сышлызхэыцуаз сазкылсит хшыџтак хэычык, ацста-заарафы акырза ихэартоу. Ага ицэымгра ауаа ахьеиднакыло, хэарада, ус бзиоуп. Уиала ага ииааиуеит. Аха уи аамталоуп. Иназозоу – агэыбылроуп. Агэыбылра затэыкоуп ацстазаара еиқэырханы иаазго.

Ихсыркэшап лафла.

Пцхэыск лхатца дыпсын, итынхацэа ачгыахыа ахынзарфоз, лара ашэхақэа наганы шыкапк итатцаны илтэахуан, ихэеит.

Енак, ачгыахыа анынцэо хэа илзымчхазт, лхы ашықап инталыршышыын, ашэ афара дшафыз, лхатца итынхак:

– Бызфэузеи, бара?! – анихэа:

– Сызгалак акы сагааит, – лхэеит, ихэеит.

Ноиабр 25, 1998 ш.

Сроман «Ахамыштыхэ» акны исзаамырбызт, цыаргыи ианы-сымцакэа иавахеит, акртүа фашистцэа сыткэаны санрымаз, абахта акамера ашэ илатэаз аполициацэа еибырхэо исахаз абри ажэабж.

Мераб Қышыьмариа избахэ иалацэажэон. Уи дышнапхаџу, акыртцэа мап рыцэкны, апсуаа рахь дшиасыз ухэа иалацэажэо ишнеиуаз, руазэк, агэгэахэа амца зтаз апечка иаршыз изамџақэа тыцэраа ицо, итацкэымқэа ааиратцэан, ус инацитцеит:

– Қышыьмариа! Қышыьмариа! Иуахахыоума, кацо, Қышыь-мариа апсуа хэа?! Акэчышь еицш ихэда ыртэины ихы ам-жэатэуп!

– Уцеишь, дшушыа збап! Изнапык ала ухэда аацитцэоит!

– ихэеит егы, илацэақэа неиқэыпса-ааиқэыпсо, арымз

дахыкәиаз. Афальга апыраршәны, ивтраашәа ахышә
скылпшуан. Инациттеит: – Убас акәын дшыкәз Нодаргғы,
дабакоу, исахәишь, дабакоу?! – изамфакәа итцегғы иаака-
пшьхан, итәчкәым иахагғы иааиратцәеит.

– Нодар дызустада?

– Душаштма Нодар?! Нодар Ашәба?! Амаиор, аус хацыз-
уаз?! Ацгәы еицш уахынла ибоит хәа ззырхәоз?! Уразтцааи,
Охәреитәи ашәанцәа иуархәо уахап. Аус еицаауан, кацо!
Еицахфон, еицаажәуан. Шафәнтә хаиныхәахьааз, кацо?! Игәы
итаз даеакызаарын.

– Иарбаныз игәы итаз?

– Уцын, кацо?! Арту, ура?! Арт ацсуаа зегғы ныртәатәуп,
Нодари кацо, уахынхо қыртүа дгғылуп хәа аниархәа, иара мап
ихәеит, кацо! Хара ибзианы уахдыруеит. Уара – Ашәбоуп, иашо-
уп, уацсуоуп, аха уаргғы, кацо, зегғы ацсуаа, зегғы шәахынхо
адгғыл, хара, ақыртцәа иахтәуп, жәытәнәтә аахыс ақыртцәа
иахтәын хәа егәа иархәазаргғы, иара ихы, кацо, ихы бзамыкә
зынзаск итамлеит. Иихәац ихәон. Ацсуаа хәхынхо, ихәеит,
жәытәнәтә аахыс ацсуаа иахтәын, ихәеит, кацо. Инацәкыарақәа
рыкәкны ашәхәкәа, дзыкәгылаз адгғыл, аа, абарт жәбома, абарт
хара иахтәын еснагъ анихәа, инацәкыарақәа хырытәтәеит.
Снапкәа хыжәжәеит, аха сыблақәа ирбоит анихәа, иблақәа
тырхит. Афбагғы, аа, абас ифблакғы аатырхит, – инапкәа рыла
инаиирбеит, – зегьакоуп, кацо, иихәац ихәон дыршәаанза. Убас
дышәтәуп Мерабгғы, Мераб Қышьмариагғы!

– Уркәатц нак!

Апечка ашә ааиртын, мфәкәак нтеитцеит. Егғы, ифыза апо-
лицай:

– Ашыжьымтан, ани аурыс, мфыпқара еица дышәтәуп.
Ахьта иаха-иаха игәгәахоит.

Ноиабр 29, 1998 ш., амьыша

Акәа, «Брехаловка» акны еицәажәарак:

– Стас-мчала акырынтә сазхәыцхьеит абри еицш, –
ихәан, фәаитит хатца быргк, – Дарбан уафпсу, ауафы бзиа
хәа ипхьазатәу? – даахалапшын, дхазтцааит. Хнеихәапшы-

ааихэапшит. Изтаара атак аҕацара дналагеит ихата, – Дуаф бзиоуп хэа дыпхьазатэми аламыс змоу? Знапхы цкьоу? Цэгъара казымцо? Ииашами? Уафпсы цэгъара изиуам. Дипырхагахом. Аха... Аха уафпсы димыхэозар? Ихазы ма-цара азыхэан адэы дыкэзар? Ус икоу ауафы изыхэан акэзар изырхээз: «Дегъом, дегъым». – Еитах, даеа ажэакэак рыла ихы дназтааит дзыргэакуаз. – Бзиарамзар цэгъара илам хэа ззырхэо иоума ауаф бзиа хэа ззырхэо, ипхьазатэу? Аха дыкоума аҕсабарафэы бзиарамзар цэгъара марцхалк злам? Усеипш ауафы сара сиқэымшэацт. Шэытак-шэытак хазеггы ихамоуп. Ацэгъагы злоу, абзиагы злоу, убри иакэзар ауаф бзиа? Уара иахухэаауеи? Скылкааны дсыхэапшуа днасазтааит.

Саахэыц-хэыцын:

– Москва Алитературатэ институт сантаз, С. Д. Артамонов хэа лекторк дхаман. Даараза атцара бзиа змаз, ҕсабаралагы икэығаз уафпсын. Ахэаанхыцтэи алитература хиртзон, артцага шэкэкэа авторс дрыман. Ёнак убри ауаф, аурыс интеллигент сиязтааит: «Сергеи Дмитри-ица, шэара шэыпстазаарафэы шэзыкэныкэауа, пкаррас, кредос ишэымоузеи?» хэа, – исеихээз ахаан исхаштуам. «Живи сам, и давай жить другим!» – ихэеит. Хабацэа, аҕсуа кэығацэа даара ибзианы ирхэахэеит ауафы изыхэан: «Ихгы дахэоит, уаргы духэоит».

Декабр 6, 1998 ш.

Хох, иудырузеи, ари аҕстазаара хьанта, сазмыркыацыкэа, макъана сыпсы тазар?! Анцэа иҕышьоуп хэа узырхэакэо ируакуп аҕхызгы, насгы аҕхызкэагы зеггы ракэым, уқэыпшраангы ууафраангы иналаршэ-фаларшэны иубалоз аҕхыз еита иубар. Акырза шыкэса раахыс, истаалоит пхызк. Атцыхэтэан избахьан акыртуа фашистцэа рбахта сантакыз. Арт харшыцэкыозаап, анаҕьалбеит хэа реиха агэра ганы ацэартэфэы сшыкэиаз, аҕынцыхэакэа иреипшха, атуан афэы икнахаз абызкатаха еикэатцэакэа сышрыхэапшуаз, ацэа сынтанагалеит.

Шыац иатцэала ихкыаны, атцака абгы рфэассы изфэоу атцлакэа афеианы, сахынапш-аапшуагы хыкэкэаны, схала хэык

сныкәгылеит. Сахынапшуа, җара еиҗаароуп, тахароуп, даҗаҗара адәхәйпшкәа шытоуп, җара инахараны амшын аҗаара снахыпшуеит. Албаара сҗәыцәгыоуп сзыкәгылоу ахәы. Сәааибыстеит. Снапкәа неитцысхуеит, сҗышытҗааны ажәәан сналалеит сҗыруа. Азсаә бзиа амшын дыштәзсара, убас ахауа салазс сҗынасхеит. Сҗыруеит, сҗыруеит, сытҗаа ишытоуп адәхәйпш иатҗәакәа, ашәаҗыҗаҗ зҗәаау ахәаҗакәа, агәахыы сымнаскыакәа акалт снахыпҗрааит амшын, нас ашышыхәа адгыл сныкәгылан саапшит, сҗәы тҗәыргәауа, сҗәа-сҗыы ласза, адунеи зегыы зегрыла сҗәы аҗәыбзианы. Убри, аикәырхага пхыз, иахагыы избеит.

Декабр 19, 1998 ш.

Абиблиа зызбахә ахәауа, аҗәыга ду Моисеи ихаҗсахыа еитәх сазыхынхәуеит. Уи иуаажәлар, мсыраа рхәура, атәра иахытаз, ршыа-рда иалалаз атәитәыхра иалицарц, ахаҗәитҗра агәра рҗарц, җынҗажәа шыкәса аҗәхәыра иманы дыкәын. Еитҗагылар аҗәын абиҗара җыц, иҗсыр, икәзаар аҗәын мсыраа ртәитәыхкәа, даҗеакала иухәозар, ииазаар аҗәын алыгажәцәа, аҗакәажәцәа.

Моисеи ижәлар ауриаҗәа иацтәи асовет уаа.

Ицәыртит, аҗсҗазаара икәнаргылеит аҗәыҗаҗәа дукәа, иаххәап, А. Сахарови А. Солженицини реипш ауаа, атоли-тартә режим, сталинизм ахырбгалара иацхрааз. Урт рдоуха псеивгарахеит ахаҗы иҗакыз хзыхәан. Аха иахзамуит даҗаҗара. Ицәыртит, аиааирагыы рҗеит даҗеа мчы еикәа-җәакәак. Урт ирыхызуп олигархцәа. Даҗеа тәрак хҗаларц изакәаныртәит ажәлар рырхәра, закәанла агычра. Ажәлари ахәынтҗарреи иртәыз, иаххәап, анефт, агаз ухәа, адгыл иаҗаз акыр аҗсымтәкәа ирхатәхеит, иапшәымахеит. Тәрак хҗытын даҗеа хәурак аталара хәәуп.

Хыхыисхәаз, Урыстәыла имҗаҗысуа апроцесскәа, Аҗсынгыы аныпшра иаәуп, ажәлар рыҗаҗычра изакәаныртәуеит аҗсуаа олигархцәа.

Изхарбгалахазеи аимпериа дузза – СССР? Еиҗаҗәан ахәынтҗарреи ажәлари.

Автобус иаакэтэаны Цсоунтэи Аќааќа ишаауаз ахэсаќаа, автобус ааныркылан, ахэса зегы дырхэит, иаарымаз зегы рымырхит.

Аритист-акэашаф, апсуа хатца Зураб Амаршъан, ипхэыси иареи имашыына хэычы иакэтэаны ишаауаз, автоматќаа кны амфа иапгылан, амашыына рцэыргеит.

Ацарауаф, аибашыф, даанычкэыназ аахыс Апсны азыхэан иќапоз Валери Бигэаа, Ёылрыцшы фнык дахыфназ, ифаикэлан, дырќаакэеит, ахэшэтэыртафы дышытоуп.

Аќаа агэтаны, Атынчра амфаду акны, хэфык зшыыз абахта иахытакыз, абахта ашэќаа аапжэаны ибналеит, урт ирыцны ицеит ффык абандитцэа.

Ухы иазумуа, уаѓагы иузиуам рхэоит.

Декабр 22, 1998 ш.

Итытцит сышэкэы «Агэшэ антытц». Уи иагэылалеит, сышэкэкэа ирнымлац сажэабжыќаа, ажэабжы кыаќэа, Хэаца Шьардын иажэабжыќаа. Уигы атыжыразы ацара ишэеит А.З. Анќааб. Ари ахцатэи шэкэуп иара итижыхыоу сфымтаќаа рахынтэ.

Сынтэа иќалаз аарфара баапс иахыаны, дегызеигым анхацэа бзиаќаа ацыќэреии акэыди иаахэаны ирфо акынза инанагеит. Саргы фэаны иласцаша ажэла сызтымгеит.

Ѓазшаз зны еибашырала хцишэеит, бцарла, хытала, азын баапсрала. Уажэы далагеит аарфарала хцышэара. Цыоуы ахэара иафуп хазшаз хайцэымыгхеит хэа. Сара спааимбарын, ажэлар рлахынтца абаздыруеи. Исылшо акоуп, саб иихэоз ахэара: «Ацсра бзиа Анцэа исыт!».

Егыашатэкэаны, апсра бзиа иоуит саб. Дычмазафны дыштан. Ибаразы днеит Бадра Кэытцниа.

– Еи, Басариан бзиа, асеипш ачымазара уара макыана иабоутыхыз хэа, – фэаитит Бадра.

Зымч мацхаз, мчыла даапышэарччан:

– Бадра – хќэыѓа ду, анарцэ ацаразы еигыу аамта со-уама. Абыржэы санызца, аеыхэа, аеыкэаша саќэтэаны сце-ит оуп, – хэа фэаитит саб. Ашытахь инацитцеит: – Исыхшаз

сырпхашьартә иҕам – еибга-еизфыдоуп, анхара-нтцыраз хар
рымам. Исыхшаз, урт ирыхшаз еибганы, ари афыза сахаанха-
ны, уаха истахузеи аҕсцәеирымга.

Ианвар 10, 1999 ш., амгыша

Иацы чара бзиақ, чара пшзак аҕны сыҕан. Пҕхыс дааз-
газ арпыс фызас дивагылан сычкәын. Сзыдтәалаз сныхәәфа
ркаанза, аҕхьа иныхәәфа ркит сычкәын. Даараза сеигәыргьейт.
Ейхау насып ыҕам иухшаз аныманшәалахалак. Ейхаразак
хаамтазы. Сычкәынцәа афыцъеггы айбашьра иалахәын,
насыпла еикәханы иалтит.

Ишысхәаз еипш, сара сныхәәфа аҕхьа сычкәын иныхәәфа
анаанахкыла, исыватәаз сфыза иасхәейт исыхьхьоу. Уи
иуанахәо даара ирацәоуп, аҕсҕазаара аилкааразы, насггы
аҕсуа цас-қьабзқәа рзыхәан.

– Араҕа ишәыртәода? хәа, – сиазцааит аҕьар еилзыргоз
ахатца.

– Уара узцу амахә айхабы иоуп. Амахә айхабы, Шьаликәа
Кәағәаниа афыза ейхабыс сицын. Фыцъа амахәцәа аахашь-
туейт уаха, Ақәтелиақәа. Араҕа иуватәоит амахә айтцбы ифызеи
иарей, – ихәейт. Усҕан аҕсуаа асасцәа дасу иахьрыхәтаз
идыртәон, афатәқәа алпшааны ирымтартон.

Сшыпшыз, ихтырҕа рқьақьа ихатцаны, иуапа дташьшы,
изиацккәа цырцыруа, ашьяадытцаланы аччапшь ифықәыхәхә,
ицу лафк нарахәауа дааиуейт саб.

Аҕьар еилыргәә фәаитит:

– Абраҕоуп, хасас ду, Ахәы Басариан, уара, хамахә ифыза,
утып абраҕоуп, – ихәан, дызцыз амахәи иарей еицны сганафы
даасывадыртәейт саб.

Иҕалаз аниба, лафқәак налихын, цьоуку нахабжьаиртәейт.
Апшәмаггы, аҕамадаггы, хааигәа-сигәаггы, ари анраха,
лафхәартас ишьтырхит. Аныхәәфақәа аныркуаз, цсуа цасла,
амахә айхабы сызлаицыз ала, рапхьа сара сныхәәфа ктәхейт.

– Аҕсуа цасла ииашамзарггы, араҕа излаҕала ала, рапхьа
амахә айтцбы ицу иныхәәфа хкып. Уи дабуп. Аб иныхәәфа
аҕхьа, аҕа иныхәәфа акра иашам. Анцәа игәы иахәом, –
ихәейт аҕамада.

– Атамада, уххь згеит, иухээз Анцэа игэы иалсуазар сара
исымазааит. Атцас ишахэтоу икашэца, иаанышэкыл амахэ
аихабы ифыза изы, – ихэеит, имуит саб. Иихээз картцеит. Ацхьа
снххэафе ржэит. Алафхэафцэа рызхара рыбз иасит. Ускан
ачарафэ азэы данцэажэоз егырт зырфуан. Хшыфортцэган.
Ала ишээз, аетцэа еишуан хэа, сацэшэо салагеит абас ихамаз
хкыабз-хцаскэа хцэызыр хэа.

Ианвар 12, 1999 ш.

Иахьатэи хаамта ахафсахьа аазырцшуа хтыск хаихэеит
нхаф нагак, аибашьра зегы зхызгаз. Ишааихээз абрака
ианыстоит.

– Иахамхэо ихамоузеи?! Исымхэаргы шэара ижэдыруеит.
Ианбыкэыз, хара, ашьха кытауаа ари еипш афныматэа, асеипш
ателевизоркэа, ахолодильниккэа анхамаз, иабахбахьаз?!
Анцэа имчала, хара хкытафынза изымназеит хагацэа.
Ахырмамантцэфа иакэдыршээз, ирыблыз-ирыццышэыз Мыр-
кэыла, Лашькындар, Тамшь, Кындыг, Азфыбжьа ухэа амфаду
иапныз роуп. Хара хацэцагэышьеит. Аха, ацсыцэгьара мыжда,
изаазарызеи, уажэеипш хакамызт, иаалыркэаны хэахацсахит.
Ибзианы исгэалашэоит абырзенцэеи атыркэцэеи ана-
хыргоз. Урт рыфнкэа ифнало, рыфныматэакэа рго апсуаа
изыфарымтоз, ажэлар ирдыруан арыцхара ишакэшээз,
иашамкэаны ишрызныкээз. Хара хкытафэ х-таацэарак
абырзенцэа нхон.

Исгэалашэоит, рлакэа афныка иганы акрырфахтцон, ихын-
хэаанза импсырц. Уажэы, арт, хагацэа, «хашьцэа» рыфнкэа
абылра, ифналаргы гэнаха амазам, убриакара ацэгьара
хзыруит.

Изхысхэаауа, абасоуп, шака шэызго амал кажьуп
анырхэа, амашьына дукэа хапшаан, цытфык хеибаркны,
хцеит «хашьцэа» бзиахэкэа реиха ибеианы иахьынхакэоз.
Хабгакэа ццэо фныматэеи, телевизоры, холодильники ухэа
шака хазгоз хгеит. Сара, бзамыкэк, исзыжэуазеи, аха исым-
бои, слашэума, сара исфызоума, дегызыеигым ахацэагы уи
иафуп. Абарт иаакахто изакаразаалак ирымбазошэа, абрака,

хара хқытағы, шықаса җажәижаабагы иреихамыз, аибашыра зегы зхызгаз, ахык зынзаск дачаагы иафуп дара. Ифкыаса уахгы-еынгы изышытоузеи? Аңсаса! Ицоит, аңмакәа аар-цоит. Еизыргеит шәхык иреиханы. Хара хғы, Анцәа ихамтан, арахә ргәархырта маншәалоуп. Аибашыра еилгеижәтеи, ижәдыруеит, абар хәышықаса цит.

Арт ардарцәа уажәы ирзануп җышә-хышә хы аңсаса. Рыхыкгы, Урыстәыла ицаны амашынакәа җыц-җыцза иаахәаны иааргеит, аҗнымаҗәакәагы. Царак аахтаххар, абаа, аңара хәргәаҗуеит хәа хтелевизоркәа, ххолодильниккәа иаларпшны инарахтоит. Реиха ианеитчаха, шәхык аңмакәа ртиуеит шықасык аҗнытқа, ишыны ирфоит шака ртаху. Гәнаха картцеит хәагы злоуҳәои, агыгшәыг еимырцәараны иказ арахә еикәдырхазар.

Ишәымбои, арт ардарцәа ахара иңшит.

Иажәа даналгоз, аблақәеи ахшыҗи инарзеипшны ихәеит: «Шәыхара ааигәамхо, шәыҗба хңамхо, Анцәа шәиныхәааит!»

Ианвар 13, 1999 ш.

Зықҗыла хәцкәынцәа, хтыпхацәа рыңстазаара ахтынцаны иаахгаз аиааира дузза хгәы ахшәартә азыхәан ирылшо зегы аҗатцара иафуп аңсуа жәлар раҗацәа. Иааркыаҗ-ааркыаҗны еикәысыпхызап, атыхәтәантәи ашықәсқәа рыҗнытқала икарцахыу ацәҗарақәа.

Ақыртүа нацистцәа Дырмит Гәлиа ибака еихсын, ипынтца пцәаны икан. Егырахы еикәхан. Ашыақәыргылара мариян. Аиааира ашытахы, ихы зынза ихыртәеит. Амшын иаларыжызар акәхап, ибжыазит.

Аңсны зыңстазаара ахтнызцаз Иури Воронов дызшыыз, итаҳккәаз иаармарианы ибналеит. Иеихсыз ачечен доу-рышытит.

Аңсуа институт ахыбра арткәацга ацартцеит. Убастәкыа хзыруит хәргы, аинтеллигенция ахеидкыла ахыҳамоу. Сҗыз-цәа ааизызган, хусура аанахамкылар хәршыуеит схәан, хәаа-нахкылеит, усгы ххыбра амца ацратцаны ирбылхәан.

Аңсны абиблиотека хада, ағычыҗцәа ныҗналан, Боргка-

узи Ефрони ренциклопедиа шеибгаз иргычит, амала, Анцә ицьшыаны идырхынхәит, изгаз рышьтахь игылан уаа дукәак.

Хшәаны афны хаздәылымтцау иаххаҗеит абандитцәа. Изныкымкәа-ифынтәымкәа автобусқәа аанкыланы идырхә-хьеит.

Q-мәак ахьеицыло хрыбжыагылоуп хәхьцо хзымдыруа. Ицаз – тыпхтәи асы иафызоп. Аҕыц аҕеамыргәҕац.

Аанда иахахаз хайызоуп. Акитаицәа ирымоуп шәипхьызк: «Аамта аҕеитакра уахаанхааит!» хәа. Еиқәырхашьас икоу акы затәыкоуп – ағәыгра бзиа.

Агәра згоит, хәпхьақа аамта шааиуа, жәашықәсала ихәаҕыз аңсуаа хдоуха, ихәлаз хбафхатәра шҕыхо, ахра шаиуа хәуафара.

Ихадгылаз, ихәцхрааз, Аңсны антыцтәи хтынхацәа, арт иаңсазамзаап хәа хзырхәо иалагеит.

Абнаршәыра ағәтаны цлак хжәаны икахар еипш, ихәдахкыло халагеит хәфныцкәтәи хәҕацәа иахзыруа ацәҕа-рақәа.

Агәыхшәара (апатиа) убасқак хамфәхнагеит, убасқак хәҕәкәа цәымсахеит, адгыл еиқәжәаны Аңсны цабгоит хәа хаухәаргы, хьаас икахцазом, фәхтзом.

Аңсаатәкәа иреитцоу ацынча абжы иафызыха, ажәәкәак исхәаз, ифны агәзет ианыстаз систатиақәак рзыхәан ахәынцәа сықәтәара иафуп.

Абғалара ахықә хәкәгылоуп.

Хәнеибгаз, Аҕара ханынхоз, уахынла ханышьталоз, хматцурта ахәыштаара аҕны, ихыблаау амҕкәа хнарыха-аарыханы, апыргкәа ахәа рықәыпсаны иахцәахуан, ихәрцәон. Ашьыж шаанза рапхьа игылаз ахәа днаха-ааханы, иныхәа-ныпхьаны ирҕыхон, афархькәа нақәыпсаны аңсы нтеитдон, зыда цсыхәа хамам амца.

Убри, итцәаху амца угәаланаршәоит, аңсуаа цсыс иаххоу – аламыс.

Ианвар 19, 1999 ш., амҕыша

– Уңсәзаара иаха ианбеиғыз, уажәы акәу, Асовет аамтазы акәу? Хәа, – схы сназцааит.

Иааркыаҕы аҕак сзымпшааит. Асовет мчы иамаз абзиа-
рақәа шҕаҕамыз, еихаразак, хара, аҕсуаа хзыхәан. 1864
шықәсазы, хаҕсадгыл Аҕсны ахыз амхын, махагыарак ҕана-
тазшәа. Иахызыртдеит «Сухумский военный округ».

1917 шықәсазы, абольшевик-коммунистцәа Урыстәыла
ахынтқарра анаадырхә, убри иабзоураны, 1918 шықәса
рзы хаҕсадгыл Аҕсны ахыз ырыхынхәын. Пшыышықәса
ақыртцәа рнапаҕы хаҕан. 1921 шықәса рзы, ақыртуа
меншевикцәа ықәцаны, ыынџажәа мшы иҳамаз Асовет мчы
ырыхынхәны, ишыақәыргылан. Аҕсуа бызшәа иҳынтқарратә
бызшәахеит.

Ажәакала, асовет мчы иабзоураны, милаҕк аҳасабала
хаикәнархеит. Иааркыаҕы иухәозар, асовет мчы иҳанатаз
даараза ирацәоуп, хаҕсадгыл Аҕсны хамырхит, иапшы-
махеит атәым милаҕ. СССР мхыбгалазтҕы, хара, аҕсуаа,
милаҕк аҳасабала хақәзаауан, абғалара ахықә хақәгылан.
Ахеикәырхара азыхәаноуп хзеибашьыз.

Иааиз аамта ҕыц, хҕәыҕахар, хныҕәнагоит, ххы иахархәоит.

Ианвар 20, 1999 ш.

Ғәдоутә имџаҕысит, араион азыхәан мацара акәым,
Аҕсны зегы иатданакуа жәлар реилацәажәара. Имџаҕигон
Аҕсны Ахада В. Г. Арзынба. Иазкын Аҕсны акриминагентә
тагылазаашьа. Аҕычцәа, ақәылаџцәа, арекетиорцәа адгыл
рытабылуа ирықәызбеит ицәажәоз зегы. Иахзымхәеит зегь
реиха иҳәатәыз – аматцура дуқәа ирхагылоуп ажәлар зырхәуа,
ирытаҕычуа. Даҕа гхак – аҕсреи абзарей хантагылаз
аамтазы ажәлар ирыдымгылаз ауаа аизараҕы ажәа ахыры-
маз. Ражәақәа ҕәыҕацаган, русқәа хыртәаган.

Ианвар 29, 1999 ш., ахәаша

Ажәабжыхәаф ду Чацә Чагә ус иҳәозаарын: «Схатцоуп хәа
аикәа ушыаны, Аҕсны ҕыаҕыа дузза уқәны, амц шҕоухәо! Аха
иамузакәа, уаха псыхәа умамкәа амц ухәар, убасейш иҕоу
мцык ухәароуп, џбаҕа-хҕаҕа шықәса иудымтыртә».

Убри исгәаланаршәеит иахьа исыхьыз, иҥастаз.

Схаҕы дысҕаҕыбзыҕа ицәажәо, сыштыахь цәҕьарамзар бзиа зымхәо, Асовет мчы ахаан, аҕара архаразы мацара ажәеидгәалакәа зыџуаз, поетк, аусуртаҕы сахьтәаз дааџ-налан, дтыхәаршәшәо ус ҕааитит:

– Узхагылоу ассоциацияҕы даараза аус бзиақәа шәырҕеуп, ашәкәы ссирқәа тшәыжьуеит. Уарамыжда, сажәеинраалақәа сызтужьрауазеи!

Азнык азыхәан сқьышә иаақәыххит: «Уара, аламысда, цәҕьамзар бзиа сзызымуц, уцхамшыазақәа ушцааиуеи?!» хәа.

Аха саахәыцхәыцын:

– Уара иуџыз тахмыжьуазар, уаха итхажьуазеи?! Ишааман-шәалахалак, рацхьаза уара ушәкәы тхажьуеит, – схәеит. Дгәырҕатцәа дындәылцит.

Февраль 7, 1999 ш., амчыша

Аамта хьанта иаркыыцын, даара имацхеит абыргцәа-акәыҕацәа. Ус ишыкоугы, анака-арака иуцылоит. Миха Лакрба «зыцсы тоу библиотека» хәа ззихәоз, ажәа кәыҕақәа зхәало иацы, асабшаҕыны, Аҕара чарак аҕы сыҕан. Хашцәажәоз:

– Изырхәозеи, дадраа, адунеи акәтаҕь былгьо ахаангы иыҕалом хәа? – ҕааитит саткыс акырза еихабу Қарбеи Кәыцниа, хқытаҕы хатыр ду зқәу, – аймак-аиҕак, аҕыҕыҕа аг-хом адунеиажә. Ауаатәыџса рнапы еикәырша еибабо калашья амазам. Уи дыруп. Аха иабантәаауеи, изхырхәаауазеи ацсуаа адунеи акәтаҕь былгьо хәа? Ажәытәан, дадраа, аҕаца дана-аргалак, амхарахы днаргон. Амхара ашә аҕы анхәа асаан ашырз аныцсаланы, акәтаҕь антцаны дылпылон. Аҕаца акәтаҕь аанылхуан, лнапы иантцаны, амхара дныџналон, ашышыхәа иныштыалтон. Ирбылгьо амхара агәы иакәлыршон, илыцә-пымеыр акәын. Уи иаанагоз уи акәын, аҕаца аџны иџналгалеит атынчра, атызшәадара, ахәатәеикәшәара, аҕыҕыҕаҕара, агәыбылра, апатуеиқәцара ухәа, ауаџы дынзырхо хәа иҕоу зегы.

Февраль 14, 1999 ш.

Гәтахәйцрак.

Исхәахъеит, ейтасхәахуеит, доусы илахъынца шимоу еиңш, убастәкьа ажәларгъы ирымоуп дара рлахъынца.

Аибашьра, ахлымзаах рхыргараны рылахъ ианызаарын ацсуаа.

Аибашьра аанахкылап, хаиааизарагъы, хара, ацсуаа хаиңш имачу хзыхәан аибашьра хырцәагоуп, хакәзаазар калоит хәа ахәара згәагъыз чархәафыс дрыпхъазон, дрылырцон, избанзар аибашьра хырпашьа змамыз, рылахъ ианыз акеиңш ирыдыркылеит ажәлар. Абыржәтәи хтагылазаашьагъы дара иртәу акакәны ажәлар анышәеит.

Икоу шәымбазои, шәлашәхама, шәдагәахама хәа разхәо чархәафыс дрыпхъазоит, дара рзыхәан ацәгъара зтаху, ахырцәага ажәа зхәо иакәны ихәаңшуеит. Иашоуп, мышкызыны рыбақкәа аныхтлак, хара абзамыкәкәа, икахтцоз закәызеи, хара хзыхәан абзиа зхәаз, абзиа иашьтаз, цәгъа-мыцәгъарала хизныкәеит рхәашт, аха уи абаихәо цсышьацәгъа зыртаз. Иахъа уажәазы ажәлар реихарафзак хатыр зкәыртцо, хара дахтәуп хәа ззырхәо ацәгъа-мыцәгъарақкәа, аламысдарақкәа кәзтцо роуп, избанзар Ацсны рнапахъы иааргеит агъычцәа, архәцәа, атцартышагафцәа. Аобком амазаныкәгафцәа раткыс ақьафура рымоуп уажәтәи хчынуаа дукәа.

Ацәфан иахахаз ацәфан дахаңсуеит рхәоит. Аамта еиқәа-цәа, 1937 шықәсазы сиит. Уажәы, Ацсцәаха сашта дтагылоуп, абзара аткыс, ацсра иаха пату ақәуп.

Икацатәузеи?

Азы иагоз: «Анцәа! Анцәа! Усыцхраа», – анихәа: «Сара сахъынзаухәашаз суцхрааны салгахъеит, уанысшоз анапкәа, ашьапкәа устеит, урт наукьа-ааукьар, азы уруеит!» хәа, – наиаҗеикит.

Февраль 20, 1999 ш., асабша

Сан лхәамтак:

– Ақәыцмақкәа анеишьтоу, ианууа, убжыы өтцаны нарықә җутыр, ақыпхәа убжыы ухәлашәоит. Убжыы аагагасгъы иа-

моу ақәыцма ақырқоуп. Ақырқы азы атхны иужәыр, убжыы аауеит рхәоит, нан. Уахынла зыхәда абжыы гогыы убри ауп хәшәыс иамоу. – Сасра ҕара уаннеиуа, нан, афны уаныфнало, ашәхымс уқәымқалан. Зышәхымс уқәқалаз ақшәма дғархоит рхәон, нан, ажәйтәан.

Февраль 28, 1999 ш., амҕыша

Ақсуаа шақа хиеицшузеи Абырскыыл. Анцәа дахыихым-хәыцуаз, Анцәа иҕаҕхыагы иxy ахылаимырқәуаз азы-хәан дизгәан, ашьамтлаҳәкәа ишьатцаны, ахапы дта-ҕеиҳәеит. Убастәкыа хзиуит ақсуаа хазегыы. Хнаганы зынцырла Урыстәыла хадҕеиҳәалеит. Урыстәыла атәцәа ир-хәынтқарроуп. Аеи аеадеи еиццоукыр иафызәхеит. Уажәы, Қырттәыла ханампытыц, асовет аамта анхыбгала ашьтахь хаигәырҕатцәа иаххәоит анхацәа рзыхәан аамта бзиа ааит хәа. Егыашатәкыаны, хыхь-хыхыла уахәацшыр, уажәы еиҕыу аамта анбаиоухыз анхафы. Адгыыл ашәахтә мацзаны иақәуп. Шақа итаху никылар калоит, шақа итаху араҳә аництоит. Уи усоуп. Аха инартаулары уазхәыцыр, Урыстәылантәи анхацәа атәра итазцалаз хара хҕынгы ишыкоу убоит. Иргылоу ахы-бра аамышьтахь, анхафы уаха акгыы иара итәым. Адгыыл иара иахынзаихатәым иxy дақәитзам, ахәынтқарра атәра дтоуп. Аиҳабыра анхацәа ирархәоит, иаххәап, араса рацәаны еиҕашәха хәа. Иаххәап, анхафы гектарк араса еиҕеиҳәит, иаазеит. Уажәы ашәахтә мацзаны ишәоит. Аха аамта аеацсахыр, адгыыл зтәу – ахәынтқарра ашәахтә рацәаны инаикәнатцар, ишдәкаитцо араса еиҕазхаз? Ицбабаа азы иагеитоуп. Атәра дызтымтырц азыхәаноуп, Урыстәыла анхацәа адгыыл дара ирхатәны изрырымто. Уи азакәан хара хҕгыы икоуп.

Абри атыхәала сияцәажәон депутатк. Адгыыл атира-аахәара азин кәхцдар, Ақсны иқәынхо егырт амилацкәа зегыы еимырцәоит иҳәеит. Хәарада. Усеицш ашәартә ыкоуп. Аха азакәан убасеицш икауцдар ауеит, накынтәи ауафы да-аны арақа адгыыл изаамхәауа. Анхацәа рымацара ракәым, Ақсны иаакәынхо хазегыы хазқәитүи хазқәитми хаздырзом, хзиндоуп. Убри азыхәаноуп ачынуаф даханы атцартыша зи-

гауа. Уара узкәйтү, ззин умоу ахьузымдыруа аҕынтә, иара, ачынуаф ишитәху дузныкәоит, иатәххар (атцартыша иутар) абзиара узыкаитцоит, итахымхар (атцартыша иумтар) ацәгъара узиуеит. Ари афыза аҕагылазаашьа Аҕсныҕа иаанагеит хьыд-ҕахәалоу Урыстәыла. Абар, Абырыскыыл илахьынтә.

Март 6, 1999 ш., асабша

Схазы гәҕахәыцрақәак.

Ауафы ақәра ду нитцыр шҕабзиам. Аха цәгъарас иамоу ицкәынраан, иуафраан ухәа иааибәхьаз, иааидыруаз зегьы убаскәк инахәы-аахәуеит, иара ицәтәымхоит. Уи иаанагом еицәахоит ма еиҕьхоит хәа. Даеакхоит, зынзаск даеакала аду-неи аееитанакуеит иқәра ду ахь даннеилак.

Исгәалашәоит саб иихәаз.

Иабхәында, саншьа Цьота Кәагәаниа ицстазаара даналтц, анышә данамахда Кәтол, хәфны, Аҕара ханааи, иеицсахаанза, илахь еикәышышьы, ҕымтзакәа акраамта хматцурта абарцаҕы дтәан саб. Издыруан иабхәындцәа ахыкгы, иаашьцәа реицш бзиа ишибоз, рыцстазаара иалтцхьан иабхәындцәа Хәахәеи Кәыцычи. Уажәы атцыхәтәантәи имфәхь днаскьахгеит иаан-ханы иҕаз иабхәында, иашьцәа гәакьақәагьы Кәыцьмахани Махьали ицхахьан.

Игәы сырғәғәарц, ажәа хаақәак аниасхәа, ибла ҕрақәа хьа-ала итәны, ус ҕааитит:

– Исыхшаз шәыцәгъара Анцәа исимырбааит, аха сара уажәшьта сыцсыр сзеиҕьуп. Сиқәгәыҕуан иаанхаз сабхәында дысхагылап, ауаа идышшылап хәа. Иаңсам, дад, ақәра ду. Ууафра згәалашәо азәгьы дкалазом. Тахмадажәк дыцсит рхәашт, уаха акгы.

Адырфәены, ауасиат әжәеицш, даеа әжәақәак сеихәеит хаштшьа змам: «Дад, иухьша сыхьааит, думдыруеи, атцарауаф Шьалуа Инал-ица? Хәфны дааихьеит әжәлар рхәамтәкәа аницарц. Иашьеихаб, Ипполит ихьзуп, Азфьыбжьа дынхоит. Сара стәы здыруа иара иоуп. Анышә санамажәдо ажәа ишәт». Убас егыҕахцeit.

Март 7, 1999 ш., амчыша

Ишпеилкаатэу Абиблиа иханахэо ахшыѡтак: «Уѡыза дуташыыцыртэ иѡаумтан!»

Иѡэышны ихэоуп. Аха аѡэныѡэашьас иамоузеи?

Уѡбааала, пхзашала, иаххэап, анхара бзиа ѡаутеит, мамзарггы хшыѡла аус зуа уреиуоуп, узшаз иулеитѡаз абаѡхатэра инацутеит амаашьара. Урт аницыла, иѡаутѡаз иабзоураны, ухыз-уѡша шытыѡдит, хѡтыр ду уѡэыртѡо иалагеит. Уи игэы пнажеит уѡыза. Ишѡаѡаутѡо?

ѡ-мѡак урыбжьахоит: ма акгы ѡамѡауа, уѡы-унапы еиѡэыпсаны утэароуп, мамзарггы уусѡэа ѡаутѡалароуп.

Хѡарада, абри иазхэыцхьан ажэытэтэи хѡэыѡаѡэа.

Аѡсуаа хзыѡэныѡэаша хшыѡтак ссирк рыѡшааит. Убри иѡэныѡэо иаауеит. Есэны иуѡылоит иара.

– Ушѡаѡоу? – хѡа уиазѡаар.

– Хар сымам, – ихэоит аѡсуа.

Аѡарахѡа сыѡоуп ихэар, иѡашыыѡра узѡэыртѡыр хѡа даѡэшэоит. Аарла сыѡоуп ихэар, иѡашыыѡуа уреиуазар, дургэыртѡар ѡалоит.

Иахуурызеи, хазшаз убас хэишеит, аха хэибашаѡалароуп.

Март 27, 1999 ш., асабша

– Нан, Анѡэа иѡэымѡхо, уеиха здыруа иихэо умахааит хѡа дишэиуеит, – лхэеит, хшеиѡэажэоз, сан.

– Уи азэы даниѡэымѡу, нана, – схэеит сааѡышэарччаны, – аха, нана, жэларык, милаѡк аниѡэымыѡхалак, шѡѡэыѡаѡэа шэѡэымыѡхааит, ѡаѡэас иѡашэѡааит хѡа дрыѡэшэиуеит, – инаѡыстѡеит схазы, – убри аамѡа хѡагылоуп аѡсуаа. Хзаѡѡар – хэиѡээхоит.

Апрель 24, 1999 ш.

Амхэѡырра ашыѡахь Аѡсны адемография аешаѡсахуаз аѡнытэ фактк.

Иахьа Аѡара Аерманѡэа рѡыѡа хѡа изышыѡоу, ажэытэан, асовет мчы ѡалаанѡа Аѡараггы иарггы аѡаѡэын. Лакраа рхэы хѡа иашьѡан. Лакраа иртэын.

Ачачба, Аңсха ус иеихәеит Алакрга: – Агәыжь уақәтәаны мышкы шыбжьаанза узыкәшо адгыл ура иумаз хәа.

Убас егыйкаитцеит.

Лакр Кадыр ыцъа аңацәа иман, Платони Самсони хәа. Кадыр иңхәыс Маршьанпхан. Ирыбжьалаз захтахузеи, Платони ианшьа иңа Мышьа Маршьани аңгара рыбжьан.

– Убри, нан, Лакр Платон иңха, сашъа Цьота Кәагәаниа иңшәмаңхәыс лакәын, – ґаалтит сан, – лара, Лакрпха, Кәытц-ниаа драазеит.

Уажәтәи хтагылазаашъа мңсахзакәа, абас мацара хцалозар, даґа шықәсқәак рыла иназоит хәгацәа иртаху, ргәырпса хәкәшәоит, Аңсны кәлоит, аха Аңсны инхо аңсуаа убаскак имаңхоит, цъабаа дук мбазакәа ага импытцихалартә.

Аңсахра далагар, иахәгыи хәицәахар?

Асовет мчы анхыбгалашаз аамта даара иугәаланаршәоит уажәи хшыкоу. Ирхәоз закәыз асовет уаа? Иаахтны ирхәон: «Ас нхашъа ыказам» Аха анхашъа бзиа акацашъа азәгыи издырзомызт. Ибзиазаны иахдыруа акоуп – иааумпыхъашәаз амтарсра, ахәынтқарра ацагычра, ицегыи ахырбгалара. Хәибарсны амша хануп абольшевикцәа рымша – иаха-иаха агарра, аңәибәхәра, аґарацәа рыбжьыхра. Аңгәарақәа рапхәа игылоуп доухала аңацәра, ауаа кәыгақәа, ауаа ламысқәа ахымцхәхаз. Хәңсуара, халамыс реыртәахит.

Даараза сархәыцит зычкәын дтахаз анык илхәаз:

– Сара сантәыуо, аәны ашә аркны стәыуоит, сгәылацәа идсырбарц стахым.

Даґа анык:

– Хара, нанраа, иахгаз аиааира жәәан икыду амра иафызоуп. Аха, нанраа, амра лыхәтала иузыхәом.

Ихсыркәшап исахаз лаф хәычык ала.

Агыруа изыкамптаз иґеи иканатцеит. Аңсыуак агыруа иґеи иңәигарц иааникылан дақәтәеит. Аґеи уразаарын. Ифит. Аңсуа даамтарсны Егры дырганы Жәыргытқа даґеит.

Ииун 18, 1999 ш., Акаа

Ашьыжымтан шаанза амшын акаараґыи снейт. Амра ашьхақәа иґарывтуан. Ажәәан кейкеиуа ицқан. Амшын

акөзар, ирахатза, иаршаз аахыс цэгъара канамтацшәа, итынчза атра итаиан.

Акәара дыкәтәан, зхахәы кәашза ишлахъаз, қарала зуәфра инахысхъаз хатқак. Иара ичыдахаз ладаггы ҫадаггы уәфс дыкәмызт. Абри ахатца ҫажәақа шыаға иапхъақа инаскәаганы, ахахәра инылаиргылеит, иахоума, иацоума цюуки иржәуазар акәхарын ауатка цатлыка. Дхынхәны дааин, итыцағ днатәеит.

Ишьтахька настха сгылоуп, сибазом.

Инапсыргәытца ицазашаз хахәк аашьтихын, апырхәа иршәны ацатлыка инагәйдитеит.

Иамаахазеит.

Еиҫа иагәйдитеит. Еиҫа изақәмыршәеит. Дгәаазар акәхарын, ахахәқәа еишьтархханы рыршәра дналагеит. Ииулак хахәк ааирхеит. Ацатлыка кәыбаса инкаицсеит. Ашьхақәа иҫарывтцны зшәахәақәа амшын инхызсалоз амра ашқа даанапшит ихы-иҫы ихаччауа, амра, иубома абзиара иҫастаз ихәозшәа. Дыцәгәоуп, дыбзиоуп хәа еилых камтақәа, зеггы ирықәыпхо амра ажәәанахь ихалон. Ахатца бырг, иҫаитцаз ацәгъара ицеггы иацитарц, ицеггы ахахәқәа рыршәра далагеит, иҫены икаижбыз ацатлыка иақәкуа. Аҫеыхақәа анырацәаха, игәалакәзара ицеггы ишьтытын, дышьтыпрауашәа «имтәыжәәақәа» еитцыхны дҫагылеит. Имаха-шьаха ицеггы инаирхха-ааирххеит, сзакә хатца гәгәоу жәбома хәа амра, амшын, ашьхақәа, амш лашара ахатца зеггы идырбауа, нас амшын дынҫтазса-ааҫазсан, ихы-игәы дакәгәыргыо, иҫааилаихәан, дцеит. Уи ауаф наҫ дысхаштырц, цъара даҫақы сшазхәыцуаз, иаасгәалашәеит, зыпсаҫа шкәакәахаша, саби сареи зны хәицәажәарак. Ус снаиазцааит:

– Абахҫа аҫакреи аҫыжьреи, ацәгъеи абзиен акыр ухугахьейт, иубахьейт. Уажәшьҫа уқарахь унеит. Угәы ишҫаанаго, упҫтазараҫы зегь реиха иугны иупхъазои?

Акраамҫа дхәыц-хәыцуа, нас ҫааитит:

– Сара исыгыз атқыс, даҫазәы игыз иаха избон. Сеиқәзырхаз аҫоуп: ауаа рыгәшәымшә баны, хәтыр рықәтцаны срацәажәон. Иумахәхьейт, дад, ауафы дҫархәоит ажәала, арахә – шахала.

Октябр 6, 1999 ш.

Сааизар аахыс усоуп сшаауа. Сызшаз бзиарак ансатәишьалак, адунеи аҕны ацәгъараггы шыҕоу схаштыр хәа дшәошәа, уеизггы-уеизггы цәгъарак, гәеитцахарак наҕишьуеит. Аха цәгъарак санақәшәалакггы, инашьтарххны убас-цәҕба бзиаракггы насзылбааишьтуеит.

Ашәкәыџџы изыхәан ишәкәы атыцра ныхәоуп, гәыр-гъароуп.

Сара сзыхәан сышәкәкәа итытхьоу акы еиҕшым итытцыз сроман «Ахамыштыхә». Сгәатцәа ашьала иџуп. Цәахәа затцәыкггы хытхәаам. Итытцыз атцкыс акырза еихан анапџымта. Иахынзалшоз еиласцалеит, исыркыаҕит. Ашәарыцаџ бзиақәа рцас сыкәныкәеит. Ашьацма тацсаны ихысуеит, иаххәап, акәтыхышь ианеихсуа. Ақәыцма ианеихсуа, ашәақь апатрона тарцоит ахызатцә зтоу.

Сышәкәкәа зеггы реиха ақәҕиара аиуит «Ахамыштыхә». Анасыҕ лаша Анцәа илитааит атыжыра азыхәан ацара сызтаз, саншьа Цьота Кәағәаниа имаҕа Мира Плиа-пха.

Сычкәын Даут игәабзиара еиҕхан, анацистцәа ианта-пыржәаз сцацха (агематома), ашьыршәы исыграшәыиз, аопера-циа катцаны, санеикәдырха, сышәкәггы иснаҕаз агәышьтыхра ухәа, абартқәа неицылан, мцәыжәџада спыруа ажәџан сатцапшуа адәы сшыкәыиз, иаалыркыаны лыпцстазаара далцит сан. Ашәы аасшәыстцеит. Исаџсхьоу сышықәсқәа зеггы кказа итацәит. Ххәыштәара еикәзырхаз хан лоуп. Иаахамаз зеггы аахамхны, ажәлар раҕа хәа, хашта азәггы дантамлоз аамтазы, саб дахытакыз Ниандома аҕнытә ашәкәы аарышьтит саб дыцсит хәа, ашьтахь имцхеит. Хан лашыцәа аџны иааит бхәычқәа быманы хара хәхь баала хәа.

– Шәымахә сзааигаз ихәыштәара смырцәарцоуп. Ихәхшаз чкәынцәоуп. Ирызхап. Аамта аеаҕсхып, – лхәан, илымуит, хлыманы дымцеит. Агәаҕрақәа зеггы лхылгеит.

Сани саби жәибжъ шықәса рыбжъан. «Бейтцбыми, сыматц ула», – ихәалон лафны. Санггы даараза алаф лылан. Хәа данҕсы, ҕытк аатцхъан: «Шәаб иқәра аҕынза снеиаанза сыҕсыр, уаҕа, анарцә саннеилак, бейтцбыми, сыматц ула хәа сыхтеикуеит. Иара, аҕсцәеирымга, иқәра аҕара ныстыроуп»

– лхәалон. Иңыоушьаша, иаарыцканы саб икәра аҥны дан-
неи, пшьынџажәибыжьба данаартагыла, лынарцәымџа дны-
қәлеит.

Ишысхәаз еипш, иаахамаз зеггы хамхны, амла хакны,
апсра аҥынза ханнеихъаз аамтазы, хара, хани, сашъеихаби,
сарей акәаскыағы хашьталон. Ашыжьымтан хан дангыла,
аматурта даныџнала, ашьтахьтәи ашә аартын, иџнагылан
шылала итәны аатцәа. Хан убриакара дгәырҕеит, дыфны
дынхалан, хгәйдкылара далагеит, лылабжышкәа хаҕәкәала.
Хшыцәаз, мазала, атхыбжьон, ашыла хазназгаз, ихаихәеит
акыр шықәса тхьаны. Уи, саб иашъа иеипш хатыр зкәйтцоз
Камчыч Кәйтцниа иакәын. Ихсыркәшап арт антцамтақәа А. С.
Пушкин иажәақәа рыла:

Сердце в будущем живет;

Настоящее уныло:

Все мгновенно, все пройдет;

Что пройдет, то будет мило.

Декабр 17, 1999 ш.

Уажәааигәа, Аҕәа ахаиртә бағәаза ахыбра хадағы,
хыхьтәиггы цакатәиггы азалқәа рҕы ачара, иаабац, ихахац
апсуа чара ыҕан. Акыр шықәса аҕырџыс аус зухуоу, уажәы,
апсуаа хажәџан хыхьақәитым иахкьаны, ахаирпланкәа
ахымпыруа аҕнытә, ишырхәо еипш, адгылағтәи аусқәа
ирҕеу Латариа хатцарпыск цхәыс дааигеит. Сара тамадас сыҕан.
Нас икалазеи, азбахә сзалацәажәзеи, хатцарпыск атаацәара
далалазар, сара тамадас салырхзар, ишаабац имџапысзар?
Икалаз убри ауп, аҕхыз аргамахеит. Схаҕа сшахатмызтгы, заа
издыруазтгы уи аҕхыз, исазхәалакгы иузбеит, ухы итұхәааит
хәа сеихәон.

Ажәа ахы умхәакәа атыхәа узхәом. Апсны ақыртцәа
ақелараны, аибашьра дуззатәҕкәа акалара хымзка агын. Уа-
хык, цхагәаны, асаат џба ирхысхьаны, сҕахәахаа сшыцәаз,
ател абжы саанарцшит.

– Уарбану? Иутахыда? – сыбжы цәылашышьза, сгәамц-
хамцуа снаиазтцааит.

– Иуацәажәо Алиоша соуп, Латариа Алиоша! – итыџт азәы ибжбы.

– Уабатәи Алиошоу, иуџахузеи?! – дысзымдырзеит.

– Алиоша... Рижик соуп, уара, Рижик, – ихәеит. Ихъзшьара анихәоуп дансгәалашәа.

– Уа, Рижик, бзиароума, уара, уабантәиасуеи? – даараза ицъасшьеит, избанзар издыруан шаџа дыпхашьяпхатцаџыз. Атцхабжьон аџел дасны уирџыха акәым, аус ахъызуа даннеи-лак хынтә дсазцаауан уеилахоума, аамџа уцәызгома хәа.

– Идуззаны сминауатуп, издыруеит, атцхыбжьон ацәа уал-схт, аха уаџа исзымчхәит, сузамысыр, сгәы пжәаны сыпсуан.

– Уааи арахъ, уабантәиасуеи?

– Сабанеиуеи, ааигәа сыџоу цъушьома, Москвантәи са-суеит. Москва, асасаирџаџы сыџоуп. Сминауатуп, абаапсы, сминауатуп. Аиаша сахәа, бзиароума, иџоузеи? Аџәа кыр калама?

– Иуахәзеи, цәгъара хәа егъыџам, бзиароуп.

– Аеропорт аџны аџсуааи аџырџқәеи еилалеит, ацәгъара рылибахит хәа акыр уахазар? – днасазцааит.

– Иарбанзаалак цәгъара хәа егъыџам. Хәсақәаки хацәа-қәаки меибарџсызар, уаџа, анцәа ицъышьоуп, акгъы ыџам. Иуа-хәзеи?

– Пхызк збеит, сзыцәом. Снеир иуасхәап, – шәынтә дсы-минауатны аџел нықәитцеит.

Хымшџа аатцхьаны, Москвантә дшаахынхәыз, сусураџы днеит Рижик, Алиоша Латариа.

– Пхыз избаз уасхәап, – ґааитит аџсшәақәа анааибакхәа, – Аџәа аеропорт аџны аус аазуа зегъы, аџсуаа, аџырџцәа, аурысцәа, хәзегъы хәилыхо хәилахуп, исзымдырзо аџсуаагъы рацәаџны иџахуп. Хәзегъы абџьарла хәибыџахуп. Абас хшеилыхоз, абра иџаз аџсуаа зегъы хџарылџыхит, хәзегъы хәицрыхәхәа аеровокзал ду ахыбра хџықәлеит. Уаџа иаха-гылаз аџырџтуа бираџ аххәаны илкахажьит. Иџышџыхны аџсуа бираџ џахахаргылеит, хәзегъы хгәырғьаны «ураа!» хәа ґахџуеит, аџәәахәа ххысуеит. Цаџа санаапш, азәызатцәык дыџамкәа, анышә ихәыџалазшәа, аџырџцәа ықәџны ица-хьан.

Гомер диижътеи? Христос иаткыс акырза ашәышықәсақәа деихабын «Илиадеи» «Одиссеи» аңызтәз. Изымдсызеи урт арфеиамта дуззакәа? Егъа зқышықәса царггы, ауафы аду-неи дықәнатды дышуау даанхоит. Уи иаанагозеи? Иахъа илоу абзиарақәа, ауафра хәа ззыххәо, акыр зқышықәсақәа уажәапхьаггы илан, иара убастәкьа иуафымрақәаггы, хәпхьакаггы егъа зқышықәса царггы убас акәхоит.

Азқышықәса ґыц... Хәшпаңылеи иацтәи асовет уаа? Хыла-хшыфлаггы, цәала-жылаггы зегь рыла ххәахәа-чахәаны, зшыапқәа тпәз хәиуызаха хәпылеит. Ииасыз афбатәи азқышықәса апсуаа ақәпара иәфын, ирцәызхьаз рхатәи хәынтқарра ақатцаразы. Иахәаеыртә ақара ашьа картәахеит. Атыхәтәан рхықәкы аныназа, аенытцәкьа инар-кны аеыргәғәара иалагеит иахгаз аиааира хзырбгалаша амч еиқәатцәа. Бзиарак анхаулак, уеизггы-уеизггы цәгыарак хәхуеит. Уи, аиқәырхага хшыфтак, исахьаркны ажәытәан ирхәахеит – Нарт Сасрыкәа иашьцәа дтәдырхеит. Бзиара дук аныкаитцалак, рыцхарак дақәшәон, дтахаанзаггы. Сара аетцә кыдсымпәаит, аха сызшаз бзиарак ансәтәеишьалак, иаар-ласны уеизггы-уеизггы гәакра баапсык снақәшәо сааилоит. Сызшаз хәы змам ахамта ду ситәит – апстәзаара, адунеи лашара сирбеит. Уажәшьта цәгыарак уызуруоп ихәазшәа, убри ашықәсанытцәкьа ажәлар раға хәа ахьз цәаңеыга наихтаны дтаркит саб. Дантарк ашьтахь иаарласны, иашьеихаб Қәыцьмахан дыршьит. Иара машәырла деиқәхан, дхыртәит.

Шықәсык аасхьтәанза, сан излалхәоз ала, убаскак иғәғәаны сычмазафхеит, агара сышгараз сгарапсит. Санду аштафы агара налыргылан аеы ағәра ианкны хынтә сгара дакәшеит: «Ихьша сара сагааит, ипсы ацымхәрас сара сыңсы га, сығгы сарггы хга, ухышьаргәытца сакәыхшоуп» хәа, – диашьапкуа.

Сара сыңсы ааит, сеиқәхеит, ачымазара баапс сацәеит. Шықәсык аатхьаны лыпстәзаара далтит санду, саб иан.

Дәеакггы.

Хәибашьраан, ақыртәа нацистцәа сыткәаны санрым-маз, сфызцәа дуқәа рыбзоурала, сеиқәханы санрымпытыт, хиааира ду ашьтахь, саншьа Алмасхан Кәағәаниа ицкәын

Цьумка айбашьраан итаацэеи иареи Акэа далаханы дшыказ, ицстазаара далцит.

Срыдышшыларц снейт. Ицхэыс Тина Лакрцха исалхэеит абас:

– Иумдыруеи уаншьа ица шака бзиа уибоз, ескынагы дулачэон. Уткэаны уанырга, цюуки иархэеит. Хьаа дус икатцаны дааит афныка. Аныхачаца афацхьа ишьамхкэа арсны дфагылан: «Сызшаз ухьышьаргэытца сакэыхшоуп, сахэшьаца, ухьз, ужэла хэаны, акыр ихьраны дыказар, аа, абар, сшьамхы арсны уфацхьа сгылоуп, иара ицсы ацымхэрас ига сара сыцсы, иара деикэырха!» хэа, – Анцэа диашьапкит. Ахымш рыены игэы ааихьын, иумдыруеи, сара схақымуп, дысзеикэмырхеит, ицстазаара далцит.

Анцэа дыкатцэкыоуп хэа ишьакэыргэгэаны ахэара сцэуа-дафуп, аха агэра згоит ишыкоу алахьынтца.

Ихсыркэшап.

Адырра цэулеи апышэара дуи хаманы хаплеит ахцатэи ашэышыкэса. Аха ауаатэыфса хэхьынтэааз шахзымдыруа еицштэкыа, ихаздырзом хацхьака хэхьцо. Уи насыпуп, еикэырхагоуп.

Ианвар 8, 2000 ш.

Акультура харагы...

Ацстазаара асахьакэак...

Ацара бзиа змоу, акэыгарагы згым сдыршыки сареи ақалакы акны хаикэшэан:

– Ажэытэ ашыкэс фыц ааигэахоит. Уаала афнынза, апшэмапхэыс цатэах-матэахк лымазар хбап, хааибаныхэап. Сан дургэыргыап. Иумдыруеи, шака хатыр уқэылтцо, – анихэа, сгэы аапшаан, адэқбан сныфнахьын, ихэыцкэа, иан, ицшэма ухэа камфеткэак аарзаасхэан, ифныка сиццеит.

Ачысеишэа аадырхиет.

Ифаны, ижэны ханыфэагылоз:

– Ари умбои, нан, сара абри чеицыкас исыпхэзоит, – лхэан, сдыршы иан ишеибгаз ачуан иаатыхны, асаан ианцаны, ишахэшахэуа иаалган, астал иаакэлыргылеит ачхэар.

– Икалазеи, ди, хасас ачхээр ада иѣахто хамамкәа хакоума? – ихәеит сдырѡы.

– Ус акәым, нан! Ари чеицыйкоуп. Ачеицыйка пату ақәутар, уарггы пату уқәнатоит. Смаҕацәа, ранду дрыкәыхшоуп, иа-сыршыцылан, еилаҳаны ирфоит ачхээр, – ҕаалтит иан, – хара, нан, ақыта хаазеит. Ақытаҕы абыста анкнухлак, ачуан азы нтоутәоит, нас ачхээр аныцсаалак, алақәа, ацыгәқәа ирахтоит. Уртггы рыцсы тоуп, анцәа ишеит. Ирҕоутто уара иухахауеит. Арака, нанраа, ақалақбаҕ, ирбаазаны, иршышыны, шәыпату схы икәуп, цыоуку ашышыматра итартоит. Ари гәнаҳароуп.

– Уи аныбхәа, ишәасхәап саб икаитцаз, – схәан ҕаастит, – сахынхо шәдыруазар акәхап, акинотеатр «Сухум» ааигәара, убри аганаҕы икоуп ашышыматра. Хуадаҕы акәымкәа, убри ашышыматрахы дцалон. Итацацәа, ипхацәа иреихәон ахрыг цызәзәааны икашәтәала, ашышыматра иташәымтәалан хәа. Инацитон даҕаакгы. Егәа шәбеиазарггы, ишәзымфо ача аашәымхәалан хәа.

– Ааи, нан, афатә ицшыоу чысхәуп, – лхәеит сдырѡы иан.

Даҕаазнык агәра згеит шака ииашаны ирхәахыоу: «Ажәытәан ауаа царада икәышын» хәа.

Февраль 14, 2000 ш.

Узырччаша ѡ-лафк.

Актәи.

Еизарак аҕы ахацәа еидгыланы ишцәажәоз, дегызеи-гымхаз хатца бзиақ ипсы аамацхан агәарахәа дҕарылаҳаит, ихәеит.

Рызеггы еикәшаны ихагылоуп.

Ҙацымат захьзыз, ихәеит, дрывагьежьюеит: «Снашәышьт! Иааигәара снашәышьт!» хәа, – зны ихахы дниуеит, нас ишыапахы диасуеит, иабаихьюеи, ихы ихью, ишыапы ихью хәа дрывагьежьюеит, ихәеит.

– Уара, Ҙацымат, иааигәара унаҳашьтып, аха уара узхәар-тоузеи, акыр ахәшә удыруама? хәа – инаиазцааит.

– Сароу?! Сара акгы сахәартазам, – ихәеит Ҙацымат.

Аѡбатәи алаф.

Хаңымат деикәара-еитцараха, илахь еикәышышы дыш-
неиуаз, ихәеит, агәылара ақытафәтәи, Чахмат захьзыз хатцак
дааипылеит.

– Иухъзеи, Хаңымат, уара еснагь ууафы лахфыхын, нас-
гьы ахаан шыпыла уныкәо сымбацызт, бзиароу? – җааитит,
ихәеит Чахмат.

– Ееи, Чахмат, убаарашәит, сынтәеит, сыршыт, сындыр-
тәеит, – наиаҗеикит Хаңымат, – сөы сцәырғьычит, сшыапкәа
сытырхит.

– Сөы ухәоу? Уара уеы алахь чашьума? – днаиазцааит
Чахмат.

– Ааи, алахь чашьуп.

– Ахата җызми?

– Ааи, җызуп.

– Арғьарахьтәи ашьтахьтәи ашыапы хышыашми?

– Ааи, ихышыашуп.

– Зылахь чашьу аҗыз, зарғьарахьтәи ашьтахьтәи ашыапы
хышыашу аҗы сара исымбазеит, – ихәеит Чахмат.

Февраль 16, 2000 ш.

Икәзамзар... Мап, имацзазар калап адунеи аҗы даҗа
милаҗк, ацсуаа ракара зыцсадгьыл азыхәан зхы-зыцсы
иамеигзауа, зыцсадгьыл ахьчаразы, аикәырхаразы ацсра иа-
зыхиоу, хьатцра ззымдыруа. Аха иара убастәкәа икамзар...
мап, имацзазар калап адунеи аҗы даҗа милаҗк, ацсуаа ракара
иаармарианы, изакаразаалак хьаас икамцакәа зыцсадгьыл
ааныжыны икәтцуа.

Ари зеилкаара уадафу ацсуа имазакаәа ируакуп.

Март 1, 2000 ш.

Ашыжымтан шаанза, Акәа акалакь агәта, аҗьармыкәа
ашка схы рханы сышнеиуаз, афны еихагылакәа ирзеипшу
агәарц акнытә, иаалыркьаны, сааигәаратәкәа агәакьхәа ахы-
сыбжь геит. Абжы ала аилкаара мариан ашәарыцага ашәакь
ала дышхысыз. «Абрака иишыуазеи?» – схәан, снымфыхытын,

азеипш гэарп сынталеит. Аңсуа шәақь ижәә иахшыны, ашәч зқәу атла дамтагылоуп иишыз ардәына кны, инархәы-аархәуа дахәаңшуа хатқак, аспорт мағәала иеиілаҳәаны.

Снаихәаңшызар, ибзиан издыруа аңсуа хатқак иоуп. Икастара сзымдыруа сшанханы саатгылеит. Зықәрахь ине-ихьоу ахатца, атәца анику, мамзаргы аизарақәа раан, шәыбзиаха, ацәгыамыцәгыарақәа ҕашәымтдан хәа, – ағар ирылабжьауа, ахшыөи аламыси дзыртцауа, ақалақь далазаап ардәынақәа шыа.

Згәы итажыцәаз азәы иеипш саақәгыежыын, аңсшәа иам-хәазакәа сымәахь сёынасхеит. Иахәатәыз сызиамхәеит. Схы сабашыуан. Ари исхәо заҳауа дысхыччааит, ухы атып иқәҕыама, Аңсны уажәы ғәастарас, цәгыарас иааҕоу зегы анымәаңысуа, аёнышыбжьон ауаа ирықәланы иандырхәуа, иргәыдтаны ауаа аныршыа, ура азәы ңсаатәк ахышыз цәгыара дуззак ҕалеит хәа угәааны уалацәажәоит хәа.

Абри афакт хәычы сшазхәыцуаз, иаасгәалашәеит ашәҕәы-өөы ду М. Булгаков иповест «Собачье сердце» аперсонаж, апрофессор Преображенски иихәаз: «Разруха в стране начинается, когда писаешь мимо унитаза».

Дасу ииҕаху ҕаитцозар, дасу дахыгылоу, иахыааиҕаху ацәгыара ҕаитцозар, иахыҕацдарушь адемократиатә хәынт-қарра?

Март 7, 2000 ш.

«От того и случается, что не пойму куда влечет нас рок событий», – ихәеит, апоег ссир С. Есенин. Акитаицәа ирымаза-ап ашәипхыз бааңс: «Чтобы ты жил в переходный период». Хаамтазы ирхәахьеит аңсуаа: «Атла иалыөрыз амат ицҳаит».

Абарт ахшыөтқакқәа узааиуеит иахыатәи Аңсны атагылазаашыа уаназхәыцуа.

Иахыынзацәгыаз, иахыынзабзиаг – уи даҕаа зцаароуп. Ишыҕазааалак, хәынтқаррак хашыцылахьан. Уи азакәанқәа хдыруан. Иахдыруан аңсыҕарақәа, иахдыруан иахыҕәҕәаз. Дшыцәаз ихы ңены дааңшит хәа шырхәо, иаалырҕыаны, енак уи ахәынтқарра дузза, зуасхырқәа хыжәжәаз аөнеипш,

агәгәахәа ибганы еилахәит. Икам, икәзааит хзааз азны. Асовет хәынтқарра, аимпериа дузза зыкәшәаз абри арыцхара ацсуаа инахзацлеит даеакгы. Аибашьра ду нахзыкалеит, итахаз тахеит, еикәхаз халцит хкәақәа-чақәаны, ххыблаа-фыблааны ахаскын бзиа шака амч кацсауа убаскак аеаргәгәоит ахаскын баапс. Ауаа кәыгәқәа, ауаа ламыскәа, абант хых исхәаз арыцхарақәа аоба ирыхкәаны рыхшыџи рымчи анаапс, ауаа хәымгақәа, зегьрыла ламыс змам ауаа Ацсны иахацеит. Иарбан жәларызаалак дара ирыкәнаго апыза дроуеит хәа ирхәо узақәшахатхом. Агәра згоит хаикәзырхо мчкәак шыкоу. Еицәоугы ххаагахьеит.

Март 8, 2000 ш.

Иахьатәи хәамтәи цасатәи аамтәи срызхәыцуа, исгәалашәеит избахьаз хтыс хәычык.

1985 шыкәса антцәамтазы, Шотландиа сыкан. Ёнак исы-цыз сџызцәеи сареи ацъармыкыхь хцеит хнацшы-аацшырц. Пцхәыск акәтагықәа лтиуан. Кәтагы цырак снапы нақәкны:

– Изыцсоузеи? – хәа слазтцааит.

Снапы зкәыскыз акәтагы аашьтылхын, акапанга иакәылцеит. Изыцсоу лхәеит.

– Цырак аума?

– Ааи! – ицъашьаны дсыхәапшуеит.

Жәаба? – сналазтцааит.

Акәтагықәа цыра-цырала акапанга иакәтцаны илкапанит. Изыцсоу лхәеит.

Аиґагаџ Алан, Асовет тәылафы акырынтә иаахьаз, хапсґазаара зеипшраз здыруз, исыхьыз идырын, апы-шәарччара далагеит.

– Шәара шәфы акәтагы ркапанзом, цыра-цырала ишәтиуеит, ихәычугы, идуугы рыхә еикароуп, – ихәеит.

Ацсныка ханыхынхә, азәырџы еихаразак ахәсақәа ирасхәеит Шотландиа акәтагы капанны иртиуеит хәа. Азәгы агәра имгеит.

Исгәалашәеит даеаки.

Ацсны дааны дыкан Австралиатәи ашәкәыџы ицхәыс

дицны. Дымѡапызгон. Аѡа адѡкъан хныѡналеит, асувениркѡа ахьырѡиуа. Инаскъаны еидтѡаланы акахуа ржѡуан ахѡаахѡтѡа аѡыѡѡаѡа. Хасас днаѡшы-ааѡшит. Инапала инкыла-ны, уаѡѡас дрыхѡаѡшыр иѡахын игѡаѡѡаѡаз. Аѡыѡѡаѡа днарыхѡаѡш-аарыхѡаѡшын, анлыз бызшѡала иѡѡѡыс акы леихѡан, хандѡылѡит. Аиѡагаѡ дѡаѡын.

– Хажьнеиз ѡѡыргѡѡѡу, мамзаргы аѡирѡа акѡу? – дна-хазѡааит хасас.

– Идѡкъануп, – ххѡеит.

– Ишѡымоу аѡишья шѡыздырзом. Изѡиуа хѡаигѡара имааизеит. Исархѡахъан, ахѡаахѡѡѡа ахѡынѡѡарра аѡныѡ ауалаѡахѡы шроуа. Ирымоу ирѡиргы ирымѡиргы ироуѡ ро-уеит. Ари даара ишѡѡырхагоуп, – ихѡеит хасас.

Ашьѡахъ, аѡара архашьеи анышьеи хшалаѡѡажѡоз, хасас ашѡѡыѡѡы иѡѡѡыс ус ѡаалѡит.

– Шѡара ишѡымоу амал еиѡѡааны инышѡхзом. Иузымѡо аѡатѡ умѡаургылоит. Агѡам ахъкарыжьюа икажъны иуѡоит ача, иѡѡѡы аѡатѡ, – ашьѡахъ илхѡеит дара рѡы шаѡа иахзызааны рмал шнырхуа, иаалгоит ѡырѡштѡык, – агаз акамѡора руак аркызар, ашьѡахъ, даѡа камѡорак ауркырѡ уѡахызар, ихы-блаау асѡычка, егы иарку акамѡора аѡны иаркны аѡыѡ амѡа адыркуеит, асѡычка ѡыракгы нырхзом. Уи аѡарра акѡзам изыхѡѡ. Хара убас хѡѡоуп, – лхѡеит.

ИХѡАТѡУИ ИХѡАТѡЫМИ

Актѡи ахы

Ишдыру еиѡш, аибашьяран ѡѡоуки аиааиуеит, даѡа ѡѡоуки иаѡаѡоит. Аиааира згази иаѡаѡази рзыхѡан ибзиазаны ирхѡахьеит аѡѡыѡѡѡа: «Аиааира иоуеит аѡѡѡа раѡѡѡны, аѡаѡара – азѡы зѡѡѡык» хѡа.

Уажѡѡи хѡибашьяран, хара хѡѡахазѡгы аибашьяран ма-ѡара акѡым, аѡсуа жѡлар рмилатѡ ѡѡѡара иалахѡыз ауаа икыѡѡаны иршьюан. Ашьра иѡѡырѡѡн иаххѡап, 1967 шыѡѡса, Жѡлар реизараѡы иаѡхъаз, изѡыз ашѡѡѡы. Хѡааира ашьѡахъ, ашѡѡѡ ду авторѡѡа рхыѡхъазара иаѡѡо, иаѡѡо иаауеит.

Иаазгоит ҫырпштәык.

Уажәаиғәа Аҕәа итытцит, хаамтазтәи хтоурых азы акыр тцазкуа ашәкәы. Иахъзуп иара: «Ацсуа жәлар 1967–1992 шықәсқәа рызтәи рмилаҭ- хақәитратә қәпара атоурых аҕынтә». Авторс дамоуп ацарауаф, адепутат, Ацсны азыхәан аҕбабаа ду збахьоу, хатыр зқәыстцо Валери Кәарčia.

1967 шықәса, апрель мзазы имѡапысит Жәлар реизара. Уи аизара ду дахьалацәажәо В. Е. Кәарčia иѡит абас: «Иара уи аамтаз аизараҕе ицәыртцит Ацсны атагылазаашьа зхәо 100 кыпхьѡыра бгыц иҕаз Ѓаргы Калгы (Колбаиа) авторс дыз-маз, аха усқан азы имазаз ашәкәы. Уи, автор дамырбакәа, ажәлар дырзапхьеит Цьума Ахәба» (ад. 11). Дарбанзаалак атоурыхтцааф дызлацәажәо афакт ишьақәиргәғәалароуп документла.

В. Е. Кәарčia зызбахә имоу ашәкәы автор дызустоу, ихъз-ижәла иҕаҕаза иануп. Ишьтоуп КГБ архив аҕны. Ахкыпхьаа (акопия) сымоуп сара. Уаҕа излахәо ала, автор зынзаск даеазәуп. Иаха ииашахон В. Е. Кәарčia иѡызтгы ашәкәы консультантс дызмаз Г. Н. Колбаиа хәа. Инацахцдап даеакгы, ашәкәы, Жәлар реизараҕы сапхьаанза, мазала иапхьахьан, аконсультацияз иамақәаз итегы ауаа нагақәа.

Азәымкәа ѡыцямкәа исазцаахьеит, 1967 шықәсазы, афилармония аҕны имѡапысуаз жәлар реизараҕы узыпхьаз ашәкәы, уаф дапхьаратә иабаҕоу хәа. Рызеггы ирасхәалоит, уаф дапхьартә мацара акәым, иҕоуп убасеипш, еицахзеипшу атцас-ақьабз, уи иахъзуп «ихәатәуи ихәатәыми». Ацсуаа ирхәахьеит исахьарку ажәала: «Аѡстаа – узѡыстаахазеи? хәа – ианиазцаа, – Издыруа зеггы ахәара саналага, аѡстаа хәа сыхъзыртцит» – ихәеит.

Убри ахшыѡцдак схамыршткәа, хәашьа змақәоу иааркьаҕе-ааркьаҕны ажәақәак схәап, избанзар уи иадхәалоуп хаамтазтәи ацсуаа хтоурых.

1956–1957–1958 убарт ашықәсқәа раан, П. Ингорокәа ишәкәы еиқәатцәа иахкьаны, аинтеллигенция ҕарацәа, еихаразак астудентцәа рееибытаны, анаҕа-араҕа аизарақәа рымѡацгара иалагеит.

Аҕәатәи арцаѡратә училишьче стан. Сѡызцәақәаки сареи, арцаѡратә училишьче иҕақәаз студентцәақәаки Ацснйтәи аоб-

ком «ҳажәлеит» (Иаҳа ианаало ажәа сзымпшааит.) Хатдарпыск даалбаан, зтәымта итагылаз, деилфаца деилахәаны, аччахәа апсышәала дхацәажәеит. Ҳара хзыхәан ари хамта дуззахеит. Ҳапхыз иаламшәацызт апсуа аус иуеит Апснытәи аобком акны хәа. Иихәаз атаккәа раткыс амтцәыжәақәа хнаҗеит хбызшәала дахьхацәажәаз. Уи Мцбыт Хәартцкыи иакәын, иабаздыруаз, ҳапхьақа хшеиҗанагалоз, уимоу еиҗацәас хшыкалоз.

Ибзиазаны исгәалашәоит даҗеакгы, убри цәаханым ицаша П. Ингорокәа ихкыаны икалақәаз. Ишысхәаз еипш, «Штурмом» Абхазобком ханажәла, «От ворот поворот» анахзыруы, ҳарт хажшыф аткыс, хгәы еиҳа ианаианауаз, хамчкәа еиҗах еибытаны «ҳажәлеит» Совмин, уажәы апсуа институт ахыбра. Уаанза аткыс, ххыпхьазара ицегь иацлеит. Адәахы даадәылтцит ишәагаа уамак иаумкәа, ихы-иҗы аа-хыгьежәаны, иблақәа қиарала итәны, ицқьаза апсышәала даахацәажәеит. Иара иихәақәаз, ҳара иаххәақәаз аамта азиас иагахьеит, аха иарггы дыззықәдоз, ҳарггы ҳазеқәаз, ажәлари анцәеи ирыбзоураны ҳахаанхеит апсуа хәынтқарра. Уи ахатца ихатцацәкыа Архип Лабахәуа иакәын. Агәра ганы сыкоуп усқан аҗарацәа дхалагылан иихәақәоз ажәақәа дырхыркыаны Апсны «дықәырцеит», – Қартқа аусурахь диар-геит. Абри аамтазыхәан, иаахалафхьан, апсуаа иааудгылоз рызеггы цәажәарас ирыман, Аслан хәа Отырбак, ақыртқәа иаахтны дырҗагыланы, Қарт дықәгыланы дцәажәеит хәа.

Ишысхәаз, Акәа артцафратә училишьче стан. Атоурых хзыртцоз Татиана Еснат-ипҗа Концъариа, иахдыруан Аслан Отырба ипшәма шлакәыз, лара, ҳартцафы Татиана Еснат-ипҗа, сзыпсам акара ҳаҗыр ду сықәылтдон. Убри схы иархәаны, ртаацәарафы снеит Аслан Тамшьыгә-ипҗа сияцәажәарц, Қарт иқәгылара азыхәан. Иихәақәаз ажәала исеиҳәеит, аха иқәгылара, ифны дзыпхьаз, сықәгылара ашътахь исымырхит, иушташа акгы сымам ихәеит. Даара акырза шықәса цхьаны Владимир Плиа, атцарауаф, Москва архивк акны импыхьашәан, акыпхь ианитцеит А. Т. Отырба иқәгылара.

Ари изысхәо аҗарацәа ҳамацара ҳакәым, иқан аиҳабацәа Апсны азыхәан зны аргама, даҗеазны мазала ақәпара иаҗыз.

Убарт апсуаа нагакәа, азақәан аганахьала, хара ихамхәазакәа хрыхьчон.

Иаазгоит ҫырпштәык.

Еихаразак аҫарацәа, ҫажәа, ҫажәихәба шықәса реиха зхымтүаз, еиҫахқааит Мықә аштаҫы ажәлар реизара. Убри аизара иазкны игәалашәарақәа ибзианы, ииашатәҫыаны иҫны икыпхьит хтарауаҫ С. Л. Зыхәба, ихата изласеихәаз ала, убасқангы амшынцәкәа иҫузаарын. Урт макьана имкыпхьац.

Мықә ашта ажәлар реизара аҫны сара сықәгылар азын, Қырттәылантәи ақыртқәеи агырқәеи ихыртәаны, Апсныҫа иааганы ишындырхо. Апсуаа чынуаақәак иахҫагыланы, хцәа ххыхуа, абахта хтаркыз аҫара ажәа баапсқәа рхәеит.

Изхысхәауа, астудентцәа атара ахьахцәкәоз хтырцарацы избаны иҫан Апсны анапхгара аҫны. Уажәы-уажәы хтырцоит хәа хапшын, хайқәдырхеит апсуаа нагакәа.

Инацыстцар стахуп хшыҫтакык. Даара-даараза имаҫын апсуаа аполитика ду иаҫы, ахыпхьазара мацара акәым. Ибзианы издыруаз, уи аганахьгы зынза имаҫын. Убри аус ду ахәынтқарра-политикатә зцәарақәа хажәҫа иқәлеит даҫа уск азыхәан Анцәа хайцызшаз аҫарацәа, – ашәкәыҫцәа, атарауаа, ажуналистцәа, арцаҫцәа ухәа.

Доусы Анцәа дызышаз иус даҫызароуп.

Аполитика, ахәынтқарратә матура – уигы баҫхатәра чыдоуп.

Азхаз ахықә аҫны унанагар, азсашьа шузымдыруаз, азы уеалаужьыр азы цәкәырца уахәаеуеит.

Сшыхәыцзас еилыскаахьан, сара исусу ашәкәыроуп хәа. Изхысхәауа, аполитика ду иааигәазаны аҫынза саннанагалак, схьатцны, сышәкәыра ашҫа схынхәуан.

Иаазгоит ҫырпштәкәак:

Ашкол дантаз аахыс ибзианы издыруаз, аиҫызара бзиаза шхабжьаз Валери Хынтәба Апсны аобком актәи амазаныҫаҫаҫыс дҫартцеит. Иара идцала дсацәажәеитаҫбатәи амазаныҫаҫаҫ А. Саҫварелизе, Аҫәатәи адраматә театр директорс сақәшахатхарц. Иаҫаршәны мап аныск ашьтахь, иара ихата В. М. Хынтәба снаипхьеит. Аҫәатәи адраматә театр ди-

ректорс сақашахатхарц. «Усывагыл, хаицхыраап», – ихәеит. Мап аныск, хымш анцы даеазнык снаганы дсацәажәеит. Иа-ахтны исеихәеит, шықәсык, шықәсыки бжаки ракара уака аус ула, ажәа устоит, акультура аминистрс укастоит хәа. «Хатыр сықәуцозар, усыцхраарц утахызар, усыцхраа уск акны. Сара уажәы аус ахызуа ашәкәыџәцәа реидгыла акны, сматцуреи суалафахәи сзааныжыны, шықәсыбжак акара ацсшьара сыт», – схәеит. Абри аицәажәара ашьтахыгы, шәиациәажәа, дақәшахатхааит атеатр директорс икацара хәа исзикит Ба-грат Шынкәбеи Иван Тәрбеи. Афыцъеггы даараза хатыр зкәыстцоз уаа дуқәан. Исацәажәеит. Исымуит, ачынуаџара сара исыцәтәымуп схәеит, абаџхатәра мацара акәзам, қазшьалагы истәымызт. Инацыстоит хшыџцак хәычык. Асахьатыхра, ашәапцара, ашәкәыџәара ухәа, цсабарала баџхатәроуп, амаалық – ацсыцқьақәа ирусуп.

Аполитика – аџстаа ичысхәуп, иусуп.

Амаалықы аџыстааи еинуршәарц иалагаз, изгәамтазакәа нақ дидырцуеит ацсыцқьа, икаитцахьоуггы цхастеитәуеит.

Ажәа шәасыршыт, сағашәымтцан.

Иааит ашықәс, 1967 шықәса, апрель (мшапы) мза. Игор Марыхәба ииашаны ихәеит, рыцсадгыл аразқы рызбарц, ацсуа жәлар Акәа иааизаны, афилармония иныџналан итәеит, аґаацәа бзиа ианааилатәо аамтазы. Афилармония иамкыз, зықьыла адәахьы игылан.

Ажәлари Ацсны анапхгареи изныкымкәа еицәажәеит, аха рхәатәы еиқәымшәеит. Икарцара рзымдыруа ажәлар иа-нааилаха, ирацәаџымыз гәыцк ауаа нагақәа исыдырцеит сықәгыланы сцәажәарц. Ажәала ацәажәара акәым, сацхьарц ашәкәы (аашьтымта) (послание).

Ацх агәы еиџнашахьаны, ажәлар аарзырџны, ашәкәы сацхьеит. Ажәлар рыгәтыха ахәазар акәхап, еигәырғьаны ирыдыркылеит, аха инаццаны абас: сыцпхьаз ашәкәы цатцгәыс икаццаны, ицеггы иааигьтәны, иалырхыз ауаа рыла иахьырц???

Уезгьы-уезгьы ихәатәуп сыцпхьаз ашәкәы аґоурых.

Ишысхәаз еипш, апрель (мшапы) мза, 1967 шықәсазы, ажәлар еизаанза, џбака шықәса рацхьа, ашәкәы аџара халагахьан, аеҳәшьцәа Екатеринеи Тәмареи Шьақрылцхацәеи сареи.

Аехэшъцәа Шьакрылпџацәа дунеихәаџшрала хәхъеи-зааигәаз мацара акәымкәа, даараза акыр этазкуа акәны иҕан хәидызкылоз даеакгы. Раб Платон Семион-иҕа Лыхны ашкол аҕны рџаџыс дсыман. Иашъа Максыс Шьакрыл сан лахәшъа гәакъа пџәысс диман. Сан лахәшъа илихшаз лыпџаи, лыҕкәынцәеи, хәарада, Екатеринеи Тамареи анки абки ирыхшазшәа еибабон.

Итцеггы инацлеит даеакгы. Аҕәаҕа сиасны, артәџратә учи-лишьче сантала, Москва атцара ду далган Аҕсныҕа дхынхәны, артәџратә училишьче аҕны аҕсуа бызшәа хлыртцо далагеит Тамара.

Ажәакала, аехәшъцәа Шьакрылпџацәа рыҕны, Аҕәа тәартас-гылартас исыман. Ламысла ахәара азин сымоуп, сзыпсам аҕара хатыр сыкәыртцон, сарггы сахәшъцәа еихабацәа реипш сырзыҕан.

Хәамтазтәи аҕсуаа хџоурых ианылахъеит аехәшъцәа Екатеринеи Тамареи И. В. Сталин ихъз ала, 1952 шықәса антцәамтазы ирџыз ашәкәы. Разкыс иҕалаз, ашьра рыкәтцаны итаркыртә ианыҕаз аамтазы иаалырҕьаны дыҕсит И. В. Сталин, март (хәажәкыра) 5, 1953 шықәсазы. Шаҕа ииашан ирхәазеи апсуаа: «Анцәа дхамоуп». Апалач ду псышъацәҕа ахьиитаз аҕны даанымгылакәа, дкыдцаны дыршыит Л. П. Бериа.

Аехәшъцәа Шьакрылаа рышәкәы амџа аатит, адамба тҕәацит. Абандитцәа хадакәа ыкәзааит, аха рџыхәагацәа акыр шықәса амч дуқәа рыман, мап, амчкәа рымоуп иахъаггы.

Амат ахъыршыыз адгыл даара акраамта ашхам алоуп, ушьапы хтны уныкәныҕәар, ашхам уашъыр алшоит. Убри ашхам сарггы исыцрасит, схатәы пстазара зеггы инанархәы-аанархәит, исыдыртцаз ахара ду иахъаггы исхыхзам.

Уи шысыцхаз абас ауп.

1966 шықәса, май (латцара) 31 рзы Аҕәатәи Ахәынтқарратә драматә театр аҕны апремиера ыҕан, сыдрама «Ахақ ашәара» аспекталь. Ахәапшцәа знызатәык ирбеит. Аухатәкәа сыдра-ма атекстггы сарггы, дара рбызшәала иухәозар, «сысабиҕгы сарггы» «аҕапшықәа» рыџныҕа хәргеит.

«Сысаби» «дахьтаркыз» иахъаггы дҕакуп.

Ишысхәаз еипш, знызатәык ахәапшцәа ирбеит, уинахыс ашә акит.

Акыр шықаса тханы, сөйзә ду арежиссиор «абахта» дтигарц далагеит «сысаби». Ашбатәи аан еихагы еицәахеит. Иқәиргылаз аспекталь «Ахақ ашәара», ирыдыркылеит, избаны иштырхит уажәы апремиера фалоит, афишақәа кыдыртсеит. Атеатр иазымкуа абилетқәа аазхәахыз ахәафшыцәа знызатцәыкгы идыдмырбеит. Еитәх аихатә «бахта» «итаркит» сыдрама.

Уртқәа зыхыз аилкаара мариоуп. Акгы рхаразамкәа ауаа кыдцаны изшыуаз рхатақәагы, ирыхшазгы илеиөеиуа ацсуа дгыл икәын. Сыдрама изырку дара рсабрада рфыхра ауп, аха «сысаби» ихақ рықәшәеит ишыапқәа пызытцәаз – изыхшаз, изаазз ран гәакыа Асовет мчра икәыбаса еилахәит. «Сысаби» иара ихала ишыа иуит, сара сакәым, сабгы ишыа ауит. Абартқәа зыхсхәауа, аеҳәшыцәа Шыакрылпхәцәеи сарей лафла еибәххәон: «Асовет мчы хзырбгало хәибаныхәалап!» хәа.

Хазыхынхәып афилармония аҕны сзыцхыз ашәкәы. Уаҕа сапхәеит иааркыә-ааркыәны. Ишеибгоу цхышыа амамызт, даараза ирацәан, мышкала икыпхыны 72 даҕыа-цыра-бгыыц ыҕан.

Иахьдуцәаз азыхәан мацара акәзам. Уаҕа ианқәан шыаҕанкыла сызқәшахатмыз ахшыццәкқәа.

Уи атәы хәпхыаҕа исхәоит.

Уажәазы ажәәкәак ашәкәы ахатә аҕоурых.

1967 шықәсазы имәаҕысуан Октиабртәи ареволюция 50 шықәса ахытра. Уи арыцхә инейцыхны иазгәартарц асовет аҕазыҕатцара иалагахьан. Хәарада, еихаразак имәаҕызгоз ЦК КПСС акәын. Идеолог хадас иҕаз М. А. Суслов иакәын. Ицхә ақыртүа диман. Асовет министрра аихабыс дыҕан А. Н. Косыгин. Уигы ицхә ақыртүа диман. Н. С. Хрушчови ицхәыси В. Мжаваназеи ицхәыси еихәшыцәан, Н. Хрушчови В. Мжаваназеи еимахәылацәан. Призидиум ВС СССР мазаныкәаҕыс дыҕан Георгазе М. П.

Ажәакала И. В. Сталин Л. П. Бериеи рыштыахыгы, СССР анапхгара акырза зызбоз Қырттәыла иадгылоз ракәын, дәеакала иухәозар, ақыртқәа иаартахыз ҕартартә аҕагылазаашыа ыҕан. Уи рхы иадырхәарц атцарауаа, шәкәыццәкәак ухәа, еицырдыуаз ақыртқәа аҕра иаҕын Ацсны алахыында

ызбоз ашәкәы ду. Иарбан цакы хадас иамаз? Аңоуцәа автономия роуит адинхатцара мацарала, уаха акгы, избанзар ииашатәкыны иқыртқәан. Автономия ыртәит асовет мчы анышыақыла. Аамта цеит. Аидеологиас икалеит акоммунизм. Аңоуцәа автономия ымыхра ызызаск имариан. Аңсуаагы ақыртүа жәларшытракәоуп хәа агәра ддыргахыан Асовет мчы анапхгара.

Ишысхәаз еипш, октиабртәи ареволюция 50 шықәса аныхәа ду рхы иархәаны, азцаара ыкәдыргылон Автономиятә республикакәа ҕба – Аңсни Аңариен рапыхра (упразднить).

Қартгы Москвagy икан ауаа дүкәа гәыкала аңсуаа бзиа избоз, милатк ахасабала хайкәырхара азыхәан иаарылшоз казтөз.

Хыхь исхәаз азцаара – Аңсны автономия амхра Москва азцаара аныкәгылалак иағагылаша, аңсуаа рғахәы зхәаша шәкәык шытазар акәын, заагы ирытатәын.

Уи амыза ашәкәы афра ауадафракәа даара ирацәан. Еизгалатәын афакткәа, иңшаалатәын адокументкәа, ирацәа-жәалатәын аиуристцәа, аңоурыхтцааҕцәа, аекономистцәа, аполитика ду бзианы издыруа.

Ашәкәы ҕтәын хшыҕ хшәашәала, аңсуаа ишырхәо еипш, иҕтәын ахахә еикәнажәо, акы иузамамкуа. Ицегы, даараза ишәартаз КГБ акәын. Избанзар Аңсны КГБ Қырттәыла Анапәы икан, Амала ихәатәуп Қырттәыла анапәцака ишыказгы, КГБ акны аус зуаз аңсуаакәак гәыла-ңсыла иаңсуаан. Убарт иреи-уаз ауаа, дара рхатакәа шахатуп, ҕынтә сеикәдырхейт, абахта атакра акәзам, мазала сышыра иашытаз рҕынтә. Уи афакт сапхәака исхәоит, ыыхызкәа, ыжәлакәа наццаны.

Ишысхәаз, апрель (мшаңы), 1967 шықәсазы жәлар реизара калаанза, шықәсык инареиханы, ашәкәы афра халагахыан аехәшыцәа Шәақрылңхаңеи сарей. Дхаман, акыр зықәра итысхыаз бырзен пхәыск, луадағы игылан кыпңхыга машыынак. Ақыртүа фашизм зхызгаз – Аңсны икәырцаз лакәын, хәарада ргәағ лыман. Икыпңхыны даналга, капейк лымгейт, акыпңхыра мацара акәым, афакткәагы хаталхәон.

Хамаза ду, даараза зыгәра хғоз аңсуаагы ираххәазомызт, баша еикәшәарак еипшшәа храцәажәон.

Ашәкәы атыхәтәанза ифны, машьынкала икыпхыны ианыкала, хәарада, анапатәфәра азцаара цәырцит. Ашәкәы шьттәын СССР анапхгара ду ашқа.

Анапатәфәра аан, хәхшыкгы ххәатәы еиқәшәеит. Ека-терина длақәакуан, аамта сышәт сазхәыцып лхәеит. Сара инафәршәны мап ацәыскит.

Иарбаныз еихаразак ххәатәы ахъеиқәшәоз? Амацура дуқәа ирхагылаз ақыртқәагы ацсуаақәакгы ахара рыдахтон, ахәынтқарра ацагычреи атартышагареи рзы. Уафәрала, дар-баныз иззымдыруаз чынуаа дуқәак зфыз? Ажәала ахәара мариоуп, унапы ацафны ашәкәы ашьтацара, уи иаанаго-ит азашшра, насгы хабашшуеи? Иреихазоу анапхгарахь. Хара хнапала абахта хтатәон, абахта учхап. Ицегы еицәоу хзыруан: клеветники, ацәгьахәацәа, абас икоу ауаа ракәын Ацсны зыхьчоз хәа, убасқак хцәа пыреуан, Ацсны хәқәтны хцартә хқартон.

Ажәакала, ашәкәы ду анапатәфәра аан ххәатәы анеи-қәымшәа, ихазбеит абас. Зыгәра хго, ацсуаа иуристцәақәак мазала иахарпхьап, ирхәо хәхап, убри ашьтахь хәхшык хнапқәа нацафны Кремльқа ирахтап хәа, насгы аамта хаман. Аха ахтыс дуқәа убасқак иццакны ицон, иткәацыз асыпса иафызаха, Гәдоутә, Гагра, Очамчыра араионқәа ркны, ақалақь Ткәарчал ухәа аизарақәа, еихаразак афәрацәа Қырттәыла иафәгыланы ақәгыларақәа мфәцысуан, ишнеи-шнеиуаз, анхацәагы нарыцгылан, ишысхәаз еипш, зықьфыла ажәлар еизан афилармония ааныркылеит. Хашәкәы ианқәаз реихаразак ажәлар рхәта ахәара иалагеит.

Ишысхәаз еипш, Ацсны аихабыреи ажәлари рхәатәы анеиқәымшәа, икарцара рзымдыруа ианааилаха, идуцәамыз гәыпфык ацсуаа хааицәажәан, хашәкәы анапатәфәра ада имазеины иказ, сызқәшахәтымыз ахшыотцакқәа итцәағәаны, иагырханы, сара иансыдыртца, афилармония акны ажәлар сырзапхьеит. Еихаразак иакәшахәтхеит, аха хашәкәы акны ихәазамызт, атыхәтәан хшыотцак хадас икалаз. Рызегь иакәшахәтны, ақәшахәтра ажәала акәым, зықьфыла рнапы ацафны ишытырхит абасеипш:

«Абхазия не может более оставаться на автономных на-чалах в составе Грузинской ССР».

Уаанза 1947, 1952, 1953, 1957 ухәа, Аңсны зыхьчоз ашәкәкәа зегьы, азәык, ыцъыак, хыык ухәа хатәы гәаа-нагарақәан. Урт ашәкәкәа ирылшақәаз даара ирацәан, аха уамак иахатцгыломызт СССР анапхгара. Дарбанзаалак авторцәа азәгы днаганы ирмацәажәацызт Кремль ачыну-аа дукәа. Убригы ҕартартә ажәлар ирылдыршеит. Ажәлар рхатарнакцәа ухәа ЦК КПСС аҕны хрыдыркылеит ааыык аңсуаа. Ажәалагы ихәаны хнапы атцаоны ашәкәы рнапағы идхаркит.

1967 шықәса, апрельтәи (мшапы) ажәлар реизара шықәсык инареиханы, ашәкәы афра халагахьан. Хәкан цшыык ауаа: аеҳәшыцәа Шыаҕрылпхацәеи, даеазәи сареи. Аңшыбатәи, изыхкәаз сыздыруам, абжеиҳарак хәфханы дакәыцит. Рацхьатәи авариаңт 100 дакыак ракара икан, ашытахь иҳаркыаҕит 72 бгыыц ракара.

Уеизгы-уеизгы ихәатәуп даеакгы. Ишысхәаз еиңш, хашәкә ду иааркыаҕны санацхьа, избаны ишытыхын, сыцхьаз ашәкәы цатцгәыс икацаны, ицегы иааилацалан иахыырц. Уи рфырц азыхәан җажәаык ракара ауаа алырхит.

Шықәсык инареиханы, мазала хыык ауаа иахәуауаз ашәкәы, уажәшыта иаахтны, рацхьа иқәцаны, цхыраагзак аҳасабала, зегы ирбартә астал иныкәахтеит. Машынкала икыыцхыны җажәака дакыа ирмазеины иахтаххозар хәа, хашәкәы дугы, аҗбагы ааидкыланы Москвака иахгеит хыык. Хашәкәы ахатә сара сыкәа итатцаны изгеит.

«Иаахтны астал иқәыртцеит хашәкәы» хәа зысхәаз, иахылҕеааз шәасхәап. Итәагәаны сырмыцхьазеит рыжәла-қәа, рыхьызқәа Аңсны аобком аҗбатәи амазаныкәағ Д. В. Гогохыи Аңсны аминистрра аиҳабы М. В. Чиковани.

Ишысхәаз еиңш, итәагәан сагыамыцхьазеит рыхьызқәа, рыжәлақәа, аха хашәкәы изтаху дацхьартә астал ианықәла, хәарада «акацшыкәагы» ацхьеит. Ашәкәы зыыз хәцәгыа рхәеит, даеакала иухәозар, Д. В. Гогохыи иархәеит ахәынт-қарратә цара агычра хәа ахара шидцоу. Афилармония аҕны, иааилацаланы ашәкәы афра ианаҕыз, уи җаха-хаха иаҕын, убри аамтазы, уахык атцхыбжыон икабинетахь снаицхьеит Д. В. Гогохыи. Снаицхьеит, избанзар ашәкәы сахьацхьаз азыхәан,

насгыы жэлэр реизара инеимда-ааимдо имѡаѡагон Тэмара Шьаѡрыли сарей. Д. В. Гогохьиа икабинетахь саннейѡхьоз, убри аухатѡкъа днарыѡхьан, Е. А. Шевардназе диаѡаѡжэрц Картѡа дрышьѡит Тэмара.

Акраамѡа хажѡеимакѡа рышьѡахь, икабинет сандѡылѡуаз: «Мне Вас очень жаль, видимся последний раз, прощайте», – ихѡеит. Икабинет ыѡан ахѡатѡи аихагылаѡы. Санылбаа-уаз исывагылан исыѡлыбааит исзымдыруаз ѡьоукы, ѡыѡъа ахаѡа. Сдѡылѡуаны, ашѡ ааигѡара иѡаз уадак сьѡнарѡалан, руазѡк астал дадѡѡаланы акы иѡуан, егыи сышьѡахь дгылан ашѡ аркны. Аѡыѡъегыы уаангыл, уаангыл аамышьѡахь уаѡа ажѡак рѡѡомызт. Ашьѡахь еилыскааит саатѡ аѡара саанкыланы сышрымаз. Уѡа! – рѡѡан, адѡахьы сындѡылѡтын, уажѡы Н. Марр ихьз зху, усѡан Ф. Енгельс ихьз зхьыз амѡаду саныланы сыш-неиуаз, Атынѡра апроспект аѡны снейуаны аамѡазы, алашьѡа-ра иѡеалакны даасыдххылан, сыжѡа нѡарсны, ажѡак аѡѡаа сымѡо, сырѡасѡасуа, ааигѡа игылаз имашьына ашьѡахьтѡи ашѡ ааиртын, сынтѡеитѡит Габрушьа Кѡыѡниа. «Ухы ларѡѡы, ѡѡа уѡа! Уршьуеит, уршьуеит», – ихѡан, мчыла имѡадырсыз аѡѡъызба сылѡызаха, ихы шхаз, анаѡа-араѡа дымѡахымѡѡѡа, Маиаѡ (Алашарбага) ашѡа симаны дѡеит. Сашьѡа раѡара зыѡара зѡоз Габрушьа, ѡныѡ аѡны снейган, алашара амыркыѡѡа, ашѡ ааиртын, сныѡнакны дѡеит. Ашара саатѡ аѡара шагыз, Габрушьа ашѡ ѡаѡхала иааиртын, саадѡылганы, инахараны даѡа ѡныѡ ахь сганы ситѡѡахит, иѡалаз сзыѡѡшѡаз хѡа акгыы сзымдыруа. «Иѡастѡеи, уара, иѡалазеи?» – хѡа саниазѡаалаѡ: «Даѡеазны иуасхѡап», – ихѡон, уаѡа акгыы.

Аамѡѡѡѡак антѡы ашьѡахь, Габрушьа исеихѡеит иѡалаз.

Д.В. Гогохьиа икабинет сандѡылѡ, «аѡаѡшьѡѡа» аѡел дырзасит: «Абыржѡы сара сѡынѡѡи ддѡылѡит, ѡѡа ѡыѡтрак даанышѡылоит, афилармонияхь дѡоит, амѡан изутѡу шѡара ижѡдыруеит» хѡа, – адѡа ритеит, иахьыртаху сырѡарѡ, ѡъара сыршьыртѡ.

Хыхь ишысхѡаз, Аѡсны КГБ Қыртѡѡыла анаѡаѡѡа ишыѡазгыы, уаѡа аус руан Аѡсны иадгылоз аѡсуаа. Д. В. Гогохьиа адѡа анрита, уаѡа аус зуаз Иура Михаил-иѡа Кѡыѡниа ѡелла рейѡѡажѡара иаѡаит. Даѡа ѡелѡ ала Габрушьа дизасит,

сара сыршыырц адта шрымоу. Егьиашатѣкѣаны Габрушѣа сахымтцаирсыз инахарамкѣа сызшыуаз ицшны игылан.

Абарт ауаа ахацѣакѣа Иура Михаил-ица Кѣйтцниен, Габрушѣа Зыкѣыр-ица Кѣйтцниен сеикѣдырхеит. Убастѣкѣа деикѣдырхеит Тамара Шѣакрылцѣагы.

Ѡажѣак еихысѣѣаалоит.

Хѣааира дузза ашьтахь, амѣаду аѣны, машѣырла хѣи-кѣшѣан, хѣеицѣажѣоз даацышѣырччан, зыцсаѣа шкѣакѣа-хаша, Тамара лафны ус дсазѣааит:

– Анкѣаза зны, сымѣарсны сызгоз, сеикѣзырхаз Акѣйтцниа ицсы ѣоума, деибганы далѣыма аибашьра, акыр удыруама? хѣа.

– Ицкѣынцѣа аѣыцѣегѣы иваргыланы деибашьуан, Аѣара командирс дыѣан. Ихаѣагы иѣѣѣаны дхѣын, Анцѣа иѣышьаны деикѣхеит. Ицкѣын аиѣабы акгѣы имыхькѣа аибашьра далѣит. Егьи, ицкѣын аитѣбы даараза иѣѣѣаны дырхѣит. Аиартѣа дама-доуп, дызгылазом, – анысѣѣа, лзамѣакѣа инарыхьыкѣкѣеит лылабжышкѣа.

Ишысѣѣаз еицш, сара сеицштѣкѣа Габрушѣа деикѣаирхеит Тамара. Уи шыѣалаз абас ауп.

Қарт дганы, Е. А.Шевардназеи лареи реикѣшѣара ашьтахь, «хашьѣѣа» избаны ирыман, уаѣа Қыртѣѣыла атерритория аѣны акѣымкѣа, Аѣсны, Аѣѣа данааилак даѣырыргарц. Уи Бериа иусушьатѣкѣа акѣын. Ишыырц иитѣхкѣаз рзы аѣсуаа хнапала убас документкѣак еикѣдырѣѣеон, иршьуаз ауаѣы, аѣсуаа сыѣѣгѣа рхѣеит, сырѣиит иѣѣартѣа иѣартѣон.

Хыхьгѣы исѣѣѣхѣеит Қартгѣы иѣан Аѣсны гѣыкала бзиа из-боз, ирылшоз ала, Аѣсны аикѣаырхара иѣѣын.

Анцѣа иѣышьаны ицсы ѣоуп, ишиаѣаз иара ихаѣа иѣѣап, сара ибзиазаны издыруа акоуп. Қартынтѣи иаауаз адѣыѣба Кылашѣыр, иаарыцкѣаны минутзатѣык иаангылон. Убри аминут иѣы иархѣаны, Тамара дызѣаз авагон дыѣѣалан, сара ишысзиуз еицш, ажѣак аѣѣаха лымѣакѣа, лыжѣѣа аанкы-ланы, даалбааганы, ианааѣѣылашоз имашьына дылѣатѣаны дитѣѣахит. Лара дырбаандаѣны, абахѣахь акѣымкѣа, абнаршѣѣрахь, уаѣѣсы дахьымбаша дыршыырц, Аѣѣа адѣыѣба аанѣасыртѣа ду аѣны илзыѣшын.

Ашьтахь, шыбжьонеипш, даеа, машьынак ала, даеа цьоукы лыфныка днаргеит, илархэеит лхала ддэылымтцырц.

Ишысхээз еипш, КГБ иалакээз ихацхраауаз ацсуа хацэа бзиақэа ыкан, аха хрыцхара згаша, ақыртқэа раткыс еицэаха, иахфагылоз, хазтиуаз ацсуаагы ыкагэышьян. Урт КГБ иалакээз рыдагы, икан итегы еицэакээз ацсуаа ачынуаа.

Убри анысхэа, сажэа снапыфланы, ишэасхэап икатэфьаз. Убри ала агэра жэгап, ацсуаа чынуаакээк, ақыртқэа раткыс еицэаха хазтиуаз.

1966 шықэса, сентиабр мзасы Қырттэыла, ашьхатэ Курорт Бакэуриани имфапысуан Қырттэыла ЛКСМ ацентр комитет ацшгара афарацэа рсеминар. Ацснынтэи иалахэын адраматург Р. Цьопуа, арежиссиор С. Мревлешвили, апоет Г. Каландиа, акомфареидгыла Акэатэи ақалакьтэ комитет амазаныкэгаф Ц. Антия, ашэкэыффы, ажурналист, арт ацэахэакэа зыфуа.

Асеминар мфапыргон Қырттэыла еицырдыруа ашэкэыффцэа, апоетцэа, адраматургцэа, арежиссиорцэа. Иалахэын ЦК ЛКСМ СССР амазаныкэгафцэа. Асеминар афны, фынтэ-хынтэ сықэгыланы сцэажэахьян. Убри азыхэан сгэеицэазаап, хэылбычехак, акакалкырта афны, Москватэи асасцэеи, Қарттэи чынуаакэаки хайдтэаланы ауараш аажэуан.

Даафналан даахадтэалеит, Қырттэыла апартия актэи амазаныкэгаф, ицхыраафыс аус зуаз Реваз Сулакаури, иматцура аамышьяхьгы, ажэеинраалакэа ифуан. Асеминар афны хаибадырын, хатыр еикэахтцон ақыртэа шэкэыффцэа аешьцэа Гелизеаа. Убартгы хадтэалан. Ауараш аамышьяхьгы, афгы, ауаткагы цэыцакээк анаанахкыла, лафшэа, зегы ирахартэ, урыс бызшэала ус фэаицит Реваз Сулакаури ихы насыкэ-кны:

– *Мы думали, что ты националист номер один, оказывает-ся, ты занимаеш и не первое, и не второе, даже пятое место занимаешь, – ихэеит.*

– *Если я занимаю пятое место, это замечательно, пять – это отличная оценка, – саргы алаф налсхит, мчыла сэаанкыланы.*

– *В национальном вопросе в каком он месте, я не знаю, но хорошо знаю, то что наш Джума Ахуба хороший писатель, – ихэеит Тамаз Чилазеи.*

Уи ауха уаха ажәак мхәакәа, сахыџназ ауадахь сцеит, изызгарызеи даара ихъаазгеит апартия ачынуаџ иихәаз ажәа баапс «националист».

Адырџаены акгыы смаҳазазшәа, аџсшәа еибыхәо, ҳаи-цәажәон Реваз Сулакаурии сареи, ашьтахь, амш антәамтазы, ишсылшоз сөынкыланы, лафшәа:

– Аџсуа џы патлыкак аазган, исымоуп, уареи сареи ҳаибаныхәан атәыцақәак аанаҳкылап, – схәан, ауадахь днасып-хъеит.

Атәыцақәак анаанаҳкыла, ауаатәыџса зеггы усггы ҳартистцәами, еиџах ирлафны:

– Аџсуа националистцәа ркынтә, уара излоухәаз ала, ахәбатәи атып ааныскылозаап, уи даара сгәы иалоуп, изсумтеи, ианамузах ахпәтәи, ма аџшьбатәи зсумтеи? – схәеит.

– Ахәбатәи атып узтаз сара сакәзам, уи узтаз Аџсны аобком ахпәтәи амазаныкәгаџ иоуп, – ихәеит, иижәыз аџггы на-илсны.

– Уара излоудыруеи ахәбатәи атып шааныскылоз? – иргызмалны сиязтааит еиџах.

– Ауыс ахызуа Қырттәыла ЦИК акны икоуп асия аџсуа националистцәа рсия. Уи асия иануп 121-џык аџсуаа, абарт ауаа роуп ҳара ҳаешъара иапырхагоу, ажәа «абхазские националисты» ҳәа иануп, – ихәеит Р. Сулакаури.

Итгеггы цытк анахжә, ишысымхәо ала ажәа итаны, исеи-хәеит Аџсны ҳалыргарц асия кәзтәз, ирызтәз. Цәаҳаным ицаша, ихъз-ижәла ишпәсзымдыруеи, аха збышьа сзәтом, арт реипш икәз аџсуаа рыхъызқәа, рыжәлақәа акыпхь иантәтәума? Убри азыхәаноуп сантәмта «Ихәатәуи ихәатәыми» ҳәа, азтәара ықәргыланы, хъзыс изастәз.

Ҳазыхынхәып аеҳәшьцәа Шәакрылпқәцәеи сареи иахџыз, иааркәаџ- ааркәаџны жәлар реизараџы афилармония акны сзыпхъаз. Уи ашәкәы ишеибгазггы, иааркәаџны сзыпхъазггы, аџварианткгы ақәад илаҳәаны, сыкәа итәцаны, Адлертәи адәыгба ҳақәтәаны Москвака ҳанцоз, амџан хтыск ҳақәшәеит, хделегация активла иалахәыз Шамил Ҳаџымбеи ихәдхәалоу, акыр зтәзкуа хтыск.

Еибаххәан, џыџа-џыџала адәыгба аресторан акны акраҳфарц ҳаицәажәеит. Шамил Ҳаџымбеи сареи акраҳ-

фарц аресторан аҥны хнатәеит. Хара хагынатәеит, хааи-гәаратәҕа ыҕыа ахацәа астал инадтәалеит, ишынатәаз, хара хрымбазашәа рәыҕацаны, хара ибзианы ихәхартә, рыбжькәа рдуны, иарфәашәоз зегы ахәара иалагеит. Ирхәоз ацәаыхга ажәакәа убасҕак ихъантан, гәатцәа зызтоу дөацканы рхаҕыцкәа ытцихратә. Сыхара мыжда даара ишмаңыз ибзианы издыруз Шамил инытцакны: «Уеаанкыл, ичха, апровакаторцәа дара роуп», – ихәеит, иҕазшьала даапышәырччо. Аресторан дныџналан адәахы дыңшуашәа зынзаск хаизымдыруашәа дтәан Митиа Багателиа, аспор-тсмен, имахәҕәкәа, инацәкыарақәа блалагы иаармарианы еилукаауан дзакәы хатцарцыс гәгәоу. Ихархәахъан Шамили сареи хихьчаларц ихала ихы ишадитцаз. Арт апровакаторцәа иаха-иаха еицәахо, ажәа цәаыхыҕақәа ахәара ишаҕыз, ҕықә-ҕықә хәа ишьаҕа хъантәкәа неихго, ажәак мхәакәа, апровакаторцәа зыдтәалаз аҕенцъыр аалаиркәын, Митиа руазәк ихы дамыскәа, инапы убасҕак ихъантаны инықәцаны днакәыгәгәеит, деизкәыҕы днатәеит. Уи ашьтахь, иаңхәа итәаз иахь дниасын, уи ихы, ампыл еиңш иаанкыланы, убас иаартәи-тәиит, уажәы-уажәы ихы «иаахтәаны», аџбатәи ина-пы анацәкыарақәа иааркыакыаны, ажәала акәымкәа, атрышә еиңш «шәит, шәит» хәа аҕенцъыр шәкылууаа шәцоит хәа аанаго инапы надирбан, убри ашьтахыгы, ажәак мхәазакәа, даахынхәын, дахьтәаз днеины днатәеит. Ақыртқәа рөыҕыегы иџытҕеибаркыан идәылтцны ицеит.

Уаҕагы инымтәеит хашәкәы «мыжда» атоурых. Москва асасааирта аҥны, афилармония аҥны, џажәаҕа даҕа иахџызгы ицегь ихаркыаҕырц ҳадыртҕеит ЦК КПСС. Аа-даҕыак раҕара инаганы, атыхәтәанынза иџны, ицкыаза ма-шьынкала икыыҕхыны, хнапқәа атәџны ханалга, еидара хъантә дуззак снацтыцызшәа, «оф-гәышьа, Анцәа иҕышьоуп, хастол ишықәыз, уажәшьта иабахтау, атцакы хада иааркыаҕыны иџуп, ажәлар рәахәы хәоуп ххәан, ишысхәаз еиңш, асасааиртәҕ иааныжыны Кремль, ЦК КПСС ашҕа хцеит, хәхырыдыркылоз.

Уаҕа хәиңыларәа ибзианы ирыџхәеит, ирхәахәеит, атцара иатәххарым. Аха иҕоуп даараза акрызтцазкуа, ашәкәы иадхәалоу ахтысқәа. Хус ҕахцеит, халгеит шаххәоз, ххынхәны

Акәа хшааитәкьаз еитәх рыххатәыс ихауит «икаҳажьхьаз» хашәкәы.

Акәа хшааитәкьаз, аенытәкьа, ауах снарыцхьейт КГБ ашкә. Сахьнаргаз, асасааиртә акны иаанҳажьыз ишеибгаз хашәкәгы, иааркьафны сзыцхьазгы, исацәажәоз «ақацшь» истол икәуп. Стызцаауаз дагыруан. Хашәкәы инапы нақәкны иаарымчны, дмақаруа җааитит: *«Кто написал это провокационное письмо?»* – ихәейт. Егьа ихәаргы, атак сымхәейт. Ауах соуишьтит, уатәуах уааироуп хәа насаҳәаны. Ауахтәкьа хаицәажәейт Катиеи Тамареи сареи. Гәыцәык иаафит хәа иа-ахтны иаххәар, хәхәыкгы, насгы иҳацхраауаз ухәа, шака храцәахаз, хус еихагы еицәахон.

Ақацшькәа еихаразак иртәхыз, изыргәакуаз зыжәләкәа аныз ачынуаа дукәа, агычыцәа, атартышагацәа хәа зызбахәкәа анқәаз роуп.

Убас ихәзбеит, сахьы изгарц.

Адырәауах еитәх снарцхьейт КГБ ашкә, схала сымнеир, сырбаандафны сыргон. Хаха-хымш иафәршәны мап скуан, мақаррала акәымкәа, Қарткә сыргарц рызбеит. Уаҳа цсыхәа аныкәмла, усгы хәикәшахатны ихәзбахьан, схы иадыстарц.

Ажәакала, иааркьафны ус җаастит: *«Дайте ручку. Я напишу кто написал это письмо»*, – анысхәа, дгәыргьатцәа акалам насиркит. Смыццакыкәа, ибзианы еилыркаартә: *«Написал, сократил, зачитал член Союза писателей СССР Джума Ахуба»*, – хәа снапы нәцәзфит.

Хәарада, ибзианы идыруан схала ишызымәыз. Анцәа ицьшьаны, Сталин ихаантәи абаандафцәагы ирзыруаз аамтә цахьан. Н. С. Хрущев дамырххьан, ахә «Оттепель» зыхьзыртцәз аамтә макьана амч аман, «права человека» амчгы ашьапы ақәгыларәа иалагахьан. Урткәа рыдагы, хыхьгы исхәахьейт, Ақсны афнуцкагы, антыцгы аламыс змаз ачынуаа дукәагы ыкан, хзыхьчоз, иҳадгылоз. КГБ акны снапы атәфны саноурыж ашьтахь мышқәак антцы, Шамил Хәцымбеи сареи ханеикәшәа:

– Арт агычыцәа-абандитцәа иҳацрыцзом, ма азәазәала, хәзегы цьара акала хтадырхоит, – хәа сеихәейт.

– Иухәо иашоуп, Гогохиа иашьа гәакьа зыблак тыху, Ткәарчал, аенышьыбжьон, ақсуа цхәыс машьынала дишьит.

Акәты ишыызшәа имашыына дақәтәаны Ақәа далоуп, – ихәеит, хәарада, даара ицәымығханы Шамил.

– Хәқәтны хцар? Хәахцәахыр?

– Мамоу! Дықоуп ауағы, Чиковании Гогохией миллионла ишыргыч ибзианы издыруа. Ицхәыс дапсыуоуп, Гәлиацхауп. Иара дагыруоуп Қоиава ижәлоуп, аха Гогохиа игәағ имоуп. Иареи сареи хайшызцәоуп, – ихәеит Шамил, – уахатқәа дыңшааны сияцәажәоит. Ақсны ацентр банк ақны ақаратә документқәа ахықоу гәеитартә дықоуп.

– Шамиль, ура иушыа анцәа дишыуам, рхәоит, иума-хәхьей? – схәеит, сыңсы аақаланы.

Имшәо абзамықәа иоуп. Зыңсы тоу зегы ақстазаара ртахуп.

Мышқәак аатцханы, азәазәала Ақәа хналцны, бнарак ағы хайқәшәеит Қоиавей, Хәцымба Шамели сареи. Уағы иузаа-гом, ихәааланы, аномерқәа зегы антцаны, Қоиава иаасиркит адокументқәа. «Абомба!»

Ақаратә документқәа излархәоз ала Ақара, Кәыдры азиас ақнытә, азы хагаланы, атрубақәа рыла шыңыцхәаза, ахьхәхәа акран ала азы ааузаап, аха Ақараа рыңхызгы иаламшәацт.

Ажәакала, адокумент қаршеикқәа еиқәырғәғаны, иаарыцханы шәжәа миллион ақара рғыба итәлеит Чиковании Гогохией. Хзыргәақуа дара Ақсны рықәцара ауп.

Ажәа мыцхәы зышәтахузей!

Мышқәак аатцханы, зыгәра хғоз ауаа рыла ЦК КПСС апар-тия аконтроль рыстол иқәын, зызбахә схәаз «абомба». Иаар-ласны Чиковании, Гогохией амырхит. Ашыңьегы Қартқа ирге-ит, иртәахит.

Ишырхәо еиңш, ала ажыа ала иафазом.

Иахьа уажәраанзагы, хара хык хәда азәымзар азәгы издырзом иқәхцаз. Иқсақа шкәакәахааит Қоиава иқстазаара даналц, хәрғәажәа дахцәызит ххәон Шамили сареи, ус заххәоз здыруаз хыңыа затцәык хәкәын.

Абарт ацәахәақәа ақәад иананыста, Шамил сизаңхьейт. Хамаза уажәшьта ихәатәума хәа сиязтааит. «Анарцә амға сықәгылоуп, уахь исыманы сцома, иутахызар, снапгы атказыоуейт, ишы, икыңхь», – ихәеит.

Атцыхәтәан.

КГБ архив аҕны ишытоу ашәкәы, уи излаҳәо ала, ишысхәаз еицш, ишит, иаркыаҕны дацхьейт. Ишысхәахьоу еицш, иахшит хыык ауаа, аехәшыцәа Шыаҕрылпҕацәеи сарей.

Ахкыпҕхьаа, хәарада, иҕоуп.

Аха уаҕа азәымзар азәы хнапы атцаџзам.

Хыхь изныкымкәа, шынтәымкәа исхәейт Аҕсны КГБ азбахә. Уажәшьта иаҕа иаахтны ихәатәуп дарей сарей цыдала хаизыҕазаашьа.

џажәак еихысхәаалоит. Балтикатәи амшын аҕшахәаҕы инхо ажәларкәа, Анцәа иҕышыаны, аоккупантцәа ианрымпытыц, аеспублика Латвия, Литва, Естония анапхгарей, апарламенткәеи ирызбейт абасейцш: дара рҕы Кремль агентцәа ирархәейт, шәхы шәрыцкыа, иаахтны ишәхәа хажәларкәа рыцәҕыа шышәхәоз, ишәхәа шәшахьхәыз, убри ашьтахь ишәанахажьуйейт рхәейт. Инацыртцейт даҕаакҕы. Уи ҕазымтаз шәтаҕкзом, аха шәхала шәыкәтцны шәца рхәейт. Убас иаҕыҕалеит. Уи зхысхәаауа аилкаара мариоуп.

Ғәнаҳарак сымазтҕы, иаахтны сыжәлар ҕаакыа ирахәан, убасейцш ацәҕара шәызухьейт хәа, – сыкәтцны сцон. Еилкаауп, уигы еҕыгы зыҕасымтаз, избанзар сыламыс цкыоуп, аныхаҕы сыкәуйейт.

Абарт ажәакәа рышьтахь ишәасхәойт аҕацшыкәеи сарей ихахьыз.

Атәанчарахы дцахьейт Анцәа иҕышыаны, дынхоит-дынтцуйейт Ражден Цкотуа. Хәанеибадыр аҕны инаркны, иахыаҕы хатыр еикәахцойт, хҕеиҕыкакәа еилоуп. Дахьынзаздыруала, дацсыуа цкыоуп ҕыла-ҕсылагы, ҕыла-ҕәатцәалагы. Ухәансхәанла исаҳахьан КГБ аҕны аус иуйейт хәа.

1967 шыкәсазы, ақыртүа чынуаа дуқәа шыҕыа рыкәгара хабзшалаз ҕәшарас ирыманаҕацшыкәа, аха ишыақазыргәҕәаша афакткәа рымамызт. Хымпада Қартәа ирыдыртцейт дара рахь сияганы, мазала цәҕахәашыс скартцарц, убри аҕапаҕы сҕартцарц, ашьамтлаҳәкәа сышьартцарц.

«Брехаловка» аҕны акаҳуа анахжә ашьтахь, сәагылан санцоз, хәимџалацәаны дцозшәа, даасыхьзан, иаархааны ус ҕәаитит Ражден:

– Ҳаҷхалап, ҳааицәажәап, – ихәан, инапы нақәикит асасаирта «Абхазиа».

Хәфхәлит әфбатәи аихагыла. Уадак ашә ацаҗха ааиртын
хныфналеит. Снаҗшы-ааҗшын игәастеит акаруаҗ, ма адиуан
шгыламыз. Еилкаан ишусурҗа кабинетыз.

Днахыкәшә-аахыкәшә, уафрала даара хатыр сықтаны,
еилыскаартә ихәеит мазала ара аус ицзуларц. Саргыы
иашатәкьаны, ғәыкала хатыр икәцаны даара сазхәыцны,
иаахжәаны мап сқыр, исзеицәахоит хәа збаны, иаархааны
иасхәеит, мышкы-фымш сазхәыцып, уаасцеицш, хәа. Убри ала
аены хәицырцит. Аха идца, хымпада, ирласны икәцатәызар
акәхарын, ажәакала, дәәа фынтәгы, хынтәгы исеиҳәеит.
Уажәшәта ихәатәхеит икастдаша. Егәа схәыцыргыы исзымзбеит.
Даара зыгәра згоз, суак, уаф кәыгак сиязцааит, ишпакастцари,
икастцарызеи испырцырц азыхәан хәа. Сымфашәазиет
дышкәығаз. Иаасеиҳәаз егыикастцеит. Цаса атқысгы, иаҳа
лассы-лассы анеира салагеит «Брехаловкака». Ражден
даныкам, рызегыы ишраҳауа, ахәара салагеит акапшкәа
сшыхтаркыз. Сара ишсаҳауа акгы шәымхәалан, шәыцәгы
схәалоит хәа, артист бзиақ иеицш сахыччо ахәара салаге-
ит, изасхәозгыы рызхара иччон. Уаҳа уи азбахә имхәакәа
сааигәара дмааиуа дкастцеит, ишысхәаз, иахьагы уафцсык,
ацсыуак иаҳасабала, хатыр еикәахцойт. Уи азбахә мхәакәа
хыцәгы хәапышәарччойт.

Хымпада, Қартаа сара сзыхәан «Болтун» хәа иархәеит. Убри ала дарей сарей назаза хәилгеит. Сажәа захауа, сара спышәа, шәхы иашәырхәар калоит, ардарцәа. Убри иахызуп ахыхчара, ууаѿра айкәырхара!

Асовет уаа кѣыгацаа аѣаца рѣазтцоз ацензура, анцаа иѣ-
шьаны, икѣзааит. Аха назаза иаанхароуп даѣа цензурак. Уи
иахъзуп **аламыс**, иуаѣра, иапсуара. Хѣыгацаа ирхѣахъеит
даѣакала: «Аѣстаа иидыруа зегъы ахѣара даналага даѣыс-
таахейт», хѣа.

Исуалцшоуп даеазнык ахэара, хаамтэти апсуа ртоурых афы адакыа фыц аазыртыз ахшыотак ду: «*Абхазия не может более оставаться на автономных началах в составе Грузинской ССР*». Уи рымзбеит фыцыа, хыык, мамзаргы гыпфых.

Жәлар реизарафы ажәлар ирхәеит, ажәлар ақәшахатны, ақбаад иантаны, зықьыла рыхьызқәа рыжәлақәа атәуны, ишьтырхит. Сентиабр (цәыббра) 30, 1993 шықәсазынза, уи еихау даҭа документк ҳтоурых иаздыруам.

Аәбатәи ахы

Сантамтақәа актәи ахәта аҭны иааркьафны салацәажәеит сыдрама «Аҳақ ашәара» иалхны, Ақәатәи ахәынтқарратә драматә театр аҭны иқәыргылаз аспекталь.

Сахьаркыратә ҟымтак аҳасабала, сҟымтақәа иреиғьқәоу иреиуам. Ианыцшит скәыцшра, сҟышәа амачра, адрама-тургиатә жанр азакәанқәа рымдырра. Аха сҟымтақәа зегь реиҳа иаҳа иазааигәахеит ацтәзаараф иқалаз аиашатқьа. Иаахтны ихәан 1937–1940 ашықәсқәа раан, харада- барада икыдтаны иршыуаз, рыцәгьа хәаны идырзуаз ауаа иахьагьы амчқәа шрымоу.

Аҟымта ахылцит, Н.С. Хрушьов инапхгара азыхәан «От-тепель» зыхьзыртцаз, апартия аәажәатәи аизара ду аҭны, апалач Сталин изыхәан Никита Сергеи-ица иқайтцаз ажәахә. Афактқәа ааганы, ииҳәақәаз иаңхьақәа иара ихәта убасқак ицырхагахеит, В. И. Сталин ивагылаз ауаа иааидгылан Н. С. Хрушьов дамырхит. Кремль ддәылырцеит. Аха иқартцаз ахәынтқарра ду амҟа ианитцеит. Алашьцара иалачқаз амра ашәахәа иафызaxeит.

Хәарада, аиашатқьа зегьы хәашьа амамызт. Иаххәап, изгәагьуадаз аиашатқьа ахәара СССР ишьаҭаркны В. И. Ленин – Улианов, имч ду аман 1922 шықәсазы, абольшевикцәа иқартцаз ацензура, аиаша аҭаҭа аҭазтцаз.

Убартқәа рыҭнйтә, абжа-аиҭабжагьы ахәара азхеит аспектль «Аҳақ ашәара» ихәырни цсышьацәгьа аҭаразы.

Аңхьаҟцәа иргәаласыршәап:

1966 шықәса, маи (латцара) 31 ахәылқаз иқан аспекталь «Аҳақ ашәара» апремиера. Иқәиргылеит арежиссиор Хәыта Цьопуа. Асахьаҭыхьы Т. Жваниа, амузыка – М. Берикашвили, иахьагьы ирхәало ашәа «Амшын иасуеит, иасуеит ақәара».

Ароль хадакәа нарыгзон иреиғызаз актиорцәа: Леуар-са Касланзиа, Минадора Зыхәба, Разынбеи Агрба, Иван Кокоскьериа, Нурбеи Камкиа, Етери Коғониа ухәа уб. итц.

Абасеипш ахыз-ацша дукәа змакәаз актиорцәа аспекталь ақәғиара даараза иацхраауан.

Апремиера калаанзагыы, Акәа мацара акәым, Апсны зегыы азбахә неихъан, ирылафхъан. Уи еихарак иказтцоз, Акәа ианддырбалак ашьтахъ, районцыпхъаза ахәацшцәа ишдырбахо хәа афишақәа кыдырцахъан. Ускан ацсуа театр ажәлар иртәын.

Апремиера ауха иахәацшырц абилеткәа ззымхақәаз иаархәеит адырфәуауа, уи зысхәо ҳапхъақа еилышәкаап. Еихаразак абилеткәа аархәеит афарацәа, астудентцәа.

Аспекталь ақәғиара аиурц азыхәан иацхраакәоз иреиуан даеакгы. Амч амоузацыт ателехәацшра, пхызгыы избахәдаз, зыпсы тоу ажәа ахәәера иашьтоу аинтернет.

Инацтатәуп даеакгы. Ускан ацсуа театр адоуха-культуратә хәыштаара дуун. Шәфыла ацсуаа хыбрак акны еизганы, еилартәаны, ашьха зыхъеипш, ицкьаза ацсышәала рацәажәара, шәазхәыц шақа атцанакуаз.

Сажәа снапыфланы исхәап, аспекталь ақәғиара азтәз фырпштәы затәык.

Атеатр азал акны иамоу аложаф хтәан исзааигәаз сфызакисареи.

– Улыхәапш, азал ахцатәи ариад акны итәоу апхәызба, даакәымтцзакәа лылабжышқәа лрыцкьоит, зны-зынла инытцакны дтәыуоит, – ихәеит исыватәаз сфызә. Иагьяашатцәкьаны, апхәызба атәыуара дафын. Илыдтәалаз ахатцарцыс ларалышқа даахьахәын, уажәы-уажәы ажәакәак леихәон.

Афыцъегыы рееилахәашьала, цшра-сахьала исцәым-фашьартә цкьа снарыхәацшит, аспекталь ашьтахъ снарацәажәарц, убас иагьыкастеит. Аешьейи-аехәшьейи Анцәа ицъшьаны, афыцъегыы иахьагыы рыпсы тоуп, ажәлар рфы инахаракны хәтыр зкәу уаауп – урт Лилии Сергеи Бганбақәа роуп.

Ишысхәаз еипш, аспекталь ашьтахъ, афоиен акны снарыдгылан:

– Абриакара бгәи иасыртәы, алабжыш кабыцсартә ибана-хәзәи аспектәк? – хәа сналазцааит, зыблақәа қацшыза итәаз Лили.

– Сашәи, сарәи саби иахтоурыхуп иуфыз, идуззаны итабуп. Харада-барада дтаркит, инышәинтрагы хамам, – лхәан, еитах лылабжышқәа җахәкәаләит.

– Ххәычра зегы иаххаагеит «ажәлар раға ихшаз» хәа иаахәхәацшуа, – инацитәит Сергеи.

– Уақа шәаргы саргы лахынцала хәицшуп, – схәеит, – саб иашыа гәакы ашыра икәыртқан, ашытахь излеилахкааз ала, Азҗыбжыа, уажәи Ахалдаба ахаблафы, иреихсны ифызцәеи иарәи рыцсы штәз иржит. Саб рацхыа ашыра икәыртәит, ашытахь жәашықәса икәтәны дхыртәит. Рыцәгыа зхәақәаз иахыагы рыцсы тоуп, уимоу, сқытантәикәоуп.

– Иахзууа абзиара иаххаштуам, Абзиараз, хәицылааит, – рхәеит «атрацкист, жәлар раға» иңеи ипхәи.

Аамтақәак тхыаны, атаацәара салалаанза, схала суа-да сыфнан. Ашә атәтәа абжы ган, иаасыртызар, аешәи аехәшәи Бганбақәа сышә илагылан.

– Ауадақәа шуоуз хәхан хамта хәычык узаахгеит, цақа ухәыцлбаа, – рхәан, хәицны агәарц ашқа хналбааит, – хәхызала абри афыратә стол уадтәаланы цшзала уфлааит, – рхәеит. Сахәацшызар, ахәаанхытәи афыратә стол.

Ицьоушьяша, Сергеи сарәи хәцстазаарафы, лахынцала даара хәицшхәит. Ацсны Ацынцәтылатә еибашыраан ицкәынцәа афыцәгыи еибашыуан. Руазәк ицстазаара ахтн-ицәит ицсадгыл Ацсны. Саргы сычкәынцәа афыцәгыи еи-башыуан. Хәшаз хрыцхәишәан, насыпла еибганы иалцит. Аха ашытахь, сычкәын аитцбы, автомат мыжда шырыцкәоз ицәткәан дтәхәит.

Аибашыра анцоз абцар иашыцылаз анаркотик ирзафы-захәит. Хыхчагас, еикәырхагас имаз абцар имухыр, дахцсаауа афынза днаагоит. Уи цысшәахәеит сара схәта. Гагра хара хтәқәа ианыргоз ашыха Амзара аидыслара ду-аан, ааигәаратәкыа салашәеит, сымахә, сахәшыа лхәта, иа-шыа еитцбы Даур Барцыц, убрақа, ашыха Амзара анаарафы хамтас иситәит атапанча «Макаров». Убаскак сашыцыләит,

акалам аткыыс еиҕасшыо. Мрагыларахытэи афронт ашка санцоз, саакэымтцзакэа стапанча гэхьаазгон, схи иасны, схи сзымдыруа сырхэаанза ынык ацака саныынарыжыыз, стапанча сымазтгыы сеикэнархон хэа сазхэыцуан. Сеикэырхара акэым, еихагыы станархон Лыхны исымтэахыызтгыы. Сеибганы санрымпытытц, шыкэсқэак сшэыра итатданы, сахьцалак исыман, ашытахь, изулакгыы, схи саиааины, исзааигэаз азэы истейт, испырызгейт. Сычкэын иан гэак, анацэа зегь рейцш, лычкэын иавтомат лтэахит иахымбашаз. Мызкэак тхьаны, знызатэык исыт, ижыакцоит истрыцкэоит, нас ибыстоит хэа даныхтэик, дрыцхашьаны инейркны доусы хускэа рахь хцейт. Аыны ихала дыкан илахьынтца дзахымпейт.

Сергей Бганбей сарей, ханыхэычыз, хгэы-хгэатцэа ашэеикэатэала итазыхэхэаз Иосиф Цыугашвили, жэашыкэсала зхы тикьоз, дара ирейгы амилад адунеиаф иказам хэа агэра зиргоз ижелар гэакыа, Сергеий сарей хакэрахь ханней ашэеикэатцэа еитахшэырцейт. Аха ацсуаа ибзианы ирхэахэейт Анцэа дхамоуп хэа. Сергей Бганбей сарей хматацэа ашкол акны атцара еицырцоит.

Хазыыхынхэып, схатэы цстазаара шыатанкыла изыцсахыз, ианызыыуаз аены снапы цтэандаз схэартэ акынза сназгаз аспекталь «Ахақ ашэара» апремиера ауха ашка.

Арт ацэахэакэа ирыцхэо имарианы еиликаауейт, аспекталь ианалга, арежиссиори сарей асцена акны хнейны, ахэапшцэа итабуп хэа нарахэаны, мтэыжэаада спыруа, атеатр сдэылтаанза, иаалыркыаны снартхэейт атеатр адиректор икабинет ашка... Аыныка ацара акэым, ирласны ателефон аимадара акны снейны, ател сылзасырц избаны исыман, Москва исзыцшыз апхэызба.

Адиректор икабинет сныыналазар, илахь еикэшышыы дгылоуп Хэыта Цыопуа. ыыцья ахацэа, цэгьара баапсык шыкаицоз дакэыркыызшэа, еилашэаны, амамикэара рыбакаэа ирхыхэхэо дыкэацаланы иацэажэара иафуп. Инеймда-аимдо ыынтэгыы иазцаауейт:

- Уара уоума ари апиеса ыкэзыргылаз?
- Сара соуп.
- Изыызгыы уаргыы шэеипшуп!

Ұымтзакәа итәаз адиректор, ашышыхәа дғагылан, атзамц аҕны икнахаз афиша аадижәан, иааикәарҕены, истол иқәйтцарц дшаҕыз, ант ахацәа руазәк иааимихын, ицеггы иааирҕын «Сара изгароуп» ихәеит. Нас сара сахь даахьахәын:

– Уара уоума, асовет мчы иаҕагыло апиеса здыз?! – иаасгәйдитцеит ажәа хьантақәа.

– Асовет мчы иахагыы иазеигьуп хәа агәра ганы сыҕоуп, – схәеит, сәаарцагыаны, издыз закәу уара уатцкысгыы сара издыруеит хәа аанаго. Иаха ҕыгәгәала сызцәажәоз, аспектль иауз ақәҕиара адагыы, уаанза ухәан-схәан ада, сыбла-ла избартә, рыбжьы слымхақәа иртәшыртә хәиҕамхацызт аҕапшықәеи сарей. Ухәан-схәанла зысхәаз, сани саби дара рзыхәан инытцакны, цәымграла итәны рызбахәқәа ахыырхәоз мацара акәым Ақәа, уажәы Нико Марр ихыз зху амҕадуи Дырмит Гәлиа ихыз зху амҕадуи ахьааихало, Ацсны КГБ ахыбра ҕажәижабатәи ашықәсқәа раангыы убрака иҕан НКВД.

Иуадақәа рҕенцьыр аҕнытә днацшны ибартә дынхон саншья Пата Кәагәаниа. Ақәа ашкол сантаз, рышны снеилон-саа-илон. Ұнак хашцәажәоз аҕенцьыр ааиртын:

– Унацши, абри ахыбра ҕааста аҕны, еихарак уахынла, апсуаа иргәаҕны, икәақәаны иршьуан. Атцых иналакны, акәыба еипшха, амашыынақәа иртәжыны, ацсыбаҕқәа мамзаргыы, ма-кьана зыцсы тақәаз рыманы ицон, – хәа ҕааитит цәымграла итәны иажәақәа. Инартцуланы даақәыпсычхан инацитцеит, – уахынла, атцхыбжьон идыргәаҕуаз ахацәеи ахәсеи рыб-жьы гәйтшыаагаха ҳарцәомызт. Хшәаны, алашарақәа ырцәан хтәан.

– Шәара шәтәан, аха ҳара ахәыцқәа ахыза хцәытцаланы, хабжьқәа азәгыы имахартә, ихәхәоз ауаа хзымчхакәа хцәыуон, – хәа нацылтцеит Пата ицха Диана.

Абар уажәы, сыцстазаараҕы реиха иреигьыз ахәылпаз ауха, аргамату сапхья игылоуп ауаа ргәаҕны изшыуаз «аҕапшықәа!». «Издыз асовет мчы иахагыы иазеигьуп» анысхәа, абзиа схәаз цьшыаны, иахагыы исзеицәаз схәазаап.

– Асовет мчы иазеигьу иазеицәоу здыруа ҳара ҳауп, – ихәеит афиша еикәарҕены изкыз.

– Уаха асценахь неишья амазам, уатцәы асаат жәба рзы

тебе плохо сделала, что так не навидишь?!» – аңсышәала инацитцеит, апротокол зыфуаз Кә. Ломиа иахь дынхьахәын, – иантца апротокол сажәақәа, – хымпада, дацәшәеит иажәа «ссирзакәа» ҳаңсуа культура аҗоурых иаңәызыр хәа. Баша дшәон. Ажәак агмырхакәа, ишҗаҕаитцагәышьоз, апротокол ианитцеит Кә. Ломиа. (Уахәаңш, аха уабахәаңшуеи, иахьагьы акьыпхь ианымлазац уи апротокол еиқәатцәа. Аха апротокол аҗақы хада акьыпхь ианылеит. Иаазгоит ацитата: *«На днях у нас (Союз писателей) состоялось партийное собрание, на котором было обсуждено клеветническое письмо»*, – сказал секретарь правления Союза писателей К. Ш. Ломиа (уахәаңш агазет «Советская Абхазия» март 22, 1978г.)

– «Клеветническое письмо» хәа ззиҳәаз, декабр 10, 1977 шықәса рзы 130-оык аңсуаа ҳнапы аҗафны Москваҕа ишьҗыз акәын.

Асовет мчы абриаҕара изуцәымгүзеи, цәгьарас иузнау-зеи?» хәа ииҳәаз ажәақәа зну апротокол иахьагьы акьыпхь ианымлазацт. Уи, абахҗа сҗаркырц ажәа бааңсқәа зхәаз, жәлар рышәкәыффы, адепутат, издыруамызт, иара иеиңшу ауаа шракәу изыхьҗаз СССР ахьбгалара. Дзыхзызаауаз ахәынҗқарра анеилахауаз ишымҗакәа аманы ицеит җьаҳанымҕа иан-цоз. Ишысхәаз, уи апротокол еиқәатцәа иахьагьы акьыпхь ианымлазацт. Сгәанала, макьаназы кьыпхьшьа амазам, избан-зар, хыхь иаазгаз аҗәахәақәа аиңш зеиңшқәоу иҗегьы анқәоуп.

Арҗ сҗәахәақәа ирыпхьо, схаҗагы схи сазҗаауеит, абасеиңш иҕоу адокументқәа, рыхьызқәа ишану, акьыпхь ианҗатәу ианҗатәыму, даеакала иухәозар, иҳәатәуи иҳәа-тәыму?

Җазыхынхәып аспектәкь «Аҳақ ашәара» апремиера ашҕа. «Аҕаңшьқәа» ирхәаз иҗатҗатәгәышьан. Адырфәены, ианырхәаз асаат азы снеит КГБ аҕны. Афыҗьегьы инеимда-аимдо исыртаз азҗаарақәа зегь реиҳа иҗьасшьақәаз раңхьа игылоуп акы. Снапшымҗа инапы ақәкны фәаитит руазәк:

– Абри, уара ухала иуфыма? – еидгәаланы иаашьҗихит, икышьа убас иҕан, иҗҳаз амаҗ ахәдацәа икызшәа.

– Ааи, схала изфит, егьырҗ сшымҗакәа зегьы реиңш, – схәеит. – Иуцхраауадаз?

Азныказ исхәо сфамшәо саанхеит.

– Аматериалкәа, иуахама, аматериалкәа узтодаз?

Асеипш икәз азтаара бзамыкәкәа, цсыхәа ахьынзamaz иркәымшәышәны атаккәа кәцаны хәицәажәара хәлгеит хәа сышгәыгуаз, заа избаны ирымазар акәхарын, иаасгәыдыртцеит, акырза зтазкуаз ажәакәа. «Хара хзин умамкәа Акәа уалтцны ацара азин умазам», – рхәеит. «Уажәыткәкәа Москвака сцароуп, бзиа избо ацхәызба дысзыцшуп» хәа, – скыышә иаакәыыххит. Еилыскааит сахьтәаз ахыбра закәыз. «Азин кәшәтца даеазнык акара ирбааит аспекталь, атеатр иамкуа абилеткәа аархәахьеит», – схәагәышьеит, сажәакәа акгыы шырмызбуаз шыздыруазгыы.

– Иахьа, атеатр акны иуахамхәеи, ари, иубама ари?! – итгәгы ахәдацәа итцааны, «ицхаз амат» скыышә икәкуа, – ари уаха дунеихаан асценахь инеизом! Еилукаама?!

Еилыскааит, аха агәра згар стәхымызт, ымтәа хәыцкәак рыла ракәым, ишырызбоз асовет уаа реипш, ишыкац икоу Л. П. Бериа ихаантәи НКВД. Акы заткәык иахьеигьхаз Лавренти Павел ица ихаан асовет уафы ицеипш рызбуан хфык, «троика» хәа изышьтәз, даеацъарагы еихә еигьхеит, «ажәлар рагацәа» рлахьынтца рызбуан абахтә акныткәкәа. Урткәа сеихәахьан сзыхшаз саб.

Иашьеихаби иареи, Дранда абахтә акны акәын иахьтакыз. Иашьеихаб Кәыцъмахан «ашьра укәахтцеит, арака унапы атцафы ушақәшахәтү», – анырхәа, дыршьыр дшақәшахәтү зкәыз, дара «Троикаагы» зхатәаз амәтәы стол аашьтцааны, иркыынааны ршьапкәа кыдкәаны иаацитцәтәан, астал ашьапы ала ишилшоз рысра далагеит. Блеихакәысрак иалагзаны ахфыкгыы рхы иамыхәо еилаижьит, аха иаргыы иаразнак алабақәа рыла убаскак дыркәакәеит, дырхәазаны, иашьа, саб дахьтакыз акамера дыфнарыжьит. «Икәлап убри акәзар сара сеикәзырхаз», – ихәалон саб. Иара, сабгыы днаганы, ашьра укәуп хәа наиахәаны, ушақәшахәтү унапы атцаф анырхәа, ажәак мхәакәа инапы анатцаифы, ашьажәцәа руазәк: «Аа, уара, ауаф кәыга! Иаххәо иаразнак еиликаауеит. Утаацәароума, ахшара умоума?!» – диазтааит. «Уыцъа сымоуп. Исабицәоуп. Изаазода, исхымшар еигьын», – ихәеит. «Аа, ацсуа кәыга! – Ишәмахаи иихәаз?

– җааитит гыршәала, уаанзагы ицәажәоз. – Еиликааит, уара, апсуаа рзыхәан ахшароура аамта назаза ишцаз. Хайкәатчып, дахшырым». Ажәа «расстрелять» аардсахын, жәашықәса икәтаны Сибрақа дхырцеит. Саб иашьей иареи ирыхқәаз идьруазшәоуп изихәаз: «Ахага аиха кны уаңхьа дгылазар, убз тыганы иумырбан» хәа. Иахагы иркәымшәышәны ирхәахьейт хабациә: «Амшә иакыз «баба» – ихәейт.

«Тройка» атыңақны, «Двойка» спиеса алахьынца анырызба, убри ауа нахыс, изыззарызей, аспекталь аиқәырхара сақәйтцзаны, азхәыцра салагейт схы шейқәсырхаша, цәала-жыла, уафралагы. «Исычхап. Иааип сара саамта!» – схәейт сгәанала. Сыңхызгы иаламшәацызт, «Тройка» акәым «Двойкагы». Ианыкамло аамта ишаианауаз аамта, абасқак атызшәа зхылтцыз адрама «Ахақ ашәара» асаби иацәажәашьа еипшха иахәапшыртә аамта иаххәап, уажәы Калашников иавтомат зку, цышәарччала дышихәапшуа еипш аңилта зку.

Ауардын каҳаны ахәдацал хымжәарц иацәдыргылоит асапыць. Уаанзагы ус хьантақәак срықәшәахьан, аха еснагь ианаамтаз дласывагылон саб, убасқак ажәақәак сейхәон, изаақәрыло ауағы знапы изыркыз ауағы диеипшха. Уажәы ажәала сгәы арғәғәара акәымкәа, избейт даеакала.

КГБ ақнытә санааи, қыралә сахьыфназ афны абартцағы дтәаны дысзыңшын саб.

– Икалақәаз саҳаит. Угәы каумыжыын. Ишуқыц икыз укалам. Сзааз уасхәап, дад, данықкәыназ аахыс ибзианы дыздыруейт Леуарса Касланзия, Минадора Зыхәпха, дад, иудыруазар акәхап, абарт ауаа дүқәа схата снейны срацәажәар стахуп, – ихәейт.

– Пыза, – ус иаххәон ихшаз зегы, урт акгы рылшазом. Извыз алахьынца зызбуа даеа уаауп, – схәейт, хәарада, исымхәазейт изустацәоу.

Даапышәырччан:

– Утеатр хәычы акәым, дад, Аңсны зегы аңейцш рызбуейт «ақапшықәа». Иухоумырштын, дад, алаапк изааз аңшәмагы дафойт. Бериа дызгаз даргы агоит. Сара сзааз иухәаз азыхәан акәзам. Абарт ауаа, Леуарсей Минадореи иахьынхо рыфны снаг, ажәақәак расхәар стахуп, – ихәейт.

Санқәыпшыз аахыс, аби аңеи реипш акәымкәа, хшықла хайқароу цыушыап, хгәаанагарақәа еибәххәон, иеиғьыз алахуан, хәарада, иара иихәаз еиха еиғьхон, аха сгәы иахәон дахьсазцаауаз.

– Пыза, иахьынхо ибзианы издыруеит. Фнык еицыфноуп. Хнеип, аха ироухәои?

– Схәычы ихфьаны акыр шәәқәшәозар хәа ажәәқәак расхәар сҭахуп, – ихәеит. Ашықәс еиқәатцәәқәа зхатә изхызгаз ауаф, уажәы иихәаз ажәәқәа реилкаара мариан. Амаҭ иушыргы, иахьушыз атыҭ адгьыл акраамҭа ашхам алоуп.

– Папа, иумдыруеи, уареи сареи есқьаангы хәизцааны хус хәзбалон. Угәы иалымсын, зызбахә ухәаз рышка анеира, рацәажәара аҭахзам.

– Ибзиоуп. Уеилахазар акәхап. Ус анакәха, дад, утеатр (ус азихәон аспектәль азыхәан) иалақәоу зегьы, иудгыло уфызцаагы, уатцәытцәкьа афныка, Аҭарака исызнаг, усырпхашьом, – ихәан, итцегьы сгәы зыргәғәаша ажәәқәак насахәаны, қьырала сахьыфназ афны аанда акәыршан, агәашә хәычы фан. Агәашә аартны, даахьахәын: иажәәқәа агәамч рылатцаны, – уаб дукәыхшоуп, узнылаз амфә уанымтцын. Уфызцаа умырзын.

Ишысхәаз еипш, аспектәль апремиера рапхьатәи амш адырфәены ирацәаны абилетқәа рҭихьан. Убастцәкьа, араионқәа рқынгы, афишақәа кьдцаны, ахәәпшцәа ирырҭахьан абилетқәа.

Хәарада, адырфәуаха атеатр аҭхьа еизеит, абилетқәа аазхәаз ратқьыс акырза еиханы ауаа. Еихаразак еиднакьлон, акыр жәашықәсала ихәәчыз амилаҭ цәанырра уажәы иаха амч аиуа иахьалагаз.

Аҭх агәы еифнашаанза атеатр аҭхьа игьлан еихаразак афарацәа, цьоуку атеатр ифналон, иаашәырты, аспектәль хшәырба хәа.

Уаха цысхәа анамоу, адырфәены ауаха, Аҭсны аихабыра зегьы неит аспектәль иахәәпшны аңеипш рызбарц. Хәарада, ахәәпшцәа намышьткәа.

Азал афны иҭшны итәоуп аихабыра зегьы. Аамҭа ааит. Апарда аатуам. Сара сатқьысгы дгәамтц-хамтцуеит Хәыта

Цьопуа. Иҗалазеи? Аспектакль ароль хадақәа руак назызгоз актиор Нурбеи Камкиа, ихъыз иахъаггы исыздыруам, иаалырқъаны дыммазәҟеит.

Аҗара, хәҟны ашҗаҕы сани саби иахъа ачеицъыка анықартгоз уаҕа дықан, аха ихъзеи хәа инеизтцаа – ааизтцаауан. Уахаггы уатгәггы атеатр ашҕа дзааиуа дықам хәа халархәеит асцена аҕнытә.

Аиҳабыра иҗартго рзымдыруа ианеилаха:

– Камкиа инаиггоз ароль сара инасыгзоит, – схәан, ина-
цыстцеит, – шәара еиҳарак ишәахарц ишәтаху, иахъынза-
здыруала, атекст ауп. Уи ҕырхәала издыруеит, цъарак
исхаштыр, дықами асуфлиор, исытцалхәап.

Артистк иаҳасабала, цышәа хәычыкгыы сыман. Москва аин-
ститут санҗаз, уажәы еицырдыруа артист Виачеслав Лапшини
сарей кинок аҕны хәицыхәмархъан. Акинофильм иахъзын
«Если ты прав». Роль хәычык насыгзон.

Ускан Ацсны аобком актәи амазаныкәаҟыс дықан Ва-
лериан Кобахъиа, ахҗатәи амазаныкәаҟыс даман, аидео-
логия знапы ианыз, Мцъыт Хәарцкиа, Ацсны апреизидиум
еиҳабыс даман Баграт Шыынқәба. Абарт зеггы рақәшахатрала
инасыгзеит Нурбеи Камкиа ироль. Аспектакль нагзаны
ханалга, асцена аҕнытә санылбаа:

– Ушышәкәыҟыс здыруан, аха исыздыруамызт ушарти-
стыз, – ихәеит иажәақәа қиарыла итәны, Валериан Осман-
иҗа. Ицәажәашьала еилыскааит, артистцәеи аспекти
шигәапхаз. Алаф аниҳәа ашҗтахь, аиҳабыра ихы нарықәкны,
– аспекти цәгъара хәа аггы адсымбалеит, – аниҳәа,
артистцәа зеггы еигәырғаны рнапы еинырқъеит. Актәи
амазаныкәаҟ ииҳәаз иамазкуадаз, – ахәацшцәа идшәырбала,
– аниҳәа, деигәырғаны:

– Валериан Осман-иҗа, Ацсны араионқәа зеггы рҕны
афишақәа кнархәхьеит. Ахәацшцәа абилетқәа ыртахьеит,
иахзыпшуп, ихәеит Хәыта Цьопуа.

– Шәцала, идшәырбала!

Ажәакала, Ацсны аиҳабыра рызеггы еиқәшахатны азин
ҕартцеит аспекти «Ахәа ашәара» ахәацшцәа иддырбаларц.
Саргы агәра згеит Ацсны салтны иахъыстаху сцартә азин

соуит хәа. Ишысхәахьоу еицш, Валериан Осман-ицеи сареи ицәгьамкәа хәибадыруан Лыхны ашкол сантаз аахыс, насгьы Москва апартиатә школ дантаз акырынтә хәикәшәахьан, сахәшьяду Ушьа Ахәпха лчеицъыка еицахфахьан. Убарткәа схы иархәаны, иасхәар калон, Москва, схатәы уск азыхәан сымцар псыхәа сымам, КГБ сыршьтуам, усыцхраа хәа. Аха еихагьы еицәастәыр калап схәан, иасымхәазеит.

Уаанзагьы ицәгьамкәан издыруан, Ацсны аихабыра рнапкәа шәхәаз, ражәа амч шмаңыз. Уи ауха аргамату иаапшит Ацсны аихабыра акъанцъакәа ракара ишыладыркәхьаз. Даеакала иухәозар, аспекталь «Ахәк ашәара» аадыртырц ирызбаз, ирхәакәаз азтахысра иафыхахейт.

Идыру усуп, жәйтәнәтәаахыс Ацсны еикәырханы, еихаразак, иаазго анхацәа роуп. Ацсадгьыл аикәырхара мацара акәындаз. Ацсышәала ашәкәы хәпхьартә иказцаз анхафы ицкәын Дырмит Гәлиа иоуп.

1955 шыкәсазы, ачын дукәа ракәзам изыбзоуруу иахьхауз ажурнал «Алашара». Уигьы кәитцейт Дырмит ду, рапхьазатәи апсуа газет тзыжьыз. Ус шака!

Арткәа изысхәо, аспекталь «Ахәк ашәара» Акәа, атеатр акны ирмышьтызар, уи аихабыра ирусуп, аха харгьы хуаауп, анхацәа хәхьынхо, иааганы иахшәырба хәа, анака-арака акытакәа аизаракәа рымфәпгара иалагеит.

Афишақәа ахькыдырцақәаз, абилетқәа ахьроухьаз акәындаз. Миләтцәаныррала згәатца тәыз афәарацәа аизарақәа ркны иапхьо иалагеит аспекталь «Ахәк ашәара». Апремиера калаанза, азыргара ахасабала ианырцахьан аобласттә газет «Советская Абхазия».

Атекст ианапхьалак, ижәбома, аихабыра ргазет ианырцейт ирхәаны, арахь хара иахдырбазом хәа ахәара иалагеит. Хамч ақәхом хәа ахәара, хәарада, ипхаршьозар акәхарын. Псыхәа анамоу даарпхьейт Кырттәыла ацентр комитет аидеология знапы ианыз ахпәтәи амазаныкәаф Д. Г. Стуруа.

Дшааитцкәыз Ацсны аобком ашка снарпхьейт спиеса мыжда наганы истарц. Хар амамкәан еицаган, ацсшәа ззымдыруа атеатр акны ахәапшцәа арадио хәыцкәа рыла ирахартә.

Аиаша хәатәуп, апиеса уафрала дазныкәейт. Иаарласны дапхьейт. Ирацәамкәа згәатақәак кәитцейт. Карандашлы

инатшыны, абарт ажәакәа, урызхәыц, егырахь иааизакны ашымта сара исгәәпхейт, иудыснхәалоит ихәеит. Ажәала акәымкәа, актәи адакьа акны аспекталь ашътра дшақәшахәтү антданы, инапы ацаишит Деви Георги-ица. Икалап, апиеса зигәәпхаз, иара иабгьы харада-барада дтакны дахьыршьхьаз, насгьы шътрала Ацснхәтәин, ақыртуа шовенизм зыцәтәымыз уащын.

Ацсны анапхгарагьы ирасхәоит аспекталь аурышьтырц, – ихәан, Қартқа дхынхәны дцеит.

Сгәырғьатцәа аеныцәкьа ател сылзасит Москвака, уацәы бысыпшыз снейуеит хәа Бзиа избоз апхәызба.

Ицегьы изыхкьақәаз неицылан, хамоақәа назаза хазы-хаз хананыла, исалхәон, ацыхәтәан ател санылзас, илзааигәаз лөыцәақәаки лтынхацәақәаки ачеицьыка рхиа-ны дшысыпшыз.

Агәра ганы сыкан, Д. Г. Стурейи сарейи хәикәшәара ашътыхь, ахәылпаз атеатр акны идырбан «Ахәк ашәара». Ейтах ахәәпшцәа тәны игылан. Атеатр ашә маатит. Сыпхыз иаламшәацызт Қартәагьы рымч шмачыз. Иабаздыруаз, СССР аидеология зегьы азәы, азәы затцәык М. А. Суслов иара имазцаакәа акгьы шырмызбуаз.

Атеатр ашә аадыртуеит, аспекталь хәхәәпшуеит хәа ипшыз хәсақәаки, хәцәақәаки ухәцца, аобком ашқа хнейуеит анырхәа, ишыстахымыз срыццеит.

Псабарала икәығаз Валериан Осман-ица:

– Шәгәы иалоу, шәзааиз еилыскаауеит. Ишәымбои, цъарагьы сымцакәа, абрака стәоуп, аа, асаат жәаба рахь аус ауеит. Икалаз зегьы здыруеит. Қартқа сасын, Москва СССР акультура урацәажәа хәа сархәеит. Уацәы ател сасуеит, сақәгәыгуеит акомиссия аарышьтуеит хәа, – ихы насықәкны, – уара, цъаргьы умцан, Акәа указ, уахтахоит, – ихәеит. Иаас-цәымығхейт.

Ишысхәаз еицш, аспекталь иалахәыз артистцәеи аре-жиссиори, асахьагыхәи ухәа, Атара хәащны аштан чара хпыфк анырзиуз аамышьтахь, есәны Акәака даалон саб. «Узнылаз амоа даара ишәартәоуп, аха иуоыз мап ацәумкын» хәа, – сгәы арыгәғәара акәзәмызт еихәаразак дзаауаз, иара иаахтны

ихэазомызт аха, зыкны аус ахьсоуз иара ихата ихигахьан, ахлымзаах изааргахьан.

Уахык афныка дымцакэа сахьыфназ ауада афны даангы-леит. Хашьталаанза, сеикэа аашьтихын, амака иахьатцарцо инархэы аархэуа дахэапшуеит.

– Папа, узфэи? Сеикэа ушьауцар утахума? – схэеит, лафны.

– Уаангыли, дад, уаангыли, – ихэан, имака иадфэхэалаз иахэызба, атра иаатиган, сеикэа афнуцкатэи атцка апыртлара далагеит. Икаитцозеи хэа ицъашьаны сихэапшуеит. Сеикэа затфэы ахы инаркны атыхэанза иааиртлеит.

– Уара иабаугэалашэо, усабизан, агара угаран, сара сантаркыз. Дырбаандафны дыргахьан сашьейхаб Кэыцъмахан, Ахэбакэа хфынтэи зегь реиха атцара ду змаз. Нестор Лакоба аус ициуан Цьота, дицтаркхьан, ашьра икэырцахьан хамахэ Кымсыс Ашэхэатцаа, дызфэыц дшафэу ажэабжыгы ахэара дафуп, – уан, дад, дыцхэыс кэышуп. Абыржэы уеикэа иазызуа, абас икалцеит, – сеикэа афнуцка атцка, ахы инаркны атыхэанза иааиртлеит. Ицдырка цыба иаатигеит, ацаха илахэаз агэыркэеи, арахэыц еикэатцэакэеи, ашкэакэакэеи.

– Ашэи афенцъыри цка иаркы, азэгы дааумышьтын, – шэкы-шэкы ицакэоз апаракэа, асигара еипш ирхэуа-ирхэуа, афнуцка итатцаны изахит, – абас икалцеит уан, сеикэлырхеит. Нхандома харгаанза шыкэсыбжак Архангельс (Архангельск) хтакын. Амла хэгон. Сеикэа амака итатцаны изахыз апаракэа цыра цырала иаатыганы, хлагьер афнуцка дэқан хэычык ыкан, ашьакар кыцны икакэаз, иаахэаны сфыба илтатцаны сфэи интасыршэуан. Амлашьра даараза иахэоит ашьакар. Уажэы уиакара амлакра каларым, аха ацара цыра иухэоит, – апхэыс бзиа леипш, ишыказ изахит сеикэа амака.

– Папа, умшэан, сара старкзом, – схэеит ажэала, аха изыззарызеи, старкуеит, агэра згахьан, сыблала избахьан апремиера аухатцэка КГБ ашка санырга, стызцаауаз «акапшь» икыбаад ианитцакэоз ажэакэа «антисоветчик, антипартийный» инатцшь-натцшьны ианитцон. Сыбла накэшэеит дафэа ажэакэак, «как говорит наш гений»... урт ажэакэа рышьтахь сзакэу хэа схэфсахьа тыхуан. Сбиография афара дафуп.

«Наш гений»... Хымцада ибзианы сыздыруа, атеатр афнуцка аус зуаз азэы иоуп хэа сназхэыцуан.

Ҳазыхынҳәып сыңсҗазаара зәғәзз аспекталь «Аҳақ ашәара».

Сара сгәы касыршәхьан асцена ашҗа инарышътзом хәа. Аха В. О. Кобахьиа, ихьымзгьишъазар акәһап, Қарттәи Д. Г. Стуруа данааига уигьы ианизымзба, СССР акультура аҗнытә акомиссия ааиртә иҗаитейт. Даарышътит СССР ареспублика амилаҗтә театрқәа реиҳабы В. И. Малашенко.

Сажәа снапыҗланы исхәар сҗахуп ажәақәак.

В.И. Малашенко данаауаз, диҗны дааигейт 12-13 шықәса зхьыҗуаз иҗкәын Алексей. Дыззааз аус збаны даналга, В.И. Малашенко иҗкәыни иарей Аҗараҗа, хәҗныҗа изгейт. Усҗан даара имаҗын акинокамера, аха иара иман. Хәхьҗоз има- ны дҗейт. Алексей излеиҳәо ала, убасҗан иҗырхьыз еиқәханы иҗоуп. Иааигәалаиршәейт ашътәа саб ишишъуаз, икнаҳаны аҗәа шахьисхуаз, ирбейт усҗан еибгаз, ашътәхь ақьырҗуа мпыҗахалаҗҗәа ирыблыз хәҗнқәа – акәасқьа, амаҗурҗа, аҗа, аказарма, уҳәа. Алексей Малашенко, МГИМО даналга ашътәхь ақыр шықәса аус иуан цҳаражәхәаҗыс. Уажәы Ко- реиа еиҳабыс аус иуейт телехәаҗшрала, аҗсуаа дҳадгьиланы изныкымқәа дҗәажәахьейт. Иара иҗны аус иуейт аетнограф А. Крылов, Дьдрыҗшъ-ныха азыхәан аусумҗа ссир зҗыз. Даазы- шътло Алексей Малашенко иоуп.

Ажәлари Анҗәей рымчала, Аҗсуа хәынҗқарра, хәжәлар шәышықәсала, шьаҗатәарала иззықәҗоз наунагза, азхатцара анайоу ашътәхьгьы, хәҗыр рықәахҗалароуп иҳадгьилаз, иҳаҗ- храауаз ауаа.

Ҳазыхынҳәып узеигәырғьаша ажәабжъ ашҗа.

Зыңсҗаҗа шкәакәахаша В. И. Малашенко Аҗсны аобком аҗны, ажәала маҗара акәым, иҗны, инапы аҗаҗны иаани- жьыт, аспекталь «Аҳақ ашәара» атеатр аҗы иддырбаларҗ дшәқәшахәҗу, «антисоветчики, антипарҗийцы», хәа акгьы шадимбалаз. Хәҗны днаганы, ауаа бзиақәа идыртәаланы аҗеиҗьыка еиҳарак изыҗахҗаз абарт ажәа мыждақәа «ан- тисоветчики, антипарҗийцы», хәа азәгьы шадимбалаз азы иҗны иаанижьырҗ ауп. «Нан, утеатр ухатҗкы иҗейт, ари хәсас иҳаиҳәаз ала, уиҳьҗейт, зхатҗкы сҗаша», – лхәагәышъейт убасҗак агәжәажәара ззаазгахьаз сан.

Уажәтәи җаамтазтәи ауафы агәра игашам, СССР акультура аминистрра рымч ақәымхеит. Урт рыхьзала иихәаз, ииғыз уи-ггы зтахысрахеит.

Рақхьаза знызатәык «Аҳақ ашәара» апремиера аныказ, машәырла дақәшәу, мамзарггы азбахәлаҳаны дахәапшусыздыруам, убри ашықәс антәамтазы, Москватәи атеатртцаафы С. Бехметиева аспекталь иазкны астатиа лфын агазет «Советская Абхазия» ашқа иаалышьтит, агазет ианыртцарц. Аредакция аусзуоцәаггы инеимда-аимдо иапхьеит. Аредактор хадггы дақәшахатны иркыпхьырц атипографияхь ирышьтит. Сфызцәақәак исархәеит, уаины астатиа уапхьа, цьаракыр гхақәак амазар унахәапш-аахәапш хәа.

Асовет мчра хзырбгало аспекталь карыжьхьеит, азбахә ахәара хәкәытхьеит, изгәалашәада, насггы изтахыда, сарггы сгәы ианыртцаз ахәра артытра иабастаху схәагәышьеит, аха сгәы иамузт, аредакцияф снейны сапхьеит. Аперсонажцәеи актиорцәеи рыхьызкәеи рыжәлақәеи ркны сса-мыссақәак иамақәаз сыриашеит. Ицқьаза ианыхырх, иааикәарҗены сфьыба интацаны афныка изгеит.

Изыззарызеи, сгәы хытхытуа, амш лашара сазыпшын агазетқәа ахьыртиуа акиоск акны сыпшын, агазет ааргоит, ишааргалак, пытк акара аахәаны «Аҳақ ашәара» асцена акны ицартә ацьабаа адызбалаз, насггы астатиа зфыз, итабуп хәа наццаны илзысышьтырц.

Аобласт газетқәа «Ацсны қапшы» ақыртүа газет «Сабҷотә Апхазетии» ааргеит. Сыззыпшыз агазет «Советская Абхазия» зынзак инарымгазеит.

Уажәы урыстәылатәи ацхаражәхәафцәа ахыбра аргылар аихьафу атыпафы игылан аибашьраан ихыбгалаз атипография ахыбра. Снейны сразтцааит:

– «Советская Абхазия» иахьатәи аномер зтымтцзеи, икалазеи? хәа. Еилыскааит икалаз. Атираж шеибгаз икыпхьны иалгахьаны, ашьыжымтан шаанза днеит КГБ аусзуфы. «Адырра шәахтаанза ишәкыпхьыз атираж зеггы шәаламкысын», – ихәан, цырақәак иманы дцазаап. Уака рыштаб акны иапхьазар акәхап, иаарласны фыцәа «апалачцәа» ицны даакылсын, атираж зеггы индәылганы афнутқатәи агәарц акны,

иҥеиқәыжыны, амца ацратцаны ирыблит. Аредакция аҥны сзыпхъаз, иааикәарены сҥыба иҥатцаны изгаз, убри ацы-ра затәык еиқәхеит. Сгәанала, аҥсуа театр аҥоурых зыҥеи, насгыи атеатртә культура бзиа избои рзыҥәан имыцхәхарым ирыблыз астатиа дапхьар. Абар, иара астатиа, Москватәи атеатртҥааҥы илҥыз, ишаалҥыз иаазгоит:

Первая встреча со зрителем

С. Бахметиева

Произведения, в которых решаются те или иные философские проблемы, поднимаются общечеловеческие вопросы добра и зла, – всегда злободневны, всегда волнуют. Драма молодого абхазского писателя Дж. Ахуба «Искупление», идущая на сцене Сухумского государственного драматического театра, смотрится с живым интересом. В основе пьесы – события из жизни абхазского народа недавних лет, на сцене действуют наши современники. Автор хорошо изучил материалы, придал своим героям черты достоверности. Зрительный зал активен, и взволнованность эта не исчезает вместе с концом спектакля.

...Тархуна скрыл от своего приемного сына Аляса имя и судьбу его настоящего отца, молодого композитора Беслана Ацанба, ставшего жертвой несправедливых репрессий. Более того, по недомыслию, а может быть и душевной слабости, именно Тархуна стал косвенным пособником его гибели. Искупил ли свою вину Тархуна, отказавшись от личного счастья, от любимой девушки, женившись на вдове расстрелянного друга и посвятив свою жизнь воспитанию его сына? Права ли Гудихан, лишив Аляса имени его отца, выйдя замуж за Тархуна? И в чем смысл самого названия «Искупление»? Одиночество, презрение, постоянное чувство вины – может быть, искупление в этом? И можно ли вообще искупить предательство – пусть неосмысленное, пусть невольное? Можно ли «списать» вину на «те годы»?

Аляс уезжает. С чем? С прощением? С осуждением? С признанием? Прав ли он? Как должен он поступить?

Целый каскад вопросов у зрителя, выходящего из театра, поток догадок, сомнений, точек зрения. Нет равнодушных.

Автор разбудоражил нас, заставил думать, спорить, решать.

Философичность проблематики пьесы подчеркивается ее формой. Кроме реальных действующих лиц, немалую роль играют в ней «голоса». Они не только комментируют и обобщают события, но иногда как бы вмешиваются в действие, беседуют с тем или иным героем.

Однако в спектакле их роль во многом урезана, некоторые реплики и диалоги переданы героям. Это не только нарушает общую акцентировку пьесы, но подчас делает некоторые сцены не совсем понятными.

Форма философской пьесы с «голосами», наподобие греческого хора, в какой-то степени оправдывает некоторую медлительность действия. Это, как во всякой, не острофабульной, разговорной пьесе, выдвинуло на первый план сценическое мастерство, потребовало от актёров искусства раскрывать образы. И надо сказать, что старшее поколение – народный артист Грузинской ССР Р. Агрба /Тархуна/, народная артистка Грузинской ССР М. Зухба /Гудихан/ и, в особенности, народный артист Грузинской ССР Л. Касландзиа /Дауд/ справились с этой задачей успешнее молодёжи. Излишне суетлив Аляс – Н. Камкиа, невыразителен Р. Джопуа – Джамфер. Хотя здесь вина скорее падает на автора пьесы, который не наделил друга Аляса достаточно яркими индивидуальными чертами. поспешил он на краски для его невесты – Химры. Если Хучина выигрывает за счёт удачных авторских и режиссерских находок и яркой, запоминающейся песни композитора М. Берикашвили, прекрасно спетой заслуженной артисткой Абхазской АССР В. Маан, то актрисе Е. Когониа «отпущено» всего несколько общих фраз.

Я уже говорила о музыке. Удачно решен спектакль и художником Г. Жвания. Вот почему, несмотря на некоторые просчеты, общее впечатление от спектакля приятно, его вполне можно назвать удачей абхазской труппы театра, которая не так уж часто балует зрителя оригинальными пьесами местных драматургов.

«Советская Абхазия»

23.12.1966.

1966 шықаса антдэамтазы, ҫенак снейт Аҫсны аобком амазаныҫагаф В.О. Кобахыа иҫны.

– Валери Осман-иҫа хға, – ҫаастит, – ишэгэаласыршээр сҫахуп, 1954 шықасазы, Лыхны ашкол сҫан. Шэара аус жэуан Гэдоутэ араионтэ комҫареидгыла актэи амазаныҫагафыс. Ифызҫаа иманы ауахэамахь дныҫэоит хға, ишэгэалашэоит, Қарт агазет санырҫеит. Азҫаара ықэгылеит акомҫарра салҫаны, ашколгыы сҫырҫарҫ.

– Ибзиазаны исгэалашэоит. Исылшоз ҫастеит. Акомҫарра аҫны уансыжыт, аха Лыхны ашкол уҫымҫыр амуит, – иааигэалаиршэеит Валериан Осман-иҫа.

– Аешыара сзыжэуит. Ахаан исхашҫуам, – ҫаастит сыб-лақэа ахэыркыра рхыхэхэыла, – даҫазнык шэсыҫхраа, шэсырҫхашьом. Аҫатэи адраматэ театр аҫны исгэаҫхо усурҫак иҫаҫэны иҫоуп ҫыҫк убрахь шэсыҫхраа, сияжэга.

Дааҫышэырҫчан:

– Ани, успектакль «Ахақ ашэара» ханахэаҫшуаз, артистк иҫыҫ аҫны ура ухэмарит. Иугэаҫхазар артистра?

– Мап, Валериан Осман-иҫа, алитература аҫаша аҫыҫ таҫэуп. Адиректор дагыруоуп, дсыздыруам...

– Аус ахыуа узбахэ бзианы исахауеит. Иааныжыны уҫарҫ зуҫаххазеи?

– Уаҫа, аурыс газет «Советская Абхазия» аҫны раҫхыа срыдыркылеит, аҫсуа бызшэа аҫынтэ аурыс бызшэа ашҫа еиҫагафыс. Иҫэгьамкэа схы аасырҫшызар аҫахап, еиҫыз аҫыҫ сырҫеит, акультура аҫаша аиҫабы ихаҫыҫуафыс. Акырза иаҫлеит суалафахэгы.

– Нас иҫоузеи? Артисткак дугэаҫхазар? – ҫааиҫит лафны. Уи алаф анихэа иахгэалахаршэеит Москва апартия ашкол данҫаз, ҫыҫхаҫаак хрыҫны, афатэ ажэтэ хаманы сахэшьаду Ушьа Ахэҫха, Москва аҫентр аҫны инхоз лышҫа хашнеиз, аурыс ҫыҫхаҫаа аҫсуа ҫэыди абыҫтеи рыфашьа шыдхарҫоз. Хгэалашэарақэа рышьтахь:

– Валери Осман-иҫа, иаха-иаха саланагало салагеит аурыс бызшэала афра. Сара ишаанза сгылоит. Аҫсышэала акы сыҫқэоит, нас аусурахь сҫоит. Уаҫа аусура амш зегы аурыс бызшэала ифуа... Исзеилагзом. Руак аансыжыроуп. Атеатр аҫны ауалафахэы иаха еиҫоуп, акы, уаҫа аастагыы иаха соуеит.

– Уақа аус ахыуа, уақхыақа итегь еиғу атың... Исмахацыт, еиғу аматтура ааныжыны еиқа еитцоу ашқа диасуа. Аха еилыска- аит изутаххаз. Ибзиоуп, иузыкастоит. Успектакль аиқәырхара сылымшеит. Арақа сымч ақәхоит, – ихәан, ател аашьтихын акультура аминистр дизасит. Идуззаны итабуп хәа наиахәаны, ашә ақынза санынаскьеигоз, зыцсаҭа шкәакәахаша, Валериан Осман-иҭа, иашьа еиҳабык иаҳасабала, гәрагарала слымҳа интеиҳәеит: «Даараза угәуеаныз уақа, атеатр ақны икоуп ацәгьахәацәа. Уажәақәа иаразнак еиҭархәоит. Аҭацәа умырхан. Уақхыақа иуҭырхаҭахоит. Уара уус уаҕыз. Аамҭа ус икоуп».

Аены даҭазнык агәра згеит В. О. Кобахыиа ҭсабарала дышкәышыз, аҭарацәа хәтыр шықәитцоз. Арт ажәа рехәагақәа зысхәаз, иаазгоит даҭа ҕырҭштәык.

Уажәы Инал-иҭа ихьз зху амәаду ҭшьбаны иахьеихагылоу, актәи аихагыла ақны «Аҭсныргылара» ахыкоу, аҭаацәара саламлацкәа, аҭбатәи аихагыла ақны, ҭ-ҕык змаз ауада ситәит. Иара, Валериан Осман-иҭа дыҭналеит аҭшьбатәи аихагыла ақны. Лафны: «Уақәшахәҭзар, хәигәылацәаз», – ихәеит.

Ари аҭыза анасыҭ иақәгәыҕадаз, сгәырҕьацәа суадақәа срыҭнеижьҭеи мчыбжьык ҭаанза хәцәақәак неит.

– Ишәҭахузеи?

– Хыхь, аҭшьбатәи аетаж ақны инхо думдыруеи?

– Дышҭасымдыруеи

– Иара иқны иқәхаргылеит ателефон. «Сыҭақа, аҭбатәи аихагыла ақны дынхоит ашәкәыҭы қәыпш, ателефон изықә- шәыргыл», – хәа ихәдитцеит.

Ускан ауадақәеи ателефони риура даара иуадаҭын. Хыхь ҭьара исхәахьеит, аматтура дуқәа ирхагылаз аҭсуаа ирылшо ала, аҭсуа ҭарацәа ирыцхраауан. Ацхыраара мацара акәым, аполитикатә харадҭара хадҭаны, ҭарацәақәак абахҭа хҭакра ианалагалак, азәык-ҭыцьяк рыда, харт, еиҳаразак хәикәдырхон. Итаркқәозгы ҭхәара қыаҭла иоурышьтыртә икарҭон.

Хырехәарамкәа, хәҭсуа жәлар ргәақра бааҭсқәеи, ргәырҕара дуқәеи срылаҭшхьеит. Сыблала избахьеит. Лакәакрада еилыскааит акы схазы. Харт, аҭсуаа, адәахьтәи аҭа, аҭақкәым еиҭш хәидикылоит. Даҭеакала иухәозар, иахзеиҭшу агәырҭа еиҭахзеиҭшхоит. Иахзеиҭшу агәырҭа ду

анхаулак, ицьюушьаша, хазегь хаз-хазы хаихоит, хаимпуюит, аихац итыцрааз ажэцарақәа реицш.

Ажәакала, В. О. Кобахьиеи сареи хаицәажәара ашьтахь, спиеса «Аҳақ ашәара» цсышьацәгьа ахьартаз, убри ашықәсан 1966 шықәса антцәамтазы, аусура салагеит Ақәатәи адраматә театр алитературатә кәша еихабыс.

Хәарада, Валериан Осман-ица иасымхәазеит схатәы ҟымтәқәа ратцкысгьы инартцауланы имазаны, цшьҟык ауаа, реиха зыгәра еибагоз СССР анапхгара дукәа рышкә ашәкә ду афра хшафьыз. Афра хаицалагеит, ишысхәаз еицш, цшьҟык. Екатеринеи, Тамареи ахцатәи ихьз схәар стәхым, ацшьбатәи сара сакәын. Ахҟыктәи ашәкә ду абжаракгьы хамнеицкәа, изыхкьақәаз ахәара атахым, хәхьеиқәшәоз анеира зынзаск дакәыцит. Бзиарас икаитцаз, хазфьыз азәымзар азәгьы иеимхәеит, маза дуны итцәахит. Уигьы мацзам.

Спиеса «Аҳақ ашәара», ишысхәаз еицш, цсышьацәгьа ахьартаз ахьбра мацара акәындаз, априказ цҟыба итатцаны, «уа мшыбзиа» хәа ашә аартны, еихаразак иазашшуаз, «ақацшькәа» рахь сыцәгьа зхәоз, икабинет сныҟналан, астал снахатәеит. Иара, «астукач» занатла дартистын, саргьы ауаатәыҟса зегьы реицш, сартистын цсабарала. Хҟыцәгьы хәҟнудкәла шака хаибатахымыз, убаскак хаарак алазамкәа, шыжьыла ханааиқәшәалак, абга бызшәак еибәххәалон. Шака имацны снейуаз еихагьы еигьыршьон адиректоргьы иаргьы. Уака ибзиацаны хаилибакаауан.

Истәхыз, сзыргәакуаз соуит – ашәкәыҟфра азыхәан шака стәхыз аамта.

Акабинет хәыцы аҟны еидтәалаз, аамтак наскьацыцхьаза ахәара удаҟуп, аха уаҟ-гәазак, уаҟ рыцхак, аамта хьантә иафаз азәык иеицш срыхәацшуа салагеит. Снаихәацшуа енак исхәеит схазы: «Иалшагәышьои аеыҟ, акәадыр ацымхәрас акьахь ақәырцазар?! Агәра ацымхәрас, ашаха афартцазар?» Исахәхьан ауаа бзиақәа рыцәгьа хәаны итаркхьан хәа. Уртқәа иашазар гәаҟ рыцха, цсым-бзам адәы дықәуп. Аха схы сказы-миааит даҟеацарак.

Истол хәыцы дахатәаны, ихы даамҟахо иҟуаз анцәа идырып, «фьрт-фьрт» хәа даакәымтцзакәа акы иҟуан. Санаа-

ихаацшлак, сыбла иаахгылон, ахьаңарч иеиңшха ацэыслымпыр. Ихәхәы, унапала иузымкыртә, иркәаҕыны иркәдуан. Ашәартара ианҕагылалак, ахәы зеггы шеилагыло еиңш, ихәхәы еснагь ихәхаза ихы икәгылан, иалиааны акәымкәа, цыра-цырала, напыла азәы икәиригылазшәа. Қарала акырза деихабызтҕы, дахьтәоу снейагыланы, иаастаххалон зны-зынла ихәаңарч-хахәкәа снапкәа налысшырц.

Ус ҕааитит ҕенак:

– Ишәхәаз сара ишәасхәар сҕахын, аха ишәатәасымшьеит. Идуззаны иҕабуп. Аа, абрака сыстол аиашычик исызтәашәцала, – схәеит. Хаилибакааит. Шака имачны хайабобоз хәыңыеггы иахзеиҕын. Аха иамуит. Имачзаны аусурахь сахьнеиуаз, уи-ггы изымчазар акәхап (еихаразак дацәшәазар калап ииқкәоз срыпхьар) ҕенак адиректор снаипхьан: Уахьтәалаша даҕа уадак узахаңшаап. Уака итәоу хәтыр дузза зкәу уауоп, аңсуа театр ашьаҕыркәцәа дыруазәкуп, зыда цсыхәа хамам уауоп. Дызәкәоу даара ирацәоуп, апартия аускәа, азанаатәидгыла, иааркәаҕыны, хәтеатр иара ихәгылоуп, – ицеггы ахәатәкәа имазар акәхарын, аха: Еилыскааит, ажәа рацәа зәҕахузеи?! Аәбаггы иара имазааит, – схәан, истол иныкәстцеит акабинет хәыңы ацапха.

Иааркәаҕыны иухәозар, ацәыслампыр – ахыхәаңарч иҕыҕара хәыңы, иаархааны сдәылицеит. Атәартә, агыларҕа хәа акгы сымазамкәа, атеатр ахыбра дузза аҕны снейәеиуа акоридор сыбжәаҕышьян. Изулакгы уада хәыңык сыңшааит, аңсуа гәыңи, ақыртүа гәыңи азәггы итәымкәа, ибжәахашәа иҕан. Ашә бзиан, ацапха акзоызт. Сныәнаңшын, еикәарҕыны ишьтан ауархалкәеи, имачымкәа акафелькәеи. Убарҕ зеггы, атеатр амаҕәакәеи, адекарациеи ахыәназ ауадакәа рахь ииазгеит. Ацапха наҕацаны, стол хәыңык насыргылан сахьтәалаша еикәсыршәеит. Икастцакәаз, хәарада, адиректор иасхәеит. Абзиа кастцаз ңыысшьон. Изыхкәаз сзымдырзо даара дсыцәгәааит адиректор, ашьҕахьоуп ианеилыскаа дзыргәааз.

Хыхь ишысхәахьоу еиңш, уажәтәи С. Чанба ихьз зху аңсуа театр ахыбра аҕны аус еиңыруан аңсуа драматә гәыңи, ақыртүа драматә гәыңи. Азәи- азәи еиңырхаган. Аәгәыңкгы алацәажәалон аиҕытцра азтцаара. Хазы-хазы ахыбракәа рыңшаара. Уи азтцаара аҕны хгәаанагаракәа еикәшәон

ақыртүа гәың арежиссиори, алитературатә гәың аиҳаби сареи. Ҳаикәшаҳатны избаны ихаман ари азтцаара ықәхаргыларц акультура аминистрра аҕны.

Иахәтақәаз адокументқәа аиқәыршәара хшафыз, иааит 1967 шықәса, апрель мза алагамта. Ажәлар еизан, афилармония ааныркылеит, иазымкуаз зықәшыла адәахыи игылан.

Атеатр аҗсуа гәың, рызегыи ааизан азтцаара ықәдыргылеит дааины дҳацәажәаит хәа аминистр В. Ць. Кәарчелиа.

Аенытәҕьа дниины драцәажәеит. Аҗсуаа дрыдгыланы, акультура аминистр В. Кәарчелиа иааихәоз зегыи амагнитафон иантцаны, Аҗсны аобком актәи амазаныкәағ В. О. Кобахыи истол инықәырцдеит. Даараза хәтыр зкәитцоз В. Кәарчелиа дамимхыр ада цсыхәа имоуит. (Иаҳа инеитцыхны, аурыс бызшәала иҕны сышәкәы «От родных корней»). Иануп. Уахә. Ад. 325. Астатиа иахьзуп «Возвращаясь к напечатанному»). Уаҕа салацәажәеит В. Ць. Кәарчелиа иамхра еиҕызкааз җыцәа аҗсуа артистцәа шракәыз. Дара убарт аҗыцәегыи, нас адиректор Иасон Дарсаниеи рнапы атцәҕны, исзашшит самхра азыхәан. Сзыхдырҕазеи, 1967 шықәса, апрель мзасы, жәлар реизара афилармония аҕны сықәгылара. Инацыртдеит даҕаакгыи. Атеатр ақыртүа гәыңи аҗсуа гәыңи хәиҕажьра даҕуп хәа.

Акультура аминистр аколлегиа аилатәараҕы адиректор ихы сықәкны ҕааитит: Когда вы оставите свою националистическую пропаганду? Вы и режиссер грузинской драмы довели театр до того, что уже актеры перестали разговаривать между собой». (уахә. Ад. 332).

Қырттәыла ақьаҳиацәа, аколлегиа иалақәаз аҗсуаацәак: «Аешьцәа хәиҕажьра иаҕуп», – рхәеит. Адиректор иҕы итацшуа, иазыкайтқәаз. Схы сыхьчар акәын, уаҳа цсыхәа анысму:

– Хәтыр зқәу адиректор, аҗсуа гәыңи, ақыртүа гәыңи хазы-хазы ахыбрақәа рымазар рызегыи ирзеигуп. Аныки абыки ирыхшаз аешьцәаггыи еиҕытцны хазы-хаз инхит. Аҗсабара убас икоуп. Уи сара схатәы ҕаанагароуп. Ахашәара, ишәхатәушәа, атеатр иатәыз ауархал ҕыцзақәеи, ахәаанырцәтәи иааганы ишьтаз акафельқәа изаны аҕныка ижәеит. Ишәымхәеи: Когда вы оставите свою национа-

листическую пропаганду? Ишәғычқәаз шәырхынхә, нас саргы сақәытып сызғу. Сара снагуп. Доухалагы даара исзааигәоуп ауағы игхақәа ианажыра. Абиблиа иахәоит уаға қыарала, чхарала уииааи хәа. Аха узықәгылоу ацха зәақәаз ишпаизуеи? Уи атак қаттоуп абиблиа ақны «Зуб за зуб!»

Сара исыдитцаз аполитикатә харадцара уи сазхиан. Самхрей стакрей ус имариамхеит. Иара изыхәан исхәаз, иаарласны алытшәа бзиа аиут. Дамырхит, апартия далырцеит.

Ақыртүа режиссиор аусурахь Қартқа диаргеит, иаха иеиғьыз атып иртеит. Ирдыруан дызғыз аус. Иаарласны Қартынтәи даарышьтит Н. Р. Ешба, ацсуа драматә гәып режиссиорс. Иааизакны атеатр зегы директорс. Аамтақәак анцы, сара сызцаарагы Қартаа ирызбеит. Ацсны ашәкәыџџәә Реидгыла иазоурыжыт аналитик–консультантс. Аха уахь аусурахь сиасаанза, самхра азыхәан ашәкәы еикәатцәа атцазғыз, В. Ць. Кәарчелиа иамхра еиғызкаауаз рацхьа игылаз ацәышлампыра-хьаңарч, сызшаз сирманшәалан, аргмаду исабрада ифьсхит. Зегь рыла ҳаилибакааны аус еицаауан Нелли Ражьден-ицхаи сареи. Иаахтны иласхәеит В. Ць. Кәарчелиа апровакация изызуз, сара самхра азыхәан ашәкәы еикәатцәа знапы атцазғыз дызустоу, ихьз-ижәла. Ларгы илархәахьазаарын. Н. Р. Ешба џ-институтк далгахьан – диуристын, дрежиссиорын.

Ҳазшаз дхацхрааит. «Ахьаңарч» дақәахкит Нелли Ражьден-ицха лтелефон дазызырџуан мазала, нас иаалхәаз «ақапшьқәа» иреихәон, ажәакала длытатәаны лыцәгьахәара дағын. Сыхьаңарч дызғыз гәынхәытыстала ирацәағны ирдыруан, аха ирымамызт дызларкыша афактқәа. Ишысхәаз еипш, дағацызеша афакт ианахцыхьашәа, Нелли Ражьден-ицха иамхра азыхәан априказ убас иқалцеит, сыхьаңарч атеатр ааигәара ахаан дзымнеиуа.

Атеатр адырџәа рызегы иазгәартәхьеит, ашәкәқәа ирныртәхьеит Н. Р. Ешба ацсуа театр данахагылаз, Ацсны аџнутқа мацара акәым, анцыт инахараны ахьз-ацша нафьртә ишьтылхит. Хкультура ахәштаара ду ацхрааразы илылшоз қалтқон. Илывагылаз, қарала лара латқкыс еитцбыз арежиссиорцәа Дмитри Кәартааи, Михаил Мархолиеи сареи. Уаанза атеатр азыхәан акгы қазымцацыз, ацсуа шәкәыџџәә

иацхрааларц азыхэан имѡахыцуа иалагеит. Ыѡукуы инаргон рхатѡы ѡымтақѡа, даѡа ѡѡукуы аитагақѡа ҳартон.

Ацсны анапхгара иақѡшаҳатны, избаны ишьтырхит, ацсуа профессионалтѡ театр ианадыртыз амзеи арыцхѡи иақѡыршѡаны ишьақѡдыргѡѡеит февраль мза 17 аѡны есышықѡса иазгѡарталарц. Убас есышықѡса иазгѡарталон Ақѡа мацара ақѡым, араионқѡа рқынғы. 1970 шықѡса алагамтазы Ацсны ашѡқѡыѡѡцѡа Реидгыла Қартынтѡи ироуит аконсултант иштат. Сара исыдыргалан, сақѡшаҳатхеит. Аусураз уахь сиасит, аха атеатртѡ қазара даара бзиа избон. Иреиғқѡаз артистцѡа Виолетта Маанпқѡаи, Валери Ақѡѡбеи ароль хадақѡа ихѡмарыртѡ изѡит апиеса «Ҳашьхақѡа рышѡшьыра». Апиеса хшыѡтқак хадас иагѡылан, анырра дузза қазтаз, ажѡытѡзатѡи индиатѡи афилософия ѡѡанизм. Уи афилософия амахѡтқак, ахырхартақ ахынсра қѡа иашьѡуап. Ажѡа ахынсра цакыла даара иазааигѡуап ацсуа ажѡа ахькьымсра. Адгьыл иқѡнықѡа ашышкѡамс инаркны, ажѡѡан иатцапыруа ацсаатѡи, зи-мшыни иртазсо инадыркны иарбанзаалак зыцсы ѡу зегьы ацѡгьара рзымура. Ишысқѡаз еицш, спиеса «Ҳашьхақѡа рышѡшьыра», хшыѡтқак хадас иагѡылоуп, хыхь зызбахѡ сқѡаз афилософия ахынсра.

Уи аспектѡлыгы асценатѡ цстазаара даараза икѡѡѡеит. ѡынтѡ-хынтѡ рыда ахѡацшцѡа ирымбартѡ еиѡыркааит. «Аҳақ ашѡара» ықѡызгаз. Асѡвет мчы иапырхагѡуап, аидеология иаѡагылоуп қѡа иаахтны ахѡара уадаѡѡеит. Хѡарада, КГБ ашқѡа ацѡгьахѡацѡа ҳѡнудқѡагы иқѡан, иқѡагьышѡан ақѡығѡацѡагы. Урт еилыркааит асѡвет мчы, изықѡгылаз ауасхыр шѡаартцѡырала иштѡыз. Ирмаанашѡа ихѡан, ашьха аҳаракыра уанхало, амѡа уанану, рыцқѡашьарада зегьы урықѡпало, ирқѡацуа ахықѡцѡан ухалар, узықѡлаз ашьха ахѡта ихыбгѡаит, ухѡтагы уатцақѡацуеит. Иқѡан даѡақы – апиеса злоухьчаша. Бзиа еибабо арпыси ацқѡызбеи урпырхагамхан.

Аймак-аиѡѡак зтахыдаз?! Ирыцшааит зынзаск имариаз амѡа. Ихѡта игѡацхартѡ дазықѡатѡаны, аспектѡлы «Ҳашьхақѡа рышѡшьыра» ароль хада назыгзѡз, иқѡзыргылаз В. Ақѡѡба, Москва, атеатр институт дѡалеит, арежиссиортѡ факультет.

Сара ашәкәыѡѡцәа Реидгыла ашқа аиасраз аусурахъ санцаз ашьтахъ, Аңсуа театр аҕны убасҕак ахтыс бааңсқәа мѡаҕысит, асцена аҕны иахдырбоз аспектальқәа раткыс акырза еиханы, иткәацыз асыҕса иаѡызаха, имѡаҕысуан ате-атр аѡнудҕаҕы, адәныҕаҕы.

Аңсуа театртә ҕазара зтахымыз, уимоу зынзаскҕы изцәымҕыз ауаа ңаршеицәа, еиужьзаны рхы иадырхәеит аитцашыцра еикәатцәа. Зны еиҕарыжыит абиңара еихабацәеи аитцбацәеи, ашьтахъ, еиҕацәас иҕартцеит иреиҕкәаз артистцәа.

Аңсны аѡнудҕа мацара акәым, антыц инахараны Аңсуа театр ахъз-аңша шытызхыз, абаѡхатәра ду злоу, ңабаралаҕы икәыҕаз, ҕәыла-ңсыла иаңсыуаз апатриот Н. Р. Ешба, иаахтны иухәозар, Аңсны дыкәырцеит. Хәарада, ихәатәуп, Нелли Ражьден-иңҕа, уаѡңсык иахасабала агхақәа лымаҕышьян. Аха иҕамызт амч бзиақәа, лара дзыңсаз ҕәатаны деикәзырхашаз, зәызшаз аңсуа театр еидызкыла-шаз. Убри аганахьяла иҕаитцаз даара ирацәоуп, Н. Р. Ешба лышьтахъ, шықәсқәак режиссиор хадас иҕаз Д. Кәартаа. Збаѡхатәра ссири, зуаѡреи даара ихаракыз, итәымта дыштаҕылаз иаалырҕьяны игәы аангылан иңстәзаара далцит. Иааизакны хкультура зегҕы ааха ду аиуит. Атцараҕы иманы, ңабаралаҕы абаѡхатәра, ихала данаанха, ижәѡа икәлаз аидара ашьтыхра ицәуадаѡхеит М. К. Мархолия, ихатә икәиргылаз аспектальқәа акәҕиара дуқәа шрымазҕы. Аамтақәак директрос дыҕан, актиор ду, адраматург, аңсуа те-атр ашьатыркѡцәа руазәк Шә. А. Ңачалиа.

Москва атцара дахьтаз далган, Аңсныҕа дхынхәын, аңсуа театр аҕны аусура далагеит В. Ақаѡба. Атеатр аусқәа рҕны мацара адаҕы еҕырт ирҕеиамтақәа рҕынҕы исылшоз ала сицхраауан, избанзар аргамаду избон, дызшаз илаитцан, абаѡхатәра ду шилоу актиорк иахасабала.

Иаазгоит ҕырҕштәык сахыицхрааз. Киевтәи акиносту-диа итнахуан аңсуа телефильм «Арҕеиара». Ахы инаркны атыхәанза акиносценариа сара изѡит, ароль хадақәа руак сара инасызгон.

Арежиссиор М. Машенкои сареи аиѡызара-аилибакаара бзиаза ахьабжыаз аамышьтахыҕы, иара усҕы, сара

сақәшахатымхар ҳкино аҥны ароль бзиаза изиҗазомызт. Иҗырхагара акәым, иахагы сицхрааит. Уи зысхәо җапхьака еилышәкаап. Иахагы дшыстахызгы, зегьрыла ишилшозгы, атеатр афнуцка усқәак еиҗкаан, иматтура ааныжыны дым-цар амуит Шә. Пачалиа. Директорсгы режиссиор хадасгы дҗалеит В. Ақәба.

Сазыхынхәып аспекталь «Хашьхақәа рышәшьыра» ахшыҗтақ хада ашҗа – зыҗсы җоу акгы уағрамҗалан, ашьха җаракыра уанхало. Уи аныкаумта, ашьха ашәшьыраҗы уаан-хоит.

Аҗара.

Москва аҗара дахьынзатаз, иҗарадырра анытбааха, идунеихәапшра иаха ианцаулаха, хәарада, аҗстазаара даҗеакала еиликаауа далагеит. Афилософия Ъанизм – ахьыс-ра, ахькьымсра. Ароль хада назызғоз В. Ақәба аҗстазаараҗ иаха ихәоит хәа избазар акәхап, убри аҗынтә зынзаск даҗеа мҗак данылеит, идеалс еиҗа ишьтихзар акәхап Раскольников ифилософия, зымч рықәхо рығраҗалара. Раҗхьаза дигәҗасит Шә. Пачалиа, СССР жәлар рартист, Тҗарчалтәи ахәынтқарратә театр ашьапы иқәзыргылаз. Уи даниҗырига, иаанханы иҗан иҗегы иҗырхагақәаз. Урт даараза иҗырхаган, избанзар урт артистҗәа рыхьз-рыҗша җаракын, рҗышәагы даара итбаан, дара рзыхәан маҗарагы инеиуаз ахәаҗшҗәа раҗәафын. Урт рышәшьыра иҗамхарц, азәазәала рықәцара далагеит.

Ахьаҗарч азыхәан ирымхәахьей: изхылтцыз иахәлағуан хәа, рыфны гәакьа – җахәшҗаара ду аҗсуа театр аатра инытгагылеит Софа Агәмаа, Шьалуа Гыцба, Нурбей Камкиа ухәа, ишырхәо – «цвет театра».

Еиҗах җазыхынхәып аспекталь «Ахәқ ашәара». Ишәгәаласыршәап. Раҗхьаза атеатр аҗны иқәыргылан 1966 шықәсазы. Иҗит иаарыцкьаны 23 шықәса. Аамта аеаҗсахит, апиеса «Ахәқ ашәара» иаҗагылаз ауаа Анҗәа иҗышьаны, иа-хьымаара иҗеит, иаанхақәаз рымч маҗхахьейт иҗәагәышьан арежиссиор М. К. Мархолия, еснағ иҗы иҗхоз адрама зынзаск ирҗыцны иқәиргылеит.

Җаамтазы аҗсуа театр аҗны зынзаск исхаштхьейт асахьа-ркыратә хейлак (художественный совет). Иалахәын аҗарауаа,

ашәкәыѳѳцәа, акомпозиторцәа, асахъаѳыхѳцәа, хәарада, акультура аминистр далархәны, убарт ирзбуан аспекталь аразкы.

Иҗалацыз еиҗах иҗалеит. Агазеткәа ирныртцахъан иаарлас-ны апремиера җалоит хәа. Апремиера ашьтахъ, асезон иаркны атеатр амѳа иқәгылан Украинаҗа. Киевтәи ауаѳы дааны, уахъ иргәқәаз аспекталькәа дрыхәаҗшит, иалкааны иазгәеиҗеит «Ахәқ ашәара» уеизгы-уеизгы инажәга хәа.

Аҗсны анҗыт акәым, знызатцәыкгы Акәагы ахәаҗшцәа иддымырбазеит. Иаахжәаны иухәозар В. М. Ақәѳба иколле-га М. К. Мархолиа «диграгылеит» иркәацит аспекталь «Ахәқ ашәара», хәарада, активла иацхраауан «аҗаҗшыкәа».

Хыла-гәыла иаархәны аҗсуа театртә цҗстазаараҗы иҗалеит егы аѳбатәи спиеса «Хашьхәкәа рышәшьыра».

Ауаа ирыграҗалоз убаскәк ихнаҗааны иҗан, рымчра убас рыхшыѳ арлашәит, ирызгәамҗазакәа, ирытцышьшь аҗара иаҗын изыкәгылаз ауасхыр – Асовет хәынҗқарра асистема.

Ѳажәак еихысхәаалоит.

Москвеи Петербурги акыр шыкәса раахыс аиѳызцәа дуқәа сымоуп аурыс царауаа. Сразҗауа салагеит Б. Н. Ель-цен абаскәк изицәмыгхазеи акоммунисттә партия хәа. Еи-лыскааит акыпхъ аҗны сызмыпхъацыз. Сара саныхәычыз, акомҗарааи акоммунистцәеи хара хҗаацәа ирзыруз убри аѳызатцәкәа рзырухъазаарын Б. Н. Ельцен иҗаацәа. Иаарымаз зегы иаарымхны аҗыцәхәы инықәдыртәеит, ирфо-иржәуа рымамкәа адәы иаақәхеит.

Ауаѳы даныхәычыз изууа абзиарагы ацәгыарагы иҗсы җанаты ихашҗзом рхәоит. Аҗстазаараҗы исдылахъеит убри ишиашатцәкәоу.

Хҗабла Аҗара ахәы, ақыртәа мпыҗахалаѳцәа хыбра затцәык аанымхәкәа ирблаанза, хәигәылацәан Бигәаа рҗаацәараки хареи. Рабду Алиас ихъын. Аколнхара иатәыз ашәыр бахча ирахә нҗалан, аҗхастә җартцеит. Убри дахырҗканы, аҗәлар раҗа хәа дҗаркит, дыршыит. Иҗкәын Нури иарҗысра данҗагыла, аҗаацәара далалеит. «Айба икәакәар былуам» – хәа ишырхәо еипш, Нури дманшәалахеит. Хѳык аҗхәацәеи, хѳык аҗкәынцәеи рхылҗит.

Ибзианы дысгәалашәоит иара Нури, дхәахәтшын. Иазхашаз ацарагы иман.

Җнак амыждараз, Очамчырантәи аатәала ачашыла ааигеит итирц азыхәан. Аатәа затәык итиаанза аревизиатә комиссиа неит, адәкьан ангәартә аатәак ачашыла азымхейт. Акт убаскак еикәатәаны ирәит, ахарадцара идыртәит ахәынтқарра амал, ажәлар рмал игычит хәа. Аус дартәит. Дызтахымыз, иташыыцуаз аухәан-схәан гәарартәит хирхәит, хәхиртәеит хәа.

Аламыс ду глаз уащын Нури. Саб ажәлар раға хәа ахьз баапс ихыртәит, саргы ажәлар срытагычит хәа сцәа пырәит, исыхшаз схәыцкәа ирычәпнырхәалап ихәан, ихала, инапала, мчыла зтәымта итагылаз ахатәа ицстазаара далцит. Ицхәыс Милиа лыхьзын, Харчлаапхан, Азшәыбжәтәын. Атаәцәара мацара акәым, апстазаарағгы икәығаз цхәысын. Иаалыхшаз зеггы убас илаазәит цәбаала инхалартә. Исгәалашәоит, рыцсатә шкәакәахааит, ибыхшаз азәк иатцкыс азәк дыцшзоуп хәа азәы данирехәалак: «Ауащы дзырцшзо аусуроуп», – лхәон. Рыфшәыкгы, аусуреи атцареи еиларгзон, атцара дукәа ирылгәит, рызеггы ршәапы икәгыләит. Уажәы Акәа Леон ихьз зху амәаду уаныланы ушнеиуа, аботаникатә бахча апхьатцәкәа унадгылоит хцаны еихагылоу, «Сухум-банк» зыхьзу ахыбра цшза. Убри зыргылаз, изтәу Нури Бигәаа ицкәын агәыбжәанытә Геннадии иоуп. Аибашьраан даара дацхрааит Апсны. Иашьейтцыб Вадик командирс дыкан, игәгәаны дырхәит.

Сазыхынхәып хыхь исхәаз ажәапқа: «Ауащы даныхәычу изууа ахаан ихаштзом» хәа.

2000 шықәса сара сзыхәан шықәсы еикәатәахейт. Сыцкәын аитцбы, деибганы аибашьра иалцыз, амыждараз, автомат шырыцкьоз машәырла иткәаны дтахеит. Сара адабла сысхьан, сфы акны сышьтан Москва ахәшәтәыртәфы. Җнак деидараеитцараха, схала сахьышьтаз апалата даафналеит Гена. Москва аус иуазаарын, иахан днеизаап.

Хәнеицәажәа, ус җәаитит:

– Ицсатә шкәакәахааит уаб Басариан. Иахзиухьоу абзиа-рақәа адунеихаан исхаштуам. Иугәалашәома, уара, хыхь ауардын уакәтәаны, Басариан апхьа дгыланы, изныкымкәа,

ихазнажэгахьан амфы. Сашьейхаб Едик аґхьа дыргыланы, хамхкэа ицэағэон. Агэашэ давсны дцомызт шэышпаґоу, акыр шэыгума хэа – сыхгы долларкэак нататаны, сгэйдкылахыдкыланы дцеит, мышкэак рышэтахь иґшэмеи иґкэыни наишьтит сырбарц.

Акырза уазхэо абри ахтыс хэычы исгэаланаршэеит иахьа ашэы ахьыкэкэо, ашэ ытабырка иарку атеатр. Абафхатэра иагьа идузаргы, ауафара анацымла, ахшара дызмоуа аґхэыс пшза илфыхахоит, адэы дыкэзаауеит лхазы мацара.

Сантамтакэа, хэарада, аґхьаф иазгэеиташт, спиесакэа «Ахак ашэареи», «Хашьхакэа рышэшыреи», атеатр арепертуар иалызхыз асовет цензура, ацэґахэацэеи ашыыцыфцэеи амч рызтэз «аґаґшыкэа» раґхьа игылан.

Дара афымтакэа рыфбагы, ускантэґкьа хьаа дуны исхызгагэышьеит, аха раґхьатэи адрама «Ахак ашэара», шыкэсык анцы исзымдырзакэа, схатэы цстазаарафь даараза исыхэеит. Бзиа избоз аґхэызба, ахаан еипымло, хамфакэа хазы-хазы иахьцаз хфыцьегы иахзеиґхэеит.

Атыхэтэанзатэи хаипыларан, гэаартыла хфыцьегы хэаанкыланы, акыр шыкэса хэагэаа зырпхоз хаибатаххара хатыр ақэтаны, убас хаицэажэеит, иахзааигэаз ауаа ираххэаларц иаархааны, ирґкэымшэышэны ґазшьала хаикэшэом хэа, хаипыртара зыхґьатэґьаз, ахаан блакы иамбартэ, амшын иалахаршэыз ахахэ еиқэтцэа еипш иахтэахырц. Насгы, мышкы, дасу инасыґ аниоулак ашытахьгы, хатыр еиқэахталарц. Сара ажэа лыстеит: хатца дцаанза аґаацэара сшаламло хэа.

Аиашатэґкьа иахьагы исыздыруам, ханеипыртц шыкэсыбжак аґара аатцаанза, дманшэалахан, хатыр зкэыз хатцарцыск диццеит. Аґэа абаґэазафь аґба иақэтэаны, атцх иналаланы, амшын инхылаанза, сылабжышкэа сгэатца интапсо, ааигэаза аґэара сыкэгылан сыпшуан. Схы саиаины, анасыґ пшза Анцэа ибитааит схэон сгэаныла. Убри ашықэсан саргы иаґаацэара салалеит.

Адинхатара буддизм аґны ґыарамзар ґыаргы избахэ хэазам Анцэа, хыхь иқэтэоу, аґсуаа ххэашьа. Аха иґоуп даґеакы. Ажэфан аґны иґоуп хэа мычкэак, убарт амчкэа еиқэшахатны ирызбуеит адгьыл аґны имфэпысуа, акыр

этэзкуа ахтысқәа зегы. Икалап, уи адинхатцара иизар, Анцәа ауаа дреипшны адәы дықәны, ашътахъ ажәфанахъ дцаанза.

Убри даара иазааигәоуп ацсуа мифк.

Ауафы данилак, дахъиз афны азааигәара атла инықәтәаны еицәажәоит ашацәа, ирызбуеит ииз асаби илахъынтца.

Доусы имоуп ихатәы нцәахәы. Шақантә исхәахьоузеи сынцәахәы дсыхәеит хәа. Арахъ Анцәа дыкоу, дыкаму хәа схы сазцаар ишъақәырғәғәаны руак сызхәазом.

Ихәахьеит кәығак: Анцәа дубаанза, дыкоуп уара узы, данубалак инаркны назаза дущәызуеит. Ус анакәха, анцәа-хатцара хатәы усуп, угәы-уңсы афы итцәахуп, азәгы имахауа, азәгы изымдыруа. Уртқәа рызбашъа сымч ақәхом, аха сзыкәшәахьоу, исхызгахьоу еихшәаланы саназхәыцлак, еснагъ сазкылсуеит акафы. Хьахәа-ңахәара амамкәа агәра згартә апцтазаара иснарбеит ишықәтәкьоу алахъынтца. Ацсуаа иааркьафны ирхәахьеит – улахъ иану уакәшәоит, узахьыңом хәа. Аха убри уакәшәарц азыхәан, иузымдыруа мчкәак амфә уқәырцоит, мамзаргьы иугәанарцхоит, унапала икаутдартә.

– Изхысхәаауа, ацсуа театр азыхәан спиеса «Хашьхақәа рышәшьыра» назаза ашә шарку агәра анызга, уаанза апиеса фыңьа затцәык иалазгьы, даеа фыңьа аперсонажцәа налатцаны, нбанцакыла еицәзган, СССР акультура аминистрра ашкә исышьтит. Азыкәт ахахә агәыдцә, иаахар бзиоуп, иамаахар – ахахә ахахәкәа ирыцлоит, азыкәт – афызцәа ирыцлап.

Абас сышхәыцуаз, иаалыркьаны Москвантәи атәл исзасит, – Шәпиеса «Хашьхақәа рышәшьыра» ҳапхьеит, иахгәапхьеит, еицәзго хәа азәыр дшәымоума? хәа

Сажәабжькәа ибзианы еицәзго дсымоуп, ихатә шәкәыфшык иахасабалагьы абафхатәра бзиа илоуп, аха адраматә фымтәкәа, иахьынзаздыруа ихатәгьы имфыцт, даеа азәгы ифымтәкгьы еитеимгацт анысхәа:

– Шәақәшаҳатцар, ҳара дҳақшаауеит аицәгаф бзиа, – рхәеит.

Иаалыркьаны исоуз агәеизҳара, сгәатцәф ирхәахьыз атәтр абзиабара, анфыха, акыр шықәса раахыс сзызхәыцуаз даеа пиесак, слатәан, афәра салагеит.

Абафхатэра асаби ифызоуп. Изкэутцо амфә ианылоит. Датахуп ан гәакыа.

Иааркыафэны иухэозар, изфит дафе пиесак, уаанза изфыз зынзаск еипшзамызт, цакылагы, ианымфәпысуа аамтагы. Иахызуп иара «Ес-иуа ирыциуа». Схы иасырхэит ажәлар рхәамта ду Нартаа ражәабжыкәа. Иаазыфхыз афымтакәа зегь реиха ацабаа адбаланы, иахьынзасылшоз абырцкал икылхны, сгәалакәа наф исхарштны, спиеса фыц сыманы снеит, пшышыкәса аус ахьызухыз ацсуа театр ашка.

Атеатртә кәзара уи акәиц сгәатца итәшәеит, ибзиазаны исгәалашәоит, ацшыбатәи акласс акны сантәаз, бзиа избоз апхәызба рапхыза данызбаз ахаан дшысхамштуа еипш, убас исхамштуа назаза исзаанхеит рапхыза атеатр анызбаз, асцена акнытә афәахәа ацсышәала ицәажәо, насгы шака ицшзаны ицәажәоз!

Хара ххабла, Атара ахәы, ақыта агәтафынтәи хә-километрак иацәыхаран. Ахәыцкәа ацара-аара рцәуадафын. Убри азы алагартатә класскәа рзыхәан ахабла акны иаартын ашкол, хатәы фнык акны. Амадәаркәа зегы, хазегь хаилартәаны иахлыртцон, Азфыбжыантәи инарышьтыз артәфы Лиубов Хәыршьыт-ипха Делба. Амадәаркәа раамышьтахыгы, еифкааны илыман ашәахәара-акәашаратә хор. Ашәагы схәон, сагыкәашон. Хартафы дхацәажәон атеатри акинои ухәа ирызкны.

Фнак, хауроккәа инагзаны халымгакәа, хазегы хлыманы дцеит ақыта агәтахы, ацсуа театр ааны икоуп, хәхәацшыроуп хәа.

Уажәтәи ақыртуа-ацсуатә еибашьраан икәыбаса еиларыжыыз акультура афны, ускан, сызлацәажәо ашықәскәа раан, ускак идумызт, амфы иалхын, асценеи ахәацшцәа ахьтәашаз азал затфәики рыда уаха ауадакәа амазамызт. Атәартә анырзымха, игыланы иахәацшуан, избанзар ауаа рацәафны инеит. Хара хартәфы хазегы рапхытәи ариад акны хлыртәеит.

Акыр шықәса цхыаны Акәатәи адраматә театр акны, али-тература акәша еихабыс аус анызуаз, ицшра-сахыагы, уаф-ралагы, икәзара ухәа зегь рыла иуаф дуу Леуарса Касланзия, хшеицәажәоз фнак ус сиязцааит:

– Леуарса Шьарадын-ица, айбашьра анцоз спектакльк шэыманы шэнеит Атира. Шэара инашэыгзон ахьча ироль. Исхамштуа исзаанхеит, ихьз сгэалашэом, аха убрака сценак афны шэперсонаж, ахьча ицкэын анемеццэа дрыцхраауаза-ап, Ацсныка излацашаз амца дирбеит анемеццэа, ачархэра кайтеит. Иахьейцш сыбла ихгылоуп игэытшыаагоу аби аңей, айбарцсра афынза иназгаз асцена, – анысхэа:

– Уоо, – ибжыи хаа ду өтиган, – уи аспекталь даараза акэфеиара аман, район цыцхьаза иганы идхарбон. Уака ихэмаруан, Минадора Зыхэпха, ароль дукэа нарыгзон Аазиз Агрба, Шэарах Цачалиа, Миша Акэцба ухэа.

– Леуарса Шьарадын-ица, иахьзыз убри аспекталь? – снаиазцааит.

– Уи апиеса иөит Гьаргь Гэлиа, иахьзын иара «Афырхатца ишья» хэа. Аспекталь ыкэиргылеит Шэарах Цачалиа.

Изхысхэаауа, схэыцаахыс бзиа избоит атеатртэ кэзара. Сара сакэым, сабицара ишагэтыхоу ауп исхэо ажэакэа. Ацсуа театр, ацсуа жэлэр рзыхэан иеипшыи, иаххэап, асакара икэхаз, аха иаалыркьаны атцейц инахагылаз ауафы. Хэарада, еихаразак изыхкьоз ацсуа бызшэа азыхэан ашэкэа зегьы ытцарбака ар-кра иахьафыз ауп, акыртуа фашизм ацашэкэа игэғаньы иоу-нажьхьан, атдыхэтэан, 1992 шыкэсазы иахылцтит анацизм.

Хыхь ишысхэаз еипш, ацсуа театр афны сгэы-сгэатцэа ахэра дукэа шантэазгыи, изыхкьакэаз, атеатр антытц игы-лоу мчы еикэатцэакэак роуп икэзтэаз хэа схы агэра асырган, изөвыз сыманы снейт ацсуа театр ашка. Уаанзатэи спиесакаэа цба рразкы атцкыс акырза еицэахеит уажэ инагэаз адрама. Алитература афэша аихабгыи, арежиссиор хада, афыцъегьы зынзаск иамыцхьазакэа идырхынхэит.

Исхэо мцызар, шэианзцаа Баграт Шьынкэба, өынтэ дац-хьейт. Рацхьаза данацхьа, азгэатакэа акьаад иантэаны иси-тэит. Шыкэсыбжак аус адуланы ианиста еицах дацхьаны: «Уажэшьта, иахьацэфьа иганы ирыт ацсуа театр афы», – ихэейт.

Ижэдыруазааит, уаха акгыи рамхэакэа спиеса иаарым-хны ирыстэит, иагьаныртэит ажурнал «Алашара». Ацхьаөцэа ишрыдыркылаз, асалам шэкэкаэа исоуаз, уажэааигэа аф-ранцыз бызшэахь ишеитарго ухэа, ифны искьыцхьит (Уаха. Сөымтэкаэа реизга аөбатэи атом ад. 363 – 433).

Даҕаазнык иҕэатәүп, хыхь исхәаз ахшыџтак.

Асовет цензура изакәйтә мчыз иамаз, спиесақәа рыла маца-
ра акәым, егьырт сџымтақәа рзыхәангы исзырухьаз ркынтәи,
дарбанызаалак далкааны Аңсуа театр анапхгара азәымзар
азәгы изы исымам ацәымҕра. Псыхәа рымагышыамаызт.
Ргәы иалымсааит, дара раткыс, акырза еиханы амчкәеи
алшарақәеи змаз ауаа дуқәа рымч ақәхомызт, уи иаџызан
ауаџы ҕахәаным дтымтцырц азыхәан агәашә илагылаз Цар-
бер. Уи иаб дызустадаз? Ехидна. Асовет цензура изыхшада?
Владимир Илия-иҕа Ульяианов (Ленин).

џажәак еихысхәаалоит.

Н. В. Гоголь иџымта ссирза «Тарас Бульба» икны аб ичкәын,
ачархәаџ иеихәоит: Я тебя породил, я тебя убью! џыҕаа ауаа
– аби аҕеи рразкы избахеит абри ахшыџтак ҕааста ала.

Ихшаз инапала дишьит аб. Инартбааны уазхәыцыр,
дугәаланаршәоит В. И. Ленин. Иара изыхәан ибзианы ихәеит
Искандер Ф. А. : «Абзиара ҕаитцар иҕахын, аха дахьымзеит»
хәа. Абри ахшыџтак санапхьа, саҕаимтәаит, схы аҕара ҳаҕыр
зқәысто Фазиль игәы иалымсааит, саапышәырччеит, инацыстцеит
схазы: Владимир Ильич, ииашатқәкьаны абзиара ҕаитцар иҕахын,
аха аҕаташьа издыруамызт». Еиҕеикааз ахәынтқарра, уаџықәра
бзиак аҕара ннамтит, иҕаитцаз аконституциагы ицыҕсит,
ишҕеитцеит иткәацшаз акы (цензура 1922). Убри ауп ихзырб-
галаз СССР, асовет мчы ахатагы. Убас ихьит, аңсуаа рҕеи ду
В. Г. Арзынба. Аиааира дузза игеит. Аха ахьпшырма, ахақәйтра
ажәлар ирыхәартә иҕататәыз дацәыхарахеит. Иара инапхга-
рала иҕатцаз аконституциа, ихатагы иҕырхагахеит, иахьагы
ххәынтқарра иаҕырхагахо иааиуеит. Плутарх ду ихәахьан: «Хо-
рошо использовать победу важнее, чем победить».

Зықьџыла ҳақкәынцәа рыпцстазаара зыхтныртцаз аиааира,
уаџтас ххы иахьахьмырхәаз, даҕеакала иухәозар, ахақәйтра
рапхьазатәи амш инаркны ииашаз амџа ҳахьанымлаз
иахкьаны, аибашьраан иҕахаз раткыс, пшынтә- хәынтә
еиханы Аңсны иаңхеит, ҳиааира зыхьчашаз ҳдеицәа.
Иахьыкалеит амҳаҕьыратқәкьа. Ашыжь ишьацәхныслаз –
шьыбжьаанза дшьацәхныслоит. Шьапғаршә ҳзызуз аусқәа
иахьагы иаҕырхагахо ҳааиуеит.

Иахынзаздыруала, ауаатәыџса рџоурых аҕны азәы затџык
иоуп аибашыраангы, аиааира ашытагы, даҭа иааира дуззак
игеит. Аџбагы згаз – уи США ашытаркџы Ыџорџ Вашингтон
иоуп. Иҕаитџаз аконституция (1787) иахыагы амч ду амоуп.

Ҳаитахынхәып аҗсуа театр ашҕа. Спиесақәа «Ахақ ашәа-
реи», «Ҳашыхақәа рышәшыреи» ирылхны иқәыргылаз
аспектакльқәа рысценатә пџтазаара ахыҕаҕхаз азыхәан дал-
кааны азәгы изыхәан агәала сымам. Иара убастәҕыа азәгы
изыхәан сгәан сыҕам, сыдрама «Ес-ииуа ирыциуа» зынзаск
иамыпхыазакәа ирхынхәны иахысыртәз. Ибзиазааны издыруе-
ит изыхыҕақәаз, иахыагы амчқәа змақәоу. Схазы ицәҕамкәа
издыруеит ихәатәуи ихәатәыми.

џажәак еихысхәаалоит.

Ипсәта шкәакәахааит, апоет Шылуа Ыәыџыба, ишдыру
еипш, ажелар раҕа хәа зейжә шықәса дҕакын.

– Шылуа Леуарсан-ипа, абасҕак шықәса шәахытакыз акыр
шәыџуазма? хәа, – саниазтаа, сызтаара даара иџыашыаны
даасҭаҗшит:

– Аџра аума узџу? Аџра амацара акәым, ашәҕәы апхыашыа
ххаштүа аҕынза хнаргеит. Қыадк сымпыхыашәар, арацәа ала
уахынла, азәгы иахымбоз сәытәахны ажәеинраалақәа
зыџуан. Ғынла избылуан, исыдырбалар – расстрел. Исыл-
шаз акоуп – исылаз ашәҕәыџџра акәиц зынзаск имыцәартә
еиқәсырхеит.

Изхысхәаауа, инеизакны џажәа шықәса раҕара Аҗсуа те-
атр арепертуар иалоуп џба-хҕа спектакль. Ҳарҕәатџып ахәа-
пшыџцәа. Ахадара, арежиссиор хада рапхыа днаргыланы, ры-
зегы артистцәа рыбаџхатәрақәа ацәыргара иаџуп. Атеатртә
ҕазара бзиа избоз ахәапшцәа уртҕы иаха-иаха иаххаштүа
хаауеит изыхызу атеатр.

Азы иашыуаз – «Анцәа! Анцәа»,– анихәа, – «Анцәа уиҕәа-
тны унапы ҕыа!» хәа, – иеихәеит. Ахәынтқарра иалшоз аҕа-
цара иаџуп хтеатр азыхәан, аха атеатр ахаҕагы ицегы ахы
иахәароуп. Уи аганахыала алшарақәа зегы ыҕоуп.

Анцәа иџышыаны, еиқәханы ихәмоуп акультуратә ханқәа
ақалақьқәа рҕынгы, қытақәак рҕынгы. Ажәакала, аҗсуа теа-
три ажелари ирыбжыоу ацха арыҕәҕәашыа иазхәыцлароуп.

Ишысхээз еицш, спиеса «Хашьхақәа рышәшьыра» СССР акультура ашқа нбантцакыла еиҥаганы ианысышът, аиҥагаф Иули Едлис ианеиҥеиҥа ашыҥахь, аацхьара сырҥеит СССР адраматург ҥарацәа рзыхәан Ермантәыла, ашыхатә курорттә санаториа Дилижан аҥны имҥаҥырғоз асеминар ахь.

Сара сзыхәан уи ныхәа духеит. Асеминар анапхгафыс дхаман, ихатәы бызшәала адаггы, урыс бызшәалаггы иоуа, амолдав шәкәыффы, адраматург Иан Друце. Даара иҥәышыз уафын. Рыпҥстазааратә мҥа даара иеиҥшыш Фазиль Искандери иареи. Афыҥьеггы иахьыз, иахьаазаз рыпҥсадгыл мацқәа рҥны, шәмыцхәуп шәахдырхагоуп анырхәа, инахараны ианықәырца, нхарҥас-нҥырҥас иалырхит Москва. Уаҥаггы ауадафракәа ирықәшәеит, аха афыҥьеггы алшара ду шрымамзггы СССР кажны иқәҥны имҥеит.

Рыпҥсы шҥаз иахаанхеит ажәа ахақәиҥтра анаиу аамҥа, атоталитартә режим ахыбгалара. Ауаф ҥәыҥа Иан Друце иеҥәажәара гәацхаран, ҥсабаралаггы даара дуаф ҥәыҥан. Спиеса «Хашьхақәа рышәшьыра» азыхәан, хатала ханеиҥәажәоз, иаахтны исеиҥхәеит иагәылоуҥаз ахшыфҥақ ду – ҥсы зхоу иарбанызаалақ ацәҥара азымура, уи аҥҥстазаарафы анагзашьа амагәышьам. Изныкымкәа дазыхынхәлон Будда ифилософия ашқа.

Иблала ибахьазаарын ахы цқьа иалхны иҥаҥоу Будда ибаҥа. Конфуции иоума, Иисус Христос иоума Махамед инаиркны, рызеггы хыхь жәфанахь иҥшуеит, зеггы зымчу хыхь дыҥоуп хәа, – абартқәа дрылацәажәо, асанаториа абахча аҥны хшылеиоеиуаз, даатгылан, даанаҥшы-ааҥшын, амҥа аамфыхыҥ игылаз арымз днықәтәан, – иусырбап, ахы цқьа иалху ибаҥа аҥны даарҥшуп абас, – ихәан, ишдыру еиҥш, дарбан драматургзаалақ, иара ихаҥаггы гәаныла дартиступ, избанзар, иперсонажцәа ррольқәа хыла-хшыфла дыхәмарроуп, изхысхәауа, артист бзиақ иеиҥш «инаиҥзеит» ибаҥа аҥны дшаарҥшу Будда. – абас дтәоуп – ихәан, иарма напы ишыапы иқәиҥҥеит, инацәкьарақәа даара иҥынҥны, аха ирыдубаалоит инацәкьарақәа аусура шырҥаху. Еиҳарак акыр зҥазкуа, ифилософия зеггы аазырҥшуа иарҥа напы ауп – хыхь, ажәфан ахь акәым. Инапы аартны ауаа идирбоит, уи наирпшуеит ад-

гыл ашка. Араб бызшәала иухәозар, җәанатгы җәаханымгы зеггы ахыккоу, шәзыкәныкәо адгыл акны ауп хәа.

Дәәазнык хәнеицәажәоз, изхиҳәааз исгәалашәом, сыб-лақәа икылкааны дрыхәаңшуа:

– Уара ишҗауәуеи напыла акәу, амашынкала акәу? – аҗак җастәанза иара инацитеит, – уи даара акратәанакуеит.

– Иатәанакуа сазымхәыцыцт, аха аәра саалагазаргы ақәад ианыстәоит снапала – каламла, ашыҗахь җынтә-хынтә, еиҗах напыла иәны, искыыпхыуеит аәыга машынкала, – схәеит.

Угәы-уҗсы иҗоу, ушәа-уда иалаланы, унацәкыарақәа рышкәа ииасны, унацәкыарақәа рыпҗхарра, рцәанырра неиуеит акалам ашка, афбатәи нацәкыысны иузыкәлоит, еимнадоит ухшыәи уцәанырреи. Убарт шака «еилибакаауа» убаскак дыбзиахоит «иухшо» усаби – уәымҗа.

Иузымдырзо, рхала рыжәәа еибыҗаны, унапала иудыр-җатцеит сзыпхыаз упиеса «Хашьхақәа рышәшыра». Иуды-руазар акәхап Будда ифилософия, атла җарҗар иаәызоуп, амахәҗақәа рацәаны иамоуп. Руак амахәҗақәа роуп изыхшаз упиеса, – ихәеит.

– Ишәхәаз даара хәзааигәоуп, аңсуаа ирхәо ауаә бзиа изыхәан, ашыаң иркыыцуам, шышкәамск даҗраңалом хәа.

Уи иаанагоит, шәара, аңсуаа аңсабара ахәҗак еипш шәаласоуп, шәзыхшаз аңсабарей шәарей ани-аңей рейпш шәеибабозаап, убри шәмырзлан, – ихәеит хсеминар анап-хгаәы.

Спиеса «Хашьхақәа рышәшыра» пхыаҗатәи аңейпш азы-хәан ус ихәеит:

Асовет театрқәа иқәдыргылом хәа агәра ганы сыкам, аха апиеса ишахгәапхаз хәа ашәкәы ианҗаны исышәтуеит СССР аминистрра акультура акны икоу азыргарта акәша ашка.

Убас иаггыкалеит, хазы шәкәны иҗрыжыт Москва. Иҗры-жыт имаҗымкәа СССР атеатрқәа рышкәа ирышәтит иқәдыр-гыларц. җәара-җәара театрқәак, арежиссиорцәа иргәапхазар акәхап, аха ақәыргыларәа акынза ирызнамгеит арежисс-иорцәа.

Сахьаркыратә җымҗак ахасабала, схатагы иадызбалә-ит агхақәа. Уи аганахыла иңсыәеуп рхәар хәаас искуамызт,

аха угэы иалсша зынзаск даеакын. Цензарк иаахтны ифит абас: Езоп ибызшәала ифуп. Асовет мчы шыакаҥарала иа- аит, убри азыхәан аҥеицш бзиа азыцшым, антца ауам хәа ауп ахәацшцәа иреихәарц ииҥаху хәа автор «Хашьхақәа рышәшьыра».

Ламысла исхәап, Анцәа дшахатуп, апиеса шызыфуаз зынзаск сазымхәыцзеит асовет мчы ааишьа сзызхәыцуаз зынзаск даеакын. Арцыси ацхәызбеи рхатәы цҥстазаара арманшәалара, рынасыц, рыбзиабара ламысла иҥәу амҭа лаша анылара. Даеакала иухәозар, исылшаз ахәыцала изфит аламыс ду арамкақәа ирҥакзаны. Мап, изфыз зынзаск даеакуп рхәеит, ацензура ахьчафцәа, – ацерберцәа.

Ҧажәак еихысхәаалоит.

Дыҥан Қыамсыс хәа Ахәбак. Иаабац нхафык. Ицхзашала ихы, иҥаацәа ныҥәигон. Дызларцәымҥыз – дбеиан, насҕы ибзианы, ицшзаны иееилеихәон. Убасқак ибзианы ашәа ихәалон, Константин Ковачи Кондрат Зизариеи иҥаахьан иашәахәара иазызырфларц, анотақәа ианыртцарц.

Рацхьа иааимаз зегьы имырхит, амцхә убеиоуп, укулакуп хәа, ашьҥахь зынзаск дҥаркит.

«Тройка» абандитцәа – абольшевикцәа:

– Аҥаҥын аҥашәқәа аҭада ирханы еиҥоухәуеит, – хәа ахарадцара идцаны.

– Аҥаҥын ахаан еиҥасымхацт, – ихәагәышьеит.

– Хәужьоит. Еиҥоухәуан, ахы ларханы еиҥоухәуан. Ажәлар ураҥоуп! – рхәан, ашьра иқәыртцеит. Иуиааиуа, аанда уалаиш- шуеит. Қыамсыс дкыдцаны дыршыит.

Асовет цензура спиесақәа «Ахәқ ашәареи», «Хашьхақәа рышәшьыреи» цсышьацәҕа ахьыртәз мацара акәым, ишал- шоз ала рымҭа акит даеа сфымҥақәак.

1968 шықәсазы изфит, шәагаала идущәам ажәабжь «Ахь- ча ихәҥхәыжә». Пыҥтраамҥак исыҥыцхьаумызт. Сиеицшхеит аҥеи дзауз аб қәыцш. Сиеицшхеит даеакалаҕы. Схәычы мацк изхәит, снаихәацшын дзакәхо шықәсқәак анцы, даеазәы ифызшәа, ишырхәо еицш, хшыф хьшәашәала санацхьа, ианызыфуаз сыззымхәыцқәаз ракәымкәа, зынзаск даеакала «даасацәажәеит» «сысаби».

– Спиесақәа ирзыруз еицәоу узыруеит, уаб дукәыхшоуп, макъана уеытәахны указ уахыз афәтәфәы, – схәан, итегь инартауланы истәахит.

Хышықәса аатцханы, итытцуан сышәкәык «Ашьхақәа рыл-пха» ахьзцаны. Уи ианылаз егырт «сыхшарақәа» инары-латцаны искыпхыт. Ламысла ихәатәуп, егырт ареспубли-кақәа раткыс иаха «ауафәра» алан ацсуа цензура. Ирымбазшәа катцаны иркыпхыт.

Ацсуа литературатә критикцәа, ажәабжь «Ахьча ихәт-хәыжә» иағраз агәтцәа цьоуыкы зынзаск ирызгәамтәзеит, ма ирзеилымкааит, аха ибзиатцәкханы еилызкааз ҧырымтәзеит, иртахымхазар калап ашәкәыфәы дызкәызша астатиа-еикәатцәа – донос анымтцара. Хәарада, ирдыруан критикцәак ирзырухьаз Самсон Чанбеи Леонти Лабахәуеи. Рхала, рнапа-ла ацсуа литература атоурых адакьа еикәатцәа иҧәфәза, ахаан ианымтцуа ианылеит. Ицьоушьаша, Самсон Чанба, Дырмит ду диваргыланы зызбахә рхәо, ацсуа драматургиа ашьаҧаркәы, ахәынҧқарратә усзуфәы, цсра зкәым асахьаркыратә усумтәкәа аҧызтцаз, ифымтәкәа 1986 шықәса раахыс иҧымтцзацт. Дкыдцан дыршьыртә аизарафәы дықәгыланы ицәажәоз, уи дҧаркыртә аҧатцара мацара акәым, иааилшоз ала Ацсны аҧира иафәыз, убри ацәгьахәаф – ашәкәыфәы ифымтәкәа иахзызаауа том-томла иҧытцуеит хәамтәзгы. Уаҧагы иааны игылеит Сам-сон Чанба ду хәтыр икәымтцара. 120 шықәса анихытц зынзаск дыкамызшәа, изыхәтәкәаз дыргәаламшәазеит. Изыхкьақәаз раҧхьа игылоуп ашәкәыфәцәа хәиошаны хәхьыҧоу.

Аҧла афәра иалагар, дарбану иззымдыруа, аҧашәкәа ишыр-хароу, аҧла аҧсы ҧаларц азыхәан ихәышәтәтәуп аҧашәкәа. Ашәкәыфәцәа зыҧсы ҧоугьы, иҧсхьоугьы, хлитература ҧхьа-кәтәи аҧеипш знапы иану аҧарацәагы, даҧакала иухәозар, ажәытәи хәамтәи, ҧхьаҧатәигьы ирхарштны, ашәкәыфәцәа хәнеиоыршоз, хкультура зегьы аныс-абыс иҧоу ацсуа оыра, асахьаркыратә литература абҧашшара ҧырҧәеит. Иззеиҧьда? Уцнапык анацәкьарақәа раҧароуп иззеиҧькәоу. Ирхаштәуеит хәбацәа ирхәахьоу: «Ажра зжуа иҧа дҧахауеит». Араҧа «аҧа» хәа сызҧу афымтәкәа роуп.

Изоухәода, изахауада?

– Азэггы имахауазарггы, зегьакоуп сашәа схәалоит, – ахәеит акарматчыс. Сазыхынхәып зызбахә сымаз сажәабжә «Ахьча ихәтхәажә».

Ишысхәаз еипш, шықәсқәак итәахны, журналума, газетума ҫыараггы ирыдымгалакәа, егырт сажәабжықәа инарылатаны, сышәкәы иананыла ашьтахь, уажәшьта ибжъазуам схәан, нбантәкыла еитәганы Г. Ковалевич ианизысышьт, дацҫыхәаны еитеигеит, апериодикатә кыпҫхь азтәара даара ишуадафхоз шидырузггы. Хәыҫыеггы хәицны хәеит ажурнал «Дружба народов» апроза ақәша еихабыз Инна Сергеева лышка. Прогрессла пхьақа ихәыцуаз пхәысын. Аамта кьәк иалагзаны дапхьеит. Шәыҫыеггы ибзиазины ижәдыруеит ари афызәажәабжә хжурнал аҫны кыпҫхьша шамам, – лхәеит Инна, – хнеихәапшы-ааихәапшын, хәапышәарччеит.

– Гелии, иумдыруеи убафхәтәра шақа хәтыр ақәысто, иумдыруеи ухәтәы фымтәқәа, кыпҫхьша змақәамггы иаасу тахәоу зеггы сшапхьахьоу?! Ишәабжызгоит мазала, хәамтазтәи ажурналқәа зеггы реихә агәагьра злоу ажурнал «Новый мир» ауп, ижәдыруеит изыбзоуроу Л. Т. Твардовски иоуп. Ижәымдыруеи, Александыр Солженицыни, Фазиль Искандери зырызгыз иара иоуп. Ихтша даара игәгәоуп. Хәра хжурнал «Дружба народов» иаха иалкааны иашьклапшуеит, шыаҫацыпхьаза шыапфәршә хзыруеит, – лхы насықәкны, – шәара хәтыр ду шәықәстоит, хредактор хада Баруздин ишәтахызар дапхьарц истап? Схәтәы гәаанагара даеазнык ишәасхәап иааркьафны: сахьаркыратә фымтак ахәсабала иреигьзоу шәажәабжықәа иреиуоуп, аха... Аха ишәымдыруеи кыпҫхьша змам – асовет чынуааггы ажәытәтәи тауади-аамстеи зынзаск еипшуп, ахархь уафы итагылазаашьа еицәамхазар еиғымхеит, шәажәабжә «Ахьча ихәтхәажә» Н. В. Гоголь еицырдыруа иажәабжә «Шинель» аперсонаж хада Акаки Акаки-ица иашьа гәакьа иоуп, – инархәы-аархәуа дахәапшуеит сажәабжә дахзызауа.

– Адунеитә литература аҫны иреигьзоу ажәабжықәа иреиуоуп зызбахә шәхәаз «Шинель». Изныкымкәа сапхьахьеит, аха Анцәа дшахәтуп, сажәақәагь ианызыфуаз зынзаск сазымхәыцзеит «Шинель», аредатор хада итәра атахым. Шәара шәгәаанагара сара исызхоит, – схәеит.

– Сара издыруан ишышәымкыпхыуаз, аха еитазгеит, из-банзар даара исгәәпхейт, – ихәеит ибласаркыа длаха-ѡахо Гелии Ковалевич.

– Гелии, уара иумдыруеи, ухатәы ѡымтақәа захамкыпхыуа? – агәшатареи ҳатырлеи итәыз лажәақәа ианиалхәа ашьтахь, сара сышқа даахьахәын, – шәеитагаѡ Гелии Ковалевич, сыгәра жәга, хаамтазтәи аурыс шәкәыѡѡцәа дыруазәкуп. Азәгы иашәымхәан, – даанапшы-аапшын, лыбжыы рхәыцны, – сара агәра ганы сыкоуп мышкызны Гелии иѡымтақәа акыпхыра ишалаго Урыстәыла. Ахәаанхытқа ишытыр еимтәаны иркыпхыуеит.

– Исархәахейт, уажәабжықәа ҳат, шәыкә дук тхажьуеит Лондон хәа. Аха ирыстар, сара арака исзаарго бымдыруеи, Инна? – ихәеит, иажәақәа хьаала итәны, нас дгәамтхамтцуа даалеиѡеин, – Инна, бара ибымдыруеи шака ҳатыр быкәыстдо, итабуп есқынагы сгәы зырғәғәаша ажәақәа ахьсабхәо, – нас ѡынтәгы – хынтәгы игәы дынтасын, – Урыстәылада цстазаара сывам.

– Инна Андреи-ипха, сѡыза ду Гелии изыхәан шәара ишәхәаз, убастәкыа сеихәахейт Валери Николаи-ипа Ганичев, ажурнал «Молодая гвардия» аредактор хада. Уара уѡымтақәа ибзианы еитеигоит, ихатагы ажәабжы ссиркәа иѡуеит, аха дахкыпхьзом, – схәеит.

– Хара ҳакәым, Михаил Александр-ипа Шолохов дузза илымшеит Гелии иѡымтақәа ркыпхыра, – лхәеит Инна Андреи-ипха.

– Сажәабжықәа рыстеит ажурнал «Москва» аредактор ихата дихәаны Шолохов иитеит дапхьарц, акыпхыра азыхәан ажәақәак иѡырц. Рызегы дрыпхейт, «Хымпада икыпхьтәуп», – хәа иѡны, инапы антаны иритеит, – инацитцеит игәгы пыжәжәо Гелии, – атипографияхь ирышьтит, аномер аҕны иқәдыргылеит. Аверсткақәа срыпхейт. Аномер тытцит, сажәабжықәа акы затәыкгы анымлазеит. Маза дук схәозшәа хьаала итәны:

«Умом Россию не понять...» апоет ду иажәақәа инацылтцеит Инна Андреи-ипха:

«У ней особенная статья

В Россию можно только верить»,

гәыштыхрыла арт ажәакәа анылхәа ашытахь:

– Сфызцәа бзиақәа, шәааи, абас ҕаҕцап. Ари ажәабжь, – ишикыц икуп сажәабжь, – арахь иаажәгазар, сара сшапхьаз ажәак мхәакәа, инаганы ирышәт журнал «Новый мир». Аредатор хада Твардовски ихцша даара ихаракуп. Александр Трифон-ица СССР ашәкәыџџцәа реидгыла амазаныҕәгаџцәа дыруазәкуп, ЦК КПСС далахәылоуп, цшынтә Иосиф Виссарион-ица ихьз зху апремиақәа ианаршьахьейт. Кремль ашқа иара изыхәан агәашә аартуп, – лхы насықәылкын, – шәара шәхәтә шәнеины, ихәтә ишәт, урыс бызшәала итымцхьейи шәышәкәык?

– Җбагы...

– Твардовски хамтас ит ушәкәы. Фазиль Искандер уара узыхәан ифыз зну, – ихәейт Гелии.

– О, уи ибзиазаны иухәейт! – дааигәыргьаны җаалтит Инна. Цсабарала ус дықан лара, бафхәтәра бзиақ здылбалаз, иаалылшоз зегьы ҕалтон ицхраара азыхәан, убас даараза дицхраауан, ифымтақәа ркыпцхьраан Темур Пулатов, иарейи сарейи айфызарагы җабжьазтаз лара лоуп.

Җажәак еихысхәаалоит.

Ақыртүа мпыцхалаџцәа, җаибашыџцәа ахыглаз Очамчыра араион Лабра ақытан снаагейт. Рацхьа снеит Кама Лашәриа лкоманда ахыглаз. Уи, алегендартә, ацсуаа рхәашьа ахатцмцхьыс, алегендартә фырхацәа ирывагылаша атыпцхә лкоманда далан сыцкәын Даут. Саатк аҕара хәнеицәажәа, сҗейт даҗа позицияк ахыглаз ашқа урт «апушкетиторцәа» – абзарбзан Лабра ахәы иқәыргылыны, ақыртүа нацистцәа рыштаб ахыҕаз Араду иалахысуан. Иқан хәфык. Командирс дықан Реваз Тапагәуа. Уи ихьз саҕахьан аибашьра ҕалаанзагы. Сан лахәшьа гәакьа Агрофена лмәтә Алхас Шьаҕрыли иарейи 1989 шықәсазы, ақыртқәейи ацсуааи анибартцәара аҕынза хәнеины ханыҕаз, Ревази Алхаси, зынзаск иқәыпшзас арцарцәа убас рхы аадырцшит, ажәлар ирзырхәахьан афырхацәакәа хәа. Ирбаандафны зны Қырттәыла итакын, ашытахь Урыстәылаҕа ииаганы Краснодар абахтә иахьтакызынтәи, ибналан абна ила-

леит. Сызлацэажэо айбашыраан ашыцьеггы командирцэас икан.

Ишысхээз еицш, Реваз икоманда иахьгылаз саннеи, иа-разнак дсазцааит, деибгоума, дышцакоу сашьа Шьякрыл хэа. Дара ииашатцэкьан еишыцэас иеибакацяхьан.

– Деибашыуеит, избахэ ибзианы исахауеит, – схэеит. Аиашатцэкьа ахьиасымхээз, саанызкылаз иахьаггы цкьа исзе-илымкаацт. Алхас Шьякрыл дтахахьан.

Уаѳцас ацсшэа еибаххэаанза хагацэа аахакэшеит. Ұыцба ршьит. Реваз Тапагэуеи абырг Алиоша Шьанааи даара иғгэғаны ирхэит. Сара автомат ашьхэала схы иасны, сыцсы мацханы сырхээзаны сыргеит.

Ажэакала, сыткэаны сыргеит. Уи зхысхэаауа, сеиқэырхара азыхэан, Темур Пулатов, ускан адунеи акны еицырдыруа шэкэыѳоны икалахьаз, насггы СНГ ашэкэыѳоцэа Реидгыла напхгаѳыс дыкан. Даеа шэкэыѳоцэақэак, иаххэап, Леонид Леонов, Сергей Михалков, Алим Кешеков, Владимир Солоухин, Азат Абдулин, Мустан Карим, Иаков Козловски, Николаи Доризо, Михаил Алексеев ухэа рнапы ацаѳны ателеграмма рышьтит Е. А. Шевардназе ихьзала соурышьтырц азыхэан. Убри сеиқэырхара лцэбаа адын, имацзаѳны ауаа дыздыруаз, арахь азэырѳы ирыцхраахьаз Инна Андреи-ицха Сергеева. Ус иказ ауаа хымпада, ибзианы идыруан, убри азыхэаноуп анцэахшақэа, ажэѳан акынза ихагаланы ашэа зырзихэоз апоет ду Николаи Некрасов. Иара иоуп изѳыз еицырдыруа ацэахэақэа: «Урыстэыла рыжэѳа иқэуп аурыс хэсақэа».

Ҳазыхынхэып уаанза ҳазлацэажэоз. Инна Андреи-ицхаи Гелии Ковалевичи ишсабжыргыз убас икастцеит.

А. Т. Твардовски икабинет тбаатыцэ акны санидикула, ацсшэақэа анааибакхэа:

– Шэаангыл... шэаангыл, – даахэыцхэыцын, скылкааны дсыхэацшуа, – ус ґааитит, – арцыс, цьара узбахьоушэа?... – сахьтэаша акресла ансирба, сыгэжэажэара снапаґы иааганы, сғаартынчны:

– Александыр Трифон-ица, шэареи сареи ҳаибаирдырит Баграт Васили-ица Шьынқэба. Ицсы ишьон, насггы иѳымта ду «Ахра ашэа» аѳра даґын Переделкино. Даабарц, ҳиацэажэарц хнеит сѳызаки сареи. Ҳара алитературатэ институт ҳтан.

Иуадакны хтэаны хшеицэажэоз, шэара шэаафналеит. Ажэа хараккэа хзихэан хайбаирдырит. Шэара шэызнеиз, иашэхээз ажэак бжэамыжкэа исгэалашэоит, – анысхэа, иаацьеишьян, дцышээрччо: Бзамыкэрак схээзар?.. Избанзар, Баграти сареи алаф бзамыкэкаагы ейбаххэалоит, убаскак хатыр еикэахцдоит, исхамштыша ажэакэа, – шэара, апсуаа мацара шэакэым, хазегь дахтэуп, дпоет дуззоуп, нас, нас исашэхэеи Баграт иуадакны саннеи исхээз?»

– Ишэхээз ажэакэа асовет литература атоурых ианылаша ажэакэоуп. Ишэгэаласыршэап. «Баграт Васильевич, уацэы асаат жэаба рзыхэан, Пушкин ихъз зху ашта аганафь, игылоуп агазет ғыцкэеи ажурналкэеи ахыртиуа. Атира азыхэан инаргоит хжурнал ғыц «Новый мир». Уи акыцхьра азыхэан ацбабаа иадызбалаз даеазны иуасхэап. Убри аномер ғыц даныстеит, шамахамзар, азэымзар азэгьы изымдыруа ашэкэыффы Александыр Солженицын. Уака иануп иповест «Один день Ивана Денисовича». Иацны инаргоит агазет «Известия». Убрака иануп Солженицын иповест иазку Константин Симонов инейцыху истатиа.

– Ииашоуп, ииашоуп, исгэалашэеит.

– Исгэаласыршэап Баграт ишшэеихээз: «Симонов астатиа ифьртэ, хэарада, еиғызкааз шэара шэоуп», – сагашэымцан сажэа ахырацэоу. Ахшыфцдак сымхэар сгэы иауам. А. И. Солженицын иповест «Один день Ивана Денисовича» ианышэкыцхь инаркны, Александр Трафим-ица, асоветтэ литература зынзаск даеа мфак ианылеит. Ианылеит аиашатэкьа аффа амффа.

– Константин Симонови сареи хнапы атцафны ихашьтит ашэкэы Солженицын Ленинтэ премиа ианаршьарц. Иамуит, ирымтеит. Сволочи!

– Сагашэымцан, аамта шэцэызгоит, аха даеак шэасхэар стахуп. Баграт Шыынкэба ианиашэхээз адырфачены, акiosk аадыртаанза сфызцэеи сареи хцеит ажурнали агазети ааххэарацы. Ишэахахьазар акэхап, аха сыблала избаз шэасымхэар сгэы иауам. Хара ханнеи, шэфыла ауаа еизахьян. Агэаран хакэгылан саатк айхагы. Ажурналгы, Симонов истатиа зныз агазет «Известиягы» еидкыланы иааргон. Ианынцэалак ицегь ааргон, – схэеит.

Ихазы ихэозшәа:

– Ауаа ргәы ахшәахьеит хлитература, изыхкьо амц-хәароуп, – ихәеит. Истаз сышәкәы хәычы «Белый огонь» днахәаңш-аахәаңшит, – шәышәкәы ахьз очень оригинально, – анихәа, иасхәеит уи ахьз сара ишысымзбыз, нас изеитасхәеит иахьынтәауа. Ажәйтәан, Аңсны ахьатцлакәа даара ианырацәаз, иңканы еихаргыланы, агәараандакәа картон. Ианажәлак ацәа ахабаауан. Ақәа, амра, аңша еицхырааны идрыцкьон. Акыр жәашықәса ннатцун. Убри ала амца еикәутцар, иахылтца амца аңштәы шкәакәахоит.

Даара дазфәлымханы дазызырәуан.

– Абыржәы, Аңсны цьаракыр ианханы икоу убасеипш агәараандакәа?

– Ашхә қытақәа рфы уафы иңшаауеит, ақыдкәа реипш еикәтцаны аандакәа ахьыкәтцоу. Аха еихарак иупылоит ахәархь ала ихны, арешоткақәа алхны аандакәа рчаңоит. Француз ныкәафык азеижәтәи ашәышықәсазы Аңсны дықан. Когда он увидел, что из каштана абхазы делают заборы, он сказал: «Боже мой, до чего богатая страна. Из редчайшего дерева каштана мы не можем делать сигаретные коробки, а абхазы делают целые заборы».

– Хара, аурысқәагы, шәара, аңсуаагы хзаашьо удыруоу, молодой коллега? Аңсабара хабжьнахит, амцхә ибеиоуп, – ицегь ажәакәак хәауа, сышәкә хәычы иаартны дшахәаңшуаз, илаңш иньтцашәеит сышәкәы азыхәан Фазиль Искандер иифыз.

– Охо, шәара Фазиль бзиа шәибозаап! О, уи аума аңа-накуеит, – ихәан, ашьтахь, сажәабжь инархәы-аархәуа днахәаңшит. Изаамтанутәи аномеркәа џба заа атипографи-ахь ихашьтхьеит. Абыржәы, убас хгәы иңоуп, иааиуа номерк ишеибгоу иазахкып хәа асовет шәкәыџцәа ражәабжькәа. Фазиль Искандергы ихәитәхьеит, шәахьынхо адреси атели ааншәыжь, апроза аихабы даңхьоит, ишәзынаицхауеит, – ихәан, дџагылан бзиала хәа хәнеиңырцуаз, – Баграт асалам ду сызишәт, иашәхәа, иџымтә фыцкәа хашрызпшу.

Сгәырғьара ду дахыччозаарын афыстәа. Сажәабжь «Ахь-ча ихәтхәажә» адунеи афы еицырдыруа ажурнал «Новый

мир» ишаныло, аверстка аредактор хада инапы шатцаиѡхьоу хэа телефонла исахэаны, мышкэак аатцхьаны, аѡошьтала исзаарышьтит агонорар. Сара сыдагы, имацѡымкэа Аѡсны ашэкэыѡѡцэа напатцаѡрала ироуан ажурнал «Новый мир». Бзиарас икастцаз, даара исзааигэаз дарбанызаалак азэггы иасымхэазеит сажэабжь шыркыпцхьуа. Аиѡаѡ Гелии Ковалевич даакэымтцзакэа ихэон: «Умѡа дузза шаатша иаатит. Ари ажурнал адунеи зеггы иахытцэоит!» – Игэыргъара хэаа амамыт. Хѡыѡьеггы хамтцэыжэѡақэа ѡнаблааит «хѡыза» ацензура, ахѡша иахшаз.

Ажурнал тьтит, сажэабжь анзамыт.

– Икалазеи? – сиязцааит Гелии.

– Твардовски ихаѡа даѡхьахьан. Инапы аѡаиѡхьан, – ѡааитит игэы каханы, ашьѡахь, ибжыы рдуны, ажэа ѡьбарақэа наѡцзаны, – Твардовски дузза имч ақэымхеит.

– Угэы ѡымжэан. Ихалшагэышьѡи?!

– Иуасхэахьеит. Сықэѡцны сѡон, аха Урыстэылада ѡсыхэа сымазам. Иудыруеит, сара шыѡрала сѡеларусуп. Сѡашэкэа Урыстэыла иаларсуп, – ихэон игэы ѡыжэжэѡ Гелии.

Игэыжэжэѡу ажэақэак наиахэаны, сиязцааит:

– Агонорар урѡама?

– Исырѡахьеит. Ибзиангы исыртеит.

– Саргы исзаарышьтит. Аѡсны уанааилак, хѡыѡьеггы Твардовски дныхэаны, аѡэыцақэак аанахкылап.

– Ажэабжь рмышьтит, аха шэара шэѡьабаа азыхэан авѡоргы саргы иѡабуп хэа шэаххэоит, ашэкэы ѡны аредакѡиа аѡны снейны ирыстеит. Уи иеихау хаамѡазтэи аурыс поет, – ауаѡы дсыздыруам даѡазэы, – ихэеит гэыкала Гелии.

– Икаутцаз даара иус бзиоуп. Зегьрыла уиашоуп. Иара изыхэан иухэаз, – схэеит.

Ускан зынзак схы иѡамшэаѡыт, шықэсқэак тцхьаны, сроман «Ахахэ зыршэуа» ѡѡра саналага, еѡиграфк ахэсабала, А. Т. Твардовски иажэақэа шаныстѡоз. Абар дара ажэақэа:

*«С тропы своей ни в чѡм отступая,
Не отступая быть самим собой,
Так со своей управиться судьбой,*

даеакын. Ашәкәы хәынтқарратә усуп хәа иахәаңшуан. Ашәкәы автори, ахәынтқарратә идеология хадеи еилибакаар, рызегы ирзеиғхон. Аидеология азыргара, алартәара азыхәан мацара акәзам. Ҡ-жыак ршыуан. Асовет шәкәы тираж рацәала итрыжыуан. Автор иртәз агонорар атқыс, акырза еиханы ахәынтқарра иаланагалон ацара ду. Икан даеа закәанк. Ашәкәы иаланагалоз ацара зегы акнытә жәапроцентк алитературатә банк италон.

Убарт ацарақәа рыла идыргылон арәиаратә ынқәа. Иахәап, Латвия, ахабла Иурмала акны, Крым, Иалта акны, Москва амцан Переделкино, Ацсны, ахабла, Д. Гәлиа ихыз зху арәиаратә ыны.

Ишысхәаз еиңш, ашәкәи аңхәафи ирыбжыаз ацха иахьзын «Книгаторг». Урт аиңкаарақәа ареспубликақәа зегы ркны, ақалақь дуқәеи рыкны икан. Иаххәап, еааны итыцраны икоу ашәкәкәа, аплан рзырышытуан, насгы ахәара кәртон ирзынарыцхарц шака цыра утаху.

Уртқәа зысхәо қхәака еилишәкаап.

Ишысхәаз еиңш, сышәкәы «Аибашьра еилгахьан» Фазиль Искандер аңхәажәа ахыфыз азыхәан, сышәкәы атираж халейт ышә нызқь инареиҳаны.

Ашәкәы ытцит Фазиль иаңхәажәа зынзаск ианзамкәа, атиражгы ынтә инареитцаны. Изыхъяз хыхь исхәеит. Аха асовет идеолог хада М. А. Суслов икаитцакәоз ацәгыарақәа ихацә зны-зынла ириашалон.

Дырхынхәны еицәх ажурнал «Новый мир» редактор хадас дкәртеит А. Т. Твардовски, П. Л. Капица дхынхәыртә икаитеит, Фазиль Искандергы имфақәа ааиртит убри иабзоураны, 1972 шыкәсазы, убратәкәа «Молодая гвардия» акны итыцуан хыхь зызбахә схәахыоу, сышәкәы «Белый огонь» («Акәаш-мца»). Раңхәазатәи сышәкәы азыхәан Фазиль иифыз аңхәажәа, ацензура ианырмышыт, итаршәны ицәахны ирыман, уажәы Фазиль имфа анаадырт, автор дақәыршахәтны, иеигәыргыаны «Белый огонь» ианырцитеит.

Уи афакт еихарак иалацәажәо 1922 шыкәсазы В. И. Ленин иапитцаз, ажәа азыхәан агәылшыап иафызыхаз, амч аноу амш инаркны, ахакәитреи «абаандафреи» аргамә, еихарак мазала

аикәпара иағын. Атыхәтәан, ишдыру еипш, иагеит ажәа ахақәйтра. Уи апроцесс, хәарада, иахьцоз Урыстәылан акәын. Хара хәы, Аңсны ажәа ахақәйтра аганахьала, аҭагылазаашьа зынзаск даҭаакын, мши тҭхи реипш еипшымызт.

1931 шықәсазы Ефрем Ешба дықәҭаны иҭаитҭаз хазы хәынтқарраны Аңсны, иамхны, автономиа ашҭа иларкәны Қырттәыла иалаитҭеит И. В. Сталин. Уи ацәҭара аҭатқараз, иатқкыс иеихау ауаатәыџса рҭоурых даздыруам. Иишьюа ауаџы, реиҭа изааигәоу ауаа рнапала иҭаитҭон. Убас ази-уит Аңсынғы. Аңсны Қырттәыла иалархәны еиҭикааит аңсыуаақәак рнапала, аңсуаа ишәтахыз ҭасымтҭеи иҭәартә.

Уи 1931 шықәса, ашықәс еиқәатҭәа инаркны, аңсуаа ражәа ҭәыҭа, ражәа ахақәйтра еиҳарак изызкыз Қырттәыла аколониалтә политика иаҭаҭыланы ақәпара акәын. Еиқәы-рхагас, бҭьарс рхы иадырхәоз В. И. Ленин амилаттә полити-ка азыхәан ииҳәақәахьаз, аңсҭазаараҭы зынзаск даҭакала ишыҭазғы.

Азы иаанахәо аҭәыц дахьынхалоит хәа, аңсуаа иш-рылшоз ала, рхы иадырхәон асовет цензура. Еиҳаразак асахьаркыратә литература аҭны. Сара исыздыруам фактк, Аңснҭәи ацензура итмыжыкәа иааннакылеит хәа аңсуа шәҭәыџык ишәҭәык, иџымтҭак. Аха Аңсны иҭаз арыцхара зынзаск даҭаакын. Аңсуа кыпҭхь ишыртхыз рхы иадырхәон ашәҭәыџыкәа реизыҭазаашьа, еиҳаразак хәтыреикәымтҭареи аитҭашьыцреи.

Иаазгоит ҭырпштәык:

1980-1984 раан, шәагаала идуцәамызт, гәтыхәкәас исымақәаз нагәылатҭаны изџит ароман «Ахахә зыршәуа» ахьзҭаны.

Рапхьаза издызгалаз аредактор, ажәа баапсык иасхәазшәа, иаразнак дахьынхәлеит аџымтҭа ахьз.

Иаарлафшәа, аха иажәақәа азы рылжжуа:

– Усгы ахахәқәа еигәыдтҭо хәилоуп, уара иҳалаужыт ахахә аршәра!

Ахьз абиблиа аҭынтәи ишаазгаз иасхәар сус иаҳагы еицәастәуеит сҭәан сгәанала:

– Иумдыруеи, ахәыцқәа анеихәмаруа ахахә ссақәа еигәы-

дырцсалоит. Хэмарроуп, – схэеит, иагэылатцаз ахшыџцак зынзаск иацэыхараны.

– Иааныжь. Цъара азэы дахарцхьап, – ихэеит ихахэы бабақәа иџнапык рнацэкъарақәа нарылишьит, ахэхәага еицшха.

Изиџаху ииџааит, дацхьааит, изџыз излаумкьыцхьша акгыы иалақам хәа сгәы ртынчны сцеит «сысаби», исзымдырзакәа анапы къашь инаиџаны.

Дацхьарц изиџаз, хәарада, исеимхәазеит. Акьыцхьра иацсоу иацсаму. Иџны ииџар акэын аредактор.

Еицәажәазар акәхарын цсыхәа ахьынзамаз иргәагәон апхьара изиџаз. Мышқәак аатцхьаны, аредакцияхь инеигеит арецензия еиқәатцәа. Иаахтны иџит кьыпцхьшьа амам хәа. Иа-хьагыы исгәалашәоит иажәақәа: «Ароман акны иуцылом цла затцәыкгы асовет мчра иатәу».

Арецензия зџыз, 1937 шықәсазы ауаа зырзуаз дыруазәкуп. Убастцәкьа сызиахәа. Исызиахәа инаццаны итцегьы: Ииашоуп дцарауаџуп, Ажәлар рхәамџакәа аниџоит, иџиџаауеит. Иус дафызар изеиғьуп. Асахьаркыратә литература ахы-атцыхәа, иахьцо-иахьаауа ицхьызгьы иаламшәацт. Адунеи афы еицыр-дыруа ароман «Война и мир» ахьызтцәкьа изеилымкааит уцарауаџ. Еиџеигеит «Аибашьрей адунеии» хәа. Убастцәкьа иџит, – схэеит скәымшәышәрақәа зынзаск исхарштны.

Сажәа снацџлан. Арецензия зџыз изыхәан ирцъбара-цәаны исфьитцкьақәаз ажәақәа, иаарласны, Ацсны антџтцгьы даара испьырхагаеит.

– Еилыскааит иукьыпцхьыр шуџахым. Арахь исыџ, – иааим-пытџызжәеит, инархәы-аархәуа, цәахәак дамыцхьо иикыз сроман.

Уака адагьы ацәгьа-мыцәгьарақәа сзызухьаз, анарцә гьилартә роуааит, афьцгьегьы иахьымааша ицахьеит, рыхьызқәа схәарц скьышә иаақәыххуеит, еиҳарак скьышә изаақәыххуа, ацсуа кьыпцхь акны сроман амџа ахьыркыз хьаас искуамызт, аха рыхьызқәа ифәфәза иатцаџын, Ацсны антџтцгьы исзырџыз ацәгьара.

Ишықалаз абасоуп.

Сроман «Ахахә зыршәуа» нбанџақыла еиџаганы, машьын-

кала икыпхыны, уаанза сөымтақәак ахыркыпхыһаз ажурнал «Дружба народов» ашқа исыһтит.

Анцәа ииныхәаша илыдылмырхалакәа, мызкы аөнүцкала дапхыан, аиҥагаф Г. Е. Ковалевич илҥеит.

Шықәсыбжак ақара цхыаны, атипографияхытә аоттискқәа сзаарыһтит.

Ашәкәыџцәа реидгыла аихабы И. К. Тәрбеи, амазаныкәгаф Кә. Шь. Ломиеи ишсылшоз сәаанкылан, иркәымшәышәны, ирасхәеит сөымта ажурнал «Алашара» анцара уадаџрақәак кәлеит шәсыцхраа хәа, идсырбеит аоттискқәа ажурнал «Дружба народов» ишрыдыркылаз, иркыпхыраны ишыкоу.

– Уи сара атып икәстцит, – ихәеит Кәымф.

Мшқәак аатцхыаны:

– Еихарак дахыынхәлеит уроман ахыз. Ичхәгәышәа, даеа хызык азыпшаа, ихәеит, афарацәа ескынагы ирыцхраауаз, ашәкәыџцәа еимакык роур ирыбжәаказоз ауаџ-қыа Кәымф Шьрын-ица.

Сроман «Амәасәы» ахызцаны 1986 шықәсазы ажурнал «Алашара» ианылеит.

Аха ант, аҳарамқәа, шыыцрала итәыиз, зынзаск рхы аарыхнахит, ажурнал «Дружба народов» ианыртцит хәа анраха.

Икартақәаз, ажәала акәу, шәкәыла акәу исеимхәеит ажурнал «Дружба народов» аредактор хада С. Баруздин, сроман шааныркылаз, аредактор хада уиәцәажәар итахуп хәа иансзаарыцха, хәарада, иаарласны Москвақа сцаны хәнеицәажәоз, иара ихата дапхыахызаарын. Уәпсык иахасабалагы даара хатыр зкәыстцоз шәкәыџын С. Баруздин.

Акраамта хәнеицәажәоз, ирхаашәа ифыцкәеит ацсуа критикцәа даара иргәампхазаап хәа.

– Шәиашоуп, икагәышыоуп изгәампхақәаз, аха ишәасхәоит иаахтны, шәжурнал схы иархәаны, ацсуа кыпхы ианылартә икәстцит. Сағашәымтан, шәжурнал ахыз схы иахыасырхәаз, – схәеит.

– Уи ибзиазаны икаутцит. Амилацлитература ашәкәыџцәа, уақа дара рфы, рхатәы бызшәала ирымкыпхықәо хара иахкыпхыеит, иаххәап Тимур Пулатов, – ихәеит аредактор хада. Абасеипш хәнеицәажәа ашытахь, – ацсуа критикцәа

ирхэо сара сзыхэан акгы атданакзом, аха сапхьартэ икартеит, уи цэгьам. Иудыруеит шака хатыр укэсто, уара узыхэан арака еснагь умѡа аартуп. Уакэшахатхар, убас фактап уроман «Кто бросит камень» ианахтоит «Журнальный вариант» хэа.

Иара уигы даараза итабуп, шэцабаакэа ахаан исхаштуам, – схэан, итеггы ажэа пхакэак наиахэаны хаипыртцит. Ишихээз еипш, 1990 шыкэсазы, ахьзцэфа «Ахахэ зыршэуа» азааныжны, «журнальный вариант» хэа, цэфа иатцафны иркыпхьит. Г. Ковалевич иеитеигаз, иарггы сарггы ихамтэахзеит, зегьакоуп ашэкэтыжыртакэа рфынггы ирышэтом хэа агэыгра анахмоу, иарггы ихатэы фымтакэеи, сарггы иара изыхэан сазхэыцыртэ, сахылапшыртэ сыкамьизт, насггы сгэы еикэхэало ишаазфыз апсуа кыпхь иахьанылаз, ирымхэахьеи ацэгьеи абзиеи рышхэа еивтоуп хэа.

Арт антэамтакэа, хаамтазтэи хкультура атоурых иазфэлымхау, дапхьозар, хэарада, ихэоит ацэгьаракэа изызухьаз рыхьызкэа зимхэозеи хэа. Уи атак фактцон доусы иара итэала.

АХЦАТЭИ АХЫ

1964 шыкэсазы Москва Алитературатэ институт стан. Алекциякэа рышэтахь, атроллеибуc сакэтэаны, астудентцэа хахьынхоз ашка сцон.

Даара зыкэрахь инеихьаз пхэыск, аанфасыртафь, атроллеибуc дышнакэтээз:

– А Никита-та скинули! Сволочи! – лхэеит, лгэы цыжэжэо, зеггы ирахартэ. Дыхтэашаз атыпкэа шыказггы хэзегь дынхалапш-аахалапшуа, лгэыпжэара итеггы инаццаны, – еилышэымказэи исхээз? – ахэса, ахацэа, кэрала еипшкэамыз апассафьырцэа уаанза итэакээз, хаибадырузшэа, хнеихэапшы-ааихэапшит, – Никита! Никита Хрушчов дамырхит. Пицунда, игэы ртынчны, амшын фэанда дыштэз, абанда – Сталинистцэа иааизан, дыкэырцеит, сволочи! – уаанзаггы лылабжышкэа лрыцкэозар акэхарын, еиларфэычы илкыз ачабра лыблакэа аалалрыцкэеит.

– Ибѣахалак бымхэалан, ахшыѡцажэ! – аҕьеѡ аалыхирге-ит, дахытэаз даатѣкыаны хатѣ шэпа-жэпак.

– Уиашоуп илоухэаз! – инацдыргызит даѣа ѣьоуку.

– Бара иабабдыруеи? – длалықѣтѣкьеит ахатѣ шэпа-жэпа.

– Иаарласны ишэахап! Никита Сергеи-иѣа иоуп изыбзоуроу, акгы рхаразамкэа, жэашықэсала, зықѣшыла абахтэаа иртакыз. Иара ибзоуроуп схатѣ дахьоурыжыыз!

– Дтакызар, цэгьарак кайтѣазар акэхап!

– Аа, дыжэбома? Абар дахыѣкоу Сталинист! Ибла дтасыртэ лнацэкьарақэа рхаханы, лажэақэа «неигэыдылѣеит» ахатѣ шэпа-жэпа.

– Лыгэра шэымган! Абас икақэоу, аухэан-схэан баапсқэа гэаразѣо, ибзианы икайтѣон, икыдѣаны ианишьуаз Сталин! – иаахалаижыын, атроллеибус аанѣасыртаѣы дналбааит ахатѣ шэпа-жэпа.

– Уажэшьѣа икалозеишь? Еиѣах ихынхэуазар акэхап ѡажэижибжэти ашықэсқэа! – лыбжы каханы, лхы даѣаажэо иѣаѣыз ѣыпк аҕны днатэеит.

– Акырза шықэса рапхьа, атроллеибус дшааталаз, ахэашьа ззымдыруа шэаѣхэаѡык диеиѣшха апхэыс бырг ихалхэоз ажэабжэ, иахьеиѣш исахазшэа, ианысгэалашэа, ианыстѣоз аѣахэақэа саарѣатѣын аѣенѣыр аасыртын Акэа ажэѡан снаѣаѣшит иахьа, 2011 шықэса ииуль 2, асабшаѣены. Апхьаѡ иапхьака еиликаап, иахьатэи ашықэси, амзеи арыѣхэи занысѣаз.

Схы здыруаахыс исгэалашэѡм, сынтэатэи ааѣыни, апхын алагамѣеи абаскак ихьшэашэаны. Уи маѣара акэындаз. Апхэыс баапс леиѣш, мышкала ѡынтэ-хынтэ аѣаѣсахуеит ахауа. Зны, ухы кылнатэѡ, амра аакылѣхоит, инашьтарххны, амамиқэара еиѣшха, анака-арака ашэыта еиқэатѣақэа алаѣсаны, ажэѡан аахнаѡоит, иаман иаауеит аѣша хьшэашэагы. Икыдбганы акэоура иалагоит. Уахгы-ѣынгы, мызкы инеиханы, убас аѣаѣсахуа иааиуеит аѣхқэа, амшқэа. Анхаѣа ма-кьанагы аѣықэреи ларымѣаѣт. Икарыпсаз ауѣратых ад-гыл иахьылхэахэоз ирзымхауа иаанхеит. Мчыла ирѣалаз апомидорқэа изакэызаалак гьама рымазам, азы рылыжжуа.

Инеиѣаажэо иааиѣаажэақэо еихаразак ирхэозеи? Хазшаз хаиѣэымыҕхеит, нас инаѣырѣеит, Апсны маѣара акэындаз?

Адунеи зегы шыаҥанкыла аеыҥсахра иаеуҥ. Ирацаазахеит азхыҥтракәа, изахахьадаз, февраль мзазы Сибир атерри-ториа дузза аҥны ирзаанымкыло, абнакәа иццышәхо ибы-луа. Иахзымдыруа мчык «шәгәышәеаныз ауаатәыџса» хәа иҳанахәазар?! Иҳанахәозар аамта бзиақәа назаза ицеит, ишәзааниуеит аамта хьамтақәа хәа.

Хазыхынхәып, атроллеибус дааталаны: «А Никита-та ки-нули!» – хәа иҳалалхәаз аҥхәыс бырг, изахақәоз, аҥакқәак ҕазтақәоз раамышътахь, егьырт ишеилыркааз сара исызды-руам, убри ауа, сызмыцәо, инархәы-аархәуа сааҕымтзакәа сазхәыцуан. Ииашатҕаҕыны, Никита Хрушьов дамырхызар, хара, ажәлар раҕацәа ртеицәа, даеазнык хахаанхар ҕалоит ашықәс еиқәатцәакәа. Жәашықәса раахыс, «оттепель» хәа ззырхәоз, иниазааны, еиҥах ихынхәызар Сталин иаамта?! Иаанханы иҕан спиеса ахџаалара ашықәс еиқәатцәакәа ирџагыланы изџыз адрама «Аҳақ ашәара». Уи, уаҳа сзалам-кысуа аҕынза инаганы, саналгалак, аџра салагар стахын Не-стор Лакоба иара ихәтеи, иаамтеи иазку ароман згәы иаана-годаз ххәынтқарра ду еиҥах иахаҕоит хәа аҕта хьшәашәакәа.

Ҕаҕақьала инаур еиқәатцәа, аҕсы ҕало ишалагоз, иаарыцҕыны џышықәса антҕлак, 1966 шықәсазы, раҕхьазатәи спиеса «Аҳақ ашәара» ашәапы ишықәнаҕьоз. Аҕынха гәакьа арыцхара дақәшәазшәа лылабжышқәа анылрыцҕьоз атрол-леибус аҥны аҥхәыс бырг, ажәа лымазкызгьы, ҕымтзакәа изырџуазгьы, азәгьы ххәҕы имааизеит, хазегьы хзықәтәаз «атроллеибус», ихәзгәамтзакәа, иаамџахытцны, зынзаск даеа мџак ишанылаз. Аҕыхәтәан, даеа шықәсқәак антҕлак, зынзаск ишыбғалоз, ҕаацәарак еиҥш еицыз апассаҕьырцәа хазы-хазы хшеимпуаз. Аха макьаназ амч аман «оттепель» ззырхәоз аамта. Исызбахьаз анагзара саҕын. Спиеса «Аҳақ ашәара», иҕегьы снахәаҩш-аахәаҩшы, иаахџааланы, машьынкала акьыҥхьра аанханы иҕан. Мацкгьы сацәыхьшәашәан, хшыџҕақыла ина-сыззап хәа инастәахын, 1964 шықәса, аканикулқәа (аҕсшәа-рамшқәа)? ибзиазаны схы иасырхәеит, хыхь зызбахә схәаз ароман азыхәан аҕсҕазааратә фактқәа реизгаразы.

Атәымуаа сызрышъҕаларызеи саб гәакьа аџны дыҕами ста-линизм «абзиарақәа» зегьы зхызгахьоу, разкыла, деиқәханы

ихынхэыз саб. Иблала иибаз иарбану еиґу псґазааратэ факт-
қәоу?

Ацара имамызт, аха псабарала ицәа иалан пхьаҕа хәа
тоурыхла ахәыцра. Ихатә иґытқьахьан: «Сызлапшыз, ис-
хызгаз анарцә сахьцо исыманы сцозар акәхап, цьара қьаадк
иантцазар, мышкызны азәгы дапхьап, ибап изакә аамтәз хара
хаамтә, – инацитцон, – ахратәра еицәаны ихынхәит хәа.

Бзиа иаабалон еиқәлацәак, еиґызцәак еицныкәозшәа
амш антәамтәхь ианынаскьалак, илабашьа, еиҳаразак инаи-
ґытцракны, хнеицәажәо лассы-ласс хәиццалон хәпсаса рхы-
лапшра.

Убарт хәицәажәарақәа, акымзаракгы ацымтәкәа, шықә-
сык антцы ажәабжықәа рылсхит. Ажәабжык хәаны даналга-
лак, исхаштыр хәа дшәаны: «Дад, зызбахә уасхәаз ауаа,
рыхьызқәа, рьжәлақәа анумтән. Ухатә мацара уакәым, иухшо
ирыхшо ирпырхагахар кәлоит» ихәалон.

Инасыгзеит иххәаз даеакгы.

– Хара узцарызеи! Аеы унақәтәаны уизца Цьоцьо Кәытц-
ниа, сара сеипштәкьа, атроцкист хәа дтәкын. Аумаза ихга-
ны дхынхәит. Хәцәгыа зхәазгы ибзиазаны идьруеит. Уиаз-
цаа даеакгы. Самсон Цанба ду иаб, Кьагә дыштаркыз, дыр-
баандаґны даньргоз аусхәартаґы даннарга, имакеи икамеи,
«уара усгы арахь ахаан ухынхәзом» хәа иахәаны, имызхыз,
иахьагы итәахны измоу, псышьацәгыа зауша.

Ишысхәаз еипш, икалараны иказ, сцәа иалашәазшәа, уи
апхын, сышәкәыґофра хәычы аганахьала, ибзиазаны схы
иасырхәеит.

Аканикулқәа (апсшьарамшқәа?) рынтцәамтә азыхәан, Акәа
сааит ақытәнтә чыдала сияцәажәарц Апсны апрокурор хада
Шамил Никәа-иґа Лакоба.

1918 шықәса рзы, ишдыру еипш, ақыртүа меншевикцәа
Апсны иахаґаны икан. Ақыта хатцарпыск, ихатә усқәак рзыхәа
Акәа дахьнеиз, аполицияцәа дааныркылан:

– Узмилатда? – инаиазтәаит.

– Сапсуоуп.

– Ақыртшәа узымдырзои?

– Исыздыруам, – ихәан иґанынеиха, инапқәа ааґахәаны,

Акәа абаа, абахта дтаркит. Акамера иазымкуа итәуп. Ры-
зеггы зтакузеи? Изустәцаада? Ақыртшәа ахьырзымдыруа
иахьапсыуаау азоуп. Уаха акгы.

Ажәа иахтап, зызбахә сымосу саб, ускан 23 шыкәса зхытцуаз.

– Иара, Нестор Лакоба даҭеа камерак акны дтакын, – уаан-
за дызлацәажәоз инацитцеит саб, – ашьамтлахәкәа ишьатцаны,
ахауа ифарц азыхәан акәхарын, хкамера аҭхьа дааларгафаргон,
хырч-хырч хәа ишьамтлахәкәа рыбжьы го, инапкәа еикәтцаны,
ишьтахь ибҭа иадцаны, хара дҭахәапшуа, – ибжьы мырдукәа
ихала дцәажәозшәа: – Шәымшәан, шәыгешәыргәгәа, хара
хаамтагы иаарласны иааираны икоуп, иаашәычха, – ихәон,
анахь данцозгы, арахь данаауазгы. Уи ихәон лассы-лассы.
Ахышә хкылпшны ескьынгы хихәапшуан. Хәизызырфәуан.
Хара хаштакыз, дтыганы дыргеит. Ашьтахь, саргы саноурыжь,
исахәит Очамчыра аполиция еихабыс дшаарышьтыз.

– Пыза (ус иаххәон хаб, хтаацәарафәи) – итцеггы иудырқәои
Нестор изыхәан? – снаиазцааит.

Иааркьафәны ианыстдап иихәақәаз, насггы Нестор Лакобеи
Ахәбақәеи хшеиуацәахаз.

Атара даарышьтит ртафыс Давид Нестор-ица Лакоба.
Артафара аткысггы, еихаразак дызфыз зынзаск даҭеакын.
Анхацәа разыкәтцара, бцаршьтыхрала ақыртуа меншевикцәа
рыкәцара. Уажәтәи ажәала иухәозар подпольнаиа агитация
дафын ажәлар рыргыларазы. Днарацәажәа-аарацәажәон уне-
ишь-уааишь хәа зархәақәоз, зажәа акыр атцанакуаз анхацәа
нагақәа.

Дыкан еишьарала иахзааигәаз Митра хәа Ахәбак. Актәи
адунеитәи аибашьра далахәын, ишырхәо еипш, «Абхазская
дикая дивизия» – далан. Агәымшәара азыхәан аҭызтә ор-
ден иатәашьан, насггы аурыс император иашьа гәакьа хамтас
иитеит ахәа. Иахьагы еикәханы икоуп, Акәа суадақәа рфәи,
скабинет хәычы атзамц акны икнахауп, амала атра амазам уи
ахәа. Убриакоуп иара, Митра итынхаз, амала еикәханы икоуп
даҭеакгы.

Габелиа итижьыз адокументалтә шәкәы «Абхазские всад-
ники» акны иагәылоуп гәыпфәык аибашьцәа «добровольцы».
Убрака дрылатәоуп Митра Ахәба.

Иара Акәа Ашьхаруаа рышкол далгахъан. Ибзиазианы ака-
лам икуан. Ихааныз ирхәо исаҳахъан, алаф иалатцаны, иара
изыхәан ирхәакәоз. «Апрошение» уфырц утахызар, идумкәа
иуфырц утахызар изнагатәын арбагък, идуны иуфыр утахызар
– ашәишәи – агәагәышъ.

Анхара-антцырағғы, аматцара аганахыгы, ирхәоит
даашыауын, ихәы назгоз аҗаацәарақәа иман хәа. Бжеихарак
ашәшырағ дықәианы, иахъа хәлаанза ашәкәкәа дрыцхьон.

Дҗаацәаран, цха затцәык диман. Илыхъын Хыкәыр.
Атаратәи Ахәбақәа хәхынхоз ақыта агәтан, аусхәартәи аш-
коли ахыкәзи иаарыцқыаны хә-километрак бжъан, ххәбла,
ажәйтәан, даараза идууз хаблан, Кәыдры ахықә акны акәын
иахыкәз.

Чагъам, Ахәца, Кәтол ухәа, хара ххәбла иалсны акәын
Акәака ишцоз. Иара ххәблагы, ишысхәаз еипш, ажәйтәан
Азфыбжъа иадын. Мфадус изыкалаз, абжыуаа рахцәа Чачаа
ахтрас иахырмаз, хара ххәблағы акәын. Иахыагы иашытоуп
Чачаа рашта хәа.

Ахәбақәеи Чачаа рахреи аиуара ду рыбжъан, ишырхәо
еипш, амца еимырдо еидынхалон, еихарак изыхкәаз, ашәкәы
рыман иҗауадцәоуп, и-Кәығбақәоуп хәа. Сабду Къағәса
ихыпшын цшыба-хәба ажәлақәа, аҗаацәарақәа.

Абартқәа иахәхъазар акәхарын артцауы Давид Лако-
ба, диацәажәрц днеит Митра иҗаацәарағы. Еибырхәакәаз
здыруада, аха ибзиазианы иаадыруа, артцау-қәыпш, ибла
дытцашәан, длыцәнымхо бзиа дибейт хәхәшыа Хыкәыр.

Ибзиазианы сылхаануп. Лықәрахъ дышнеихъызгы, ашыа-
быста ашыапхыц ала иудыруейт хәа шырхәо еипш, аилкаа-
ра мариан дшыпшзас. Ацара лымамызт, аха даараза хәтыр
ақәылтцон атцарадырра. Илыхшаз реипш, дрыхзызауа
есқынагы лыпсы цәгъан ашәкәкәа рзыхәан.

Давид даныртаа, мышқәак цхъаны, Нестор Лакоба дрыц-
ны, хәцәакәак Митра иҗааит. Ирҗахузей? Аргмаду дырхәейт,
анапеймдахыгы лытаны, даныргоз ағхәара катцаны рыеқәа
инарықәтәаны иҗейт.

Ағхәара анааи, Цлоутәи Ахәбақәагы, ахәса, ахәцаа, арца-
рцәа, атыпхәцаа ухәа, ачара уны дныхәа-ныпхъаны хәхәшыа
Хыкәыр Давид Лакоба диртейт.

Абри ачарафѣи, аибадырра мацара акѣым, рыпсы ахынзатаз
иаха-иаха еизхауан Ахѣбакѣа арѣарцѣеи Нестори дарей
рахатырейкѣцара, аицхыраара, аидгылара. Ажырацѣара, аиуа-
ра ахѣхабжѣалаз мацара акѣмызт. Урт еиднакылон ирзеипшыз
аѣацѣа акырѣтуа меншевикѣа Апсны рыкѣцара.

Сажѣа снапѣѣланы исхѣап, Нестор Лакобеи Ахѣбакѣеи
рахатырейкѣцара, аибатахра анасып дукѣагыи ахылцит, аха
иахзаанагеит арыцхареи анасыпдара дукѣагыи.

Ишысхѣаз еипш, сахѣшьа Хыкѣыр аргама хатѣ данцоз,
Ахѣбакѣа ачара аныруаз, хѣарада, унеишь-уааишь зархѣоз,
ахѣз-апша змаз Члоутѣи Ахѣбакѣа ааит. Рапхѣа дгылан
атцарауаѣ ду Шѣ. Д. Инал-ипѣ ажѣахѣаѣцѣа дахырылацѣажѣо
зызбахѣ ихѣо Ахѣба Цыр, зтѣымѣа иѣагылаз ахатѣарпѣыс,
шыкѣскѣак цхѣаны, избахѣ анраха, ажѣлар рашѣакѣа
ашѣкѣи ианызѣцоз К. Ковачи К. Зизариеи Аѣѣантѣи инейны
Дырмит Гѣлиа ироман «Камачыц» аѣны лыпшзара азыхѣан
зызбахѣ ихѣо, хара хѣацѣа Ануапхѣа Хауида, ирыцын запхѣаѣа
аматцара дукѣа ирхагылоз арѣарцѣа Кѣастѣа Ахѣба, Чач Ахѣба,
рапхѣазатѣи апсуа философ Цѣота Ахѣба ухѣа, ажѣакала,
ишапѣу еипш, хѣжѣалантѣкѣа ирейгѣкѣаз цѣоуѣи иара ус ача-
ра иалахѣын, даѣа цѣоуѣи рыѣкѣа ирыцны, хѣхѣшьа Хыкѣыр
ѣацѣаѣызас илыцны иѣеит Лыхныѣа.

Излархѣо уаѣа, Лыхны, Лакѣараа ачара цѣаула ахыру-
аз, ашѣахѣара, акѣашара ухѣа, аиуара-аиѣынхара аамышь-
ѣахѣгыи, уаѣрак ахѣсабала иргѣапхазар акѣахп, мчыбжык
ирмышьѣзеит. Хара, Атѣратѣи Ахѣбакѣа хѣкынѣи ирыцын саб
иашѣеи хѣб Кѣыцѣмахани.

Ажырацѣара аамышьѣахѣгыи, Кѣыцѣмахан ейхѣарак дра-
пѣызгоз даѣаѣкын. Ашѣахѣара мацара акѣым, иара ихаѣа
избуан ашѣакѣа, насгѣи дѣеыбѣаказан. Ихааныз аѣаа иахѣа-
гыи ирхѣоит аѣи иѣны ишѣо, хыла акѣадыр дыкѣагыланы
апхѣахѣкѣа игалон хѣа.

Хѣхѣшьа Хыкѣыри Давид Лакобеи ирыхшеит пшыѣык ах-
шара, цѣѣынаѣи хѣык азѣабѣѣеи. Рыцѣкѣын деихѣабын, аибашѣ-
ра ду аан дѣахейт. Сахѣшьаду лыпхѣацѣа ахѣыкѣгыи: Сониеи, Зо-
иеи, Ниней рызегѣи атѣара дукѣа ирылгейт. Рыхѣык рѣкынѣи,
арт аѣѣахѣакѣа анызыѣуа аамѣазы, рыпсы ѣоуп Зоиеи Ниней.

Ишысхээз еипш, Хыкэыри Давиди рычкэын айбашьра-
ан дантаха, Давид иашьа Никэа ичкэын Шамил пэс дкэцаны
драазеит, насггы дара Гэдоутэ ақалақь, ашкол ааигэара инхон.

Саныхэыңыз, сахэшьяду лыпқацаа дрыцны даннеиуаз Ша-
мил, Хыкэр длыхшаз цысшьон, избанзар иарггы саб изы
саншьа Басариан хэа акэын ишиеихэоз.

1918 шықэсазы Ахэбақэеи Лакэарааи аиуара анрыб-
жьарцоз, азэггы ихы изаанагомызт рақхьақа, аңсуа жэлэр
Нестор Лакоба изыхэан хцеи, хаб хэа иархэартэ акара бзиа
дырбартэ дкэлоит хэа.

Сажэа снапыцолан исхэар стахуп хшыцтакык. Цара-
дыррала еилкаашьа амоузацт иахьазы, аха уазхэыцыр,
жэваначе мчкэак ыказар акэхап, мамзарггы лахьынцоума,
ишакэхалак Аңсуа хэынтқарра аөнүцка политикатэ хтыс
дук анымцапысуаз, Аңсны напхгафыс ауаф ғыц даннеиуаз,
жырацэарала, аиуара-тынхара хабжьалон иареи Ахэбақэеи.

Иааркьяфны.

Нестор Лакоба итаца Ахэпқа Хыкэыр.

Михаил Бгажэба, иахэшьа гэакья Бабуца хтаца лакэын.

Владислав Арзынба иашьа гэакья ипхэыс Изольда Ахэ-
пхауп.

Ицьюшьаша, Ахэбақэа рзыхэан «ахра» ашэ кьякьяза иша-
артызггы жэынггы-ғанггы Ахэбак ихы иаимырхэеит матцура
дук ахь анеиразы. Уимоу, рзанаат ала матцурак роузарггы,
рхатэы цстазаарафы иахаггы ирпырхагахон.

Еитах хазыхынхэып 1918 шықэса ашқа. Убри ашықэсан,
Ахэбақэа иреигъзақэаз абыргцаа, афарацаа Нестор Ла-
кобеи реибадырра, реизааигэара, рдунеихэапшра ахьей-
қэшэакэоз иабзоураны, 1921 шықэсазы, Аңсны Асовет мчы
анышьақэгыла, аамтақэак аниас, Нестор Аполлон-ица Аңсны
«ахтас» даныкала, амца удаф дананыз, иаргъажэфаха
ивагылаз Ахэбақэа «ахра» ауадафрақэа аштыхразы,
инаиваиртэеит хажэлантэқэас ЦИК Аңсны акэша еихабыс
дкэлеит Цыота (Платон) Ахэба. Рақхьазатэи аңсуа философ
иакэын. Нестор Лакоба иашьейхаб хэа, мацара акэым, доухатэ
абык иеипш дихэапшуан. Иара, Несторггы «саргъажэфа»
хэа иеихэон. Аштыахь, афстаа-цыныш Цатцакыала ихкыаны

сҕаҕы иахысоухээз иҕабуп хэа наиахэаны, реизыҕазаашыа
еиҕаҕы еиҕъхеит.

Аха Нестор ианеимыжыт И. Сталин даҕа шыаҕак иҕаитаз.
Иҕаитаз, хэарада, зегърыла диашан, асовет уаа рыҕстазаара
зегъы зынзаск даҕа мѡак ианылон, акгы зхаразамыз,
иреиҕыыз – иреиҕзақээз икыдтаны иреихсуамызт милли-
онла анхацэа, атцарауаа, афилософцэа ухэа... «ашыаҕа» хэа
сызѣу, итцыхэтэантэихаз акоммунисттэ партия аизара ду
(1934, азеижэтэи аизара ду). Схаҕаҕы ибзиазааны издыруеит
амазаныҕэаҕа хада, мазала абжытыра аан Н.А. Лакоба ибжы
иитэит С. М. Киров. Жэохэ процент затцэык иоуит И. В. Сталин.
Аизара иалахэыиз иаахтны идырныхэалеит С. М. Киров дахыа-
иааиз, апартия амазаныҕэаҕа хадас дшыҕалаз, аха иахыаҕы
ажэапҕак иаҕызаха ирхэоит И. В. Сталин иихэаз: «Абжытыра
акэзам аус злоу, ихадоу – абжытыраан изыҕхыазо роуп».
Изыҕхыазоз ирылархэеит иҕалатцэҕыз иаархэны. Акырза
еиҕаны абжы иоуит И. В. Сталин, датцахеит С. М. Киров.

Иалтцзеи?

Атрагедиа дузза. Адиктатор, азэазэала, шыҕа-шыҕала,
зыбжы изымтазгы, изыҕхыазазгы, ирылазхэазгы, С. М.
Киров раҕхыа днаргыланы иниртцэеит, хэдацэахы ашыаа-
ртцэыра инылатэеит СССР ауаатэыѡса. Хара, хабицара
забацэа, занацэа, згэылацэа, зтынхацэа нзыртцэоз аҕныш
изыхэан, убысҕак, убаскан ххы тырҕкеит, хауадаѡра убасҕак
иаадырхэит цыанати цыахаными хзеиѡымдраауа аҕынза.
Хахытарыжыыз ауаѡымра иахыаҕы изтымтцит миллион-
ла ауаа, аҕныш ипартрет кны имтцаныхэоит Иаса Қыырса,
иҕаитаз ахэынтқарраҕы, азхытц зцалаз абахэ еиҕш, ибгеит,
шыаҕанкыла ихыбгазеит.

Ҙазыхынхэып 1934 шықэса.

Ашыажэѡы, С. М. Киров данишь, ихаҕа Ленинград днеи-
ны, «даараза игэы иалсны» алабжыш еиқэатцэақэа анкаипса,
ленинградаа рус даналга, зықѡыла ианыниртцэа ашыҕахы,
итҕэацыз асыҕса ибылгыаны иалахаит Аҕсны. Иѡны гэакыаҕы,
хэарада иара идтала, ашхам аѡы иалатэаны дишьит Нестор
Лакоба.

Лассы-ласс исахалоит, акыыҕхы аҕынгы, хаҕхыалоит Не-

стор Лакоба дишыт хәа Бериа Л. П. Хашәкәыџџы ду Миха Лакрба: «Абхазы никогда не простят за убийство Нестора Лакоба», – ихәеит. Хәарада, саргыи уи агәра згон, асовет цензура ахьынзаказ, избанзар аиашатәкәа хәашьа, џышьа ыказамызт.

Ацензура анапырх, хаблақәа аныхты, адокументқәа акыпхьра ианалага, агәра зго салагеит Нестор итахара зхароу И. Сталин шиакәу. Ххы хазтаап: Л. Бериа димазтаазакәа дишьуазма Нестор Лакоба? Иаххәап, «Вождь народов» димазтаазакәа дишыт, ус кайтазар, Москвака диаганы, аматтура дузза зиитазеи Л. Бериа?!

Ишысхәаз еипш, 1934 шықәсазы Урыстәыла иткәацыз асыпса иаарццакны, 1937 шықәсазы Ақсны иалахәит, ақшатлакә иаџызаха. Ақшатлакә баақс ианааскыалак идыру усуп, абнара иаалыхәхәо атла дуқәа реипш ихыжәжәаны итцхәаны икарыжьуа.

Ахьзырхәагақәа С. Чанба, Л. Лабахәуа, А. Хашба, В. Кәыкәба ухәа, шәџыла зықџыла икыдтаны иршыит. Ашықәс еикәатәа хашта итәлеит Ахәбақәагы. Зегь рақхьаза дтаркит Ыота Ахәба.

Ашьра иқәтаны Қарт дантакыз, камерак ақны ицтакыз, акыр шықәса ихганы ихынхәыз, исеихәаз ажәак нацымцакәа, иагмырхакәа ишәзаазгоит.

– Мосе, шәанеицтакыз дзыхдырқьоз, ишәеихәоз? – дна-иазтааит. Мосе хәа сызџу, ақыртүа шәкәыџџы, Ақәа инхоз, ашәкәтыжьыртаџы аус зуаз, – «Тройка» снарган, – ихәон Ыота, – сақхәа инықәырцеит снапала изџыз шәкәык. «Арака, знапы атәџу уара уоума?» «Ааи, сара соуп.» «Атроцкист, ажәлар раға, абыс, еишьас дубатәкьозма?» «Ааи». Иреихәеит асалам шәкәы атоурых. Нестор агха шихьыз, Л. Троцки дышидгылоз, аха ашьтахь игха шириашаз. Иртахымыз рахазомызт.

– Уи еилкаауп, батано Мосе. Уаџык иахасабала дзеипшроузеи? – снаиазтааит.

– Камера хәычык ақны хәицтакын, уажәы еицырдыруа апоет Карло Калазе иаб Раждени Ыота Ахәбеи сареи. Ицшреи исахьеи дзеипшраз, уажәы иуасхәо ала еилукаауеит. Атцхыбжьон џынтә акамера дтыганы дыргеит дыршьырц. Абас ицшзоу ауаџы ишышьас икоузеи хәа, аџыңьегыи

дырхынханы дааргеит. Ахынтә раан даныргоз: – Уажәшътә иргәагыует, назаза абзиараз, – ихәан, абыржәеипш сыбла ихгылоуп, инацәкыара пшзақәа, иаргъа напы инапсыргәытца игәғәаны дацхаит. Инацәкыарақәа зегъы ашъа нархышыйт. Иара усгъы акыалантар дишызан. Атуан днацапшын, хқамера агәтәтәкыа «сышәгәалашәалап» ихәан, атуан икапшъа инанитцеит инацәкыарақәа. Уака хәхыынзатакыз, хаакәымтцзакәа хрыхәапшуан. Атуан убас ишаныз Сибрака хәхыргейт.

– Агәра ганы укоума Қарт дшыршыыз? – снаиызтааит Мосе....

– Хбахтағы иахъеибырхәоз иахмахауаз ирхәоз, абасеипш иказ ауағы кәыш, ауағы пшза дышпахшыуаз хәа. Қарт дыршыит, октиабр 30, 1937 шықәсазы. Ақәа ирызбуан Лакәараа рус, убас егъахъын «Дело Лакобавцев» хәа. Итәкын М. Лакоба, В. Лакоба, рымахә М. Чалмаз, рыуа К. Ахәба. Аусзбара ианалага, иалгаанза далахәын Л. Бериа.

Рус иахъын: «О контрреволюционной диверсионно-террористическо- повстанческой, шпионской организации», хәа. Иааркыағыны иухәозар, әжелар рағәцәа хәа ахарадцара рыдцаны, икыдцаны иршыит. Уи адокумент ашытәхь, шәыххь згейт, ақхыащцәа, ишәасхәар стахуп, уи уажәтәи абызшәала иухәозар, атеатр-шоу зыблала избаз, злымхала изахаз, усқан зарпысра итагылаз, асахъагыхы Виссариони, апоет, апатриот ду Родиони Цәыцъаа раб Акәын.

Абар уи исеихәаз:

– Рус рызбуан Ақәа атеатр ақны. Егырт зегъы ирхәақәаз изутахузеи, иуасхәап ашыра икәыртцартә икаитцаз уаб иашъа, Қамсыс Ахәба. «Ататын еитаухауан ақашәқәа ақада ирханы!». «Ахы ларханы аитаҳара акәым, ахаан исымбацт ататын ахъеитарҳауа». «Амц ухәоит ахы ларханы еитаухауан». «Дудыруазма Нестор Лакоба?» «Ибзиазаны дыздыруан, хәхәшъа лабхәында иакәын!» «Аа, шәагыеиуацәазаарын. Троцкист! Враг народа! Расстрел!»

Блатыхәала сихәапшуан, иеыпхыакны, азал ақны итәаз Л. Бериа.

Асыңса еикәатцәа ҳара хаштагы итахаит. Рақхыа дырбаандағы дыргейт саб иашъа гәакыа Қәыцъмахан.

Цсабарала икәышыз пхәысын сан. Аңсуа матәакәа лзахуан. Җнак даалаган, сашьейхаби сарей ишаабоз, хаб иаңсуа еикәа амака ңыртланы, ақьаад ңара, аҗатын асигарет шыкарҗо еипш ирхәны аҗазыхра даңуп.

– Бызңузеи бара? Хҗарақәа бғычуама? Лафны дналаз-
җааит хан, икалҗоз ңашьаны.

– Азәгы ибазом. Уаңхьака иухәоит.

– Иабасыхәо?

– Абахҗағы!

– Абахҗахь усс исымоузеи бара?

– Уҗаркуеит.

– Бхы бтәу бара?! Сышҗаҗаркуеи, цәгыарас икаҗцеи?

– Цәгыарас икаитцеи җьота?! Цәгыарас икарҗцеи Қьамсыс, уашьа гәакьа Қәыңьмахан, ихааныз излархәоз ала, цәала-
жыла убаскак дыгәгәан, аҗәкша, ибыуа тәыуала анышә анажуа, ашыҗахь ала днеины, атәыуақәа дрымҗасны, ахәда аартәины икаижуан, ае-ура аҗыхәа дамҗасны, иаакәыр-
гьежьны икаижуан хәа. Анҗәа илаитҗаз амч, ихаҗа дықәнахит, уи акәымзҗгы издыруадаз деикәхаргы. «Тройка» расстрел унапы аҗау анырхәа, изыдтәалаз астал аашьҗааны, ашыапқәа кыдҗканы иааңитҗәән, даарылалан дрысуа даналага, арезина лабақәа кны игылаз апалачҗәа, ихы дамыхәо дырҗәаҗәеит. Ддәылганы амашьына дақәыжьны аухатҗәкьа, излаадыруала, Азәыбжьа иңсы шҗаз дыржит.

Сабгы цәала-жыла азәгы ишыҗахь дымгыло дыгәгәан, аха Қәыңьмахан иатҗкыс иаха, иара ихәашьала, дгызмалын.

– Ленини Троцкии дарбану иаха узыдгыло? – аҗәадырхеит апровакциатә зҗаара.

– Хәҗыр ду зқәу, шәара, аҗарауаа, ижәдыруазар акәхап Ленини Троцкии хәа шәызңу. Шәгәы иалымсын, аиаша схәап, ауыңьеггы сыздыржом, – ихәеит иерыҗхатәны.

– Уҗааҗәароума?

– Уыңьа аҗкәынҗәа сымоуп. Аихабы ңыҗ ныкәаууп, аитҗы хымз ихыҗуеит.

Ишҗашәмахаҗ, агәылшыап алабжышқәа хәа. Агәылшыапгы агәы ңшаауазаап.

– мДрыҗхауп. Расстрел хәңсахып, – рхәан, жәашықәса икәырҗеит.

Мышкәак цхьаны, Дранда абахта иштакыз атроцкистцәа, ажәлар раґацәа хырцеит. Шыкәсык акара итакын Архангельск ааигәара, ашьтахь ирышьтит Ниандоманка.

Җазызыршып иара ихшара ихайхәаз:

– Шәан сеикәлырхеит. Архангел (ус ихәон иара Архангельск азыхәан) амла хандырцәон. Җлагер ааигәара икан, дәкьан хәычык. Сеикәа амака иалазахны икалцаз шәан мазала иаапыртланы, цыра-цырала, иаатыганы, ашьакар кыцкәа аасхәон. Ишежьза, шыакар бзиақәак. Ниандоманка ханырга, уакагы исыхәакәеит шәан лцарақәа. Ацәа убриакара игәгәан, угыланы азы каутәар, ахьхьахәа ацәа шыашьалха икацсон. Абна цахкон.

– Иуцтаккәадаз?

– Ацснйтәи, Нхытц Кавказтәи, аедыгыцәа, ашәуаа ухәа, иааутаху. Архангел ихацтаркит ацара дуззақәа змаз аурысцәа, асудцәа, адукатцәа, зынзаск ирацәан ачын дукәа змаз аруаа, агенералцәа, амаиорцәа, шака утаху зыкьыла.

Аибашьра ианалага, абант, аруаа ашәыкә ду рөит И. Сталин ихьзала, хацсадгыл ашәарта итагылоуп, аибашьрахь хашьты хәа. Саргы снапы ацазөит, абна сылапсыр аткыс, ма уаөцас стахап, сычкәынцәа рацхьака ирыхәап хәа.

Җлагер аонутца, зтатәа хәычык ыкан. Хашьха зыхькәа ракара ицкьан. Зыржәтәыс ихаман. Дадраа, ижәдыруазар стахуп, хацсадгыл ххы ақәахцөит аибашьра хшәшьты хәа Сталин ихьзала ашәкәы, Бериа импыцашәеит.

Әнак, шыыжыгы, шыыбжьонгы, ахәылцазгы иахәартцеит апсызрәа. Апсызырәа зфаз, кружкала еимакны хзыхь хжәит. Ашамтазы азкатәара сандәылтц, ашьа скәатцит. Сыхлахатц гьежьны, изулак аказарма сеыәнасыжыт, сыхдырра зынзаск исцәызит. Ацсцәа ахьеилажьыз аморг сыәнарыжыт. Нас сшеикәхаз...

Иажәабжьгәытшьаага, инацыстапсара, ихәақәахьаз инеидхәаланы.

Уара иушьуа, анцәа дишьуам хәа, ицсы талан, дхәазаны аказарма длыәналан иеитцәахит. Уахык иалагзаны зыкьыла ауаа, азы ахәынапшьыга атаны индыртәеит.

Дыцсит хәа аморг иәнарыжьуаз, рдокументкәа зегы рбы-

луан. Ицит шықасак акара. Убри аамтаз, алагер аначальник
фыц даарышьтит. Днаганы, узустада, узтакузеи хэа даниазтцаа:

– Исыхыгышьеит, аеы згыичит, – ихэеит. Аначальник
астраж дааипхыан идитцеит, даеа лагерк ашка дигарц, уака
дахьнаргаз изустацаада абаандащцаа? Апыбадалащцаа,
апсуаа рхэашыа, акэытгыичцаа.

Алагер аначальник:

– Узустада? – еицах азцаара аракагы, – Узтакузеи?

Имилатра, дахьатэиз анихэа, – иара, зыпсы сакэыхшахаша
саб, ихата ихэаз шэасхэап:

– Начальник, я лошадь украл, – ихэеит.

Цаса дахьтакыз алагер акны идокументкэа шыкам, ишыр-
блыз ухэа, ихы-итыхэакэак анеиликаа, дзызтакыз хэа акгы
анымтазакэа, ифэхара нцэан, доушътуп хэа документшэа
акы наитан, «ухы уахэ, нак успыртц!» – хэа доуишьтит.

Ниандомантэи Ацсныка амца дыкэын хымз ракара.
Дэыгбак дакэтэаны пытк данцалак, дакэырцон. Уажэтэи
бызшэала иухэозар, абомж, алакыала, ииулакгы Москванза
днеит.

– Дад, адэыгба уанақэтцлак, уармарахь уахьаавало, аха-
рантэ ихааза аффы уахауа, иртиуеит ачабаба, – ихэеит Моск-
ва сантала, сныхэа-ныпхыаны амца саныкэитцоз.

Иахьеипш сыбла ихгылоуп, рапхьаза иблакэа саныр-
хыпшылаз. Аиарта саалиган, ижакыа еикэатцаа ифачы,
исмахазацыз ажэа хаакэак насахэо, хатцак инапкэа сыкэыр-
шаны саагэдыкылеит. Ажэа хаакэеи, арахь зынзаск зыбжы
смахацыз ахатца ибжы анысзеилала, исхэо сфамшэо санаа-
нха:

– Уаб иоуп, нан, уаб, – лхэеит сан.

Сашьеи сареи хгэыргыара изакэыз изеилкаазом хара
хтагылазаашыа зеипшраз иакэымшэац.

Хара, Ахэбакэа, бзиарас ихамаз рапхыа игылан ачеицпыка.
Иаармарианы акэым, асас дхазнеир, ажьтцаа кнахазаргыи,
ашыа камтэакэа дрышьтуамызт, амцасфы азы ихаржэыр
хымзгыс ирыпхьазон, ма ахыртэышла, мамзар – цэыцак
аффы.

Хахьынхоз, Кэыдры ахыкэан, даараза иманшэалан арахэ

рзыхэан. Кэыдры ацшахэахы излалбаауаз, Ахэаа рылбаарта хэа иашьтан, азиас ацшахэахы иноушьтны, агэашэ надыркуан.

Жэытэнатэ аахыс таацэаратэ цасс ирыман, 30-35 хы рыда апсаса анырцазомызт.

– Иреихахар, дара рыматц уулар акэхоит, – рхэон.

Хаб дантарк, иаахамаз зегы аахамырхит. Кэыдры дылбааны акэын, азы аагара азин лымамызт хан, адэқан аҕны, еихарак дзыргэаҕуаз аҕыкеи асапыни лаадырхэазомызт. «Ажэлар раҕа» имаазатэқэа наҕ атқақэа ирфааит хэа. Хаҕсы маҕхо имлашьуаз цыара хнеир, алақэа ишрыртоз еицш, абыстахықэа иршэны ихазкарыжыуан.

Абасеицш иҕаз, аҕхыз еиқэатэақ иафызаха, Анцэа ицышьоуп, уажэшьта халтцеит, хэызцэа хэыцқэаҕы уафцас хрыцхэмарратэ хҕалеит шаххэоз, еиҕах дырбаандафны дыргейт.

«Лошад украл» хэа игызмал хеиқэырхага, араҕа дахыааиз иабаихэоз. Дарбаныз иззымдыруаз Сталин дишьырц игэы иштэз, Лев Троцки ифызга гэакыа шиакэыз, иҕан статиак «порожение» хэа иахызын Кындыҕ амшын ацшахэаҕы еизганы, аҕбақэа ирықэыртдон абна, иеицш зеицшыз абаандафцэа.

Цаса, хаб Урыстэылаҕа дантакыз, ханҕы харҕы заа хашьталаны хара хтэала хеахтэахуан, нас хкылазырхуан уахынла, атц лашьцара иеалакны, цыара хтынхак фатэык хзааигозар хэа. Азэы афныҕа хтаацэа рахь дааир, азфэҕы ирхыны, Лев Троцки ифилософия наихартцар хэа иацэшэон. Хаб итаацэа рахь ааимфэа имамызт, аха бнала, мфэхэастала, атцхабжэон дхазнеилон, фэаха-хаха рахьтэ знык, ашамта адэы иқэлаанза, хгэыдкыла-хыдкыла, хаҕэқэа ргэҕэаны дцалон. «Поражение» астатиа шимаз, диит сашьеицыб.

Раҕхызатэи афэхэара, жэашықэса анихига, дымшэо-дмырхауа афныҕа дхынхэит хаб. Иааркыаҕы иаххэап ирлахынцатахаз еҕырт, Нестор Лакоба ивагылаз Ахэбақэа хыхыыззбахэ схэақэаз.

Гэдоутэ араион прокурорс иҕаз К. Ахэба, аамта кыафк дтакын, дыздырқэоз ифызцэак роума, цхыраарак иоун, ииулакҕы арратэ матцура ашҕа диасит Урыстэыла инахараны цыара. Уаҕа дшыҕаз аибашыра ианалага, аибашыра дцеит.

Идокументкәа злабзиаз ала, адивизиа апрокурорс дкартеит. Дтахеит Севастополь ааигәара. Ихъз ижәла антцаны абака гылоуп.

Очамчыра араион акны прокурорс иказ Чач Ахәба дыштаркуаз, дшыршыуаз аниба, дыбналаны иеитдәахит. Аиуристтә факультет даналга, Москватәи ауниверситет даҭеа факультетк дталеит. Ибзианы далгеит, аха имѡа кын Аҗсныка. Дабанеиуаз, ихатә иакәым, иҗсадгыл хәычы ахатә баандаѡызтгы.

Сажәа снапыѡланы сналацәажәар стахуп, акыр шықәса раахыс сзыхәыцуа зтаара дук.

Германиеи СССР-и реибашьяраан иатцахеит Германия. Аиааира дузза агеит СССР. Сыблала избахьеит изакәы хәынтқаррахаз Германия. Европатәи ахәынтқаррақәа иреигъзақәоу раҗхьа игылеит.

Аиааира дузза згаз СССР иаха-иаха иҗархо, ичычиахо, ахы изамыхәо акынза инеины, атцыхәтәан зынзаск ихыбгалеит.

Изыхъазеи?

Атак аҗатцара сдырра аназымха, сѡызак социологк, профессорк сиязтааит.

Иааркьяҭны атак җаитцеит:

– Германия анатцаха, иаразнак мап ацәнакит гитлеризм. Аиааира згаз СССР иахагы ишьтырхит Сталинизм. Сталинизм иахылцыз убоит, зынзаск ихыбгалеит СССР. Урыстәыла ицегы ихыбгалоит ленинизми сталинизми амч рыманатцы. Даҭеакала иухәозар, сѡыза, анемеццәа аргамаду ирбеит Христоси аҗныши еинышәашья шрымам. Җара Сталин ипатреҗ хҗыба итацаны ауахәама хәѡналоит. Хәхьнанаго ауахәамахь акәзам, хнанагоит Голгофа.

Җазыхынхәып хцәажәара хазлалагаз Нестор Лакобеи изааигәаз ауааи ирызку аҗоурыхтә роман аѡра.

Пыца, (саб) изныкымкәа дибахьан, диацәажәахьан, ицәажәашья дазызырѡхьан, иухамыштыртә иузаанхаз?

– Ёнак Нестор имашьяна дақәтәаны дышнеиуаз, Кәыдры ацха днықәсуаны хатцак имацара амѡа дшангылаз дибеит. Амашьяна аанкылан дақәиртәеит. Еимѡалацәазаарын, ишьтихыз ахатца, Нестор данидыр, ацәгьахәара далагеит, иидыруаз ауаа азәгы аанмыжьюа. Тамшь инеиуаны, ама-

шына ааникылеит Нестор, ахатцагы дналбааит. Нестор Дгамшь азафы инапқаа ааизәзәан, унапы ахыыскыз, снапқаа укъашыит, ихәан, инапқаа чабрала иааирбан, ахатца амашына длақәцаны дцеит, – ихәеит саб.

– Ажәлар дышқарбоз, ишңеизықаз?

– Иаахалафит, Нестор Лакоба Кындығ даауеит, ауаа дра-
цәажәоит хәа. Аколлективизация ианалагоз акәын. Иара
уаф кәағын. Ауардын ҳақшаан, асапыңы атдаргылаки ҳар-
мазеит. Данааи, даашытыхны, ауардын дақәхаргылеит.
«Амхы ахыылашәтцә амхырта аанда кәашәымтцә? Коллекти-
визация убри аанда ишәзааызахоит, шәара шәахычоит,
шәеикәнархоит» хәа, – ихәан данаалга, ақәыға ду Мамсыр
Киут, аа абрака дгылоуп. Ихәухәозеи Мамсыр?

– Абас дахънеилак, ауаа дразцааны дцәажәон. Кәзшыас
убас иман, икаитарц ииҗахыз абзиарақәа, уара унапала
икаитдон. Уаха цсыхәа имамызтгы акәхарын, иара анхацәа
дшахықаз ала, ахаан икаломызт, акуләк ҳахызцаны, араха
анхамырхуаз. Убастцәкәа уаха цсыхәа имамзар акәхарын
Қырттәыла ада цсыхәа ҳамам анихәозгы.

Саб иаамыштыахыгы, ибзианы дыздырқәоз санрацәажәа
ашытахы, хықәкыс исымаз, ишысхәаз еиңш, Нестор Лакоба
изааигәаз ауааи ирызкыз адокументалтә роман аәра збаны
ишсымоу иасхәеит Шамил Лакоба, Аңсны апрокурор хада.

Исеихәаз наигзеит.

Қартынтәи иааигеит апапкақәа җахәаны «Дело Н. А. Ла-
коба» хәа ақәышны. Икабинет тбаатыцә, иавакны иман даҗеа
уадак.

Ашә ааиртын, астал насырбаны:

– Абрака утәаны урыпхәала. Иахәа узхыымзо, уатәы
урыпхәоит. Амала, заа иуасхәоит, арака идәылганы ашныка
агара кәлазом. Иаарласны, иахынтәаазгаз Қартка иганы
ирыстароуп, – ихәан, астал инықәитцеит.

Иаабжәамыжкәа зегы срыпхәеит схәар, имцуп, аха
еихаразак срыпхәеит знапы атцааыз адокументкәа. Ө-хәтакны
ишон – ицстазаара далцаанзеи уи ашытахы. Ирацәазан
мазала ицәҗахәақәоз ирхәақәоз, абас ихәеит иажәақәа ааго.

Имачымкәа исцылеит, усқангы, иахыагы ирдырқәо ауаа
нагақәа Н. А. Лакоба изыхәан ирыфқәоз, ирхәақәоз.

Шамил Николаи-ица ианихәоз аамтазы снейуан, «ак-бинет» сныфналон, аус зуан амш аантәаанза, иаарыцканы хымш рыпхъара, рытцаара сафын «Дело Н. А. Лакоба».

Шамил ихата иахьсеихәаз адагы, схата агәра згеит аиашатәкыа шышья шыкамыз, еихаразак хәашья амамызт апсыуаакәак ртәы. Схатәы цстазаара ашәарта иахьтасыргылоз мацара акәмызт, еихаразак хәашья змам, дара ауаа рацәафны аигара рыбжьанатон. Хазхычехәо уаакәак рсабрадакәа рыфәнахуан.

Адрама «Ахақ ашәара» акны, иналкааны азәгы ихьз, ижәла шысымхәазгы, асаркыа ианыпшылозшәа рхафсахья анырба, убри иахдыркыаноп аспекталь зааныркылаз, зегь зымчыз «ақапшыкәа». Уртқәа хыхь еиха инейтыхны салацәажәахьейт.

Ароман дакыакәак шызыфхьазгы, сыпхыз иаламшәацыз афакткәа анеилыскаа, аиаша хәашья амазам, амц сапхьякагы сарпхашьойт схәан, изыфхьаз акыадкәа пыжәжәаны инкасыпсеит.

Акыр шыкәса цхьаны, СССР анхыбгала, акыртуатә мпы-цахалафцәа иахшыуаз шыны, иаанхаз аныкәахца, Ацсны хазы хәынтқарраны ианыкала, ишдыру еипш, ашәкәыфәра дац цашәс иамоу аиаша ахәара ауп. Убри аамта ааит. «Дело Н. А. Лакоба» сзыпхьаз, сгәырткәыл афы иаанхакәаз схы иархәаны изфит статиак. Иахьзын «Аинтеллигенция – ум, разум народа» хәа. Хшыфцак хадас иаман – Ацсны Қырттәыла иаламларц азыхәан изтахкәаз, ускантәи Ацсны анапхгафцәа ирхәакәоз, акыпхь акынгы ианылакәаз ухәа, абасейпш икакәоу хтоурыхтә факткәа мап ацәыктәуп, хапхьякагы иахпырхагахар калоит хәа. Сыстатиа даараза ргәы иалсит цыоуки. В.Г. Арзынба дахьизааигәаз ихы иархәаны, ахәынтқарратә аурыстә газет акны фтызәзәала дсыхцәажәейт. Ицәанырра аиааира аганы, ихшыф аныцәа, ибз убаскак импыткәейт, ахарадцара сыдыртсеит, Қырттәыла рыгәтыха схәейт хәа, аеакала иухәозар, агент хәа.

Исычхәит, фысымтзеит. Иаргы, иейпш зейпшызгы иаанымгылазо, цсыхәа ахьынзамаз атәгы мбылуа, акәацгы зуа, ахшыфцак ду сыкәныкәаны иаркыафзаны атак рыстеит кыпхыла.

Хыхь-хыхьла абри афакт сзалацэажэо, хазхэыцырц азы-хэаноуп. Иахьагы, хапхьака ишпакахто? Хтоурых аиаша-тэка ххэару, мамзаргы аиаша тэахны, еицагыло абицара хжбалару? Убри азтаара ду ахьызбам иахканы, арцага шэкеы «Апсны атоурых», схатэы гэаанагарала ххэынтқарра иамыхэо усумтоуп, хзыкэгылоу амахэ апкара хафуп хэа.

Хазыхынхэып, азтаара ыкэыргылары, арт антцамтакэа «Ихэатэуи ихэатэыми» захьзыстцаз, избанзар схата сзы-хэангы исзыкатом атак. Збышья сзыкамто хымз раахыс сзызхэыцуа фактк.

2009 шыкэса, ианвар (ажьырныхэа?) фба рзы, разкыс исоуит, инеицтамкэа х-саатк ифцэажэара, зыпсы сакэхшаша Серге Уасил-ица Багапшы.

Хайфцэажэара зызкыз хапсуа тас-кьабызкэа ракэын, еихаразак апсы ирееира. Икататэкеоу анихэа, хаилибакаан, ханалга аамта ахьыцэызго азыхэан атамзаара шытацаны:

– Серге Уасил-ица, ишпакалеи Кэыдры аифахаа шыкатэарада хиааира ду агара? Сара сзыхэан уи аиааира адскыло-ит 1993 шыкэса, сентиабр (цэыббра) 30. Уи акы, фбагы, ишпахауи азхатара? Абарт афхтыс дуззакэа, хтоурых хтэы нбанла ианылоит. Урт ахтыс дуззакэа ишыкалатэкеыз зды-руа шэара шэоуп. Хэынтқарратэ мазазар, ишэымхэар сгэы ишдалсуеи.

– Зегьытэка уажэазы хэашья амам, аха уажэазы иуасхэо аоуп, абрахь сааижьтеи акепара ду цон Кэыдры аифахаи, азхатареи рзыхэан, аймак дукэа хаман, азтааракэа афбагы рзыхэан. Зегьытэка акэым, пытк-чытк уасхэоит, иудыруа-зааит, аха сухэоит, акьыпхь ианумтцан аамтакеак хэа сызфу? Аеапсахкэап, – ихэеит, – иажэакэа кьиарала, хатыркэтарала итэны.

Истол хада акны акэымкэа, икабинет тбаа ду акэакьахь хнаскьаны, наф-ааф фыца затэык хаидтэаланы хайцэажэон. Иасхэеит сыхшыфтакык, хаибашьра шалагатэкеызи, аиааира дузза шахгазгы, афбагы аиашатэка здыруа азэы затэык иоуп – Арзынба, исахауеит игэалашэаракэа ифэуеит хэа.

Хзыфнатэаз Апсны акабинет хада апшэма дныфнапшы-аафнапшын, астал бзиаза ашка инапы нафэкны:

– Абни ааныжыны санцалак, Ыгъарда сыфны снатэаны, сгэы тынчны, азэггы дыспырхагамхо... – ихэашыа убасшэақэа иқан, ауафы даныхэыңыз, дзыхшаз иан даалымхны, даеацъара дганы, тэым пхэыск длаазеит, аха есқыынагыы дыгэхыааигеит дзыхшаз иан. – Иаақалатцэқыаз зеггы зыфугеит. Ирдырузааит пхыақатэи абицара изакэытэ цыбаа дуу иацыз. Ацъабаа ду ауп дзырчмазафыз Арзынба.

Шэажэа хыла ицыскоит, сацашэымцан. Аибашыра ане-илга ашытахь, Гагра, аресторан «Гагрыцшы» ақны ачара иуан Нури Хышба, ицкэын пхэыс дааигеит. Данқыпшыз аа-хыс аишызара ду хабжыоуп В. Г. Арзынбеи иареи ранацэа еихэшыцэоуп. Ижэдыруеит, Сергеи Васили-ица, аибашы-ра қалаанза, еихаразак аибашыра аан анцэахэы иеипш, хатыр икэыстцон, сыткэаны санрымаз «хашыцэа», ақыртүа телехэацшрала икэгылан: «Воина произошла по вине Ард-зынба», – хэа схэарц азыхэан, амикрафон скыышэ иана-дыркыла икастцаз атак иахырқыаны, автомат ашыхэала схы иасны скажыны, амагэ ацынтцала сцацха иахытасыз сгэагэа пыржэеит, сымгэа фэхэаны салцит аибашыра, ашытахь спыркеит. Изхысхэаауа, ламысла азин сыман иаахтны ацэажэара. Ачареишэаф хыхытэаз, ацшэма тамадас скаитцеит еидтэалаз сныхэарц. Арзынба сапхыатцэқыа дтэан. Иныхэафе анааныскыла: сажэа иналатцаны, Дедал ицкэын ихыыз умы-хыааит. Ахақэитра дыхнацэан амрахь дпыруа, дпыруа ма-цара, имцэыжэақэа зтын, амшын далахэит, дтахеит. Игэы иалымсзеит. Ачымазара мыжда, ицэа иалашэахыан, аха ипырхагахаратэ дыкэмызт. Анцэа дшахатүп, ибзиазаны из-дыруан ичымазара изакэы чымазараз, иацхыақа иаха-иаха аешаргэгэоз. Уи ашыза ажэа схэартэ сара исатэамызт, аха иасхэеит даеакала, аныхэафе ижэны саналга: «Владис-лав Григори-ица, уххь згеит, ианамузах мызкы ақара Ацсны уналцны, инахараны, ихара-харазаны цыара уцсы шыа. Уеи-дара даара ихыантоуп».

– Иахыухэаз итабуп. Аибашыраан аткыс еихамзар еитцазам Ацсны ашэартара. «Хашыцэа» рфеархар...

– Еилыскааит, исықэкны ишухэаз, итабуп. Сара хэшэыс исымоу Ыгъардоуп», – ихэеит.

Ускан 2009 шықаса алағамтаз сыпхызғы иаламшәацызт иғәһара шыағыз, назаза «ақсшыарахы» дышцоз.

Җажәак еихысхәаалоит.

Сергеи Васили-иңа атыхәтәантәи амәахь данынаскыахға ашытахьмызкакаратхьаны, иашыа Рудики сареи хшеицәажәоз:

– Хәиҳабыра уажәшты ирызбар акәын Сергеи Васили-иңа ихыз-иңша назаза иаанхартә икартар рыхәтоуп, – схәеит.

Даахәыцхәыцын, ус ғааитит:

– Иахьухәаз итабуп. Даанза умнеиааит! Сашыа иқәырқсаз ажәлар рылабжыш еихау бака қаташыа амазам!

Иухәо Анцәа иуцихәароуп.

Ишысхәаз еипш, 2009 шықаса, ианвар (ажьырныхәа) 6 рзы Сергеи Уасил-иңа Бағапшы, сзыңсам акара хатыр сықәтцаны, гәрагара дула исеихәақәаз ирацәаны ишықазғы, лакәақрада агәра ганы хәипырцит, мышкызны, ихата изласеихәаз ала, ифәеит хәа игәаларшәарақәа. Исхәон сгәанала: «Шыыцра бзи-ала срыташыыцуеит, пхыақатәи еитцагыло абицара ишеилыркаауа изакәытә аамтаз хара хазхаанхаз. Срыташыыцуеит, хара иахзымхәаз дара иаахтны иахьырхәо. Ақсабара аешақсахуа еипштәкыа аешақсахуеит аамтагы. Аха, ауаатәыфса ыканатқсахшыа амоуа иаанхароуп ауафы дуафызтәуаз – иара ахатқы АЖӘА.

Ақшыбатәи ахы

Уаф қәығак ихәахьеит, атоурых иахнарто акы затәыкоуп, акымзар акгы шахнамырто хәа.

Егырт зегы абаздыруеи, аха ибзиазаны издыруеит, харт, хәпсуа шәкәыфәцәақәак иаххаагахьоу, ихахьхьоу, ахьымзг баақсқәа акымзар акгы шахнамыртаз, насгы, далкааны азәы, ихата, итәымта дантагылаз икаитдахьаз ахьымзг баақс, иқәрахь даннеи, даеазнык икаитеит. Икаитеит, аха ишқакаитеи! Ицегь еицәаны.

Ииуль 2, 1937 шықаса. Аены имәапысуан ақсуа сектор аилатәара. Иқәгылан тцаара затәык: Ажурнал «Ақсны қәпшы» ахпатәи аномер аилыргара.

Ажәәхә кәитцеит М. Хашба. Еиҳаразак иазкын ажурнал иа-
ныз Л. Лабахәуа иажәеинраала «Ақыртқәа рпоетцәа рахь».

Ажәәхә хада кәзтцаз иатцшыны иазгәеицеит ажурнал зегьы
«испорчен политически вредным стихотворением Л. Лабахуа
(«Поэтам Грузии»), и неудачным, в смысловом отношении, сти-
хотворением того же автора «Хороший колхоз».

Уака даанымгылеит. Иаб дишьышәа акара дизгәааны
инацитцеит «враждебное», «политически вредное».

Апоет қәыпш, җажәихәба шықәса иртәгылаз, уа ашьауға
аникәитца, дкыдцаны дыршыртә икәтцаны даналга, напы иди-
кылеит, ашәкәыџџцәа реидгыла анапхгаџы, ажурнал «Ацсны
капшь» аредактор С. Чанба. Иара иатцкыс акыр еиҳабыз.
Ииҳәезеи иара изыҳәан: «Автор и редактор, пропустивши
стихи «Поэтам Грузии» в печать должны ответить за допущен-
ные ошибки. Иажәәхә хада хиркәшеит абас: «Слаба работа
абхазской секции союза писателей с молодыми авторами».

Уи амш еикәатцәа аены, ацсуа шәкәыџџцәақәак еикәыр-
еаеаз аус еикәатцәа рзымхазаап. Адырхаены (Ииуль 4)
еиҗах иалацәажәеит Леонти Лабахәуа иажәеинраала, хыхь
зызбахә сҳәаз. «Троица» ирзымхозар акәхарын, ажәәхә хада
иҗаитцахьаз, уажәы иаҳа иаахтны иҳәеит:

«Я уже не раз сигнализировал».

Даеакала иухәозар, иаахтны иҳәеит изныкымкәа ицәгьа
шихәахьаз.

Цьаханым ицаша, ачархәаџ, амаҳагьа, Самсон Чанбеи
Леонти Лабахәуеи икыдцаны иршыртә адокументқәа зе-
гьы кәзтцаз, шыаҗацыпхьаза иахьааилшоз зегьынцәара
Ацсны зтиуаз, иҗынхацәа – анархистцәа ханрымпыцытц,
шәышықәсала ацсуаа ззыкәпоз – ахатәы хәынтқарра
аҗатцара, уи аамҗа анааи, даара иҗыоушьаша, ачархәаџ инаур
ацсы җалан, иџымҗақәа том-томла аҗытцра иалагеит. Дырмит
ду ишьҗахь рапхьаза зыхьз рхәо, Ацсны зхы ақәызтцаз Самсон
Чанба иџымҗақәа аҗыхәтәан иҗытцит 1986 шықәсазы.

Ахәынтқарра ахыбгалашьа аформақәа рапхьаза игылоуп,
зегь зызбуа ацәаџа, нравственность (ауафра)??. Хыхь зызбахә
сҳәаз ачархәаџ иааивақәылаша иахьагьы иҳамоуп, мазала
хәҗацәа ирыцхраауа. Уахгьы еынгьы аиқәҗара иаҗуп Ацсны
зтиуеи изыхьҗои.

Ҳазыхынхэып, ашәкәыџџәә Реидгыла атоурых дакәа еикәатәаны ианылаз, хыхь зызбахә схәаз ииуль 2 – 4, 1937 шыкәсазы. Убри амш еикәатәа аңсы тәлеит Март 11, 1978 шыкәсазы.

Аңсы тәлеит, аха ишпәтәлеи! Ұынтәны, хынтәны, иахагы амч аманы, иаха иахтны, ахәаццышә еицәаха. Ихәаеыз агәамрақәа хыжжит.

Аены сабшан. Иахаану ибзианы иргәалашәоит амш каххаа еилган. Иацааниуаз амшқәа раан ақалакықәа, ақытәкәа рҕы имџапысуаз әжәлар рыкәгыларақәа иаанкылан икан, иаха итынчран. Уи аеынкылара рхы иадырхәарц рызбеит, Аңсны аикәырхаразы икәпоз ртың рыкәтцаразы, даеакала иухәозар, абахтәкәа рышкә амџақәа рыпшааразы.

Иңбоушьаша, ииуль 1937 шыкәсеи, март 1978 шыкәсеи еипшхеитдаеакалагы. Ускан, Сталин ихаан рус рызбуан џыңа ашәкәыџџәә, уажәгы рус рызбуан џыңа ашәкәыџџәә.

Даараза еипшхеит даеаңыарагы, ускан далахәын қыртуак, Н. Микава. Уажәы далахәын ақыртуа поет Г. Каландиа. Ускангы, уажәгы аџыңыеггы аңсуа шәкәыџџәә рзыхәан бааңсык рымхәазеит. Абааңсы зырхәоз, атоурых ибааңсны изаныларыз, хара аңсуаа, хара-хара хаибарпсуазтгы.

Ұажәак еихысхәаалоит.

Еихаразак атоурыхтәаџәә, дара ишыртаху хтоурых назырхәы-аазырхәуа, аиаша зынзаск иззымдырзо, иаәкәымтц-закәа ирхәоит, ирыџуеит Аңсны мчыла Қырттәыла иалеитцеит хәа И. В. Сталин. Уи кәитцеит хара хнапала. Жәашықәса ақә-пара иаҕын аңсуаакәак Аңсны Қырттәыла иалаларц азыхәан.

Инацахтәп даеакгы. Ихамхәалои, ихамаз анбан аахам-хны, ақыртуа нбан мчыла ихәдыргалеит хәа. Ақыртуа нбан еиха иахзеиңуп хәа раңхәаза изхәада, акыпңхь аҕны икәгылада? Аңсуа лингвист, апатриот дузза хәа зызбахә рхәо.

Ишысхәаз еипш, март 11, 1978 шыкәсазы, иуқәшәира икәшәааит уи амш сара сшаңылаз. Изтахыда абахтә аташәара! – насгы уағәцәа рбахтәҕы.

Аены хдеипш рызбуан Никәала Хашыги сареи. Аңсны ашәкәыџџәә Реидгыла апартиатә еизараҕы. Уи иалан 21-џык ашәкәыџџәә.

Азтаара ықәғылан, апартиен Ашәкәыџџџа Реидгылеи халцара. Убриала икаххаа амџа аатуан хазҕагылаз рбахта ашқа.

Шаанза санаапш, азхәыцра салагеит, дарбанушь зегь
рейха ишәартуу ашәкәыџџы хәа. Иныкәстеит, иаакәстеит,
ианысымызба асиа кәстеит, ианыстеит 21-џык. Азәазәала
саатгыло сапхьеит. Сеитапхьеит асиа. Уиала доусы дзакәу
еилкаашья амазам, сызџу башоуп хәа сышхәыцуаз,
иаасгәалашәеит апроколкәа, ииуль 2 – 4, 1937 шыкәсәзтәи.

Иахъаныз иаасыцшаан сацхъеит, аусзбара иалахъкъаз. Аа, абар дахъану зегъ реиха ишъарту, иихъазеи усқан: «Надо чаще собирать, такие собрания, глубже критиковать работу писателей. Абхазский сектор действительно плохо работает».

Икѣрахъ днеихъеит, анарцѣ ашѣхымс дыкѣгылоуп, апс-
тазаара акырза инартцахъеит, ацѣгъа абзиа ибахъеит. Насгы
Никѣала Хашыги сареи иара изыхѣан бзиарамзар цѣгъарак
кахамтацт. Аизара иалагаанза сияцѣажѣап сѣхѣан, саатк апѣха
афны сыодѣылтын дахъынхоз ааигѣара сизыпшит.

Машәыршәа хайқәшәазшәа, хыхьцә аызарагы зынзаск
исымдыруашәа сьықатцаны, абжьаацны атқысгы ирхааны
ацшәа наиасхәеит. Ашәкәы сацхьартә саныкала, рацхьаза
сзыцхьаз иара иповест шакәыз, ашьтахь, шықәсык антцы,
иртбааны, еихагы ирцауланы ароман анализ, даеазнык
сшапхьаз.

Иблақәа ирхубаалон, сажәақәа икәандаза игәы ицсы иштәлоз, аха игәоутартә икан гәынамзарақ шимаз. Слакәакра иара ихата атып икәитцеит.

Уажәы Аиааира аштә зыхъзу, усқан В. И. Ленин иаштә хәа ахъзын. Зхы хыртцәаз акамбашь иафызыха игылоу абаҕа ашьаҕа дықәгылан Владимир Илия-иҕа. Аштә хшыапқәа анықәхаргыло дазыпшызшәа:

– Аб-аб-ни! – инапы нақәикит Владимир Илия-иңа
ибақа, дғақа-ғағәо, аб-аб-ни, ҳазқәитқаз амға ла-лаша шә-
шәанытцит Никәала Ҳашыги уар-уар-реи! Исархәахъеит
ҳаизара зызку. Шәғыңағы Ҳшәырқхашъеит, – ихәеит Аңсны
жәлар рышәкәығды, Аңсны адепутат. Аңыхәтәантәи иажәа,
аңғымғ жыакца еиңш, сғәатца иасит, аха сғәамч еизганы,
иасычхан исыриашарц:

– Гхақәак хәхьзаргы, шәара, абык иеиңш хшәыхәәңшуеит, ишәархәазаап иахьа, хпартеизарафь апроект карцахьеит апартиеи ашәкәыџџәа Реидгылеи халырцарц, – ихы кны дзырџуан. Аңсны аңеиңш зегьы иара избауазшәа, икьаф аңьыба дынтаңшын, иааңигеит аңесцыхә. Инеихаңса-ааихаңсо фәаиңит:

– Моск-Москва ишә-ишәышьтыз ашшыңхьыз шака-кафы рнапы аңафьыда?

– Шәиџажәижәаба.

– Иара, иар-ра ам-мыжда изфьыда?

– Изфьызгы, знапы аңазфьызгы азакәан афәңхьа еицаҳ-зеиңшуп, – схәеит. В. И. Ленин ибака ахьықәгылаз, амарду-ан ханхалоны, ааигәара ханнеи, иара иеиңш, авожд снапы наиқәыскын: – Шәара уажәы ишәхәеит, хазкәиңаң амџа лаша ханыңит хәа Никәала Хашыги сареи. Хара агәра ганы хәкоуп Владимир Илиа-иңа икаиңаң амилаңтә политика ииашамкәан имџаңыргоит Қырттәыла анапхгара хәа. Убри ариашара ауп еихаразак изызку хара хашәкәы.

– Шә-шә-шәиашам! Ақыртқәеи хареи хәишьцәоуп, шәара шәәфуп хәи-хәичырчара.

В. И. Ленин ибака ашьтахь хгылоуп. Уажәазы авожд изкәа снапы ақәкны:

– Абри икаиңаң, ашьтахь хәвахеит, – схәеит, амыждараз.

– Шәа-шәара изкәа шәеиирхазар, ииашаны ика-и-икаи-ңеит. Икаи-каиңаң ахәын-хәынқарра ахыр-хырбгалара шәа-шәәфуп, – иаҳа-иаҳа деилашәон, аха макьаназ агәыңра сыман аңәгьа бааңс ихәаргы, ианамузах, ма зынза дцәажәарым, иеааникылап хәа, аха сиңылары иаңәажәара иаңшьызгаз, еихагы еиңәастәзаап. Сажәа хаақәа азыхәашь иштахысыз агәра анызга, дзакәыңцәкьаз еилыскаартә игәаңа саңтаңшы, ишсылшоз сәаанкылары:

– Шәара, Анцәахша иеиңш шәиңаңшуеит Владимир Илиа-иңа Ленин. Харгы хаззықәо ихшыџџак дукәа рынагзара ауп. Уи акы, џбагы, саңашәымңан, шәара хымңада ижәдыруеит авожд иихәахьоу?

– Из-за-закәузеи иихәа? – исааң днахәәңшит, – аамңа хамоуп сааңы-тыб-бжак, из-за-кәузеи иихәаз, исгәалар-лар-шәеи?

– Ишихәатәкьаз урыс бызшәала ишәасхәоит: «Умен не тот, кто не делает ошибок. Умен тот, кто умеет легко и быстро исправить их».

– Иш-иш-ңа, ишңеи-хәеи?

Аңақы хада мырзкәа, аңсышәала еиңаганы иасхәеит, ашь-тахь сңыркәа ңыба иааңызгеит аблокнот.

– Абык иакара хәтыр шәыкәысңоит, аха аиаша тәахышья амазам. Ишәгәаласыршәар сңахуп 1937 шықәса, ииль 2-4 рзы ашәкәыџцәа Реидгылаґы ашьауґа рықәыртцеит Ле-онти Лабахәуеи, Самсон Ңанбеи. Ишәгәаласыршәап усқан ишәхәаз: «Надо чаще собирать, такие собрания, глубже критиковать». Шәазхәыц Владимир Илия-иңа хыхь ихәихәаз: «Агха змыхья иакәзам икәыґоу. Дкәыґоуп ирласны зыгхақәа зыриашо», – схәеит гәшәтарада, нас азәы сизыпшуазшәа, сәааныскылеит ихала дңарц.

Ашәкәыџцәа реидгыла тызтыпс ирыман, уажәы ибылны игылоу аиҳабыра рыфны, ахңатәи аихагыла аґны.

Ңсыхәа амоукәа иасхәаз ажәа хьантәқәа, мап рцәымккәа, аха хьаас исыманы, снаишьтәлеит. Аестакада данатцысуаз иаасгәалашәеит Данте ипоема «Божественная комедия», актәи ашәкәы. Иахьзуп «Ңьаҳаным». Аџбатәи – «Аерыцқьара», ахңатәи «Ңьанат». Аңьабаадузбахьоуаґаґамада – хәшәкәыџы, ңьаҳаным иеиңшыз ашықәс еиқәатцәқәа дрылсны, деибга-дызџыда дныкәгылеит аерыцқьара аґып-ңшыа. Датсцит аеста-када. Уажә дахьнеиуа, хәизараґы иеирыцқьар иара изыхәан икәкәза, иаатуеит ңьанат-қәатца. Иара изыхәан исылаз агәыблрей, арыцхәшьарей еилазџаны, ашәкәыџцәа Ре-идгыла аґызтып амардуанқәа санхалоз, сықәгылара тезис хәсабла – машьынкала икьыпхьны сңыба иґаз, иааґызган, инархәы-аархәуа снахәаңш-аахәаңшит, ашәарыцаџ иабңьар данахәаңшуа еиңш. Иаасгәалашәеит зны сзыпхьахьаз Данте ду иажәқәа: «Следуй своей дорогой, и пусть люди говорят, что угодно».

Хәамґазы идырґыцит, Урыстәылан ажәытәан иказ «Суд присяжных»: Ауызбаџцәа иахьеилатәо акәымкәа, «суд присяжных» – хус зызбуаз ашәкәыџцәа ахьеизоз азал сныџналеит. Днаскьаны акәакь аґны ихала дтәан Никәала

Ҳашыг. Еиҳаразак еизахъан. Дарбанзаалак азэгъы игәнигоит хәа рыблақәа ихызымбаалеит. Уи сгәы арыгәгәеит. Ашәкәы хнапы атцаҳамшит, аха иатцазшыз шпәхмыхьчо рхәозар акәхарын ргәанала.

Салапшхъан ажәлар реизарақәа. Агәра згахъан ашәартә амтәзы ажәлар шеидгыло, рыхгы рыхьчон, рыпсадгьылгы еиқәдырхон.

– Ҳаззыпшыда? – снаразтәаит.

Азэгъы фимтзеит, ашьтахь:

– Даараны дыкоуп Лорик Маршьаниа, – ихәеит Никәала Ҳашыг, – дицны даауеит даеазэгъы, Борис Тарба.

Аобком, горком, хтынхацәа зегъы аауазаап, – мчыла, лафшәа акы схәакәеит, ашьтахь илымха сынтахәытхәытын:

– Никәала, убас саҳаит, ЦК КПСС акнытә Бровиков даараны дыкоуп хәа. Уи хара дхадгылоит, – схәеит, ихатә иидахыз Никәала далакоуп хәа агәра ганы.

– Уажәы, хус анырзбуа, харгы ажәа хартароуп. Уеазы-катцаны укоума? – снаиазтәаит.

– Иаххәарц иахтаху хашәкәы иаными. Иаццаны иаххәои? – ииашаны ихәеит Никәала.

Апснытәи аобком ахтатәи амазаныкәгаф Л. В. Маршьаниеи Акәатәи ақалакьтә партия ашбатәи амазаныкәгаф Б. И. Тарбеи анааи, аизара ааиртит Апсны ашәкәышцәа Репидгыла анапхгаы И. К. Тарба. Алагалажәафы ихәеит – ари аизара гәыпшык апсуаа СССР анапхгара рышкә иршыз ашәкәы ақәызбара ишазку, ашьтахь даатгылан далацәажәеит ашәкәы ахатә. Иара излеихәаз ала, хатыр зқәу ауаа рнапы шатцашугы, ашәкәы хажәлар ргәаанagara иацәыхароуп, рфәхәы азхәом, ажәларқәа риешъара иапырхагоуп хәа ажәа ыбарақәа анихәа ашьтахь, Никәала Ҳашыги сарей хазбахә далацәажәеит. Ашыцегъы шәкәышцәоуп, аха арака агха дузза рыхьит хәа. Хашәкәгы, ххатақәагы дхәхцәажәо дышнеуаз, инатшыны сара сзыхәан ихәеит ашәкәышцәа фарацәа даараза дырпырхагоуп хәа. Апротокол ишануцәкәа «молодеж извращенец» хәоуп.

Сажәа снапышлан исхәар стәхуп хәхшышцәк. Ауастә иакара издыруада шака ихәартәу ашьалашьын. Ашәкәышцәы

иакара издыруада шака амч амоу ажэа. Ажэак иазбар алшоит ауафы иеицш.

Хаизара иалагаанза, хаизаны ауада ду акны хтэаны харзыцшын апартиа аусзуѳцэа рааира. Ханцэажэоз, сажэа иалатцаны, ус ѳаастит:

– Хқытаѳы, Атара икалахыоу шэасхэап, нхаѳ бзиац: ацэқэа цахэаны, имхыртаѳы дцэагэон. Ешьарала изааигэаз азэы да-аидгылеит.

– Уа, бзиа ууит!

– Бзиара убааит!

– Амра шыбыжыонахь иѳхалахьеит. Уцэқэагы уаргы шэыцсы ааивыжэгар!..

– Иахьа халгароуп ацэагэара сыцэқэагы саргы. Уатэы аколхоз мыждахь хцароуп, – ихэан, ацэқэа рыхэда иқэыз аугэ днаха-ааѳахан рыхэдақэа ааишышыит анхаѳ-нага, – абарт сыцэқэа рыхэда ишықэу еицш, аугэқэа, абастцэқьа хэхэда иқэтэоуп акомсомолаагы, акоммунистцэагы, – ихэеит згэы кыдгылахьаз анхаѳ-нага.

Уи акэхеит. Дтэаркит. Дыршыит.

– Уи ззыруз саб иашьа иоуп, – ихэеит ашэқэыѳы Никэала Кэытцниа днаскьаны дахьтэаз.

Икалатцэқьаз, уи ажэабжь зрасхэаз аилкаара мариан.

– Ахэара мацара акэым, ахэыцрагы цэгыоуп хэа ицхьазан, – ихэеит, дахьтэашаз атыцқэа шықазгы, иаагэоутаратэ дгэамтца, илеиѳеиуаз, бахтала аумаза зхызгахьаз апоет Шьалуа Цэыцба. Хэзегь даахалацшын, – Сара стэзкыз, аинститут исыцтақэаз роуп.

– Аамта ус икан, – ихэеит азэы.

– Уиала ацэгыоурақэа зегьы урыцқыар улшоит, – ихэеит иааицэымыгханы Шьалуа Цэыцба.

Урт реицэажэара иеналаирхэит, ауафы аамсташэа Шьалуа Басариа, ашэқэтыжыырта директорс иказ.

– Ауаѳра аѳхэара амазам. Агха змышьуа азэгы дыкам. Игха имыриашар, икаитцаз амееира иахагы иацлоит. Убри аганахьала, ахатцара ааирцшит И. К. Тарба. Акыцхь ианицеит даараза дахьхэны, хьаас ишимаз Гьаргь Гэылиа иѳоурыхтэ роман «Асас еиқэатцэа» азыхэан имыцхэцэаны акритика ахьа-зиуз. Иеирыцқыеит.

Ах, шыири, убас картозтгы Леонти Лабахәуеи Самсон Цанбеи ашыра рыкәыртартә ицәажәаз ашәкәыџцәә!

Ицәажәаз рыдагы, аизара иалатәаз, ажәак зымхәаз, рфымтрала ачархәра кәзцәз.

Идыру усуп, ашәкәыџы апстазаара идикылоит еихаразак цәаныррала. Игәы итәххыз иахтны ахәара – иара изыхәа игәыпсыршыагоуп. Сгәанала, убас лыхыт апоет, ашәкәыџы Н. З. Тарба, сара сзыхәан иееимкәа иџны илкыпхыыз астатиа атак кәсымтцеит. Фысымтзеит. Иламхахәеит схәеит. Илдыруан ехәшыак лакара хәтыр шлыкәыстцоз. Рапхъазатәи сышәкәы редакторс даман. «Схәычы ианаззеи боуп» хәа ласхәалоит иахъагы. Ихабжьалаз ахышәашәара лара лхәта гәыла-псыла илырпхеит. Изныкымкәа исалхәеит лгәы ишалоу, даараза даххәны дшыкоу.

Убри ахшыџтак ду, чыдала ауаа реизыказаашъа днахы-хәхәаны, ажәлари апсадгыли рфеипш ашәа ииаганы уаз-хәыцыр ианаамтаз зыжәлар ирыдымгылаз, уимоу, рыпс-тазаара иаеигзо, ахыпшымра азыхәан икәпцоз рзыхәан «люди второго эшалона» хәа зхәәкәоз, иаартны иахәагылаз, уажәы, хаамтазы, ахакәитреи, ахыпшымреи, азхатцареи анхәу, агха сыхыт рхәазтгы, рфеидрыцкьон.

Амч ду замоузеи акыырсиан динхатцара? Ауаџы агәнаха ихыыр, ауахәамафы днеины, дныхәа-ныпхәаны, игәнахара ихихуеит, афәкәшахәтхара ала. Абри саназхәыцлак, сыб-ла даахгылоит чынуаџык. Иахъа, уәцәы абахта хтаркуеит, хус реихә ианшәартәз аамтазы, «навозные жуки» хәа хара хзыхәан изхәаз, ишә-игәашә ытарбака иакит. Асеипш икоу афырпштәкәа анысгәалашәалак, даеазнык агәра згоит хныхәкәа шракәу хәикәырханы хәзмоу.

Сажәа снапцәланы исхәар стахуп, сара сзыхәан акыр зтазкуа хшыџтакык.

Ишәгәаласыршәап. Акыпхъ ианылахъеит Л. Лабахәуеи, С. Цанбеи икыдтаны иршыырц ирыдыркылаз апрокол. Схы сазтаауеит, акыпхъ иантатәу иантатәыму март 11, 1978 шыкәса рзы ирыдыркылаз апрокол. Аха авсшәа амам даеакы.

Ишысхәаз еипш, урыс бызшәала иухәозар, џыцъа ашәкәы-

ѰѰѰѰ судилишьче анахзыру, иааиуаз асабшаѰны, март 18, 1978 шықасазы, АқѰа имѰаѰған АѰснытѰи аобласттѰ компартиа активистѰѰа реизара.

Убраќа дыќағыланы дѰѰажѰеит АѰсны ашѰќѰыѰѰѰѰа Реидгыла амазаныќѰгаѰ. Иќағылара атќаы хада, иааихѰаз ажѰак мѰсахќѰа, агазѰт ианырѰеит: «На днях у нас состоялась партийное собрание, на котором было обсуждено клеветническое письмо. Все коммунисты одобрили ту оценку, которую дало его авторам бюро Абхазского обкома партии. Рождение такого письма свидетельствует о том, что и самому Союзу, и другим творческим организациям необходимо усилить политическо-воспитательную работу в своих коллективах (шѰѰѰѰѰѰ агазѰт «Советская Абхазия», №56 март 22, 1978).

Акыр шыќаса раахыс ашѰќѰыѰѰѰѰа рзыхѰан иибахыаз аѰѰабаа ажѰа бааѰсык ала, иааќаитѰахыаз абзиараќѰа зегы атѰы ахышьит. ИныќѰырѰшшѰа акѰзаргы, иќағылара ианымѰшит ашѰќѰыѰѰѰѰа рыхычара. АжѰа «клеветническое» азакѰан аганахы иатѰанакуаз ибзиазаны идыруан. АшѰќѰы авторѰѰа, 130-Ѱык аѰсуаа, рзыхѰан иќѰаќѰаза ашѰ аатуан «хашыѰѰа» рбахѰа.

«Все коммунисты» хѰа иихѰаз иашазам. ИаххѰап, акоммунист Шыалуа ѰѰыѰѰба, хашѰќѰы аќѰызбра акѰым, хашѰќѰаѰы ихѰаќѰамыз аформаќѰа иѰегь иааганы, хашѰќѰы дадгыланы дѰѰажѰеит. АбжыѰтираан, дѰагылан ихѰеит апартиѰи ашѰќѰыѰѰѰѰа Реидгылеи халцара дшаќѰшахѰтым. УбастѰќѰа ихы мѰаѰигѰит Шыалуа Басариагы.

Ламысла хѰѰажѰозар, аиаша хѰатѰуп ихы шымѰаѰигаз акырѰѰа поет ГѰно Каландиа. «ХазлаѰѰажѰо ашѰќѰы сара самыѰѰхызаѰт. Убри аќынѰѰ схатѰы гѰаанагара сымазам», – ихѰан, ашьѰахы даатгыланы дсыхѰѰажѰеит хѰтыр сыќѰѰаны. АпартиѰи, ашѰќѰыѰѰѰѰа Реидгылеи, НикѰала Хашыги сарѰи халцара азыхѰан анаѰѰахара аан, иаахѰны ихѰеит дшаќѰшахѰтым, инапы дшымѰахо.

АкырынѰѰ сазхѰыѰхѰеит убри аизара, судилишьче аќны аѰсуаќ ихымѰаѰгашыа. ЗызбахѰ сымѰу АѰсны аобласттѰ партия ахѰатѰи амазаныќѰгаѰ, аидеология знапы ианыз Лорик МаршьѰаниа иѰуп. ХашѰќѰы дахыаќѰшахѰтым афактќѰа

ааганы дахцэажэан, ашьтахь, иара икнытэ сыззыпшзамыз проблемак алацэажэара далагеит – уи адемография апробле-ма акэын. Ацсуаа хзыхэан.

Ицъасшьеит даеакгы.

Хашэкэы акны иануп, ацсуа бызшэа ззымдыруа Лорик Маршьаниа иахыду.

Игэы иалсны акэымкэа, ихатагы игэы ишалоу, ихатэы бызшэа ахызымдыруа. Ибзианы издыруан, убастэкэа хэаас ишимаз ацсуа бызшэа ахызымдыруа, Ацсны аобком актэи амазаныкэаф В. М. Хынтэба.

Инартбааны уазхэыцыр, арт афакткэа иуархэоит Қартаа хатыр шақарымтоз ацсуа бызшэа, тэамбашакэ ишазныкэоз. Убри, ақыртуатэ традиция, иахыагы амчкэа амоур. Даара иугэаланаршэоит, Ацсны аидгылатэ республика ашьатаркшы Е. А. Ешба ацсуа бызшэа азыхэан иихэаз.

Анапхгараф азтаара ыкэгылан, ацсуа бызшэа азтаара. Хэынтқарратэ бызшэас икататэу икататэыму. Убаскан Е. Ешба иихэаз еикэханы икоуп. Абар уи ахшыфтак ду – Ацсуа бызшэа хэынтқарратэ бызшэаны икахамтозар, нас изахтахыз ареволиуция.

Ешба ихшыфтак ду иахыа ихэатэуп даеакала мацк ипсахны. Изахтахыз хиааира дузза, изахтахузеи ахыпшымра, азхатара иахзеикэмырхозар хажэлэр?! Адэахытэи хаға иаткыс еицэоуп хафнуцкатэи хағацэа. Атла ду ахэачакэа ағралар икэфаауеит. Рацхыа игылоуп ацсымтэра, доусы дзакэу аиаша иахэара.

Хазыхынхэып Ацсны ашэкэыфцэа Реидгыла амш еикэа-цэа – март 11, 1978 шықаса ашқа.

Қарала адагы, Ацсны адепутатс дахыкэаз, Ацсны жэлэр рышэкэыфшы хэа ахыз-ацша ахыхыз, насгы еихаразак, акоммунисттэ партия агэашэ зыхьчоз рацхыа дгылоуп хэа ирпхыазоз, хэарада, рацхыа ажэа иара иртеит. Апартия ачы-нуаа ргэыгра датамхакэа, иажэа шхамкэа, рацхыаза сара ис-зикит:

И-эт-тот, молодой пи-пи-сатель, ни-ни-чего хо-хорошего ни-ни-чего не видеть, – фэаитит урыс бызшэала, апротокол зыфуаз ихы наикэкны, – напишите, что я говорю, – ашьтахь

сара сышка даахьахэын, – ты скажи, молодой писатель, что-то тебе плохого сделала советская власть, что ты так ненави-дишь, – цкъа изымхэаз цыишьазар акэхарын, урыс бызшэала, – цэгъарас икнанатцахуоу, напишите протокол, этот молодой пи-сатель ничего хорошего не видит советской власи, иануцама? – еицах днаиазтцааит апротокол зыфуаз, иажэакэа атоурых ианыларц. Игэтыха уажэы инасыгзеит. Сызлатаркша иажэакэа иахызфалаеит иахьану апротокол акнытэ. Апротокол цэарзга, ишеибгоу макьаназ цыарамзара цыарагы икыпхэзам.

Ахэынтқарратэ ахарадтафы, «апрокурор – ашэкэыффы, ашьыжымтан сизыпшын, схы ларкэны, ахэыркифы сиеип-шха, уафыс дыпхьазаны сахьиацэажэоз схы исзанажыуам, Иацэажэатэын ишихэтатэкъаз. Иаахтны иахэатэын, Леонти Лабахэуеи Самсон Чанбеи итаркыртэ, ашыра рыкэыртцартэ икэзтакэаз дшыруазэку, уи еипш зеипшу икашэтцахуоу, ламыс хэа акыр шэзаанхазар, уаха икашэымтан хэа. Шэеипш зеипшу раткысгы, хара ашэкэы зфыз асовет мчы иаха ихахьчоит, шэара шэызфэу, шэхатакэа ишэзымдырзо, атцарбгара ауп. Икалашаз калахьеит.

Абжытырахь инасаанза, абаандаффы атыхэтэантэи ажэа ширтало еипш, атыхэтэантэи ажэа хартэит Никэала Хашыги сареи.

Кэрала деихабуп, убри азыхэан рапхьа ажэа иртеит Ни-кэала. Дфагылан, фбака хқака ажэакэак ихэахьаны, иаалыр-кьаны ифы акит. Даанапшы-аапшит, ацхыраара дахэозшэа. Астол икэгыламызт ази атэцакэеи. Сындылтын, адкыларта акынтэ атэца азна азы ааганы инаисыркит. Дцэышза, ашьшыхэа адиван дныкэтэеит. Ихьыз аилкаара мариан. Акыр шыкэса раахыс, ихы-ипсы дамеигзо, уахгы-фынгы, гэыкала, ашэкэыффэа еилымхкэа, аскак шыкэса зыматц иуаз, ихы акара зыгэра игоз, абсолютно еихарафзак, чархэафк иеипш, ианизныкэа, ражэакэа рыпшышья еицэаха ианизеи-лала, Анцэа ицышьоуп, зынза дымпсыкэа дахьеикэахаз.

Никэала ихьыз саргы исыхьыр хэа сшэан, сара сзыхэан атэца азы нтэстэан, ишсымаз сеаанкыланы, стдыркэа цыба иаатызгеит, тезиск ахасабала ифны, машьынкала икыпхьны исырмазеихьаз сыкэгылара, саатгыла-аатгыло ахэара санна-лагоз; аамта сыртеит сцэажэаразы жэабака минут.

– Шәара азин шәымазам аамта сымхра. Ашьра зқәыртцоггы атцыхәтәантәи иажәа азыхәан шаҕа итахуаамта иртәит. Ҡбагы, сөыза Никәала Хашыг иаамтагы сара схы иасырхәоит, – хәа сналаган, аграфин итаз азы анынцәа итегы ааргар акәхеит. Исхәоз сажәакәа рхы иаламзозар акәхарын, Лорик Маршьа-ниа ҫынтә-хынтә иеазишәеит сааникыларц. Аха иахагы еицәеитәуан.

Итцит саатқ, ҫ-саатқ. Стезискәа ҫажәижәабатәи апункт аҕны снеихыаны: инапыхырацә ихы иқәкны, егы инапы ицламхәа иатцаргәаны, сыхыз нахәаны:

– Итегы аамта шаҕа утаххари, аа, уажәшьта х-саатқ иреихауп уцәажәоижьтеи, схы... схы... – сажәакәа ихахәха ихы иаахозшәа, инацқа-аатқбан, иблақәа ахәыркыира рхыхәхәала ҫааитит Лорик Виссарион-ица.

– Иаанханы икоуп даеа хә-пунктқ, саатқ ала салгоит, – схәеит. Иахынтәаазгаз сзымдыруа ирыцхашыара аасыз-цәыртцит. Ашьтахь еилыскааит изыхқаз. Иаргы саргы, аамтақ атцара хтәон Москва. Акырынтә хаикәшәахыан, иахыа-гы еиқәханы исымоуп, иаргы, гәыцҫык ацсуа студентцәеи аспирантцәеи еицтаххыз афото. Инацлазар акәхап, ажыра шә-жыра ицоит. Сан ланду Маршьан-цхан, Атаратын.

Ҡажәак еихысхәаалоит.

Азыхәашь ихабжьалаз, иара Егры нырцәҕа дызгаз, сара сахыз, сахыаазаз, хиааира ду ашьтахь аамтақәак цхыаны, итынхацәа гәакықәа рҫы Қарт дахықаз иҫит игәалар-шәарақәа.

Аибашыраан аинтеллигенция рхымҫацгашыа атоурыхдыр-ҫәа азәыр итицаауазар, сгәанала, ихы иаирхәап Лорик Маршьаниа ииҫыз сара сзыхәан:

«...Кстати, не могу здесь не упомянуть и о судьбе известного абхазского писателя Джумы Ахуба.

Я и один из сотрудников Совета Министров Абхазии находились в штабе у Джабы Иоселиани (один из тогдашних руководителей Госсовета Грузии) с протестом по поводу задержания по непонятным нам причинам одного из сотрудников министерства культуры Абхазии. Пока мы обосновывали свои требования в дверь вошел человек в военной форме и обра-

тившись к Д. Иоселиани, сказал: «Батоно Джаба, а что нам делать с тем арестованным, которого мы взяли у огневой точки с личным?» и добавил: «Может быть расстрелять?» Джаба спросил: «А кто он такой?» Ему ответили, что фамилия его Ахуба и говорят, что он писатель. Я тут же вмешался и сказал: «Батоно Джаба, видимо этот человек есть Джума Ахуба – известный абхазский писатель, который учился в Тбилиси, прекрасно знает грузинский, перевел на абхазский язык многие произведения известных грузинских писателей, поэтов, прозаиков, истинный певец дружбы и братства наших народов. Видимо случилось недоразумение, просьба наша – отпустить его». Тут же Джаба обратился к военному: «Ты слышал, что сказал господин Маршания?», тот кивнул головой и сказал: «Ки батоно (да господин)» «Отпустите его, видимо бес попутал», – добавил Джаба.

Надеюсь Джума жив, здоров, «строит Абхазское государство» и, не подозревая моего участия в своей судьбе, готовит очередной пасквиль в мой адрес, как это он делал не раз».

Иаргы саргы, Ацсны зегы амахә ҟа ханықәгылаз, иҟалап, игәатцә иҟыхазар уаанзатәи ҳаишызареи ажәытәтәи ҳаиуареи. Дацсам, сҟәан иишыз аҟак ҟасымтцәзеит. Иара иҟит сара исхәашаз: «Бог нам свидетель и судья».

Сгәы иалоуп машәырла дахьтахаз. Ацсны азхатцара дахаанхазтгы, хымпада, игәы цҟәаны дахыцсауан, даеазнык агәра игарын, ицсы штәз ихала иешишьыз.

Сыткәаны аҟацәа санрымаз, соуишьтырц ииҳәақәаз агәра-гара даара иуадафуп. Хынтә ҳаицәажәеит Цьабо Иоселиани сареи. Рацхәа ҳаицәажәон х-саатк инареиҳаны, ашынтә раан саатки бжаки рақара.

Амцсхәозар, Дыдрыцшьаныха схы иасааит: «Дзышәтахузеи Арзынба, ҳара ҳақәицоит, ашьтахь шәара шәықәихуеит. Шәара ишәымоуп ишәыхәо апатриотцәа иашатцәкьақәа», ҳәа аниҳәа ашьтахь еиқәицхәзеит еицырдырқәоз ацсуаа аҳәынтқарратә усзуфцәа. Урт шеиқәицхәязоз машәырлагы ихьз иҟамшәеит Л. В. Маршьаниа. Иаахтны дара дышрыдгылазгы.

Ахцатәи аицылараан Ць. К. Иоселиани иҟны снаргеит декабр 31, 1992 шықәсазы. Дахьтәаз (уажәы Очамчыра администрация ахада икабинет аҟны) сныфнаргалан:

– Инапкәа җәһыртла! – инарыдитцеит ибанда иалаз – абандитцәа, – ухы уақәитуп. Абыржәы ател дасуан уфызә Лаша Табукашвили. Уаха иҗаацәарафәы ашықәс җыц даҗымлар, ақыртүа шәкәыџцәа хәыки сареи хнейуеит Очымчыра дахьтаку акамера аҗны иареи хареи хәицапылоит ашықәс җыц. Урт раамта хамам, – ашьтахь ихәақәеит соушьтразы исыцхраақәоз. Иҗамшәәзеит Л. В. Маршьяни ихьз-ижәла. Ихәазтҗыы иззәзомызт аибашьра аанҗыы, ашьтахьҗыы. Аибашьраанҗыы исхәеит ақыртқәа рҗанахьала исыцхрааз.

«Завели в кабинет. После этого, как поздоровились, Джаба Иоселиани спросил, знаю ли я грузинского драматурга, Лашу Табукашвили. Оказывается, Лаша очень просил за меня у Джабы, с которым он находился в родственных отношениях». (Уахәаҗш агаз. «Республика Абхазия» 4 февраля. 1993 г.).

Агазет иаҗхьақәаз җытҗык исаеҗнырхәеит, ақыртүа шәкәыџы дуцхрааит хәа.

Шаҗа аиаша ухәо, убасқак угәра рҗоит ажәлар. Изыззәрыз ақыртүа шәкәыџы соуҗьтра дахьацхрааз? Исаеҗнырхәақәоз рҗны иаанымҗылеит.

Гәдоутә аус руан КГБ. Русзуџцәа сзаарышьтит ақыртқәа дрымадоуп, дьтқәаны данрымаз, дара рахь диасит хәа. Снаган џба-хҗа саат исацәажәеит.

Иашшызҗыы, сназгазҗыы «ухәан-схәан патриотцәан». Абза-мыкә иблақәа ратқыс, илымхәқәа иаха рыгәра иҗоит. Сытқәаны санрымаз, дара рахь сиасызтҗыы, ма ажәала, мамзарҗыы шәкәы-быҗшыла, җьаракыр аҗәахәара җастазтҗыы, убри иа-ахтны исхәон. Ахәарта сыман. Саныхынхә, Гәдоутә акультура ахан аҗны сҗыларә еиҗкаан. Уаҗаҗы иаархааны исазтәаит уи азтәара ду.

Атқәа убасқак днарҗар җалоит, иаҗацәа иаартаху адокумент инапы атәиџыртә. Убас акы сзырузтҗыы, уиҗы аахтны исхәон аипыларәан.

Саноурыҗ аухатқәы, Ткәарчалнтәи Гәдоутәка ател сасит аштаб ашҗа. «Исызиашәхәа Арзынба сшоурышьтыз. Ткәарчал пытрак саанҗылоит, акыр сьдитцозар, смазеиуп» хәа.

Акыпцхь, арадио, ателехәаҗшра, Аҗсны аџнутҗка мацара акәымкәа, Москва, Ленинград, Урыстәыла аңтыц сьқә-

гыларақәа, ухәа, цыаракыр ачархәара сыхьызтгы, ишырхәо еипш, сылахь ада ццәаны, сыцшәма лан лшәишәиқәа сыхь-чалон, мамзарггы арахәқәа рборақәа срыцқьалон, сфы азы тацәаны.

Аинтеллигенция аус ахьыруа аифекаарақәа ркынтәи, хрыц-хара агартә, аизашшра азыхәан рацхьатәи атыцқәа аанах-кылоит ашәкәыџџәа, еихаразак аизашшра ишәтыкакачит хаибашьраан.

Акацшықәа ркны исзашшыз, сыцәгьа зхәаз, ихаца иаахтны исеихәеитихьыз агәнахара. Ицсаца сакәыхшоуп, абаџхатәралаггы ауаџралаггы, зегьрыла уафь-ламысын. «Сацоумцан исанажь. Схы тикьейт, сижьейт хьыза шәкәыџџык. Аибашьра ашьтахь еи-зарак ишцахмоури, убрака исхәоит исыхьыз, исхәоит ихьз, схы тызкьаз», – ихәан фәаитит Владимир Ахьйба.

– Вова, хьаас икаумцан. Уара уназышытыз, ани, ахбаба-атцыхәабаба, зны ацәгьахәара азыхәан ашьа ифьрххьан. Убас хаицәажәап. Аибашьра ашьтахь, хахьык хаикәшәаны, уара иумхәан ушишытыз, сара дафәазнык ашьақәада ифьсхуейт.

Хахьымзеит. Ахбаба-атцыхәабаба, идача акны афымца высоковольтнаиа абыкә дықәлан, афымца игьычырц дшафьз, дышны дканажьит.

Хазыхынхәып ашәкәыџџәа Реидгыла апартиаеизара ашка.

Ишысхәаз еипш, строгий выговор с внесением в учётную карточку хәа избаны, ханеилга, ари аус уака иаанымгылейт. Азхьыт амџа амоуп, иарбан дамбазаалак иазаанкылом.

Аинтеллигенция иашатцәкьа, ауаа нагақәа изныкымкәа еикәдырхәхьейт анхацәа, аусуцәа, рыхггы рыхьчон, харггы хрыхьчон.

Ухәан-схәанла исахахьаз иашахейт. ЦК КПСС акнытә дааит атакцхықәра ду знапы ианыз В. И. Бровиков. Шәиџа-жәижабаџык рнапы зцафьыз ашәкәы изыџқәаз, насггы еихарак икфәрцалақәаз, рматцурақәа ркнытә иамырхқәази, «строгий выговор» зыртақәаз ухәа, активистцәа, хнеицәажәа-ааицәажәан, Ацсны аобком ашка хнейт. Актәи амазаныкәгаџ В. М. Хынтәба, џ-мцак ирыбжьахаз ахатарцыс ззысхәоз, Ацсны актәи амазаныкәгаџс Қартаа дкарцеит џажәи ааба шықәса анихьыцуаз. Иқәра ахьмачыз мацара акәым.

Ибзиазины издыруеит Аҗсны аобласттә комитет актәи амазаныҕагаҕс дсыштыуеит хәа аниеихәа Е. А. Шевардназе иаҕаршәны мап икит аҗсуа бызшәа ахызымдыруа азыхәан, икәра ахымачыз адаггы. Аха апартия иахәаз дақәшахатхеит, хатырла хидикылеит.

Хара хнеит зцаарак азыхәан, В. И. Бровиков хидикыларц, хаала иҕашәымтар, абыржәы, цаҕа хналбааны, шәахытәоу ахыбра ду аҗхәа, хазеггы хнеины хтәоит, араионқәа рахь ауаа хашытыуеит хрыхчаларц, хәаигәара аорганаа азәггы мнеирц. Ари иахызын – ультиматум.

Иара ихаҭа ииҭахыз аилкаара мариан, аха агәылшыап аса-са дтакын.

Шаҕа аамҭа шәидикыло иара избап, аха цытҕык шәидикылартә иаасылшо зеггы ҕастап, – ихәеит Валери Михаил-иҭа.

Идыру усуп – даараза акыр атцанакуеит раҗхәа ажәа зхәо. Убри азцаара ду акраамҭа халацаажәеит.

Хашәҕәы ду, акалам кны, еихаразак аҕбаад ианызцоз атцарауаҕ Артур Аншба иакәын. Убри аҕнытә зегь рыла иара ихәтан аҗхәа ацәажәара. Атцарадырра мацараггы ишәа-изаны, иааихәоз уназавымло, фактла ишыақәыргәгәо акәын есқынаггы дышцәажәоз. Ачхара дуззаггы илан. Данцәажәо, иаадыруан, ицәанырра даиаины, ахшыҕ хышәашәа аҗыжәара аиҭон. Абартқәа рҕнытә, хазегь хәқәшахатны хихәеит раҗхәа иара дцәажәарц, аха инаҕаршәны мап ацәикит игәабзиара иахыуашәшәыраз азыхәан. Дагыашан. Агәыхь иман. Иҕан ицеггы раҗхәа ацәажәара зыхәтақәаз, иаххәап, Анатоли Зыхәба, атцарауаҕ.

Ацыхәтәан, дысгәалашәом, хуазәк ажәа алеигалеит раҗхәа сара сцәажәарц, избанзар ирахәхьан Ашәҕәыҕцәа Рeidгыла апартия еизара аҕны тезис хасабла сышцәажәоз. Убарт атезискәа хнахәаҭш-аахәаҭшны дцәажәаит рхәеит еихараҕзак.

Убас егыҕахцәеит.

Ахәылцаз, асаат быжыба рзыхәан хидикылеит В. И. Бровиков. Хназыштыуаз ихархәеит иацәажәара азин шхамоу жәохә минут иреихамкәа.

– Ишәхәарц ишәтаху шәхәа иаркыаҗны, җааитит Владимир Игнат-ица. Убас дҗахәаңшуан, асовет хәынтқарра аҗацәа хакәушәа, уаҗтас дҗахәамңшзо, истол иқәыз қыадқәак инархәы-аархәуа, – аамтә жәохә минут шәымоуп.

– Ихархәахьейт, – схәан, снапы иахаз асаат иаахысхит снахәаңшларц.

– Ихашәтаз арегламент иатцанамкуазар, шәацәажәара азыхәан иааз, аа, абарт ауаа, – сәызцәа снапы нарықәкны җаастит, – изуҗацәоу.

– Исархәахьейт шәызуҗацәоу, – иаахитцәейт. – В.И.Сталин ихаантәи акомҗар иаазаз.

– Хара ибзиазаны иаадыруейт, хара хзыхәан ижәдыркәо шыатанкыла ишиашам. Хара хзыхәан мацара акәым, ЦК КПСС аштаб аҗны аңсуаа зегы хзыхәан аиашатқәа зын-заск ирыздырзом. Хазбахә рархәоит хазтахым ауаа. Азин сышәт, ишәыдышәкылаз ауаа изуҗацәоу, – иахьынзалшо сәынкыланы, сганаҗ итәаз снапы иқәкны, еицухҗынтәи қарала деихабуп, убри аҗнытә иара ила салагоит. Москва аспирантура далгахьейт, атцарадырратә наукақәа дыркандидатуп, доцентуп, длекторуп, ихъзуп Анатоли Шыыгә-ица Зыхәба. Иватәоу анаукақәа ркандидат, уигы Москва аспирантура далгахьейт, иаарласны ихъчоит адокторра, инаҗс дтәоуп А. М. Горькы ихъз ху Адунеитәи алитературатә институт аспирантура иалгахьоу, анемец бызшәахьтә аиҗагаҗ, Владимир Цнариа...

– Уаангыл! Уаангыл!! – Ханыҗналоз иаххамтҗылаз, ЦК КПСС аусзуҗы, сажәақәа цыашьо дҗагылан, дәҗа блала даахалаңшит. Инапы насықәкны, – уара ухаҗа занаатс иумо-узеи? Узҗузеи?

– Саҗашәымцан, аҗак сара иҗасцоит. СССР ашәкәыҗәцәа Реидгыла далоуп. Москва алитературатә институт далгахьейт ибзиазаны. Ишәкәқәа тытхьейт акыр бызшәала. Ирейғзоу аповест актәи апремия ианаршыахьейт ажурнал «Дружба на-родов», – ихәейт игәы җыжәжәо Владимир Атцнариа.

– Шәаангыл! Шәаангыл! Еилкаашьа змам акы қалейт! – җааитит апартия ачынуаҗ ду, хара излаадыруала, арақа, Аңсны азы зырхәашьуа абуфетчикцәа, абжыхәаахәтцәа, аңыбаҗалаҗцәа, – иҗынеихейт еиқәыңхьазо реиха хәтыр

зқәым ауаа, нас ихы насықәкны, – уара, (ишихәатцәкьаз, хәарада, «шәара» хәа ауп, аха иманшәалам азыхәан ианыстцеит «уара» хәа) уара ухаҭа аус абауеи?

– Аҭсны ашәкәыџџәа Реидгыла аконсультантс. Снапы иа-нуп ашәкәыџџәа ҫарацәа рыцхраареи, ахәаанхыҭтәи иаауа асасцәа рпылара, рымџаҭгара, – схәан, снапаҫы искиз ссаат снахәаҭшын, – аамҭа ихашәҭаз нҭдәеит, ишәаххәарц иахҭахыз ажәак мхәазакәа хҭар акәхеит.

Аамҭа шәыстоит шаҭа шәҭаху. «Клеветническое» хәа ззырхәаз шәышәкәы изџыда?

– Абарт ижәбақәо, дача ҭыҭык сара сыквартира аҭны иахџит, – ҫааиҭит иажәақәа ишәаны-изаны Артур Аншба, инациҭеит, – хәицәажәаны, хәикәшахәҭны. Тезис хәсабла иџны имоуп хашәкәыџџы, – инапы насықәикит.

– Сышәызырџеит, ихәан, гәҭахәыцрала, ихазы, – ашәкәы зџыз аинтеллигенция рақәзаап, – ихәеит.

– Хашәкәы шәаҭхьахьазар, уаҭа ианқәоу зегь рыла ии-ашоуп. Аха имаҭым ихәамкәа иҭақәоу, – схәан атезискәа сныкәныкәо, сџызцәа исыдырҭаз ахәара сналагеит.

Аамҭа наскьацыҭхьаза, ма сааҭыбжак, мамзаргы сааҭк антҭлак, акоридор аҭны инеиџеиуаз аҭаҭшьяџџәа руазәк дааџнаҭшын, исааҭ инапы нақәкны «инаиирбон» аамҭа цеит наҭ идәылца хәа аанарго. Иаргы инапы наикьон «уахҭыр-хагамхан» хәа аанаго. Арахь сџызцәа рыбжы ныҭцакны исыҭархәон умҭцакын, ихәала, ихәала хәа.

Асааҭ жәаџа иахысхьаны, аурыс шәпа-жәпак, чынла иполковникыз, ашә дамыскәа, ашырхәа дааџнашылан, Владимир Игнат-иҭа илымхә акы нҭеихәеит. Ашырхәа дџаҭҭкьан: «Ребята, не уходите, я скоро приду», – ихәан, дыҭцакны дындәылҭны дцеит. Асовет хәынҭқарреи акоммунисттә партией ираҭацәоу, иҭазырбго ауаа реиҭш иахҭылаз ачынуаџ иихәаз иажәа «ребята» хәара, хәзҭахқәаз, аха ишәаны хәаигәара имааикәаз, ргәы убысқак ишьҭнахит, «друзья» ихәазшәа аҭара. Ххала ханаанха:

– Исымхәақәаз шәара иацышәҭа, – схәеит.

Владимир Игнат-иҭа дхынхәны данааџнала.

– Вам повезло. Аҭел дасуан, иасхәеит шәара шәызуҭцәоу.

Уатэы даауеит ЦК КПСС амазаныкэгаф Иван Васили-ица Капитонов. Шэызегы иауам, ыыца хык шэидикылоит.

– Идуззаны итабуп, – ххэеит хэзегы.

– Ацсуаа хтагылазааша аиашатэка атыхэтэан ишэахит, – ихэеит, зыпсаа шкэакэахаша Владимир Атцнариа.

– Сшэыхэоит, исышэт ф-минутк, – схэан, дызхагылаз астал ашка саанаскыан, спартбилет аартны, В. И. Ленин ипатрет снапы акакны:

– В. И. Ленин ицсадгыл Урыстэыла бзиа иахьахбо азыхэан, иара ипартия гэыкала хыхьазыкоу азыхэан, аклеветникцаа хэа хзырхэеит, строгий выговоркэа хартеит, цыоуы зынза апартия иалырцеит, аматцуракэа иамырхит. Нас оклеветали!

– За ложные сведения в ЦК КПСС будут строго наказаны. А ваши выговоры будут сняты. Завтра же дам указание, – хнапкэа ааникылан, ицегь ажэа пхакаак нахэаны, дан-дэылцуаз, даеазнык ихэеит, – Капитонов шэидикылоит ыыца, хык, шэеазыкашэца.

Х-саатки бжаки ханеицэажэоз, Ацсны Аобком Актэи амазаныкэгаф икабинет акны абиуро иалакэаз рызегь еила-тэан.

Цака, адэныка шэфыла ауаа хзыпшын Ацсны айкэыр-хащэа.

Вл. И. Бровиков ихаихэакэаз наигзеит. Адырфаены Акэа дааит И. В. Капитонов. Ашэка ду знапы атцакэаз ркнытэ, иду-цаамыз гэыпк хидикылеит. Уака даараза ибзианы дцэажэеит атцарауаф, апатриот- иашатэка О. Н. Дамения. Сара уака исхэакэаз даеазэы ихэап.

Иван Васили-ица Ацсны акырцэара имфацигеит айцы-ларакэа, ацбатэ уааи (ацажэлари), апартиатэ активкэеи, аинтеллигенциеи ухэа ирацэаны излахэыз. Уака аргама-ду иаапшит ацсуа чынуаа изакэ уаатэкаыз. Рхафытэкаа аадырпшит. Цыоуы назаза хаамтазтэи ацсуаа ртоурых адакаа еикэатэакэа ианылеит. Ускан мчыла хайднакылон Ленини-Сталини рпартия.

Фажэак еихысхэаалоит.

Лассы-ласс иуахауеит, хара, ацсуаа хмачуп, хаидгылароуп хэа. Идуугы, имачугы ажэларкэа еидызкыло адэахьтэи

ағацәа роуп. Ашәартә аныкам, ажәларқәа рыфнуцқа рҕы-
дрыцқьалароуп. Хиааира ду ашьтахь, ихәхьыз агхақәа раҕ-
хьа игылоуп, хыхь исхәаз иҕееим атеория – хара хмачуп,
хаидгылароуп хәа. Аҕсреи абзареи хантагылаз, ихәдымгылаз,
хиааира ашьтахь, хазегь хайкараны, хаидкыларә иала-
газ ажәлар рыгәбылра ицәызит. Рхы ада хәыцырта змамыз,
зхатәы интересқәа ирышьтаз аҕсымтәқәа рымџақәа анаат,
Аҕсны иахаҕеит аҕта еиқәатцәақәа. Хәфнуцқатәи хәғацәа
рыла иахзыкалеит амхаҕьыратцәкьа.

Аҕсны зхы ақәызтәз ратқыс пшынтә-хәынтә еиханы
рыцсадгьыл кажьны иқәтны иҕеит. Хәцкәынцәа баша итахеит
рхәо аҕынза инанагеит анацәа, абацәа.

Изыхкьазеи?

Дәҕазнык сазхәыцыр стахуп атеория:

«Хара хмачуп, хаидгылароуп». Ацәгьеи абзиеи еилымхкәа,
аҕстазаараҕ анагзара ханалага, ауаа цәгьақәа рҕеидыркылеит,
убаскак рхы иадырхәеит, хәғацәа иахзыкартаз ацәгьара
атқыс акырза еиханы ацәгьарақәа картҕеит. Ишәтыкакачит
акырза злаз ауаа нагақәа иргәйдтаны рышьра, ауаа беиақәа
рҕьычра, амхаҕьыраа рхылцшытрақәа ихынхәхьаз рықәцара...

Аҕсреи абзареи хантагылаз аамтазы ихәдгылаз атәым уаа
ргәы хәхшәеит, рызқәа хаидырхәеит.

Иаазгоит ҕырцштәқәак:

Европатәи арадиостанция «Немецкая волна» аҕны, саатк
акара дхәдгыланы дцәажәеит, адунеи аҕны еицырдыруа А. Би-
тов. Ицәажәара мацара акәым, аҕсуа мелодиақәа агәылатцаны
имџаҕигеит. Акьыпхь аҕынгы астатиақәа икьыпхьит. Абаскак
ихәдгылаз ауафы иаартны аҕсуаа хзыхәан игәы иаланы
ихәеит:

«Ижәгаз аиааира дузза шәақә. — — — — ит», хәа.

Атыңантәи аурыс поет Лев Лиубченко, аибашьра ианалга,
арадио аҕны дыкәгылеит, акьыпхьгы ианитҕеит аҕеинраала
«Аҕсуаа аибашьцәа шәахь» хәа ахьзтаны. Иаазгоит
цәахәақәак:

*«Абхазы, абхазы, вы правы,
Не вы начали войну,
Не вы ради кресла и славы,
Вторглись в чужую страну».*

Абасеипш икоу ацәахәакәа зхәаз, игәы хәхшәаны, еибашь-
рада Ацсны атархара иафыз ихы рықәкны, 1995 шықәсазы
иџит, икыыпхыит абарт ацәахәакәа:

*«Абхазы, абхазы, вы не правы,
Хоть вы победили в войну,
Ни подвигов вам и ни славы,
Вы предали нашу страну».*

Ацә-хага ахьтоу агәарц асас дталазом. Нхытц Кавказ, хаи-
кәырхара азыхәан зычкәынцәа ирмеигзас Нхытцаа хашьцәа
рызқәа хәидырхеит. Хзықәтәаз ағба хнапала атца акы-
лжәжәара халагеит.

Уажәы акыыпхь афны, ихараку атрибунақәа рфы, еихаразак
аполитикцәа лассы-лассы ирхәалоит Урыстәыла ихазнауз
аблокада хәа. Убри иахфаны икалеит ағарра, амлакра, атцеи-
цәа бзиақәа иқәтцны ицеит хәа.

Хәарада, ускантәи Урыстәыла апыза ихарақәаз шцарацәам,
ишцәхәатәым, аха аиашатцәкы аинагзаны иухәозар, ихәалатәуп
Ацсны аганахыалагы агха дуззақәа шыкайтцаз.

Иаххәап, икәышразма Кремль ачынуга дуқәа Ацсны иа-
нааилак хәтыр рықәымцара?! Хиааира ду хәхнацаан, хәы
змам ацхыраара хазтаз, хәахәны хәрәагыло, тәамбашакә
ханрызныкәа, ихабжыаз агәашә адырakit. Хәацәа ргәырцса
хәкәшәеит. Узыхшаз уани, ма уаби рхы еивфьар, ма рыжәа
тфьар, ишцарзууеи?! Убри ашыза аамта еикәатцәа хзыкалеит
аибашьра ашытахь. Иахьеипш слымха итаџеуеит, атри-
буна афнытәи ажәлар ирылахәаз ахыртәага: «Ицалааит
Урыстәылака, аусушьа рталааит», – хәа. Абасеипш иказ ажәа
цәахыхгақәа захаз ажәлар, анцәахәы иеипш изфәпшуаз, да-
албаарган еиликаартә иархәеит хамәа уапыртц хәа.

Аламыс знык изцәызыз дунеиахаан изырхынхәзом. Хәг-
ба атца кылзжәаз, иахыагы рхы кыдфьа ақәпара иафуп
еитәх Ацсны рнапахы иааргарц. Анцәа ицъшьаны, макъана
амч рымоуп ауаа фәыгақәа, рхатәы интересқәа ириаины,
рыцсадгыл аикәырхаразы иқәдо. Хазыхынхәып ЦК КПСС
амазаныкәаџ И. В. Капитонов Ацсны данаа амшқәа рахь.

Акырцъара имџапигеит аицыларакәа. Зегьрейха акыр
атцанакуеит маи (латцара) 22, 1978 шықәсазы, Афәа, В. И. Ле-
нин ихъз зху аштәфы имџапгыз аизара дузза.

Абартқәа рышьтахь, И. В. Капитонов Москваҥа дхынхәны данцоз аҥны ашькә ду знапы атцазфыз, еиҳарак изацәажәатәу хәа иипхьазаз, цытфык хнацхьаны, иаркьаҥны иҳаихәеит абас:

– Қырттәыла алцра азцаара ыкәшәх. Егырахь икәшәыргыло азцаарақәа рызеггы збахоит! – иихәаз инацитцеит убас агәаанагара шрымоу ЦК КПСС Амазаныкәгаф хада Л. И. Брежневи аполитбиуро алахәылацәеи. Ашьтахь, Л. В. Маршьяни инапы наиқәикын, – ишәызбуа ифны ишәт. Схаҭа дсыдыскылоит, – хәарада, аилкаара мариан, ацсуа жәлар иззықәцоз азцаара хада – Қырттәыла алцра азцаара акәын. Уи мап анацәахк, ҳацсадгьылгы, ҳажәларггы ачархәра рзахуан. Иаххәагәышьеит иаркьаҥны Ацсны Аидгыларатә Республика шҳамаз жәашықәса, ашьтахь, 1931 ш. рзы ажәлар ирмазцаазакәа, мчыла Қырттәыла ишалаитцаз И. В. Сталин. Убриаахыс Қырттәыла имџацнаго аколониалтә политика иаҥагыланы ишықәцахьоу, ҳаизарақәа рыла.

Иагәылџааны, машьынкала икьыпхьны, сцъыба иҭан, апрель (мшаҭы) 7–11, 1967 шықәсазы Ақәа имџацгаз ацсуа жәлар Реизараҥы ирызбаз:

«Абхазия не может более оствовать на автономных началах, в составе Грузинской ССР», инапы инасырkit И. В. Капитонов. Азныказ иармарианы ибла нахигеит, ашьтахь, ацак ду анеиликаа ибжы тыганы дацхьеит. Атекст хәыцы, ацитата ашьтахь иатцафын ажәлар ишырызбыз.

Инеимда-аимдо ахәара ҳалагеит Қырттәыла алцра иаҳагы ишаргәгәо ҳаифызара, ҳаиашьара. Уафы ибартә иҭан ҳара иаххәақәоз шигәацхоз, аха зегь акакәын, уаанза иихәахьаз даҥазнык ихәеит:

– Ҳаҭыр зқәуафызцәа! Қырттәыла алцра азцаара ыкәышәх, егырахь икәшәыргыло азцаарақәа рызеггы нагзахоит. Ари – аполитбиуро агәаанагароуп, – иаахитцәеит.

Ахы заахаз ҳаифызаха ахыбра хада ҳандәылтцит атцх наскьахьаны, ишысхәаз еипш, цәҭа иахзыпшыз айқәырхафцәа ираххәагәышьеит иҳаихәаз. Шьтыхшыа змамыз аидара ҳатцаланы хнеипырцгәышьеит, аха еибаххәеит адырџаҥны ҳаикәшәарц, иаххәо азәгы иахзымдырзо. Аргамату

хтагылеит ҳабацәа ирхәахьаз: «Амшә иакыз, баба-баба» – ихәеит. Акыр ахшыџтак ду, инархәы-аархәуа, инықәца-аакәто, ишәо-изо даараза акыр сазхәыцит схазы. Бзиарас ихәмақәаз рақхьа игылан, ҳаизхәыцра, аизцаара. Исыздыруам, еикәхоу, еикәымхоу, идумызт хгәып аилацәажәаразы ханеикәшәалак, хгәаанагарақәа ақьаад ианахтцон, ашьтахь ахшыџтак ишьалашьынны, абырцқал икылхны ианахтцон, аха абартқәа рахь ҳаиасаанза иаахтны ихәатәуп, И. В. Капитонов иажәақәа акырынтә еимаҳкит.

Қырттәыла алтцра мап ацәахжуазар, уи ирымуазар, егы-рахь иаахартәқәо акымзар акгыи хтахзам хәа иаахтцәаны ирхәеит цюуқы. Уимоу, хәхьеикәшәалоз, – зынзаск анеи-ра иакәыцит. Цытџык аицәыхьшәашәара хабжьалеит. Арахь «ақапшьқәа». Ақсны аңеицш алацәажәаразы И. В. Капитонов матцурала ивагылаша Ақсны ахаан азәымзар азәгыи дмаацызт. Даарышьтит СССР знапәы иқаз. Иихәаз ажәақәа ханафәгыла зыда цсыхәа ҳамам ғацәас иқәхтар, хзыхьчода? Ргәырцса ҳәкәшәоит ҳазтахым.

Ахаан исымхәацт, сыгәгыи итамшәацт сара исхәо ажәлар иқартцит хәа. Схы здыруазар аахыс, гәынхәцыстала еилыскауан ажәлар еихаразак изыргәақуаз, ишсылшоз исхәон, изыџуан дара иртахыз. Уи азцаара сапхьа ианықәгылалак, еснагь исыман сзызцаашаз ауаа нагақәа, қарала еихәбацәаз. Аха уажәазы, схазы исызбыртә сзызцаашаз дысзымцшааит. Усеицш атагылазаашьа азәыр дақәшәозар, иабжьызгоит зегь реиха ихәаша – ижәлар знысхьоу атоурых мџа.

Еихаразак азхәыцра салагеит, Ақсны абғашшара цызтцәоз амхәцьырма. Аимпериақәа аџбагыи – аосманцәеи аурысқәеи – рхықәкы акакәын – Ақсны ақсуаа рыда иаанхарц Кавказ, аублаа ишрыхьыз еицш.

Ақсны аџнуцқа еиқәахит афеодалцәа ринтересқәеи, ихьыпшымыз анхәцәа ззықәпозит. Аамтала аиааира ргеит афеодалцәа. Инареитдамкәа цшыынџажәа процент ақсуаа назаза рыцсадгьыл иацәызит.

Абзиара ацақьа ҳәкәгылеит, хыхь сызлацәажәоз аамта. Зашхәа утоу иашәа ухәагәышьяроуп. Исзааигәаз сџызцәеи са-реи арақа хгәаанагара анеикәшәа, ихәзбеит, уажәазы Кремль

иҳархәо ирцәахгап, цхьакатәи абицарақәа инарыгзалааит хаззыкәпоз.

Иқартцац иафын, ҳаичырчара, агәрейбамгара ҳабжыатцара.

«Ақапшықәа» анысхәа Вл. Бровиков, хыхь сызлацәажәоз, ҳаилацәажәараан, иныбжьаршәны дхәзтцааит: шәара, ашәкәы зәыз, иабажәыуаз, шақауы шәеикәшәоз? хәа.

– Ҳара иҳауаз ашәкәы мазазамызт. Иҳафзомызт аноним-ка. Иәтәын ЦК КПСС аштаб хада иазкны, чыдала Амазаныкәгаф хада Леонид Илия-ица Брежнев изыхәан, – анаххәа, еиҗах дтцааит шақауы шәыкадаз хәа.

Ашәкәы знапы атцауу рызеггы авторцәа роуп. Иахьахәуаз, зны гәып мачын, даеазны ирацәауны инеиуан. Иахдыруаз КГБ иалақәаз дара рзыхәанггы иахьахәуаз ауада ашә аартын.

– Ҳара иҳархәаз даеакуп, – иҳәеит Владимир Игнат-ица.

– Абасқак ауаа, уахынлеи җынлеи, ақалақь агәтафы иахьеикәшәоз зизымдыруаз, Ақсны КГБ аиҳабы Л. В. Галустов, – ххәеит. Ҳара хкынтәи иззымдыруаз, ақсышәала иухәозар, хшья жәуаз. Милатла дерманын, аха гәы-гәатцәала дақыртуан, Қырттәыла аколониалтә политика, иреицәоу ақыртуа иқаймтцаша иара иқайтцон ақсуаа хзыхәан.

Инабжьаршәшәа иҳаитаз азтцаареи, иаххәаз аҗаки, агәра ганы сықоуп, Ақсны мацара ақәым СССР аәнуцқа ақәымкәа, ахәанхытцәи хәынтқаррак ахь дашьит.

Ҳазыхынхәып, даараза акыр зтцазкуа азтцаара – Қырттәыла азтцаара, уи алтца азтцаара, аамтала иаанкыланы, егырахь Ақсны зыргәақуаз азтцаарақәа рызбара.

Арт амш хьантқәа раан. Ҳажәлар иҳьантәаз цышәара дуззак хызла ҳалцит, иаадырцшит ахшыи амчи, тақкәымк еипш ишеидгылоу ианшәартуу. Ҳажәлар ҳагәра ргеит. Аиҳаразак, ҳаикәшахәтны, ишны, икыпцхьны, инапы иаҳаркит Л. В. Маршьаниа.

Иқәхаргылаз азтцаарақәа, сгәанала, рацхьаза иқәургылаша иреиуоуп, абна ахшьяара, атрубала Ақсныка агаз аагара, Ақсуа телехәапшра ақатцара, Ақсуа университет аартра, ашәкәтыжьра акыпцхь бгыцқәа рыццара, ажурнал җыцқәа, атцарадырреи акультуреи ирызку ухәа уб. итцеггы.

Лорик Виссарион-ица ианиахта адырәаенытцәкәа иманы дцеит Москвака.

Иззымдыруада Л. В. Маршьаниа дызлытцыз ажәлар ачар-хәара шырзиуз ҳаибашьраан. Иаахтны ҳағацәа дрыдгылеит. Бзиарақәак җаитцахьазтҗы, ихата анышә иаитҗеит.

Москвантәи ихынхәра хҗәы хытхытәу ҳазыпшын. Дшааиз-тәҗыа дхапхьеит.

– Иситаз ател аномерқәа рыла санизас, И. В. Капитонов, иара ихата ишьтихит. Иихәаз икабинет ашҗа снейрц, – җааитҗит Маршьаниа, акоридор сыбжьаланы сышнеиуаз, ишьтахь хатқа дицны дааспылеит. Ишәасхәоит иихәатәҗыаз ажәақәа: «Молодцы абхазцы! Вы проявили большую мудрость. Вы завоевали большое уважение ЦК КПСС». Абарт ажәақәа рышьтахь, инеисыркит исышәтаз ашәҗәы. Убраҗа, акоридор аҗны дапхьеит: «Все ваши вопросы будут решены», – ихәеит ЦК КПСС амазаныҗәгаф. Л. В. Маршьан ихәеит, акыр зтазкуа даҗа ажәак. Җарзаҳал хыхь иақәиҗит «Удовлетворить».

Апсуа жәлар рыхьзала шәиҗажәиҗәабафык знапы атәфыз ашәҗәы иахылтцыз атоурых аадыруеит. Ихауқәаз зегы-зегь рапхьа игылоуп реиха ихадоу – апсуа жәлар агәра ахьыргаз, ианейдгыла, рхы шейқәдырхо.

27.08.2011

АХҚӘА

Алахәыла. Ароман.....	7
Аңышәара ду шцац ицоит	384
Ихәатәуи ихәатәыми	570

Цьума Басариан-ица Ахәба

ИҠЫМҢАҚӘА РЕИЗГА

Афбатәи атом

Ароман
Апублицистика

Джума Виссарионович Ахуба

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

Том шестой

Роман
Публицистика

На абхазском языке

Аредактор Лиалиа Чамагәуа
Акорректорцәа: Нанули Шьамаҭаа, Флора Быҭәба
Компиутерла еиқәиршәеит Адамыр Беренцыи

Аформат 84x108 $\frac{1}{32}$. Атираж 500.
Иҕацә. акь. бҕь. 21,5. Инықә. акь. бҕь. 36.
Аҕацәҕа №